वाचस्पत्य

बृहत्संस्कृताभिधान

अष्टमखण्डम्

गवर्णमेण्टसंस्कृतविद्यालयस्य दर्शन-व्याकरणाध्यापकवर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१८३२ संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

[PART VIII.]

[COMPILED BY

PROFESSOR TARANAHTA TARKAVACHASPATI]

CALCUTTA

THE KAVYAPRAKASHA PRESS.

Printed by Brahma Vrata Samadhyayi.

1875.

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College Calcutta.

Advance price 80 Rs, Price of each part 6 Rs, Price to subscribeers 100 Rs.

अमरः स्त्रियां ङीप् । कफिनी तस्य भावः तल् । कफिता स्त्री त्व । कफित्व न० कफयुक्तत्वे ।

कफेलू पु० कफं लाति ला—कू नि० । १श्लेष्मातकतरौ उज्ज्वल० कुष्ममञ्जरी । शब्दक० कफयुक्ते त्रि० सि० कौ० "प्रमाण-तयोक्तं यदुक्तं तच्चिन्त्यं सि०कौ० "कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः निपातनादेत्वम्" इत्युक्तेः तत्र तदर्थत्वा-दर्शनात् ।

कफोणि पुंस्त्री केन जलेन फणति इन् पृषो० ओत्वम् । भुजमध्यग्रन्थौ कूर्परे (कनुइ) अमरः । स्त्रियां वा ङीप् ।

कफोड पु० कफोणि+वेदे पृषो० । (कनुइ) कूर्परे । "कति स्तनौ व्यदधुः कः कफोडौ" अथ० १०,४,२,

कव स्तुतौ वर्णे च भ्वा०सक०प०सेट् । कवति अकवीत् चकाव कविता णिचि अचकावत् । प्रनिकवति ।

कबन्ध पु०कं जलं बध्नाति बन्ध—अण्, केन वायुना बध्यते, बन्ध—कर्म्मणि घञ्, कोवायुः प्राणकयुर्बध्यते संबध्यतेऽत्राधारे घञ् वा यथायथं वाक्यम् । १उदरे तस्य पीतजलनिरोधनात् तथात्वम् । २धूमकेतौ, प्रवहवायुना निचीयमानत्वात्तस्य तथात्वम् ३राहौ, तस्य छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतपानात् जीवनसत्त्वेन क्रियावत्त्वात् तथात्वम् ४राक्षसभेदे च मेदि० ५जले अमरः तस्य प्राणवायुधारकत्वात् तथात्वम् "आपोमयः प्राणः" इति छा०उ० श्रुतेस्तस्य प्राणधारणकरत्वम् "पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतस्ते विच्छेत्स्यते" छा०उ० जलपानं विना प्राणविच्छेदसोक्तेस्तथात्वम् । "मनुष्याणां सहस्रेषु हतेषु हतमूर्द्धसु । तदावेशात् कबन्धः स्यादेकोऽमूर्द्धा क्रियान्वितः" इत्युक्तलक्षणे शिरःशून्ये ईक्रियायुक्तदेहे ६अस्त्री अमरः । "कबन्धाश्छिन्नशिरसः खड्गपाणिपाणयः" देवीमा० । "नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्द्धं रथानां शतं पत्तीनां दश कोटयो निपतिता एकः कबन्धोरणे । तादृक्कोटि कबन्धनर्त्तनविधौ खलञ्चलत् खे शिरस्तेषां कोटिनिपातने रघुपतेः कोदण्डघण्टारवः" प्राचीनगाथा । "यस्य नेष्यति वपुः कबन्धताम्" वल्गितोर्द्ध्वकबन्धसङ्कटः" माघः । "कश्चित् द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य । वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत् कबन्धं समरे ददर्श" । "उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चन" रघुः । तद्देहस्य शिरःशून्यत्वेऽपि वायोः सम्यङ्निःसरणाभावेन वायुना सम्बन्धसत्त्वात् क्रियासम्भव इति बोध्यम् ७मेघे निरुक्ते ५,४ "निचीनवारं वरुणः कबन्धम्" इत्युपक्रमधिकृत्योक्तम् "कबन्धं मेघम् कवनमुदकं भवति तदस्मिन् धीयते, उदकमपि कबन्धमुच्यते बन्धिरनिभृतत्वे कमनिभृतञ्च इति" ततोक्तेः तत्र पृषो०साधुत्वम् । कबन्धराक्षसकथा च भा०व० २७३अ० यथा । "दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणाद्धितौ । जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ । वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह । ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्व्वशः । शब्दश्च घोरः सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्द्धतः । अपश्यतां मुहूर्त्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् । मेघपर्व्वतसङ्काशं शालस्कन्धं महाभुजम् । उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् । यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् । विषादमगमत् सद्यः सौमित्रिरथ भारत ! । स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् । विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम । हरणञ्चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः । राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा । नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोशलागतम् । द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् । द्रक्ष्यन्त्यार्य्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीजलैः । अभिषिक्तस्य वदनं सोमं शान्तघनं यथा । एवं बहुविधं धीमान् विललाप स लक्ष्मणः । तमुवाचाथ काकुत्स्थः सम्भ्रमेष्वप्यसम्भ्रमः । मा विषीद नरव्याघ्र ! नैष कश्चिन्मयि स्थिते । छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः । इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः । खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् । ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेन जघ्निवान् बली । सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् । पुनर्जघान पार्श्वे वै तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् । गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः । तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः । ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य्य इव ज्वलन् । पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः । का माया किमिदं चित्रमाश्चर्य्यं प्रतिभाति मे । तस्याचचक्षे गन्धर्व्वोविश्वावसुरहं नृप ! । प्राप्तो ब्राह्मणशापेन योनिं राक्षससेविताम् । रावणेन हृता सीता राम ! लङ्काधिवासिना । सुग्रीवमभिगच्छ त्वं स ते सख्यं करिष्यति । एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवैर्युता । ऋष्यमूकस्य शैलस्य सन्निकर्षे तडागिनी । वसते तत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह । भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः । तेन त्वं सह सङ्गम्य दुःखमूलं निवेदय । समानशीलो भवतः साहाय्यं स करिष्यति ।

एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम्। ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः। इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः। विस्मितं जग्मतुश्चोभौ प्रवीरौ रामलक्ष्मणौ”। “बधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः” रघुः

कबन्धिन् पु० १ऋषिभेदे “अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ” प्रश्नोप०। अस्त्यर्थे इनि। २उदकयुक्ते त्रि० “अयं मृणोन मरुतः कबन्धिनः” ऋ० ५,५४,८। “कबन्धिनः उदकवन्तः” भा०। स्त्रियां ङीप्।

कबित्थ पु० कपयस्तिष्ठन्त्यत्र तत्फलप्रियत्वात् स्था–क पृषो० पस्य बः। कपित्थवृक्षे अमरटीका। [द्विरूपकोषः।

कबिल पु० कब–वर्णे इलच्। १कपिलवर्णे २तद्वति त्रि०।

कम् अव्य० कम–णिङभावपक्षे विच् चादि। १पादपूरणे,२जले, कप्रम्।३मस्तके ४सुखे,शब्दर०कन्तिः कन्तुः ५मङ्गले, ६निन्दायाम् शब्दचिन्ता०। “अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पादपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति” यथा “यतीत मर्त्याय कमरिणा” ऋ०४,२०,६, “कमिति पादपूरणम्”निरु० १,९, उक्तेः पादपूरणार्थता “तन्वं शपुषे दृशे कम्” ऋ० १,१२३,११,“अत्र कमिति पादपूरणे अथवा कमिति सुखवचनम् सुखं यथा भवतीति” भा०“एवेदेषा पुरुतमा दृशे कम् १,१२४,६, “कम् सुखेन” भा० “अरमयः सरपसस्तराय कमलम्” ऋ० २,१३,१२, “कं सुखेन”भा०। ७जलधारके मेघे“पिन्वसि त्वचं कं चित्”ऋ०,१,१२९,३, “कं चित् जलधारिणं मेघम्” भा०। ८सुखकरे “पचिष्ण तौग्याय कम्”ऋ० १,१८२,५, “कम् सुखकरम्” भा० ततः अस्त्यर्थे “कंशम्भ्यां बभयुस्तितुतयसः” पा० वादयः सप्त प्रत्ययाः। कंव कम्भ कंयु कन्ति कन्तु कन्त कंय एते सुखान्विते त्रि०।

कम वाञ्छायां भ्वा० आ०सक०सेट्। अतः स्वार्थे णिङ् आर्द्धधातुके वा। कामयते कामयीत कामयताम् अकामयत। अचीकमत। णिङभावपक्षेऽपि चङ् अचकमत। कामयाम् बभूव आस चक्रे चकमे। कामयिता–कमिता कामयिषीष्ट–कमिषीष्ट। कामयिष्यते–कमिष्यते। कामनीयः कमनीयः काम्यः। कामयितव्यः–कमितव्यः। कामी। कामयिता–कमिता कामितः कान्तः। कान्तिः। कर्त्तरि अच् कमः कर्मण्युपपदे अण्। स्वर्गकामः। उदित् कामयित्वा कमित्वा कान्त्वा। कामुकः कम्रः कमनः कामयमानः त्रि० कामयानः। काम्यते काम्यमानः। घञ् कामः सुख कामना। “नरपतिश्चकमे मृगयारतिम्”“निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुवेरात्” “भीमकान्तैर्नृपगुणैः” “नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च” रघुः। “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय” श्रुतिः “रमणीकमनीयकपोलतले”सा०द०टी०।“स चेत् कामयते दातुं तव मामरिसूदन!” भा० आ०१७२। “सर्वान् कामयते यस्मात्” कन्याशब्दे उक्तम्। “प्रीत्या युक्तः कामितं सर्वशस्ते” भा० आ० ५८ “कामयाञ्चक्रिरे कान्ताः सतस्तुष्टानिशाचराः” “अकम्पनस्ततो योद्धुं चकमे रावणाज्ञया” भट्टिः। आर्षे क्वचित् पर०। “एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छ्रपितुं कले।” भा० व० ५८ अ०। “न च सीता दशग्रीवं मनसापि हि कामयेत्” “अकामोऽपि बलात् कामं दर्शनादेव कामयेत्” रामा०।

अनु+कामनानुरूपकामनायाम्। अनुकामयते।

अभि+आभिमुख्येन कामनायाम्। “दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठामभिकामये” भा०आ०१८।

नि+निःशेषकामनायाम्।“या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत् साऽखिलकामलम्पटा” भाग० ५स्क०१८,२२। अतिशये च“निकामतप्ता द्विविधेन वह्निना” कुमा०

प्र+प्रकर्षेण कामनायां अतिशये। प्रकामः।

कम वाञ्छायां चुरा० आ०सक० सेट् उदित् कविकल्पद्रुमः। णिङन्तकमवत् सर्वम्। किन्तु तत्र उदित्प्रयोजनं चिन्त्यम्।

कमक त्रि० कम–णिङभावे अच् स्वार्थे क। १कामुके २गोत्रप्रवर्त्तके २ऋषिभेदे पु०। ततः गोत्रापत्ये इञ्। कामकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बह्वच् उपका० तस्य लुक्। कमकाः कामकयः।

कमठ पुंस्त्री कम–अठन्। १कूर्मे कच्छपशब्दे विवृतिः स्त्रियां जातित्वात ङीष्।“कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुः”महाना०। २विष्णोरेकादशे अवतारभेदे। “सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम्। दध्रे कमठरूपेण पृष्ठे एकादशे विभुः” भाग० १,३,१७। ३मुनीनां जलपात्रभेदे न० विश्वः। ४वंशे पु० शब्दर०। ५दैत्यभेदे पु० हेमच०। ६शल्लकीवृक्षे पु० धरणिः।

कमण्डलु पुंन० मण्डनं मण्डः कस्य जलस्य मण्डं लाति–ला–कु अर्द्धर्चादि। करङ्के संन्यासिनां ब्रह्मचारिणाञ्च १जलपात्रभेदे, अमरः।“मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्”।“वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्”मनुः। “अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोः” माघः। “कमण्डलु कपालेन शिरसा च मृजावता” भट्टिः। २प्लक्षवृक्षे,

मेदिनिः । ३चतुष्पाज्जातौ च पुंस्त्री "कमण्डलुमृद्भवचतुष्पाद्ज्जातिभेदः" सि॰कौ॰ । तस्यापत्यम् "चतुष्पाद्भ्यो ढञ्" पा॰ ढञ् "लोपोऽकद्र्वाः" पा॰ उलोपः । कामण्डलेय तदपत्ये पुंस्त्री । तस्य कर्म भावो वा युवादि॰ अण् । कामण्डलव तद्भावे तत्कर्मणि च न॰ ।

कमण्डलुतरु पु॰ कमण्डलुस्तदाकृतिस्तरुः कर्म॰ । १प्लक्षवृक्षे रत्नमा॰ । कमण्डलुद्रुमादयोऽप्यत्र ।

कमन त्रि॰ कम–णिङभावे ताच्छील्ये युच् । १कमनीये अभिरूपे २कामुके च मेदि॰ । "कन्या कमना युवतिः" सि॰कौ॰ । कमनच्छदः । "त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवराम्बरं दधानम्" (वपुः) भाग॰ १,९,३१ । करणे युच् । ३कन्दर्पे । ४अशोकवृक्षे च पु॰ मेदि॰ । ५ब्राह्मणे पु॰ हेमच॰ । [हेमच॰ । स्त्रियां ङीप् ।

कमनच्छद पुंस्त्री कमनः सुन्दरः छदोऽस्य । १कङ्कपक्षिणि ।

कमनीय त्रि॰ कम–णिङभावे कर्मणि अनीयर् । १सुन्दरे, "रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटीररसैरलसः" सा॰ द॰ टी॰ । 'रुचिर' कमनीयतरा गमिता" माघः । २कामनायोग्ये वाञ्छनीये च । "अनन्यनारीकमनीयमङ्कम्" कुमा॰ । कमनीयस्य भावः "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" पा॰ वुञ् । कामनीयक तद्भावे न॰ ।

कमन्तक पु॰ कम–बा॰ झ स्वार्थे क । ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । कामन्तकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुत्वे उपका॰ इञो लुक् । कामन्तकयः कमन्तकाः ।

कमन्ध न॰ जले रायमुकुटेपरमतेनोक्तम् । तत्र हि कबन्धमिति स्वयं व्याख्याय कमन्धम् इति समध्यपाठे कम् अन्धम् इति नामद्वयमेकीयमतेनोक्त्वा कमन्धमित्येकं नाम परमतत्वेनोक्तम् ।

कमर त्रि॰ कम–णिङभावे अरच् । कामुके उज्ज्वल॰

कमल न॰ कम–इषादि॰ कलच् । १पद्मे तद्भेदस्य तदवयवभेदस्य च गुणादि भावप्र॰ उक्तं यथा

"कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् । तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् । विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् । रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् । धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् । तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् । मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदिता पुनः । पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्बिसिन्यादिश्च सा स्मृता । आदिशब्दान्नलिनी कमलिनीत्यादि । पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा लवणा च सा । पित्तासृक्कफनुद्रूक्षा वातविष्टम्भकारिणी । अथ नवपत्रादि । संवर्त्तिका नवदलं बीजकोषस्तु कर्णिका । किञ्जल्कः केशरः प्रोक्तः मकरन्दो रसः स्मृतः । मृणालं पद्मनालं स्यात्तथा बिसमिति स्मृतम् । संवर्त्तिका हिमा तिक्ता कषाया दाहतृट्प्रणुत् । मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशिनी । पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा हिमा । मुखवैशद्यकृल्लघ्वी तृष्णास्रकफपित्तनुत् । किञ्जल्कः शीतलो वृष्यः कषायो ग्राहकोऽपि सः । कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित् । मृणालं वृष्यमधुरं पित्तदाहास्रजिद्गुरु । दुर्जरं स्वदुपाकञ्च स्तन्यानिलकफप्रदम् । संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम्" । "नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" रघुः । "प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः" "धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि" मेघ॰ "अमलकमलराशेः" लीला॰ "न कमलं कमलश्रयदम्भसि" माघः । कमलयोनिः कमलासनः । २क्लोम्नि ३भेषजे ४सलिले ५ताम्रे हेम॰ ६मृगभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् ७लक्ष्म्यां ८वरनार्यां स्त्री मेदि॰ । ९सारसपक्षिणि अमरः कमलनामनामत्वात्तस्य स्त्रियां ङीष् । १०स्वनामख्याते जम्बीरभेदे स्त्री "रम्भाफलं तिन्तिडीकं कमलानागरङ्गकम् । फलान्येतानि भोज्यानि एभ्योऽन्यानि विवर्जयेत्" तन्त्रसा॰ पुरश्चरणनियमे । तद्गुणाश्च भावप्र॰ उक्ता यथा । "मिष्टनिम्बूफलं स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत् । गररोगविषध्वंसि कफोत्क्लेशि च रक्तहृत् । शोषारुचितृषाच्छर्दिहरं बल्यञ्च बृंहणम्" ११मिथिलास्थे नदीभेदे स्त्री । १२छन्दोभेदे स्त्री । तल्लक्षणं वृत्तरत्नावल्यां द्विधोक्तम् यथा "द्विगुणजगणसहितः सगणद्वय हि विहितः । फणिपतिमतिविमला क्षितिप ! भवति कमलेति" "दशभिः प्रमिता सगणाविहिताः पुनरेकमितोनिहितोगुरुरन्ते । यदि सत्कवयोविलसन्मतयोऽभिधया कमलेति तदाकलयन्ते" (गोलापी) १३पाटलवर्णे १४तद्वति त्रि॰ । "यवलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा पृश्नये स्वाहा तैत्ति॰ ७,३,१८,१ । अस्य गणपठनत्वात् स्त्रियां बह्वादि॰ वा ङीष् । कमली कमलानां संघः षण्ड । कमलखण्ड पद्मसंघे न॰ तस्य देशः पुष्क॰ इनि । कमलिनी भावप्र॰ उक्ते बीजकोषादौ स्त्री "कमलिनीमलिना दिवसात्यये" उद्भटः । "उत्क्षोभवयतालेन मधुमध्ये स्फुरेद्गुरुः । सम्पदयावर-

युक्तः कमलोऽयं भयानके"सङ्गीतदामोदरः ।५ मृगभेदे पु०

कमलकीट पु० कमलवर्णः कीटः । कीटभेदे तत्र भवादौ पलद्या० अण् । कामलकीट तद्भवे त्रि० ।

कमलकीरक पु० कमलवर्णः कीर इव कायति कै–क । कीटभेदे तत्र भवादौ पलद्या० अण् । कामलकीरक तद्भवे त्रि० ।

कमलज पु० कमलात् विष्णोर्नाभिकमलात् जायते जन–ड । १ब्रह्मणि चतुर्मुखे कञ्जजशब्दे विवृतिः । "अस्त्रियमदृष्ट्वा कमलजगर्वगिम्मलभूदिति" हरनर्त० । तदभेदात् २रोहिणीनक्षत्रे च तस्य तदधिष्ठितत्वात्तथात्वम् । ३पद्मजातमात्रे मध्वादौ त्रि० । कमलजातपद्मजातादयोऽप्यत्र ।

कमलभिदा स्त्री ६त० । कमलपाटने ततो भवादौ पलद्या० अण् । कामलभिद तद्भवे त्रि० ।

कमलयोनि पु० कमलं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानमस्य । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि । कञ्जजशब्दे विवृतिः । पद्मयोन्यादयोऽप्यत्र । ६त० । २कमलानामुत्पत्तिस्थाने स्त्री ।

कमलबीज न० ६त० । (कमलगट्टा) पद्माक्षे भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा "पद्मबीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु । विष्टम्भि वृष्यं रूक्षञ्च गर्भसंस्थापकं परम् । कफवातहरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहनुत्" ।

कमलाकर पु० कमलानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् । १पद्माकरे तड़ागे । २पद्मानां समूहे च । "हरिदश्वः कमलाकरानिव" रघुः । कमलाकरभट्टनिर्मिते ३स्मृतिनिबन्धभेदे ।

कमलादि त्रि० वार्त्तिकोक्ते संचार्थे खज्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कमल अम्भोज पद्मिनी नलिनी कुमुद सरोजपद्म नलिन कैरविणी" आकृतिगणः तेन कदलीखण्डमित्यादि सिद्धिः ।

कमलापति पु० ६त० । नारायणे समुद्रात् लक्ष्म्या आविर्भूतिमुपवर्ण्य तया विवेचनापूर्वकं नारायणस्य पतित्वेन वरणं भाग० ८,८ अ० वर्णितं यथा

"ततस्ततो नूपुरवल्गुशिञ्जितैर्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ । विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारिसद्गुणम् । गन्धर्वसिद्धासुरयक्षचारणत्रैपिष्टपेयादिषु नान्वविन्दत । नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं क्वचित्तच्च न सङ्गवर्जितम् । कश्चिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतोव्यपाश्रयः । धर्मः क्वचित्तत्र न भूतसौहृदं त्यागः क्वचित्तत्र न मुक्तिकारणम् । वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसङ्गवर्जितः । क्वचिच्चिरायुर्न हि शीलमङ्गलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः । यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमङ्गलः सुमङ्गलः कश्च न काङ्क्षते हि माम् । एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणैर्वरं निजैकाश्रयतागुणाश्रयम् । वव्रे वरं सर्वगुणैरपेक्षितं रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितम् । तस्यां स देश उषती नवकञ्जमालां माद्यन्मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टाम् । तस्थौ निधाय निकटे तदुरः स्वधाम सव्रीडहासविकसन्नयनेन याता । तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या वक्षोनिवासमकरोत् परमं विभूतेः । श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन यत्र स्थितैधयत साधिपतींस्त्रिलोकान् । शङ्खतूर्यमृदङ्गानां वादित्राणां पृथक् स्वनः । देवानुगानां सस्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत् । ब्रह्मरुद्राङ्गिरोमुख्याः सर्वे विश्वसृजो विभुम् । ईडिरेऽवितथैर्मन्त्रैस्तल्लिङ्गैः पुष्पवर्षिणः । श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः । शीलादिगुणसम्पन्ना लेभिरे निर्वृतिं पराम् । निःसत्वा लोलुपा राजन्निरुद्योगा गतत्रपाः । यदा चोपेक्षिता लक्ष्म्या बभूवुर्दैत्यदानवाः" । पद्मापतिकमलाकान्तादयोऽप्यत्र ।

कमलालया स्त्री कमलमालयो यस्याः । लक्ष्म्याम् ।

कमलारुख पु० ६त० । नारायणे "सान्यमाप कमलासखविश्वक्सेनेनेत्यादि" माघः ।

कमलासन पु० कमलमासनं यस्य । चतुरानने ब्रह्मणि । "क्रान्तानि पूर्व्वं कमलासनेन" कुमा० ।

कमलासनस्थ पु० कमलं विष्णोर्नाभिकमलरूपमासनम् । तत्र तिष्ठति स्था–क । विधातरि यथा च तस्य विष्णुनाभिकमले स्थितिस्तथा कञ्जजशब्दे उक्तम् ।

कमलिनी स्त्री कमलानां देशः "पुष्करादिभ्योदेशे" पा० पुष्क० इनि । १कमलाधारदेशे पद्माकरे शब्दर० २कमलसमुदायरूपपद्मलतायाञ्च । "पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः" रघुः

कमलोत्तर न० कमलमिवोत्तरस्तत्रकत्वम् । कुसुम्भपुष्पे अमरः

कमा स्त्री कम–णिङ्भावे बा० स्त्रियां भावे अ । शोभायाम् राजनि० ।

कमित्र त्रि० कम–णिङभावपक्षे तृच् । कामुके स्त्रियां ङीप् । कमित्री "अनुकामिकाभीकाः कमिता" पा० । अतिशयेन कमिता ईयसुन् तृणोलोपः । कमीयस् कान्ततरे त्रि० स्त्रियां ङीप् । इष्ठन् कमिष्ठ कान्ततमे त्रि०

कम्प पु० कपि–चलने घञ् । गात्रादिकम्पे १वेपथौ । "यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः" भाग० ३,७,११

कम्पनञ्च तच्च वातादिना शरीरस्य स्थावरस्य भूम्यादे-र्भवति देहादेस्तु मनसोविकारभेदेन वातादिधातुना च चालनात् भवति । स च रसविशेषे निर्वेदादिव्यभिचारि भावविशेषजन्यः यथोक्तं सा० द० निर्वेदादिव्यभिचारि-भावान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने "आवेगः सम्भ्रमस्तत्र" इत्युपक्रम्य "गजादेः स्तम्भकम्पादिः"। "शौर्यापराधादिभवं, भवेद्गर्वत्वमुग्रता । तत्र स्वेदः शिरःकम्पतर्जनाताडना-दयः"। मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः । भूपा-तकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः"। "निन्दाक्षेपापमानादेर-मर्षोऽभिनिविष्टता । नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादि कृत्"। "परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम् । वै-वर्ण्यकम्पवैस्वर्य्यभूमीक्षोत्कम्पनादिकृत्" । "शीत विद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः"। "रत्यायासमनस्ताप-क्षुत्पिपासादिसम्भवा । ग्लानिर्निष्प्राणता कम्पकार्श्यानुत्-साहतादिकृत्" । कम्पश्च भयानकरसस्यानुभावः यथाह तत्रैव भयानकं प्रकृत्य "अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् । प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः"। रौद्ररसस्य व्यभि-चारिभावश्च यथाह तत्रैव रौद्रं प्रकृत्य "उग्रतावेगरोमाञ्च स्वेदवेपथवो मदः। मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारि-णः"। शृङ्गारादौ तु तदीयव्यभिचारिभावभेदेनैव कम्पादि जन्यते इति भेदः । ज्वरादिजातकम्पस्तु वैद्यके प्रसिद्धः । तद्धेतुतिर्य्यक् [illegible] द्रष्टव्या । दिङ्मात्रमुक्तं भावप्र० "व्यथा-वेपथुनिद्रानाशविष्टम्भादयो वातजाः"। शीतानिलेन च दे-हस्य कम्पो जायते । अतएव "सहसा सहसा कृतवेपथुः" माघे वर्णितम् ।

कम्पन त्रि० कपि–युच् । १कम्पयुक्ते । भावे ल्युट् । २चलने न० मेदि० । णिच्–युच् । ३कम्पयितरि त्रि० "दुन्दुभे त्वं सपत्नानां घोषाद्धृदयकम्पनः"। दुन्दुभिपूजामन्त्रः । "प्रक-म्पनेनानुचकम्पिरे सुराः" माघः "प्रबलता जगतामपि भर्म-णां हृदयकम्पनम्" भा० आ० ४७अ०। ४शिशिरे ऋतौ पु०। ५अस्त्रभेदे च । "प्रादेशस्या गदाभिश्च परिघैः कम्पनैस्तथा" "अद्भुता गद्गदा वाचो रात्रौ निद्रा भवत्यपि । प्रस्तब्धे नयने चैव लालास्रावमेव च । कपोलपक्ष्म विलुप्तानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्प-नसंज्ञकः" भावप्र० उक्ते ६सान्निपातिकज्वरभेदे पु० ।

कम्पलक्ष्मन् पु० कम्पःचलं लक्ष्म यस्य । वायौ त्रिका० तस्य स्था-वरादीनां चलनहेतुत्वात् तथात्वम् ।

कम्पा स्त्री कपि–भावे अ । चलने हेमच० [हेमच० ।

कम्पाक पु० कम्पया चलनेन कायति प्रकाशते कै–क । वायौ

कम्पित न० कपि–भावे क्त । १कम्पे शब्दच० कपि–णिच् भावे क्त । २चालने "अशोकशाखाकम्पितपुष्पगन्धिः" रघुः कर्त्तरि क्त । ३कम्पयुक्ते त्रि० । णिच्–कर्म्मणि क्त । ४चालिते त्रि० "अतिचपलकपिकुलकम्पितकम्पिलकाग्रपत-त्फलप्रसरवर्षैः" काद० "आद्यकोदरदर्शितां प्रकम्पनैः कम्पि-ताम्" माघः।

कम्पिन् त्रि०कम्प–णिनि । १कम्पयुक्ते णिच् णिनि । २कम्प-यितरि "गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः" शि०त० पु०।

कम्पिल पु०कम्प–इलच् । रोचन्याम् (कमलागुड़ि) अमरः। पृषो० कम्पीलकम्पिल्लयवावपि तत्रार्थे रायमुकुटादयः ।

कम्पिल्ल पु० कपि–इल्ल । रोचने वृक्षभेदे । "कम्पिल्लः कर्क-शश्चन्द्रो रक्ताङ्गोरोचनोऽपि च । कम्पिल्लः कफपित्तास्रकृमि गुल्मोदरव्रणान् । हन्ति रेची कटूष्णश्च मेहानाहवि-षाश्मनुत्" भावप्र०।२नगरभेदे "देवीं कम्पिलवासिनीम्" यजु०२३,१८, काम्पीलेति पाठान्तरम् । काम्पीले नगरे वासिनीम्" वेददी० कम्पिल्ल वृक्षचकरञ्जभेदः (बाटाकर-ञ्जा) इत्येके "अतिचपलकपिकुलकम्पितकम्पिलकाग्रपतत्फ-लप्रसरवर्षैः" काद० स्वार्थे कन् कम्पिल्लकोऽप्यत्रार्थे ।

कम्प्य त्रि० कपि–णिच् कर्म्मणि यत् । चालनीये "शत्रुभिर्न इवाकम्प्यः" रामा० ।

कम्प्र त्रि० कपि–र । कम्पशीले "विधाय कम्प्राणि मुखानि कम्पति" नैष० । [प्रतिकम्पति

कम्ब गतौ भ्वा० पर०सक०सेट् । कम्बति अकम्बीत् चकम्ब

कम्बर पु०कम्ब–अरन् । १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि० शब्दर०।

कम्बल पु०कम्ब–कलच् कं, कुत्सितं शिरोऽम्बु वा बलति वल संवरे अच् वा ।१सर्पभेदे २गवादेर्गलस्थलोमवृत्तसास्नायां, ३प्रावारे, ४कृमौ च । ५ऊर्णानामकात लोमनिर्म्मिते वस्त्रासनादौ, ६जले न० ७उत्तरासङ्गे च मेदि० । ८मृग-भेदे पुं स्त्री० जटा० स्त्रियां ङीप् ।"न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रा-वाराश्च कम्बलाः"रामा०।"कम्बलवन्तं न बाधते शीतम्"। विदग्धमु० । कम्बलनामा नागलोकपतिः "ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकम-हाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृतराष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति" भाग० ५,२४,४२ । "कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा" भा० आ० ३५,नागनामकीर्त्तने । अयञ्च वरुणसभास्थः "कम्बलाश्वतरौ

नामो धृतराष्ट्र्वाह्वो" भा०व०९अ०४व्यवस्थम्बुपये । तदधिष्ठिते प्रयागस्थे ६तीर्थभेदे च ।'प्रयाग' सुप्रतिष्ठान' कम्बलाश्वतरौ तथा । तीर्थं भोगवती चैव वेदिरेषा प्रजापतेः' भा० व० ८५ अ० । प्रयागस्यतीर्थवचने ।

कम्बलबर्हिष पु० अन्धकवंश्ये नृपभेदे "कुकुरोभजमानश्च शुचिः कम्बलबर्हिषः" भाग०९,२४,११ । अन्धकस्येति शेषः । "कुकुरभजमानशुचिकम्बलबर्हिषाख्याश्चत्वारोऽन्धकस्य सुताः" तट्टीकायां, श्रीधरधृतपराशरवाक्यम्

कम्बलहार त्रि० कम्बलं हरति हृ-अण् उप०स० । १कम्बलहारके । २ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । काम्बलहारि तदपत्ये पुंस्त्री बहुत्वेऽस्त्रियां तस्य लुक् । कम्बलाःतद्गोत्रपुंस्यपत्येषु । [बहु०। २तयपर्युक्ते त्रि०।

कम्बलार्ण न०० कम्बलरूपमृणम् वृद्धिः । १कम्बलरूपे ऋणे

कम्बलिका स्त्री अल्पः कम्बलः ई-स्वार्थे कन् ह्रस्वः । १अल्पकम्बले । २कम्बलसमजातिस्त्रियाञ्च । ततः चतुरर्थ्यां पक्षा०फञ् । काम्बलिकायन तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

कम्बलिन् त्रि० कम्बलः गलकम्बलः प्रशस्तोऽस्त्यस्य कम्बल+प्राशस्त्ये इनि । वृषे "गन्धी कम्बलिवाह्यकम्" अमर० ।

कम्बलिवाह्यक न० कम्बलिना वृषेण वाह्यम् वह-कर्मणि ण्यत् संज्ञायां कन् । वृषवाह्ये शकटे गन्त्र्याम् अमरः ।

कम्बलीय त्रि० कम्बलाय हितं छ । कम्बलसाधने ऊर्णायाम् । संज्ञायान्तु "कम्बलाच्च संज्ञायाम्" पा० यत् कम्बल्या ऊर्णापलशते न० ।

कम्बि स्त्री कम्बति अन्नाद्यनया कम्ब-गतौ करणे इन् । दर्व्याम् अमरः (हाता) वा ङीप् कम्बीत्यप्यत्र

कम्बु पुंन० कम-उन् बुक् च, कम्ब-गतौ बाहुला०उन् वा । १शङ्खे अमरः । "कम्बोः सपत्नीकृतः" मुरारिः । "महात्मा बाहुशाली च कम्बुग्रीवो महाभुजः" भा०व० १६०अ० । २गजे ३शम्बूके ४वलये च मेदि० । ५कर्बुर वर्णे पु० तद्वति त्रि० । ७ग्रीवायाम् ८नलके च (काँधाकाडु) स्त्री हेम० स्त्रीत्वे अप्राणिजातित्वात् वा ऊङ् । ९वलयाकार मङ्गल्य: स्वर्णादिधातुमयालङ्कारभेदः । 'शतं दासीसहस्राणि तरुण्यो हेमभद्रिकाः । कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलङ्कृताः" भा० व० ५८अ०११ "निमग्नकम्बुः पाणिभ्यां ततोर्वां प्रकृतिं गतः" भा०वि०२अ० ग्रीवार्थे "प्रतिष्ठिता कुक्कुटे दीर्घे च कम्बूपरि हाटके शुभे"भा०वि० ११अ० ।

कम्बुकाष्ठी स्त्री कम्बुरिव काष्ठोऽस्याः काष्ठत्वात् ङीप् । १अश्वगन्धायाम् । स्वार्थे कन् कम्बुकाष्ठिकाप्यत्र । बहु० २तथाकाष्ठयुक्ते त्रि० स्त्रियां काष्ठत्वात् वा ङीप् ।

कम्बुका स्त्री कम्बुरिव कायेन कायति कै-क । १अश्वगन्धायाम् रत्नमा०। स्वार्थे कन् । कम्बुशब्दार्थे २ग्रीवायाम् स्त्री

कम्बुकाष्ठा स्त्री कम्बु इव शुभ्रं काष्ठमस्याः । अश्वगन्धायाम् । राजनि० ।

कम्बुग्रीवा स्त्री कम्बुरिव रेखात्रययुता ग्रीवा । शङ्खवत् रेखात्रययुक्तायां १ग्रीवायाम् । कम्बुरिव ग्रीवास्य ।२तथा भूतग्रीवायुक्ते त्रि० ।

कम्बुग्रीवादि पु० कम्बुग्रीवा आदिर्यस्य । घटत्वजातिव्यञ्जके आकृतिभेदे कम्बुग्रीवापृथुबुध्नोदरप्रभृतयोहि घटत्वजातिव्यञ्जकाः। कम्बुग्रीवादेश्च गुरुत्वात् नावच्छेदकत्वं तेन कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादेर्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् किन्तु "सम्भवति लघौ गुरौ तदभावादिति" न्यायात् समनियतं अनतिरिक्तवृत्ति घटत्वमेव-तत्तावच्छेदकम् । एतन्न गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वानङ्गीकारेऽपि प्रकृततायाः अवच्छेदकत्वं स्वीक्रियतएवातः कम्बुग्रीवादिमानिति पदस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वमेव प्रकृततावच्छेदकं न घटत्वमिति भेदः इत्याकरे स्थितम् ।

कम्बुपुष्पी स्त्री कम्बुः शङ्ख इव पुष्पमस्याः । शङ्खपुष्प्याम् राजनि० । [इति ङीप् । शङ्खपुष्प्याम् राजनि० ।

कम्बुमालिनी स्त्री कम्बूनां तन्नामपुष्पाणां मालाऽस्त्यस्याः

कम्बू त्रि० कम्ब-गतौ ऊ अम्बूदनूभूजम्बूकम्बूइत्यादि० नि० । १परद्रव्यापहारके उज्ज्वल० । कम्बुशब्दात् स्त्रीत्वे ऊङ् । २कम्बुशब्दार्थे स्त्री ।

कम्बोज पु०कम्ब-ओज ।१हस्तिभेदे,२वंशभेदे मेदि० "पद्मनद समारभ्य अं ब्याहृतिपूर्वतः। कम्बोजदेशः सम्प्रोक्तः"इत्युक्ते ३देशे च । कम्बोजे जातादि कम्बो०अण् ।काम्बोज तज्जातादौ त्रि०मनुष्यतत्स्थयोस्तु वुञ् । काम्बोजको मनुष्यः काम्बोजकं हसितमित्यादौति भेदः। बहुत्वे तु तस्य लुक् 'कम्बोजाः कम्बोजजातेषु । काम्बोजस्य राजानः "कम्बोजाल्लुक्" पा० लुक् । कम्बोजाख्यराजेषु । "कम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः"रघुः । अत्र काम्बोजा इत्यपपाठः राजनि"कम्बोजाल्लुक्"पा०लुग्विधानात् । कम्बोजाभिजनपरत्वे दीर्घपाठः सम्यगेव इत्येके । कम्बोजोऽभिजनोऽस्य सिन्ध्वा० अण् । काम्बोज कम्बोजदेशाभिजने त्रि० । अयञ्च देशः वृह०स० कूर्मविभागे नैरृत्यां दिशि कथितः यथा"नैरृत्यां दिशि देशाः पह्लव

कम्बोजविषयसौवीराः" इत्युपक्रमेण तथापि कर्पूरस्य-पूर्वनिपातः कम्बोजस्यैव इत्येव । कम्बोजदेशस्थक्षत्रियास्तु सगरेण क्रियालोपात् शूद्रत्वमाप्ताः यथाह मनुः । "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः । वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः कम्बोजाः यवनाः शकाः । पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"

कम्बोजादि पार्त्तिकोक्ते तद्राजप्रत्ययस्य लुग्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "कम्बोज चोल केरल शक यवन"

कम्बुतायिन् पु० कम्बुरिवाततायी । मयूरव्यंसकादित्वात् पूर्व्वकाये यदृच्छिद्रे ।

कम्भ त्रि० कम्+मत्वर्थे भ । १जलयुक्ते २सुखयुक्ते च ।

कम्भारी स्त्री कं जलं बिभर्त्ति कम्+भृ–अण् उप० स०। गाम्भार्य्याम् (गाम्भार) । राजनि० । शब्द० मते अण् तस्य नित्त्वात् ङीप् । सि० कौ० मते तु गौरा० ङीष् इति भेदः । तस्याः शीतवीर्य्यत्वात्तथात्वम् ।

कम्भु न० कं जलं तद्वच्छैत्यं बिभर्त्ति–भृ–डु । उशीरे राजनि० तस्य शीतवीर्य्यत्वात् तथात्वम् ।

कम्र त्रि० कम–शीलार्थे र । मैथुनेच्छायुक्ते १कामुके अमरः। २मनोहरे च ।"कम्रा कमनाः युवतिः"सि०कौ०

कय त्रि० किम्+प्रथमा० वेदे कयादेशः । किंशब्दार्थे "न किं वक्त्र पर्य्येता कयस्य चित्" ऋ० १,२७,८ । "नि नू न आनमति कयस्य चित्तेजिष्ठाभिः" १२९,५ "सतोऽभिमातिं कयस्य चित्" ८,२५,१५ ।

कयस्था स्त्री कं जलं याति या–ड तथा सती तिष्ठति स्था क । काकोल्याम् क्षीरकाली

कयाधू स्त्री जम्भासुरकन्यायां हिरण्यकशिपुभार्य्यायाम् "हिरण्यकशिपोर्भार्य्या कयाधूर्नाम दानवी । जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् । संह्लादं प्रागनुह्लादं ह्लादं प्रह्लादमेव च" भा० ६,१८,९ ।

कर पु० कीर्य्यते विक्षिप्यतेऽनेन कॄ–करणे अप् । १हस्ते हस्तिशुण्डे च तयोर्जलादिक्षेपसाधनत्वात् तथात्वम् २कर्मणि अप् ।३किरणे मेदिनिः । तत्र हस्तकिरणयोः "प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता । अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि" "स्थितः करायैरसमग्रपातिभिः"माघः। हस्ते "कैलासोत्तोलनः कायं संस्पृशेत् प्रत्यस्त्रमपि । यदि तु गतिपतानि पुनःप्रत्याययेत् करम्" का० ख० हेमः वेत्रह-हस्तिः 'बालः कालयनिबद्धे जलधरान्मौक्तिकमुक्ताजालम्" उद्भटः। "तथा बालकरे इव"महः । शुण्डा दाति दां च । ४राजग्राह्ये राजस्वे तत्र राजग्राह्यकरयोः "अवलम्बकुसुमस्तबका मनोज्ञपरिवेष्टिता । करं न सहते राजन् ! भूमिर्नववधूरिव" ।"तस्मिन् नव कृपायैतो नियतं चक्रवर्त्तिनो । आपद्गतोऽपि भवान् यत्र करप्रदः" उद्भटः। यथा च राज्ञा करनिवेशनं राष्ट्रे करणीयं तथा मनुनोक्तम् यथा

"क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् । यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणाम् । तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् । यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः । तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः । पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः । धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा । आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् । गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च । पत्रशाकतृणानाञ्च वैदलस्य च चर्म्मणाम् । मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च । म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् । न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् । यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा । तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति । श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् । संरक्षेत् सर्व्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् । संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्म्ममन्वहम् । तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च । यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् । व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् । कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः । एकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महीपतिः । नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चातितृष्णया । उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत्" व्याख्यातश्चैदं कुल्लूकभट्टेन

"क्रयविक्रयमित्यादि । कियता मूल्येन क्रीतमिदं वस्त्रवस्त्वादि द्रव्यं विक्रीयमाणञ्चात कियल्लप्स्यते विवहृदाहानीतं कियद्वा वणिजो भक्तव्ययेन शाकसूपादिना परिव्ययेन कृतं किमस्यारण्यादौ चौरादिभ्योरक्षणः कृतेन योगप्रतिविधानेन गतं, कोऽस्य इदानीं लाभयोगस्तत्तदवेक्ष्य वणिजः करान् दापयेत् । यथेति । यथा राजाऽवेक्षणादिकर्म्मणः फलेन, यथा च कार्षिकवणिगादा-

कृषिवाणिज्यादिकर्म्मणां फलेन सम्बध्यते । तथा निरूप्य राजा सर्व्वदा राष्ट्रात् करान् गृह्णीयात् । अत एवोक्तमाह यथेत्यादि । यथा जलौकोवत्सषट्पदाः स्वीयस्वीयानि रक्तक्षीरमधूनि अल्पमल्पं गृह्णन्ति एवं राजा मूलधनमनुच्छिन्दन्नल्पोऽल्पो राष्ट्रादाब्दिकः करो ग्राह्यः । तमाह पञ्चाशद्भागो राज्ञा ग्रहीतव्यः । एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो ग्राह्यः भूम्युत्कर्षापकर्षापेक्षया कर्षणादिक्लेशलाघवगौरवापेक्षोऽयं बह्वल्पषड्भागविकल्पः । आददीतेत्यादि । पञ्चाशद्भागानामित्यादि । द्रुमशब्दोऽत्र वृक्षवाचकः वृक्षादीनां अष्टानामेषां षष्ठोभागो रा-ज्ञोपग्रहीतव्यः । म्रियमाण इति । क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात् करं न गृह्णीयात् न च तदीयदेशे वसन् श्रोत्रियः क्षुधया अवसादं गच्छेत् । यस्यात् इत्यादि । यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधाऽवसन्नो भवति तस्य राष्ट्रमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा शीघ्रमवसादं गच्छति । श्रुत एवमतः श्रुतेति । शास्त्रज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वा अस्य तदनुरूपां धर्म्यादनपेतां जीविकामुपकल्पयेत् चौरादिभ्यश्चैनम् औरसं पुत्रमिव पिता रक्षेत् । यस्मात् संरक्ष्य-माण इत्यादि । स च श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग्रक्ष्यमाणो यं धर्म्मं प्रत्यहं करोति तेन राज्ञ आयुर्धनराष्ट्राणि व-र्द्धन्ते । यदिति । राजा स्वदेशे शाकपर्णादिस्वल्पमूल्य-वस्तुक्रयविक्रयादिना जीवन्तं निकृष्टजनं स्वल्पमपि करात्मकं वर्षेण दापयेत् । कारुकानिति । कारुकान् सू-पकारादीन् शिल्पिनश्च रजकतन्तुवायादीन् शिल्पिनश्च लोहकारा-दीन् शूद्रांश्च देहक्लेशोपजीविनो भारिकादीन् मासि मास्येकं दिनं कर्म्म कारयेत् ; नोच्छिन्द्यादिति । प्रजा-स्नेहात् करशुल्काद्यग्रहणमात्मनो मूलोच्छेदः अति-लोभेन प्रचुरकरादिग्रहणे परेषां मूलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्य्यात् यस्मात् आत्मनो मूलमुच्छिद्य कोषक्षयादात्मानं पीडयेत् । पूर्व्वार्द्धोक्त [परेषाञ्चेत्यपि संबध्यते परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत्"।

भार० शा० ८७अ० विशेषोक्तं यथा

"विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिच्छदम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य वणिजां कारयेत् करान् । उत्पत्तिं दानवृत्तिञ्च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत् । शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिनः प्रति कारयेत् । उच्चावचकरा दाप्याः महाराज्ञा युधिष्ठिर । यथा यथा न सीदेरंस्तथा कुर्य्यान्महीपतिः । फलं कर्म्म च सम्प्रेक्ष्य ततः सर्व्वं प्रकल्पयेत् । फलं कर्म्म च निर्हेतु न कश्चित् संप्रवर्त्तते । यथा राजा च कर्त्ता च स्यातां कर्म्मणि भागिनौ । समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः । नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चापि तृष्णया । ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा सम्प्रीतिदर्शनः । प्रद्विषन्ति परिख्यातं राजानमतिखा-दिनम् । प्रद्विष्टस्य कुतः श्रेयो नाप्रियो लभते फलम् । वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना । भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ! । न कार्य्यं कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ! । राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म्म कुरुते महत् । यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन् स्वयं नृपः । सञ्जातमुपजीवन् स लभते स महत् फलम् । आपदर्थञ्च निर्यातं राजा न इह विन्दते । राष्ट्रञ्च कोषभूतं स्यात् कोषो वेश्मगतस्तथा । पौरजानपदान् स-र्व्वान् संश्रितोपाश्रितांस्तथा । यथाशक्त्यनुकम्पेत सर्व्वान् स्वल्पधनानपि । बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखम् । एवं नास्य प्रकुप्यन्ति जनाः सुखितदुःखिताः । प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पुनः । सन्निपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत् । इयमापत् समुत्पन्ना पर-चक्रभयं महत् । अपि चान्ताय कल्पन्ते वेणोरिव फला-गमाः । अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह । इद-मात्मवधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम् । अस्यामापदि घोरायां सम्प्राप्ते दारुणे भये । परित्राणाय भवतः प्रार्थयिष्ये धनानि वः । प्रतिदास्ये च भवतां सर्व्वञ्चाहं भयक्षये । नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्धरेयुर्ब्बलादितः । कलत्रमादितः कृत्वा सर्व्वं वो विनशेदिति । अपि चेत् पुत्रदारार्थमर्थसञ्चय इष्यते । नन्दामि वः प्रभावेण पु-त्राणामिव चोदये । यथाशक्त्यनुगृह्णामि राष्ट्रस्यापीडया च वः । आपत्स्वेव हि वोढव्यं भवद्भिः पुङ्गवैरिव । न प्रियं सततं कार्य्यं धनं कस्याञ्चिदापदि । इति वाचा मधुरया श्लक्ष्णया सोपचारया । स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्योग-माधाय कालवित् । प्राकारं भृत्यभरणं व्ययं सङ्ग्रा-मतो भयम् । योगक्षेमञ्च सम्प्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत् क-रम् । उपेक्षिता हि नश्येयुर्गोमिनोऽरण्यवासिनः । त-स्मात्तेषु विशेषेण मृदुपूर्व्वं समाचरेत् । सान्त्वनं रक्षणं दानमवस्था चाप्यभीक्ष्णशः । गोमिनां पार्थ ! कर्त्तव्यः सं-विभागः प्रियाणि च । अजस्रमुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत ! । प्रभावयन्ति राष्ट्रञ्च व्यवहारं कृषिन्तथा । त-स्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्य्याद्विचक्षणः । दयावानप्रमत्तश्च

करात् समुत्थेच्छया । यस्मिन् येनपयसं दधतं नाम कोटिश । न च्युतः, यत्र विनिष्क्रमति हृषितिर ।" ।

"सप्तर्षि हवीषि संवरा दव प्रादधन् । सप्तमायेषो हुनेत् कर्नाव च विक्रुनेत् । अधीयावन् निर्वीयांश पु- हुषैव नद्यविन्द्य । आग्नेय च पयेव प्रभात् वन् वैव च पीडनेत् । मया मनमपानात्तु: पद्यं प्रभवति यथा । यदीयक्षीमानुपातेन तथा दातुं वनापिवेत् । वर्जनायेन देवेन वर्षमानं प्रहापयेत् । तत्रो तुलकतो तूथ: भवति वयापयेत् । इत्यन्निन कर्माणि ययथारं निवर्तयेत् । गृहपूर्वं प्रयत्नेन याचानमनकारयेत् । सङ्गुपाधानवी- र्योर्ते न नविशन्ति हृद्दयाः । कथितेनैव भोक्तव्या न पतिश्चन्ति वञ्चतः । तस्मात् सर्वंकारस्मो दुर्लभः पुरुषं प्रति । यथाहुक्तान् वाक्यविधा भीक्षाय दरतो जनः । ततस्मान् मेद्विनिश्च त्र परकार्यविवर्जिताम् । भुञ्जीत वान्व- मंत्रैव यथाकुप्रसन्नतः । न याचाने न याचाने करा- करोभ्यो निपातयेत् । आनुपूर्व्येण वान्येन यथाचारं यथाविधि" ८० अ० । प्रजाभ्यः करादानप्रकारः रवा मह्नजाभावप्रकारवत् मनूक्तोऽनुसन्धेयः । अत- एव वा०को० "यथा हि पावाश्रयाः कौटुम्बिकेभ्य करमादाय विवशाश्रयाव प्रयच्छन्ति विवशाश्रयाव वन्नोश्रयाव च च भूपतये" इत्युक्तम् ।

ईश्वराकारे भूतलयन्मे । हेत्वादौ कर्मोपपदे क—कर्त रि ट । तत्कृत्कर्मकारके त्रि० यथा कर्मकरः न्ययकर: वधकरः स्त्रियां ङीप् कर्मकरी दासी वधकारी स्त्रियोः नादि । दिवाविभादिपूर्वात् अहेत्वादावपि ट । तत- द्युपपदार्थकारके त्रि० तानि च "दिवाविभानिशाप्रभा- भास्कारान्तानन्तादिबह्वनान्दीकिंलिपिलिविबलिभक्तिकर्तृ- चित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु" पा० दर्शितानि दिवाकर: निशाकरः । अहेत्वादावितोऽन्यत्र अण् । कुम्भ- कार इत्यादि ।

करक पुं०किरति विक्षिपति करोति वा अनेन कृ—क—वा क्वार्थे० संज्ञायां वुन् । दाडिमे "उपवीतशतं कार्यं करकमेव च" अस्य: २दाडिमवृक्षे स्त्रियाम् ३ पुं स्त्री पक्षिभेदे अनित्यात् ङ.प् । ४मेघोपले (शिला) पुं स्त्री । करकोत्थकारक लक्षणगुणाथ भावप्र० दर्शितेः यथा । "दिव्याकस्मूर्ति तोयाद् संहताः पतन्ति याः । पाषाणखण्डवत्ताराः करकोऽमृतोपमाः । कर- कायं जलं रूक्षं विशदं गुरु स्थिरम् । दारुणं शी- तं सान्द्रं पित्तहृत् कफवातकृत्" (वाच्य) ५करकभेदे रत्नमा०भाषा० बन्ध । ६टाककाटेरुक्षे च । ७ककारकवे भावप्र० । ८कोविदारवृक्षे १०नारिकेलवृक्षे ११करी,१२ १३पालिककापिञ्च (वाच्य) पुं० राजनि० ।

करकचतुर्थी पुं० कृष्णचतुर्थ्यां कर्तव्यचतुर्थीव्रतमिति यथा करकस्थादौ सविस्तरं कर्तव्यं तद्व्रत- विधानमुक्तम् स्वार्थे ।

करकच पु० "अभिमानेष्वपि षष्ठकरणाधिकायां नदे । षट्यादिति यथः यत्र प्रभात् कर्मफलाः ब्यताः" ज्यो० वक्र्ने योग- भेदे । यथा च वर्णे षष्ठी, पञ्चमे सप्तमी, षष्ठे अष्टमी, सप्तमे नवमी, अष्टमे दशमी, नवमे एकादशी, दशमे द्वादशी तिथिः करकच इत्यर्थः ।

करकच्छपिका स्त्री कच्छपकराकारोऽञ्जलिः इव करे कृता स्थिता कच्छपिका । यज्ञविधिविशेषभेदरूपायां मुद्रायाम् । "करकच्छपिकां कुर्यात् मूर्ध्नि मन्त्रेण याचकः । तत्र संयोजनीय पूर्वदेवताचो यतः" तन्त्रसार० ६देव० ।

करकण्टक पुं०न० करस्य कण्टक इव । नखे त्रिका० ।

करकपात्रिका स्त्री करकः कमण्डलु,रेव पात्रिका । जल- पात्रभेदे । [करकवहे भावप्र० नाडकवनम् ।

करकाज न० करकातो जायते जन—ड । करकोत्पन्ने जले

करकाम्भस् पुं० करकेव इव शीतलमम्भोऽस्य । नारि- केले त्रिका० । तत्फलजातिशीतलत्वात्तथात्वम् । हेम० महोदधे न० । [कासुविरोधन:" भा० वा० १६अ० ।

करकायु पुं० इद्रपदे ग्रहभेदे । "कयाकुमीतवायी च कर-

करकासार पुं० हेम० । शिलाद्रष्टौ

करकुड्मल न० करः कुड्मलमिव । संकुचिताङ्गुली करे कर- पुटकसंयमनकरकोरकादयोऽप्यत्र ।

करग्रह पुं० करो गृह्यतेऽत्र ग्रह—आधारे अप् । विवाहे तत्र करग्रहणेनैव हि संस्कारो निर्वीयते इति तस्य तथात्वम् । हेम० । २कचग्रहे ३प्रजाभ्यः करादाने च । पाणिग्रहकरग्रहणादयोऽप्यत्र ।

करग्राहक पुं० करं गृह्णाति प्रजाभ्यः करादानकारके । (ग्रहा)वाणिजकरग्राहकारके । करग्राहकादिनसना- दिवं प्रवक्ष्याम्यतः "तीक्ष्णोग्रमिश्रविमलेषु अर्के शीतोद्गवे भाद्रपदे ग्रहाणे । कुर्यादकर्माणि धनोऽपि तानि कर- ग्राहकाणि प्रजाभ्यः" ज्यो० तत्र तीक्ष्णगणा: ६,८, १८,१९ नाडीदयः उग्रगणाः पूर्वोत्तरधनाःपत्रिः

कलिका तदितरेषु नवस्वेव । शीर्षोदयाः मिथुन-सिंहकन्यातुलाहद्विककुम्भमीनाः तादृशे लग्ने ।

करग्राह पु० करं गृह्णाति ग्रह–अण् । १पत्यौ भर्त्तरि २हस्तग्राहकमात्रे ३राजस्वादायके च त्रि० । स्त्रियां ङीप् । पाणिग्राहादयोऽप्यत्र

करघर्षण पु० कराभ्यां घृष्यते घृष–कर्मणि ल्युट् । दधिमन्थनदण्डे हारा० । भावे ल्युट् २न०। करेण घर्षणे न० ।

करङ्क पु० कीर्य्यते अवमत्र कॄ–अप् करोऽङ्को गर्भोऽस्य यस्य० । १नारिकेलास्थ्नि (खोल), २कमण्डलौ ३पात्रभेदे च "ताम्रकरङ्कशाङ्खिनो" काद० । ३शिरः स्थितेऽस्थ्नि (माथारखुलि), ४ससङ्कपञ्जरे मेदिनिः। ५इक्षुभेदे राज०।

करङ्कशालि पु० करङ्कइव शालते शाल–इन् । इक्षुभेदे । राजनि० । [२विन्दुरघुनपोतमे च राजनि० ।

करच्छद पु० कर इवाऽऽस्त्यच्छदोऽस्य । १शाखोटवृक्षे (सिहडा)

करज पु० करे जायते जन–ड । १नखे "न छिन्द्यात् करजैस्तृणम्" मनुः । तन्नामगन्धके २व्याघ्रनखाख्यगन्धद्रव्ये च (नखी) । मेदिनिः । ३हस्तजातमात्रे त्रि० । कं शिरः जलं वा रञ्जयति रञ्ज–णिच्–अच् नि० । (करमचा)४करञ्जवृक्षे । अमरः ।

करजाख्य न०करजस्य नखस्याख्या आख्या यस्य । नखीनामगन्धद्रव्ये रत्नमा० ।* [वृक्षभेदे राजनि० ।

करजोडि पु०कुटा०जुड–बन्धे इन् वा०गुणः । (हातजोडा)

करञ्ज पु०कं शिरः जलं वा रञ्जयति–अच् । (करमचा) इति ख्याते वृक्षे । करञ्जपर्य्यायगुणादि भावप्र० उक्तं यथा । "करञ्जो नक्तमालश्च करजश्चिरविल्वकः । घृतपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्यः पूतिकोऽपि च । स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः । करञ्जः कटुकस्तीक्ष्णो वीर्य्योष्णोयोनिदोषहृत् । कुष्ठोदावर्त्तगुल्मार्शो व्रणकृमिकफापहः । तत्पत्रं कफवातार्शःकृमिशोथहरं परम् । भेदनं कटुकं पाके वीर्य्योष्णं पित्तलं लघु । तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शःकृमिकुष्ठजित् । घृतपूतिकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणैः" । उदकीर्य्यपर्य्याये तु स्त्रीत्वमपि गौरा० ङीष् । भावप्र० "उदकीर्य्यस्तृतीयोऽन्यः षड्ग्रन्था हस्तिवारुणी । मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका" । तद्गुणाश्च तत्रैवोक्ताः "करञ्जी तत्समा तिक्ता तुवरा कटुकाग्निनी । वीर्य्योष्णा वामपित्तार्शःकृमिकुष्ठप्रमेहजित्"। तत्तैलगुणाश्च । "करञ्जतैलं सुस्निग्धं वातहृत् स्थिरदीप्तिकृत् । नेत्रामयवातरोगकुष्ठकण्डूविनाशिकाः । ... पञ्चवेदोक्तम-

भ्यङ्ग लेपनाद्भेदनं कृत्" राजनि० । स्वार्थे कन् करञ्जकोऽप्यत्र पु० 'यस्तु संवत्सरं पूर्णं दीपं दद्यात् करञ्जके । स वर्षशतसाहस्रं प्रजा तस्य विवर्द्धते" भा० आनु० १२७अ०। अन्यमते करञ्जभेदाश्चत्वारः । (डहरकरमचा) (नाटाकरञ्जा) (काँटाकरमचा)" (कनककरमचा) इति भाषाप्रसिद्धनामभेदात् "यत् पर्श्वस्य करञ्जे" ऋ०१०।१०४८,८ । [(कएतवेल) राजनि० ।

करञ्जफल पु० करञ्जस्य फलमिवाल्पं फलं यस्य । कपित्थे

करट पु० किरति मदम् कॄ–अटन् । १गजगण्डे "कथं प्रभिन्नकरटं हस्तिनं वनगोचरम् । उपस्थाय महाभाग करेणुः शूकरं, भजेत्"भा० व० २७७ । हस्तिगण्डे क्लीवत्वमपि । "ऐरावणं महानागं प्रभिन्नकरटामुखम् । प्रयत्नोद्धृयसे युद्धं कथं ! पार्थं धनञ्जयम्" भा०क० २९अ० क्लीवप्रयोगात् । २काके पुंस्त्री अमरः । स्त्रियां ङीष् । "वरमिह गङ्गातीरे शरटः करटः क्षयः शुनीतनयः" गङ्गास्त०।३कुसुम्भवृक्षे पु० ४निन्द्यजीविनि त्रि० । स्त्रियां करटा । ५नवश्राद्धे एकादशाहादिकर्त्तव्ये श्राद्धे ६दुर्दुरूढे ७दुष्कुलजातके ८वादिनि नास्तिकभेदे दुर्दैश्ये ९वाद्यभेदे च पु०मेदि० । दुर्दुरूढजातिभेदाभिप्रायेण 'मागधाः माथुराश्चैव तथैवापरमाथुराः। कुलिन्दाः काशकाश्चैव कुण्डकाः करटास्तथा" भा० भी०९अ० । आहर करट इत्युच्यतेऽत्र कर्मणि आहरचट्‌वादय । मयू०व० । आहरकरटः तथा विधे कर्मणि । दुःखेन दोह्यायां गवि हेमच० । स्वार्थे कन् । काके पुंस्त्री मन्दर० स्त्रियां ङीष् । ९तेयथाकप्रवर्त्तके कर्णीसुते पु० "कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः । तस्याख्यातौ बन्धायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञकौ" काद०टीका ।

करटिन् पु० करटोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन करट+इनि । गजे "दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः" रसगङ्गा०

करटु पु०कॄ–अटु ।(करकटिया) इति नामके विहगे । हेम०

करण न०क्रियतेऽनेन कृ–करणे ल्युट् ।१व्याकरणोक्ते साधकतमे कारकभेदे "क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत् तदा स्मृतम्"हरिका०। विवक्ष्यते इत्यनेनान्यस्यापि विवक्षायां करणत्वम् भवतीति सूचितम् । अतएवाह "स्थाल्या पच्यते इत्येव प्रयोगो दृश्यते यतः" "साधकतमं करणम्" पा०। तमप् ग्रहणेनातिशयितव्यापारवत्त्वं सूचितम् । तच्च च पेत-करणयोः संनिकृष्टत्वे क्रियामात्रविषयत्वं व्यापारवत्त्व

च करणस्य विशेषः तदुक्तं "द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं चरितक्रियम्"। चरितक्रियं व्यापारद्वारा क्रियामात्रविषयम् इत्यर्थः। "खराणामुग्रपाश्वेव विहितं करणं स्मृतम्" मिता०। "निषक् कर्त्ताथ करणं रसाद्दोषाश्च कारणम्" सुश्रु०। "न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते" श्रुतिः ७ इन्द्रिये अमरः तस्य ज्ञानक्रियायाम् साधनत्वात्तथात्वम्। यथा च इन्द्रियाणां ज्ञानक्रियायां साधनत्वं तथा इन्द्रियशब्दे उक्तम्। तच्च सांख्ये त्रयोदशविधमित्युक्त्वा तेषां मध्ये अन्तःकरणानां द्वारित्वमितरेषां द्वारत्वमुक्तं यथा सां० का० कौ०

"करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्। कार्य्यञ्च तस्य दशधाहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च" का० "करणं त्रयोदशविधमिन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशप्रकारं करणं कारकविशेषः करणम्। न च व्यापारावेशं विना कारकत्वमिति व्यापारमाह तदाहरणधारणप्रकाशकरम् तत्र कर्म्मेन्द्रियाणि वागादीन्याहरन्ति यथास्वमुपाददते स्वव्यापारेण प्राप्नुवन्तीति यावत् बुद्ध्यहङ्कारमनांसि तु स्ववृत्त्या प्राणादिलक्षणया धारयन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशयन्ति। आहरणधारणादिक्रियाणां सकर्म्मकतया किं कर्म्म, कतिविधं? चेत्यत आह कार्य्यञ्च तस्येति तस्य त्रयोदशविधस्य करणस्य दशधा आहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च कार्य्यम्। आहार्य्यं व्याप्यं कर्म्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश इत्याहार्य्यं दशधा। एवं धार्य्यम् अप्यन्तःकरणादि लक्षणया वृत्त्या शरीरं, तच्च पार्थिवादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्य्यमपि दशधा। एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेति प्रकाश्यमपि दशधेति" कौ० "अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्। साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्" का० "अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारो मन इति शरीराभ्यन्तरवर्त्तित्वादन्तःकरणम्। दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसङ्कल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्म्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण। बाह्यान्तरयोः करणयोर्विशेषान्तरमाह साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्, साम्प्रतकालं वर्त्तमानकालं बाह्यमिन्द्रियं वर्त्तमानसमीपमनागतमतीतमपि वर्त्तमानम् अतो वागपि वर्त्तमानकालविषया भवति। त्रिकालमाभ्यन्तरं करणं तद्यथा नदीपूरभेदाद्वृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुञ्जे, असत्युपघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति, तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति। कालश्च वैशेषिकाभिमत एको न अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः, कृतमत्रान्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः। तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" कौ० साम्प्रतकालानां बाह्येन्द्रियाणां विषयं विवेचयति। "बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि। वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि" का० "बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशानामिन्द्रियाणां मध्ये पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि विशेषाः स्थूलाः शब्दादयः शान्तघोरमूढाः पृथिव्यादिरूपाः, अविशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः शब्दादयः विषयपदत्वेन भूतभाविनावपाकरोति विशेषाश्चाविशेषाश्च विशेषाविशेषास्त एव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां तानि तथोक्तानि। तत्रोर्द्ध्वस्रोतसां योगिनाञ्च श्रोत्रं स्थूलशब्दतन्मात्रविषयं, स्थूलशब्दविषयमेव नः। एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया, अस्मदादीनान्तु स्थूलस्पर्शविषयैव। एवं चक्षुरादयोऽपि तेषामस्मदादीनाञ्च रूपादिषु द्रष्टव्याः। एवं कर्म्मेन्द्रियेषु मध्ये वाग्भवति शब्दविषया स्थूलशब्दविषया तद्धेतुत्वात् न तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुः तस्याहङ्कारिकत्वेन वागिन्द्रियेण सहैककारणकत्वात्। शेषाणि तु चत्वारि पायूपस्थपाणिपादाख्यानि पञ्चविषयाणि पाण्यग्राह्याहार्य्याणां घटादीनां पञ्चशब्दाद्यात्मकत्वादिति" कौ०। साम्प्रतं त्रयोदशसु करणेषु केषाञ्चित् प्रधानभावं सहेतुकमाह। "सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्। तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि" का०। "द्वारि प्रधानं शेषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि तैरुपनीतं सर्वं विषयं समनोहङ्कारा बुद्धिर्यस्मादवगाहतेऽध्यवस्यति तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति" कौ०। "न केवलं बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिरपि तु ये अप्यहङ्कारमनसी द्वारिणी ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमित्याह। "एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः। कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति" का०।

"यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्यः करमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय, स च भूपतये, तथा बाह्येन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति मनश्च सङ्कल्प्याहङ्काराय, अहङ्कारश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्वाध्यक्षभूतायाम्, तदिदमुक्तं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्तीति। बाह्येन्द्रियमनोऽहङ्काराश्च गुणविशेषाः गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः। ते तु परस्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेण एकवाक्यतां नीताः यथा वर्त्तितैलवह्नयः सन्तमसापनयनरूपप्रकाशाय मिलिताः प्रदीपाः, एवमेते गुणविशेषा इति योजना"।

न्यायादिमते इन्द्रियाणामेकादशविधता वेदान्तपरिभाषामते दशविधतेति भेदः इन्द्रियशब्दे उक्तः। "वपुषा करणोज्झितेन सा" "करणापायविभिन्नवर्णया" रघुः। "करणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्चन" याज्ञ०। "आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या" वेणी०। अत्र करणं बाह्येन्द्रियम्। आधारे ल्युट्। २क्षेत्ररूपे देहे अमरः करणाश्रयत्वात् तस्य तथात्वम्। "उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया" कुमा०। भावे ल्युट्। ४क्रियायाम्। "प्र ते पूर्व्वाणि करणानि" ऋ० ४,१९,१०। "आवाहनाग्नौकरणरहितमपसव्यवत्" याज्ञ०। "कृतस्य करणे चापि व्याहृताः सर्वशिल्पिनः" भा०व०२५४अ०। "कृतस्य करणं नास्तीति" प्राचीनगाथा। ५वैतिककर्माङ्गे अनुष्ठाने ६व्यापारमात्रे च। ७ज्योतिषोक्तेषु तिथ्यर्द्धात्मकेषु ववादिषु तेषामानयनप्रकारः सूर्य्यसि०रङ्गना० उक्तो यथा।

"ध्रुवाणि शकुनिर्नागं तृतीयं तु चतुष्पदम्। किंस्तुघ्नं तु चतुर्दश्याः कृष्णायाश्चापरार्द्धतः" सू० सि०। "कृष्णपक्षीयायाश्चतुर्दश्यास्तिथेर्द्वितीयार्द्धाद्द्वितीयार्द्धमारभ्येत्यर्थः। चकार एवार्थे। तेनान्यतिथेरेतत्तिथिपूर्वार्धस्य च निरासः। ध्रुवाणि स्थिराणि करणानि। तान्याह। शकुनिरिति। चतुष्पदं तृतीयमित्यनेन शकुनिनागयोः क्रमेणाद्यद्वितीयत्वं सूचितम्। तुकारात् क्रमेण तिथ्यर्धेषु भवन्ति। किंस्तुघ्नं चतुर्थम्। तुरन्तार्थद्योतकः तेनोक्तातिरिक्तं स्थिरकरणं नास्तीति सूचितम्। अथ चरकरणान्याह" रङ्ग०। "ववादीनि ततः सप्त चराख्यकरणानि च। मासेऽष्टकृत्व एकैकं करणानां प्रवर्त्तते" सू० सि०। "ततः स्थिरकरणपूर्वमनन्तरं ववादीनि चराख्यककरणानि सप्त शुक्लप्रतिपद्द्वितीयार्धतश्चतुर्दश्यन्तं भवन्तीति वार्थः। ननु पञ्चम्यादितः कानि करणानि भवन्तीत्यत आह मासे इति। चरकरणानां ववादीनां सप्तानां मध्ये एकैकमेकमेकं करणं मासे स्थिरकरणकालोनितत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासे सप्तानामावृत्त्याष्टरूपम्। अष्टकृत्वोऽष्टवारः प्रवर्त्तते प्रकर्षेण तिष्ठति भवतीत्यर्थः। तथा च पञ्चम्याद्यर्धेतानि पुनः पुनः परिभ्रमन्ति। कृष्णचतुर्दश्याद्यार्धपर्यन्तमिति भावः। ननु स्थिरकरणोक्तापरार्धत इत्युक्त्या तेषां चतुर्णां तिथ्यर्धभोगेन शुक्लप्रतिपदाद्यर्धपर्यन्तं क्रमेणावस्थानं युक्तं चरकरणानां तु केवलोक्त्या तदनन्तरं कृष्णचतुर्दश्याद्यार्धपर्यन्तमेक एव परिभ्रमोऽभिव्यक्तस्तदुत्तरं कथयन्नन्यदप्याह" रङ्ग०। "तिथ्यर्द्धभोगं सर्वेषां करणानां प्रकल्पयेत्। एषा स्फुटगतिः प्रोक्ता सूर्यादीनां खचारिणाम्" सू० सि०। "सप्तानां चरकरणानां प्रत्येकं तिथ्यर्धकालो भोगस्तं तिथ्यर्धकालमितावस्थानं प्रकल्पयेत्। "एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्र भवतीति" न्यायात् करणत्वेनैषामवस्थानं तुल्यं कुर्यादित्यर्थः। अत एव "तिथ्यर्धं करणं स्मृतम्" इत्युक्त्या चान्द्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके षष्टिकरणानां सन्निवेशाच्चरकरणानामेव परिभ्रमणे प्रतिमासमनियततिथिभोगकं करणं भवतीति तद्वारकप्रतिमासनियततिथिभोगककरणकसिद्ध्यर्थं चरकरणानामष्टवारपरिभ्रमणोत्तरमवशिष्टतिथ्योश्चतुर्ष्वर्धेषु स्थिरकरणान्युक्तानीति तात्पर्यम्। तत्रापि कृष्णचतुर्दश्यपरार्धतस्तत्कल्पनं तदिच्छानियामकं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात्" रङ्ग०

करणानि च ववबालवकौलवतैतिलगरवणिग्विष्टिभद्राख्यानि सप्त चरकरणानि। स्थिरकरणानि शकुन्यादीनीति एकादश संख्यानि। ८जातिभेदे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तज्जातिश्च व्रात्यात् क्षत्रियात् सवर्णायामुत्पन्नः जातिभेदः "झल्लो मल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च। नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च" मनुः। करणरूपवर्णसङ्करस्यैव कायस्थनामता तस्य कर्मविशेषपरिपाकेण तज्जातिप्राप्तिस्तस्य वृत्तिभेदश्च ब्रह्मवै०पु०जन्मखण्डे ८५ उक्तो यथा। "तैलचौरस्तैलकीटो भूत्वा कीटत्रिजन्मकम्। ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः। ततः कुण्डे वर्षशतं स्थित्वा स्वर्णवणिग् भवेत्। जन्मैकञ्च दुराचारो जन्मैकं करणो भवेत्। विश्वकविपिकर्त्ता च भक्ष्यदातुर्धनं हरेत्। कायस्थो मोदरस्थोऽपि मातुर्मांसं न खादितम्। तत्र नास्ति कृपा तस्य दन्ताभावेन

कोत्तमम् । स्वर्णकारः स्वर्णवणिक् कायस्थश्च प्रजेश्वर ! । नरेषु मध्ये ते धूर्त्ताः कृपाहीना महीतले । हृदयं क्षुरधाराभं तेषाञ्च नास्ति सादरम् । शतेषु सज्जनः कोऽपि कायस्थो नेतरौ च तौ । सुबुद्धिः शिवभक्तश्च शास्त्रज्ञो धर्म्ममानसः" । ९ वर्णसङ्करजातिभेदे पुंस्त्री "शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः" ब्रह्मवै० पु० । कायस्थश्च चतुर्विधः प्रात्यक्षत्रियः शूद्रावैश्ययोर्जातः करणनामा प्रसिद्धः अम्बष्ठः चित्रगुप्तजातश्चैवाक्तनश्च । कायस्थखण्डे विवृतिः । तस्य वृत्तिमाह पराशरः । "धनधान्याध्यक्षता च राजसेवा तथैव च । द्विजातेः परिचर्य्या च दुर्गान्तःपुररक्षणम् । एषा पाराशरेणोक्ता उग्रस्य करणस्य च प्रोक्ता उत्तमता वृत्तिरुभयत्र शुभप्रदा" । "नृत्यवादित्रगीतानां प्रयोगस्थभेदिनाम् । संस्थानं ताडनं रोधः करणानि प्रचक्षते" राजकन्दर्पोक्ते तालव्यपस्थापके १० ताडनाविशेषे न० "शिखरासक्तमेघानाम् व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् । अनुगर्ज्जितसन्दिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः" कुमा० सर्वकरणप्रयोक्तृत्वात् ११ परमेश्वरे न० "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता च मतो गुरुः" विष्णुस० । भवाद्यर्थे ततः कामा० ठञ् ञिठ च इकार उच्चारणार्थः । कारणिक तद्भवे स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् । १२ क्रियासाधनस्त्रियां स्त्री ङीप् । क्रियते क्रियाविशेषोऽस्याम् आधारे ल्युट् ङीप् । बीजगणितोक्ते यस्य वर्गमूलादिकं स्पष्टं न प्रतीयते तत्क्रिया विशेषद्वारा तत्करणविषये राशिभेदे स्त्री । सा च षड्विधा सङ्कलनव्यवकलनगुणभागवर्गवर्गमूल रूपभेदात् । तत्क्रियाविशेषो बीजगणिते दर्शितो यथा । "अथ करणी षड्विधा । तत्र सङ्कलनव्यवकलनयोः करणसूत्रं वृत्तद्वयम् । योगं करण्योर्महतीं प्रकल्प्य वधस्य मूलं द्विगुणं लघुञ्च । योगान्तरे रूपवदेतयोः स्तोवर्गेण वर्गं गुणयेद्भजेच्च । लघ्व्या हृतायास्तु पदं महत्याः सैकं निरेकं स्वहतं लघुघ्नम् । योगान्तरे स्तः क्रमशस्तयोर्वा पृथक् स्थितिः स्याद्यदि नास्ति मूलम् । उदाहरणम् । द्विकाष्टमित्योस्त्रिभसङ्ख्ययोश्च योगान्तरे ब्रूहि पृथक्करण्योः । त्रिसप्तमित्योश्च चिरं विचिन्त्य चेत् षड्विधं वेत्सि सखे ! करण्याः ।

न्यासः क २ । क ८ योगे जातम् क १८ अन्तरे च क २

न्यासः क ३ । क २७ योगे जातम् क ४८ अन्तरे च क १२ न्यासः क ३ । क ७ अनयोर्घाते मूलाभावात् पृथक् स्थितिरेव योगे जातम् क ३ क ७ अन्तरे च क ३ क ७ इति करणीसङ्कलनव्यवकलने ।

गुणनोदाहरणम् । द्वित्र्यष्टसङ्ख्यागुणकः करण्या गुण्यस्त्रिसङ्ख्या च सपञ्चरूपा । वधं प्रचक्ष्वाशु विपञ्चरूपे गुणेऽथ वा त्र्यर्कमिते करण्याः । न्यासः गुणकः क २ क ३ क ८ गुण्यः क ३ रू ५

अत्र गुण्ये गुणके वा भाज्ये भाजके करणीनां करणयोर्वा यथासम्भवं लाघवार्थं योगं कृत्वा गुणनभजने कार्य्ये तथा कृते जातो गुणकः क १८ क ३ गुण्यः क २५ क ३ गुणिते जातम् रू ३ क ४५० क ७५ क ५४ ।

अयवर्गादौ विशेषसूत्रं वृत्तम् । क्षयो भवेच्च क्षयरूपवर्गश्चेत् साध्यतेऽसौ करणीत्वहेतोः । ऋणात्मिकायाश्च तथा करण्या मूलं क्षयो रूपविधानहेतोः ।

न्यासः गुणकः क २५ क ३ क १२ गुण्यः क २५ क २

अत्र गुणके करण्योर्योगे कृते गुणकः क २५ क २७ गुणिते जातम् क ६२५ क ३७५ क ७५ क ८१ एतास्वनयोः क ६२५ क ८१ मूले रू २५ रू ९ अनयोर्योगे जातम् रू १६ अनयोः क ३७५ क ७५ अन्तरे योग इति जातो योगः क २०० यथाक्रमं न्यासः रू १६ क २०० इति करणीगुणनम् । पूर्व्वगुणनफलस्य स्वगुणच्छेदस्य भागार्थं न्यासः भाज्यः क ९ क ४५० क ७५ क ५४ भाजकः क २ क ३ क ८ अत्र क २ क ८ एतयोः करण्योर्योगे कृते जातम् क १८ क ३ "भाज्याच्छेदः शुध्यति प्रच्युतः सन्" इत्यादिकरणेन लब्धो गुण्यः रू ५ क ३

न्यासः भाज्यः क २५६ क २०० भाजकः क २५ क ३ क १२ करण्योर्योगे कृते जातम् क २५ क २७

अत्रादौ त्रिभिर्गुणयित्वा धनकरण्योः ऋणकरण्योश्च योगं विधाय पश्चात्सङ्कर्षितया गुणयित्वा शोधिते लब्धं रू ५ क ३ अत्रापि पूर्व्ववल्लब्धो गुण्यः रू ५ क ३

अथ वान्यथोच्यते । धनर्णताव्यत्ययमीप्सितायाश्छेदे करण्या असकृद्विधाय । तादृक्छिदा भाज्यहरौ निहन्यादेकैव यावत्करणी हरः स्यात् । भाज्यास्तया भाज्यगताः करण्यो लब्धाः करण्यो यदि योगजाः स्युः । विश्लेषसूत्रेण पृथक् च कार्य्यास्तथा यथा प्रष्टुरभीप्सिताः स्युः । तथा च विश्लेषसूत्रं वृत्तम् । वर्गेण योगकरणी विहृता विशुध्येत् खण्डानि तत्कृतिपदस्य यथेप्सितानि । कृत्वा

तद्दीयकृतयः खलु पूर्व्वलब्ध्या क्षुण्णा भवन्ति पृथगेवमिमाः करण्यः ।

न्यासः भाज्यः क ९ क ५४० क ७५ क ५४ भाजकः क १८ क २ अत्र भाजके त्रिमितकरण्याः ऋणत्वं प्रकल्प्य क १८ क २ अनेन भाज्ये गुणिते योगे च कृते जातम् क २६२५ क ६७५ भाजके च क २२५ अनया भाज्ये हृते लब्धम् क २५ क २

न्यासः भाज्यः क २५६ क १०० भाजकः क २५ क २७ अत्र भाजके पञ्चविंशतिकरण्या धनत्वं प्रकल्प्य क २५ क २७ भाज्ये गुणिते धनर्णकरणीनामन्तरे च कृते जातम् क १०० क १२ भाजके च क ४ अनया भाज्ये हृते लब्धम् क २५ क ३ इदानीं पूर्व्वोदाहरणे गुणये भाज्ये कृते न्यासः भाज्यः क ९ क ४५० क ७५ क ५४ भाजकः क २५ क ३ । अत्रापि त्रिकरण्याः ऋणत्वं प्रकल्प्य भाज्ये गुणिते युते च जातम् क ८०१२ क १४५२ भाजके च क ४८४ अनया हृते भाज्ये लब्धो गुणकः क १८ क ३ । पर्व्वं गुणके खण्डत्रयमासीदिति योगकरणीयम् १८ विश्लेष्या तत्र वर्गेण योगकरणी विहृता विशुध्येदिति नवात्मकवर्गेण ९ विहृता सती शुध्यतीति लब्धं २ नवानां मूलम् ३ अस्य खण्डे, १, ४, पूर्व्वलब्ध्या २ गुणिते, २, ८, एवं जातो गुणकः क २ क २ क ८ इति करणीभजनम् ।

करणीवर्गे उदाहरणम् । द्विकत्रिपञ्चप्रमिताः करण्यस्तासां कृतिं त्रिद्विकसङ्ख्ययोश्च । षट्पञ्चकत्रिद्विकसम्मितानां पृथक् पृथङ्मे कथयाशु विद्वन् ! । अष्टादशाष्टद्विकसम्मितानां कृतिं कृतानां च सखे ! पदानि ।

न्यासः प्रथमः क २ क ३ क ५ । द्वितीयः क ३ क २ । तृतीयः क ६ क ५ क ३ क २ । चतुर्थः क १८ क ८ क २

स्थाप्योऽन्त्यवर्गश्च चतुर्गुणान्त्यनिघ्न इत्यनेन गुणयः पृथग्गुणकखण्डसमइत्यनेन वा जाताः क्रमेण वर्गाः प्रथमः रू १० क २४ क ४० क ६० । द्वितीयः रू ५ क २४ । तृतीयः रू १६ क १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ अत्रापि करणीनां यथासम्भवं योगं कृत्वा वर्गवर्गमूले कार्य्ये तद्यथा क १८ क ८ क २ आसां योगः क ७२ अस्या वर्गः क ५१८४ अस्या मूलं रू ७२। इति करणीवर्गः ।

करणीमूले सूत्रं वृत्तद्वयम् । वर्गे करण्या यदि वा करण्योस्तुल्यानि रूपाण्यथ वा बहूनाम् । विशोधयेद्रूपकृतेः पदेन शेषस्य रूपाणि युतोनितानि । पृथक्तदर्द्धे करणीद्वयं स्यान्मूलेऽथ बह्वी करणी तयोर्या । रूपाणि तान्येवं कृतानि भूयः शेषाः करण्यो यदि सन्ति वर्गे ।

उदाहरणम् । द्वितीयवर्गस्य मूलार्थं न्यासः रू ५ क २४ रूपकृतेः २५ करणीतुल्यानि रूपाणि २४ अपास्य शेषम् १ अस्य मूलेन १ ऊनाधिकरूपाणामर्द्धे जाते मूलकरण्यौ क २ क ३

प्रथमवर्गस्य न्यासः रू १० क २४ क ४० क ६० रूपकृतेः १०० चतुर्विंशतिचत्वारिंशत्करण्योस्तुल्यानि रूपाण्यपास्य शेषम् ३६ अस्य मूलेन ६ ऊनाधिकरूपाणामर्द्धे जाते, २, ८, तत्रापीमां २ मूलकरणीं द्वितीयां रूपाण्येव प्रकल्प्य पुनः शेषकरणीभिः सः एव विधिः कार्य्यस्तत्रेयं रूपकृतिः ६४ अस्याः षष्टिरूपाण्यपास्य शेषम् ४ अस्य मूलम् २ अनेनोनाधिकरूपाणामर्द्धे, ३, ५, जाते मूलकरण्यौ क ३ क ५ मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यासः क २ क ३ क ५

तृतीयवर्गस्य न्यासः रू १६ क १२० क ७२ क ६० क ४८ क ४० क २४ रूपकृतेः २५६ करणीत्रितयस्यास्य क ४८ क ४० क २४ तुल्यानि रूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे, २, १४, महती रूपाणीत्यस्याः १४ कृतिः १९६ अस्याः करणीद्वयस्यास्य क ७२ क १२० तुल्यरूपाण्यपास्योक्तवज्जाते खण्डे, ६, ८, पुनारूपकृतेः ६४ षष्टिरूपाण्यपास्योक्तवत्खण्डे, ३, ५, एवं मूलकरणीनां यथाक्रमं न्यासः क ६ क ५ क ३ क २

चतुर्थस्य न्यासः रू ७२ क ० इयमेव लब्धा मूलकरणी ७२ पर्व्वं खण्डत्रयमासीदिति वर्गेण योगकरणी विहृता शुध्यतीति षट्त्रिंशतोमूलम् ६ एतस्य खण्डानां, १, २, ३, कृतयः, १, ४, ९, पूर्व्वलब्ध्यानया २ क्षुण्णाः, २, ८, १८, एवं पृथक्करण्योजाताः क २ क ८ क १८ ।

अथ वर्गगतर्णकरण्या मूलानयनार्थं सूत्रं वृत्तम् । ऋणात्मिका चेत्करणी कृतौ स्याद्धनात्मिकां तां परिकल्प्य साध्ये । मूले करण्यावनयोरभीष्टा क्षयात्मिकैका सुधियावगम्या ।

उदाहरणम् । त्रिसप्तमित्योर्वद मे करण्योर्विश्लेषवर्गं कृतितः पदं च ।

न्यासः क ३ क ७ यद्वा क ३ क ७ अनयोर्वर्गः समएव रू १० क ८४ अत्र वर्गे ऋणकरण्या धनत्वं प्रकल्प्य

प्राग्वल्लब्धकरण्योरैक्याभीष्टा ऋणगता स्यादिति जातम् क ३̇ क ७ वा क ३ क ७̇

उदाहरणम् । द्विकत्रिपञ्चप्रमिताः करण्यः स्वस्वर्णगाः स्वस्वधनर्णगा वा । तासां कृतिं ब्रूहि कृतेः पदं च चेत् षड्विधां वेत्सि सखे ! करण्याः ।

न्यासः क २ क ३ क ५̇ वा क २̇ क ३̇ क ५ आसां वर्गः समएव जातः रू १० क २४ क ४०̇ क ६० ।

अत्र ऋणकरण्योस्तुल्यानि धनरूपाणि १०० रूपकृतेः १०० अपास्य शेषस्य मूलम् ० अनेनोनाधिकरूपाणामर्द्धे क ५ क ५ अत्रैका ऋणम् क ५̇ अन्या रूपाणीति न्यासः रू ५ क २४ पूर्व्ववज्जाते करण्यौ धने एव । क ३ क २ यथाक्रमं न्यासः क २ क ३ क ५̇ अथ शेषयोः क २४ क ६० तुल्यानि धनरूपाणि ८४ रूपकृते १०० रपास्योक्तवज्जाते मूलकरण्यौ क ७ क ३ अनयोर्म्महती ऋणं क ७̇ तान्येव रूपाणि प्रकल्प्य रू ७̇ क ४० अतः प्राग्वत्करण्यौ क ५ क २ अनयोरपि महती ऋणमिति यथाक्रमं न्यासः क ३ क २ क ५̇

अथ द्वितीयोदाहरणे प्रागृणधनपक्षे मूलकरण्यौ क ५ क ५ अनयोरेका ऋणं क ५̇ तान्येव रूपाणीति करण्योत्पन्ने करणीखण्डे ऋणे एवेति यथाक्रमं न्यासः क ३̇ क २̇ क ५̇ द्वितीयपक्षेणापि यथोक्ता एव मूलकरण्यः क ३̇ क २̇ क ५̇ एवं बुद्धिमतानुक्तमपि ज्ञायते इति पूर्व्वैर्नायमर्थो विस्तीर्योक्तः बालावबोधार्थं तु मयोच्यते ।

एकादिसङ्कलितमितकरणीखण्डानि वर्गराशौ स्युः । वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणि । करणीषट्के तिसृणां दशचतसृणां तिथिषु च पञ्चानाम् । रूपकृतेः प्रोह्य पदं ग्राह्यं चेदन्यथा न सत् क्वापि । उत्पत्स्यमानयैवं मूलकरण्याल्पया चतुर्गुणया । यासामपवर्त्तः स्यात् प्रकृतेस्ता विशोध्याः स्युः । अपवर्त्तादपि लब्धा मूलकरण्यो भवन्ति ताश्चापि । शेषविधिना न यदि ता भवन्ति मूलं तदा तदसत् । करणीवर्गराशौ रूपैरवश्यं भवितव्यम् एकाक्षरगणवर्गे रूपाण्येव । द्वयोः स्वरूपैका करणी । तिसृणां तिस्रः । चतसृणां षट् । पञ्चानां दश । षण्णां पञ्चदश इत्यादि । अतो द्व्यादीनां वर्गेषु एकादिसङ्कलितमितानि करणीनां खण्डानि रूपाणि यथाक्रमं स्युः । अथ यदि उदाहरणे तावन्ति न भवन्ति तदासौ योगकरणी विश्लेष्या वा भवतीति कृत्वा मूलं ग्राह्यमित्यर्थः । वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यरूपाणीति स्पष्टार्थम् । उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्यो दन्तैःसिद्धैर्गजैर्मिताविद्वन् ! । रूपैर्द्दशभिरुपेताः किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः रू १० क ३२ क २४ क ८ अत्र वर्गे करणीत्रितये करणीद्वितयस्य तुल्यानि रूपाणि प्रथमं रूपकृतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पुनरेकस्या एवं क्रियमाणेऽत्र पदं नास्तीत्यतोऽस्य करणीगतमूलाभावः । अथानियमेन सर्व्वकरणीतुल्यानि रूपाण्यपास्य मूलमानीयते तदिदम् क २ क ८ समागच्छति इदमसत् यतोऽस्य वर्गोयम् रू १८ अथ वा दन्तगजमितयोर्योगं कृत्वा रू १० क ७२ क २४ आनीयते तदिदमप्यसत् रू २ क ६ ।

उदाहरणम् । वर्गे यत्र करण्यस्तिथिविश्वहुताशनैश्चतुर्गुणितैः । तुल्या दशरूपाढ्याः किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । क ६० क ५२ क १२ अत्र किल वर्गे करणीत्रयमस्तीति न्यासः रू १० तत्करणीद्वयस्य द्विपञ्चाशद्द्वादशमितस्य क ५२ क १२ तुल्यरूपाण्यपास्य ये मूलकरण्यावुत्पद्येते क ८ क २ तयोरल्पयानया २ चतुर्गुणया ८ द्विपञ्चाशद्द्वादशमितयोरपवर्त्तो न स्यादतस्ते न शोध्ये यतउक्तम् उत्पत्स्यमानयैवमित्यादि । अत्राल्पयैकयेत्युपलक्षणम् तेन कयाचिन्महत्यापि तदा मूलकरणीरूपाणि प्रकल्प्य ताभ्यां करणीखण्डे साध्ये सा महती प्रकल्प्येत्यर्थः उदाहरणम् । अष्टौ षट्पञ्चाशत् षष्टिः करणीत्रयं कृतौ यत्र । रूपैर्द्दशभिरुपेतं किम्मूलं ब्रूहि तस्य स्यात् । न्यासः रू १० क ८ क ५६ क ६० अत्राद्यखण्डद्वये क ८ क ५६ शोधिते उत्पन्नयाल्पया चतुर्गुणया ८ तयोः खण्डयोरपवर्त्तेन लब्धे खण्डे । १ । ७ । परं शेषविधिना मूलकरण्यौ नोत्पद्येते अतस्ते खण्डे न शोध्ये अन्यथा तु शोधने कृते मूलं नायातीत्यतस्तदसत् । उदाहरणम् । चतुर्गुणाः सूर्य्यतिथीषुरुद्रनागर्त्तवो यत्र कृतौ करण्यः । सविश्वरूपा वद तत्पदं ते यद्यस्ति बीजे पटुताभिमानः ।

न्यासः रू १३ क ४८ क ६० क २० क ४४ क ३२ क २४ अत्र करणीषट्के तिसृणां करणीनां तुल्यानि रूपाणि प्रथमं रूपकृतेरपास्य मूलं ग्राह्यं पश्चाद्द्वयोस्तत एकस्या एवं कृतेऽत्र मूलाभावः । अथान्यथा तु प्रथममाद्यकरण्यास्तुल्यानि रूपाण्यपास्य पश्चाद्द्वितीयतृतीययोस्ततः शेषाणां रूपकृतेर्विशोध्यानि तन्मूलम् क १ क ३ क ५ क ५ तदिदमप्यसत् यतोऽस्य वर्गोयम् रू २२ क ८ क ८० क १६० । यैरस्य मूलानयनस्य नियमो न कृतस्तेषामिदं दूषणम् एवं त्रिचतुर्वर्गे करणीनामासन्नमूलकरणेन मूलान्या-

नीय रूपेषु प्रक्षिप्य मूलं वाच्यम्। अथ महतीरूपाणो-ऽप्युपलक्षणम्। यतः क्वचिदल्पापि।

तत्रोदाहरणम्। चत्वारिंशदशीतिर्द्विशतीतुल्याः क रणयश्चेत्। सप्तदशरूपयुक्तास्तत्र कृतौ किम्पदं ब्रूहि।

न्यासः रू १७ क ४० क ८० २०० शोधिते जाते खण्डे क १० क ७ पुनः लब्धौ करणौ रूपाणि कृत्वा लब्धे करण्यौ क ५ क २। एवं मूलकरणीनां न्यासः क १० क ५ क २। इति करण्याः षड्विधाः। [मस्तके।

करणत्राण न० करणं हस्तादिभिस्त्रायते त्रै—कर्मणि ल्युट्।

करणव्यापार पु० ६त०। करणजन्यजनकत्वविशिष्टे करण-जन्ये व्यापारभेदे। यथा छेदनादिक्रियायां छेद्यदा-त्रादिसंयोगः तस्य हि दात्रजन्यत्वात् दात्रजन्यच्छेदनज-नकत्वाच्च तथात्वम्। एवमिन्द्रियाणां विषयसंयोगः तस्य हि इन्द्रियजन्यत्वात् इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वाच्च तथात्वम् न्यायमते अनुमितौ परामर्शः शाब्दबोधे पदार्थ-स्मृतिः। उपमितौ उपदेशवाक्यार्थस्मृतिः। यथायथमु-ह्यम्। सांख्यमतसिद्धकरणव्यापारभेदस्तु करणशब्दे उक्ताः।

करणाधिप पु० ६त०। १जीवे तदधिष्ठानेनैव करणानां स्वस्वकार्य्येषु प्रवृत्तेस्तस्य तदधिपत्वम् २इन्द्रियाधिष्ठातृ-देवभेदे च। तत्र बाह्येन्द्रियाधिष्ठातारश्च शा० ति० उक्ता यथा "दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः। श्रोत्रादीनां दशानां तु"। तथा च श्रोत्रस्य दिक्। त्वचो वायुः। नेत्रस्य अर्कः। रसनायाः प्र-चेताः नासिकायाः अश्विसुतौ। वाचः वह्निः, पाणेरिन्द्रः पादस्य उपेन्द्रो विष्णुमूर्त्तिभेदः। पायोः मित्रः सूर्य्य-मूर्त्तिभेदः। उपस्थस्य कः प्रजापतिः। अन्तःकरणानान्तु मनसश्चन्द्रः, बुद्धेश्चतुर्मुखः, अहङ्कारस्य रुद्रः चित्तस्याच्यु-तो विष्णुमूर्त्तिभेदः। करणाधिपानाञ्च सर्वेषामधिपः प-रमेश्वरः। करणाधिपाधिपः परमेश्वरः।

करण्ड पु० क्ली० कर्मणि अण्डच्। १मधुकोषे (मौचाक) तस्य म-क्षिकाभिश्चिरमधुसञ्चयनेन क्रियमाणत्वात् तथात्वम् वा० क—अण्डच्। २खड्गे शत्रुचित्तपीडकत्वात् तस्य तथात्वम् करण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। ३कारण्डवखगे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगपधत्वात् न ङीष् किन्तु टाप्। ४दलाढके च मेदि०। ५वंशादिरचितपुष्पा-दिपात्रभेदे (साजि) "शुष्कवनलतानिर्मितं महाकुसुमकर-ण्डकेन" काद०। समुद्गे (कौटा) अमरः। "दीपभाज-नभ्रमरकरण्डकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तः" दशकुमा०।

७यकृति कालखण्डे शब्दचि०। ८पुष्पभाण्डे स्त्री टाप् अत इत्वम् करण्डिका। उज्ज्वलदत्तः।

करण्डिन् पु० करण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्य इनि। मत्स्ये त्रिका०।

करतल ७त०। ६त०। १हस्तस्य तले (हातेरतेलो)। "नखानि त्रिधुमङ्क्ष्या करतलेन तत्त्वग्राहयेत्" उद्भटः "करतलगत-मपि नश्यति" हितो०। करतलमिव। २हस्ते च।

करताल(क) न० करेण तालो यत्र वा कप्। झञ्झके वाद्ये (खरताल) "शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम्। दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीञ्च न वादयेत्" ति० त० पु० तत्र झल्लकं कांस्यनिर्म्मितकरतालकमिति" रघु०।

करताली स्त्री करेण दीयमानस्तालो यत्र गौरा० ङीष्। १वाद्यभेदे (खरताल) त्रिका०। ६त०। २करतलशब्दे (हाततालि)। पु० क्वचित् स्त्रीत्वमपि "यथा न स्या-दालीकपटकरतालीपटुरवः" उद्भटः स्वार्थे कन् अत इत्वम्। करतालिकापि करतलशब्दे "उद्घाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः" नैष०।

करतोया स्त्री करतोयं हरपार्व्वतीविवाहच्युतजलत् अ-स्त्यस्या हेतुत्वेन अच्। नदीभेदे सदानीरायाम् अमरः। गौरीविवाहे शङ्करकरच्युतजलभवत्वात् तस्यास्तथात्वम्। तस्याश्च यथा सदानीरत्वं तथोक्तं स्मृतौ "प्रथमं कर्क्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला। सर्व्वा रक्तवहा नद्यः करतोया-ऽम्बुवाहिनीति" तेनान्यनदीनामिवास्याः उक्तकाले रक्त-वहत्वाभावात् सदानीरवाहित्वात्तथात्वम्। "करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। अश्वमेधमवा-प्नोति प्रजापतिकृतोविधिः" भा० व० ८५। "करतो-यां कुरङ्गे च त्रिरात्रोपोषितो नरः। अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य प्रयतः शुचिः" भा० अनु० २२अ०। अस्त्यर्थे इनि करतोयिन्यप्यत्र। "प्रभासं मानसं तीर्थं पुष्क-राणि महत् सरः। पुण्यञ्च नैमिषं तीर्थं बाहुदां कर-तोयिनीम्" अनु० प०।

करद त्रि० करं राजस्वं ददाति दा—क। १राजस्वदायके। "कच्चिन्न शूद्रेण न हीनजेन वैश्येन वा करदेनोप-पन्ना" भा० आ० १९२अ०। "य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव!" भा० व० २५४ अ० "आत्मभर्जि त्वरैर्द्विषाम्" माघः। २त्राणार्थं हस्तदायके त्रि०।

करद्रुम पु० किरति समन्तात् शाखाः कृ—अच् नित्यक०। कारस्करवृक्षे राजनि०।

करद्विष् पु० १गोत्रभेदे २वेदशाखाभेदे च। "तामेताः कर-

हित उपायते तथासे सर्वमायुर्यन्ति" ता० २,१५,४।
"करहितोनाम गोत्रभेदाः शाखिभेदा वा" भा० ।

करन्धम पु० करं धमति ध्मा-खश् मुम् च । १इक्ष्वाकुवंश्ये खनीनेत्रपुत्रे सार्वभौमे नृपे तस्य तन्नामनिरुक्तिः भा० आश्व० ४अ०।"खनीनेत्रस्य दुष्टत्वात्ताङ्क्त्वा "तमपास्य च तद्राज्ये तस्य पुत्रं सुवर्चसम् । अभ्यषिञ्चन्त राजेन्द्र ! मुदितास्त्वभवं तदा । स पितुर्विक्रियां दृष्ट्वा राज्यान्निरसनं तथा । नियतोवर्त्तयामास प्रजाहितचिकीर्षया । ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शुचिः शमदमान्वितः । प्रजास्तं चान्वरज्यन्त धर्मनित्यं मनीषिणम् । तस्य धर्म्मप्रवृत्तस्य व्यशीर्य्यत् कोषवाहनम् । तं क्षीणकोषं सामन्ताः समन्तात् पर्य्यपीडयन् । स पीड्यमानो बहुभिः क्षीणकोषाश्ववाहनः । आर्त्तिमार्च्छत् परां राजा सह भृत्यैः पुरेण च । न चैनमभिहन्तुं ते शक्नुवन्ति बलक्षये । सम्यग्वृत्तो हि राजा स धर्मनित्यो युधिष्ठिर ! । यदा तु परमामार्त्तिं गतोऽसौ सपुरो नृपः । ततः प्रदध्मौ स करं प्रादुरासीत्ततोबलम् । ततस्तानजयत् सर्वान् प्रत्यन्तनगराधिपान् । एतस्मात् कारणाद्राजन् ! विश्रुतः स करन्धमः । तस्य कारन्धमः पुत्रस्त्रेतायुगमुखेऽभवत्" २पाणिध्मे मुखमारुतप्रयोगेण फूत्कारध्मायकमात्रे त्रि०।

करन्धय त्रि० करं धयति धे-खश् मुम् च । हस्तलेहके ।

करन्यास पु० करे करावयवे न्यासः । तन्त्रोक्तमन्त्रभेदेन अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्यमानामाकनिष्ठकतरतत्पृष्ठेषु न्यासभेदे "अङ्गन्यासः करन्यासो बीजन्यासस्तथैव च" वटुकस्त० ।

करपत्र न० करात् पतति-पत-ष्ट्रन् । (करात) १क्रकचे दारुभेदके अस्त्रभेदे अमरः । "स्फुटन्न पत्रैः क्रकचमूर्त्तिभिर्वियोगकृद्दारुविदारणायते" नैष० जैतकवर्ग्गने । तच्च सुश्रुतोक्तशस्त्रभेदः । तत्र हि "विंशतिः शस्त्राणि" इत्युद्दिश्य "मण्डलाग्रकरपत्रेत्यादिना" विभज्य "तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने भेदने चेति" तयोरुपयोग उक्तः । कराविव पत्रं वाहनं यत्र । २जलक्रीडायाम् जटाधरः । तत्र हि हस्ताभ्यां जलमुत्क्षिप्य परस्परं क्रीड्यते ।

करपत्रवत् पु० करपत्रं तदाकारः पत्ररन्ध्रे ऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । तालवृक्षे शब्दच० ।

करपत्रिका स्त्री करौ पत्रमिव वाहनमस्याः कप् अत इत्त्वम् । जलक्रीडायां जटा० । हस्ताभ्यां जलोत्क्षेपणेन अन्योन्यं तत्क्रीडारचनात्तथात्वम् ।

करपर्ण पु० करः हस्त इव पर्णं यस्य । (भेंट) १भिण्डातक-

वृक्षे २रक्तैरण्डे च (लालभेरण्डा) राजनिघण्टुः ।

करपल्लव पु० करस्य पल्लव इव । १अङ्गुलौ । करः पल्लव इव रक्तत्वात् । २करकिसलये । "करपल्लवसङ्गीनि तैरश्वान् रक्ष सर्वतः" देवीमा० ।

करपात्र न० करः पात्रमिव यत्र । १जलक्रीडाभेदे हारा० करद्वयेनैव पात्रेण जलोत्क्षेपणेन तत्क्रीडाकरणात्तथात्वम् । कर एव पात्रम् । २हस्तरूपे पात्रे च । "करपात्रे स्थिते तोये कृत्वा मूत्रपुरीषके । आसुरं तत् भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्" आ० त० स्मृतिः ।

करपाल पु० करं पालयति पाल-अण् उप० स० । १खड्गे अमरटीका । गौरा० ङीष् । २हस्तयष्टौ (सोंटा) स्त्री जटा० । स्वार्थे क टाप् अत इत्त्वम् । करपालिकाऽप्यत्र स्त्री । सा च एकधारास्त्रभेदे क्षीरस्वामी ।

करपीडन न० करस्य वधूकरस्य पीडनं ग्रहणं वरेण यत्र । १विवाहे "सुतपरिणयात् पश्चात्प्रान्तः सुताकरपीडनम्" म०चि० । पाणिपीडनादयोऽप्यत्र ।

करबाल पु० करस्य बालः शिशुरिव । १नखे शब्दमा० । करं वलति संवृणोति वल-संवरणे अण् उप० स० । २खड्गे (तरवाल) भरतः "मञ्जीव विविधास्तीक्ष्णाः करवालांश्च निर्मलान्"भा०आ०३७। स्वार्थे क टाप् अत इत्त्वम् । करवालिका अस्त्रभेदे स्त्री ।

करभ पु० क-अभच्, करे भाति भा-क वा । मणिबन्धात् कनिष्ठापर्य्यन्ते करस्य १बाह्यदेशे, अमरः । २करिशावके, "कदली कदली करभः करभः" प्रसन्नरा० "करभोरु रतिप्रश्ने द्वितीये पञ्चमेऽप्यहम्" चिन्तासु० ३उष्ट्रशिशौ (नको) नाम ४गन्धद्रव्ये, ५उष्ट्रमात्रे पुंस्त्री मेदि० । स्त्रियां ङीष् "करभकण्ठकडारमायाः" माघः "स तु हस्तस्य परिघं करस्य करभोपमम्" भाग० ६,१२,२१ । "व्यजायन्त खरा गोषु करभाऽश्वतरीषु च" भा० मौष० २अ० । करोति बभस्त्यः क्विप् भी वा० अ गौरा० ङीष् वा । ६करभी इविकायाम् स्त्री (विकाति) स्वार्थे कन् करभक । उष्ट्रादार्थे पुंस्त्री । स्त्रियां करभिका ।

करभकाण्डिका स्त्री करभप्रियं काण्डमस्याः कप् अत इत्त्वम् । उष्ट्रकाण्डीवृक्षे राजनि० ।

करभञ्जिका स्त्री भञ्ज-ण्वुल् ईत० । करमर्द्दभेदे भावप्र०

करभप्रिया स्त्री ६त० । १क्षुद्रदुरालभायाम् राजनि० उष्ट्रप्रियत्वात्तस्यास्तथात्वम् । २उष्ट्रवोभिंति च ।

करभवल्लभ पु० ६त० । १उष्ट्रप्रिये पीलुवृक्षे, २कपित्थवृक्षे

च राजनि०।२करभप्रियमात्रे त्रि० । स्त्रियां टाप् ।

करभादनी स्त्री करभैरद्यते अद–कर्मणि ल्युट् ङीप् । उष्ट्रप्रियायां दुरालभायाम् राजनि०

करभिन् पुंस्त्री करभः करावयवभेदस्तदाकारः शुण्डोऽस्त्यस्य इनि । गजे राजनि० तस्य शुण्डे करभाकारत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् । [अण् । सिंहे शब्दर० ।

करभीर पु०करभिणं गजमीरयति पलायनाय प्रेरयति ईर– [उक्तमस्त्रियाम् ।

करभूषण न० करोभूष्यतेऽनेन भूष-करणे ल्युट् । १कङ्कणे (काङ्गनि) हस्तभूषणे अमरः । करं भूषयति भूष-णिच्–ल्यु । २हस्तभूषणमात्रे त्रि० ।

करभोरु स्त्री करभ इव ऊरुर्यस्याः ऊङ् । प्रशस्तोरुकायां

करमट्ट पु० करं हस्तिशुण्डमट्टति अट्ट-अनादरे बा० खशुम् च । १गुवाकवृक्षे त्रिका० तस्य हस्तिशुण्डवत्-काण्डत्वात्तथात्वम् ।(पाणिया आमला) २वृक्षे इत्येके ।

करमरिन् त्रि० किरत्वत इस्यात् मृ–आधारे अप् करो-बन्धनागारः तत्र म्रियते बा० इनि । (कयेदी) बन्दिनि त्रिका० तस्य बन्धनागारे मरणात्तथात्वम् ।

करमर्द पु०करं मृद्नाति मृद-अण् उप०स०।(पाणियाआमला) वृक्षे राजनि०।खलु करमर्दकोऽप्यत्र । तत्स्पर्शे हि करकण्डूरिति तस्य तथात्वम् ।"लघुदीर्घफलाभ्यां तु करमर्द्द द्वयं मतम् । करमर्दद्वयं त्वाममम्लं गुरु तृषाहरम् । उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं पित्तरक्तकफप्रदम् । तत् पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित्" भावप्र० "करमर्द्दोलघुफला सा ज्ञेया करमर्द्दिका" इति तत्रोक्ते लघुफलकेऽत्र स्त्री

करमर्द्दिन् पु० करं मृद्नाति णिनि ईत० । करमर्द्दे (पाणिया आमला) वृक्षे रत्नमा० ।

करमाल पु० करः हस्तिशुण्ड इव तदाकृतिर्मालाऽस्य । धूमे हेम०क्रमेण हस्तिशुण्डाकारेण प्रसरणात्तस्य तथात्वम्

करमाला स्त्री करः कराङ्गुलिपर्व मालेव जपसंख्याहेतुत्वात् । "आरभ्यानामिकामध्यं दक्षिणावर्त्तयोगतः । तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणायां जपसंख्यार्थं कराङ्गुलिपर्वरूपायां मालायाम् । अत्र विशेषस्तन्त्रसा० उक्तः यथा सनत्कुमारसंहितायाम् "तर्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् । तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वाणो मध्यमा चैकपर्विका । पर्वद्वयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत्" । क्रममाह तत्रैव "अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमूलपर्यन्तं दशपर्वसु संजपेत्", तत्रैव । "अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्" । एतद्द्वयन्तु अष्टोत्तरशतविषयम् विद्याविषयञ्च । शक्तिविषये पुनः "अनामिकात्रयं पर्व कनिष्ठा च त्रिपर्विका । मध्यमायाश्च त्रितयं तर्ज्जनीमूलपर्वणि । तर्जन्यग्रे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत्" । अन्यच्च "अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यमामूलपर्यन्तं संजपेदष्टपर्वसु" । इदमपि अष्टोत्तरशतविषयम् । कुलपारमेश्वरे "पर्वत्रयमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात् । पर्वत्रयं मध्यमायास्तर्जन्येकं समाहरेत । पर्वद्वयन्तु तर्ज्जन्या मेरुं तद्विद्धि पार्वति ! । शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिता । श्रीविद्यायामयं विशेषः । "अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यमामूलपर्यन्तं दशपर्वसु संजपेत्" । अन्यच्च "मध्यमाया अनामाया मूलाग्रञ्च द्वयं द्वयम् । कनिष्ठायाश्च तर्ज्जन्यास्त्रयं पर्व महेश्वरि ! । अनामामध्यमयोश्च मेरुःस्यात् द्वितयं शुभम् । प्रादक्षिण्यक्रमाद्देवि । जपेत् त्रिपुरसुन्दरीमिति" यामलात् "कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । तर्ज्जनीमूलपर्यन्तं जपेदष्टसु पर्वसु" इति श्रीक्रमवचनाच्च । इदमपि तथैव । मुण्डमालातन्त्रे "अनामिकाद्वयं पर्व कनिष्ठादिक्रमेण तु । तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्त्तिता । अङ्गुलीं न वियुञ्जीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले । अङ्गुलीनां वियोगाच्च छिद्राच्च स्रवते जपः" । अन्यत्रापि । "अङ्गुल्यग्रे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने । पर्वसन्धिषु यज्जप्तं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् । गणनाविधिमुल्लङ्घ्य यो जपेत् तज्जपं यतः । गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा बुधः । जपसंख्या तु कर्त्तव्या नासंख्यातं जपेत् सुधीः । असंख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम् । हृदये हस्तमारोप्य तिर्य्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः । आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत्" । गायत्रीजपे विशेषः विधानपा० गायत्रीहृदये "अनामिकामध्यरेखावध्यधः प्रक्रमेण च । तर्ज्जन्यादिगतान्ते च अक्षमाला करे स्थिता" अनामिकाया मध्यरेखामादिं कृत्वा तर्जन्या आदिरेखा अन्ते यस्याः सेयं करे स्थिता मालेत्यर्थः विधानपा० । तत्रैव यमः । "सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् । गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वकल्मषनाशिनीम् । पर्वभिस्तु जपेद्देवीमन्यत्रानियमः स्मृतः । गायत्र्यावेदमूलत्वात् गदितं ब्रह्मणा स्वयम् । अङ्गुल्यग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं

मेरुलङ्घनात्। असंख्यातं तथा जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्" मदनपारिजाते तु मध्यमाया इयं पर्वेतिपाठः। व्या०त० मन्त्रः। "त्रिको ऽङ्गुल्यस्त्रिपर्व्वाणो मध्यमा चैकपर्व्विका। अनामामध्यमारभ्य जप एवमुदाहृतः" काम्ये मालाऽभावे एवास्याप्राप्तता नित्ये तु सर्व्वत्रैव प्राप्तता यथाह योगिनीत०। "नित्यं जपं करे कुर्य्यान्न काम्यमवरोधनात्। काम्यमपि करे कुर्य्यात् मालाऽभावे प्रियंवदे!। तत्राङ्गुल्या जपं कुर्य्यात् साङ्गुष्ठाङ्गुलिभिर्जपेत्। अङ्गुष्ठेन विना कर्म्म कृतं तन्निष्फलं भवेत्" उत्पत्तितन्त्रे १प०"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं करे कुर्य्याद्विचक्षणः। करमाला महादेवि! सर्व्वदोषविवर्जिता। छिन्नभिन्नादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन। अन्यथा तु करे देवि! माला भवति तादृशी। ग्रन्थिः सा कुण्डली-शक्तिः पञ्चाशद्वर्णरूपिणी। अतएव महेशानि! करमाला महाफला"। ततश्च दक्षिणेनेति प्रागुक्तेः दशहस्तपर्वभिरेव दशसंख्यजपः कार्य्यः। शतादिजपे तु दक्षिणहस्तेन कृतजपदशसंख्यायाः प्रत्येकं दशकसंख्यागणना वामहस्तस्थितनिर्द्दिष्टपर्व्वक्रमेण कार्य्या तथा च दशकस्य दशकेन गणने शतसंख्यापूर्त्तिः। अधिकाष्टसंख्या तु दक्षहस्तेनैव प्रागुक्तरीत्या कार्य्येति तत्त्वम्।

करमुक्त न० करे स्थापयित्वा मुच्यते यत् प्रति क्षिप्यते मुच–क्त (बर्छी) अस्त्रभेदे हेमच०।

करम्ब त्रि०कृ–कर्म्मणि अम्बच्। १मिश्रिते। भावे अम्बच्। २मिश्रणे पु०। हेमच०।१करम्भ इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः

करम्बित त्रि० करम्बो मिश्रणं जातोऽस्य तार० इतच्। मिश्रिते "मधुकरनिकरकरम्बितेति"जयदेवः।

करम्भ पु० केन जलेन रभ्यते सिच्यते रभ घञ् मुम् च। १दधिमिश्रितसक्तुषु अमरः "धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तम्" ऋ०३,५२,१। "पूषण्वते ते चकृमा करम्भम्" ऋ०३,५२,७,"अत्रयानित्र यवान् कृत्वा तानीषद्विभृज्य करम्भपात्राणि तेषां कुर्व्वन्ति" शत० ब्रा० २,५,२,४, २उदमन्थे "धानाः करम्भः सक्तवः परिवापः पयो दधि" यजु० १९,२१, "करम्भः उदमन्थः" वेददी०। "रूपं बदरमुपवाका करम्भस्य" २२। "करम्भादिति पूषणम्" ऋ०६,५६,१। ३नरकयन्त्रभेदे। "कामधियस्त्वयि रचिता न परमारोहन्ति यथा करम्भबीजानि" भाग० २,२६,२७, "करम्भबीजानि भर्जितयवबीजानि"श्रीधरः। "करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" मनुः।

करम्भपाकार्थं बालुकाश्वदातापोत्रेषु इति। "करम्भवालुकास्तप्तामायसीश्च शिलाः पृथक्"भा०स्वर्गा०२अ०। निरयस्थाने। द्रव्यावयवरैवम्यात् ४मिश्रगन्धे। "करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक्"एकोविभिद्यते गन्धः"भाग० ३,२६,४३, "करम्भोमिश्रगन्धः"श्रीधरः। ५प्रियङ्गुवृक्षे ६शतावर्य्याञ्च राजनि०। स्वार्थे कन् करम्भक तत्रार्थे

करम्भि पु० यदुवंश्ये नृपभेदे। "करम्भिः शकुनेः पुत्रोदेवरातस्तदात्मजः" भाग० ९,२४,२,

करुरुह पु०करे रोहति रुह–क।१नखे अमरः। वामस्त्रास्याः करहूपदैर्दंश्यमानो मदार्थे "मेघ०। २खड्गे च(तरवार)

करहाटी स्त्री करेण हाट्यते। १करताल्याम्। त्रिका० ईत०। २हृत्कमलञ्चौ च।

करवी स्त्री करस्य वायोः रवोऽत्र गौ० ङीष्। १हिङ्गुपत्रे करेण वीयते वी–क्विप्। २कस्तूर्याञ्च त्रिका०

करवीर पु० करं वीरयति चु० वीर विक्रान्तौ अण्। १खड्गे, २स्वनामख्याते वृक्षे,४देशभेदे च मेदि०।५श्मशाने, हेम०। ब्रह्मावर्त्तदेशस्थदृषद्वतीनदीतीरस्थचन्द्रशेखरराजपुरे च। करवीरद्वयभेदगुणाश्च भाव० उक्ता यथा। "करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः। द्वितीयोरक्तपुष्पश्च चण्डातोहयः शुभस्तथा। करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटु कस्तु तत्। व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम्। वीर्य्योष्णं कृमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम्!।" ७तीर्थभेदे। "करवीरपुरं स्नात्वा विशालायां कृतोदकः। देवह्रद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते" भा० अनु० २५ अ०। करवीरपुरञ्च चेदिदेशसन्निकृष्टं गोमन्तपर्व्वतात् विदिशगम्यमार्गे स्थितम्। यथोक्तं हरिवं०१००अ०"राज्ञां पराजयं युद्धे गोमन्ते ऽचलसत्तमे। अथवाहारणाज्ञाञ्च स्वर्गलोकं व्रजन्ति ते। तत्गच्छाम महाराज! करवीरं पुरोत्तमम् त्वयादिष्टेन मार्गेण चेदिराज! शिवाय च। ते स्यन्दनगताः सर्व्वे पवनोत्पातिभिर्हयैः। भेजिरे दीर्घमध्वानं मूर्त्तिमन्त इवाग्नयः। ते विरालोचिताः प्राप्ताः करवीरं पुरोत्तमम्। शिवाय च शिवे देशे निविष्टास्त्रिदशोपमाः" तत्पुराधीशश्च शृगालनामा नृपतिस्तद्यथाह तत्रैव १०१अ० "तानागतान् विदित्वाऽथ शृगालो युद्धदुर्म्मदः। पुरस्य धर्षणं मत्वा निर्ज्जगामेन्द्रविक्रमः"।

करवीरक पु०करवीर इव कायति कै–क। १अर्ज्जुनवृक्षे राजनि० स्वार्थे कन्। २करवीरार्थे। करं वीरयति ण्वुल्। ३खड्गे शब्दमा०। करवीरे भवः कन्। ४करवीरमूलज-

क्षुपे विषभेदे न० हेमच० [कन्दे राजनि० ।

करवीरकन्दसंज्ञ पु० करवीरकस्य संज्ञा संज्ञाऽस्य । तैल-

करवीरभुजा स्त्री करवीरस्य भुज इव भुजोऽस्याः । आढ-
क्याम् (अरहर) राजनि० [(अरहर) शब्दचि०

करवीरभूषा स्त्री करवीरस्य भूषेव भूषा यस्याः। आढक्याम् ।

करवीराद्य न० करवीरमाद्यं यत्र । "करवीरपुष्पं
जात्यश्वमल्लिकायाश्च । एतैः समन्तु तैलम् नामार्शो-
नाशनस्य श्रेष्ठम्" इति चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे ।

करवीरी स्त्री क-भावे अप् कराय विक्षेपाय वीरः पुत्रोऽ-
स्याः । १अदितौ तत्पुत्राणां सुरक्षेपकत्वात्तस्यास्तथात्व-
म् । कं सुखं राति रा-क करः सुखदः वीरः पुत्रोऽस्याः।
२पुत्रवत्यां स्त्रियाञ्च मेदि० सर्व्वतः गौरा०ङीष् ।

करवीर्य्य पु० करवीरे पुरे भवः यत् । धन्वन्तरिं प्रति आयु-
र्वेदज्ञानाय प्रश्नकारके ऋषिभेदे । "काशिराजं दिवोदासं
धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्य्यगोपुरर-
क्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः" सुश्रु० ।

करशाखा स्त्री करस्य शाखेव । अङ्गुलौ अमरः । अङ्गु-
लशब्दस्य परिमाणार्थत्वे परिमाणविकल्पेऽपि अस्य तदर्थे
पारिभाषिकत्वकल्पनं शब्दकल्पद्रुमे निर्मूलमेव ।

करशीकर पु० करस्य हस्तिहस्तस्य शीकरः । हस्तिहस्तात्
निर्गते जलकणे अमरः ।

करशुद्धि स्त्री ६त० । फाङ्गुतिमन्त्रेण गन्धपुष्पाभ्यां हस्तयोः
शोधने । "आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम्"
तन्त्रसा० ।

करशूक पु० करस्य शूकः शूक इव । नखे । त्रिका० ।

करस् न० कृ-असुन् । कर्म्मणि । "प्र ते पूर्व्वाणि करणानि
विप्रा विद्वाँ आह विदुषे करांसि" ऋ० ४,१९,२० ।
"करांसि कर्म्माणि" भा० ।

करसूत्र न० ६त० । विवाहादौ हस्ते मङ्गलार्थं बध्यमाने सूत्रे ।

करस्थालिन् पु० करः स्थालेवास्यस्य व्रीह्या० इनि । महा-
देवे "तलस्थालः करस्थाली ऊर्द्ध्वसंहननो महान्" भा०
अनु० १७ अ० शिवसहस्रनामकथने । तस्य कालक्र-
मेण सर्वभूतानां करस्थस्थाल्येव पचनात्तथात्वम् ।

करस्न पु० करणं करः कृ-भा० अप् तं स्नाति करोति धातू-
नामनेकार्थत्वात् स्ना-क । कर्मकरे बाहौ निघ० "रेवत्-
सुम्रा करस्ना दधिषे वपूंषि" ऋ० २,१८,५ । करस्ना
कर्म्माणि प्रस्नातारौ बाहू" भा० "पृथू करस्ना बहुला
गभस्ती" ऋ० ६.१९.३ । एतावद्वयमधिकृत्य "करस्ना बाहू

कर्मणां प्रस्नातारौ" निरु० ६.१६ निरुक्तिर्दर्शिता ।

करस्फोट पु०करं सूर्य्यकिरणैः स्फाय्यते दीप्यते स्फट-दीप्तौ णिच्
कर्म्मणि घञ् । १पत्रादिसमूहे, अमरः करं स्फोटयति
स्फट-णिच् अण् । २मदनद्रुमे, ३देवभेदे च ।
मेदिनिः । ४पिण्डीतकतरौ राजनि० ।

करहाटक पु० करं स्फाटयति स्फट-दीप्तौ णिच्-ण्वुल् ।
१मदनवृक्षे । करहाटकार्जुनककुभेत्यादि सुश्रु० । ६त० ।
२हस्ताभरणे सुवर्णे । अमरः । [स्फारा० ।

कराक्रण न०करस्य राजस्वादानस्याक्रमणम् । राजस्वादानस्थाने ।

कराघात पु० ६त० । करतलाघाते चपेटाघाते (चापडमारा)

कराट त्रि०कराय विक्षेपायाटति अट+अच् । विकटे शब्दचि०

करामर्द पु० करमाम्रद्नाति आ+मृद-अण् उप० स० ।
करमर्दे शब्दर० ।

कराम्बुक पु० कीर्य्यते कृ-कर्म्मणि अप् करमम्बु यतः कप् ।
(पाणिया आमला) करमर्द्दभेदे शब्दच० । [राजनि० ।

करालक पु० करं कीर्य्यमाणमम्लं यतः कप् । करमर्द्दवृक्षे

करायिका स्त्री कर इवाचरति कर+आचारे क्यङ् ण्वुल् ।
१बलाकायाम् तस्याः मधुरितत्वात् प्रकाशमानत्वात्तथा-
त्वम् । २क्रूटपर्य्याम् शब्दचि० [त्रिका० ।

करारोट पु० करे आरोटते रुट-दीप्तौ अच् । अङ्गुरीयके

कराल पु० कराय विक्षेपायालति पर्य्याप्नोति करं लाति ला-
क वा । १सर्जरसयुक्ततैले (तेलधुना) २कृष्णकुठेरके
(कालतुलसी) ३वृक्षे ४दन्तुरे उन्नतदन्ते (दाँतो) ५भया-
नके त्रि० मेदि० । "करालवदनां घोराम्" "घोरदंष्ट्रां
करालास्याम्" श्यामाध्यानम् । "वपुर्महोरगस्येव करा-
लफणमण्डलम्" रघुः "सन्ध्या कराला विनता तथैव बहु-
पुत्रिका" "दुर्द्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघका-
लिका" (पूतना) सुश्रु० । (अनन्तमूल) ६शारिवौप-
धौ स्त्री राजनि० । गौरा०ङीष् ।७अग्नेर्जिह्वाभेदे जटा-
धरः । सा च तामसी यथाह शा०ति० "विश्वमूर्त्ति-
स्फुलिङ्गिन्यौ धूम्रवर्णा मनोजवा । लोहिताख्या करा-
ली च काली तामस ईरिताः" । संज्ञायां कन् अत इ-
त्वम् । करालिका राजसवह्निजिह्वायाम् । "पद्मरागा
सुवर्णाख्या तृतीया भद्रलोहिता । लोहितानन्तरं ख्याता
धूमिनी च करालिका । राजस्योरसना वह्नेर्विहिताः
काम्यकर्मसु" अग्निजिह्वाशब्दे दर्शितवाक्यन्तु सामान्य-
विषयम् । ८दन्तरोगभेदे पु० । "शनैः शनैर्विकुरुते वायु-
र्दन्तसमाश्रितः । करालान् विकटान् दन्तान् करालो न स

सिध्यति"भावप्र०। तादृग्रोगयुक्तत्वात् दन्तुरस्य तथात्वम्। "तप्तस्नेहे पचेत् पूर्वं वेसवारकसंयुतकम्। पाकप्रापिततसौरभ्यं करालं स्वदकुर्मतम्"पाकराजेश्वरोक्ते लेह्यभेदे १०वेसवारे न०।(कडि)११करञ्जरभेदे पुंस्त्री"एणहरिणर्ष्यकुरङ्गकरालकृतमालशरभश्वदंष्ट्रापृषतचारुष्कमृगमातृकाप्रभृतयो जङ्गलाः मृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरास्तीक्ष्णा हृद्या वस्तिशोधनाश्च"सुश्रुते मृगभेदाद्युक्ता तद्गुणा उक्ताः। १२दैत्यभेदे पु०। "सहमः कालवदनः करालः कौषिकः शरः" हरिवं०४२ असुरनामकथने। "सहमः-कालवदनः करालः कौषिरेव च"हरिवं० २६२ अ०। स्वार्थे कन् करालकः उक्तार्थे अष्टातकवृक्षाम् पु०रत्ना०।

करालत्रिपुटा स्त्री करालानि त्रीणि पुटान्यस्याः। लङ्काधान्ये त्रिकालिकायाम् राजनि०।

करालभैरव न० तन्त्रभेदे। म०त० कूर्मपु० हिमालयं प्रति देवीवाक्यम्। "करालभैरवञ्चापि यामलं वाममार्गितम्। एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि यानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे" [इत्युक्ते हेमच०।

करालिक त्रि० कराभ्यां करतलाभ्यामालामालियत कप्।

करास्फोट पु०करेण आस्फोटः शब्दो यत्र। वक्षःस्थले सङ्कुचितकरेण स्थापिते एकबाहौ इतरकराघातेन ताड़ने (तालठोका)। ईत०। २कराघाते।

करिक पु० करो विक्षेपोऽस्त्यस्य ठन्। विट्खदिरे शब्दच०

करिकणवल्ली स्त्री करिकणः गजपिप्पल्यवयव इव वल्ली। चविकायाम् (चइ) राजनि०।

करिका स्त्री करोविलेखनमस्त्यस्याम् अर्श०अच् अत इत्वम्। नखरेखायाम् वैज०। [चूर्णं शब्दचि०

करिकुसुम्भ पु०करा नागकेशरस्तस्य कसुम्भइव। नागकेशर-

करिज पुंस्त्री करितोजायते जन-ड। हस्तिशिशौ शब्दरत्ना०

करिणी स्त्री करिन्+स्त्रियां ङीप्। १हस्तिन्याम् अमरः "मावावसक्तमदधारकपोलभागाः सम्बादयन्ति करिणः करणोभ्रमं नः" धनञ्जयविज०। २देवताभेदे शब्दचि०।

करिदारक पु०१करिणं दारयति विदारयति द-ण्वुल्। सिंहे। शब्दर०स्त्रियां टाप् अत इत्वम्। [शब्दचि०

करिनासिका स्त्री करिणोनासेवाकारोऽस्याः। वाद्यभेदे

करिन् पुंस्त्री करः शुण्डः प्रायत्वेनास्त्यस्य इनि। हस्तिनि गजे "वृंहितं करिगर्जितम् अमरः "मुक्ताफलाय करिणम् हरिणे पलाय" व्या०उदा०। "अरिकरिदारणार्थं योजनानामयोग्या" लीला०। "करीव सिक्तं पृषतैः

पयोमुचाम्" "कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः"रघुः "छायामवाप्य करिणां घटायतैः"माघः। २अष्टसंख्यायाम् एकादिगणस्थे विवृतिः। करिभेदादिकम् पृ० ८५८ इभशब्दे उक्तम्। तन्नामनामके ३नागकेसरे पु०।

करिप पु० करिणं पाति पा-क। हस्तिपके (माहुत)। भूम्यादि० अप्राणिवाचकशब्दान्तात् अस्याद्युदात्तता। वनकरिप इत्यादि। [राजनि०

करिपत्र न० करो तनुकर्णं इव पत्रमस्य। तालिपत्रवृक्षे

करिपथ पु० ६त०अच् समा०। हस्तिगमनयोग्ये पथि ततः संज्ञायां कन् देवपथादि०तस्य लुक्। करिपथनामके देशभेदे पु०। [पिप्पल्याम् अमरः

करिपिप्पली स्त्री करिपूर्वपदयुक्ता पिप्पली शा०त०। गज

करिपोत पु० ६त०। हस्तिशावके हारा०।

करिबन्ध पु० करिणं बध्नात्यत्र बन्ध-आधारे घञ्। १हस्तिबन्धस्तम्भे हारा०। भावे घञ् ६त०। २गजबन्धने च

करिभ न० करीव भाति भा-क। कुक्कुभेदे त्रिका०।

करिमाचल पुंस्त्री मच-शाठ्ये घञ् करिणि माचं शाठ्यं लाति ला-क। १सिंहे त्रिका०। गजमाचलादयोऽप्यत्र स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

करिमुख पु० करिणोमुखमिव मुखमस्य। १गणेशे यथा चास्य गजवक्त्रता तथा इभाननशब्दे ८८१पृ०उक्तम्। ६त०। २गजस्य मुखे न०।

करिर पुंन० कृ-ईरन्। गुडपत्रे उष्ट्रप्रिये मरुभूमिजे करीरे वृक्षभेदे। शब्दरत्ना०। करीरशब्दे गुणादि।

करिरत न० "भुग्नतजानुभुजांशुमलकाभुजलतां स्वयमधोमुखीं स्त्रियम्। क्रामति स्वकरजन्मेहने यत्रभे करिरतं तदुच्यते" इत्युक्तलक्षणे १रतिबन्धभेदे शब्दचि० करिपदमिति पाठान्तरे"करिपदमित्यपि तत्रार्थे। ६त०२गजरमणे च।

करिव त्रि० करिणं वाति वा-क। करिगते अप्राणिपत्वान्तस्य सूर्यां० आद्युदात्तता। वनकरिव इत्यादि

करिशावक पु० गजशिशौ "यावत्पञ्चाब्दमेतस्मिन् कलभः कलभोऽपि च" शब्दर० उक्ते पञ्चाब्दपर्यन्ते हस्तिबालके।

करिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्त्ता इष्ठन् तृणोलोपः। कर्त्तृतमे "पुरू सखिभ्य आसुतिं करिष्ठः" ऋ०७,९७,७। ईयसुन्। करीयस् कर्त्तृतरे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

करिष्यमाण त्रि०कृ-भविष्यति यामच् स्यट्। कर्त्तव्ये। वेदे तु त्रि० मानलोपः। "यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध!"

ऋ० १, १६५, ६, "करिष्या कर्त्तव्यानि" भा० । द्वितीयास्थाने आट् ।

करिसुन्दरिका स्त्री करीव सुन्दरी संज्ञायां कन् । नागयष्टौ जलशोषणार्थमङ्गणस्थापितयन्त्रभेदे हारा० ।

करिस्कन्ध न० करिणां समूहः स्कन्धच् । गजसमूहे । ६त० । गजस्य २स्कन्धे पुंन० ।

करीर पु० कॄ–ईरन् । १घटे मेदि० । २वंशाङ्कुरे अमरः । (बाँशेरकोँड) ३अङ्कुरमात्रे भावप्र० वंशमुक्त्वा "नवकरीरः कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः । कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तलः" तद्गुणा उक्ताः । "हिमांशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किन्नासि फलेग्रहिस्पृहा" नैष० । "आनिन्यिरे वंशकरीरनीलैः" माघः । "वंशशब्दस्याम्नानताहेतोरलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वान्न पौनरुक्त्यम् अतएव एकार्थं पदम् न प्रयोज्यमित्युक्त्वा करिकलभकर्णावतंसादिषु प्रतिपत्तिविशेषकरेषु न दोष इत्याह वामनः" मल्लि० । तेन वंशाङ्कुरार्थकस्यापि करीरशब्दस्य प्रतिपत्तिविशेषार्थं वंशशब्दप्रयोग इति तत्त्वम् । ४गूढपत्रे मरुभूमिजे उष्ट्रप्रिये वृक्षभेदे भावप्र० । "करीरः कटुकस्तिक्तः स्वेद्युष्णोभेदनः स्मृतः । दुर्नामकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत्" भावप्र० ४चीरिकायां झिल्लाम् (झिँझिपोका) ५हस्तिदन्तमूले च स्त्री उणा० । अस्य प्रस्थशब्देन समासे करीरप्रस्थे कर्क्यादि० माद्युदात्तता । मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् मस्य वः । करीरवत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

करीरकुण न० करीरस्य पाकः पील्वा० पाके कुणच् । तत्पाके ।

करीरिका स्त्री करीरमिवाकारोऽस्त्यस्य ठन् । हस्तिदन्तमूले त्रिका० ।

करीरी स्त्री कॄ–ईरन् गौरा० ङीष् । चीरिकायां (झिँझिपोका) १झिल्लाम् २गजदन्तमूले च मेदि० ।

करीष पुंन० । कॄ–ईषन् । १शुष्कगोमये (घुटिया) । "करीषमिष्टकाङ्गारान् शर्करा वालुकास्तथा" मनुः । २पशुपुरीषमात्रे च "उक्षपक्षगपुरीषपांशुला" कादम्ब० । करीषाग्निः (घुटेर आगुन) ।

कारीषगन्धि पु० करीषस्येव गन्धः इव गन्धोऽस्य इत् समा० । करीषतुल्यगन्धयुक्ते तस्यापत्यमण् स्त्रियां ष्यङ् कारीषगन्ध्या तदीयस्त्र्यपत्ये । तस्याः पुत्रपतिशब्दाभ्यां समासे सं० प्र० दीर्घस्य । कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिः एवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यादि उपसर्ज्जने तु न अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्याद्येव सि० कौ० ।

करीषङ्कषा स्त्री करीषं कषति हिनस्ति कष–खच् मुम् च । वात्यायाम् तस्याः गोमयशोषणात्तथात्वम् ।

करीषिन् त्रि० करीषस्य देशः पुष्करा० इनि न मतुप् । १करीषयुक्तदेशे स्त्रियां ङीप् । करीषमाश्रयत्वेनास्त्यस्याः इनि ङीप् । गोमयाधिष्ठातृदेव्यां २लक्ष्म्याम् स्त्री । "गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्" श्रीसूक्तम् ।

करुण त्रि० करोति मनः आनुकूल्याय कॄ–उनन् । दयायुक्ते २रसभेदे पु० तल्लक्षणाद्युक्तं सा० द० यथा "इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् । धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः । शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् । तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः । अनुभावा दैवनिन्दाभूपातक्रन्दितादयः । वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च । निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः । विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः" ।

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा राघवविलासे । "विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः । अनयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम्" । अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्य्यम् । परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः । अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह । शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः । विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहेतुकः" ३परदुःखप्रहरणेच्छायां दयायां स्त्री । "अहो विधे त्वां करुणा रुणद्धि नः" नैष० । "प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा" मेघ० । "करुणाविमुखेन मृत्युना" रघुः । दुःखितेषु दया करुणा साऽस्त्यस्य अर्श० अच् विषयत्वेन । ४करुणाविषये दीने त्रि० । "अनिशं निर्जरकरुणः करुणम्" माघः । "करुणं दीनं यथा तथेति" मल्लि० । "अनुरोदितीव करुणेन पत्त्रिणां विरुतेन" माघः । "विरुतैः करुणास्वनैरियम्" कुमा० । (करुणनेबु) ५वृक्षभेदे पु० त्रिका० । "पिकात् वने शृण्वति भृङ्गहुङ्कृतैर्दशामुदञ्चत्करुणे वियोगिनाम्" नैष० । "करुणस्य फलं स्निग्धं वातामयेदृशां पुनः ; नाशनं पित्तकोपस्य शमनं परिकीर्त्तितम्" इति तत्फलगुणाश्च वैद्यकोक्ताः । ६बुद्धभेदे पु० त्रिका० । ७परमेश्वरे ८भूताभयकारके परिव्राजके पु० शब्दचि० ।

करुणमल्ली स्त्री करुणा करुणाविषयः मल्ली । १नवमल्लिकायाम् शब्दच० । तत्पुष्पस्यातिसुकुमारत्वात् करुणावि-

प्रयत्नेन सदयं पीयमानतया तत्रास्तयामु तत्वम् ।

करुणविप्रलम्भ पु० शृङ्गाररसभेदे । शृङ्गारशब्दे" सा०द० उक्तं यथा

"विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः । तत्र यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ । अभीष्टं नायकं नायिकां वा । स च पूर्व्वरागमान-प्रवासकरुणात्मकश्चतुर्द्धा स्यात्" ।

करुणानिधि पु० करुणा निधीयतेऽत्र नि+धा-आधारे कि उप०स० । करुणाधारे दयायुक्ते करुणानिधानादयोऽप्यत्र । [यस्य । अत्यन्तकरुणायुक्ते ।

करुणापर त्रि० करुणायां परः आसक्तः करुणा परा वा

करुणामय त्रि० करुणा+प्राचुर्य्ये मयट् । प्रचुरकरुणावति "काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिम्, विप्रप्रियं धार्मिकम्" महाना०स्त्रियां ङीप् करुणामयी ।

करुणिन् त्रि० भकरुणाऽस्त्यस्य सुखा०इनि । कृपायुक्ते स्त्रियां ङीप् । सिद्धे सुखादिपठनम् ठनादिनिवृत्त्यर्थमिति सि०कौ० । तेन सुखादिभ्यो न मतुप् । आर्षे तु क्वचिद्दृश्यते ।

करुत्थाम पु० तुर्व्वसुवंश्ये दुष्मन्तपुत्रभेदे । "तुर्व्वसोस्तु सुतो-वह्निरित्युपक्रम्य "दुष्मन्तस्य तु दायादः करुत्थामः प्रजेश्वरः "हरिवं०३२अ० ।

करुन्धम पु०तुर्व्वसुवंश्ये त्रैसानोः पुत्रे नृपभेदे । "करुन्धमस्तु त्रैसानोर्मरुत्तस्य चात्मजः" हरिवं०३२अ० ।

करुम पु०पिशाचभेदे । ये शालाः परिनृत्यन्ति सायं गर्दभनादिनः । कुसूला ये च कुक्षिलाः ककुभाः करुमाः स्त्रिमाः । तानोषधे ! त्वं गन्धेन विषूचीनान् विनाशय" अथ०८,६,१० ।

करू स्त्री कृ-हिंसायाम् ऊ । १कर्त्तने । "चतुर्दशी वा आसां करूकराणि"शत०ब्रा०२२,२,४,१० । कर्म्मणि ऊ । २कर्त्ते च ।"वामं देवः करूलती"ऋ०४,३०,२४ । "करूलती कृत्तदन्तः" भा०दृष्टो०दन्तस्य लतादेशः पृष्योभग्नदन्तत्वेन तथात्वम् ।

करूष पु० कृ-ऊषन् । १देशभेदे यस्याधिपतिर्दन्तवक्रः "एष महान् वधो कृत्वा कुरूंश्च सह सोमकैः । चेदिकाशिकरूषांश्च करूषश्चो वहिष्यति" भा०आ०१२२ अ० । "शिशुपालः सहसुत: करूषाधिपतिस्तथा" भा० स०४अ०। करूषाणां जनपदानां राजा अण् तद्राजत्वात् बहुषु तस्य लुक् । करूषाः तद्राजेषु "दन्तवक्रः करूषश्च करभोमेघवाहनः" भा०स०१४अ० । एकत्वेऽपि लुक् आर्षः । अस्य तालव्यमध्यताऽपि भर्गादिगणे तथापाठात् ततो भर्गा०स्त्रियां न तद्राजप्रत्ययस्य लुक्" सि० कौ० ।

करूषज पु० करूषदेशे जायते जन-ड । दन्तवक्रे नृपभेदे "तावेवाथ पुनर्जातौ शिशुपालकरूषजौ" भा० आ०७, १०,३० । तौ जयविजयौ विष्णोःपार्षदौ ।

करूषाधिपति पु०६त० । दन्तवक्रे नृपे । "काश्मीरराजो-गोनर्दः करूषाधिपतिस्तथा" हरिवं० ६ । करूषाधिपादयोऽप्यत्र ।

करेऽट पु०करे अटति अट-अच् अलुक् स० । नखे त्रिका०

करेऽटव्या स्त्री करेऽटनं व्ययति व्ये-ड टाप् । धनञ्जयशिखि त्रिका० । [ख्याते खगे । अमरः ।

करेट पु० येन मस्तकेन रेटति रेट-कु । (करकटिया) इति

करेणु पु०कृ-एणु(नु)के मस्तके रेणुरस्य वा । १गजे अमरः । "मत्तः समस्तजनहासकरः करेणोः" माघः । उत्क्षिप्तगात्रः स विडम्बयन्नभः-करेणुरारोहयते निषादिनम्" माघः "स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः"माघः । २कर्णिकारद्रुमे विश्वः । ३गजस्त्रियां स्त्री अमरः ।" गजाय गण्डूषजलं करेणुः"कुमा० । "करेणुभिर्दन्तवक्त्राभङ्गाः" रघुः । करेणुदुग्धगुणाश्च सुश्रुते "अश्वायाश्चैव नार्य्याश्च करेणूनाञ्च यत् पयः । तत्त्वनेकौषधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु । मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं श्लक्ष्णं मृदु स्मृतम्"सामान्यत उक्ता । "हस्तिन्याः मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरु । स्निग्धं स्थैर्य्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम्" उक्ताः । "करेणुः सर्वकुञ्जरा कन्दे-न गजरूपिणी । हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी"सुश्रुतोक्तलक्षणायाम् ४ओषधौ स्त्री तदुत्पत्तिकालस्तत्रैवोक्तः । "करेणुस्तत्र कन्या च छत्रातिच्छत्रके तथा । गोलोमा चाजलोमा च महती श्रावणी तथा । वसन्ते लक्षणसर्पाख्यो गोलोमी च प्रतायते" स्वार्थे कन् करेणु-काप्यत्र स्त्री । रायमुकुटस्तु करेणूशब्दं दीर्घान्तं पठित्वा हस्तिनि पुंस्त्वोत्याह ।

करेणुभू पु० करेणौ भवति भू-क्विप् । १हस्तिशास्त्रप्रवर्त्तके पालकाप्यमुनौ हेमच० । २हस्तिजातमात्रे त्रि० ।

करेणुमती स्त्री नकुलस्य भार्य्याभेदे । "नकुलस्तु चैद्यां करे-णुमतीं भार्य्यामुदावहत्तस्यां पुत्रं निरमित्रं नामाजनयत्" भा० आ० ९५ अ० ।

करेणुसुत पु० ६त० । पालकाप्ये मुनौ त्रिका० ।

करीनर पु० तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये करीरोऽप्यत्र राजनि० ।
करीन्दुक पु० करेण किरणेनेन्दुरिव भायति कै–क । मूलके राजनि० ।
करोट न० के शिरसि रोटते रुट्–दीप्तौ अच् । शिरोऽस्थ्नि । (माथारखुलि) इन् करोटिरप्यत्र स्त्री वा ङीप् अमरः । "वपुषि भटकरोटिव्यस्तकीलालसिन्धुः" धनञ्ज० ।
करोटक पु० नागभेदे "आप्तः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा" भा०आ०३५ अ० नागनामकीर्त्तने । अत्र कर्कोटार्थाभिधानं प्रामादिकमेव । उपक्रमे ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" इति कर्कोटकस्य पृथगुक्तेस्ततो भिन्न एवायमिति तत्त्वम् । [प्रतिकर्कति ।
कर्क हासे भ्वा० पर० अक० सेट् । कर्कति अकर्कीत् । चकर्क
कर्क पु० कणोति करोति क्रियते वा कृ–क तस्य नेत्त्वम् कर्क–अच् वा । १वह्नौ २श्वेताश्वे अमरः ३दर्पणे ४घटे ५मेषावधिचतुर्थे राशौ ६कुलीरे ७कर्कटवृक्षे (काँकडाशिङ्गा) च हेम० । ८कात्यायनश्रौतसूत्रभाष्यकारे पु० ।
कर्कखण्ड पु० कर्कः श्वेताश्वयुक्तः खण्डः भूमिखण्डो यत्र देशभेदे । "मागधान् कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषये स्वम:" भा० व० २५२अ० ।
कर्कचिर्भटि स्त्री कर्कश्चासौ चिर्भटी । कर्कटीभेदे । राजनि० ।
कर्कट पु० सौ० कर्क–अटन् । वदामलकवत्क्षुद्रफलके १वृक्षभेदे २जलजन्तुभेदे कुलीरे । (काँकडा) "गणनाटत् करकर्कटोत्करम्" नैष० राजनि० । (करकटिया) ३पक्षिभेदे । ४अलाबुफले च मेदि० । ५पद्मकन्दे जटा० मेषादितश्चतुर्थे ६राशौ "पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः" ज्यो० त० उक्तसपादनक्षत्रद्वयात्मकः । तथा च ३६०अंशात्मके राशिचक्रे ९०अंशोत्तरम् ३० त्रिंशदंशात्मकः स राशिः । "शेषाः स्वनामसदृशाकृतयो भवन्ति" ज्यो० त० उक्तेस्तस्य कुलीराकृतित्वम् । अस्य वर्णाद्युक्तं नील० ता० "बहुप्रजाश्रबहुपदः कुलीरश्चरोऽङ्गना पाटलक्षीणगन्धः । शुभः कफी स्निग्धजलोऽम्बुचारी समोदयी विप्रनिशोत्तरेशः" तथा च अस्य बहुप्रजाश्रितता बहुपदता चरराशित्वं स्त्रीरूपता पाटलवर्णता क्षीणगन्धता शुभत्वं शुभस्वामिकता च । कफप्रकृतित्वं स्निग्धजलत्वम् जलचरत्वम् समराशित्वम् विप्रवर्णत्वम् निशाबलित्वम् उत्तरदिगधिपत्यञ्च । अयं च कीटराशिः "कर्कटवृश्चिकमीना धनुषश्चान्त्यार्द्धञ्च कीटसंज्ञाः स्युः" इत्युक्तेः तत्र समत्वं युग्मराशित्वं समपरिभाषया च । "ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च" "क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च" इत्युक्तेः "वृषभालिमि गोऽविघटा मिथुनधनुःकर्किमृगमत्स्याश्च समाः" इत्युक्तेश्च । "पृष्ठोदयाविमिथुनाः दिवा शीर्षोदयाः परे" इत्युक्तेः अस्य शीर्षोदयत्वम् । अस्याधिपः चन्द्रः । कुजशुक्रबुधेन्द्वर्क सौम्य शुक्रावनीभुताम् ।—क्षेत्राणि स्युरजादयः इत्युक्तेः "मेषकर्कटयोर्मध्ये गाढं तपति भास्करः" तिथि० पु० । "कर्कटे प्रथमं देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला" स्मृतिः । (काँकुड) ७एर्वारौ स्त्री गौरा० ङीष् भावप्र० । तस्याः गुणाः भावप्र० उक्ता यथा । "एर्वारुः कर्कटी प्रोक्ता कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः । रुच्या पित्तहरा साऽऽमा पक्वा तृष्णाग्निपित्तकृत्" । अस्याः पाकप्रकारस्तु । "त्वग्बीजरहिता प्रौढ़ा गुलिकाकारखण्डिता । तलिता सुघृते तप्ते कर्कटी वासयोजिता । विपाकस्तु स्वच्छं घृतदुग्धसार्द्धं विभावितं वल्लजशर्कराभ्याम् । इलैलयासञ्च कटूष्णमेतत् प्रतिक्षणं रोचनमातनोति" । ङीषन्तः । ८शाल्मलौ मेदि० । ९सर्पे शब्दरत्ना० । १०देवदालीलतायां १२घोषिका१३वृक्षे राजनि० । १४कर्कटजातिस्त्रियाञ्च । "यथा च कर्कटी गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः" भा० वि० २७२ श्लो० । कर्कटस्य कोषस्थता तन्मांसगुणाश्च भावप्रका० उक्ता यथा । "शङ्खः शङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः । जीवा एवंविधाश्चान्ये कोषस्थाः परिकीर्त्तिताः । कोषस्था मधुराः स्निग्धा वातपित्तहराः हिमाः । "ताम्रचूडकर्कटकृष्णमत्स्यशिशुमारवराहवशाः" क्षीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र घृतं पिबेत्" सुश्रु० । स्मृतौ चास्याभक्ष्यतोक्ता तच्चाभक्ष्यशब्दे दर्शितम् । कर्कटतुल्याकारोऽस्त्यस्य अर्श० अच् । तुलाप्रान्तनिक्षेपे कर्कटशृङ्गाकारे आयसे १५कीलकभेदे" पु० मिता० १६करोटके पु० च । तत्पादाच्छव्यायत्वात्तस्य तथात्वम् । १७कर्कटशृङ्ग्याम् स्त्री ङीष् भाव० प्र० ।
कर्कटक न० कर्कट इव कायति कै–क । १यन्त्रभेदे (सम्पास) "फणिसुषकाकलीदंशकपुरुषशीर्षकयोगचूर्णयोगवर्त्तिकामानसूत्रकर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरण्डक प्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तः" दशकुमा० । कर्कटः इव कायति कै–क । २वृक्षभेदे शब्दचिन्ता० । स्वार्थे कन् । ३कुलीरे अमरः ।
कर्कटशृङ्गी स्त्री कर्कट इव शृङ्गं यस्याः । (काँकडाशिङ्गा) १वृक्षभेदे । स्वार्थे कन् कर्कटशृङ्गिकाप्यत्र । "शृङ्गी

कर्कटशृङ्गी च स्यात् कुलीरविषाणिका । अजशृङ्गी च वक्रा च कर्कटाख्या च कीर्तिता । शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा कफवातक्षयज्वरान् । श्वासोर्द्ध्ववाततृट्कास हिक्कारुचिवमीन् हरेत्” भावप्र० तद्गुणादि उक्तम्

कर्कटाक्ष पु० कर्कट इवाक्षि ग्रन्थिभेदोऽस्य । कर्कट्याम् (कांकुड) रत्नमाला शृङ्गाम् भावप्र० ।

कर्कटाख्या स्त्री कर्कटस्याख्याख्या यस्याः । (काकडाशिङ्गा)

कर्कटाङ्गा स्त्री कर्कटस्याङ्गं शृङ्गमिव शृङ्गमग्रमस्याः अजा० टाप् । शृङ्गाम् । राजनि० । [विल्वहक्षे राजनि० ।

कर्कटाह्व पु० कर्कटमाह्वायते कण्टकारत्वात् आ+ह्वे—क ।

कर्कटि स्त्री कर्कं कण्टकमटति इन् शक० । (काँकुड) १एर्वारौ शब्दचि० । वा ङीप् अत्रार्थे, २शाल्मलीहक्षे ३कर्कटशृङ्गाञ्च । मेदि० ।

कर्कटिनी स्त्री कर्कटस्येवाकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । दारुहरिद्रायाम् राजनि० । [शब्दरत्ना० ।

कर्कटु पु० कर्क—अगया० नि० । (करकटिया) पक्षिभेदे

कर्कन्धु स्त्री कर्कं कण्टकं दधाति धा—कु नि०मुम् । १बदर्याम् (कुल) “कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाशङ्कया” सा०द० । तस्य पुस्त्वमपि । “पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुः बदरी कोलमित्यपि । फेनिलं कुवलं घोटा सौवीरं बदरं महत् । अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका । पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत् । सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् । वृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् । सौवीरं लघु सम्भक्तं मधुरं कोलमुच्यते । कोलन्तु बदरं ग्राहि रुच्यमुष्णञ्च वातलम् । कफपित्तकरञ्चापि गुरु सारकमीरितम् । कर्कन्धुः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः । अम्लं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक् । स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् । शुष्कं भेद्यग्निकृत्सर्वं लघु-तृष्णाक्लमास्रजित्” फवे न० । “दध्नोरूपं कर्कन्धूनि” यजु० १६,२२, कर्कन्धूनां पाकः पील्वादि० कुणच् । कर्कन्धूकुण तत्पाके न० । प्रस्थपरे कर्क्यादि० कार्कन्धूप्रस्थइत्यादौ नाद्युदात्तता । ततः मध्वा० चतुरर्थ्यां मतुप् । कर्कन्धूमत् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । कर्कन्धूमती । तस्या अदूरभवः सुवास्वा० अण् । कार्कन्धूमत तददूरदेशभवे त्रि० ।

कर्कफल न० कर्क—हासे अच् कर्कं प्रकाशान्वितं सत् फलति फल—अच् । क्षुद्रामलके राजनि० ।

कर्कर पु० कर्क—हासे—अरन् ।१दर्पणे,मेदि०२चूर्णसाधने मुद्गराकारे कङ्करे, (काँकर) । कर्क—घञ् कर्कं हासं राति—रा—क । ३दृढे ४कठिने त्रि० मेदि० । “किंनो वर्करकर्करैः प्रियतमैरासक्य विक्रीयते” अमरुश० । “करीरः कर्करोऽर्कक्रक” भावः । ५तद्गुरे शब्दचि० ।

कर्कराङ्ग पु० कर्करद्रयाङ्गं यस्य । खञ्जने कालकण्ठविहङ्गमे शब्दमा० ।

कर्कराट पु० कर्कं हासं रटति रट—क । कटाक्षे अटाधरः ।

कर्कराटुक पु० कर्कं कठिनं रटति रट—उकञ् । (करकटिया) विहगभेदे शब्दर० ।

कर्करान्धुकपु० कर्करः कठोरः अतिशयितान्धकारवत्त्वात् अन्धुः कूपः संज्ञायां कन् । अत्यन्तान्धकारवति कूपे । त्रिका० ।

कर्कराल पु० कर्करः सन् अलति अल—अच् । चूर्णकुन्तले हेमच० । तस्य इतरकेशापेक्षया कठिनत्वात्तथात्वम् ।

कर्करिका स्त्री कर्कर इवास्त्यस्याः अच् संज्ञायां कन् अत इत्वम् । नेत्रखर्जूभेदे शब्दचि० । तत्र हि नेत्रे कङ्कर्युक्ततेवोपलभ्यत इति तस्यास्तथात्वम् ।

कर्करी स्त्री कर्कं हासं राति रा—क गौरा० ङीप् । (झारी) १सनालपात्रे, अमरः कन्दोर्द्धतादिपकनिष्का-शनसाधने (जाजरा)२द्रव्ये च शब्दचि० । कर्कं राति रा—ईकक् । कर्करीकोऽप्यत्र । कर्करी+स्वार्थे कन् न ह्रस्वः कर्करीका तत्रार्थे स्त्री । [उज्ज्वल० ।

कर्करीक न० कर्क—फर्फरीका० ईकन् नि० । शरीरे

कर्करेट पु० कर्कं कर्केति शब्दं रेटत्यस्मात् रेट- अपादाने घञ् । अर्द्धचन्द्रे गलहस्ते (गलाटिपि) गलामर्दने हि कर्कशब्दकरणात्तस्य तथात्वम् ।

कर्करेटु पु० कर्केति शब्दं रेटति उन् उण० स० । (करकटिया) पक्षिभेदे अमरः ।

कर्कश पु० कृञ् हिंसायां णिच् कः सन्+कशति—कर्क-अच् कर्क+लोमादि०श, करे कशति कश—शब्दे अच् शक० वा । १काम्पिल्लहक्षे (गुड़ारोचनी) अमरः । २कासमर्दे । (कालकासेन्दा) ३इक्षुहक्षे ४खड्गे च हेम० । ५साहसिके कठोरे च त्रि०अमरः“वेणुकर्कशपर्वया” रघुः । “ऐरावतास्फालनकर्कशेन” कुमा० । “कृष्णा सन्ध्यार्त्तलिप्ता वा जिह्वा न्यूना च यस्य वै । कर्कशा या भवेद्यस्य सोऽचिरात्-हिजह्यादसून्” सुश्रु० । कर्कशं परिजीर्णञ्च कृमिजुष्टम-देशजम् । वर्जयेत् पत्रशाकन्तत्” सुश्रु० “सुरद्विपास्फालन-

कर्कशाङ्गुलीः” रघुः । ईक दनम्यर्गीति त्रि॰ अमरः । क्रूरे दुर्विदग्धे च त्रि॰ मेदि॰ । दुर्बोधे च “तर्कांशा मृगकाको मम सर्वं न लक्ष्यते भारती प्रसन्न०” । अत्यन्ते च “तस्य कर्कशविहारसम्भवम्” रघुः कर्कशस्य भावः त्व । कर्कशत्व न॰ तल् कर्कशता स्त्री । ष्यञ् । कार्कश्य न॰ इमनिच् कर्कशिमन् पु॰ कर्कशत्वे “नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वात्” कुमा॰ । “आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम्” माघः । कार्कश्यञ्च स्पर्शनदः । “स्पर्शनेन्द्रियग्राह्ययोः भावानामुक्तलक्षणकर्कशमृदुकठिनाः” इत्यादिसुश्रुतोक्तेस्तस्य स्पर्शविशेषत्वेनोक्तता । स च पार्थिवगुणभेदः । अन्यद्रव्ये तु कार्कश्यव्यवहारो भाक्तः । सुश्रुतोक्तेषु विंशतिसंख्येषु गुणेषु कर्कशगुणभेदो न च गणा यथा

“अथ अतः प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविस्तरम् । कर्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रया गुणाः । ह्लादनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छातृट्स्वेददाहजित् । उष्णस्तद्विपरीतः स्यात्पाचनश्च विशेषतः । स्नेहमार्दवकृत् स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा । रूक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात्स्तम्भनः खरः । पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः । विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लेदाचूषणरोपणः । दाहपाककरस्तीक्ष्णः स्रावणो मृदुरन्यथा । सादोपलेपबलकृद् गुरुस्तर्पणबृंहणः । लघुस्तद्विपरीतः स्याल्लेखनो रोपणस्तथा । दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः । दशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादीनविबोध मे । द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्बन्धकारकः । श्लक्ष्णः पिच्छिलवज्ज्ञेयः कर्कशो विशदो यथा । सुखानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः । दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्हृल्लासारुचिकारकः । सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मन्दो यात्राकरः स्मृतः । व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते । विकाशी विकसन्नेवं धातुबन्धान् विमोचयेत् । आशुकारी तथाशुत्वाद्धावत्यम्भसि तैलवत् । सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्रोतःस्वनुसरः स्मृतः । गुणा विंशतिरित्येवं यथावत्परिकीर्त्तिताः” । ३ दृश्चिकालीवृक्षे स्त्री राजनि॰

कर्कशच्छद कर्कशः छदः पत्रमस्य । (गेकोड़ा) शाकोटवृक्षे शब्दमा॰ ३ पटोले च शब्दचि॰ कर्कशदलोऽप्यत्र । ३ कोषातक्यां स्त्री टाप् राजनि॰ । कर्कशदला दुग्धफेने राजनि॰ ।

कर्कशवाक्य न॰ कर्म॰ । निष्ठुरवाक्ये परुषवाक्ये शब्दर॰ ।

कर्क(?) पिका स्त्री कर्कश-संज्ञायां कन् अत इत्वम् । वनको- लिवृक्षे रत्नमा॰ । [भिन्नितमज्ञायां शब्दर॰ ।

कर्कसार न॰ कर्कः कठिनः सारोऽस्य । रम्भे दधि- कर्कारु पु॰ कर्क कामं श्वेततां ऋच्छति ऋ-उण् । कुष्माण्डे । (काकुमड़ा) । अमरः तस्य पक्वे फले श्वेततायुक्तत्वात् तथात्वम् । अस्य स्त्रीत्वमपि “कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः । पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्” इति भावप्र॰ उक्तेः । २ यां ककर्कारुकुष्माण्डप्रभृतीनां तैलानि मधुराणि” सुश्रु॰ तयोर्भेदनिर्देशात् विशेषकुष्माण्ड एव कर्कारुरिति बोध्यम् । “उर्वारुकं कर्कारुक पक्वं स्यात् कफवातकृत् । सक्षारं मधुरं रुच्यं दीपनं नातिपित्तलम् । सक्षारं मधुरञ्चैव शाखोद्भवं कफापहम् । भेदनं दीपनं हृद्यमानाहाशीलनाशनम्” । इति कक्कारो “पित्तघ्नं तत् कुष्माण्डमबालं मध्यं कफावहम् । पक्वं लघूष्णं क्षारं च दीपनं बस्तिशोधनम्” । इति कुष्माण्डम्, च भेदेन गुणभेदोक्तेस्तयोर्भेदः

कर्कारुक पु॰ कर्कं शुभ्रमृच्छति ऋ-उकञ् इत॰ । कालिन्दके (मेंढी) शब्दर॰ कालिन्दशब्दे गुणादि वक्ष्यते

कर्कि पु॰ कर्क-इन् । कर्कटराशौ । “कर्किमीनधनुर्म्याञ्च दारः कोदण्ड न च” ज्यो॰त॰ ।

कर्की कर्क शब्दे अच् गौरा॰ ङीष् । कुष्माण्डाम (कांकुड)

कर्केतन पु॰ न॰ रत्नविशेषे । “रत्नान्याह गरुडपुराणे अ्या॰त॰ “तत्र रत्नानि विज्ञानि च ... वज्रं मुक्तामणयः पद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनीलमणयो वैदूर्याः पुष्परागाश्च । कर्केतनकं पुलको रुधिराक्षसमन्वितं तथा स्फटिकम् । विद्रुममणिश्च यत्नादुद्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः” इत्युद्दिश्य । “वायुर्नखान् दैत्यपतेर्गृहीत्वा चिक्षेप मासाद्य वनेषु हृष्टः । ततः प्रसूतं पवनोपपन्नं कर्केतनं पूज्यतमं पृथिव्याम् । वर्णेन तद्रुधिरशोभमधुप्रकाशमाताम्रपीतदहनोज्ज्वलितं विभाति । नीलं पुनः सुलसितं परुषं विभिन्नं व्याध्यादिदोष- हरणेन न तद्विभाति । स्निग्धा विशुद्धाः समरागिणश्च आपीतवर्णा गुरवो विचित्राः । त्रासवर्णा घर्षविवर्जिताश्च कर्केतनास्ते परमाः पवित्राः । पत्रेण काञ्चनमयेन तु वेष्टयित्वा हस्ते गतेऽथ धृतमेतदतिप्रकाशम् । रोगप्रणाशनकरं कलिनाशनञ्च आयुष्करं कुलकरञ्च सुखप्रदञ्च । एवंविधं बहुगुणं मणिमावहन्ति कर्केतनं शुभमलं कतरे नरा ये । ते पूजिता बहुधना बहुबान्धवाश्च नित्योज्ज्वलाः प्रमुदिता अपि ते भवन्ति । एके पिनद्ध-

विक्रमाकृतनं नुभाव: प्रभ्रामरागलुलिता: कलुषा विकृ-षा: । तत्राऽद्रीप्रिकुलपुष्पविकृतनगर्भा: कर्कोटस्य सुदा नयुहृद्वर्ति । कर्कोन यदि परांजितरूपं त्य यमास्वादिनाकरसुप्रकाशम् । तस्मोस्य संभागस्त्विदं माहस्सा अश्नन्तु गुस्यमुदितं तनितस्य कार्यम्" ७। अ०

कर्कोट(क) पु० कर्क-अट । नागभेदे स च अष्टनागान्तर्गत: । "अनन्तोवासुकि: पद्मो महापद्मोऽपि तक्षक: । कर्कोट: कुलिक: शङ्ख इत्यष्टौ नागनायका:" तिका० । तित० पुराणान्तरे मार्कण्डे च द्वितीयार्द्धे "कुलिक कर्कोट: शङ्ख इति पाठ: । अथ तु नागपत्न्यां पत्न्य: यथाह तत्र । "शेष: पद्मो महापद्म: कालिक: शङ्खपालक: । वासुकि: शङ्खकर्णोऽथ कालियो धनञ्जय: । ऐरावतो धृतराष्ट्र: कर्कोटकधनञ्जयौ" इति । अयञ्च कद्रूपुत्रभेद । "शेष: प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" भा० आ० ३५ अ० नागनामकथने । कर्कोटकनागस्य नारदशापेन जडताप्राप्तिकथा नलेन सह संवादश्च भा० व० ६६ अ०

"उत्सृज्य दमयन्तीन्तु नलो राजा विशाम्पते ! । ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने । तत्र शुश्राव शब्दं वै मध्ये भूतस्य कस्यचित् । अभिधाव नलेत्युच्चै: पुण्यश्लोकेति चासकृत् । मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्य-मग्ने: प्रविश्य तम् । ददर्श नागराजानं शयानं कु-ण्डलीकृतम् । स नाग: प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नल तदा । उवाच विद्धि मां नाम्ना नागं कर्कोटकं नृप ! । मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिर्नारद: सुमहातपा: । तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ! । तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नल: क्वचित् । इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् । तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् । उपदेक्ष्यामि ते श्रे-यस्त्रातुमर्हति मां भवान् । सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नग: । लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्र-मादाय गच्छ माम् । एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवा-ङ्गुष्ठमात्रक: । तं गृहीत्वा नल: प्रायाद्देशं दावविव-र्जितम् । आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना । उत्स्रष्टुकामं तं नाग: पुन: कर्कोटकोऽब्रवीत् । प-दानि गणयन् गच्छ स्वानि नैषध ! कानिचित् । तत्र ते ऽहं महाबाहो ! श्रेयो धास्यामि यत् परम् । तत: सङ्ख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे । तस्य दष्टस्य रूपं तत् क्षिप्रमन्तरधीयत । स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नल: । स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपति: । तत: कर्कोटको नाग: सान्त्वयन् नलमब्रवीत् । मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वां विद्युर्जना इति । यत्कृते चासि निकृतो दु:खेन महता नल ! । विषेण स म दीयेन दु:खं त्वयि निवत्स्यति । विषेण संवृतैर्गात्रै-र्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति । तावत्त्वयि महाराज ! दु:खं वै स निवत्स्यति । अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो ज-नाधिप ! । क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवत: कृता । न ते भयं नरव्याघ्र ! दंष्ट्रिभ्य: शत्रुतोऽपि वा । ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ! । राजन् ! वि-षनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति । संग्रामेषु च राजेन्द्र ! शश्वज्जयमवाप्स्यसि । गच्छ राजन्नित: सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् । समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनै-पुण: । अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर ! । स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै । इक्ष्वाकुकुलज: श्रीमान् मित्रञ्चैव भविष्यति । भविष्यसि यदाक्षज्ञ: श्रे-यसा योक्ष्यसे तदा । समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मन: कृथा:० । राज्येन तनयाभ्याञ्च सत्यमेत-द्ब्रवीमि ते । स्वं रूपञ्च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नरा-धिप ! । संस्मर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासये: । अनेन वाससाच्छन्न: स्वं रूपं प्रतिपत्स्यसे । इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा । एवं नलं स-मादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ! । नागराजस्ततो राजं-स्तत्रैवान्तरधीयत" ।

७२अ० "तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृत: कलि: । कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात् सततमुद्वमन्" । ७८ अ० । "कर्को-टकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षे: कीर्त्तनं कलिनाशनम्" संज्ञायां कन् २ बिल्ववृक्षे पु० राजनि० । ३ फललताभेदे (काँकुड) गौरा० ङीष् "कर्कोटकीफलं कासश्वासाकफविनाशनम् । दीपकाऽरुच्य-रान् हन्ति कटुपाकञ्च दीपनम् । दैर्घ्यिकादिक्रमारिन: परि-पक्वगर्भं तैलेन रक्षितसुनैश्वयपातयोगम् । बालीकमुक्त-पयसा विहिताभिषेकं कर्कोटकीफलमिदं कथितं सहृ-द्यम्" । वैद्यके तद्गुणपाकादि ४ पीतघोषायां स्त्री रा-जनि० । स्वार्थे कन् अत इत्वम् । कर्कोटिका (काकरोल) इत्ये (काँकड) ५ वन्ध्याकर्कोट्यां स्त्री राजनि० ।

कर्कोटवापी स्त्री कर्कोटनागवासेन कृता वापी । काशीस्थे

नी भेदे । "कर्कोटवाप्या ईशाने मरीचेः कवकुसुमम्" काशीख० ।

कर्कादि पु० प्रत्ययपरे अत्रप्रत्ययपदस्य आद्युदात्ततापर्युदा सनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दगणभेदे स च कर्की मघी मकरी कर्कन्धु करीर कन्दुक करण बदरी" कर्कीप्रस्थः ।

कर्चरिका स्त्री पूरिकाभेदे (कचुरी) पाकराजेश्वरः । तत्पाकप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा "माषाणां पिष्टिका पूर्णा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः। तया पिष्टिकया पूर्णा सम्मिता कृतपोलिका । ततस्तैलेन पक्वा सा पूरिका कथिता बुधैः। रुच्या स्वाद्वी गुरुस्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका। चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी । तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत्" ।

कर्चूरो स्त्री कं जलं चूर्ण्यतेऽत्र चुर-घञर्थे० क गौरा० ङीप् । जलमृत्ये शुष्कफलखण्डे (कचुरी) पाचात्यभाषाप्रसिद्धे द्रव्ये "गौराम्ललतसंस्कारा शुष्का स्नेहविपाचिता । अरोचकादिरोगाणां कर्चरो कण्ठकर्करी । कर्चरी रुचिकृद्रुल्या सुस्वादुरतिलेखनी । उष्णा पित्तकरी प्रोक्ता कफकृन्मारिका स्मृता" भावप्र० ।

कर्चूर न० कर्ज्ज ऊर+प्रघो० । १स्वर्णे । २कर्बूरवर्णे ३शठहरिद्रे अमरटीका (कचूर)प्रसिद्धे ४गन्धसारे यथाम् पु० भावप्र० । तद्गुणादि "कर्चूरो वेधमुख्यश्च द्राविडः कल्पकः शठी । कर्चूरो दीपनो रुच्यः कटुकस्तिक्त एव च । सुगन्धिः कटुपाकः स्यात् कुष्ठार्शोव्रणकासनुत् । उष्णो लघुर्हरेच्छ्वास गुल्मवातकफक्रिमीन्" ५हरिताले न० वैज० । "रराज कर्चूरपिशङ्गवाससः" माघः । "कर्चूरः हरितालम्" मल्लि० ।

कर्चूरक पु० कर्चूर+स्वार्थे कन् स इव कायति कै-क वा । (काँचा) १हरिद्रायाम् जीरस्वा० । तस्याः शठ्यालतित्वात् तथात्वम् । २कर्चूरशब्दार्थे च । [चकर्ज्ज प्रनिकर्ज्जति ।

कर्ज्ज पीडायाम् भ्वा० पर० सक० सेट् । कर्जति अकर्जीत् ।

कर्ण भेदने अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट् । कर्णयति ते अचकर्णत् त । कर्णयाम्-बभूव आस चकार चक्रे । कर्णयिता कर्णयिष्यति । कर्णनम् कर्णः कर्णितः कर्णयितुम् । कर्णयन् कर्णयमानः । कर्णयित्वा आकर्ण्य कर्णी । कर्ण्यते अकर्णि अकर्णियाताम् अकर्णयिषाताम् आ+कर्ण-श्रवणे । "आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादान्" भट्टिः । "मियस्तदाकर्णनसञ्जकर्णया" दशकर्णय सुश्रुतेन चरक--स्योक्तम् जनेऽखिलम् । "अदस्तदाऽकर्णि फलाढ्यजीवितम्"इति च नैष० । "आकर्ण्य सम्मति ख्यातं चरणायुधानाम्"सा०द० ।

कर्ण पु० । कर्ण्यते आकर्ण्यतेऽनेन कर्ण करणे अच् कीर्य्यन्ते शब्दा वायुनाऽत्र कॄ-नन् वा । १श्रोत्रे शब्दज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे तदाधारे २गोलके च । श्रोत्रञ्च कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोरूपमिति नैयायिकादयः । सात्विकाहङ्कारजन्यमिति वेदान्तिनः सांख्यादयश्च स्वीचक्रुः । तत्राद्यमते शब्दोत्पत्तिदेशे श्रोत्रस्य गमनाभावेन अन्यत्रोत्पन्नशब्दस्य ग्रहणासम्भवः । तथा हि आकाशस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन भेदात् यदीयकर्णशष्कुलीप्रदेशे शब्दसमवायस्तस्यैव श्रावणम् नान्यस्य, ततश्च वीचितरङ्गन्यायेन कदम्बकोरकन्यायेन वा शब्दोत्पत्तावपि शब्दोत्पत्तिदेशस्य श्रोतृव विभिन्नदेशस्यतया न शब्दोपलब्धिः स्यात् । अतस्तत्तद्देशस्य शीघ्रं धावमानस्य वायोः संयोगविभागादयः श्रोतुः शब्दादभिव्यञ्जकाः । तदेतत् शङ्कापूर्व्वकम् मीमांसाभाष्ये समर्थितम् यथा ।

"यदि शब्दं संयोगविभागा एवाभिव्यञ्जन्ति न कुर्व्वन्ति, आकाशविषयत्वाच्छब्दस्य, आकाशस्यैकत्वात्, य एवापरत्र श्रोत्राकाशः, स एव देशान्तरेष्वपीति सुघ्नस्थैः संयोगविभागैरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत ? । यस्य पुनः कुर्व्वन्ति, तस्य वायवीयाः संयोगविभागा वाय्वाश्रितत्वाद्वायुष्वेव करिष्यन्ति । यथा, तन्तवः तन्तुष्वेव पटं, तस्य पाटलिपुत्रेष्वनुपलम्भो युक्तः,सन्निकृष्टत्वात्तेषाम् । यस्याप्यभिव्यञ्जन्ति, तस्याप्येष न दोषः, दूरे सत्याः कर्णशष्कुल्याः अनुपकारकाः संयोगविभागाः । तेन दूरे यच्छ्रोत्रं तेन नोपलभ्यते" इति । नैतदेवं, अप्राप्तीश्चेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्योपकुर्युः सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम् न च युगपदुपलभेते । तस्मात्प्राप्ताः उपकुर्वन्ति, न चेदुपकुर्वन्ति, तस्मादनिमित्तं शब्दोपलम्भने संयोगविभागौ इति" । नैतदेवं, "अभिघातेन हि प्रेरिताः वायवस्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्व्वतोदिक्कान् संयोगविभागान् उत्पादयन्ति, यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्ते । ते च (संयोगविभागाः) वायोरप्रत्यक्षत्वात् नोपलभ्यन्ते । अनुपरतेष्वेव तेषु शब्दः उपलभ्यते, नोपरतेषु । अतो न दोषः । अत एव चानुवातं दूरादुपलभ्यते शब्दः" ।

वेदान्त्यादिमते शब्दस्य पञ्चभूतगुणतया शब्दाधारं वायुना झटिति कर्णदेशे यथावेगं धावमानेन कर्णप्रापणसम्भव-

त्वेन शब्दोपलब्धिः । तन्मते श्रवणेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वोक्तिरप्येतत्परेति बोध्यम् ।

कर्णस्याविशालदेशत्वं दिक् इति करणाधिपशब्दे उक्तम् । कर्णपाशाय शब्दासङ्ग्राहसद्भ्याश्च "कर्णे कृतं कनकपद्ममनालपत्त्या" चौरप०। "मिथस्तदाकर्ण्य तथाञ्जकर्ण्या" नैष० "तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः" रघुः श्रवणेन्द्रियस्य सूक्ष्मत्वेऽपि तदाधाराभिप्रायेण "अवतंसित कर्णशष्कुलीकलशीकं रचयन्नवोचत" नैष० वाक्यम् । २सुवर्णालीवृक्षे मेदि० । त्रिकोणादिक्षेत्रे ४भुजकोटिसंयोजकरेखाभेदे तद्रेखामानज्ञानोपायश्च लीला० उक्तः यथा "इष्टाद्बाहोर्यः स्यात्तत्स्पर्धिन्यां दिशीतरो बाहुः । त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्त्तिता तज्ज्ञैः । तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् । मूलं कोटिः, कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात् पदं बाहुः" इति उदा० दिङ्मात्रमेवोच्यते भुजः ४ कोटिः ३ अनयोर्वर्गः १६, ९, तयोर्योगः २५ तस्य मूलम् ५ तथाच चतुर्हस्तबाहुके त्रिहस्तकोटिके क्षेत्रे कर्णमानम् पञ्च हस्ताः । अधिकं क्षेत्रव्यवहारशब्दे वक्ष्यते । अस्य च भुजकोटिभेदनात् कर्तिद्वारा तयोर्वर्गव्यापनाच्च कर्णत्वम् । ५कुटिले च "व्याचारवत् प्रायस्ततः कर्णसहिताः" कात्या० १७,६,०। "कर्णेन अक्ष्णया सहिताः" सं०प०व्या० "अक्ष्णया कौटिल्येन" इति कात्या० ५,४,१५ सू०व्या० कर्कः । कुन्त्याः कन्यावस्थायां सूर्यात् जाते स्वनामख्याते दैवपुत्रभेदे तदुत्पत्तिकथा यथा "शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत् । तस्य कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भुवि । पितुः स्वस्रीयपुत्राय सोऽनपत्याय वीर्यवान् । अग्रमग्र्ये प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यस्य वै तदा । अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया । अददत् कुन्तिभोजाय स तां दुहितरं तदा । सा नियुक्ता पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने । उग्रं पर्य्यचरद्घोरं ब्राह्मणं संशितव्रतम् । निगूढनिश्चयं धर्मे यं तं दुर्वाससं विदुः । तमुग्रं संशितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् । तस्योऽभिचारसंयुक्तमाचचक्षे यथाविधि । उवाच चैनां भगवान् प्रीतोऽस्मि सुभगे! तव । यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि । तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि! पुत्रान् जनिष्यसि । एवमुक्ता च सा बाला तदा कौतूहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी । प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीजनत् सुतं तस्यां सर्वशस्त्रभृतांवरम् । सकुण्डलं सकवचं देवगर्भं श्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात् तदा । उत्ससर्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा । चक्रतुर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ । दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् । स वर्द्धमानो बलवान् सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि जजाप जयतां वरः । यस्मिन् काले जपन्नास्ते धीमान् सत्यपराक्रमः । नादेयं ब्राह्मणेष्वासीत्तस्मिन् काले महात्मनः । तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थे भूतभावनः । ययाचे कुण्डले वीरं कवचञ्च सहाङ्गजम् । उत्कृत्य कर्णो ह्यददत् कवचं कुण्डले तथा । शक्तिं शक्रो ददौ तस्मै विस्मितश्चेदमब्रवीत् । देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । यस्मिन् क्षेप्स्यसि दुर्द्धर्ष! स एकोन भविष्यति । पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः । स तु सूतकुले वीरो वृद्धिं राजसत्तम । कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्योधनस्य सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम्" । तस्याङ्गदेशाधिपताप्राप्तिः अङ्गाधिपशब्दे उक्ता । कर्णोऽस्त्यस्य प्राशस्त्येन अर्श० अच् । ७लम्बकर्णे त्रि० । "अजो गौर्वै नदेवः स्या क्षणः कर्णोगर्दभः" यजु० २४,४०। "कर्णो लम्बकर्णः" वेददी०। ८अरित्रे च पु० कर्णः "ओतस्मरितस्येति" दुर्गः । कर्णधारः । "हतकर्णेव नौर्जले" रामा० ।

कर्णक पु० कर्णयति विभिद्य जायते कर्ण—ण्वुल् । हस्तादीनां पद्मपाशादौ तेषां दारस्फोटनेन जायमानत्वेन तथात्वम् । "यो दुम्बरं सादधाति ऊर्ज्जैरव उदुम्बर ऊर्जैवैनमेतद्रसेन प्रीणाति कर्णकवती भवति यशो वै कर्णकाः" "यदि कर्णकवतीं न विन्देत् दधिद्रप्समुपहत्यादध्यात्" शत०ब्रा० । ८,२, २,४०। "कर्णकशब्देनात्र पद्मपाशादिकं विवक्ष्यते" भा०। पश्चनाश्च कर्णकशब्दवाच्यत्वञ्च पद्मपाशादिना पुष्टिमत्वात् इत्यपि तत्रैवोक्तम् शमायाञ्च कर्णाकारत्वादपि कर्णकत्वमित्यपि बोध्यम् हस्तादौ दारस्फोटे ६रोगे च । "प्रत्यवहन्ता सकर्णका" कात्या० १८,४,६। "कर्णको दारस्फोटरोगस्तद्वती औदुम्बरी" सं०प०। "कर्णकाभावे दधिद्रप्साः" कात्या० १८,४,७। ततः तारादि० इतच् । कर्णकित जातपद्मादौ त्रि० ।

कर्णकण्डू स्त्री ७त० । कर्णगतरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णकोटी स्त्री कर्णयति भिनत्ति कर्ण + अच् स्वल्पः कीटः अल्पार्थे ङीप् कटी कर्म०। शतपद्याम् (काणकोटारू)। हेमच०। [कृमिकर्णकोऽप्यत्र।

कर्णकृमि पु० कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे

कर्णक्ष्वेड पु० ७त०। सुश्रुतोक्ते कर्णगतरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः।

कर्णगतरोग पु० कर्णे गतोरोगः। सुश्रुतोक्ते कर्णगते रोगभेदे तद्भेदनिदानादि तत्रैवोक्तं यथा।
"अथातः कर्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। १कर्णशूलं २प्रणादश्च ३बाधिर्यं ४क्ष्वेड एव च। कर्णस्रावः ५कर्णकण्डूः ६कर्णगूथ ७स्तथैव च। कृमि८कर्णप्रतीनाहौ विद्रधि १०र्द्विविध ११स्तथा। कर्णपाकः १२पूतिकर्ण १३स्तथैवार्शश्चतुर्विधम् १४,१५,१६,१७। तथार्बुदं सप्तविधं १८,२४, शोथश्चापि चतुर्विधः २५,२८। एते कर्णगता रोगा अष्टाविंशतिरीरिताः। समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः। करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः स कर्णशूलः १कथितो दुराचरः। यदा तु नाडीषु विमार्गमागतः स एव शब्दाभिवहासु तिष्ठति। शृणोति शब्दान् विविधांस्तदा नरः प्रणाद २मेनं कथयन्ति चामयम्। स एव शब्दाभिवहा यदा सिराः कफानुयातो व्यनुसृत्य तिष्ठति। तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो भवेत्तु बाधिर्य-मसंशयं खलु। श्रमात्क्षयाद्रूक्षकषायभोजनात् समीरणः शब्दपथे व्यवस्थितः। विरिक्तशीर्षस्य च शीतसेविनः करोति हि क्ष्वेड४मतीव कर्णयोः। शिरोऽभिघातादथवा निमज्जतो जले प्रपाकादथवापि विद्रधेः। स्रवेत्तु पूयं श्रवणोऽनिलावृतः सकर्णसंस्राव५ इति प्रकीर्त्तितः। कफेन कण्डूः प्रचितेऽथ कर्णयो भृशं भवेत् स्रोतसि कर्णसंज्ञिते। विशोषिते श्लेष्मणि पित्ततेजसा नृणां भवेत् स्रोतसि कर्णगूथकः६। स कर्णगूथो द्रवतां यदागतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते। तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञितो ७भवेद्विकारः शिरसोऽतितापनः। यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः सृजन्त्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः। तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते-भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णकस्तु ८ सः। क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रधि९०भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः। स रक्तपीतारुणमस्रमास्रवेत्प्रतोदधूमायनदाहचोषवान्। ११केदमयतः ११स्तु पित्तकोपतो विकोथविक्लेदकरश्च कर्णयोः। स्थिते कफे स्रोतसि पित्ततेजसा विलाप्यमाने भृशस-म्प्रतापनात्। अवेदनो वाप्यथवा सवेदनो घनं स्रवेत्पूति सपूतिकर्णकः १३। यदिह लिङ्गान्यर्शांसि १४,१५,१६,१७ तत्त्वतस्तथैव शोथा१८—२४र्बुद२५—२८लिङ्ग, मीरितम्। मया पुरस्तात्प्रसमीक्ष्य योजयेदिहैव तानि प्रयतो भिषग्वरः"। [२रोगभेदे च।

कर्णगूथ न० ६त०। १कर्णमले कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते

कर्णगोचर पु० कर्णस्य कर्णव्यापारजन्यबोधस्य गोचरः विषयः। श्रवणयोग्ये विषये।

कर्णग्राह पु० कर्णमरित्रं गृह्णाति ग्रह—अण् उप०स०। कर्णधारे नाविके। तस्यापत्यं रेवत्या० ठक्। कार्णग्राहिक तदपत्ये पुंस्त्री०।

कर्णच्छिद्र न० ६त०। कर्णरन्ध्रे "कर्णच्छिद्रे वर्त्तमानं कीटं क्लेदनकादि वा। ग्रहणेनापहरेद्धीमानथवापि शलाकया" सुश्रु०।

कर्ण(कर्णे)जप त्रि० कर्णे जपति वा सप्तम्या अलुक्। खले सूचके। "कर्णेजपैराहितराजलोभा" भट्टिः। अण् कर्णजापोऽप्यत्र।

कर्णजलूका स्त्री कर्णे जलूकेव। शतपद्याम् (काणकोटारू) कर्णजलौकस् इत्यप्यत्र शब्दरत्ना०। कर्णजलौकाऽप्यत्र अमरः। कर्णजलौकस् इत्यपि तदार्थे भरतः।

कर्णजाह न० कर्णस्य मूलम् कर्ण+जाह। कर्णमूले "कर्णजाहविलोचनेति" भट्टिः।

कर्णजित् पु० कर्णं जितवान् जि—भूते क्विप्। अर्जुने तस्य तज्जयकथा भा०क० ९१ अ०। तयोर्युद्धकथा "ततोऽर्जुनस्तस्य शिरोजहार, वृत्रस्य वज्रेण यथा महेन्द्रः। शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राजन्! तदा महास्त्रप्रतिमन्त्रितेन"। कर्णहाप्यदयोऽप्यत्र।

कर्णताल(ड) पु० ६त० तस्य ल वा। कर्णताडने। "अलं-त्यज स्फुटकृतकर्णतालया" माघः। [(ड़का) त्रिका०।

कर्णदर्पण पु० कर्णे दर्पण इव। कर्णभूषणभेदे (कानत-

कर्णदुन्दुभि पु० कर्णे दुन्दुभिरिव तत्तुल्यध्वनिहेतुत्वात्। शतपद्याम्। (काणकोटारू) शब्दमा०तस्याः कर्णप्रवेशे हि दुन्दुभिवद्ध्वानजननात्तस्यास्तथात्वम्।

कर्णधार पु० कर्णमरित्रं धारयति धृ—अण् उप०स०। १नाविके (माझी) अमरः। "अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव" हितो०। "साहित्यार्णवकर्णधारेति" सा०द०। २दुःखादिनिवारके त्रि०। "अकर्णधारा

पूर्णिमेशो शून्येव प्रतिभाति मे। गते दशरथे स्वर्गं रामे च रण्यमाश्रिते" रामा०।

कर्णनाद पु० कर्णे अङ्गुल्यापिहितकर्णे नादः ध्वनिभेदः। अङ्गुल्यापिहितकर्णे (ओँ भाँ) इत्याकारे मध्यमाशब्दरूपे ध्वनिभेदे। "मध्यमा श्रुतिगोचरा" इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

कर्णपत्रक पु० पत्रमिव कायति कै—क कर्णे पत्रक इव। कर्णपाल्याम्। "कनीनिके चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपत्रकौ। कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे" याज्ञ०। "कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ" मिता०।

कर्णपथ पु० कर्ण एव पन्थाः अच् समा०। कर्णरन्ध्ररूपे शब्दप्रवेशनयोग्ये मार्गे।

कर्णपरम्परा स्त्री ६त०। श्रवणपरम्परायाम्। (काणाकाणि) "तेनैव च क्रमेणैष गतः कर्णपरम्पराम्। प्रवादोबहुलीभावं सर्व्वत्रापि पुरे ययौ" कथासरित्सा०। एकस्य सकाशादन्येन श्रुत्वाऽन्यस्य कथने तेनापि पुनरन्यस्य कथने एवं परम्परया श्रवणे अस्य हत्तिः।

कर्णपराक्रम पु० चपलं ययोग्यवङ्कन्होगुक्ते काव्यभेदे।

कर्णपर्व्वन् न० भारतान्तर्गते अष्टमे पर्व्वणि। तत्पर्व्वणि कथासंग्रहस्र भा०आ०१अ० यथा

"अत परं कर्णपर्व्व प्रोच्यते परमाद्भुतम्। सारथ्ये विनियोगश्च मद्रराजस्य धीमतः। आख्यातं यत्र पौराणां त्रिपुरस्य निपातनम्। प्रयाणे परुषश्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः। हंसकाकीयमाख्यानं तत्रैवाक्षेपसंहितम्। बधः पाण्ड्यस्य च तथा अश्वत्थाम्ना महात्मना। दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च बधस्तथा। द्वैरथे यत्र कर्णेन धर्म्मराजो युधिष्ठिरः। संशयं गमितो युद्धे मिषतां सर्वधन्विनाम्। अन्योन्यं प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटिनोः। तत्रैवानुनयः प्रोक्तो माधवेनार्ज्जुनस्य हि। प्रतिज्ञापूर्व्वकञ्चापि वक्षोदुःशासनस्य च। भित्त्वा वृकोदरो रक्तं पीतवानत्र संयुगे। द्वैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः"। अष्टमं पर्व निर्दिष्टमेतद्भारतचिन्तकैः। एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः कर्णपर्वणि। चत्वार्य्येव सहस्राणि नवश्लोकशतानि च। चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्व्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः"। "कर्णपर्व्वण्यपि तथा भोजनं सार्व्वकामिकम्। विप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यग्दद्यात् संयतमानसः" भा०स्वर्गा० ६अ०।

कर्णपाक पु० सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णपालि(ली) स्त्री ६त०। १कर्णपालके कर्णांशभेदे। (काणेरपाता) तदवयवश्च मांसपेशीभेदः यथाह भावप्र० मांसपेशीसंख्याविभागे "यथार्थमूष्मणा युक्तोवायुः स्रोतांसि दारयेत्। अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा। मांसपेश्यः समाख्यातास्तासां पञ्च शतानि च" इत्युपक्रम्य "गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे" इत्युक्तम्। "कर्णशोथोभवेत् पाल्याम्" "कुर्व्वन्ति पालिकां पाल्याम्" "लिह्यात् स मधुकल्कान् पालेः"। कर्णरोगे भावप्र० "लिह्यात् निर्मांसीकुर्य्यात्" भावप्र०। कर्णं पालयति पाल+अण् उप०स० गौरा० ङीष्। (काणवाला) २कर्णालङ्कारभेदे हारा०

कर्णपाल्यामय पु० ७त०। कर्णव्यधदोषजे सुश्रुतोक्ते कर्णपालिरोगभेदे स च सुश्रुते सोपद्रवो दर्शितः यथा "कर्णपाल्यामयान्नृणां पुनर्व्वक्ष्यामि सुश्रुत!। कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः। द्विधा वाप्यथ संसृष्टाः कुर्व्वन्ति विविधा रुजः। विस्फोटः स्तब्धता शोथः पाल्यां दोषे तु वातिके। दाहविस्फोटजननं शोथः पाकश्च पैत्तिके। कण्डूः सश्वयथुः स्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके। यथादोषञ्च संशोध्य कुर्य्यात्तेषां चिकित्सितम्। स्वेदाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपासृग्विमोक्षणैः। मृद्वीं क्रियां बृंहणीयैर्यथास्वं भोजनैस्तथा। य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति। अत ऊर्द्ध्वं नामलिङ्गैर्व्वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान्। उत्पाटकश्चोत्पुटक श्यावः कण्डूयुतो भृशम्। अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा। स्रावी च दाहवांश्चैव इत्येषां क्रमशः क्रियाम्"।

कर्णपिशाची स्त्री देवीभेदे। तन्त्रसारे मन्त्रं दृश्यम्।

कर्णपुर न० ६त० अच् समा०। चम्पानगर्य्याम् हेमच०।

कर्णपुष्प पु० कर्ण इव पुष्पं यस्य। मोरटालतायाम् राजनि०।

कर्णपूर पु० कर्णं पूरयति पूर-अण्। १कर्णाभरणे, २नीलोत्पले, ३शिरीषवृक्षे मेदिनिः। ४अशोकवृक्षे राजनि०। एतेषां पुष्पैः स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम्। "यस्याश्चौरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरोमयूरः" प्रसन्नरा०। "प्रवालशोभाकुरकर्णपूरः" "विकल्पितनीलोत्पलकर्णपूरा" रघुः।

कर्णपूरक पु० कर्णं पूरयति पूर—ण्वुल्। १कदम्बवृक्षे राजनि०। स्वार्थे कन्। २कर्णाभरणे ३नीलोत्पले, ४शिरीषवृक्षे ५अशोकवृक्षे च राजनि०। एतेषां पुष्पैः स्त्रीकर्णस्य भूषा भवतीति तेषां तथात्वम्।

कर्णपूरण न० ६त०। सुश्रुतोक्ते तैलादिना कर्णस्य पूरणे

"स्नेहसारोऽयं पुरुषः प्राणाश्च स्नेहभूयिष्ठाः स्नेहसाध्याश्च भवन्ति स्नेहो हि पानानुवासनमस्तिष्कशिरोवस्त्युत्तरवस्तिनस्यकर्णपूरणगात्राभ्यङ्गभोजनेषूपयोज्यः" सुश्रु०।

कर्णप्रणाद पु० कर्णगतरोगशब्दे सुश्रुतोक्ते कर्णरोगभेदे।

कर्णप्रतिनाह कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णप्राय पु० देशभेदे स च बृ०सं० नैरृत्यामुक्तः। "नैरृत्यां दिशि देशाः" इत्युपक्रम्य "कर्णप्रायपारशवशूद्राः" १४,१८। [राजनि०।

कर्णफल कर्णः फलमिवास्य। मत्स्यभेदे (काणलिमाछ)

कर्णभूषण न० कर्णं भूषयति भूष–ल्यु। कर्णाभरणे अमरः।

कर्णमल न० ६त०। कर्णस्थे मलाकारे पदार्थे (काणेर खल) हारा०। कर्णमलोत्पत्तिप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा। "ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात् मार्दवत्वं यावन्मांसेष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानमासमात्रात् मलं निर्गच्छति तद्व्यानवायुना क्षिप्तं कर्णावागत्य कर्णविड्भवति"। कर्णविडादयोऽप्यत्र। [हेम०।

कर्णमो(टि)टी स्त्री कर्णं मोटयति इन् वा ङीप्। दुर्गाभेदे

कर्णयोनि त्रि० कर्णः योनिः स्थानमस्य। कर्णग्राह्ये विषये। "अघजलो हरये कर्णयोनयः" ऋ०२,२४,८। "कर्णयोनयः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्याः" भा०।

कर्णल त्रि० कर्णः कर्णशक्तिरस्त्यस्य सिध्मा० लच्। प्रशस्तश्रवणशक्तियुक्ते।

कर्णलता स्त्री कर्णस्य लतेव। कर्णपाल्याम् (काणेरपाता) स्वार्थे कन् अत इत्त्वम्। कर्णलतिकापि तत्रार्थे हेम०।

कर्णवंश पु० कर्णः कर्णाकारो वंशोऽत्र। मञ्चे हारा०। तस्य पादेषु वंशाकारत्वात्तथात्वम्।

कर्णवर्जित त्रि० ३त०। १बधिरे (काला) श्रोत्रशून्ये। २सर्पे पु० स्त्री शब्दच०। स्त्रियां जातौ ङीष्। तस्य चक्षुःश्रवस्त्वात्तथात्वम्। बाधिर्यञ्च श्रवणशक्तिशून्यत्वम्।

कर्णविष् स्त्री कर्णस्य विट्। कर्णमले (काणेरखल) "वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविड्घ्राणकर्णविट्। श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" मनुः। "शोधयेत् कर्णविट्कञ्च भिषक् सम्यक् शलाकया" सुश्रु०।

कर्णवेध पु० विध–घञ् ६त०। शास्त्रोक्तविधानेन कर्णयोर्वेधने। तत्प्रकारश्च मुहूर्त्तादिकं मुहूर्त्तचिन्तामणिपीयूषधारयोरुक्तं यथा।

"हित्वैतांश्चैत्रपौषावमहरिशयनं जन्ममासञ्च रिक्तां युग्माब्दं जन्मताराऽमृतमुनिवसुभिः संमिते मास्यथो वा। जन्माहात् सूर्यभूपैः परिमितदिवसे ज्ञेज्यशुक्रेन्दुवारेऽथोजाब्दे विष्णुयुग्मादितिमृदुलघुभैः कर्णवेधः प्रशस्तः। सद्ग्रहे त्रिभवने त्रिकोणकेन्द्रत्र्यायस्थैः शुभखचरैः कवीज्यलग्ने। पापाख्यैररिसहजायगेहसंस्थैर्लग्नस्थे त्रिदशगुरौ शुभावहः स्यात्" चिन्ता०।

"आरभ्य जन्मदिवसं यावत्त्रिंशदहर्भवेत्। जन्ममासः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु" इति लक्षणलक्षितम् जन्ममासम्। रिक्तास्तिथिम् ४,९,१४। युग्माब्दं समवर्षं द्वितीयचतुर्थादिकम्। जन्मतारां प्रथमदशमैकोनविंशतितारिकां हित्वा। उक्तं च व्यवहारोच्चये। "न जन्ममासे न च चैत्रपौषे न जन्मतारासु हरौ प्रसुप्ते। तिथावरिक्ते न च विष्टिदुष्टे कर्णस्य वेधोन समाचरेत्" इति। अत्र चैत्रस्य निषेधो मीनार्कविषयः पौषनिषेधोऽपि धनुरर्कविषयः अन्यथा "कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा। कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्ले पक्षे शुभेऽह्नीति" व्यासवचनमसङ्गतं स्यात्। अत्र कार्त्तिकशुक्लपक्षैकादशीतः परः कार्त्तिकः प्रशस्तः पूर्वत्र देवशयनसत्त्वान्निषेधः। अत्र जन्ममासे वर्ज्यान्तरमप्याह प्रयोगपारिजाते व्यासः। "यो जन्ममासे क्षुरकर्मयात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते विमोहात्। मूढः स रोगी धनपुत्रनाशं प्राप्नोति गाढं निधनं तदाश्विति"। विहितकालमाह अत्रिति अतवः षट् मुनयः सप्त वसवोऽष्टौ तैः संमिते गणिते मासि षष्ठमासे सप्तममासेऽष्टममासे वा। अथो वा जन्माहात् सूर्यभूपैर्द्वादशभिः षोडशभिर्वा परिमिते गणिते दिवसे सौरसावने कर्णवेधः प्रशस्तस्तदुक्तः यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा वेध्यौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽह्नि। मध्ये चाह्नः पूर्वभागे न रात्राविति" यदा तु षष्ठमासादौ कर्णवेधस्तिथ्योचितः तदा तिथीनाह जगन्मोहने वसिष्ठः "द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी। द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने" इति। ज्ञेज्यशुक्रेन्दुवारे इति बुधबृहस्पतिशुक्रचन्द्रवारेषु प्रशस्तः कर्णवेधः यदाह जगन्मोहने वसिष्ठः "भूमिजार्कात्मजार्काणां वारान् संवर्जयेत् सुधीः। जीवेन्दुजेन्दुशुक्राणां दिवसाः परिपूजिताः" इति। अथेति ओजाब्दे विषमवर्षे वा कर्णवेधः प्रशस्तः। तृतीयवर्षे पञ्चमेऽपि ध्येयं यदाह राजमार्तण्डः "अर्केऽहन्कुले यमिनि प्रशस्ते तारावले चन्द्रबलेऽपि पक्षे। अयुग्मवर्षे शुभदं शिशूनां कर्णस्य वेधं मुनयो वदन्ति" अत्र कर्णस्येत्येकवचनं पदैकत्वाधिकरणन्यायेनाविवक्षितं तेन द्वयोरपि कर्णयोर्वेधः। विष्ण्विति श्रवणा धनिष्ठा-

पुनर्वसुचित्रानुराधाश्रवणरेवत्यश्विनीपुष्यहस्तनक्षत्रे दिवाभिव्यक्तिते काले कर्णवेधः प्रशस्तः । उक्तं हि श्रीपतिना "पौष्णश्रवणकराश्विनचित्रापुष्याशवपुनर्वसुभैश्च । सैन्द्रैः श्रवणवेधविधानं निर्दिशन्ति मुनयो हि शिशूनाम्" । नारदेनापि "चित्रादित्याश्विविष्णुन्त्यरविमित्रशक्रडभ । समृगेज्येषु बालानां कर्णवेधक्रिया हितेति" गर्गेणोत्तरात्रयमप्युक्तम् । "पुष्ये धनिष्ठास्वदितौ करेन्दुत्वाष्ट्रे करेऽन्त्ये त्रिषुपूत्तरासु । इन्दौ समैत्रेऽप्यथ कर्णवेधो नेष्टाश्च सर्वेऽष्टमराशिसंस्थाः" इति । अत्रैश्चिकोविकल्पः । अत्र जन्मनक्षत्रनिषेधः सर्वयादिविहः । तदुक्तं दीपिकायाम् "जन्मनक्षत्रगचन्द्रः प्रशस्तः सर्वकर्मसु । क्षौरभेषजशस्त्रादाध्वकर्त्तनेषु विवर्जयेत्" कृती छेदनइति धात्वर्थानुसारात् कर्त्तनशब्देन कर्णवेधो विवक्षितः । तथा च स्मर्यते । "जन्मनि मासि विवाहः शुभदो जन्मर्क्षजन्मराश्योश्च । अशुभं वदन्ति गर्गाः श्रुतिवेधक्षौरयात्रास्विति"। "क्षतिभवनेऽष्टमस्थाने संशुद्धे सर्वग्रहवर्जिते सति । यदाह जगन्मोहने वशिष्ठः "न कश्चिदृष्टोऽष्टमराशिसंस्थस्तिथिद्वयस्यावमसंज्ञकं चेति" अत्र विहितलग्नानि प्रयोगपारिजाते नारदेनोक्तानि । "वृषभे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च । तुलाचापे च कुर्वीत कर्णवेधं शुभावहम् । मेषस्य मकरस्यैव मध्यमा गुरुणोदितौ । सिंहवृश्चिककुम्भाश्च अधमत्वाद्विवर्जिताः" इति । अतएवोक्तं वराहसंहितायाम् "लाभे तृतीये च शुभैः समेते क्रूरैर्विहीने शुभराशिलग्ने । वेध्यौ तु कर्णौ त्रिदशेज्यलग्ने" इति शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः तेषां राशयः कर्कमिथुनकन्यावृषतुलाधनुर्मीनास्तेषामन्यतमे लग्ने क्रूरैर्विहीने सतीत्यर्थः । चन्द्रदीपिकाकारमतमाश्रित्याह कश्चित् । कर्णज्ययोर्लग्ने वृषतुलाधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने सति त्रिकोणे ५,९, केन्द्रे १,४,७,१० त्र्याय ३,११, स्थितैः शुभग्रहैस्तथा पापाख्यैर्ग्रहैररिसहजायगेहसंस्थैः षष्ठतृतीयैकादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते तथा लग्नस्थे त्रिदशगुरौ सति कर्णवेधः शुभावहः शुभकारकः स्यात् उक्तञ्च दीपिकायाम् "सौम्यैस्त्र्यायत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगैर्गोजावृद्धे श्रुतिवेध इज्यसतयोर्लग्नेऽनुकूले शुभे" इति गुरुः "कर्णवेधादिकार्येषु नेष्टाः सर्वेऽष्टमस्थिताः। कर्णवेधो त्रिभिर्दृष्योर्लग्नस्थे च बृहस्पतौ । तदभावेऽन्यकेन्द्रस्थे तदभावे त्रिकोणगे" इति अत्र कर्णवेधप्रकारो रत्नमालायाम् "शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः । सौचिको वेधयेत् कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया" कर्णरन्ध्रे विशेषमाह देवलः "कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः" शालङ्कायनः "अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च । दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छतीति"। कर्णवेधप्रकारः कर्णव्यधविधिशब्दे वक्ष्यमाणसुश्रुतोक्तोऽनुसन्धेयः ।

विधा० पा० । श्रीधरः "हरिहरकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरार्थ्यादितिवसुषु घटालीसिंहवर्ज्ये सुलग्ने । शशिबुधगुरुकाव्यानां दिने पर्वरिक्तारहिततिथिषु शुद्धे वेधने कर्णवेधः । सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुस्थे शीर्षोदये शुभे । दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवैधृतिवर्जिते । शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः । सौचिको वेधयेत् कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया । शातकुम्भमयी सूचिर्वेधने तु शुभप्रदा । राजती वायसी वापि यथा विभवतः शुभा । शुभे प्राङ्मुखे रम्ये शुचौ देशेऽम्बरे रवेः । सन्निधौ वेधयेत् कर्णौ स्त्रीपुंसोर्मदलिप्तौ । क्रमेण पूर्वं वेध्यौ द्वौ शिशोरायुष्यवर्द्धनौ"। कर्णवेऽप्युक्तम् "शुक्लसूत्रसमायुक्ताम्रसूच्याथ वेधयेत् । वेधात् तृतीये नक्षत्रे स्नापयेदुष्णवारिणा। रोपणार्थं स्तन्यार्थं बालसंपत्तिमाप्नुयात् । एवं छिन्ने च भिन्ने च हित्वा योज्यानि योजयेत्" विष्णुधर्मोत्तरे पुष्करः "शिशोरेवाथ कर्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु । पूर्वाह्णे पूजनं कृत्वा केशवस्य हरस्य च । ब्राह्मणचन्द्रसूर्याभ्यां दिशो गणानान्तथैव च । नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा । गुरूणां, मण्डलं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् । तत्रोपवेशयेत्तत्र धात्रीं शुक्लाम्बरां तथा । अलङ्कृतं तदुत्सङ्गे बालन्धृत्वा तु सान्त्वनैः । धृतस्य निश्चलः सम्यक् कर्णयुग्मं रसाङ्कितम् । विध्येद्वलङ्कृते छिद्रे सकृदेवात्र लाघवात् । प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वामे तु योषितः । शिशोर्विवधं न कार्यं यावदाभरणक्षमम् । कर्णवेधदिने विप्राः सांवत्सरचिकित्सकौ । पूज्याश्च विविधा नार्यः सुहृदश्च तथा द्विजाः" । अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रवृद्धिविषये विशेषमाह हेमाद्रौ देवलः "कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः" । तत्प्रमाणं प्रसङ्गान्तरेणाह शङ्खः।"अङ्गुष्ठमानसुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं यदि चेद्दासुरं भवेत् । तस्य श्राद्धेऽपात्रतामाह शालङ्कायनः । "अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथा च यत् । दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति" । विधा० पा० । तथा च कर्णवेध-

संस्कारः किन्तु श्राद्धादौ पात्रतासम्पादकोऽदृष्टविशेषजनकः क्रियाभेदः इत्याकरे स्थितम्। शलाकामानं कर्णवेधनीशब्दे वक्ष्यते। अत्र कालादिर्मतप्रश्नः ज्यो॰त॰ मार्कण्डेयहृच्छ्रायमात्तं बृहत्ज्योतिश्चिन्तामणिषु "यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च। षट्कर्णं तं विजानीयात् गर्हितञ्चुलयस्य च। इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये मृत्युयेस्याथ वत्सरे। कर्णवेधो हितस्तस्य नात्र ज्येष्ठविचारणा। षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्धा समेऽपि च। कर्णौ वध्यौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत्"

कर्णवेधनी स्त्री कर्णौ विध्यते अनया विध–करणे ल्युट् ङीप्। कर्णवेधसाधने शलाकायां तन्मानादि: मदनरत्ने वृह॰प॰। "सौवर्णी राजपुत्रस्य, राजती विप्रवैश्ययोः। शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टाङ्गुलात्मिका"। अस्य त्रिकाण्डप्रमाणतया शब्दकल्पद्रुमे हस्तिकर्णवेधन्यर्थकतोक्तिः नन्वाकर्णारेतिपर्य्यायोक्तिश्च प्रामादिकी। त्रिकाण्डशेषे हि "न ना गात्रावरे नाली कस्तूरीकन्तु वेधनान्येव पाठस्यैव दर्शनात् कर्णच्छिद्रस्य वेधनीपर्य्यायतायां नालीशब्दस्य गात्रावरपर्य्यायतायाश्च ततः प्रतीतेः हस्त्यवयवार्थकशब्दकथनप्रकरणे तत्कर्णवेधन्यस्तपर्य्यायकथनानौचित्यात्।

कर्णवेष्ट पु॰ कर्णौ वेष्ट्यते अनेन। कुण्डले। क्रोधवशासुरांशे २द्वापरयुगीयनृपभेदे च। "गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्! प्रकीर्त्तितः। ततः संजज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः। मद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीचकस्तथा" भा॰ आ॰ ६७अ॰। स्वार्थे क, कर्णवेष्टकोऽप्यत्र। कर्णवेष्टकाय हितम् छ यत् वा। कर्णवेष्टकीय–कर्णवेष्टक्य तद्धिते सुवर्णादौ त्रि॰। भावे ल्युट्। कर्णवेष्टन कर्णभूषणे न॰। करणे ल्युट्। कुण्डले अमरः। ततः ताभ्यां सम्पादी ठञ्। कार्णवेष्टकिक कार्णवेष्टनिक कर्णवेष्टन(कै)न शोभमाने त्रि॰ "कार्णवेष्टनिकं मुखम्" भट्टिः।

कर्णव्यधविधि पु॰ कर्णव्यधस्य कर्णवेधस्य विधिः। सुश्रुतोक्ते कर्णवेधप्रकारभेदे स च प्रकारः सुश्रुते दर्शितो यथा "अथातः कर्णव्यधबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः। रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येते षष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनं धात्र्यङ्के कुमारमुपवेश्य बालक्रीडनकैः प्रलोभ्याभिसान्त्वयन् भिषग्वामहस्तेनाकृष्य कर्णं दैवकृते छिद्रे आदित्यकरावभासिते शनैः शनैर्दक्षिणहस्तेन ऋजु विध्येत् प्रतनुकं सूच्या बहलमारया पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य, वामं कन्यायास्ततः पिचुवर्त्तिं प्रवेशयेत् सम्यक् विद्धमामतैलेन परिषेचयेत्। शोणितबहुत्वेन वेदनया चान्यदेशविद्धमिति जानीयात् निरुपद्रवतया तद्देशविद्धमिति। तत्राज्ञेन यदृच्छया विद्धासु सिरासु कालिकामर्मरिकालोहितिकास्तूपद्रवा भवन्ति। तत्र कालिकायां ज्वरो दाहः श्वयथुर्वेदना च भवति। मर्मरिकायां वेदना ज्वरो ग्रन्थयश्च। लोहितिकायां मन्यास्तम्भापतानकशिरोग्रहकर्णशूलानि भवन्ति। तेषु यथास्वं प्रतिकुर्वीत। क्लिष्टजिह्माप्रशस्तसूचीव्यधाद्गाढतरवर्त्तित्वाद्दोषप्रकोपादप्रशस्तव्यधाद्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र वर्त्तिमुपहृत्याशु मधुकैरण्डमूलमञ्जिष्ठायवतिलकल्कैर्मधुघृतप्रगाढैरालेपयेत्तावद्यावत् सुरूढ इति सुरूढं चैनं पुनर्विध्येत् विधानन्तु पूर्वोक्तमेव। तत्र सम्यग्विद्धं वर्त्तिञ्च स्थूलतरां दद्यात्परिषेकं तमेव। अथ व्यपगतदोषोपद्रवे कर्णे वर्द्धनार्थं लघुवर्द्धनकं कुर्यात्। भवति चात्र। एवं विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम्। दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु।

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धनाकृतयः। तद्यथा–नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसङ्गिमो गण्डकर्ण आहार्य्यो निर्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्धकपाटसन्धिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकौष्ठक इति। तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्नेमिसन्धानकः। वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः। ह्रस्वहस्वसमोभयपालिर्वल्लूरकः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः। बाह्यदीर्घैकपालिर्गण्डकर्णः। अपालिरुभयतोऽप्याहार्य्यः। पीठोपमपालिरुभयतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्वेधिमः। स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः। अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरितराल्पपालिः कपाटसन्धिकः। बाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसन्धिकः। तत्र दश एते कर्णबन्धविकल्पाः साध्याः। तेषां स्वनामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः। संक्षिप्तादयः पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः। अनधिष्ठानपालिः पर्य्यन्तयोः क्षीणमांसो हीनकर्णः। तनुविषमाल्पपालिर्वल्लीकर्णः, ग्रथितमांसस्तब्धसिराततः सूक्ष्मपालिर्यष्टिकर्णः। निर्मांससंक्षिप्ताग्राल्पशोणितपालिः काकौष्ठकपालिरिति। बद्धेष्वपि तु शोथदाहरागपाकपिड-

क्षालवयुक्ता न विवृद्धिमुपयान्ति । भवन्ति चात्र । यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्ध्वा विवर्द्धयेत् । बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यान्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः । एकैव तु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या । तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि सन्धयेत् । गण्डादुत्पाद्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता । कर्णपालिमपालेस्तु कुर्य्यान्निर्लिख्य शास्त्रवित् । अतोऽन्यतमं बन्धं चिकीर्षुरग्रोपहरणीयोक्तोपसंभृतसम्भारं विशेषतश्चात्रोपहरेत् सुरां मण्डं क्षीरमुदकं धान्याम्लं कपालचूर्णञ्चेति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा ग्रथितकेशान्तं लघु भुक्तवन्तमाप्तैः सुपरिगृहीतञ्च कृत्वा बन्धमुपधार्य्य छेद्यभेद्यलेख्यव्यधनैरुपपन्नमुपपाद्य कर्णशोणितमवेक्षेत शुद्धमशुद्धं वेति । तत्र वातदुष्टे धान्याम्लोष्णोदकाभ्यां, पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां, श्लेष्मदुष्टे सुरामण्डोष्णोदकाभ्यां प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्यानुन्नतमहीनमविषमञ्च कर्णसन्धिं सन्निवेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतेनाभ्यज्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्य सूत्रेणानवगाढमशिथिलञ्च बद्ध्वा कपालचूर्णेनावकीर्य्याचारिकमुपदिशेद् द्विव्रणीयोक्तेन विधानेनावचरेत् । भवतश्चात्र । विघट्टनं दिवास्वप्नं व्यायाममतिभोजनम् । व्यवायमग्निसन्तापं वाक्श्रमञ्च विवर्ज्जयेत् । आमतैलपरोषेकं त्रिरात्रमवचारयेत् । ततस्तैलेन संसृष्टं त्र्यहादपनयेत् पिचुम् । न चाशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं वा सन्दध्यात् । स हि वातदुष्टे रक्ते रूढोऽपि परिपुटनवान्, पित्तदुष्टे दाहपाकरागवेदनावान्, श्लेष्मदुष्टे स्तब्धः कण्डूमान्, अतिप्रवृत्तरक्ते श्यावशोफवान् । क्षीणोऽल्पमांसो न वृद्धिमुपैति । स यदा सुरूढो निरुपद्रवः सवर्णो भवति तदैनं शनैः शनैरभिवर्द्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भदाहपाकरागवेदनावान् पुनश्छिद्यते वा । अथास्याप्रदुष्टस्याभिवर्द्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकवसामज्जानौ पयः सर्पिस्तैलं गौरसर्षपजञ्च यथालाभं सम्भृत्यार्कालर्कबलातिबलानन्तापामार्गाश्वगन्धाविदारिगन्धाक्षीरशुक्लाजलशूकमधुरवर्गप्रतीवापं तैलं वा पाचयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात् । स्वेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनानेन योजयेत् । अथानुपद्रवः सम्यक् बलवांश्च विवर्द्धते यवाश्वगन्धायष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्त्तनं हितम् । शतावर्य्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः । तैलं विपक्वं सक्षीरमभ्यङ्गात् पालिवर्द्धनम् । ये तु कर्णा न वर्द्धन्ते विधिनानेन योजिताः । तेषामपाङ्गदेशे तु कुर्य्यात् प्रच्छानमेव तु । बाह्यच्छेदं न कुर्व्वीत व्यापदस्तु ततो ध्रुवाः । बद्धमात्रन्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् । आमकोषीसमाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते । जातरोमा सुवर्त्मा च श्लिष्टसन्धिः समः स्थिरः । सुरूढोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः । अमिताः कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलैरिह । यो यथा सुनिविष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत्" । एवं वेधप्रकाराभिज्ञेनैव भिषजा कर्णवेधः कारयितव्यः

कर्णशष्कुली स्त्री कर्णस्य शष्कुलीव । १कर्णगोलके, "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत" नैष० । "कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्" मुक्ता० २तन्मध्याकाशे च ।

कर्णशूल न० ६त० । कर्णरोगभेदे । कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः

कर्णशोभन त्रि० कर्णं शोभयति शुभ–णिच्–ल्यु । कर्णाभरणे "उत नः कर्णशोभना पुरूणि" ऋ० ८,७८,२,

कर्णश्रव त्रि० श्रूयते श्रवः शब्दः कर्णेन श्रवः श्रवणयोग्यः शब्दोयत्र । श्रवणयोग्यशब्दधारे वय्वादौ "कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने" मनुः ।

कर्णसंस्राव पु० कर्णरोगभेदे कर्णगतरोगशब्दे विवृतिः ।

कर्णसू स्त्री कर्णं सूते सू–क्विप् । पृथायां कुन्त्याम् तत्प्रसवकथा कर्णशब्दे उक्ता । कर्णजनन्यादयोऽप्यत्र ।

कर्णस्फोटा स्त्री कर्णौ स्फोटो विदारणं यस्याः । (कानफाटा) लताभेदे राजनि० । "कर्णस्फोटा कटुस्तिक्ता हिमा च परिकीर्त्तिता । सर्व्वग्रहभूतविषदोषव्याधिविनाशिनी" राजनि०

कर्णस्रोतस् न० कर्णस्य स्रोत इव । कर्णमले

कर्णस्रोतोभव पु० कर्णस्रोतसो विष्णुकर्णमलाद्भवति भू–अच्, भवत्यस्मात् अपादाने अप् कर्णस्रोतो भवोयस्य वा । विष्णुकर्णमलोद्भूते मधुनामके कैटभनामके चासुरे । "कर्णस्रोतो भवञ्चापि मधुं नाम महासुरम् । तस्यप्रयकर्म्मोग्रयां बुद्धिं समास्थितम् । ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्व्वन् जघान पुरुषोत्तमः" भा० अनु० ६६अ० यथाचास्य विष्णुकर्णोद्भवः तथा कैटभशब्दे वक्ष्यते ।

कर्णहीन त्रि० ३त० । १बधिरे बाधिर्य्यप्राप्तिश्च पापविशेषजन्या यथाह शाता०स० । "कालघातो कर्णहीनो-द्याङ्गामस्तिप्रभाम्" । २सर्पे च पुंस्त्री चक्षुःश्रवस्त्वात्तस्य तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कर्णाकर्णि पु० कर्णे कर्णे गृहीत्वा प्रवृत्तं कथनम् कर्म व्यतिहारे स०दूच् समा०। (काणाकाणि) कर्णपरम्परया यथायोग्यमन्योन्यकथने "कर्णाकर्णि हि कपयः कथयन्ति च तत्कथाम्" रामा०।

कर्णाट पु० "रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं शिवेश्वरि!। कर्णाटदेश इत्युक्तो राज्यसाम्राज्यदायकः" शक्तिसङ्ग० उक्ते देशभेदे अयञ्च देशः कूर्म्मविभागे द०स०दक्षिणस्याः उक्तः। "अथ दक्षिणेन लङ्क्यप्रक्रम्य "कर्णाटमहाटविचित्रकूटेत्यादि" "कोङ्कवेङ्कटकान् दक्षिणकर्णाटान् देशान् यदृच्छयोपगतः" भाग०५,६,८, "तेषां मूर्द्ध्नि ददाति वामचरणं कर्णाटराजप्रिया" उद्भटः। कर्णाटजनपदे भवः अण्। कर्णाटभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् "कार्णाटीवीनपीनस्तनदयान्दोलनस्पन्दमन्दः" उद्भटः। बहुषु तस्य लुक्। कर्णाटाः तद्देशवासिषु। तस्य राजन्यपि अण्। कार्णाट तद्देशनृपे। तस्य बहुषु लुक्। एकत्वे न। "अरण्ये कार्णाटस्त्वदरिवनितानां विधिवशात्" उद्भटः। कुत्सपाठे कर्णाटशब्दस्य तन्नृपे अण्णेति भेदः। २हंसपदीलतायां स्त्री राजनि०। ३रागिणीभेदे सं०गीतदामो०। सा तु मालवरागस्य भार्य्या। कर्णाटे प्रसिद्धा अण् ङीप् कार्णाटी। अनुप्रासालङ्कारभेदे "कार्णाटी कवर्गेणानुप्रासवतीति सरस्व०तट्टाकाङ्क्ष अलङ्कारशब्दे ३८८ पृ०दर्शितम्।

कार्णाटक पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। कार्णाटकि। यस्कादि० तस्यास्त्रियां बहुषु लुक्। कर्णाटकाः तद्गोत्रापत्येषु। स्त्रियां तु कर्णाटकिः इयेव।

कर्णाट्ट न० कर्णः तिर्य्यग्लेखाकारत्वात् इवाट्टम्। गृहभेदे तद्विवरणलक्षणम् "अभिदुस्ते भग्निस्तम्भान् कर्णाट्टानिकराणि च" भा० व० २६४ अ० २० श्लोकव्याख्यायां नीलकण्ठेनोक्तं यथा। "कर्णस्तिर्य्यग्यामं तेन प्रकारेण यत्पाषाणादिविस्तरेण क्रियते तत्तद्गृहस्वाभिनं कर्णाट्टमिति वदन्ति तद्वि दिक्कोणस्य चतुरस्रस्योपरि विदिक्कोणचतुरस्रं तदुपरि दिक्कोणं तदुपरि पुनर्विदिक्कोणमित्येवं क्रमेणोत्तरोत्तरमल्पप्रमाणैश्चतुरस्रैः समाप्यम् इति प्रसिद्धम्"। तत्र कर्णाटेति पाठः प्रामादिकः नीलकण्ठेन कर्णाट्टपदस्यैव व्याख्यानात्।

कर्णादि त्रि० पाणिन्युक्ते जाहच्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दगणे स च गणः। कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ, अङ्गुष्ठ अक्षि जाहम् अस्यिजाहमित्यादि। २पाणिन्युक्ते शब्दगणे च स च गणः "कर्णवसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिज् कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत जव जैत्र आनक" कर्णस्य सन्निकृष्टदेशादि। कार्णायनि तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कर्णानुज पु० ६त०। युधिष्ठिरे त्रिका०। [(कर्णपाता)

कर्णान्द (न्दू) पुंस्त्री कर्णस्यान्दूरिव। कर्णपाली। हेम०

कर्णाभरणक पु० कर्णाभरणमिव कायति पुष्पहारात् कै—क। आरग्बधे वृक्षे। (सोन्दाल) राजनि०

कर्णारा स्त्री हस्तिकर्णवेधन्याम् शब्दकल्पद्रुमे त्रिकाण्डप्रामाण्येनोक्तं तत्र मूले न दृश्यते इत्युक्तं कर्णवेधनीशब्दे।

कर्णारि पु० ६त०। १अर्ज्जुने कर्णजित्शब्दे तत्कथा (आजन) २नदीसर्ज्जवृक्षे राजनि०। [रिपौ कर्णचालने त्रिका०

कर्णास्फाल पु० आ+स्फुर—णिच्—स्फाकादेशः ६त०। क-

कर्णि पु० कर्ण—इन्। १कर्णाकारफलके शरभेदे शब्दचि०। भावे इन्। २भेदने च

कर्णिका स्त्री कर्ण—ण्वुल् कर्णे भवः अलङ्कारः इकन् अत इत्वम्। १कर्णाभरणभेदे (काण) २करिशुण्डाग्रवर्त्तिन्यङ्गुल्याकारे पदार्थे ३पद्मबीजकोषे च अमरः। "यस्यामवस्थितः सर्व्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः" भाग० ५,१६, ७, ४मसकादिरत्नपरम्परायाम् (कड़ा) ५करमध्याङ्गुली च मेदि०। ६लेखन्यां हारा०। ७अग्निमन्थवृक्षे ८अजशृङ्गीवृक्षे च राजनि०। कर्णौ दृष्टौऽस्यस्य ठन्। ९दृष्टकर्णे त्रि०।

कर्णिकाचल पु० कर्णिकायां स्थितोऽचलः। सुमेरुपर्व्वते हेमच०। यथा चास्य तथारूपेण स्थितिं तथा कर्णिकाशब्दे" भाग०५,१६,७श्लो०उक्तं तच्च कर्णिकाशब्दे उक्तम् कर्णिकापर्व्वतादयोऽप्यत्र।

कर्णिकार पु० कर्णिं भेदनं करोति कृ-अण् उप० स०। (शणियारी)१वृक्षभेदे,२आरग्बधवृक्षभेदे च(छोट सोन्दाल) शोधनरूपमलभेदकत्वात् तयोः तथात्वम्। "कर्णिकारः परिव्याधः पादपोत्पलः इत्यपि। "कर्णिकारः कटुस्तिक्तस्तुवरः शोधनो लघुः। रञ्जनः सुखदः शोथघ्नस्त्वास्थनकृत्" भावप्र० गुणादि उक्तम्"वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः" कुमा०। "अनन्तरस्त्रं कचित् कर्णिकारगौरः" दशकु०।

कर्णिकिन् पु० कर्णिका हस्ताग्राङ्गुलिरस्त्यस्य इनि। ह

स्मिन् जटा० स्त्रियां ङीप् ।२वर्षपर्वतभेदे च शब्दचि० ।

कर्णिन् त्रि० कर्ण-अस्त्यर्थे तुन्दा०इनौ वा इनि । बृहत्कर्णयुक्ते लम्बकर्णे लम्बकर्णमानन्तु विधानपारि०मल्लुल्लिखितायाहतुः। "हनुमूलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्त्तितौ । कर्णौ तु द्व्यङ्गुलौ यस्याविति यातायपोऽब्रवीत्" । "अङ्गहाराङ्गकेयूरायाङ्कुरकुण्डलकर्णिने" भा० अनु० १४अ० । स्त्रियां ङीप् । सा सुश्रुतोक्ते स्त्रीयोनिरोगभेदे च सा च "विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्ग्रहे" इत्युपक्रम्य "उदावर्त्ता तथा वन्ध्या-अयानन्दा तु या योनिः कर्णिनी चरणाह्वयम् । लिङ्गिका सकफा ज्ञेया" इत्यादिना ता विभज्य "कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां तु जायते" इति लक्षिता । "वर्त्तिं प्रदद्यात् कर्णिन्यां शोधनद्रव्यसम्भृताम् । पक्वं सिन्नौ घृताभ्यक्तां वर्त्तिकां प्रवेशयेत्" सुश्रु०। २कुटिलावयवयुक्ते बाणभेदे पु०।"करोति कर्णिनो यस्तु यस्तु खड्गादिक्तरः । प्रयान्ति ते विशसने नरके अतिदारुणे" विष्णुपु० २अं० ६अ० । "कर्णिनो बाणविशेषान्" श्रीधरः। अत पक्षे तुन्दा०इनौ वा इलच् कर्णिलः, पक्षे ठन् कर्णिक, मतुप् मस्य वः, कर्णवत् द्व्यङ्गुलात् दृढकर्णे हनुभागादधोलम्बकर्णे त्रि०। मतुपि स्त्रियां ङीप् ।

कर्णी स्त्री कर्ण-इन् वा ङीप् । कर्णिशब्दार्थे बाणभेदे तन्निसृष्टे "अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीषु" पा० अतःपर विसर्गस्य नित्यं सः । अयसा निर्मिता कर्णी अयस्कर्णीत्यादि । २मूलदेवमातरि स्त्री कर्णीसुतः ।

कर्णीमत् पु० कर्णिर्बाणविशेषाकारः फलेऽस्त्यस्य मतुप् । संज्ञायां दीर्घः । बाणभेदे (सोंदाल) शब्दचि० ।

कर्णीरथ पु० कर्णः सामीप्येनास्त्यस्य कर्णी स्कन्धः तेन ई शोभा यस्य न समासान्तः यप् स चासौ रथो रथ इत्यं वाहनं कर्म० । स्कन्धवाह्ये याने (पालकी) इत्यादौ । शब्दचि०तु अन्या व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा । कर्णे बाह्यक्रिया उपचारात् षष्ठीःकर्णोऽस्यास्ति इनि । कर्णी चासौ रथश्च । शब्दमालेण रथो न वस्तुतो रथः । यद्वा सामीप्यात् कर्णशब्देन स्कन्धो लक्ष्यते सोऽस्यास्ति वाहकत्वेन इनि कर्णी चासौ रथश्च । उभयत्र अन्येषामपीति पा० दीर्घः इति" । "कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम्" रघुः ।

कर्णीसुत पु० ६त० । मूलदेवे स्त्रिका० हारा० च । स च कंसासुरः इति शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं मृग्यं कंसस्य कर्णीमातृकत्वाभावात् कादं० टीकायां तत्कृतश्लयम-र्त्तकमूलदेवस्यैव तन्नाम न तु उग्रसेनजस्य नाम । अतएव "कर्णीसुतकथेव सन्निहितविपुलाचला" कादं०व्या० "कर्णीसुतः करटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तकः । तस्य ख्यातौ सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञकौ" टी० उक्तम् । "कर्णीसुतमहिते च पथि मतिमकरवम्" दशकु०।

कर्णेजुरजुरा स्त्री पालेवनिता० समासः । (कागफुसलान) कर्णजपने । युक्तारोह्या० आद्युदात्तता । एवं कर्णेटिरटिरा अपि तदर्थे तथा आद्युदात्तता च । शब्दर० ।

कर्णेन्दु पु० कर्णे इन्दुरिव । अर्द्धचन्द्राकृतिकर्णालङ्कारभेदे

कर्णोपकर्णिका स्त्री कर्णादुपकर्णोऽस्त्यस्याः ठन् अत इत्वम् । (कानाकानि) परस्परश्रवणकर्मे प्रवादे "प्रागेव कर्णोपकर्णिकया श्रुतापवादत्वभितहृदयः" प्रस्तु०

कर्णोर्ण पु० कर्णे ऊर्णाधिकं लोम यस्य । छागभेदे । "कर्णोर्णकपदश्वास्यनिर्ऌन्छं हस्तनाभिभिः" भाग० ४,६,१५,

कर्ण्य त्रि० कर्णे भवः शरीरावयवत्वात् यत् । १कर्णभवे ममादौ । कर्ण-कर्मणि यत् २भेद्ये च ।

कर्त्त शैथिल्ये शिथिलीकरणे आरम्भसंयोगशिथिलतापादने अ०चु०सक०सेट् । कर्त्तयति ते मतान्तरे कर्त्तापयति ते अचकर्त्तत्-त कर्त्तयाम्-बभूव आस चकार चक्रे । कर्त्तयिता कर्त्यात् कर्त्तयिषीष्ट कर्त्तयिष्यति ते । कर्त्तनीयः कर्त्तयितव्यः । कर्त्तयिता कर्त्तितः । कर्त्तनं कर्त्तना । कर्त्तयितुम् कर्त्तयित्वा आकर्त्य । कर्मणि कर्त्त्यते अकर्त्ति अकर्त्तयिषाताम्-अकर्त्तिषाताम् कर्त्तिता-कर्त्तयिता कर्त्तयिष्यते कर्त्तिष्यते-"एवाहं सर्वं दुर्भूतं कर्तं कृत्वा कृताकृतम्" अथ०१०,१, १२ । "अपि कर्त्तमवर्त्तयो ऽयज्यून्" ऋ० १,१२१,१३ ।

कर्त्त पु० कर्त्तयति शिथिलीकरोति कृत-अच् । कूपे "ताध्वं कर्त्तादवपदो यजत्राः ।" यजु० २३,५१, कर्त्तात् कूपात्" वेददी० । कृत-भावे घञ् ।२भेदे च । "सम्पृङ्नियस्य यतयो यमकर्त्तहेतिम्" भाग० २,७,४६, कृत-घञ् । ३छेदके त्रि० । "इकस्य कर्त्तादवपद्योयजत्रा" ऋ० २,२९, ६। "हे यजत्राः अवपदः आपदः कर्त्तात् कर्त्तु" भा० ।

कर्त्तन न० कृत-भावे ल्युट् ।छेदने । "गुल्मगुच्छलतापतानौषधिशीरुधाम् । पूर्व्वस्मृतादर्द्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने" "प्र तिलोम्ये वधः पुंस. स्त्रीणां नासादिकर्त्तनम्" याज्ञ० कर्त्त-ल्युट । २शिथिलीकरणे करणे ल्युट् । ३कर्त्तनसाधने त्रि० । स्त्रियां ङीप् कर्त्तनी । कृत-कर्त्तरि ल्यु । ४भेदकर्त्तरि त्रि० ।

कर्त्तरी स्त्री० कृत–घञ् कर्त्तं राति रा–क गौरा० ङीष् । कर्त्तन्याम् पक्षोत्कर्त्तिन्यादेः छेदनसाधने (कातारी) २अस्त्रभेदे "ददर्श कर्त्तरीयन्त्रमस्ततोपरिसंस्थितम् । मनःपवनवेगेन भ्रममाणं महारयम् । अपि स्यन्दनं यत् खण्डयति कोटिशः" काशी० । केशादिकर्त्तनसाधने (काँचि) ३अस्त्रे, "क्रूरमध्यगतचन्द्रो लग्नं वा क्रूरमध्यगम् । कर्त्तरी नाम योगोऽयम्" इति ज्योतिषोक्ते ४योगभेदे च । कर्त्तरीयोग उपनयनशब्दे १२५८,६० तत्फल-प्रश्नविशेषोऽपि उक्तः। कृत–अरि–कर्त्तरिरिप्यत्र स्त्री । "नरकर्त्तरिसंदर्शैस्तस्य रोमाणि निर्हरेत्" सुश्रु०। "पापौ कर्त्तरिकारकौ" मुहू०चि० । अत्र "ङ्यापोरिति" पा० ह्रस्वः" पीयू० । वस्तुतः नरकर्त्तरिसदंशैरित्यत्र ह्रस्वे सुखप्रसक्तेः ह्रस्वान्तोऽपि कर्त्तरिशब्दोऽस्तीति गम्यते । स्वार्थे कन् । कर्त्तरिकाप्यत्र स्त्री ।

कर्त्तव्य त्रि० कृ–अवश्यार्थे तव्य । कर्तुं योग्ये ।"हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रयः" चाणक्यः । "शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं भाराम्बोदकवारिभिः" "महाव्याहृतिभि-र्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम्" मनुः "मनस्याहितकर्त्तव्याः" कुमा०। कृत–कर्मणि तव्य । २छेद्ये त्रि० । "पुत्रः सखा वा भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः । रिपुस्थानेषु वर्त्तन्तः कर्त्तव्या भूतमिच्छता" भा०शा०१४०अ० उभयतो तव्य । ३आवश्यकरणे ४अवश्यच्छेदने च न० ।

कर्त्तृ त्रि० कृ–तृन् तृच् वा । १क्रियानिष्पादके क्रियोत्पादकयत्नयुक्ते तृजन्तयोगकर्मणि न षष्ठीतिभेदः । स च कारकचक्रप्रयोजकत्वात् स्वतन्त्रः यथाह पा० "स्वतन्त्रः कर्त्ता" ।"क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः । कर्त्ता स्यात्" सि०कौ०। व्य कतच्चैतदस्माभिः सरलायाम् यथा "स्वतन्त्रइति यण्ण्यनादिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातूपात्तप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् वा कर्त्तृत्वं बोध्यम् कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्यैव प्रधानतया बोधस्तोकर्त्तृमते कर्मादिव्यावृत्त्यर्थं यण्ण्यनादिसमभिव्याहृतेति । णिजन्तस्थले प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति । हरिणा तु स्वातन्त्र्ये विशेषो दर्शितो यथा । "प्रागन्यतः शक्तिलाभात् न्यग्भावापादनादपि । तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् । अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् । आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिष्यते" इति अस्यायमर्थः इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापारस्य सत्त्वात्, तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः इतरकारकाणाञ्च कर्त्तुः प्रयोज्यत्वात्, न तथा, दात्रादेः कुठारादिवत् कर्त्तुः प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्रयोगेऽपि कर्त्तुः प्रयोगात्, आरात् साक्षाद्धातूपात्तफलजनकव्यापारवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति । कौ०विवक्षितइति कर्मकरणादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनाभिधाने कर्त्तृत्वमिति द्योतनाय । "उत्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः" इति हरिणा विवक्षावशात् सर्वेषां कर्त्तृत्वस्वीकारात् । भाष्यकृता तु "पर्य्याप्तं करणाधिकरणकर्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनाय" इत्युक्तत्वात् करणाधिकरणकर्मणामेव विवक्षया कर्त्तृत्वमिति नापादानसंप्रदानयोरिति विवेकः" । कारकव्यापारभेदश्च मञ्जूषायां दर्शितः संक्षिप्य ततोऽस्माभिः शब्दार्थरत्ने दर्शितो यथा "कर्त्तुः कारकान्तरप्रवर्त्तनव्यापारः । करणस्य क्रियाजनकाव्यवहितव्यापारः । क्रियाफलेनोद्देश्यकव्यापारश्च कर्मणः । कर्त्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारणव्यापारोऽधिकरणस्य । प्रेरणानुमत्यादिव्यापारः सम्प्रदानस्य, अवधिभावोपगमव्यापारोऽपादानस्येति । तत्र करणाधारकर्मकर्त्तॄणां क्रियाजनकत्वं सुव्यक्तं तैर्विना क्रियानुत्पत्तेः फलरूपक्रियाजनकत्वेन विशिष्टक्रियाजनकत्वाच्च कर्मणस्तथात्वं घटं करोति कटं करोतीत्यादौ च बुद्धिस्थघटादेरपि पूर्व्वकालत्वेन कारणादिहेतुत्वात्तथात्वमतएव तेषु कर्त्तृत्वविवक्षया काष्ठं पचति स्थाली पचति ओदनः पच्यते इत्यादिप्रयोगः । अपादानस्य अवधिभावोपगमेन हेतुत्वात् सम्प्रदानस्य च दातृबुद्धिस्थतया पूर्व्वकालत्वेन हेतुत्वाच्च क्रियानिर्व्वाहकत्वेऽपि न कर्त्तृत्वविवक्षा अनभिधानात् तदुक्तं भाष्येऽपादानादीनां कर्त्तृत्वानिदर्शनायेत्यन्तमनुपदं सरलाग्रन्थांशे दर्शितम् । स च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुभयोरपि सम्पादकः "प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च कारकाणां यईश्वरः। स कर्त्ता नाम विज्ञेयः कारकाणां प्रयोजकः" इत्युक्तेः । स च पञ्चविधः "क्रियासु स्वतन्त्रोभवेत् कर्त्ता हेतुकर्त्ता प्रयोजकः । अनुमन्ता ग्रहीता च कर्त्ता पञ्चविधः स्मृतः" गोपालभट्टः० अतएव मनुना "अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः स्मृताः" इति पञ्चां.

धातकर्त्तृत्वस्य मम् कारिका० “स्वातन्त्र्येणाविवक्षायेति” चतुर्थ्यवस्थे पाठ०। तेन घटानां कर्त्तृत्वलक्षणम्। स च प्रकारान्तरेण त्रिविधः “त्रिधैव जायते कर्त्ता विशेषेण क्रियां प्रति। योग्यत्वप्रतिषिद्धत्वविशेषणपदान्वयैः” भट्टका०। अस्यार्थः क्रियां प्रति प्रकारत्रयेण कर्त्ता विज्ञायते तस्य विवरणम् “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इत्यत्र योग्यत्वेन अध्ययनविधानयोग्यः, १। “अहरहर्दद्यात् दीक्षितो न ददाति” इत्यत्र प्रतिषिद्धत्वेन दीक्षितेतरःपरः २। “स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र विशेषणपदान्वयेन स्वर्गकामः कर्त्ता जायते३,। स च प्रकारान्तरेण त्रिविधः सात्त्विकादिभेदात् यथाह गीता“मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते” “रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः” “अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते”। कर्त्तृपदस्य क्रियाश्रये कृत्याश्रये वा मतभेदेन रूढं न तु यौगिकमित्येतत् शब्दचि० भट्टमतदर्शनप्रस्तावे दर्शितं यथा

“अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां घटाङ्कुरयोः कृताकृतत्वव्यवहारात् जन्यकृत्युपगतकर्त्तृपदस्य कृत्याश्रयत्वबोधकत्वाच्च कृञो यत्नार्थत्वं, क्रियामात्रार्थत्वे कृञः, क्रियाश्रयः कर्त्तृपदार्थः स्यात्। तथा च कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः एवञ्च कृञो यत्नार्थत्वेन आख्यातविवरणात् तस्यापि यत्नोऽर्थः। तदुच्यते। “कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया। यत्नएव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना” सैवाख्यातार्थो भावनेति चेत्। बीजेनाङ्कुरः कृतः स्वर्गादिना सुखं कृतं बीजमङ्कुरं करोतीति यत्नं विनापि व्यवहारात्” “कर्त्तृपदञ्च न यौगिकं तथा हि कृञो यत्नार्थत्वे तिङः कृत्यर्थत्वे वा धातुप्रत्ययार्थयोः कृतिकृत्योर्वा परस्परमनन्वयः कृतौ कृतिजन्यत्वस्य तद्विषयत्वस्य वाऽभावात् कृतेर्विशेष्यस्य कृतिनिराकाङ्क्षत्वादिति। एवं कृञः क्रियार्थत्वे तस्य च क्रियाश्रयवाचकत्वे तयोः परस्परमन्वय एवेति उभयदर्शने कर्त्तृपदं कर्म्मादिपदवद्रूढमेव। रूढिश्च कृत्याश्रये क्रियाश्रये वेत्यन्यदेतत् तथा च कृताकृतविभागेन च कर्त्तृरूपव्यवस्थया च न कृञो यत्नार्थत्वमिति” किन्त्वाख्यातस्य करोतेश्च न यत्नार्थत्वम् पाकाय यतते पाकं करोतीत्यादौ यत्नद्वयस्य यत्नविषयकयत्नस्य वाऽप्रतीतेः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च साध्येनान्वयानुपपत्तेः पौनरुक्त्यात् एकत्वेन विध्यनुवाददोषाच्च” इत्यादिकम् भट्टमतम्। स्वमते तु कृञः यत्नार्थत्वमिति भेदः तच्च कृधातुशब्दे दर्शयिष्यते। शब्द०प्र०कर्त्तृपदं यौगिकमिति व्यवस्थाप्य तल्लक्षणमुक्तं यथा

“तिङा विकरणान्तस्य धातोरर्थस्तु यादृशः। स्वार्थे यादृश बोध्यस्तत्कर्त्तृत्वं तदिहोच्यते। विकरणेन यद्धातुनोपस्थाप्यो यादृशार्थस्तदुत्तरतिङा स्वोपस्थाप्यतयाऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यस्तद्धातूपस्थाप्यस्य तस्य तदेव कर्त्तृत्वं कारकमित्यर्थः। कर्म्मत्वादौ धातुनोपस्थाप्योऽर्थस्तिङानुभाव्योऽपि न विकरणान्तेनेति न तत्र प्रसङ्गः। पचति जानातीत्यादौ स्वोपस्थाप्यकृत्याश्रयत्वादौ धातूपस्थाप्यस्य पाकज्ञानादेरन्वयः पचाद्युत्तरतिङा बोध्यत इति पाकस्य यत्नश्च, ज्ञानस्याश्रयत्वमेवं नश्यतीत्यत्र नाशस्य प्रतियोगित्वं प्रतिबिम्बतइत्यत्र भ्रमात्मनः प्रतिबिम्बस्य प्रकारत्वमेव कर्त्तृत्वम्। कर्त्तृशब्दस्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कृत्याश्रये यौगिकएव न तु शक्यार्थकः प्रकारान्तराश्रयस्यैव शक्यत्वात् निरूढलक्षणया तस्यैव चाश्रयत्वस्य तथा प्रत्यायनात्। घटस्य कर्म्मत्वादौ चानुकूलत्वं षष्ठ्यर्थः फलस्य प्रायशः कृतिविषयत्वात् घटाद्युपभोगानुकूलकृतिश्च न घटाद्यनुकूला प्रमाणाभावात् अतोन घटादिभोक्तृत्वकर्त्तृत्वप्रसङ्गः। क्रियाश्रये कर्त्तृशब्दोरूढत्वेन रथादेर्गत्यादिकर्त्तृत्वमपि मुख्यमेवेति तु न युक्तम्। क्रिया हि नाम स्पन्दचेतनस्य पाककर्त्तृत्वानुपपत्तेः प्रत्युत तण्डुलादेरेव तथात्वापत्तेः नापि धात्वर्थमात्रम् अतएव,नापि स्पन्दनानुकूलव्यापारः पचनानुकूलव्यापारवतः कारकमात्रस्य पचनकर्त्तृत्वापत्तेः। अपि जुहोतीत्यादावप्यदादेरुत्तरं जुप्रत्यैव विकरणस्य प्रतिसन्धाने भोजनकर्त्तृत्वादेरवगमइति। तदप्रतिसन्धानेऽपीति मतेनाह। यगन्तभिन्नधात्वर्थवत्तया योऽनुभाव्यते। घटा स्वार्थः स धात्वर्थः कर्त्तृता वा निगद्यते। यगन्तभिन्नधातूपस्थाप्यवादृशार्थप्रकारयदर्थधर्म्मिकान्वयबोधं प्रति घटः सामर्थ्यं स एवार्थो धातूपस्थाप्यतदर्थस्य कर्त्तृत्वम् पच्यत इत्यादौ धातोरर्थवत्तया स्वार्थकर्म्मत्वं घटानुभाव्यमपि न यगन्तभिन्नस्य, पच्यते तण्डुल इत्यादौ तु ताडयस्य धातोरर्थवत्तया तिङैव स्वार्थः कर्म्मत्वमनुभाव्यते न तद्विशेषेण घटेति तद्व्युदासः। अपादानत्वादिभेदेन षड्विधत्वमिति कोशाद्युक्तत्वभेदेन कारकस्य द्वैविध्यमप्यस्तीति तदनुसारी न्यूनत्वमत आह। धात्वर्थस्य

धर्मितया तिङाद्यैरनुभाव्यते। यत्तदुक्तं धर्मतया त्वनुक्तं कारकं भवेत्। धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यनुभाव्यत्वमेव कारकस्योक्तत्वं तद्विशेषणतया तदनुभाव्यत्वमेव चानुक्तत्वं नतु धातुवाच्याङ्गप्रत्ययस्याभिधेयत्वमात्रमुक्तं तथात्वे पचति इत्यादावपि कर्म्मत्वादेरुक्तत्वापत्तेः। पचति पच्यत इत्यादौ तिङा, पाचकः पच्यमान इत्यादौ च कृता, कर्तृत्वं कर्म्मत्वञ्च धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तथा पचनं काष्ठं, दानीयो द्विजः, भीमो गजः, शयनं गृहमित्यादौ यथाक्रमं करणत्वादि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण पदार्थैकदेशेऽपि कर्तृत्वादौ धात्वर्थस्य पाकादेरन्वयात्। सेवितुं साम्प्रतं निर्गुणः पक्षपातमपि” “विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्” इत्यादौ निपातेन क्वचित् कर्म्मत्वकारकस्योक्तत्वम्। धातुभेदेन कर्म्मत्वकारकस्योक्ततायां नियममाह। दुहादिभ्यः प्रत्ययेन मुख्यकर्म्मत्वमुच्यते। णिजन्तेभ्यः कर्तृताख्या तदसत्त्वेऽन्यकर्म्मता। दुहाद्युत्तरप्रत्ययेन मुख्यं साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकं यत्कर्मत्वं तदेवोच्यते धात्वर्थविशेष्यत्वेनानुभाव्यते तेन गोः पयो दुह्यते दुग्धा वेत्यत्र पयःकर्मकमोचनानुकूलव्यापारजन्यमोचनवती गौरित्येवं बोधः। तत्र मोचनार्थकस्य व्यापारस्य धातुवाच्यतया मोचनस्यैव साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलत्वात्। वह्निप्रभृतेर्गत्यर्थकस्य व्यापारः। हवेव गत्यर्थकस्य विकर्षणं वाच्यमतः साक्षात् तद्वाच्यतावच्छेदकं गतिमत्त्वमेव फलं न तु तद्घटकसंयोगादि। तथाच 'भारो भवनं नीयते' इत्यादौ शाखा ग्रामं कृष्यते' इत्यादौ च यथाक्रमं भवनकर्मकगत्यनुकूलव्यापारजन्यगतिमान् भारः, ग्रामकर्मकगत्यर्थकस्य विकर्षणकर्म्मताश्रयः शाखेत्याकारकबोधयोरुत्पत्त्यैव सम्पत्तौ दुहादेर्गौणकर्मत्वं, नीवहादेः प्रधानत्वमित्याद्युक्तिभेदेन विविदयं शाब्दिकानामनादेयम्। णिजन्तोत्तरं कर्म्मतार्थप्रत्ययस्थले तु मूलधातोः कर्तृतायाः कर्मतातिदेशसम्भवे तादृशमेव कर्मत्वं धात्वर्थस्य विशेष्यतया तिङाद्यैर्बोध्यते यथा चैत्रो ग्रामं गम्यते गमितो वेत्यादौ ग्रामकर्मकव्यापारजन्यगमनस्य कर्त्ता चैत्र इत्यादि। यत्र तु न तदतिदेशस्तत्र मूलधातोः कर्मत्वमेव तदर्थविशेष्यतया तैरुच्यते यथा 'ओदनः पाच्यते स्वाद्यते वा भृत्येन भर्त्रा' इत्यादौ तत्र भर्तृकर्तृकव्यापारजन्यस्य भृत्यकर्तृकपाकादेः कर्मतयौदनादिरेव बोध्यते 'मैत्रेण पयः स्वाद्यमानस्त्वं व्रजतीत्यादौ' कर्मणि शानजादिप्रत्ययः प्राक् परिचिन्तितः”।

न्यायादिमते ज्ञातिमानेव कर्त्तृशब्दवाच्यः इत्यतः कर्तृत्वमात्मधर्म्मः। सांख्यमते बुद्धेरेवायं कर्तृत्वाभिनिवेशस्तदुपरागादकर्त्तुः पुरुषस्यापि तदभिमानः। तदेतत् सां० प्र० सू० भाष्ययोर्दर्शितम् यथा
“उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात्” सू०। “अत्र यथायोग्यमन्वयः। पुरुषस्य यत् कर्त्तृत्वं तद्बुद्ध्युपरागात्। बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात्। एतदुभयमप्यात्तत्वमित्यर्थः। यथाग्न्ययसोः परस्परं संयोगविशेषात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिको यथा वा जलसूर्ययोः संयोगात् परस्परधर्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोरिति भावः” भा०।

पुरुषस्य यथाऽकर्त्तृता तथा सां० कौ० व्यवस्थापितं यथा “तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य। कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च” का०। “तस्माच्चेति चः पुरुषस्य बहुत्वेन सह धर्मान्तराणि समुच्चिनोति विपर्यासात् त्रैगुण्यादिवक्ष्यमाणादित्युक्तौ त्रैगुण्यविपर्ययादित्यनन्तरोक्तं सम्बध्येत अतस्तन्निरासाय तस्मादित्युक्तम् अनन्तरोक्तं हि सन्निधानादिदमो विषयो विप्रकृष्टञ्च तद इति विप्रकृष्टं त्रिगुणमविवेक्यादि सम्बध्यते। तस्मात् त्रिगुणादेः यो विपर्यासः स पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वञ्च। तत्र चेतनत्वेन अविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनो हि द्रष्टा भवति नाचेतनः साक्षी च दर्शितविषयो भवति यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथा हि लोके अर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी। न चाचेतनो विषयो वा शक्यो विषयं दर्शयितुमिति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव द्रष्टापि भवति अत्रैगुण्याच्चास्य कैवल्यम् आत्यन्तिको दुःखत्रयाभावः कैवल्यं तच्च तस्य स्वाभाविकादेवात्रैगुण्यात्सुखदुःखमोहरहितत्वात्सिद्धम्। अतएवात्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यं सुखी हि सुखेन तृप्यन् दुःखी हि दुःखं द्विषन् मध्यस्थो भवति तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ इत्युदासीन इति चाख्यायते। विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्त्तेति सिद्धम्। स्यादेतत् प्रमाणेन कर्त्तव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चिकीर्षन् करोमीति कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धं तदेतस्मिन्मते नावकल्पते चेतनस्याकर्तृत्वात् कर्तुश्चाचैतन्यादित्यत आह” कौ० “तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः” का०।

"यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे तस्माद्भ्रान्तिरियमित्यर्थः। लिङ्गं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तं वक्ष्यति भ्रान्तिबीजं तत्संयोगस्तन्निदानम् अतिरोहितार्थमन्यत्" कौ०। तदेतन्मतन्तु शाब्द मुक्तावल्यां निराकृतं यथा "एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्य्यकारणयोरभेदात् कार्य्यनाशे कार्य्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानार्थानुपपत्त्या तदुपकल्पनम्। बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः। सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते। तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ। तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः। पुरुषे कर्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात्। ममेदं कर्त्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः। इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा। कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः। तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनिम्नेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते। ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्माधर्म्मा अपि बुद्धेरेव कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः। न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम् कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः। बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशे किं नेष्यते। अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे तत्पूर्व्वमसंसारापत्तिः। अचेतनायाः प्रकृतेः कार्य्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात् वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वम्। अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम्" मुक्ता०। वेदान्तिमते आविद्यकजीवस्यैवौपाधिकं कर्तृत्वं शा०सू० भा० व्यवस्थापितम् यथा।

"कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्"। तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवापरोऽपि जीवधर्म्मः प्रपञ्च्यते। कर्त्ता चायं जीवः स्यात् कस्मात् शास्त्रार्थवत्त्वात् एवञ्च यजेत जुहुयात् दद्यादित्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। तद्धि कर्त्तुः सतः कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्यते। तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति "एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष" इति भा०। 'विहारोपदेशात्' सू०। "इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्ध्ये स्थाने विहारमुपदिशति "स ईयतेऽमृतो यत्र काममिति" "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति च भा०। "उपादानात्" सू०। "इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं सङ्कीर्त्तयति। "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति"। "प्राणान् गृहीत्वेति च" भा०। "व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्द्देशविपर्य्ययः" सू०। "इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिश्यते 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्माणि तनुतेऽपि चेति"। ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यतेति नेत्युच्यते जीवस्यैवैष निर्द्देशो न बुद्धेः न चेज्जीवस्य स्यात् निर्द्देशविपर्य्ययः स्यात् विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत्। तथा ह्यन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्द्देशो दृश्यते "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति"। इह तु "विज्ञानं यज्ञं तनुत" इति कर्तृसमानाधिकरणनिर्द्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः। अत्राह यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता स्यात् स स्वतन्त्रः सन् प्रियं हितं चैवात्मनो नियमेन सम्पादयेत् न विपरीतं, विपरीतमपि तु सम्पादयन्नुपलभ्यते। न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यते इति अत उत्तरं पठति" भा०। "उपलब्धिवदनियमः" सू०। यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टञ्च उपलभते एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टञ्च सम्पादयिष्यति। उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यमुपलब्धिहेतूपादानोपलम्भादिति चेन्न विषयविकल्पनमात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतूनाम् उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वमात्मनः चैतन्ययोगात्। अपि चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात्। न च सहायापेक्षस्य कर्त्तुः कर्तृत्वं निवर्त्तते। भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वम्। सहकारिवैचित्र्याच्च इष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते" भा०। "शक्तिविपर्य्ययात्" सू०। "इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्त्ता भवितुमर्हति। यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्य्ययः स्यात् करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयेत कर्तृशक्तिश्चापद्येत। सत्याञ्च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम् अहङ्कारपूर्व्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्व्वत्र दर्शनात् अहं गच्छाम्यहं भुञ्जेऽह

प्नोतीति च तस्याश्च कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारित्वात् सर्वार्थकारि करणमन्यत् कल्पयितव्यं शक्तोऽपि हि सन् कर्त्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्त्तमानो दृश्यत इति। ततश्च संज्ञामात्रे विसंवादः स्यात् न च वस्तुभेदः कश्चित् करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात्" भा० "समाध्यभावाच्च" सू०। "योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदान्तेषु "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्" इत्येवंलक्षणः सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वेनोपपद्येत, तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः" भा०। "यथा च तक्षोभयथा" सू० "एवं तावत् शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितं तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिन्त्यते। तत्र तैरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वम् अपवादहेत्वभावादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः सम्भवति अनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्मोक्षः सम्भवति अग्नेरिवौष्ण्यात्। न च कर्तृत्वादनिर्मुक्तस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात्। ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्य्यपरिहारात् पुरुषार्थः सेत्स्यति तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् यथाग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्य्याभावस्तद्वत् न, निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात्। ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति न साधनायत्तस्यानित्यत्वात्। अपि च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मोक्षसिद्धिरभिमता तादृगात्मप्रतिपादनञ्च न स्वाभाविके कर्तृत्वेऽवकल्पते। तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकम्। तथा च श्रुतिः "ध्यायतीव लेलायतीव" इति। "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति चोपाधिसंयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति। न हि विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्त्ता भोक्ता वा विद्यते "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे"त्यादि" श्रवणात्। पर एव तर्हि संसारी कर्त्ता भोक्ता च प्रसज्येत परस्मादन्यश्चेन्न तस्मात् बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् न अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः। तथा च शास्त्रं "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति" अविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदिति"। तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसम्पर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तदभावं सुषुप्ते प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तस्य श्रावयति "तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तर"मित्यारभ्य "एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपत् एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परमानन्दः" इत्युपसंहारात्। तदेतदाहाचार्य्यः "यथा च तक्षोभयथेति"। तत्वर्थे चायञ्चः पठितः। नैवं मन्तव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वम् अग्नेरिवौष्ण्यमिति। यथा च लोके तक्षा वास्यादिकरणहस्तः कर्त्ता दुःखी भवति स एव स्वगृहं प्राप्तो विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृत्तो निर्व्यापारः सुखी भवति एवमविद्याप्रत्युपस्थापितद्वैतसंयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्त्ता दुःखी भवति स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं प्रविश्य मुक्तकार्य्यकरणसंघातोऽकर्त्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायां, तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विधूयात्मैव केवलो निर्वृत्तः सुखी भवति। तक्षदृष्टान्तश्चैतावतांशेन द्रष्टव्यः तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्त्ता भवति स्वशरीरेण त्वकर्त्ता, एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्त्ता भवति स्वात्मना त्वकर्त्तैवेति न त्वात्मनस्तक्ष्ण इवावयवाः सन्ति यैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि तक्षा मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यस्येद्वा। यत्तूक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति तत्र विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति। न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ब्रह्मात्मत्वोपदेशादित्यवोचाम। तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रवर्त्तिष्यते। कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तमेवाविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवदिष्यति। एतेन विहारोपादाने परिहृते तयोरप्यनुवादरूपत्वात्। ननु सन्ध्ये स्थाने सुषुप्तेषु करणेषु "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृमाय इति, तथोपादानेऽपि "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति" करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यैवात्मनः कर्तृभावं गमयत इति। अत्रोच्यते न तावत् सन्ध्ये स्थाने

ऽस्यात्मनः करणविरमणमस्ति "सधीः स्वप्नोभूत्वेमं लोकमतिक्रामतीति" तत्रापि धीसम्बन्धश्रवणात्। तथा च श्रुतिः "इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि। सेवते विषयानेव तद्विद्यात् स्वप्नदर्शनमिति"। कामाद्यश्च मनसोऽन्तर्य इति श्रुतिः तास्य स्वप्ने दृश्यन्ते तस्मात् समना एव स्वप्ने विहरति। विहारोऽपि तत्तत्योवासनामय एव न पारमार्थिकोऽस्ति। तथा च श्रुतिरिवकारानुबन्धमेव स्वप्नव्यापारं वर्णयति "उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो यचद्गुतेवापि भयानि पश्यन्निति"। लौकिका अपि तथैव स्वस्वप्नं कथयन्ति आरुक्षमिव गिरिशृङ्गमद्राक्षमिव वनराजिमिति। तथोपादाने यद्यपि करणे कर्मकारकविभक्तिनिर्देशस्तथापि तत्र युक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यं केवलेकर्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात्। भवति च लोकेऽनेकप्रकारा विवक्षा 'योधायुध्यन्ते' 'योधै राजायुध्यते' इति च। अपि चास्मिन् पादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते न स्वातन्त्र्यं कस्यचित्, अबुद्धिपूर्व्वकस्यापि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात्। यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वात् मनोऽनन्तरपाठाच्च "तस्य श्रद्धैव शिरः" इति विज्ञानमयस्यात्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसङ्कीर्त्तनात् श्रद्धादीनाञ्च बुद्धिधर्मत्वप्रसिद्धेः "विज्ञानं देवाः सर्व्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते" इति च वाक्यशेषात् ज्येष्ठत्वस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात् "स एव वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ" इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वावधारणात्। न च बुद्धेः शक्तिविपर्य्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति सर्व्वकारकाणामेव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावित्वात्। उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणत्वं सा चात्मनः। न च तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात्। अहङ्कारपूर्व्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति अहङ्कारस्याप्युपलभ्यत्वात्। न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात्। समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः। यथाप्राप्तमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात्। तस्मात् कर्तृत्वमप्यात्मन उपाधिनिबन्धनमेवेस्थितम्" भा०। "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इति गीतया कर्तृत्वस्याहङ्काराधीनतयौपाधिकत्वं सूचितमिति द्रष्टव्यम्"।

तथा चान्तःकरणोपहितचैतन्यमेव जीवः स एव वेदान्तिमते कर्त्तेति तत्त्वम्। तस्य च ईश्वराधीनत्वेन कर्तृत्वं तदपि "परात्तु तच्छ्रुतेः" इत्यादिशा० सूत्रभाष्ययोर्व्यवस्थापितं तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितमिति। स्त्रियां ङीप् कर्त्री। "कर्त्तरि कृत्" कर्तृकरणयोस्तृतीया" "अकर्त्तरि च कारके" "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म" "कर्त्तृस्थभावकाद्यारे क्यङ्" शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्" पा०। "कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्" हरिः ३तत्प्रयोजके "तत्प्रयोजकोहेतुश्च" पा० "अकर्त्तर्य्यृणे" पा०। कर्त्तुर्भावः त्व कर्त्तृत्व न० तल् कर्त्तृता स्त्री कृत्याश्रयत्वे क्रियाश्रयत्वे च। तत्र नैयायिकमते आख्यातस्य कृतौ शक्तिः वैयाकरणमते कर्त्तरि शक्तिः "कर्त्तरि कृत्" "लः कर्म्मणि भावे चाकर्मकेभ्यः" पा० सूत्राभ्यां तथैव प्रतिपादनात् "कर्त्तरि कृत्" इत्यतः कर्त्तृपदस्यैव परसूत्रेऽनुवृत्तेः लकारस्यापि तदर्थकतेव्याकरणे स्थितम्। अधिकमाख्यातशब्दे उक्तम्। "न कर्त्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः" गीता। ३परमेश्वरे पु० तस्य सर्वकर्तृत्वात् "एतेषां पुरुषाणां स कर्त्ता यस्य वैतत् कर्म स वै वेदितव्यः" इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम् यथा च तस्य सर्वकर्त्तृत्वं तथा ईश्वरशब्दे दर्शितम्। "करणं कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गहनो गुहः" विष्णुस०। कृत—तृच्। ४छेदके त्रि० स्त्रियां ङीप् "क्रोधहा क्रोधकृत्कर्त्ता" विष्णुस०। क्रोधकृतां दैत्यानां कर्त्ता भेदकः इत्येकं नामेति" भा०(कृत) ५खड्गखड्गे न०। तस्य कर्त्तनहेतुत्वात् तथात्वम् "चतुर्भुजां कृपाणीं तु दक्षेण कर्तृखर्परौ" ताराध्यानम्। ईदृशस्त्रिकायां स्त्री ङीप्। "कर्त्रीञ्च खर्परञ्चैव क्रमाद्वामेन बिभ्रतीम्" ताराध्यानम्। उभयमपि उग्रताराशब्दे दर्शितम्। (कातारी) ७कर्त्तर्य्याम् शब्दरत्ना०। स्वार्थे क। कर्तृकापि खड्गखड्गे स्त्री "हास्ययुक्तां त्रिनेत्राञ्च कपालकर्तृकाकराम्" तन्त्रसा० श्यामाध्यानम्। किरति विक्षिपति कायम् कॄ—विक्षेपे तृच्। ज्वरादिहेतुके ददाह्यादौ। ततोऽस्त्यर्थे मतुप् कर्तृमत् कर्तृयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "सुखनद्याः मतुप्" पा० अस्य उदात्तत्वम्। कर्तृशब्दे उपपदे दिवाविभेत्यादिना कृञः टः। कर्तृकर कर्तृकारके तत्प्रयोजके। स्त्रियां ङीप्। इष्ठ ईयसि च तृणोलोपः करिष्ठः करीयान्। तृचस्तु न लुक्। डिहलावे कर्त्तिष्ठः कर्त्तीयानिति भेदः।

कर्त्र शैथिल्यकरणे अद०चुरा०उभय०सक०शैथिल्ये अक०सेट् कर्त्रयति ते कर्त्रापयतीत्येके अचकर्त्रत त। कर्त्रयाम्—

बभूव आञ्चकार चक्रे । कर्त्तर्यते अकर्त्ति—अकर्त्तिषाताम्-अकर्त्तयिषाताम् । प्रनिकर्त्तयति । ण कर्त्तितः ।

कर्त्रभिप्राय पु॰ कर्त्तारमभिप्रैति संबध्नाति अभि+प्र+इण—अण् उप॰स॰ । १कर्त्तृसम्बन्धिनि । "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा॰ । अत्र क्रियाफलस्वरूपव्याख्याभिः शब्दार्थरत्ने निरूपितं यथा । "स्वरितञिद्धातूत्तरतङः कर्तृगामिन्येव सति क्रियाफले कर्तृवाचकत्वं नान्यथा तत्र फलस्य न धातूपस्थाप्यं जानात्यादीनां ज्ञानरूपफलस्य समवायेन कर्तृनिष्ठतया सर्व्वदैव जानीते इत्येव प्रयोगापत्तेः जानातीत्यादेरप्रयोगापत्तेश्च नेष्यते तु तथा शास्त्रकारैः । नापि क्रियाजन्यचेतनदक्षिणादिरूपलाभादि गौणं फलमिह विवक्षितं तथा सति सूदादेर्लाभरूपफलवत्त्वेन सूदः पचते ऋत्विजो यजन्ते इत्यादिप्रयोगापत्तेः । किन्तु फलतीतिव्युत्पत्त्या प्रयोजनापरनामकक्रियाजन्यादृष्टस्वर्गादिरूपमेव मुख्यं फलं ग्राह्यं यथोक्तं हरिणा "यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः । तत् प्रधानं फलं तासां न लाभादि प्रयोजनमिति"। प्रसिद्ध्यर्थं निष्पत्त्यर्थं पचादयः पाकादयः तासां पचादीनां प्रधानं फलं तदित्यर्थः फलस्य प्राधान्यञ्चेतरापेक्षया बोध्यं तेन इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वस्य तस्य सुखादिष्वेव सत्त्वेऽपि क्वचित् साक्षात्सुखादिरूपप्रयोजनालाभे तत्साधनरूपेतरफलस्यापि ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् तेन "अपाद्वदः" पा॰ इत्यादिसूत्रविहिततङः सुखादिरूपमुख्यप्रयोजनाभावेऽपि कर्तृवाचकत्वम्" । कर्त्तुरभिप्रायो यत्र । २कर्त्तुरभिप्रायविषये त्रि॰ उक्तपाणिनिसूत्रस्य "आत्मनेपदमपि कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वेनेति शब्दचि॰ व्याख्यानात्तदर्थता अत एव पा॰ सूत्रस्योभयार्थता । तदेतच्छब्द॰ प्र॰ विवृतं यथा "अत्रोभयपदिधातूनां यत्र क्रियाफलं कर्तृनिष्ठं तत्रात्मनेपदं यत्र च कर्तृभिन्ननिष्ठं तत्र परस्मैपदं साधु "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" इति सूत्रेण कर्त्तारमभिप्रैति सम्बध्नातीति व्युत्पत्त्या कर्तृसम्बद्धे क्रियाफल एवात्मनेपदस्य विधानात् । अतएव "स्वरिञ्जिण्णन्तधातूनां कर्तृनिष्ठे क्रियाफले । आत्मनेपदमुद्दिष्टं तदन्निष्ठे पदान्तरम्" इत्यपि शाब्दिकाः पठन्ति । तदनुसृत्यैव टीकादिस्थले स्वगते फले ददे इत्येवं, परगते तु ददातीत्येव वाक्यं प्रयुञ्जते वृद्धाः । "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ च सामान्यतः स्वतमपि फलं कर्तृनिष्ठमेव "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति" मीमांसयोत्सर्गतस्तथा कल्पनादिति प्राहुः । चिन्तामणिकृतस्तु यत्र क्रियाफले कर्त्तुरभिप्राय इच्छा तत्रैवात्मनेपदमिति सूत्रार्थस्तेन याजकादेर्दक्षिणादिलाभेच्छयैव यागादिकरणे यजन्ति याजकाः पठन्ति पाठकाः इति परस्मैपदम् । परगतस्यापि यागादिफलस्येच्छया तत्करणे तु यजन्ते याजका इत्यादिकः साधुरेव प्रयोगोऽतएव "पितृस्वर्गकामः पुत्रकारिण्या यजेत" इत्यादावप्यात्मनेपदम् "धनकामो गणपतिं भक्तिकामोऽर्च्चयेद्धरिम्" इत्यादौ च परस्मैपदं सङ्गच्छते" इत्याहुः । [अचकर्दीत् चकर्द प्रनिकर्दति ।

कर्द कुत्सितरवे उदरशब्दे च भ्वा॰पर॰अक॰सेट् । कर्दति

कर्द पु॰ कर्द—अच् । कर्दमे । शब्दर॰ ।

कर्दट पु॰ कर्दं कर्दमं कारणत्वेनाटति प्राप्नोति अट—अच् ईत॰ शक॰ । १करहाटे पद्मकन्दे २कर्दमगन्तरि त्रि॰ । मेदि॰ । कर्द—अटन् । ३पङ्के पु॰मेदि॰ ।

कर्दन न॰ कर्द—भावे ल्युट् । उदरशब्दे हेमच॰ ।

कर्दम पु॰ कर्द—अम । (कादा) १पङ्के अमरः । "सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान्" रघुः । करणे अम । २पापे उणादिकोष: । तस्य कुत्सितशब्दहेतुत्वात्तथात्वम् । ३मांसे न॰ शब्दचि॰ । तत्सेवने हि उदरशब्दो जायते इति तस्य तथात्वम् । कर्दमच्छाया कारणत्वेनास्त्यस्य अर्श॰ अच् । ब्रह्मणश्छायाजाते ४प्रजापतिभेदे । "छायायाः कर्दमो जज्ञे देवहूत्याः पतिः प्रभुः" भाग॰ ३,१२,१४, "प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणोदितः । सरस्वत्यां तपस्तेपे सहस्राणां समा दश । ततः समाधियोगेन क्रियायोगेन कर्दमः । संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम्" भाग॰ ३,२१, अध्यायादौ । ततः कपिलस्य प्रादुर्भावो वर्णितः । तन्नामनिरुक्तिः" ब्रह्मवै॰ पु॰ ब्र॰ ख॰ दर्शिता यथा । "वेदेषु कर्दमः शब्दश्छायायां वर्त्तते स्फुटम् । बभूव कर्दमाद्बालः कर्दमस्तेन कीर्त्तितः" । तेन ५छायायामपि । ततः प्रेक्षादि॰ चतुरर्थ्यां क । कर्दमक पङ्कसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ कर्दमो जातोऽस्य तारका॰ इतच् । कर्दमित जातकर्दमे त्रि॰ । अर्श॰ मत्वर्थे॰ अच् । कर्दम ईकर्दमयुक्ते त्रि॰ । काश्या॰ चतुरर्थ्यां ठञ् ञिठौ कार्दमिक कर्दमसन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ ठञि स्त्रियां ङीप् । मत्वर्थे इनि कर्दमिन् पु॰ तद्युक्ते त्रि॰ सुश्रुतोक्ते पु॰ वैद्य॰ तस्य कर्दमसमीपजातत्वात्तथात्वम् । दृषी॰ कर्दमीत्यपि तत्रार्थे ।

कर्दमक पु॰ कर्दमे कायति प्रकाशते कै-क । शालिभेदे,

तस्य पङ्के एव हि प्ररोहः इति तस्य तथात्वम् । "र सपार्श्वविवर्त्तिकस्तु मन्दगन्धवाह कर्दमकप्रमोदकाल-कालनवपुष्पकर्दमक्लृप्तगन्धवहसमीरकोद्र-बोद्गारककर्दमाकमोभूतवेष्टवादयः" सुश्रु० ।

कर्दमाटक पु० कर्दम इव आटोगतिरत्र कप् । विष्ठा-दिनिक्षेपस्थाने शब्दरत्ना० । [प्रचुरकर्दमयुक्तदेशे ।

कर्दमिनी स्त्री कर्दमानां देशः पुष्करा० इनि ङीप् ।

कर्पट पुंन० कृ-कर्मणि विच्-कर्-पटः कर्म० । १जरके जीर्णवस्त्रखण्डे (नातालानि), २मलिनवस्त्रे । कर्पटः पटः यत्र० । धर्मादिमार्ग्गणायां कृत्स्नवस्त्रे । ३रक्तवस्त्रे । ४कषायरक्ते वस्त्रे च । "मोलयेकस्य पूर्वस्मिन् मलयं प्रतिपादितम् । नाभिमण्डलपूर्वस्यां मध्यकूटस्य द-क्षिणे । पूर्वस्यां कर्पटो नाम पर्वतोऽयमरूपच्छक्" कालि-का ८१ अ० उक्ते । ५पर्वतभेदे पु० । [कादौ शब्दरत्ना० ।

कर्पटिक त्रि० कर्पट-अस्त्यर्थे ठन् । कर्पटयुक्ते भिक्षु-

कर्पण पु० कृप-ल्युट् क्षुभ्ना० णत्वाभावः । आयसे श-स्त्रभेदे । "चापचक्रकणपकर्पणप्रासपट्टिशमुषलतोमरादि-प्रहरणजालसंप्रयुक्तानः" दशकु० ।

कर्पर पु० कृप-अरन् णत्वाभावः । १कपाले घटावयवे २शी-र्षोऽस्थनि, अमरः (माथार खुली), ३शस्त्रभेदे (कात) ४कटाहे च मेदिनी ५उडुम्बरे वृक्षे शब्दच० ।

कर्पराश पु० ६त० । कपालांशे (खापर) शब्दचि० ।

कर्पराल पु० कर्पर इवालति अल-अच् । पर्वतपीलुभेदे । (आखरोट) कल्पद्रावे रमानाथः ।

कर्परासिन् पु० कर्परेऽश्नाति अश-भोजने णिनि । वटुक-भेदे । "स्नानशायी मांसाशी कर्परांशी सुखाल्लस्" वटुकस्तवः । [त्वम् । कर्परोऽस्त्यर्थे ठन् । हेम० ।

कर्परिकातुत्थ कर्पर्यांश स्वार्थे कन् कर्परिका सैव तु-

कर्परी स्त्री कृप-अरन्-णत्वाभावः गौ० ङीष् । १दारुहरिद्रा-सारभवे तुत्थ(तुँते) अम० । २रसके भावप्र० खर्परीति वाऽत्र पाठः । रसकश्चोपरसभेदः उपरसभेदाश्च उपरसशब्दे उक्ताः भावप्र० तद्गुणाश्च उक्ताः यथा "स कर्परीशुक्त तथाद्-न्यतद्द्वयं स्मृतम् । ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः" । तुत्थशाभाव्यं तु नोपरस इति भेदः ।

कर्पास पुंन० क-पास । शस्त्रेतस्त्यमयोनो (कापास) वृक्षभेदे अमरः । गौरा० ङीष् । तत्रैव स्त्री भावप्र० । "कार्पासी तुण्डकेरी च समुद्रान्ता च कथ्यते । कार्पासिका लघुः कोष्णा मधुरा वातनाशिनी । तत्पत्रं समीरघ्नं रक्तकृन्मूत्र-वर्द्धनम् । तत्कर्णं पिडकानाशं पूयस्रावविनाशनम् । तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु" इति तत्रोक्तेः ।

कर्पासफल न० ६त० । (कांकड़ी) कर्पासवीजे ।

कर्पूर पुंन० कृप-ऊर० अर णत्वाभावः । स्वनामख्याते गन्ध-द्रव्ये. तद्गुणाः भावप्र० उक्ताः, यथा "कर्पूरः शीतलो वृष्य-श्चक्षुष्यो लेखनो लघुः । सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः । दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशनः । कर्पूरो द्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः । पक्वात् कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम् । (अथ चिनिया कर्पूर) "चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः । कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च सः । कर्पूरो नूतनस्तिक्तः स्निग्धश्चोष्णोऽस्रदाहदः । चिरस्थो-दाहशोषघ्नः स शीतः शुभलघुः परः" । तस्य च "पोतासः भीमसेनः सितकरः शङ्कराबालुकसंज्ञः पांशुः पिङ्गः अब्द-सारः हिमवालुकः जूतिका तुषारः हिमशीतलः पत्रिका-ख्यभेदात् द्वादश भेदा राजनि० । ततः काशा० चतुरर्थ्याम् इल । कर्पूरिल तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । शु-भ्रादिपाठात् तन्नामके । २नरभेदे तस्यापत्यं शुभ्रा० ढक् । कार्पूरेय तदपत्ये पुंस्त्री । [कर्पूरे शब्दच०

कर्पूरक पु० कर्पूर इव कायति कै-क । (कचुर) नामद्रव्ये

कर्पूरतिलका स्त्री जयासखीभेदे विजयायाम् शब्दमाला ।

कर्पूरतैल न० कर्पूरस्य तैलमिव स्नेहः । कर्पूरस्नेहरूपे हिमतैले तैलभेदे राजनि० । "कटूष्णं हिमतैलं स्यात् कफवातामयापहम् । दन्तदार्ढ्यकरं पित्तकारकं परि-कीर्त्तितम्" राजनि० ।

कर्पूरनालिका स्त्री "घृताढ्यया समितया लम्बं कृत्वा पुटं ततः । लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम् । पचेदाज्येन विज्ञेया सेयं कर्पूरनालिका । संयावसदृशी सेया गुणैः कर्पूरनालिका" भावप्र० उक्ते पाकभेदविशिष्टे भक्ष्यभेदे ।

कर्पूरमणि पु० कर्पूरवर्णो मणिः । रत्नभेदे, "कर्पूरम-णिनामायं युक्ता वातादिदोषनुत्" राजनि० । कर्पूरा-श्माद्योऽप्यत्र पु० ।

कर्पूररस पु० कर्पूर इव शुभ्रो रसः पारदः । पाकविशेषेण कर्पूरतुल्ये पारदे रसकर्पूरे तत्पाकप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा—

"अथ कर्पूररसस्य विधिः तत्र पारदस्य संस्कृतं शोधनं कर्त्तव्यम् । पृथक्शतपलं कुर्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः । इष्ट-कां खटिकां तद्वत्स्फटिकां सिन्धुजन्म च । वल्मीकं क्षार-लवणं भाण्डरञ्जनकृत्तिकाम् । सर्वाण्येतानि वस्तूनि वाख-

वा चापि योधयेत् । खटिका(खडी)(स्फटिका)(फट्किरी) सिन्दूरञ्च सैन्धवम् । वत्सनाभम् (बच्छनाग) वालखनकम् (व"रिखोष)भागान् दत्त्वा कज्जलिका(काजिला)। एभिश्चूर्णैर्युतं सूतं कांस्यपात्रे विमर्दयेत् । तच्चूर्णसहितं सूतं स्थाली-मध्ये परिक्षिपेत् । तस्याः स्थाल्याश्मुखे स्थालीमपरां धारयेत् समाम् । सन्धिरोधं दृढं कृत्वा लेपयेदनयोर्मुखम् । संयोज्य ततस्तु योगं संयोज्य लेपयेत् । सम्यग्विशोध्य ततस्तां स्थालीं चुल्ल्यां विधारयेत् । अग्निं निरन्तरं दद्याद्याव-द्दिनचतुष्टयम् । अङ्गारोपरि तद्यन्त्रं रक्षेदूर्ध्वमधोगमम् । यन्त्रं तदुद्घाटयेत्तन्मध्ये स्थालीगतं रसम् । कर्पूरवत् शुभ्रमिदं चन्द्रोदयाख्यञ्च सुखकरम् । तदेव कुसुमचन्दनकर्पूरोदकैर्मर्द्दितम् । खादन् हरति फिरङ्गव्याधिं सोपद्रवं सपदि । विस्तृति वक्ष्ये दीप्तिं पुष्टिं वीर्य्यबलं विपुलम् । रमयति रमणीशतकं रसकर्पूरस्य सेवकः सततम्" ।

कर्पूरस्तव पु॰ कर्पूरशब्दघटितः स्तवः । "कर्पूरं मध्यमान्त्य-स्वरपरिरहितम्" इत्यादिके तन्त्रोक्ते स्तोत्रभेदे ।

कर्पूरा स्त्री कृप—ऊर्णू॰ अर—बलाभावः । हरिद्राभेदे । "दार्वी मेदाश्वगन्धा च सुरभी दारुदारु च । कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरीमत् सुरताम्रकाः" भावप्र॰ तत्प-र्य्यायः । मदनपाले तु हरिद्रायाः पञ्चधा विभागस्तत्रा तत्पर्य्यायाश्चोक्ताः, यथा "दार्वी दारुहरिद्रा स्यात् पीतदारु च पञ्चधा । कटङ्कटेरी पीतद्रुः पर्य्यायो कटङ्कटी । दार्वी तद्वद्विशेषात्तु मूलकर्णाक्षिरोगनुत्" ।

कर्पूरिन् त्रि॰ कर्पूरोऽस्त्यस्य इनि । कर्पूरयुक्ते ततः सुवास्वा॰ चतुरर्थ्याम् अण् । कार्पूर तन्निकटदेशादौ त्रि॰ ।

कर्फर पु॰ कीर्य्यते विक्षिप्यते फलः प्रतिबिम्बः कः कीर्य्यमाणः फलः प्रतिबिम्बं यत्र वस्य रः । दर्पणे जटाधरः तत्र हि प्रतिबिम्बस्य पतनात् तस्य तथात्वम् ।

कर्ब गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् । कर्बति अकर्बीत् । चकर्ब ।

कर्बु पु॰ कर्ब—उ । १चित्रवर्णे २तद्वति त्रि॰ "यत्र ना रत्नसंघस्य दीपवद्भुवः स्थितो हृदि । सिताऽसिताः कर्बुनीलाः कपि-लाः पीतलोहिताः" काश॰ । स्वार्थे कन् तत्रार्थे

कर्बुदार पु॰ कर्बुः सन् दारयति मर्वं दृ—णिच्—अच् अम॰ । १कोविदारवृक्षे २श्वेतकाञ्चने च रत्नमा॰ ३नीलझिण्ट्यां शब्दच॰ । "कोविदारकर्बुदारादिदृष्टेत्यादि" सुश्रु॰ । तस्य तैलन्तु मधुरम् । "पियालकर्बुदारस्य वनौलप्ततैलवत् कषाययावकप्रकारीनां तैलानि मधुराणि" सुश्रु॰ । "धन्वपुष्पकेलाद्यपनयने कर्बुदारकोविदारप्रभृतीनि

"कषायमधुरतिक्तानि रक्तपित्तहराणि च । मधुराम्ल-निर्म्मुक्त्याः संपाकीनि कटूनि च" इति सुश्रुतेन कोवि-दारादस्य भेदस्य निर्द्देशात् ततोऽस्य भेदः इति बोध्यम् ।

कर्बुदारक पु॰ कर्बुः सन् दारयति कफं दृ—णिच्—ण्वुल् । श्लेष्मान्तकवृक्षे राजनि॰ ।

कर्बुर पु॰ कर्ब—गतौ मद्गुरा॰ उरच् । १चित्रवर्णे यवके इतरवर्णेन सह संपर्कादस्य तथात्वम् । २तद्वति त्रि॰ "पवनैर्भस्म कपोत-कर्बुरम्" कुमा॰ । शोठमध्योऽप्ययं बयोरभेदात् दन्त्यमध्यो-ऽपीति शब्दचि॰ । ३पापे नरकादिगतिहेतुत्वात्तस्य तथा-त्वम् । ४नादेयनिम्पावधान्ये राजनि॰ कर्बुरवर्णत्वा-त्तस्य तथात्वम् । ५जले न॰ मेदि॰ नीचगतित्वात्तस्य तथात्वम् । कर्ब—दर्पे, मद्गुरा॰ उरच् दन्त्यमध्यः । ६स्वर्णे न॰ मेदि॰ इतरधातुभ्यस्तस्योत्कर्षेण दर्पयोगात्तथात्वम् । तथात्मनामकं ७धूस्तूरे च अम॰ । ८पठ्याम् अमरटीका ९राक्षसे पु॰ अमरे पाठान्तरम् दर्पयुक्तत्वात्तस्य तथात्वम् । १०कृष्णपुङ्खायां (पारुल) स्त्री टाप् मेदि॰ ११बर्बरायां (नागर तुलसी) स्त्री जटा॰ गौरा॰ ङीप् कर्बुरी । १२दुर्गायां स्त्री त्रिका॰ ।

कर्बुरफल पु॰ कर्बुरं फलमस्य । धाराकदम्बवृक्षे राजनि॰

कर्बू(र्वू)र पु॰ कर्ब—गतौ कर्ब—दर्पे वा खर्जूरा॰ ऊर । १रा-क्षसे उणा॰ । २शठ्यां च अमरः । ३कर्बूरे (काचा) ह-रिद्रायाम् शब्दर॰ । भावप्र॰ कर्बूर इत्येव पाठः । ४स्व-र्णे ५हरिताले न॰ शब्दचि॰ वैजयन्त्याम् कर्बूरमिति पाठः कर्बूरशब्दे उदा॰ । ६चित्रवर्णे पु॰ ७तद्वति त्रि॰ अमरटीका स्वार्थे कः । कर्बूरकप्यत्रार्थेषु ।

कर्म्मकर त्रि॰ कर्म करोति भृत्यः कृ—ट । वेतनेन कर्मकारके स्त्रियां ङीप् । "प्रोचुः प्राञ्जलयः स्त्रियः वयं कर्मकरी-स्तुभ्यम्" भाग॰ २,२२,२६ । अयः स्थाने यत् कार्यैः । ताच्छील्ये ट । २दासे कर्मकरपत्नीके "चित्रितकौ कर्मकरौ भावरूपसमन्वितौ । कोके चरन्तौ मत्तानां कथं लोमविहारिणः?" भा॰ व॰ १२४ अ॰ । "नानुकर्षति वाक्याते नार्थविदे च भर्त्तरि । न संविशानि नद्य-न्यानि सदा कर्मकरेष्वपि" भा॰ व॰ २१२ । स्त्रियां ङीप् । कृ—हिंसायां मन् कर्म हिंसां करोति हेत्वादौ ट । २यमे पु॰ मेदि॰ । कर्मप्राणिहिंसायां तस्याधिकततया च तस्य तथात्वम् । ३मूर्वालतायाम् स्त्री मेदि॰ । कर्मकरस्य दासभेदस्य भेदकर्मादिकं मिता॰ नारदेनोक्तं यथा । "शुश्रूषकः पञ्चविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । चतुर्विधः

कर्मकरस्तेषां दासाश्चिमप्रकाः। शिष्यान्तेवासिभृतकावत-र्थस्त्वधिकर्मकृत् । एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः। सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः। जातिकर्मकरस्तूक्तो विशेषो वृत्तिरेव च । कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् । गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् । गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम् । अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परम्” इति—“तत्र शिष्योऽध्ययनविद्यार्थी । अन्तेवासी शिल्पार्थी । मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः । कर्मकृतां अधिष्ठाता अधिकर्मकृत् । अशुचिस्थानम् उच्छिष्टप्रक्षेपणार्थं गर्तादिकम् । अवस्करः गृहमार्जितपांश्वादिनिचयस्थानम् । उज्झनं त्यागः । भृतकश्च त्रिविधः । तदुक्तम् “उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः । अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः” इति ।

कर्मकर्त्तृ पु० कर्म्मैव कर्त्ता । व्याकरणोक्ते कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया प्राप्तकर्तृत्वभावे कर्मणि ।“क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति । सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्त्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः” व्या० का० । कर्मकर्त्तरि च कार्यभेदातिदेशमाह “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” पा० । सि०कौ० विवृतमेतत् यथा

“कर्त्तरि तु कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः। कर्त्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्त्तुर्द्वितीया स्यात् कार्यातिदेशादिति चेन्न लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत् । लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारका इत्यनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्त्तुरलकारवाच्यत्वानुपस्थितेः । अतएव तव्यत्प्रत्यययोः कर्मकर्त्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिर्द्विधाभवनञ्च । कथं तदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या ? सत्यम्। कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्रत्वानाधिकरण्यक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् ? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते कार्यविधित्वादौ मा भूत् । किन्तु—कर्त्तृत्वक्रियेभ्यो मा भूत्, गच्छति ग्रामः, आरोहति हस्ती, अधिगच्छति शास्त्रार्थः, स्मरति अद्धाति वा । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते, यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा भिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था, तेन कारिष्यते घट इत्यादि । भवायांतौ तु नैतत्सिद्धेरत् । सामेत्यादिसूत्रस्य कर्त्तृत्वात् एतेन अनुमतमात्मनेऽर्थे” इति व्याख्यातम् इदमपाणिः परत्वार्था व्याख्यातम् यथा—“उत्प्रत्ययमिमां कर्त्तृत्वं वर्णं वाशि काटके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः” इति वाक्यपदीयमाश्रित्य कर्तृत्वकर्मत्वादिवं व्यवस्थाप्य कार्यविशेषाय कार्यातिदेशसूत्रमवतारयति कर्त्तरि त्विति । कर्मस्थया कर्मात्मस्थया क्रियया फलेन “फलव्यापारयोर्धातुः” इत्युक्तेः “धातोरर्थः क्रियोच्यते” इत्युक्तेश्चेत्यर्थः । तुल्यक्रियः समानाधिकरणक्रियः इत्यर्थः । किन्तु कर्मस्वभावकएव कार्यातिदेशार्थं कर्मणेति पदम् “कर्मस्थेऽपि च भावके कर्मकर्त्ता च कर्मवत् । कर्तृस्थेऽपि च भावके कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवत्” इत्युक्तेः “कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः” इत्युक्तेः भिदादयः कर्मात्मस्थाः। गमनादयस्तु कर्त्तृस्थाः “कर्त्तृस्थो बुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः” इत्युक्तेः ।“अच्ययोकृस्यालिङ्याशिष्यङिति” सूत्रयोः वचिमातद्विलकारमध्ये एकलकारस्यानुवृत्तिरित्यर्थः । तव्यत्प्रत्यययोरत्र तात्पर्यं प्राथिकं विनोपादानादौ कर्मकर्त्तरि स्यात् दर्शनादिति बोध्यम् । वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्त्तुः कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वमिति भावः । नेतरत्रेति । “निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते । न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः” इतिहर्युक्तेः क्रियाकृतविशेषवतोरेव निर्वर्त्यविकार्ययोः कर्मवद्भावो न तु तद्रहिते प्राप्ये इति सिद्धान्तो द्योतित इति भावः” अत्र च यथा बोधाधिक्यं तथा शब्द०प्र० उक्तं यथा

“अत्र भिद्यते स्वयमेव कुसूलः स्वयमित्यादौ भिदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्तृत्वस्य स्वयं शुन्यत्वादाक्षेपः भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थभिन्नतया कर्तृत्वबोधने पदान्तरस्यापेक्षणीयात् यगिणोर्विगुणत्वाच्चेत्यत आह । एकक्रियावच्छिन्नतया कर्तृता कर्मतोभयोः । बोधने कर्मताकाङ्क्षापेक्षयोत्सर्गतोभवेत् । कर्तृताकाङ्क्षा कर्मतान्यवश्यैवानुकूला आत्मनेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया न तु कर्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिरूपा-महपा यद्येवं तण्डुलपौनो पच्यते इत्यपि प्रयोग;

स्यात् सामग्र्योर्मिथोविरोधेन विभिन्नकर्म्मावच्छिन्नयोः प्रत्ययानां युगपत्कर्तृताकर्म्मत्वयोरनुभावकत्वस्याप्यसम्भवात् । अतएव पचेत्यमो नैवतराञ्चावित्यादिकोन प्रयोगः “आत्मने भोव्यधातूनां समानार्थकलयोः क्रियः । अन्वियमध्यगोलधा मृजः कर्तृकर्मत्वबोधने । यगिणौ न दुहेर्नी यमजन्तस्य च तस्य च । इष् वा स्यादुताधातूनां नित्यं तत्रात्मनेपद”मिति हरिस्मृतेः । स्वयं विकुरुते युगेत्यादौ, स्वयं चिकीर्षते कट इत्यादौ, स्वयं कटः कारयते गोहन्तपुच्छयते चोरयते इत्यादौ, स्वयमेव क्रियते कटीत्यादौ, स्वयं श्रथ्नीते ग्रथ्नीते वा मालिकेत्यादौ, स्वयं ब्रूते कथेत्यादौ, स्वयं दुग्धे गौरित्यादौ, धात्वर्थकर्तृकर्म्मत्वयोर्युगपद्भासे कर्म्मत्वान्वयानुकूलस्य यकोऽनपेक्षा, तथा स्वयं व्यलुनात् लुना, स्वयमचिकीर्षत कट इत्यादौ, इणोऽपि एवं स्वयमजानि अजनिष्ट वा कोदार इत्यादौ, स्वरान्तस्य धातोः स्वयमदुग्ध अदोहि वा गौरित्यादौ, दुहेर्यगस्य तदुभयभावार्थमिणोऽनावश्यकत्वमतरतत्र सुलभं तद्वृति । “विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः” (कुमा०) इत्यादौ तु यकोगतिश्चिन्त्या । ननु पाकः पच्यते भुज्यते इत्यादितः कुतः पाकादौ पाकादिकर्म्मत्वावगमः सुवर्थस्यैव कर्म्मत्वस्य धात्वर्थे धर्म्मिणि पाकाद्यन्वयादत आह । स्वकर्मकधात्वर्थकर्तृतापरकर्मता । यत्रान्येषस्य कर्म्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते । स्वकर्म्मताकवैशिष्ट्यकधात्वर्थकर्तृकर्तृकस्यापरस्य धातुनिपातयोरन्यतरार्थस्य कर्म्मत्वं यत्र धर्म्मिण्यन्वेति तदीयत्वेनानुभाव्ये कर्म्मत्वे प्रथमैवानुशिष्यते न तु द्वितीयादिरपेक्ष्यते तेन पाकः स्वकर्म्मताकपाककर्तृकर्तृताकभोजनकर्म्मतावानित्याद्यन्वयधीस्तत्र स्यात् । अतएव “प्रधानप्रत्ययाभिधाने गुणकर्म्मरानभिहितवत् प्रकाशते” इति पठन्ति । यक्तिः कारकमिति यान्त्रिकाः । कर्म्मतामात्रन्तु न्यायः, तेन इत्तेन पचता भुज्यते पाक इत्यादौ नाभिहिताधिकारीयप्रथमा यक्तिः” । अत्राभिहिताधिकारीयप्रथमायक्तिरिति तु अनभिहिताधिकारीया न ततोयायक्तिरत्येतत् परम् अभिहिते प्रथमा इत्यत्राधिकाराभावात् अनभिहिते इत्यस्याधिकारादिति चिन्त्यम् । ६त० । २कर्म्मकारके त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ३क्विप् ६त० । कर्म्मकृन्मात्र । कर्म्मकरपक्षे उदा० ।

कर्म्मकाण्ड न० कर्म्मणां कर्त्तव्यताप्रतिपादकं काण्डम् । कर्म्मणां कर्त्तव्यताप्रतिपादके वेदभागे कर्म्मकाण्डस्य स्वाप्रयोजकस्य इह० उ०भाष्ये दर्शितं यथा । “तत्रास्य कर्म्मकाण्डेन सम्बन्धोऽभिधीयते । सर्वोऽयं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः सर्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात् । दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वान्नागमान्वेषणा । न चासति जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात् स्वभाववादिदर्शनात् । तस्माज्जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्त्तते । “येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके” इत्युपक्रम्य “अस्तीत्येवोपलब्धव्यः” इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात् । “यथा च मरणं प्राप्य” इत्युपक्रम्य “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म्म यथाश्रुतम्” इति च, स्वयं ज्योतिरित्युपक्रम्य “तं विद्याकर्म्मणी समन्वारभेते पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति” । पापः पापेनेत्युपक्रम्य “विज्ञानमयः” इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम् । तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेन्न वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । न हि देहान्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यात्मेति वदन्तः । न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति । स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेत् न निरूपितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्त्वहमिति प्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । तस्मात् प्रत्यक्षविषयत्वव्यावृत्तः प्रत्यक्षात्मास्तित्वसिद्धिः । तथानुमानादपि । श्रुत्यात्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वात् लिङ्गस्य च प्रत्यक्षविषयत्वादेवेति चेत् न जन्मान्तरसम्बन्धस्याग्रहणात् आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवाणीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षानुमेयश्चात्मेति । सर्वथाप्यस्त्यात्मा देहान्तरसम्बन्धीत्येवं प्रतिपन्नदेहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्म्मकाण्डं समारब्धम्” । अधिकारिभेदेनैव कर्म्मकाण्डे प्रवृत्तिः “लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ! । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम्” इति गीतायामपि द्वैविध्योक्तेः अतएव “तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन

"तपसा नाशकेन" इति श्रुत्यैव कर्म्मणां विविदिषाहेतु-
तोक्तेः विविदिषु यामेव कर्म्मकाण्डप्रतिपाद्यकर्म्मणा-
मुपयोग इत्याकरे स्थितम् ।

कर्म्मकार त्रि० कर्म्म करोति अभृत्या अण् उप० स०।
विना वेतनेन १कर्म्मकारके (वेगार) (काबाद) इति
प्रसिद्धे सङ्कीर्णजातिभेदे जातिशब्दे विवृतिः। "हरिणाक्षि !
कटाक्षेण आत्मानमवलोकय । नहि खड्गोविजानाति
कर्म्मकारं स्वकारणम्" उद्भटः ।

कर्म्मकारिन् त्रि०कर्म्म करोति कृ–णिनि क्रियां करोत् । कर्म्म
कारके "तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्म्मकारिभिः" मनुः

कर्म्मकीलक पु० कर्म्मणा कीलक इव । रजके जातिभेदे ।
त्रिका० । "कर्म्मक्षमं देहं आत्मैव धर्म्म इवाश्रितः" रघुः ।

कर्म्मक्षम त्रि०कर्म्मणि क्षमः ७त०। कर्म्मकरणसमर्थे "आत्म-

कर्म्मक्षेत्र न० कर्म्मणां क्रियानुष्ठानानां क्षेत्रम् । जम्बु-
द्वीपान्तर्गते नवसु वर्षेषु अनुष्ठानदेशे भारते वर्षे। नव-
वर्षाण्युक्त्वा "अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्म्मक्षेत्रम् । अन्या-
न्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौम-
स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति" भाग०५,१७,१०,१२.कर्म्मभूमि-
रप्यत्र स्त्री। "उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः" इत्युपक्रम्य
"कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गञ्च गच्छति" । "अत्र
सम्प्राप्यते स्वर्गोमुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च । तिर्य्यक्त्वं
नारकित्वञ्च मध्यं चात्र गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां
कर्म्मभूमौ विधीयते" विष्णुपु० पराशरवाक्यम् ।

कर्म्मग्रन्थि पु० कर्म्मणां ग्रन्थिर्बन्धनमस्मात् । अज्ञानजन्य
वासनारूपे दोषे तस्यैव सकलप्रवृत्तिहेतुत्वात्तस्य कर्म्म-
बन्धनहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मचण्डाल पु० कर्म्मणा चण्डाल इव । "असूयकः पिशु-
नश्च कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्म्मचाण्डाला जन्म-
तश्चापि पञ्चमः" वशिष्ठोक्तेषु असूयकादिषु चतुर्षु ।
२राहौ च । "उत्तिष्ठ गम्यतां राहो! त्यज्यतां चन्द्र-
सङ्गमः । कर्म्मचाण्डाल ! योगोऽयं मम पापक्षयं कुरु"
ग्रहणमुक्तिस्नानमन्त्रः । राहोश्च असूयकत्वाद्दीर्घदोष-
बत्त्वाच्च तथात्वम् ।

कर्म्मचित् त्रि०चितवान् चि–भूते क्विप् ६त०। १कृतकर्म्मणि ।
कर्म्मणि क्विप् ६त०। २कर्म्मणा चीयमाने च "कर्म्मचयान्
कर्म्मचितश्चेत् कर्म्मणैवाधीयन्ते कर्म्मणा चीयन्ते" शत०ब्रा०।
१०,५,२,६ ।

कर्म्मचित त्रि०कर्म्मणा चितः चि-क्त । कर्म्मणप्राप्ते "तद्यथेह
कर्म्मचितोलोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितः" वेदपरि०श्रुतिः

कर्म्मचेष्टा स्त्री कर्म्मणि क्रियायै चेष्टा । क्रियानुष्ठानार्थे
चेष्टायाम् "आत्मजन्या भवेदिच्छा, इच्छाजन्या भवेत्
कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा, चेष्टाजन्या क्रिया भवेत्"
इत्युक्तेः चेष्टायाः क्रियाहेतुत्वेन तथात्वम् "कर्म्मचेष्टास्वहः
कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी" मनुः ।

कर्म्मचोदना स्त्री कर्म्मणि कर्म्मावबोधने चोदना विधिः ।
कर्म्मविषये प्रेरणारूपे विधौ "कर्म्मावबोधनं चोदना
क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमिति" मीमा० भा० ।
चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनया करणे ल्युट् ७त०। २कर्म्मप्रव-
त्तिहेतौ ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपेऽर्थे च । "ज्ञानं ज्ञेयं परि-
ज्ञाता त्रिविधा कर्म्मचोदना" गीता । "ज्ञानमिष्टसाधन-
मितिबोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म्म, परिज्ञाता तज्ज्ञाना-
श्रयः त्रिविधा कर्म्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति
चोदना ज्ञानादित्रितयं कर्म्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा
चोदनेति विधिरुच्यते तदुक्तं भट्टैः—"चोदना चोपदेशश्च
विधिश्चैकार्थवाचिनः" इति ततश्चायमर्थः-उक्तलक्षणं
त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलम्ब्य कर्म्मविधिः प्रवर्त्तते
इति" श्रीधरः ।

कर्म्मज त्रि० कर्म्मणो कर्म्मजन्यादृष्टात् जायते जन–ड ।
कर्म्महेतुके रोगादौ । रोगादिव्याधयो हि नानाविधाः
यथोक्तं भावप्र०—
"तेषु स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः स्मृताः ।
मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः ।
तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः । क्षुत्पिपासा
सुषुप्सा च जरामृत्युप्रभृतयः । अथवा स्वभावादुत्पन्ने
जाता स्वाभाविकाः सहजा इति यावत् । ते च जन्मा-
न्धत्वादयः । आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथवा
जन्मोत्तरभाविनः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमान-
दैन्यपैशुन्यशोकविषादेर्ष्यासूयामात्सर्य्यप्रभृतयः । अथ
वोन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रममोहतमः संन्यासप्रभृतयः ।
कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः । कर्म्मजाः कथिताः
केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे । कर्म्मदोषोद्भवाश्चान्ये
व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः । तत्र कर्म्मजाः व्याधयः
यत्नात्क्रियमाणेऽपि [illegible] केवलभोगमात्रक्षय्याः प्रायश्चित्तसाध्या
वा ततो जाताः न तु दुष्टाहारादिदोषेण जनितास्तथा ।
यथाशास्त्रन्तु निर्णीतो यथाव्याधिचिकित्सितः । न शमं

याति यो व्याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः । दोषजाः मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः । ननु मिथ्याहारविहारिणामपि प्राक्तनसुकृतेन नैरुज्यं दृश्यत एव । ततो दोषजत्वेऽपि प्राक्तनं दुष्कर्मैव कारणम् तत् कथं दोषजा इत्युच्यन्ते ?। दोषजेष्वपि वस्तुतः व्याधिकारणं दुष्कर्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहारदूषिता दोषा हेतवो दृश्यन्ते इति दोषजा इत्युच्यन्ते इति न माधिः । कर्मदोषोद्भवाः । स्वल्पदोषा गरीयांसस्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः। अत्र कारणं दुष्कर्म प्रबलं यतो दोषाल्पत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वन्तत्कर्मक्षयादेव क्षीणो भवति। दोषाः स्वल्पा अपि निदानस्थानीया दृश्यन्ते यतोऽतो दोषाणां कारणतां मन्यन्ते इति । कर्मक्षयात् कर्मकृता दोषजाः स्वस्वभेषजैः । कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षयात् क्षयम् । दोषजाः स्वस्वभेषजैरिति दोषजेष्वादिकारणम् दुष्कर्म तद्भेषजाद्यद्व्ययादिजनित दुःखभोगेन कटुतिक्तकषायाद्यप्रियभक्षणादिजनितदुःखभोगेन च क्षयं यान्ति । येषां दुष्टा हेतवो दोषास्ते स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः । २कायिकवाचिकमानसकर्मभवे स्थावरादिजन्मनि "शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् । कर्मजा गतयो नृणामुत्तमाधममध्यमाः" ३कर्मजातमात्रे पापादिदोषे च "तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः" मनुः। क्रियाजन्ये ४संयोगे ५विभागे च।"अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः। कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः । तथोभयक्रियाजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः । आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः । मेषयोः सन्निपातो यः स द्वितीय उदाहृतः । कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः। तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधा परिकीर्त्तितः । अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः । शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्याद्विभागोऽपि त्रिधा भवेत् । एककर्मोद्भवस्त्वाद्यो द्वयकर्मोद्भवोऽपरः । विभागजस्तृतीयः स्यात् तृतीयोऽपि द्विधा भवेत्" भाषा० ६वेगाख्यसंस्कारे च"मूर्त्तमात्रे तु वेगः स्यात् कर्मजो वेगजः क्वचित्"भाषा० ७टङ्के पु० जटा० । ८कलियुगे पु० शब्दर० । ९क्रियाजकर्मभवादयोऽप्यत्रार्थे । १०धर्माधर्मरूपे गुणभेदे अदृष्टे वेदान्तिमते कर्मणः सूक्ष्मावस्थापन्ने १०संस्कारभेदे ११स्वर्गे १२नरके च अदृष्टद्वारा तयोः कर्मजन्यत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मजित् पु० जरासन्धवंश्ये मागधे नृपभेदे "अथ मागधराजानो भाविनो ये वदामि ते भविता सहदेवस्य (जरासन्धपुत्रस्य) मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः । ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः । सुनक्षत्रः सुनक्षत्रात् बृहत्सेनोऽथ कर्म्मजित्" भाग० ९,२२,३० ।

कर्म्मठ त्रि० कर्म्मणि घटते कर्म्मन्+अठच् । कर्म्मनिष्पादनार्थं घटमाने ।"स कर्मठः कर्म्म सुतानुबन्धि"भट्टिः ।

कर्म्मणि स्त्री कर्म्म नयति प्राप्नोति णी-ड सं-बा० ङीप् णत्वम् । कर्म्मसमाप्तौ कर्त्तव्यायां प्रायश्चित्तेष्टौ । "कर्म्मणिरेव तत्र प्रायश्चित्तिः" शत० ६,६,४,९ ।

कर्म्मण्य त्रि० कर्म्मणा सम्पादितम् । १कर्म्मणा सम्पन्ने पौर्य्ये सि०कौ०। कर्म्मणि साधु यत् । २कर्मकुशले सि०कौ०। "यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षः" ऋ० ३,४,९ ।"अकर्मण्य तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना" ति०त० । ३वेतने स्त्री भोरस्वामिः । वेतनेन हि कर्मसाधनात् तस्य तथात्वम् ।

कर्मण्यभुज् त्रि० कर्मण्यां वेतनं भुङ्क्ते भुज-क्विप् ईत० ङ्यापोरिति ह्रस्वः । वेतनेन कर्मकारके भरण्यभुगित्यमरपाठान्तरमिति भोर० ।

कर्मदेव पु० कर्मणा देवः प्राप्तदेवभावः । त्रयस्त्रिंशद्देवभेदे । "स एकः कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवानपि यन्ति अतिथयस्य चाकामहतस्य ते ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः" तै०उ० । "कर्मदेवा ये वैदिकेनाग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपि यान्ति देवा इति त्रयस्त्रिंशद्धविर्भुजः। इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याचार्य्यो बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिस्वरूपः संसारमण्डलव्यापी" शाङ्कर भा०। त्रयस्त्रिंशच्च देवाः श्रानन्दगिरिणा दर्शिताः । "अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः द्वादशादित्याः इन्द्रः प्रजापतिश्चेति" २कर्मणा देवलोकं गते च । "स एकः कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः" शत० ब्रा०१४,७,१,३५ । ये अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मणा देवलोकं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः" भा० ।

कर्मदेवताऽप्यत्र स्त्री । "ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गं प्राप्ताः स्युः कर्मदेवताः" शब्दचि० । अग्निना कृत्वेऽश्वमेधादि कर्म कृत्वा महत्पदम् । अवाप्याजानदेवानां पूज्यास्ताः कर्मदेवताः" इति शब्दचि० पु० ।

कर्मदोष पु० कर्मैव दोषः,कर्म्मणि दोषः,कर्महेतुर्दोषो वा । १दुष्टे पापजनके हिंसादौ कर्मणि । "संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन्" शरीरजैःकर्मदोषैर्याति

स्याश्वरतां नरः” मनुः। २कर्मजन्ये पापादौ “मनोवा-ग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते” मनुः। “कर्मदोषैः पापैः” कुल्लू०। विहिताकरणाविहिताचरणरूपे ३कर्मविपद्दोषे च। “अनेन गतयो नॄणां कर्मदोषसमुद्भवाः” मनुः। “विहिताकरणाविहिताचरणरूपकर्मदोषजन्या गतीः” कुल्लू०। ६सकलकर्महेतौ मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपे दोषे च। “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानाम्” इत्यादि० गौत०सू०मिथ्याज्ञानजन्यवासनारूपदोषस्य सकलप्रवृत्तिरूपकर्महेतुत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम्।

कर्म्मधारय पु० व्याकरणोक्ते समानाधिकरणपदघटिते समासाधीनलक्षणाशून्ये समासभेदे “समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयः” पा०। तल्लक्षणादिकं शब्द०प्र०उक्तं यथा “क्रमिकं यन्नामयुगमेकार्थान्वयार्थबोधकम्। तादात्म्येन, भवेत्तत्र समासः कर्मधारयः। क्रमिकं यन्नामद्वयं तयोरेकस्य नाम्नोऽर्थे धर्मिणि तादात्म्येनापरनाम्नोऽर्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थं तादृशं नामद्वयं कर्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलादिपदस्यार्थे नीलादिपदार्थस्य तादात्म्येनान्वय, तथा पुरुषसिंह इत्यादावपि पुरुषादावुत्तरपदलक्ष्यस्य सिंहादिसदृशस्य पुरुषः सिंह इवेत्यादिविग्रहे प्रायेणोपमेयस्योपमानैरिति कर्मधारयानुशासनात्। कुम्भस्य समीपमित्याद्यर्थकस्य पूर्वकुम्भादिर्न तादात्म्येनान्वयबोधकः, प्रयत्नमपद्रव्यमित्यादे संग्रहाय नामपदस्य धातुभिन्नोपलक्षकत्वात् सार्थकसामान्यपरत्वेऽपि क्षत्यभावाच्च। नीलमुत्पलमित्यादौ तु समानविभक्तिकं नामद्वयं स्वार्थयोरभेदान्वयं बोधयदपि न क्रमिकं विभक्त्या व्यवधानात्। यदि च तादात्म्येन नीलादिनामार्थस्यान्वयबुद्धौ नीलादिनामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमतोन तत्राभेदसम्बन्धेनान्वयः, परन्तु विशेषणविभक्त्युपस्थापिते तादात्म्ये, अतिप्रसङ्ग नीलघटमानयेत्यादौ च नीलपदाव्यवहितेन घटपदेनोपस्थापितेऽन्यनाम्नोऽर्थे घटे पटे च नीलस्य तादात्म्येनान्वयात् अभेदात्सोऽतिप्रसङ्ग इति धान्येन, तथा पटादिपदार्थेऽपि स्तोकादिना नाम्नार्थे तादात्म्येनान्वयः किन्तु द्वितीयाद्यर्थे तादात्म्यसम्बन्धेनेत्यादिकं विभाव्यते तदा क्रमिकत्वमनुपादेयमेव। राजपुरुष इत्यादिकन्तु तत्पुरुषेण पूर्वपदलक्षितराजसम्बन्धिनस्तादात्म्येनान्वयबोधकमपि विग्रहयोस्तुल्यार्थकत्वाद्व्याप्तेः, परन्तु राजसम्बन्धस्यैव। अतएव राजपुरुषइत्यादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थसम्बन्धे लक्षणेति मणिकृदुक्तमपि सङ्गच्छते। यथा च नामार्थयोर्भेदेनान्वयेऽपि न क्षतिस्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते। किञ्चिद्विशिष्टस्वार्थानवच्छिन्नस्यैव वा तादात्म्येनान्वयबोधकत्वमुक्तनिरुक्तौ निवेश्यम्। नचैवमपि पञ्चपुल्यादिर्द्विगौ हिमार्थ्ये गच्छत इत्यादिस्थलीये द्वितयाद्यभिन्नगाम्यादिबोधकाव्ययीभावे चातिव्याप्तिस्तदन्यत्वेनापि विशेषणीयत्वात्। अत्र च मानुषब्राह्मणो ब्राह्मणमानुषइत्याद्युभयोर्विशेषणविशेष्ययोरेव मिथस्तादात्म्येन व्यभिचारस्तत्रैव कर्मधारयः साधुः प्रमेयधूमइत्यादौ तु नरस्य शरीरं राहोः शिर इत्यादाविव तादात्म्यसम्बन्धार्थकषष्ठ्या तत्पुरुषएवेति वृद्धाः। चन्दनतरुर्विन्ध्यगिरिर्वसन्तसमय इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात् विशेष्यस्यैव विशेषणव्यभिचारित्वं कर्मधारये तन्त्रं न तु विशेषणस्यापि तद्व्यभिचारित्वम्। पुरुषोत्तम इत्यत्र चोत्तमत्वं न नित्यज्ञानादिमत्त्वं किन्तु भ्रमविधुरत्वम्। अतएव तत्र पुरुषस्येव पुरुषेऽपि तस्य व्यभिचारसत्त्वादुत्तमपुरुष इत्यपि कर्मधारयः साधुरिति तु नव्याः। तदाद्युत्तरपदकः कर्मधारयः प्रायशोनेष्यते नीलतदुत्पलादितोऽजात्वपि नीलोत्पलादेरिवस्मादप्रतीतेः। “पक्कयज्ञौदनं रम्यमाश्रतद्भक्तं वृथा। नीलयद्रसवाञ्छाद्यः कदृतद्युपनीयते” इत्यादिप्रयोगात् क्वचिदिष्यतेऽपि। प्रयुक्तञ्च जुमरनन्दिना परमः स इत्याद्यर्थे परमसः परमतमित्यादि। तत्पुरुषोऽप्येतेन व्याख्यातः। ननु विशेष्यतया नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धिमात्रं प्रत्येव नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वं तन्त्रं नतु तादात्म्यसम्बन्धानवच्छिन्नतत्प्रकारताकबुद्धिं प्रति गौरवादतोनामार्थयोर्नीलोत्पलयोरन्वयासम्भवात् कर्मधारयादिकः समासोन यौगिकः किन्तु नीलोत्पलत्वादिविशिष्टे रूढएव तदुक्तं भर्त्तृहरिणा “रूढ़ प्रत्यायाश्च विहिताः प्रतिपत्तये। शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदोवाक्यसमासयोः” इति वैयाकरणाः, तन्मन्दं नीलोत्पलमित्यादौ समुदाये रूढ्यप्रतिसन्धानेऽपि नीलादिप्रत्येकपदोपस्थित्या तयोस्तादात्म्येनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वादन्यथा नामार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येव नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वं तन्त्रमुरीकृत्य नीलमानयेत्यादौ नामार्थद्वयार्थयोरन्वयबोधः, परन्तु घटनाभागस्य नीलविशिष्टकर्मत्वादौ रूढिरेवेत्यपि किन्न रोचयेः?। नच समासस्याधिकत्वे नीलोद्रव्यञ्च घट इत्यादाविव नीलघटोद्रव्यमित्यादावपि घटे धर्मिण्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलद्रव्ययोस्तादात्म्येनान्वयापत्तिरिति वाच्यम्,

नामार्थस्य मुख्यविशेष्यताक इव तादात्म्यावच्छिन्नविधेयताकोऽपि बोधे नाम्नः प्रथमान्तस्य तन्त्रत्वात्। विधेयत्वन्तु विषयतावच्छेदकताख्यप्रकारत्वं प्रकारताप्रभेदो वेतरान्यदेतत् पटमितयादौ तु पटादिर्न तादात्म्येन विधेय इति न तत्र व्यभिचारः। ननु नीलं पीतञ्चोत्पलं यत्र इत्याद्यर्थे नीलपीतोत्पलं सरइत्यादिको बहुव्रीहिरिव नीलं पीतञ्चोत्पलमित्यर्थे नीलपीतोत्पलं पुष्पमित्यादिकः कर्म्मधारयोऽप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन नीलपीताभ्यामवच्छिन्नोत्पलनिष्ठधर्मिताकधीजनकः कथं न स्यात्? इति चेन्न "बहुपदे बहुव्रीहिरेव नेतरो द्वन्द्वान्यः समास" इत्यनुशिष्टबलेन बहुव्रीहेरेव सन्निविष्टनामद्वयोपस्थाप्यार्थद्वयावच्छिन्ननामान्तरार्थनिष्ठविषयताकबोधं प्रति हेतुत्वेन समासान्तरस्य तादृशधियं प्रत्यसमर्थत्वात्। नीलपीतोत्पले इत्यस्य पीतनीलोत्पलाभिन्नमित्यादौ तु नीलोत्पलं पीतोत्पलञ्च इत्यमित्याकारकएव बोधो न तु नीलं पीतञ्च यदुत्पलं तदिदमित्याकारः। अतएव द्वन्द्वात् परस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धसूचनार्थं नीलपीते च ते उत्पले चेत्यादिकमेव तत्र विग्रहं वर्णयन्ति न तु नीलं पीतञ्च तदुत्पलञ्चेत्यादिकम्। घटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे घटानधिकरणमित्यादिकस्तु मध्यपदप्रधानस्तत्पुरुषेण बहुनामगर्भो नवैकत्र द्वयमितिन्यायेन स्वार्थस्य बोधक इति सम्प्रदायविदः"।

अत्र समासे विशिष्टार्थे न शक्तिर्न वा लक्षणेति शब्दचि० स्थितौ यथा।

"कर्म्मधारये तु न शक्तिर्न वा लक्षणा ताभ्यां विनापि विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः ननु नीलघटयोः सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणैव अन्वयप्रकारत्वादिना तस्य भाने राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थोपस्थितिरपि तथास्तु अत्र ब्रूमः—कर्म्मधारये सामानाधिकरण्यं नामार्थयोरभेदो वा गुणगुणिनोः समवायो वानुभूयते सचान्वय एव तत्वन्वयप्रतियोगी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थितिर्नामपदात्तथैवेति न तदर्थं लक्षणा। राजपुरुष इत्यत्र तु राजसम्बन्धिपुरुषयोरन्वयोऽनुभूयते। राजसम्बन्धिनश्चान्वयप्रतियोगिन उपस्थितिर्न राजपदे षष्ठ्यर्थलक्षणां विना, राज्ञः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं राजपुरुषमानयेत्यादौ पर्य्यायत्वाद्राजसम्बन्धिनः पुरुषेऽन्वयो भासते राजसम्बन्धी अन्वयप्रतियोगित्वेन। एवञ्च बहुव्रीहौ सर्वत्रान्यपदस्य षष्ठीतत्पुरुषे पूर्व्वपदस्यापरपरतया लाक्षणिकत्वात् ताभ्यां कर्म्मधारयो बलवान् सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात्। अतएव "एतयैव क्वचा निषादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र कर्म्मधारय एव मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् षष्ठीतत्पुरुषे च षष्ठ्यर्थे लक्षणापत्तेः"। वैयाकरणास्तु समाससमात्रे विशिष्टार्थेऽतिरिक्तां शक्तिं कल्पयन्तस्तदस्वीकारे दोषं दर्शयन्ति यथा वैया०भू०

"अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषश्चित्रगुः नीलोत्पलमित्यादौ सर्व्वत्राप्यन्वयप्रसङ्गः। राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि सतण्डुलः पचतीत्यादौ कर्म्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात्। सतण्डुलः शुभ्र इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकत्वसमाधौ तण्डुलादेस्तस्य च युक्तो अभेदेनैवान्वयः। शुभ्रेण तण्डुलेनेत्यादौ च विशेषणविभक्तिरभेदार्थो पार्ष्णिकोवान्वय इति नातिप्रसङ्गः। तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्यकैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः"। "तन्मतक्तरीत्या सर्वत्र समासे शक्तिरस्तु च तथाविग्रहस्थापि षष्ठीतत्पुरुषकर्म्मधारययोः शक्तिमत्त्वाविशेषान्निषादस्थपत्यधिकरणसिद्धान्तसिद्धिर्न स्यात् इत्यत आह। "षष्ठ्यर्थस्याक्षादबाधाविदूरप्राक्तनस्थिते। शक्तिपक्षेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम्"।

"षष्ठ्यर्थस्य शासौ शाब्दबोधस्तस्मादविदूरत्वात्प्राक्तनस्य तदानीन्तनलाघवम् दायाधिकरणाविरोध इत्यर्थः। अयं भावः—निषादस्थपतिपदं समासशक्तिपक्षे निषादरूपे निषादानाञ्च स्थपतौ निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्त्याद्यानार्थकम्। तथा च "नानार्थे तात्पर्य्याद्विशेषावगतिः" इति न्यायेन तत्कल्पनायां पदद्वये पूर्व्वोपस्थितार्थे एवोपस्थित्यादिलाघवात् तत्कल्पनमिति। परेषामपि सति तात्पर्य्ये षष्ठ्यौः प्रवेशयेतिवल्लक्षणायादुर्व्वारत्वात्तात्पर्य्यमेव कल्प्यकोटौ अवशिष्यत इति दिक्"।

"पुंवत्कर्म्मधारयजातीयदेशीयेषु" "तत्पुरुषेऽनञ्कर्म्मधारयः" पा०। "द्वन्द्वोद्विगुरपि चाहं सततमव्ययीभावः। तत्पुरुष! कर्म्मधारय येन स्यां मदा बहुव्रीहिः" उद्भटः।

कर्म्मन् पुं न० कृ—कर्म्मणि मनिन् अर्द्धर्चादि० पा० अमरे तु न०। व्याकरणपरिभाषिते कर्त्रा क्रियाफलाश्रयतयाभिप्सितमे पदार्थे "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म" पा०। व्याख्यातञ्चैतत् सि०कौ० यथा—

"कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कर्म्मसंज्ञं स्यात्। कर्त्तुः किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्म्मण ईप्सिता माषा न तु कर्त्तुः। तमब्ग्रहणं किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनःकर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम्, अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात्"। सिद्धतत्त्वेतदर्थाभिः सरलायां यथा कर्त्तुरित्यादि। कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। "धातूपात्त-व्यापाराश्रयः कर्त्ता" इति वक्ष्यते। आप्तिश्च सम्बन्धः, स च कर्त्तृविशेषणीभूतक्रियारूपव्यापारद्वारकएवानुपस्थितकल्पने मानाभावात्, एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्य-फलेन सम्बद्धुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः, तदेतदाह कर्त्तुः क्रियया आप्तुमिति। क्रियया धातूपात्तव्यापारेण, आप्तुं धातूपात्तफलद्वारा सम्बन्द्धुम्। फलव्यापारयोर्धातूपात्त-त्वन्तु "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः" इत्यनेन सिद्धम्। तच्च कर्म्म सप्तविधम्, यथोक्तं हरिणा "निर्वर्त्यञ्च विकार्य्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम्। तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्द्धान्यत्तु कल्पितम्। औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्त्तुरनीप्सितम्। संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्" इति। तत्र निर्वर्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा—"यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते। प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य्यं कैश्चिदन्यथा। तन्निर्वर्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम्। प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्। किञ्चित् गुणान्तराधानात् सुवर्णादि-विकारवत्। क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते" इति, "सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी। यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते" इति च। तदयं लक्षणनिष्कर्षः-प्रकृतिवाचकपदासमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिमत्त्वान्निर्वर्त्यत्वम्। प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टसत्त्वोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्य्यत्वम्, यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टसत्त्वफलवत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वादुभयोरपि विकार्य्यत्वम्। क्रियाकृतासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वेनोद्देश्यत्वम्, प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्त्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृत-श्रमादिरूपासाधारणविशेषफलस्यानाधारत्वेन तादृशफल-प्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम्। निर्वर्त्यविकार्य्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्मसामानिष्ठतया असाधारण्येन तद्वत्त्वाद्व्याप्तिप्रसक्तिरिति बोध्यम्। कर्त्तुरनुद्देश्यत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम्, औदासीन्य प्राप्तं यथा ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीत्यादौ तृणादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्य-संयोगरूपफलवत्त्वेनौदासीनकर्मता। द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाफलवत्त्वं, द्वेष्यं यथा अन्नं बुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते इत्यादौ विषस्य तथात्वम्। कारकविशेषसंज्ञान्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम्, संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम् यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया दुग्धो-पयोगितया कर्मत्वम्। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वं यथा 'जलधिमधिशेते' इत्यादौ जलधेराधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि "अधिशीङ्स्थासां कर्म" पा॰ इत्यादिना कर्मसंज्ञया कर्मत्वम्। पयसेति भुजि-क्रियां प्रति पयसः प्रकृष्टोपकारकत्वविवक्षायां तस्येप्सिततमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव। इह तु तथा विवक्षाविरहेणान्नभोजनं प्रति तस्याङ्गतया करणत्वमात्रं विवक्षित-मिति न ओदनस्य कर्मत्वम्। सहार्थे तृतीयेति तु न्याय्यम्, तस्याप्रधानत्वात्तथा बोधयितुमशक्यत्वात्"।

कर्मताबोधनप्रकारलक्षणादिकं शब्द॰प्र॰ अन्यथोक्तं यथा "यगन्तधातोरर्थीयतिङा स्वार्थेऽनुभाव्यते। यत्रासौ कर्म-ता नाम कारकं कर्त्तृतेतरः" यगन्तस्य यद्धातोरुत्तरस्य तिङा यत्र स्वार्थे तदीयोयादृशोऽर्थोऽनुभावयितुं शक्यते, तद्धातू-पस्थाप्यतादृशक्रियायां स तिङर्थः कर्त्तृताभिन्नः कर्मत्वं नाम कारकमित्यर्थः। ग्रामो गम्यत इत्यत्र गमधातूपस्थाप्या-याः संयोगार्थकक्रियायाः स्वजन्यत्वसम्बन्धेन तिङ्पदो-पस्थाप्ये संयोगे एवान्वयो न तु त्यज्यत इत्यादाविव विभा-गादौ धात्वर्थतावच्छेदकस्यैव फलस्य बोधने कर्मविहित-प्रत्ययानां धातुसाकाङ्क्षत्वादतः संयोगस्यैव तत्र गतिक्रिया-कर्मत्वं नतु विभागादेः, तेन तरोस्त्यागिनि खगे तरुं गच्छतीत्यादिकोन प्रयोगः। गम्यते रथः स्वयमेवेत्यादौ (गम्यत इति त्वनुशासनविरुद्धं कर्त्तृस्वभावकतया कर्मवत् क्रियाया अप्रवृत्तेः)। कर्मत्वमित्यनुकूलव्यापारत्वलक्षणं कर्त्तृत्वं धात्वर्थस्य धर्म्मेऽपि न तत्कर्त्तृताभिन्नमिति तद्व्युदासः। ननु चैत्रकर्त्तृकगमनजन्यसंयोगस्य ग्रामइव चैत्रेऽपि सत्त्वाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यपि प्रयोगः स्यात्, तिङर्थसंयो-गस्य जन्यत्वस्याश्रयप्रतियोगिकत्वोभयसम्बन्धेन धात्वर्थगतेः साकाङ्क्षत्वेन चैत्रकर्त्तृकगमनाश्रयप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्य संयोगस्य चैत्रे बाधितत्वात्। अतएव चैत्रो ग्रामं गच्छति

इतिवत् चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यपि न प्रयोगः, तत्रापि द्वितीयार्थसंयोगे प्रकृत्यर्थस्य स्वप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनैव साकाङ्क्षतया द्वितीयान्तसमभ्यस्य चैत्रीयत्वविशिष्टसंयोगस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायामन्वयेन चैत्रप्रतियोगिकसंयोगाश्रयवृत्तिगतेश्चैत्रे बाधितत्वात्। यत्तु फलमिव क्रियायामन्वितं परसमवेतत्वमपि कर्म्मतावाचिप्रत्ययस्यार्थः, परत्वञ्च तिङा स्वार्थफलान्वयिप्रतियोगिकं, द्वितीयादिरूपा तु प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकं प्रत्याय्यते तथा च चैत्रकर्तृकस्य चैत्रान्यसमवेतगमनस्याप्रसिद्धत्वेन चैत्रे तज्जन्यसंयोगस्यासम्भवाच्चैत्रेण गम्यते चैत्र इत्यादिको न प्रयोगः। एवं चैत्रान्यसमवेतस्य चैत्रे बाधाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यादिरपि। चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ तु चैत्रकर्तृकस्य ग्रामभिन्नसमवेतस्य गमनस्य जन्यो यः संयोगस्तद्वान् ग्राम इत्यन्वयबोधनेन किञ्चिद्बाधकमिति प्राच्यैरुक्तं तन्न युक्तम्, संख्याकालातिरिक्तस्य तिङर्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वनियमेन तिङर्थस्य परसमवेतत्वादेर्धात्वर्थगत्यादावन्वयायोगात् प्रथमान्तोपस्थाप्यग्रामादेरभेदान्यसम्बन्धेनान्यत्र प्रत्ययार्थे तिङर्थे वान्वयस्यादृष्टचरत्वेनाव्युत्पन्नत्वात्, चैत्रेण गम्यते द्रव्यं, द्रव्यं गच्छति चैत्र इत्यादौ द्रव्यान्यसमवेतस्य गत्यादेरप्रसिद्धत्वेनायोग्यतापत्तेश्च। नव्यास्तु फलमिव भेदोऽपि कर्म्मत्ववाचिप्रत्ययस्यार्थस्तथा च चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यत्र तिङर्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यत्वात् प्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे ग्रामादौ विशेषणत्वाच्च व्युत्पत्तिविरोधो नवातिप्रसङ्गः चैत्रकर्तृकगमनाश्रयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वस्य चैत्रे विरहात् चैत्रं गच्छतीत्यादावपि प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चैत्रान्वितस्य द्वितीयार्थभेदस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धात्वर्थगतावन्वयात्तादृशगतेश्चैत्रे बाधाच्चैत्रं गच्छति चैत्र इत्यादिको न प्रयोगः। प्रतियोगित्वञ्च उभयावृत्तिधर्मानवच्छिन्नं धर्मद्वयानवच्छिन्नं वा ग्राह्यमतो द्रव्यं गच्छतीत्यादौ गतौ द्रव्यभेदसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति प्राहुस्तच्चिन्त्यम्। वृक्षं खगस्त्यजतीत्यादौ विभागावच्छिन्नक्रिया त्यजेरर्थः द्वितीयायास्तु विभागस्तेन वृक्षावधिकविभागवती या विभागावच्छिन्नक्रिया तद्वान् खग इत्याकारस्तत्र बोधः। वृक्षावधिकविभागवत्त्वस्य जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव क्रियायां ग्राह्यमतः खगाद्यवधिकविभागस्य खगादावसत्त्वात् खगं त्यजति खग इत्यादिको न प्रयोगः। खगेन त्यज्यते खग इत्यत्रापि प्रयोगः प्रागुक्तरीत्या निरसनीयः। प्राञ्चस्तु ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ सर्व्वत्र क्रियामात्रं धात्वर्थस्त्यजिगम्योः पर्य्यायत्वेऽपि न क्षतिः, गत्यर्थक्रियायां संयोगस्यैव त्यज्यर्थक्रियायाञ्च विभागस्यैव बोधकतायाः कर्मप्रत्ययेषु व्युत्पन्नत्वात् तरुं त्यजतीत्यादौ संयोगस्य तरुं गच्छतीत्यादौ च विभागस्य द्वितीयादितो नावगमः परैरपि समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलस्यैव द्वितीयादिबोध्यताव्युत्पत्तेरभ्युपेतव्यत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गात्। नचैवं स्पन्देन स्पन्द इत्यादेरिव त्यागेन गतिरित्यादेरपि वाक्यस्य निराकाङ्क्षतापत्तिस्तत्र त्यजिगम्योर्विभागाद्यवच्छिन्नक्रियालक्षकत्वेनैवान्वययोग्यत्वासम्भवात्। द्वितीयासाकाङ्क्षत्वमन्तधातुत्वप्रयुक्तमेव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारो नतु फलावच्छिन्नक्रियावाचित्वप्रयुक्तः ज्ञाप्रभृतावव्याप्तत्वात्। स्मृत्यर्थधातूनां कर्मणि षष्ठ्या इव द्वितीयाया अपि साधुत्वात्। एवञ्च ग्रामं गच्छति तरुं त्यजतीत्यादौ ग्रामसंयोगजनकक्रियावांस्तरुविभागजनकक्रियावानित्याकारक एव बोधो नतु ग्रामसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रियावांस्तरुविभागजनकविभागावच्छिन्नक्रियावानित्याकारकः, संयोगविभागयोरुभयथाभानस्य नीलघटजनकदण्डवानित्यादौ घटादेरिव निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादनुभवबाधितत्वाच्चेत्याहुः। परे तु संयोगः क्रिया च द्वयमेव प्रत्येकं गमिशक्यं तयोर्जन्यजनकभावस्तु वाक्यार्थमर्य्यादया भासते एवार्थयोरन्ययोगव्यवच्छेदयोरिव, गम्यर्थयोः संयोगक्रिययोर्मिथ एव साकाङ्क्षत्वाच्च नैकमात्रे गमिप्रयोगः। पुष्पवन्तपदे चन्द्रत्वसूर्य्यत्वाभ्यामिव विभिन्नरूपाभ्यां प्रकृतेऽपि संयोगत्वक्रियात्वाभ्यां गमधातोरैक्यशक्तिस्वीकारेऽपि न क्षतिः। इयांस्तु विशेषो यत्तत्र सूर्यशशिनोर्मिथो नान्वयः प्रकृते तु संयोगक्रिययोस्तथेति तथाच ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयाया आधेयत्वं प्रतियोगित्वं वार्थस्तेन तदन्वितस्य संयोगस्य क्रियायामन्वयात् ग्रामवृत्तिस्तत्प्रतियोगिको वा यः संयोगस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारकस्तत्र बोधः, तरुं त्यजतीत्यत्राप्याधेयत्वमवधित्वं वा द्वितीयार्थस्तेन तदन्वितस्य धात्वर्थविभागस्य धात्वर्थान्तरे क्रियायामन्वयात्तरुवृत्तिस्तदवधिको वा यो विभागस्तद्विशिष्टक्रियावानित्याकारको बोधः संयोगादेर्वैशिष्ट्यञ्च जनकत्वस्वाश्रयवृत्तित्वोभयसम्बन्धेनैव भानिक ग्राह्यमतो नातिप्रसङ्गः। सकर्मकत्वमपि धातोः स्वार्थफलावच्छिन्नस्वार्थक्रियान्वयबोधकत्वं जानातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहा-

रोभाक् इत्याहुः। (फलव्यापारयोर्धातुरित्यनुसारिणः)

तण्डुलं पचतीत्यत्र रूपादिपरावृत्तिफलकतेजःसंयोगावच्छिन्नक्रिया पचेरर्थः, तद्विशिष्टे च निरुक्ते तेजःसंयोगे तण्डुलस्याधेयत्वेनान्वयः परमाणुं पचतीत्यपि प्रयुज्यतएव अतएव "स्वतन्त्राः परमाणवः पच्यन्ते" इति किरणावल्यामाचार्य्याः। ओदनं पचतीत्यादौ तु तण्डुलादावोदनादिपदस्य लक्षणा तत्र क्रियायामन्वितमनुकूलत्वं द्वितीयार्थ इत्यपि कश्चित्। तृणं छिनत्तीत्यादावारम्भकसंयोगविरोधिविभागावच्छिन्नक्रिया छिदेरर्थस्तद्विशिष्टे च संयोगे विभागे वा स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन तृणादेरन्वयः। पुष्पेण विष्णुं यजतइत्यत्र प्रीत्यवच्छिन्नसमन्त्रकद्रव्यत्यागो यजेरर्थः, प्रीतौ विष्णोराधेयत्वेन द्रव्ये च पुष्पादेरभेदेनान्वयस्तेन विष्णुनिष्ठप्रीतिहेतुर्यो मन्त्रकरणकः पुष्पाभिन्नद्रव्यत्यागस्तद्वान् इत्याकारस्तत्र बोधः, स्वत्वध्वंसजनकेच्छापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वएव वा पुष्पादेराधेयत्वेन तत्रान्वयस्तेन द्रव्येण विष्णुं यजतइत्यादौ द्रव्यस्य द्रव्याभिन्नत्वेन शाब्दाबाधत्वेऽपि न क्षतिः। पितरमाराधयति उपास्ते पूजयतीत्यादौ गौरवप्रयुक्तप्रीत्यवच्छिन्नक्रिया धात्वर्थस्तद्विशिष्टयोर्गौरवप्रीत्योः क्रमेण विषयत्वाधेयत्वाभ्यां पित्रादेरन्वयस्तेन पितृगोचरगौरवप्रयुक्ता या पितृनिष्ठप्रीतिहेतुक्रिया तद्वानित्येवं तत्र बुद्धिः। गौरवं पुनराराध्यत्वावगाही ज्ञानप्रभेदो येयं भक्तिरित्युच्यते। पित्रादिसेवायाश्च मन्त्रकरणकत्वाभावान्न तत्र पितरं यजतइत्यादिकः प्रयोगः। परमात्मानमुपास्ते इत्यादौ तु गौरवप्रयुक्तक्रियामात्रे धातुलक्षणा नातः परमेश्वरः प्रीतिविरहाद्योग्यत्वापत्तिः। घृतं जुहोतीत्यादौ वह्न्यादिकरणकपतनावच्छिन्नमन्त्रकरणकक्रिया हुधातोरर्थः, प्रोक्ते च पतने घृतस्याधेयत्वेनान्वयस्तेनाग्न्यधिकरणकस्य घृतवृत्तिपतनस्यानुकूलमन्त्रकरणकक्रियावानित्येवं तत्र बोधस्तादृशी च क्रिया प्रकृतस्य करादेः प्रसारणाकुञ्चनादिरेव। अतएव घृतादेः परित्यागित्वविरहात् त्यागादेर्न यष्टृत्वं किन्तु होतृत्वमेव। वह्नौ जुहोतीत्यत्र सप्तम्यन्तस्यार्थेन धात्वर्थविशिष्टे पतनेऽन्वेति वह्निवृत्तित्वविशिष्टपतने तद्वृत्तित्वरूपस्यान्वये निराकाङ्क्षतापत्तेः परन्तु तदवच्छिन्नक्रियायामेव। प्रतिमादौ घृतादिस्नपनं मन्त्रकरणकमपि नाग्न्यधिकरणकं वह्नौ घृतस्य प्रक्षेपमात्रमग्न्यधिकरणकतत्पतनानुकूलमपि न मन्त्रकरणकमतस्तदुभयं न होमः। प्राजापत्येऽपि होमे मानसएव मन्त्रः करणम्। यद्वा वह्निसंयोगावच्छिन्नपतनानुकूलमन्त्रकरणकक्रियैव जुहोत्यर्थस्तेन घृतं जुहोतीत्यत्र वह्निसंयोगजनकं यद् घृतस्य पतनं तदनुकूलमन्त्रकरणकक्रियाविशेषवानित्याकारकोबोधः। न चैवं हुधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगात्मकफलशालित्वेन वह्न्यादेस्तदर्थकर्मतया वह्निं जुहोतीत्यादिकप्रयोगापत्तिः साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्यैव फलस्याश्रयिनः कर्मत्वादन्यथा गगने लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ गगनादेरुत्क्षेपणादिकर्मतायादुर्व्वारतापत्तेः ऊर्द्ध्वसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारस्यैवोत्क्षेपणत्वात्। नचोत्क्षेपणत्वादिकं जातिरेव तत्र धात्वर्थतावच्छेदकम्, प्रवेशनत्वादिना सङ्करेण तस्य जातित्वायोगात् लोष्टादेस्तत्कर्मत्वाप्रसङ्गाच्च। अतएव परम्परया दुहाद्यर्थतावच्छेदकीभूतवह्निःक्षरणशालित्वेन पयःप्रभृतेस्तत्कर्मत्वसम्पत्त्यर्थम् "अकथितञ्च" इति सूत्रान्तरस्य प्रणयनमपि पाणिनेः सङ्गच्छते। धनं प्रतिगृह्णातीत्यत्र पुण्यार्थकदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः प्रतिग्रह इति फलीभूतस्वत्ववत्तया धनस्य कर्मत्वं, विक्रयादेर्दानविशेषत्वेऽपि न तस्य पुण्यजनकत्वमतस्तज्जन्यस्य स्वीकारो न प्रतिग्रहः। ग्रामं क्रीणातीत्यत्र मूल्यदानजन्यस्वत्वस्य जनकः स्वीकारः, स्वत्वजनकं मूल्यदानमेव वा क्रयस्तत्फले च स्वत्वे ग्रामस्याधेयत्वेनान्वयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यदानजन्यस्वत्वस्यानुकूलस्वीकारवान्, ग्रामनिष्ठं यत्स्वत्वं तदनुकूलमूल्यदाता वेति तत्र बोधः। ग्रामं विक्रीणातीत्यत्र मूल्यग्रहणजन्यस्य परस्वत्वस्य जनकमूल्यग्रहणमेव वा विक्रयस्तेन ग्रामनिष्ठस्य मूल्यग्रहणजन्यपरस्वत्वस्यानुकूलो यो ग्रामस्य त्यागस्तद्वान्, ग्रामनिष्ठं यत् परस्वत्वं तदनुकूलमूल्यग्रहणवानिति वा तत्र बोधः। मूल्यञ्च पणपुराणादिकमेव राजनिर्द्दिष्टं न तु द्रव्यमात्रं तेन तिलादीन् दत्त्वा माषादीनां विनिमये विप्राणां तिलविक्रयादिदोषस्यानवकाश इत्युक्तमेव। नरकं पततीत्यत्र भोगावच्छिन्नं पातित्यमेव पतेरर्थस्तेन नरकभोगानुकूलपातित्यवानित्याकारकस्तत्र बोधः। नरकपतित इति द्वितीयातत्पुरुषोदाहरणमपि वृत्तिकारस्य, एतदभिप्रायकमेव पतनक्रियायास्तथात्वे तु नरके पततीत्यादिरेव युक्तः प्रयोगः। स्वर्गं गच्छतीत्यादौ स्वर्गादिपदस्येव प्रकृते नरकपदस्यापि तद्देशपरत्वात्। धनं लभते प्राप्नोतीत्यादौ स्वत्वावच्छिन्नो व्यापारो धात्वर्थः, तद्विशिष्टे च स्वत्वे धनादेराधेयत्वेनान्वयः। ननु यगन्तधात्वर्थविशेष्यतापर्य्याप्तिकर्थौ यदि

कर्मत्वं तदा दुहादेर्द्विकर्मकत्वाव्याप्तिः। गोपेन गौः पयो दुह्यत इत्यादौ गोपकर्तृकव्यापारजन्यं यत् पयःकर्मकमोचनं तद्वती गौरित्येवमन्वये मोचनवहिःक्षरणयोर्द्वयोरेव दुहधात्वर्थतावच्छेदकफलत्वेऽपि गौणं यन्मोचनरूपं तस्यैव कर्मप्रत्ययलिङ्गाद्यैर्बोधनात् “गौणं कर्म दुहादिष्वस्तिङाद्यैरभिधीयते” इति व्युत्पत्तेरतः प्रकारान्तरेण कर्मत्वं निरुक्ति। यस्य धातोर्यदर्थे यः प्रकारीभूय भासते। द्वितीयया चारितोऽर्थस्तस्य तत्कर्मतोच्यते। यद्धातोर्यादृशार्थे द्वितीयया यादृशः स्वार्थोऽनुभाव्यते तद्धात्वर्थक्रियायां तत्कर्मत्वम्। तेन गां दोग्धि पय इत्यादिप्रयोगात् पयःप्रभृतेरप्युक्तम्। पाकं कुरुते इत्यादौ यत्ने प्रकारीभूतमपि विषयत्वं न यतेरर्थे। भजते ग्राममित्यादौ भूधात्वर्थे प्राप्तौ तथाभूतमपि संयोगत्वादिकं न तदर्थोत्पत्तौ प्रकारः। चौरं रुजन् पयः परिषङ्कुर्व्वन्नित्यादावेव रुजादिधात्वर्थहिंसादेर्द्वितीयार्थकर्मतायां विशेष्यत्वं सुलभं यद्यपि रुजादेर्हिंसादिगणान्तर्गतत्वेन तदन्तधातोः कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात्। दिवः करणस्य कर्मत्वोपदेशात् अक्षान् दीव्यतीत्यत्र द्वितीयार्थः करणत्वमपि गौणकर्मत्वमेव, अतएवाक्षा दीव्यन्ते द्यूतकारैरित्यादौ क्रीडाकरणतायामेव विहितास्तिङादिकर्मप्रत्ययाः। दुहादयस्तु फलावच्छिन्नक्रियाहेतुव्यापारवाचित्वादेव द्विकर्मकास्तेन गां पयो दोग्धि गोप इत्यत्र दुहेर्मोचनानुकूलव्यापारोऽर्थ इति तत्रतत्र मोचने गोराधेयत्वेन पयसः कर्मत्वेनान्वयात् पयःकर्मताकं यद्गोर्निष्ठमोचनं तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारकबोधस्तत्र बहिःक्षरणावच्छिन्नव्यापारो मोचनं तदनुकूलव्यापारो दोहनमतो धात्वर्थतावच्छेदकीभूतं बहिःक्षरणरूपं फलमादाय पयसो मोचनात्मकस्य तदादाय गोः कर्मत्वमवसेयम्। एवं शिष्यं धर्मं वदति, वक्ति, ब्रूते, उपदिशत्याचष्टे, इत्यादौ प्रतिपत्त्यवच्छिन्नव्यापारो वदप्रभृतिधात्वर्थ इति तन्निविष्टायां प्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्वेन धर्मस्य च विषयत्वेनान्वयाद्धर्मविषयिणी या शिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलव्यापारवान् इत्याकारको बोधस्तादृशव्यापारश्च धर्मः सेव्यतामित्यादिको गुर्व्वाद्यभिलापः। शतं शतानि जयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नपराभवो जयतेरर्थः तथा च शतस्य ग्रहणानुकूलो यः शतकर्मकपराभवस्तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। पराभवश्च तिरस्कारः। प्रजाः शतं दण्डयतीत्यत्र ग्रहणावच्छिन्नशासनं दण्डयर्थस्तथा च शतग्रहणानुकूलं यत् प्रजानां शासनं तत्कर्त्तेत्येवं तत्र बोधः। शासनं नियन्त्रणम्। सुधां समुद्रं मथ्नातीत्यत्र उत्थानावच्छिन्नोन्मन्थनं धात्वर्थस्तेन सुधोत्थानानुकूलं यत्समुद्रस्योन्मन्थनं तत्कर्त्तेत्यर्थः। उन्मन्थनमालोडनम्। पान्थं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र अभिधानावच्छिन्नव्यापारः पृच्छा, तथा च पान्थनिष्ठं यत्पथोऽभिधानं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधः। अभिधानमभिलापस्तदनुकूलव्यापारश्चैकेन पथा गन्तव्यमित्यादिप्रश्नः। नृपमर्थं प्रार्थयते याचते भिक्षते इत्यादौ दानाय प्रेरणं धात्वर्थस्तथा च नृपनिष्ठं यदर्थस्य दानं तत्प्रेरणावानित्यर्थः। प्रेरणा प्रवर्त्तना, सा च दीयतामित्याद्यभिलापरूपा। ग्राममजां वहति नयतीत्यादौ गत्यवच्छिन्नव्यापारो वहिप्रभृतेरर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यदजादिनिष्ठं गमनं तदनुकूलव्यापारवानित्येवं तत्र बोधस्तादृशव्यापारः प्रकृते गलरज्ज्वाकर्षणादिः। पुत्रं धर्ममनुशास्तीत्यादावनुशासनं देशनया प्रवर्त्तना, तथा च पुत्रनिष्ठस्य देशनया प्रवर्त्तनस्यानुकूलव्यापारवानित्यर्थः तथाविधो व्यापारः सन्ध्यां विधेहि समिधमाधेहीत्याद्युपदेशरूपः। शाखां ग्रामाकर्षतीत्यत्र गतिहेतुकर्षणं धात्वर्थस्तेन ग्रामकर्मकं यच्छाखागमनं तदनुकूलविकर्षणवानित्यर्थः। विकर्षणं नम्रीकरणम्। गामवरुणद्धि व्रजमित्यत्र गतिप्रतिरोधहेत्वावरणमवरुधेरर्थस्तेन गोगतिप्रतिरोधस्यानुकूलं यद्व्रजस्यावरणं तत्कृतिमानित्यन्वयधीः। वृक्षं फलान्यवचिनोति इत्यत्र छिदाहेतुर्विघट्टनं चिनोतेरर्थस्तथा च फलकर्मकच्छिदानुकूलं यद्वृक्षस्य विघट्टनं चालनं तद्वानित्येवं तत्र बोधः। उत्क्षिपत्यादिकस्तु धातुः सफलक्रियाहेतुव्यापारवाच्यपि न दुहादिः। यदुक्तमभियुक्तैः “दुहिवदित्यर्थिजिदाशसमन्थपृच्छार्थनार्थौ नयनार्थशास्तु। कर्षीरुधिचिञ् च तथार्थहत्तो द्विकर्मकोऽयं कथितो दुहादिः”। तथार्थहत्तौ निरुक्ततत्तदर्थहत्तौ। “गतिभोजनधीप्राप्तिशब्दार्थध्रौव्यधातुषु। कर्तृत्वं हेतुविहितणयन्तेष्वेतेषु कर्मतेति” शाब्दिकस्मृतः, गोपान् गमयति, द्विजान् गमयति, द्विजान् भोजयति, गुरुमनुस्मापयति, शिष्यान् पाठयति, सुतान् स्नापयतीत्यादौ मूलधात्वर्थस्य कर्तृत्वलक्षणं गौणमेव कर्मत्वं द्वितीयार्थः। तथा च गोपकर्तृकगत्यनुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रान् प्रीतिम् प्रापयतीत्यादौ च प्राप्तिर्न गतिः चैत्रो ग्रामं भावयते, ग्रामस्य भावक

इत्यादौ प्राप्त्यर्थस्य भवतेः स्वार्थविहितणिजन्तस्य कर्त्तुः कर्मताभिरासाय एव चाहेतुविहितत्वमनुसृतम्। “हिंसायामेव भुज्यर्थभक्ष्योरेवं वहेरपि। णयन्तस्य कर्त्तुः कर्मत्वं क्रियया वाहनं यदि” इति स्मरणाद्भक्षयति मूषिकान् मार्जारम्, भक्षयति लतां छागमित्यादेरेव भक्षेः कर्त्तरि कर्मता न तु भक्षयत्योदनं भृत्येनेत्यादौ, भक्षयति प्रजाः परिजनैः कुनृप इत्यादौ तु न भोजनं भक्षेरर्थः। वाहयति रथमश्वान् सारथिः वाहयति गोणीं वृषभान् वाणिक इत्यादावपि वाहयति भारं भृत्येन धनिकइत्यादौ स्वेच्छया वाहकेन धनिकादिः। “हृक्रोस्तु कर्त्तुः कर्मत्वं णयन्तत्वे स्याद्विभाषया। अभिवादिदृशोरेवमात्मनेपदकर्मणि” इत्यनुशिष्टेर्हारयति कारयति वा पटं कुविन्देनेत्यत्रेव कुविन्दमित्यत्रापि कुविन्दस्य गौणकर्मत्वागमः। तथा च भक्षहारयत्योदनं तनयं तनयेन वा जननी, विकारयति वित्तं चित्तेन वा धनान्तइत्यपि प्रमाणम्। परन्तु पूर्व्वयोरप्राप्तावेतयोस्तु प्राप्तावेव कर्मत्वस्य वैकल्पिकोविधिः। गुरुमभिवादयते सुतं सुतेन वा स्नेहस्थः, ध्रुवं दर्शयते भार्य्यां भार्य्यया वा पतिरित्यादौ तु इगः प्राप्तावभिवादयतेस्त्वप्राप्तौ सः। अनात्मनेपदस्थले तु पन्थानं पथिकं दर्शयति, पुत्रेण मित्रमभिवादयतीत्यादौ यथाप्राप्तमेव कर्मत्वादिकम्। छात्रेणार्थं निर्णाययति, चैत्रेणौदनं खादयति, आदयति वा दारैः क्रन्दयति, पुत्रेण मित्रमाह्वाययतीत्यादौ तु नीप्रभृतेर्बुद्ध्याद्यर्थकत्वेन तत्कर्त्तुः कर्मत्वं प्रसक्तमपि “न नीखाद्यादिशब्दाय्यक्रन्दिह्वयतिषु क्वचित्। हेतुमण्यन्तेषु कर्तृत्वं कर्मता स्याच्चिकीर्षादिष्विति” भर्तृहरिवचनान्निषिध्यते। अत्र च कश्चित्तदादिष्विति कथनान्नेत्रेणार्थं निर्णाय्यमानस्तिष्ठति, मैत्रेण पूपं खाद्यमानोऽस्ति इत्यादौ कर्मविहितयग्यानजादेर्नानुपपत्तिरिति वदन्ति। सुखं प्राप्नोतीत्यादौ प्राप्तिरुत्पत्तिः परम्परया तदाश्रयत्वञ्च तिङर्थः। घटं जानातीत्यत्र विषयत्वं विषयिता वा द्वितीयार्थः। दिवाकरस्तु संस्कारावच्छिन्नमेव ज्ञानं जानात्यर्थस्तत्स्थले मुख्यमेव कर्मत्वं घटादेरित्याह तन्मन्दं ज्ञानमित्यादितः संस्कारामतीतेर्बाधकेन ज्ञानत्वस्यैव जानात्यर्थतावच्छेदकत्वात् घटस्योपेक्षात्मकज्ञाने निर्विकल्पके वा घटं जानातीतिप्रयोगस्याप्रसक्तेश्च। अतएव प्राकट्यावच्छिन्नज्ञानमेव तत्र धात्वर्थ इति तस्यावच्छेदकीभूतज्ञाततासम्बन्धादेव घटादेर्ज्ञानकर्मतेति भट्टमतमप्यपास्तं ज्ञानविषयतातिरिक्ताया ज्ञाततायां मानाभावादन्यथा ज्ञाततायामपि ज्ञातताद्यतिरिक्तायाः कल्पनापत्तेः। वह्निमनुमिनोमि आपादयामीत्यादौ विधेयतानामको विषयताप्रभेदएव द्वितीयार्थः पर्व्वतोवह्निमानित्याद्यनुमितावापत्तौ वा पर्व्वतमनुमिनोमीत्याद्यप्रयोगात् विषयतावच्छेदकत्वाभिन्नप्रकारत्वमेव तत्र द्वितीयार्थ इत्यपि वदन्ति। घटं पश्यति शब्दं शृणोत्यनुभवतीत्यादौ दर्शनाद्यर्थकधातुयोगे साक्षात्कारत्वनिरूपितमेव विषयत्वं कर्मत्वं घटादेरुपनीतचाक्षुषादौ तादृशाप्रयोगात्। आकाशं न पश्यतीत्यादौ पुनरन्वयोवक्ष्यते। तण्डुलपाकं करोतीत्यत्र चिकीर्षाजन्यतावच्छेदकः क्रियायामुद्देश्यतात्मकोविषयताविशेष एव द्वितीयार्थः कृतौ भासते, तेन तण्डुलपाकत्वप्रकारककृतेस्तण्डुलविषयत्वेऽपि पाकदशायां न तण्डुलं करोतीत्यादिकोऽप्रयोगः पाकदशायामोदनं करोतीत्यादौ च द्वितीयाया अनुकूलत्वे लक्षणा तण्डुलादिकर्मककृतिस्तु औदनादिजनिका प्रमाणाभावात्। वर्द्धमानस्तु तत्स्थले धातुना उत्पत्त्यनुकूला कृतिरुच्यते इति तत्रौदनस्य मुख्यमेव कर्मत्वमतएव यत्र कृतिमात्रं धात्वर्थस्तत्र न द्वितीया यथा घटाय यततइत्यादावित्याह तन्न कृत्यादिपदाद्यत्नमात्रप्रतीत्या यत्नत्वावच्छिन्नस्यैव करोत्यर्थत्वात्। मीमांसानक्षार्णवे तु पाककृतौ तण्डुलादेरुपादानविधयेव फलविधयोदनादेरपि विषयत्वमुक्तं यदाह वत्सेश्वरः “सिद्धं साध्यं फलञ्चेति प्रवृत्ते विषयस्त्रिधा। तत्र सिद्धमुपादानं क्रिया साध्यं फलं सुखमिति” तथा च तन्मते तण्डुलपक्वदशायामोदनं करोतीत्यादिप्रयोगे फलत्वेन विषयतैव द्वितीयार्थः। मासं जीवति, क्रोशं स्वपिति, गोदोहं तिष्ठति, कुरून् क्रीडतीत्यादावधिकरणत्वं गौणमेव कर्मत्वं तथाऽनुभाव्यते “कालानामध्वमानानां क्रियायां मोहतामपि। आधारता भौव्यधातोः कर्मता स्याद्विभाषयेति” स्मृतेः”। “कर्मणि द्वितीया” “कर्मण्यण्” पा०। सकर्मकः अकर्मक इत्यादि। २वैशेषिकमतसिद्धे मूर्त्तद्रव्याश्रिते क्रियारूपे पदार्थभेदे। तल्लक्षणादि कणादसूत्रेऽस्योदर्शितं यथा—“एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्” सू० “गुणानन्तरमुद्दिष्टं कर्मोलक्षणमाह एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणं, संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्वोत्

पश्चान्नान्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिकारणापेक्षायां पूर्वसंयोगाभावापेक्षायाञ्च नासिद्धत्वम् स्यात् पश्चाद्भावान्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं पूर्वसंयोगध्वंसस्य स्वोत्पत्त्यनन्तरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्या तल्लक्षणसम्बन्धाभावात् । नित्य वृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्मत्वं, चलतीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा, गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा । स च यं चलतीति प्रत्ययसाक्षिकः पदार्थो नाशिरलदेशोत्पादनादिनोपपाद्यः क्षणभङ्गस्यापि निराकरिष्यमाणत्वात् । लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः पूर्व्वोक्त एव” उपस्का० “संयोगविभागवेगानां कर्म समानम्” सू० । “कश्चिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्य्यकारित्वमाह, कारणमित्यनुषङ्गः यत्र द्रव्ये कर्मोत्पन्नं तेन समं यावद्द्रव्यं संयुक्तमासीत् तावन्मात्रकान् विभागान् जनयित्वा तावतः संयोगानपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव स्वाश्रये करोति वेगपदं स्थितिस्थापकस्याप्युपलक्षयति” उपस्का० “न द्रव्याणां कर्म” सू० । “ननु क्रियावता द्रव्येणारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यमारब्धं यत्तदपि कर्मजन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्त्तित्वादत आह कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः । कुत एवमत आह” उपस्का० “व्यतिरेकात्” सू० । “व्यतिरेकादिति निवृत्तेरित्यर्थः उत्तरसंयोगेन कर्मणि निवृत्ते द्रव्यमुत्पद्यते इति न कर्मणो द्रव्यकारणत्वं विनश्यदवस्थञ्च कर्म न द्रव्यकारणम् । किञ्च कर्म द्रव्यस्यासमवायि कारणं वा भवेन्निमित्तकारणं वा, न तावदाद्यः, द्रव्यस्यासमवायिकारणनाशनाश्यत्वेन अवयवकर्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः । न द्वितीयः, महापटनाशेऽवस्थितसंयोगेभ्य एव खण्डपटोत्पत्तौ निष्कर्मणामेवावयवानां द्रव्यारम्भदर्शनाद्व्यभिचारात्” उपस्का० । “गुणवैधर्म्याञ्च कर्मणां कर्म” सू० । “ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्य्यं गुणानाञ्च गुणस्तथा किं कर्मणामपि कर्म कार्य्यम् ? इत्यत आह । कार्य्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यमुक्तं “तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते” इति सूत्रेण कर्मणां कर्मजनकत्वं प्रतिषिद्धमेव तदिहानूद्यते इति भावः” उपस्का० । “असमवायात् सामान्यकार्य्यं कर्म न विद्यते” सू० “असमवायादित्यत्र द्वयोर्द्वयोर्बहुषु वेति योज्यं, तथा च न द्रव्ययोरेकं कर्म समवैति न वा द्रव्येष्वेकं कर्म समवैति तेन सामान्यस्य समुदायस्य कार्य्यं कर्म न विद्यते । अत्रापि विदिशोनार्यो न समागमः यदि कर्मव्यासज्यवृत्ति स्यात् ! एकस्मिन् चलति, द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु च द्रव्येषु चलतीति प्रत्ययः स्यात् ! न चैतत्, तस्मात् कर्म व्यासज्यवृत्तीत्यर्थः । ननु शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथमन्यथा शरीरे चलति करचरणादावपि चलतीति प्रत्ययः, एवमन्यत्राप्यवयविनीति चेन्न अवयविकर्मसामग्र्या अवयवकर्मसामग्रीव्याप्यत्वात् तथोपलम्भः न तु वैपरीत्यम्, महावयवे चलति सर्वत्रावयविनि चलतीति प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्य्याकार्य्यसंयोगोऽपि न स्यात्, कारणकर्मणैव कार्य्यस्यापि संयोगोपपत्तेः” उपस्का० “ननु मूर्त्तगुणानां कार्य्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं स्वाश्रयगुणपूर्व्वकत्वञ्चोक्तं द्रव्यकर्मणोश्च न कर्म कारणमित्युक्तं, तथा च कर्मणः किमपि न कार्य्यमित्यायातं, तथा चातीन्द्रियाणां सूर्य्यादिगतीनाम् अनुमानमपि दुर्लभं, लिङ्गाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां कर्मेति सूत्रोक्तमेव स्मारयन्नाह “संयोगविभागाश्च कर्मणाम्” सू० “जन्या इति शेषः व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनं संस्कारोऽप्युपलक्षणीयः । ननु द्रव्यकर्मणो न कर्म कार्य्यं इति पूर्वमुक्तम्, संयोगविभागौ तु संयोगविभागकार्य्यावेव, तथा चेदानीं कर्मणः कारणत्वाभिधानं विरुद्धमित्यत आह” उपस्का० । ‘कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम्” सू० । “कारणसामान्यपदेन तत्प्रकरणमुपलक्ष्यते तेन कारणसामान्याभिधानप्रकरणे द्रव्यकर्मणी प्रति कर्मणोऽकारणत्वमुक्तं न तु सर्वथाप्यकारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन “संयोगविभागाश्च कर्मणामिति” सूत्रं व्याहन्येतेति भावः” उपस्का० ।

तच्च कर्म पञ्चविधम् । “उत्क्षेपणं तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च” भाषा० अत्रेदं बोध्यम् । कर्त्तृयत्नार्थकत्ववादिमतेऽस्य यत्नार्थककृधातुनिष्पन्नत्वेऽपि उक्तलक्षणक्रियामात्रे रूढत्वं न तु यौगिकत्वम् । तच्च कर्त्तृशब्दे प्रदर्शिते कर्मादिशब्दवत् कर्त्तृपदस्य रूढत्वप्रतिपादनपरे शब्दचि०वाक्ये उक्तम् । कृञ उत्पत्त्यनुकूलव्यापारमात्रार्थकत्ववादिमते तु यौगिकत्वमिति भेदः । व्याकरणमते व्यापारमात्ररूपक्रियायाम् “व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया । कृञोऽकर्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते” इति हरिणा

[redacted]

कल्पोयत्वाविकल्पनिरासेन कर्मपर्यायक्रियाशब्दस्य व्यापारार्थकत्वस्योक्तेः। क्रिया च धात्वर्थव्यापारभेदः अधिकं क्रियाशब्दे वक्ष्यते। ४ शास्त्रविहिते अग्निहोत्रादियागादौ तच्च त्रिविधम् "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कर्म चैवं त्रिधा मतम्" इति व्यासोक्तेः। तत्र नित्यमकरणे प्रत्यवायानुबन्धि सन्ध्यावन्दनादि। नैमित्तिकं निमित्तनिश्चयाधीनकर्त्तव्यताकं जातेष्ट्यादि। काम्यं कामनाधीनकर्त्तव्यमश्वमेधादि। पुनः प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं सात्त्विकराजसतामसभेदात्। तल्लक्षणान्युक्तानि गीतायां यथा "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम्। अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते १। यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् २। अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्। मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम्" ३। "नियतं नित्यतया विहितं, सङ्गरहितमभिनिवेशशून्यम्। अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या शत्रुद्वेषेण वा यत् कृतं न भवति फलं प्राप्तुमिच्छता न फलप्रेप्सुना इति लक्षणेन निष्कामेण कर्त्रा यत् कृतं कर्म तत् सात्त्विकमुच्यते १। यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्तुमिच्छता साहङ्कारेण वा मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येवं निरूढाहङ्कारयुक्तेन च क्रियते तच्च पुनर्बहुलायासमतिक्लेशयुक्तम् तद्राजसमुदाहृतम् २। अनुबध्यत इत्यनुबन्धं पश्चाद्भावि शुभाशुभं क्षयं वित्तक्षयं हिंसां परपीडां पौरुषञ्च स्वसामर्थ्यमनपेक्ष्यापर्य्यालोच्य केवलं मोहादेव यत् कर्मारभ्यते तत्तामसमुदाहृतम्" ३ श्रीधरः। प्रकारान्तरेण तत्त्रिविधं शुक्लकृष्णशुक्लकृष्णभेदात् तत्र शुक्लं हिंसाद्यनपेतं पुण्यजनकं स्वाध्यायादि। कृष्णं शास्त्रनिषिद्धं पापजनकं ब्रह्महत्यादि। कृष्णशुक्लम् हिंसादिसहितं वेदविहितं पुण्यापुण्यजनकं पशुयागादि। कर्मविपाकशब्दे उदा०। तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं प्रवृत्तं निवृत्तं च यथाह मनुः "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते। प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम्। निवृत्तं सेव्यमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै"। "कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं, तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते" मल०त०रघुन०

विहितकर्माचरणप्रकारः कर्मयोगशब्दे दृश्यः। ५ कृषौ च "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते" श्रुतिः "फलस्य कर्मनिष्पत्तेर्लोकवत्" जै०सू०। अत्र कर्मशब्दः कृषिवैदिककर्मोभयपरः। "एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयतीति" श्रुतिः। "फलं कर्मायत्तम्" मीमांसकाः।

कर्म्मनाशा स्त्री कर्म नाशयति नश-णिच्—अण्। कीकटदेशस्थे नदीभेदे, यस्या जलस्पर्शेन सर्वपुण्यकर्माणि नश्यन्ति। "कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यस्त्वसौ मतः" भाषा०।

कर्म्मनिष्ठ त्रि० कर्मणि निष्ठा यस्य। १यागादिकर्मासक्ते "ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे। तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथा परे" मनुः। ७त०। २कर्मासक्तौ स्त्री।

कर्म्मन्द पु० भिक्षुसूत्रकारके ऋषिभेदे कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते इनि। कर्मन्दिन् तत्प्रोक्तभिक्षुसूत्राध्यायिषु ब०व० सि०कौ०। इनेर्बह्वृचेव पा० विधानात् अमरे एकवचनप्रयोगश्चिन्त्यमूलः।

कर्म्मपथ पु० कर्मणां कायिकादीनां पन्थाः अच् समा०। "कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम्। मनसा त्रिविधम् चैव दश कर्मपथांस्त्यजेत्" भा० अनु० १३ अ० उक्तेषु दशसु शुभाशुभकर्ममार्गेषु ते च दशकर्मपथास्तत्रैवोक्ताः यथा "प्राणातिपातः स्तैन्यञ्च परदारमथापि वा। त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत्। असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतन्तथा। चत्वारि वाचा राजेन्द्र! न जल्पेन्नानुचिन्तयेत्। अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम्। कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत्। तस्माद्वाक्कायमनसा नाचरेदशुभं नरः। शुभाशुभान्याचरन् हि तस्य तस्याश्नुते फलम्"।

कर्म्मप्रवचनीय पु० कर्म क्रियां प्रोक्तवान् इति कर्म प्रवचनीयः कर्त्तरि भूते बा० अनीयर्। "कर्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य पाणिन्युक्ते अन्वादिषु शब्देषु। ते हि संप्रति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्तीति तेषां तथात्वं यथोक्तं हरिणा "क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः। नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः" इति "अधिपरी अनर्थकौ" पा०। नादेस्तद्द्योतकत्वाभावेऽपि योग्यतया तथात्वम्। अन्वादयश्चार्थभेदे तत्संज्ञकाः स्युस्ते चार्था पा० दर्शिताः यथा "कर्मप्रवचनीयाः" इत्यधिकृत्य "अनुर्लक्षणे" "तृतीयार्थे" "हीने" "उपोऽधिके च" "अपपरी वर्जने" "आङ्मर्यादावचने" "लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः" "अभिरभागे" "प्रतिः प्रतिनि-

धिप्रतिष्ठामयोः" "अधिपरी अनर्थकौ" "सुः पूजायाम्" "अतिरतिक्रमणे च" "अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" "अधिरीश्वरे" पा०। "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" पा०।

कर्मन्यास पु० कर्मणां विहितकर्मणां विधिना न्यासः त्यागः, कर्मणाम् ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानानां फलस्य न्यासो वा। विहितकर्मणां विधानेन १त्यागरूपसन्न्यासायाम् ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठानेन २कर्मफलत्यागे च। कर्मसंन्यासोऽप्यत्र।

कर्मफल न० कर्मणां शास्त्रविहितानां निषिद्धानां वा फलम्। शुभाशुभकर्मणां १सुखदुःखादिरूपे। फले तत्र विहितकर्मणां फलाभिसन्धौ तत्तत्फलप्राप्तिः अनभिसन्धाने परम्परया चित्तशुद्ध्या मुक्तिप्राप्तिरिति भेदः। यथाह मल०त०विष्णुपु० "त्रिवर्गफलदाः काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदाः" गीतापि "युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् अयुक्तः कामकारेण फले सक्तोनिबध्यते"। युक्तः ईश्वराय कर्माणि न फलायेत्येवं समाहितः, फलं त्यक्त्वा फलमनभिसन्धाय कर्माणि कुर्वन्नपीतिशेषः। शान्तिमाप्नोति सत्त्वशुद्धिपापक्षयसंन्यासनिष्ठां क्रमेण प्राप्नोतीत्यर्थः। अयुक्तस्तद्बहिर्मुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत्। फले सक्तः मम फलायेदं कर्म तत्करोमीत्येवं फले सक्तोनिबध्यते" म०त०रघु०। "विष्णुपुराणे। "कर्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे। अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति"। तां कर्ममहीं भारतवर्षरूपाम् "पितृवंशस्थे दिवि ये च मूर्ताः कामप्रदाः काम्यफलाभिसन्धौ—विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु" शा० त० रुचिदत्तः। अधिकं कर्मयोगशब्दे वक्ष्यते। कर्मफलानामीश्वरस्यैव दातृत्वमिति वेदान्तिनः। मीमांसकमते धर्मादेव फलमिति भेदः। तच्च ईश्वरशब्दे दर्शितं "फलमत उपपत्तेः" इत्यादिके शा०सूत्रभाष्ये दर्शितम् "यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते" "न मे कर्मफले स्पृहा" गीता। कर्मरङ्गस्य फलम् शा० मध्यपदलोपः। (कामराङ्गा) २फले मेदि०।

अथ कर्मणां फलमस्ति न वेति सन्देहे निरूप्यते, तत्र कर्मणः प्ररोचनार्थतया न फलमस्तीति श्रीभागवतवचनं श्रीधरव्याख्यानञ्चोपजीव्य म०त० निर्णीतं यथा—

"वेदोक्तमेव कुर्वाणोनिःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे। नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः" भाग० ११,३,४८। "वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम्। ननु कर्मणि क्रियमाणे तच्चित्तावसक्तिस्तत्फलञ्च स्यात्, न तु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिः। अतएवाह 'निःसङ्ग' इति अनभिनिवेशितः तत्र ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन। फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येवेत्यत आह 'रोचनार्था' इति कर्मणि रुच्युत्पादनार्था। अतएव तत्रैव "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयोरोचनं परम्। श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम्। उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च। आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु। न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि। कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः। एवं व्यवस्थितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः। फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि"। "इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः,परमपुरुषार्थपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम्। यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम्। यथा "पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्। पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः"। अत्र तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयोजनम्, किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते। ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते, कुत एवं व्याख्यायते, यथाश्रुतस्यैवाघटमानादित्याह उत्पत्त्येति, द्वाभ्याम्। उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु परिणामतोदुःखहेतुषु आसक्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः अजानतः अतो नतान् प्रह्वीभूतान् बुधोवेदोयद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः। तानेवंभूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ वा भ्राम्यतः पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनौ विशतः,"पशुकाम"इति आयुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम" इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधोवेदोयुञ्ज्यात्। तथासत्यनाप्तः स्यादिति भावः। कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः कर्मफलपरां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवस्थितम्। वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परं फलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः? तदाह—हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति अतएव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम्। यथा—"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः। कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नैव दृश्यते"। सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्। तथा च "ज्ञानमुत्-

पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म्मणः । श्रुतिः "तमेतमात्मानं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चे"ति "अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषताञ्चावधार्य्य निष्कामेषु कर्म्मसु प्रवर्त्त्यते । पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्म्मणि न प्रवर्त्तयितव्यः इत्याह षष्ठस्कन्धे—"स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म्म हि । न राति रोगिणोऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः"। राति ददाति"। भ०त०रघु० ।

इदमपि ज्ञाननिष्ठाप्रशंसामात्रम् अन्यथा संसारस्य धर्म्माधर्म्ममूलकतया धर्म्मकार्य्यस्य फलाभावे कथं सुखादिभोगः, कथं वा संसारप्रवृत्तिः । किञ्च ईश्वरपक्षे दर्शिते "फलमत उपपत्तेः" इत्यादिके शा०सूत्रभाष्ये धर्म्मस्य फलदातृत्वमतनिराकरणेनेश्वरस्यैव फलदातृत्वं यदुक्तं तद्विरुद्धं स्यात् । एकान्ततोऽसति कर्म्मणः फले कथमीश्वरस्य तद्दातृत्वोक्तिः सङ्गच्छते ।

अतएव तत्रैव भाग० ११,३, ४६ । "परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् । कर्म्ममोक्षाय कर्म्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा" इति पूर्व्वतरवाक्ये कर्म्मणां कर्म्ममोक्षस्यैव मुख्यफलत्वमुक्तं न तु फलाभावः । व्याख्यातञ्चैतत् श्रीधरेण यथा—"ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्म्माणि विधत्ते न कर्म्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा तत्र दृष्टान्तः अगदम् औषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खण्डलड्डुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि, नैतावताऽगदपानस्य तल्लाभः प्रयोजनं अपि त्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्म्ममोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते" । तत्र दृष्टान्ते ददाति च तानीति वदता दार्ष्टान्तिकेऽपि खण्डलड्डुकादिदानवत् फलवत्त्वं सूचितं किन्तु तस्य न मुख्योद्देश्यत्वम् तत्रारोग्यस्थानीयमोक्षस्यैवेति सुस्थितं कर्म्मणः फलवत्त्वमिति दिक् ।

कर्म्मबन्ध पु० कर्म्मणा बन्धः शरीरसम्बन्धः । १कर्म्मजन्यादृष्टेन पूर्व्वदेहसम्बन्धरूपे संसारे "कर्म्मबन्धं प्रहास्यसि" गीता कर्म्मबन्धनमप्यत्र । कर्म्म बन्धनं बन्धसाधनं यस्य । कर्म्मरूपबन्धनसाधनयुक्ते त्रि० । "लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः" गीता । [जन्यसुखदुःखादेर्भोगे तत्साक्षात्कारे ।

कर्म्मभोग पु० कर्म्मणः कर्म्मजन्यसुखदुःखादेर्भोगः । कर्म्म-

कर्म्मभू स्त्री कर्म्मणः कृषिकर्म्मणो भूः । १कृष्टभूमौ (चषाक्षेत) हेमच० २भारतवर्षे च । [दार्थमूलत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कर्म्ममूल न० कर्म्मणोमूलमिव मूलमस्य । कुशतृणे शब्दच० ।

कर्म्ममीमांसा स्त्री ६त० । कर्म्मबोधकवाक्यमवलम्ब्य संशयपूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मके कर्म्मविषयके विचारशास्त्रभेदे सा च "अथातोधर्म्मजिज्ञासा" इत्यादिका जैमिनिप्रणीता

कर्म्मयुग न० कर्म—हिंसायाम् आधारे भावन् कर्म्मधा० । कलियुगे त्रिका० तस्य हिंसाप्रधानकर्म्माधारत्वात् तथात्वम् ।

कर्म्मयोग पु० कर्म्मसु योगः कौशलम् । फलसाधनस्यापि कर्म्मणोऽफलसाधनत्वापादानरूपे १कौशलभेदे २फलसिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वभावने च । यथा च तत्कौशलं तथा भावनं च कर्त्तव्यं तथा गीतायां नानास्थानेषु दर्शितं यथा "एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु । बुद्ध्या युक्तोयया पार्थ ! कर्म्मबन्धं प्रहास्यसि । नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतोभयात् । व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ! । बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् । यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ ! नान्यदस्तीतिवादिनः । कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्म्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्य्यगतिं प्रति । भोगैश्वर्य्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते । त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ! । निर्द्वन्द्वोनित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् । यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके । तावान् सर्व्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः । कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि । योगस्थः कुरु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! । सिद्ध्यसिद्ध्योः समोभूत्वा समत्वं योग उच्यते । दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ! । बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः । बुद्धियुक्तोजहातीह उभे सुकृतदुष्कृते । तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्म्मसु कौशलम् । कर्म्मणो बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्" ।

अधिकारिभेदेन कर्म्मयोगस्यानुष्ठानप्रकारमाह गीता "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम् । न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति । न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्म्मकृत् । कार्य्यते ह्यवशः कर्म्म सर्व्वः प्रकृतिजैर्गुणैः । कर्म्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा

चरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते । यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्ज्जुन ! । कर्म्मेन्द्रियैः कर्म्मयोगमसक्तः स विशिष्यते । नियतं कुरु कर्म्म त्वं कर्म्म ज्यायो ह्यकर्म्मणः । शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मणः । यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः । तदर्थं कर्म्म कौन्तेय ! मुक्तसङ्गः समाचर । सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् । देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ । इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्द्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः । यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व्वकिल्विषैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् । अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्ज्जन्यादन्नसम्भवः । यज्ञाद्भवति पर्ज्जन्यो यज्ञः कर्म्मसमुद्भवः । कर्म्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् । तस्मात् सर्व्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् । एवं प्रवर्त्तितं चक्रं नानुवर्त्तयतीह यः । अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवति । यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्य्यं न विद्यते । नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः । तस्मादसक्तः सततं कार्य्यं कर्म्म समाचर । असक्तो ह्याचरन् कर्म्म परमाप्नोति पूरुषः । कर्म्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्त्तुमर्हसि । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते । न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन । नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्म्मणि । यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्म्मण्यतन्द्रितः । मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्व्वशः । उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म्म चेदहम् । सङ्करस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः । सक्ताः कर्म्मण्यविद्वांसो यथा कुर्व्वन्ति भारत ! । कुर्य्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् । न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्म्मसङ्गिनाम् । जोषयेत् सर्व्वकर्म्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् । प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते । तत्त्ववित्तु महाबाहो ! गुणकर्म्मविभागयोः । गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते । प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्म्मसु । तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् । मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्म्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः"।

"एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म्म पूर्व्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वं पूर्व्वैः पूर्व्वतरं कृतम् । किं कर्म्म किमकर्म्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । तत्ते कर्म्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् । कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्म्मणः । अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणो गतिः । कर्म्मण्यकर्म्म यः पश्येदकर्म्मणि च कर्म्म यः । स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्म्मकृत् । यस्य सर्व्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्म्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः । त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्म्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः । निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्व्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति किल्विषम् । यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः । समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते । गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म्म समग्रं प्रविलीयते । ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म्मसमाधिना"।

कर्म्मणां त्याज्यकर्त्तव्यतायां विशेषोऽप्यत्राध्याये तत्रोक्तः ।
"सन्न्यासः कर्म्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्म्मसंन्यासात् कर्म्मयोगो विशिष्यते । ज्ञेयः स नित्यः संन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति । निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो ! सुखं बन्धात् प्रमुच्यते । सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् । यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स पश्यति । संन्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति । योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । सर्व्वभूतात्मभूतात्मा कुर्व्वन्नपि न लिप्यते । नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् । प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्त्तन्त इति धारयन् । ब्रह्मण्याधाय कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा । कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि । योगिनः कर्म्म कुर्व्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ।

युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते । सर्व्वकर्म्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्व्वन्न कारयन् । न कर्त्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्म्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते” । एवं गीतायां नानास्थानेषु फलाभिसन्धित्यागेनैव कर्म्मणां परम्परया मोक्षसाधनत्वमुक्तमनुपदं वक्ष्यमाण पात० भाष्ये चेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानानां योगसाधनत्वोक्तेश्च मुमुक्षुणा उक्तयाक्तरीत्यैव कर्म्म कर्त्तव्यमिति स्थितम् । कर्म्म क्रियैव योगो योगसाधनम् । तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानादिरूपे क्रियात्मके २योगसाधने । यथा च तप आदीनां योगसाधनत्वं तथा साधनपादे पातञ्जल सूत्रभाष्यविवरणेषूक्तं यथा—

“तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः” सू० । “उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते । नातपस्विनो योगः सिद्ध्यति अनादिकर्म्मक्लेशवासनाचित्रा प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिर्नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते, स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं सर्व्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं तत्फलसन्न्यासो वा” भा० । “उद्दिष्ट इति । अभ्यासवैराग्ये हि योगोपायौ प्रथमे पादे उक्तौ, न च तौ व्युत्थितचित्तस्य द्रागित्येव सम्भवत इति द्वितीयपादोपदेश्यानुपायानपेक्षते सत्त्वशुद्ध्यर्थं, ततो हि विशुद्धसत्त्वः सत्कारासेवितो अभ्यासवैराग्ये प्रत्यहं भावयति । समाहितत्वमविक्षिप्तत्वं, कथं व्युत्थानचित्तोऽप्युपदेक्ष्यमाणैरुपायैर्युक्तः सन् योगी स्यादित्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेषु आकृष्य प्राथमिकं प्रत्यप्रयुक्ततरतया प्रथमतः क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः । तपःस्वाध्यायेत्यादि, क्रियैव योगः क्रियायोगो योगसाधनत्वात् । अतएव विष्णुपुराणे खाण्डिक्यकेशिध्वजसंवादे । ‘योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जमानोऽभिधीयते” इत्युपक्रम्य तपः “स्वाध्यायादयो” दर्शिताः । व्यतिरेकमुखेन तपस उपायत्वमाह । नातपस्विन इति तपसोऽवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति अनादीति । अनादिभ्यां कर्म्मक्लेशवासनाभ्यां चित्रा अतएव प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता । अशुद्धीरजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः, ननूपादीयमानमपि तपोधातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय इति अत आह—तच्चेति, तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः । प्रणवादयः पुरुषसूक्तरुद्रमण्डलब्राह्मणादयो वैदिकाः, पौराणिकाश्च मन्त्रपारादयः, परमगुरुर्भगवानीश्वरस्तस्मिन्, यत्तदुक्तम्—“कामतोऽकामतोवापि यत् करोमि शुभाशुभम् । तत्सर्व्वं त्वयि सन्न्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्” इति “तत्फलसन्न्यासो वा” फलानभिसन्धानेन कार्य्यकरणम् । यत्तदुक्तम् “कर्म्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्म्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्म्मणि”(गीता) विव० ।

“स हि क्रियायोगः” भा० “समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च” सू० “स हि आसेव्यमानः समाधिं भावयति, क्लेशांश्च प्रतनूकरोति, प्रतनूकृतान् क्लेशान् प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्म्मिणः करिष्यतीति तेषां तनूकरणात् पुनः क्लेशैरपरामृष्टा सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यते इति” भा० । “तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति स हीति” ननु क्रियायोग एव चेत् क्लेशान् प्रतनूकरोति कृतं तर्हि प्रसङ्ख्यानेनेत्यत आह प्रतनूकृतानिति क्रियायोगस्य प्रतनूकरणमात्रे व्यापारो न तु बन्ध्यत्वे क्लेशानां, प्रसङ्ख्यानस्य तु तद्वन्ध्यत्वे, दग्धबीजकल्पानिति बन्ध्यत्वेन दग्धकलमबीजसारूप्यमुक्तम् स्यादेतत्प्रसङ्ख्यानमेव चेत् क्लेशान् अप्रसवधर्म्मिणः करोति कृतमेषां प्रतनूकरणेनेत्यत आह तेषामिति । क्लेशानामतनुत्वे हि बलवद्विरोधिग्रस्ता सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरुदेतुमेव नोत्सहते किमु प्रागेव तद्वन्ध्यभावं कर्त्तुम्, प्रतनूकृतेषु तु दुर्ब्बलेषु तद्विरोधिष्वपि वैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायते उपजाता च तैरपरामृष्टा अनभिभूता नैव यावत् परामृश्यते सत्त्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिसूक्ष्मप्रज्ञायच्छिन्नतया सूक्ष्मोऽखिलविषय इति सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलयाय कल्पिष्यते, कुतः ? समाप्तोऽधिकारः कार्य्यारम्भणं गुणानां यया हेतुभूतया सा तथोक्तेति” विव० । क्रियायोगोऽप्यत्र ।

कर्म्मरङ्ग पुं० कर्म्मणे हिंसायै रज्यते रन्ज–घञ् अश्वाशादिवत् निमित्तार्थे इत० । (कामराङ्गा) १गिरावफलके वृक्षे शब्दच० २तत्फले न० तद्गुणा भाव० उक्ताः “कर्म्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातकृत्” कफनात-

हिंसकत्वाच्च तस्य कर्म्मचण्डालतेति बोध्यम् ।

कर्म्मरी स्त्री कर्म भैषज्योपयोगक्रियां राति-रा गौरा० ङीष् । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

कर्म्मवज्र पु० कर्म शौचकर्म वज्रमिव यस्य । शूद्रे तस्य शौचकर्मानधिकारेण तदाचरणस्य तं प्रति वज्रतुल्यहिंसाहेतुत्वात्तथात्वम् ।

कर्म्मवाटी स्त्री कर्मणां विहितकर्मणां चन्द्रकलाक्रियाणां वा वाटीव । तिथौ हेमच० । तिथीनां सर्वकर्मनिमित्तत्वाच्चन्द्रकलाक्रियाक्रियारूपत्वाच्च तथात्वम् ।

कर्म्मविपाक पु० कर्मणोः पुण्यापुण्यकारणयोर्विपाकः विशेषेण पच्यमानः फलविशेषः । पात० सू० भाष्यादुक्ते जात्यायुर्भोगरूपे १कर्मफले यथा च कर्मणां जात्यायुर्भोगात्मकोविपाकः तथा पात० सू० भा० विवरणेषु प्रपञ्चितं यथा ।"क्लेशमूलः कर्माशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः" सू० । "तत्र पुण्यापुण्यकर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रसवः स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्त्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति । तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु कृतः पुनः पुनरपकारः, स चापि पापकर्माशयः सद्य एव परिपच्यते । यथा नन्दीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः तथा नहुषोऽपि देवानामिन्द्रः सन् स्वकं परिणामं हित्वा तिर्य्यक्त्वेन परिणत इति । तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः क्षीणक्लेशानामपि नास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः इति" भा० ।

"स्यादेतज्जात्यायुर्भोगहेतवः पुरुषं क्लिश्नन्तः क्लेशाः कर्माशयश्च तथा, न त्वविद्यादयस्तत्कथमविद्यादयः क्लेशाः ? इत्यत आह । क्लेशमूलः कर्माशय इत्यादि । क्लेशोमूलं यस्योत्पादे च कार्य्यकरणे च स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति—अविद्यादिमूलः कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुरिति अविद्यादयोऽपि तद्धेतवोऽतः क्लेशा इति । व्याचष्टे तत्रेति । आशेरते सांसारिकाः पुरुषा अस्मिन्नित्याशयः कर्मणामाशयः धर्माधर्मौ, कामात्काम्यकर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादिहेतुर्धर्मो भवति एवं लोभात् परद्रव्यापहारप्रवृत्तौ नरकहेतुरधर्मः मोहादधर्मं हिंसादौ धर्मबुद्धेः प्रवर्त्तमानस्याधर्म एव भवति मोहजोधर्मो, ऽस्ति तु क्रोधजोधर्मः तद्यथा ध्रुवस्य जनकापमानजन्मनः क्रोधात्तज्जिगीषयाहितेन कर्माशयेन पुण्येनान्तरीक्षलोकवासिनामुपरिस्थानम्, अधर्मस्तु क्रोधजो ब्रह्मवधादिजन्मा प्रसिद्ध एव भूतानाम् । तस्य द्वैविध्यमाह । स दृष्टजन्मेति तत्र दृष्टजन्मवेदनीयमाह । तीव्रसंवेगेनेति । यथासङ्ख्येन दृष्टान्तमाह । यथा नन्दीश्वर इति । तत्र नारकाणामिति । येन कर्माशयेन कुम्भीपाकादयो नरकभेदाः प्राप्यन्ते तत्कारिणो नारकास्तेषां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयो नहि मनुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेन वा सा तादृशी वत्सरसहस्रादिभिरुपभोग्या वेदना सम्भवतीति शेषं सुगमम्" वि० ।

"सति मूले तद्विपाकोजात्यायुर्भोगाः" सू० ।

"सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलः । यथा तुषावनद्धाः शालितण्डुला अदग्धबीजभावाः प्ररोहणसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा तथा क्लेशावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभावोवेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोग इति तत्रेदं विचार्य्यते किमेकं कर्म एकस्य जन्मनः कारणम्१ । अथैकं कर्मानेकं जन्माक्षिपतीति २ । द्वितीया विचारणा—किमनेकं कर्मानेकं जन्म निर्वर्त्तयति३। अथानेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्त्तयतीति४। न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम्१ कस्मात् ? अनादिकालप्रचितस्यासङ्ख्येयस्यावशिष्टकर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमात् अनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः स चानिष्ट इति । नचैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् २। कस्मात् ? अनेकेषु जन्मसु एकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति । नचानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम्३ । कस्मात् ? अनेकं जन्म युगपन्न सम्भवतीति क्रमेण वाच्यं तथाच पूर्वदोषानुषङ्गः । तस्माज्जन्मप्रायणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयो विचित्रः प्रधानोपसर्ज्जनभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्तः एकप्रघट्टकेन मिलित्वा मरणं प्रसाध्य संमूर्च्छित एकमेव जन्म करोति४ । तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कं भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यत इति असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयत इति । अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति । दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भी भोगहेतुत्वात् द्विविपाकारम्भी वायुर्भोगहेतुत्वात्-नन्दीश्वरवत् नहुषवद्वेति, क्लेशकर्मविपाकानुभवनिर्मिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसंमूर्च्छितमिदं चित्तं

चित्रीकृतमिव सर्वतोमत्स्यजालग्रन्थिभिरिवाततम् इत्येता अनेकभवपूर्व्विका वासनाः। यस्त्वयं कर्म्माशय एष एवैकभविक उक्त इति। ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनाः ताश्चानादिकालीना इति यस्त्वसावेकभविकः कर्म्माशयः स नियतविपाकश्चानियतविपाकश्च तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियमो नत्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, कस्मात्? यो ह्यदृष्टजन्मवेदनीयोऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः —कृतस्याविपक्वस्य नाशः१ प्रधानकर्म्मण्यावापगमनं २वा नियतविपाकप्रधानकर्म्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानमिति३। तत्र कृतस्याविपक्वस्य नाशो यथा शुक्लकर्म्मोदयादिहैव नाशः कृष्णस्य, यत्रेदमुक्तम् "द्वे द्वे ह वै कर्म्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोऽपहन्ति तदिच्छस्व कर्म्माणि सुकृतानि कर्त्तुमिहैव ते कर्म्म कवयो वेदयन्ते" प्रधानकर्म्मण्यावापगमनं २यत्रेदमुक्तम् "स्यात् स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षायालम्" कस्मात्? कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यत्रायमावापङ्गतः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यतीति। नियतविपाकप्रधानकर्म्मणाभिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् ३कथमिति? दृष्टजन्मवेदनीयस्यैव नियतविपाकस्य कर्म्मणः समानं मरणमभिव्यक्तिकारणमुक्तं न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य, यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्म्मानियतविपाकं तन्नश्येत् आवापं वा गच्छेत् अभिभूतं वा चिरमप्युपासीत यावत् समानं कर्म्माभिव्यञ्जकं निमित्तमस्य विपाकाभिमुखं करोतीति तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्म्मगतिश्चित्रा दुर्विज्ञाना चेति, नचोत्सर्गस्यापवादात् निवृत्तिरित्येकभविकः कर्म्माशयोऽनुज्ञायत इति" भा०।

"स्यादेतदविद्यामूलत्वे कर्म्माशयो विद्योत्पादे सत्यविद्याविनाशात् मा नाम तस्य कर्म्माशयान्तरं चैषीत्, प्राक्तन कर्म्माशयानामनादिभवपरम्परासञ्चितानामसंख्यातानामनियतविपाककालानां भोगेन क्षपयितुमशक्यत्वादशक्योच्छेदः संसारः स्यादित्यत, आह सतीति। एतदुक्तं भवति सुखदुःखफलो, हि कर्म्माशयस्तादर्थ्येन तन्नान्तरीयकतया जन्मायुषी अपि प्रसूते सुखदुःखे च रागद्वेषानुषक्ते तदविनिर्भागवर्त्तिनी तदभावे न भवतः, न चास्ति सम्भवो, न च तत्र यस्तुष्यति वोद्विजते वा, न च तस्य सुखं दुःखं वेति। तदियमात्मभूमिः क्लेशसलिलावसिक्ता कर्म्मफलप्रसवक्षेत्रमित्यस्ति क्लेशानां फलोपजननेऽपि कर्म्माशयसहकारि-तेति क्लेशसमुच्छेदे सहकारिवैकल्यात् सत्यप्यनन्तोऽप्यनियतविपाककालोऽपि प्रसुप्तानदग्धबीजभावो न फलाय कल्पत इति। तमिममर्थं भाष्यमेव द्योतयति सत्स्विति। अत्रैव दृष्टान्तमाह—यथा तुषेति। सतुषा अपि दग्धबीजभावाः छेदादिभिः। दार्ष्टान्तिके योजयति तद्वदिति। ननु न क्लेशाः शक्या अपनेतुं, न हि सतामपनय इत्यत आह न प्रसुप्तानदग्धक्लेशबीजभाव इति। विपाकस्य त्रैविध्यमाह स त्रिविध इति। विपच्यते साध्यते कर्म्मभिरिति विपाकः। कर्म्मैकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा प्रथमा विचारणा, द्वितीया तु कर्म्मानेकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वगोचरा। तदेवं चत्वारो विकल्पाः—तत्र प्रथमं विकल्पमपाकरोति—न तावदेकं कर्म्मैकस्य जन्मनः कारणम्१। पृच्छति कस्मादिति। उत्तरम् अनादिकाले ऐकैकजन्मप्रचितस्य अत एव असंख्येयस्य एकैकजन्मक्षयितादेकैकस्मात् कर्म्मणोऽवशिष्टस्य कर्म्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाश्वासो लोकस्य प्रसक्तः सचानिष्ट इति। एतदुक्तं भवति कर्म्माशयस्य चिरत्वात् तदुत्पत्तिवाञ्छयाम्योन्यसंपीडिताश्च कर्म्माशया निरन्तरोत्पत्तयो निरुच्छ्वासाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः शक्योऽवधारयितुं प्रेक्षावतेत्यनाश्वासो पुण्यानुष्ठानं प्रति प्रसक्त इति। द्वितीयं विकल्पं निराकरोति न च एकं कर्म्मानेकस्य जन्मनः कारणम्२। पृच्छति कस्मादिति। उत्तरम् अनेकस्मिन् जन्मन्याक्षिप्तमेकमेव कर्म्मानेकस्य जन्मलक्षणस्य विपाकस्य निमित्तमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स चाप्यनिष्ट इति कर्म्मवैफल्येन तदनुष्ठानाप्रसङ्गात्। यदैकजन्मसमुच्छेद्ये कर्म्मण्येकस्मिन् फलक्रमानियमादनाश्वासस्तदा कैव कथा, बहुजन्मसमुच्छेद्ये कर्म्मण्येकस्मिन्? तत्र त्ववसराभावात् विपाककालाभाव एव साम्प्रतिकस्येति भावः। तृतीयं विकल्पं निराकरोति—नचानेकं कर्म्मानेकस्य जन्मनः कारणम्३। अत्र हेतुमाह तदनेकं जन्म युगपन्न सम्भवत्ययोगिन इति क्रमेण वाच्यं यदि हि कर्म्मसहस्रं युगपज्जन्मसहस्रं प्रसुवीत तत एव कर्म्मसहस्रप्रचयादवशिष्टस्य विपाककालः फलक्रमे नियमश्च न स्यातां न त्वस्ति जन्मनां यौगपद्यम्, एवमेव प्रथमपक्षप्रयोक्तं दूषणमित्यर्थः। तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिशेष्यादनेकं कर्म्मैकस्य जन्मनः कारणमिति४ पक्षोऽवशिष्यते, तत्राज्ञ-

न्मेति जन्म च प्रायणञ्च जन्मप्रायणे तयोरन्तरं मध्यं तस्मिन् विचित्रः सुखदुःखफलोपहारेण विचित्रः यदनन्तरमेव फलं दास्यति तत् प्रधानं यत्तु किञ्चिद्विलम्बेन, तदुपसर्ज्जनं, प्रायणं मरणं, तेनाभिव्यक्तः स्वकार्य्यारम्भणाभिमुख्यमुपनीतः एकप्रघट्टकेन युगपत्, संमूर्च्छितः जन्मादिलक्षणे कार्य्ये कर्त्तव्ये एकलोलीभावमापन्नः एकमेव जन्म करोति नानेकं तच्च जन्म मनुष्यादिभावः। तेनैव कर्म्मणा लब्धायुष्कं कालभेदावच्छिन्नजीवनञ्च भवति तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्म्मणा भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः स्वसम्बन्धितया सम्पाद्यत इति। तस्मादसौ कर्माशयो जात्यायुर्भोगहेतुत्वात् त्रिविपाकोऽभिधीयते। औत्सर्गिकमुपसंहरति—अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति। एकोभवः एकभवः पूर्वकालेत्यादिना समासः, एकभवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय ठन्। क्वचित्पाठः ऐकभविक इति तत्रैकभवशब्दात् भवार्थे ठक्प्रत्ययः एकजन्मावच्छिन्नमस्य भवनमित्यर्थः, तदेवमौत्सर्गिकैकभविकस्य त्रिविपाकत्वमुक्त्वा दृष्टजन्मवेदनीयस्यैकविपाकस्य कर्म्मणस्त्रिविपाकत्वं व्यवच्छिनत्ति—दृष्टेति। नन्दीश्वरस्य खल्वष्टवर्षावच्छिन्नायुषो मनुष्यजन्मनस्तीव्रसंवेगेनाधिमात्रोपायजन्मा पुण्यभेद आयुर्भोगहेतुत्वात् द्विविपाकः, नहुषस्य तु पार्ष्णिप्रहारविरोधिनागस्त्येन्द्रपदप्राप्तिहेतुनैव कर्म्मणा आयुषो विहितत्वादपुण्यभेदो भोगमात्रहेतुः। ननु यथैकभविकः कर्माशयस्तथा किं क्लेशवासना भोगानुकूलाश्च कर्मविपाकानुभववासनाः? तथा च मनुष्यस्तिर्य्यग्योनिमापन्नो न तज्जातीयोचितं भुञ्जीतेत्यत आह—क्लेशेति। संमूर्च्छितमेकलोलीभावमापन्नम्। धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं वासनायाः स्वरूपमाह य संस्कारा इति। औत्सर्गिकमेकभविकत्वम्, क्वचिदपवदितुं भूमिकामारचयति—यस्त्वसाविति। तुशब्देन वासनातो व्यवच्छिनत्ति। दृष्टजन्मवेदनीयस्य, नियतविपाकस्य चायमेकभविकत्वनियमः न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य, किंभूतस्यानियतविपाकस्येति; हेतुं पृच्छति कस्मादिति। हेतुमाह यो हीति। एकामाद्यगतिमाह कृतस्येति। द्वितीयामाह प्रधानेति। तृतीयामाह नियतेति। तत्र प्रथमां विभजते तत्र कृतस्येति। संन्यासिकर्मभ्योऽशुक्लाकृष्णेभ्योऽन्यानि त्रीण्येव कर्माणि कृष्णः१। शुक्ल२। कृष्णशुक्लानि३। तदिह तपःस्वाध्यायादिसाध्यः शुक्लकर्माशय उदित एवादत्तफलस्य कृष्णस्य नाशकः, अविशेषाच्च शबलस्यापि कृष्णभागयोगादिति मन्तव्यं, तत्रैव भगवान् आम्नायमुदाहरति यत्रेदमिति—द्वे द्वे ह वै कर्म्मणी कृष्णकृष्णशुक्ले अपहन्तीति सम्बन्धः वीप्सया भूयिष्ठता सूचिता। कस्येत्यत आह पापकस्य पुंसः कोऽसावपहन्तीत्यत आह एकोराशिः पुण्यकृतः समूहस्य समूहसाध्यत्वात्, तदनेन शुक्लकर्म्माशयस्तृतीय उक्तः। एतदुक्तं भवति बहुभो नामायं परपीड़ादिरहितसाधनसाध्यः शुक्लकर्माशयः यदेकोऽपि सन् कृष्णान् कृष्णशुक्लांश्चात्यन्तविरोधिनः कर्म्माशयान् भूयसोऽप्यपहन्ति। तत् तस्मादिच्छस्वेति छान्दसत्वादात्मनेपदम्। शेषं सुगमम्। अत्र च शुक्लकर्म्मोदयस्यैव स कोऽपि महिमा यत्र इतरेषामभावः,न तु स्वाध्यायादिजन्मनो दुःखात्मनो विरोध्यधर्म्मः अपि तु स्वकार्यदुःखविरोधी, न च स्वाध्यायादिजन्म दुःखं तस्य कार्य्यं, तत्कार्य्यत्वे स्वाध्यायादिविधानानर्थक्यात्तद्बलादेव तदुत्पत्तेः अनुत्पत्तौ वा कर्म्मविपाकादपि निषेधेत अविधाने तदनुत्पत्तेरिति सर्व्वं चतुरस्रम्। द्वितीयां गतिं विभजते प्रधाने कर्म्मणि ज्योतिष्टोमादिके तदङ्गस्य पशुहिंसादेरावापगमनं द्वे खलु हिंसादेः कार्य्ये प्रधानाङ्गत्वेन विधानात्तदुपकारः, "मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीति" हिंसाया निषिद्धत्वादनर्थश्च, तत्र प्रधानाङ्गत्वेनानुष्ठानादप्रधानतरेत्यतो न द्रागित्येव प्रधाननिरपेक्षा सती स्वफलमनर्थं प्रसोतुमर्हति किन्त्वारब्धविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती व्यवतिष्ठते प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च स्वकार्य्ये बीजमात्रतयावस्थानं प्रधाने कर्म्मण्यावापगमनं, यत्रेदमुक्तम् पञ्चशिखेन स्वल्पः सङ्करो ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्व्वस्य पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुनाऽपूर्व्वेण, सपरिहारः शक्यो हि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुम्, अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्म्मविपाकसमये च विपच्येत तथापि यावदसावनर्थं प्रसूते तावत् सप्रत्यवमर्षः—क्षंस्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतसुखसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम्, अतः कुशलस्य महतः पुण्यस्य नापकर्षाय प्रक्षयाय पर्य्याप्तः। पृच्छति कस्मात्? उत्तरं कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति प्रधानकर्म्मतया व्यवस्थितं दीक्षणीयादिदक्षिणान्तं यत्रायं सङ्करः स्वल्पः स्वर्गेऽप्यस्य फले सङ्कीर्णपुण्यलब्धजन्मनः स्वर्गात् सर्व्वथा दुःखेनापराम्रष्टादपकर्षमल्पमल्पदुःखसम्भेदं करिष्यतीति। तृतीयां गतिं विभजते नियतेति। बली-

यत्त्वेह प्राधान्यमभिमतं तत्त्वङ्गतया बलीयस्त्वञ्च नियतविपाकत्वेनान्यदानशक्यत्वात्, अनियतविपाकस्य तु दुर्बलत्वमन्यदा साशक्यत्वात्, चिरमवस्थानं वीजभावमात्रेण, न पुनः प्रधानोपकारितया, तस्य स्वतन्त्रत्वात्। ननु प्रायणेनैकदेश कर्माशयोऽभिव्यज्यत इत्युक्तमिदानीञ्च चिरावस्थानमुच्यते, तत् कथं? सर्वं पूर्व्वेण न विरुध्यत इत्याशयवान् पृच्छति कथमिति। उत्तरम् अदृष्टेति। जात्यभिप्रायमेकवचनम्। तदितरस्य गतिमुक्तामवधारयति यत्त्वदृष्टेति। शेषं सुगमम्" विव०।

"ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात्" सू०।

"ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति यथाचेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकम् एवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः" भा०।

"उक्तम् क्लेशमूलत्वं कर्मणः, कर्ममूलत्वञ्च विपाकानाम्। अथ विपाकाः कस्य मूलम्? येनामी त्यक्तव्या इत्याह ते इत्यादि। व्याचष्टे-ते जन्मायुर्भोगा इति। यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्व्वभावितया तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनस्तदनुभवात्मनः, तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगफलत्वमिति मन्तव्यम्। नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु द्वेष्याः प्रतिकूलवेदनीयत्वात्, कस्मात् पुनः पुण्यहेतुकास्त्वज्यन्ते सुखफलाः? अनुकूलवेदनीयत्वात्। नचैषां प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्त्तुम्, न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतो ह्लादे उपादीयमाने परितापोऽप्यवर्जनीयतयाऽऽपतेत् तयोर्भिन्नहेतुकत्वात् रूपत्वात् इत्यत आह-यथा चेदमिति" विवरणम्

मरणस्य यथा सर्व्वकर्म्मानभिव्यञ्जकत्वं तथा पा०भा०

"अपि च प्रायणमनारब्धफलस्य कर्म्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्त्यनुपपत्तेः। तस्याविशेषाद्यावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्व्वस्याभिव्यञ्जकम्, न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति, नह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते" इत्याशङ्क्य निराकृतं यथा-

"अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम्। आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यदुच्येत ततो वक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्म्मणो युगपत्फलारम्भासम्भवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति। नह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्म्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुम्, प्रतिनियतफलत्वविरोधात्। नापि कस्यचित् कर्म्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति शक्यं वक्तुम्, ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। न हि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्म्मणामुच्छेदः सम्भाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य कर्म्मान्तरस्य चिरमप्यवस्थानं दर्शयति। "कदाचित् सुकृतं कर्म्म कूटस्थमिह तिष्ठति। पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवंजातीयका। यदि च सर्व्वमनारब्धफलं कर्म्मैकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरकतिर्य्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्म्माधर्म्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत, ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्म्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्य्यमाणमुपरुध्येत। न च धर्म्माधर्म्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम्। न च दृष्टफलस्य कर्म्मणः कारीर्य्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्म्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यम्। यथा हि—प्रदीप समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम् एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्म्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्म्मणो वृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति। तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्म्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः। शेषकर्म्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्म्मक्षयश्रुतेः"।

एवं शुभाशुभकर्म्मविपाकः सामान्यतो निरूपितः। इदानीमशुभकर्म्मविपाको विशेषतो निरूप्यते स चाधर्म्मशब्दे १२२० पृ० उक्तोऽपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते-

पुराणसर्व्वस्वे विष्णुपु० २अं० ६अ० पराशरमैत्रेयसंवादे।

"पराशर उवाच। ततश्च नरकान् विप्र! भुवोऽधःसलिलस्य च। पापिनो येषु पात्यन्ते तान् शृणुष्व समाहितः। रौरवश्चैव रोधश्च शूकरोविशसस्तथा। महाज्वालस्तप्तकुम्भः शवलोऽथ विमोहनः। रुधिराम्भो वैतरणी

कृमिशः कृमिभोजनः । असिपत्रवनं कृष्णो लालाभक्षश्च दारुणः । तथा पूयवहः पापो वह्निज्वालो ह्यधःशिराः । सन्दंशः कालसूत्रश्च तमश्चावीचिरेव च । श्वभोजनोऽथाप्रतिष्ठो ह्यर्चिश्च तथापरः । इत्याद्या यातना विप्र ! घातका भयदारुणाः । यमस्य विषये घोराः शस्त्राग्निभयदायिनः । पतन्ति येषु पुरुषाः पापकर्मरताश्च ये । कूटसाक्ष्यं तथा सम्यक्पक्षपातेन यो वदेत् । यश्चान्यदनृतं वक्ति स नरो याति रौरवम् । भ्रूणहा गुरुहन्ता च मित्रहा मुनिसत्तम ! । यान्ति ते रौरवं रोधं यश्चोच्छ्वासनिरोधकः । सुरापो ब्रह्महा हर्त्ता सुवर्णस्य च सूकरे । प्रयान्ति नरके यश्च तैः संसर्गमुपैति वै । राजन्यवैश्यहा ताले तथैव गुरुतल्पगः । तप्तकुम्भे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः । साध्वीविक्रयकृद्बध्य (हत्या) पालश्च केशविक्रयी । तप्तलोहे पतन्त्येते यश्च भक्तं परित्यजेत् । स्नुषां सुताञ्चाभिगामी महाज्वाले निपात्यते । अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्टा नराधमः । वेददूषयिता यश्च वेदविक्रयिकश्च यः । अगम्यागामी यश्च स्यात्ते यान्ति शबलं द्विज ! । चौरो विमोहे पतति मर्य्यादादूषकस्तथा । देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । स याति कृमिभक्षे वै कृमिशे च दुरिष्टकृत् । पितृदेवान् सुरान् यस्तु पर्य्यश्नाति नराधमः । लालाभक्षे पतत्युग्रे शरकर्त्ता च वेधके । करोति कर्णिनो यश्च यश्च खड्गादिकृन्नरः । प्रयान्त्येते विशसने नरके भयदारुणे । असत्प्रतिग्रहीता तु नरकं यात्यधोमुखम् । अयाज्ययाजकस्तद्वत्तथा नक्षत्रसूचकः । क्रूरः पूयवहश्चैको याति मिष्टान्नभुङ्नरः । लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च । विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज ! । मार्जारकुक्कुटच्छागश्ववराहविहङ्गमान् । पोषयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम ! । रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा । सूचीमाहिषिकश्चैव पर्व्वगामी च यो द्विज ! । अगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः । रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये । मधुहारी ग्रामहन्ता याति वैतरणीं नरः । रेतःपानादिकर्त्तारो मर्य्यादाभेदिनो हि ये । ते कृच्छ्रे यान्त्यशौचाश्च कुहकाजीविनश्च ये । असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः । औरभ्रिको मृगव्याधो वह्निज्वाले पतन्ति वै । पात्यते द्विज ! तत्रैव यश्चागारेषु वह्निदः । व्रतेषु लोपको यश्च स्वाश्रमाद्विच्युतश्च यः । सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि । दिवास्वप्ने रेतः स्कन्दा ये नरा ब्रह्मवादिनः । पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने । एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः । ये च दुष्कृतकर्म्माणः पच्यन्ते यातनागताः । यथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः । भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः । वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म कुर्व्वन्ति ये नराः । कर्म्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते । अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः । देवाश्चाधोमुखान् सर्व्वानधः पश्यन्ति नारकान् । स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः । धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम् । सहस्रभागः प्रथमो द्वितीयोऽनुक्रमात्तथा । सर्व्वे ह्येते महाभागा यावन्मुक्तिसमाश्रयाः । यावन्तो जन्तवः स्वर्गे तावन्तो नरकौकसः । पापकृद् याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः" । विविधशुभाशुभकर्मविपाकाः तत्रैव शिवधर्मोत्तरे स्कन्दोक्ताः "अथ पापैरिमे यान्ति यमलोकं चतुर्विधैः । सन्त्रासजननं घोरं विविधाः सर्व्वदेहिनः । गर्भस्थैर्जायमानैश्च बालैस्तरुणमध्यमैः । पुंस्त्रीनपुंसकैर्वृद्धैर्यातव्यं सर्व्वदेहिभिः । शुभाशुभफलं तत्र देहिनां प्रविचार्य्यते । चित्रगुप्तादिभिः सभ्यैर्मध्यस्थैः समदर्शिभिः । न तेऽत्र प्राणिनः सन्ति ये न यान्ति यमक्षयम् । अवश्यं हि कृतं कर्म भोक्तव्यं यद् विचारितम् । तत्र ये शुभकर्म्माणः सौम्यचित्ता दयान्विताः । ते नरा यान्ति सौम्येन पथा यान्ति यमालयम् । यः प्रदद्याद्द्विजेन्द्राणामुपानत्काष्ठपादुके । स नराश्वेन महता सुखं याति यमालयम् । छत्रदानेन गच्छन्ति पथा शुभ्रेण देहिनः । दिव्यवस्त्रपरीधाना यान्ति वस्त्रप्रदायिनः । शिविकायाः प्रदानेन सद्रथेन सुखं व्रजेत् । शय्यासनप्रदानेन स्वपन् याति यमाश्रयम् । आरामकर्त्ता छायासु शीतलासु सुखं व्रजेत् । यान्ति पुष्पकयानेन पुष्करारामदायिनः । देवायतनकर्त्ता च यतीनामाश्रमस्य च । अनाथपान्थकामास्तु क्रीडन् याति रथोत्तमैः । देवाग्निगुरुविप्राणां मातापित्रोश्च पूजकाः । पूज्यमाना नरा यान्ति कामिकेन यथासुखम् । द्योतयन्तो दिशः सर्व्वा यान्ति दीपप्रदायकाः । प्रतिश्रयप्रदानेन सुखं याति गृहे स्वपन् । सर्व्वकामसमृद्धेन पथा गच्छन्ति गोप्रदाः । येऽन्नदानानि कुर्व्वन्ति ते तृप्ता यान्ति सत्पथा । आर्त्तौषधप्रदातारः सुखं यान्ति निरामयाः । विश्राम्यमाणा गच्छन्ति गुरुशुश्रूषणे रताः । पादशौचप्रदानेन शीतलेन पथा व्रजेत् ।

पादाभ्यङ्गञ्च यः कुर्य्यादश्वपृष्ठेन स व्रजेत् । हेमरत्नप्रदानेन याति दुर्गाणि निस्तरन् । वरानडुत्प्रदानेन वरयानेन गच्छति । अन्नपानप्रदानेन पिबन् खादंश्च गच्छति । इत्येवमादिभिर्दानैः सुखं यान्ति यमालयम् । स्वर्गेऽपि विपुलान् भोगान् प्राप्नोति विविधान्नरः । सर्व्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् । सद्यः प्रीतिकरं दिव्यं बलबुद्धिविवर्द्धनम् । नान्नदानसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते । अन्नाद्भवन्ति भूतानि तदभावे म्रियन्ति च । रक्तं मांसं वसा शुक्रं क्रमादन्नात् प्रवर्त्तते । शुक्राद्भवन्ति भूतानि तस्मादन्नमयं जगत् । हेमरत्नाश्वनागेन्द्रनारीस्रक्चन्दनादिभिः । समस्तैरपि संप्राप्तैर्न रमन्ते बुभुक्षिताः । गर्भस्था जायमानाश्च बालाद्वृद्धाश्च मध्यमाः । आहारमभिकाङ्क्षन्ति देवदानवराक्षसाः । क्षुधा हि सर्व्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः । तस्मादौषधिलेपेन (आहारेण) प्रतीकारः प्रकीर्त्तितः । नास्ति क्षुधासमं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधासमः । नास्त्याहारसमं सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः । अतएव महापुण्यमन्नदानं प्रधानतः । यतः क्षुधाग्निसन्तप्ता म्रियन्ते सर्व्वदेहिनः । अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्व्वदः । तस्मादन्नप्रदानेन सर्व्वदानफलं लभेत् । त्रैलोक्ये यानि रत्नानि भोगस्त्रीवाहनानि च । अन्नपानप्रदः सर्व्वमिहामुत्र च तल्लभेत् । यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते पुण्यसञ्चयम् । अन्नप्रदातुस्तस्यार्द्धं कर्त्तुश्चार्द्धं न संशयः । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां देहः परमसाधनम् । स्थितिस्तस्यान्नपानाभ्यामतस्तत् सर्व्वसाधनम् । अन्नं प्रजापतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् । तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति । त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतम् । पवित्रममृतं दिव्यं शुद्धं सर्व्वरसाश्रयम् । अन्नपानाश्वगोवस्त्रशय्याच्छत्रासनम् । प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः । एवं दानविशेषेण धर्म्मराजपुरं नराः । यस्माद्यान्ति सुखेनैव तस्माद्दानं समाचरेत् । ये पुनः क्रूरकर्म्माणः पापा दानविवर्जिताः । ते घोरेण पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् । षडशीतिसहस्राणि योजनानामतीत्य वै । वैवस्वतपुरं ज्ञेयं नानारूपव्यवस्थितम् । समीपस्थमिवाभाति नराणां शुभकर्म्मणाम् । पापानामतिदूरस्थं पथा रौद्रेण गच्छताम् । तीव्रकण्टकयुक्तेन शर्कराविचितेन च । क्षुरधारानिभैस्तीक्ष्णैः पाषाणैर्निचितैस्तथा । क्वचित् पङ्केन महता उत्तु-स्तारैश्च पातकैः । क्वचित् सूचीनिभैर्दर्भैः संकुलेन पथा क्वचित् । तटप्रपातविषमैः पर्व्वतैर्वृक्षसंकुलैः । प्रतप्ताङ्गारयुक्तेन यान्ति मार्गेण दुःखिताः । क्वचिद्विषमगर्त्तैश्च क्वचिल्लोष्ट्रैः सुपिच्छलैः । प्रतप्तवालुकाभिश्च तथा तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः । अनेकशाखाविततैर्व्याप्तं वंशवनैः क्वचित् । कष्टेन तमसा मार्गमनालम्बेन कुत्रचित् । अयःशृङ्गाटकैर्व्याप्तैः क्वचिद्दावाग्निना पुनः । क्वचित्तप्तशिलाभिश्च क्वचिद्व्याप्तं हिमेन च । क्वचिद्वालुकया व्याप्तमाकण्ठान्तप्रवेशया । क्वचिदुष्णाम्बुना व्याप्तं क्वचिच्च करीषाग्निना । क्वचित् सिंहैर्वृकैर्व्याप्तं दंशैः कीटैश्च दारुणैः । क्वचिन्महाजलौकाभिः क्वचिच्चाजगरैः पुनः । मक्षिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित् सर्पैर्विषोल्वणैः । मत्तमातङ्गयूथैश्च बलोन्मत्तैः प्रमाथिभिः । पन्थानमुल्लिखद्भिश्च तीक्ष्णशृङ्गैर्महावृषैः । महाविषाणैर्महिषैरुष्ट्रैर्मत्तैश्च रौद्रकैः । डाकिनीभिश्च रौद्राभिर्विकरालैश्च राक्षसैः । व्याधिभिश्च महाघोरैः पीड्यमाना व्रजन्ति ते । महाधूलिविमिश्रेण महाचण्डेन वायुना । महापाषाणवर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः । क्वचिद्विद्युत्प्रपातेन दार्य्यमाणा व्रजन्ति च । महाटङ्कीववर्षेण भिद्यमानाश्च सर्व्वतः । पतद्भिर्वज्रसंघातैरुल्कापातैश्च दारुणैः । प्रतप्ताङ्गारवर्षेण दह्यमानारुदन्ति च । महता पांशुवर्षेण पूर्य्यमाणा रुदन्ति हि । वज्रमेघरवैर्घोरैर्वित्रास्यन्ते मुहुर्मुहुः । निशितायुधवर्षेण चूर्ण्यमानाश्च सर्व्वतः । महाक्षाराम्बुधाराभिः सिच्यमाना द्रवन्ति च । महाशीतेन मरुता रूक्षेण परुषेण च । समन्ताद्धूयमानास्ते शुष्यन्ते सङ्कुचन्ति च । इत्थं रौद्रेण मार्गेण पाथेयरहितेन च । निरालम्बेन दुर्गेण निर्जनेन समन्ततः । अविश्रामेण महता निर्गतापाश्रयेण च । तमोरूपेण कष्टेन सर्व्वदुःखाश्रयेण च । नीयन्ते देहिनः सर्व्वे ये मूढाः पापकारिणः । यमदूतैर्महाघोरैस्तदाज्ञाकारिभिर्बलात् । एकाकिनः पराधीना मित्रबन्धुविवर्जिताः । शोचन्तः स्वानि कर्म्माणि रुदन्तस्ते मुहुर्मुहुः । प्रेतीभूता विवस्त्राश्च शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः । कृशाङ्गा भीतभीताश्च दह्यमानाः क्षुधाग्निना । बद्धाः शृङ्खलया केचिदुत्तानाः पादयोर्नराः । आकृष्यन्ते कृष्यमाणा यमदूतैर्बलोत्कटैः । उरसाऽधोमुखाश्चान्ये कृष्यमाणाः सुदुःखिताः । केशपाशनिबद्धाश्च समाकृष्यन्ति रज्जुना । ललाटे चासिना चान्ये भिन्नाः कृष्यन्ति देहिनः । उत्तानाः कण्टकपथा क्वचिद्-

क्रूरवर्त्मना । पश्चाद्वद्धाः कूटवद्धाश्च जठरे च प्रपीडिताः । पूरिताः शृङ्खलाभिश्च हस्तयोश्चापि कीलिताः । पीवापाशेन कृष्यन्तः प्रयान्त्यन्ये सुदुःखिताः । जिह्वाग्रप्रबद्धेनाकृष्य नीयन्ति रज्जुना । अङ्कुशाग्रसमाबद्धेन क्षिप्यमाणा यतस्ततः । भिन्ने मरपणे बद्ध्वा नीयन्तेऽन्ये च रज्जुना । नासापथरज्ज्वा च समाकृष्यन्ति चापरे । भिन्नाः कपोलयोरज्ज्वाकृष्यन्ते ते तथौष्ठयोः । विभिन्नाश्चोदरे चान्ये तप्तशृङ्खलया नराः । छिद्यन्ते कर्णयोश्चान्ये भिन्नाश्च चिकुरे परे । छिन्नाग्रपादहस्ताश्च छिन्नकर्णोष्ठनासिकाः । संछिन्नशिश्नवृषणाश्छिन्नभिन्नाङ्गसन्धयः । प्रतुद्यमानाः कुन्तैश्च भिद्यमानाश्च सायकैः । इतस्ततः प्रधावन्ति क्रन्दमाना निराश्रयाः । मुद्गरैर्लौहदण्डैश्च हन्यमाना मुहुर्मुहुः । कण्टकैर्विविधैर्घोरैर्ज्वलिताग्निसमप्रभैः । भिन्दीपालैर्विभिद्यन्ते स्रवन्तः पूयशोणितम् । कृमिजग्धाश्च नीयन्ते सर्व्वता विवशा नराः । याचमानाश्च सलिलमन्नञ्चापि बुभुक्षिताः । छायां प्रार्थयमानाश्च शीतार्त्ता अनलं पुनः । दानहीनाः प्रयान्त्येवं याचन्तो विमुखा नराः । गृहीतदानपाथेयाः सुखं यान्ति यमालयम् । एवं प्रयान्ति कष्टेन प्राप्ताः प्रेतपुरं तदा । प्रज्ञापितास्तदा दूतैर्निवेश्यन्ते यमाग्रतः । तत्र ये शुभकर्म्माणस्तांस्तु सम्मानयेद्यमः । स्वागतासनदानेन पाद्यार्घ्येण प्रियेण च । धन्या यूयं महात्मानः स्वात्मनोहितकारिणः । येन दिव्यसुखार्थाय भवद्भिः सुकृतं कृतम् । इदं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीभोगभूषितम् । स्वर्गं गच्छध्वमतुलं सर्व्वकामसमन्विताः । तत्र भुक्त्वा महाभोगांस्तदन्ते पुण्यसंक्षयात् । यत्किञ्चिदल्पमशुभं पुनस्तदिह भोक्ष्यथ । ते चापि धर्म्मराजानं नराः पुण्यानुभावतः । पश्यन्ति सौम्यवदनं पितृभूतमिवात्मनः । ये पुनः क्रूरकर्म्माणस्ते पश्यन्ति भयानकम् । पापाश्चक्षुर्नयना विपरीतास्तु बुद्धयः । दंष्ट्राकरालवदनं भ्रुकुटीकुटिलेक्षणम् । ऊर्द्ध्वकेशं महाश्मश्रुं प्रस्फुरदधरोत्तरम् । अष्टादशभुजं क्रुद्धं नीलाञ्जनचयप्रभम् । सर्व्वायुधोद्यतकरं यमदण्डेन तर्जितम् । महामहिषमारूढं दीप्ताग्निसमलोचनम् । रक्तमाल्याम्बरधरं महामेरुमिवोच्छ्रितम् । प्रलयाम्बुदनिर्घोषं पिबन्तमिव सागरम् । ग्रसन्तमिव त्रैलोक्यमुद्गिरन्तमिवानलम् । मृत्युश्च तत्समीपस्थः कालानलसमप्रभः । कालश्चाञ्जनसङ्काशः कृतान्तश्च भयानकः । मारी चोग्रा महामारी कालरात्री च दारुणा । विविधा व्याधयः कष्टा नानारूपा भयावहाः । शक्तिशूलाङ्कुशकराः पाशचक्रासिधारिणः । चक्रदण्डधरा रौद्राः क्षुरतूणधनुर्द्धराः । असंख्याता महावीर्य्याः क्रूराञ्जनसमप्रभाः । सर्व्वायुधोद्यतकरा यमदूता भयानकाः । अनेन परिवारेण महाघोरेण संवृतम् । यमं पश्यन्ति पापिष्ठाश्चित्रगुप्तञ्च भीषणम् । निर्भर्त्सयति चात्यर्थं यमस्तान् पापकर्म्मिणः । चित्रगुप्तश्च भगवान् धर्म्मवाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्कृतकर्म्माणः परद्रव्यापहारिणः ! । गर्व्विता रूपवीर्य्येण परदारविमर्द्दकाः ! । यत् स्वयं क्रियते कर्म्म तत् स्वयं भुज्यते जनाः । तत् किमात्मोपघातार्थं भवद्भिर्दुष्कृतं कृतम् ? । इदानीं किं प्रतप्यध्वं ? पीड्यमानाः स्वकर्म्मभिः । भुञ्जध्वं स्वानि कर्म्माणि नात्र दोषोऽस्ति कस्यचित् । एते ते पृथिवीपालाः संप्राप्ता मत्समीपतः । स्वकीयैः कर्म्मभिर्घोरैर्दुष्प्रज्ञा बलदर्पिताः । भो भो नृपा ! दुराचाराः प्रजाविध्वंसकारिणः ! । अल्पकालस्य राज्यस्य कृते किं दुष्कृतं कृतम् ? । राज्यलोभेन मोहेन बलादन्यायतः प्रजाः । विध्वंसिताः फलं तस्य भुङ्क्ष्वमधुना नृपाः ! । क्व तद्राज्यं कलत्रञ्च यदर्थमशुभं कृतम् । तत् सर्व्वं संपरित्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः । पश्यामस्तद्बलं योनो येन तद्विखण्डिताः प्रजाः । यमदूतैस्ताड्यमाना अधुना कीदृशं भवेत् । एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपालभ्याय मेन ते । शोचन्तः स्वानि कर्म्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति पार्थिवाः । इति धर्म्मं समादिश्य नृपाणां धर्म्मराट् पुनः । तत्पापपङ्कशुद्ध्यर्थमिदं वचनमब्रवीत् । भो भोश्चण्डा महाचण्डा गृहीत्वा नृपतीनिमान् । विशोधयध्वं पापेभ्यः क्रमेण नरकाग्निना । ततः शीघ्रं समुत्थाय नृपान् संगृह्य पादयोः । भ्रामयित्वातिवेगेन निक्षिप्योर्द्ध्वं प्रगृह्य च । सर्व्वप्राणेन महता प्रतप्तेऽथ शिलातले । आस्फालयन्ति तरसा वज्रेणेव महाद्रुमम् । ततः स राजदेहान्तःप्रविष्टो जर्ज्जरीकृतः । निःसंज्ञः स तदा देही निश्चेष्टश्च प्रजायते । ततः स वायुना स्पृष्टः शनैरुज्जीवते पुनः । ततः पापविशुद्ध्यर्थं क्षिप्यते नरकार्णवे । अष्टाविंशतिरेवाधः क्षितेर्नरककोटयः । सप्तमस्य तलस्यान्ते घोरे तमसि संस्थिताः । घोराऽथ प्रथमा कोटिः सुघोरा तदधःस्थिता । अतिघोरा तृतीया च घोरघोरा चतुर्थिका । पञ्चमी घोररूपा च कोटिरेका प्रकीर्त्तिताः । षष्ठी तरलभावाख्या सप्तमी

च भयानका” इत्युपक्रम्य “कराला विकराला च वज्रविंशतिमा स्मृता । त्रिकोणा पञ्चकोणा च सुदीर्घा परितर्त्तुला । सप्तभौमाष्टभौमा च दीप्तमायेति चाष्टमी । एता नाम्ना समुद्दिष्टा घोरा नरककोटयः । अष्टाविंशतिरेवैताः पापानां यातनात्मकाः । आसां क्रमेण विज्ञेयाः पञ्चपञ्चैव नायकाः । प्रत्येकं सर्व्वकोटीनां नामतस्तान्निबोधत । रौरवः प्रथमस्तेषां रुदन्ति यत्र देहिनः । महारौरवपीडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि । तमः शीतं तथा चोष्णं पञ्चाद्ये नायकाः स्मृताः । सुघोषः सुतनस्तीक्ष्णः पद्मः सञ्जीवनः शठः । महामायी विलोमश्च सुलोमश्च कटङ्कटः । तीव्रवेगः करालश्च विकरालः प्रकम्पनः । महापद्मः सुवक्रश्च कालसूत्रः प्रगर्ज्जनः । सूचीमुखः सुनेमिश्च खादकः सुप्रपीडितः । कुम्भीपाकः सुपाकश्च क्रकचश्चातिदारुणः । अङ्गारराशिभवनमसृक्पूयह्रदस्तथा । तीक्ष्णायसस्तु शकुनिर्महासंवर्त्तकः क्रतुः । तप्तजन्तुः पङ्कलेपः पूतिमांसो द्रवत्त्रपुः । उच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः सुदीर्घः कूटशाल्मलिः । अरिष्टः सुमहानादः प्रवाहोऽसृक्प्रवाहणः । ऋक्षमेषवृकगल्यसिंहव्याघ्रगजाननाः । श्वसूकराश्वमहिषवृषखड्गखराननाः । ग्राहकुम्भीरभक्षाख्याः सर्पकूर्माश्च वायसाः । गृध्रोलूकजलौकाश्च शार्दूलकपिकर्कटाः । गण्डकः पूतिवक्त्रश्च रक्ताक्षः पूतिमृत्तिकः । कणधूमस्तथाग्निश्च कृमीणां निचयस्तथा । अमेध्यश्चाप्रतिष्ठश्च रुधिराम्बुः श्वभोजनः । लालाभक्ष्यश्चान्त्रभक्ष्यः सर्व्वभक्ष्यः सुदारुणः । सङ्कटः सुविलम्बश्च विषमः कटपूतनः । अम्बरीषः कटाहश्च कष्टा वैतरणी नदी । सुतप्तलोहशयनमेकपादप्रपूरणः । असितालवनं घोरमस्थिभङ्गः प्रपीडनः । तिलातसीसमुद्गौ च कूटपापः प्रमर्द्दनः । महाचूर्णं सुचूर्णञ्च तप्तलोहमयी शिला । पर्व्वतः क्षुरधाराख्यस्तथा यमलपर्व्वतौ । मूत्रविष्ठान्धकूपश्च क्षारकूपश्च शोषणः । मुसलोदूखलं यन्त्रं शिलाशकटलाञ्छनम् । तालपत्रासिगहनं महामशकमण्डलम् । सम्मोहनोऽङ्गभङ्गश्च तप्तशूलमयोगुडः । बहुदुःखं महादुःखं कश्मलं शमलं मलम् । हालाहलो विरूपश्च सुरूपश्च यमानुगः । एकपादो द्विपादश्च तीव्रश्चावीचिवर्त्तिनः । अष्टाविंशतिरित्येते क्रमशः परिकीर्त्तिताः । एषां नामानुपूर्व्येण पञ्चपञ्चैव नायकाः । रौरवादि अवीच्यन्तं

नरकाणां शतं स्मृतम् । चत्वारिंशत्समधिकं महानरकमण्डलम् । एषु पापाः विपच्यन्ते नराः कर्म्मानुरूपतः । यातनाभिर्विचित्राभिरा कर्म्मप्रक्षयाद्भृशम् । यथा मलप्रक्षयात् यद्वदग्नौ ध्मायन्ति धातवः । तथाऽऽपापक्षयात् पापाः शोध्यन्ते नरकाग्निषु । हस्तयोः पादयोर्बद्धा तप्तशृङ्खलया नराः । महावृक्षाग्रमारोप्य लम्ब्यन्ते यमकिङ्करैः । ततस्ते सर्व्वयत्नेन क्षिप्ता दोल्यन्ति किङ्करैः । दोल्यमानाश्चातिवेगेन निःसंज्ञा यान्ति योजनम् । अन्तरीक्षस्थितानाञ्च लोहभारः समन्ततः । पादयोर्बध्यते तेषां यमदूतैर्महाबलैः । तेन भारेण महता भृशमात्रेण दुःखिताः । ध्यायन्तः स्वानि कर्म्माणि तूष्णीं तिष्ठन्ति निश्चलाः । कशाभिरग्निवर्णाभिर्लौहदण्डैः सकण्टकैः । हन्यन्ते किङ्करैर्घोरैः समन्तात्पापकारिणः । ततः क्षारेण दीप्तेन वह्निनापि विशेषतः । समन्ततः प्रलिप्यन्ते ज्वालाङ्गा जर्ज्जरीकृताः । पुनर्विदार्य्य चाङ्गेषु शिरसः प्रभृति क्रमात् । वार्त्ताकुवत् प्रभज्यन्ते तप्ततैलकटाहके । विष्ठापूर्णे ततः कूपे कृमीणां निचये तथा । मेदोऽसृक्पूयपूर्णायां वाप्यां क्षिप्यन्ति ते पुनः । भक्ष्यन्ते कृमिभिस्तीक्ष्णैर्लौहतुण्डैश्च वायसैः । श्वभिर्दंशैर्वृकैर्व्याघ्रैश्च विकृताननैः । पच्यन्ते मांसवच्चापि सतप्ताङ्गारराशिषु । भिन्नाः शूलेषु तीक्ष्णेषु नराः पापेन कर्म्मणा । तैलिभिरिव आक्रम्य घोरकर्म्मभिरात्मजैः । तिलवत् संप्रपीड्यन्ते चक्राख्ये नरके नराः । तुद्यन्ते चातितप्तेषु लौहभाण्डेष्वनेकधा । तैलपूर्णकटाहेषु सुतप्तेषु तथा पुनः । बहुशः पात्यते जिह्वा येऽसत्याप्रियवादिनः । सन्दंशेन सुदीप्तेन प्रपीड्याकृष्य पादतः । मिथ्यागमप्रवक्तुश्च जिह्वाग्रमास्यनिर्गतात् । जिह्वाङ्गात् कोशविस्तीर्णाच्छल्यैस्तीक्ष्णैश्च पाट्यते । निर्भर्त्सयन्ति ये क्रूरा मातरं पितरं गुरुम् । तेषां वज्रजलौकाभिर्मुखमापूर्य्य सीव्यते । ततः क्षारेण दीप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः । हुतेनापूर्य्य तेऽत्यर्थं तप्ततैलेन तन्मुखम् । इतस्ततः पुनर्वक्त्रं भृशमापूर्य्य हन्यते । विष्ठाभिः कृमिमिश्राभिः सोपानत्खुरखैर्नरैः । परिष्वजन्ति चात्युग्रं प्रदीप्तं लौहशाल्मलिम् । हन्यन्ते पृष्ठदेशे च पुनर्भीमैर्महाघनैः । दन्तुरेणातितीक्ष्णेन क्रकचेन बलीयसा । शिरःप्रभृति पाट्यन्ते घोरैः कर्म्मभिरात्मजैः । खाद्यन्ते च स्वमांसानि पाय्यन्ते शोणितं स्वकम् । अन्नपानं न दत्तं यैर्मूढै-

नानुमोदितम् । इक्षुवत् संप्रपीड्यन्ते जर्जरीकृत्य मुद्गरैः । असितालवनैर्घोरैश्छिद्यन्ते खण्डखण्डशः । सूचीभिर्भिन्नसर्व्वाङ्गास्तप्तस्थूलाग्रपरोपिताः । सन्त्रास्यमानास्तीव्राः क्लिश्यन्ते न म्रियन्ति च । देहादुत्पाट्यते मांसं भिद्यन्तेऽस्थीनि मुद्गरैः । अतोऽवाकृष्यते तूर्णं यमदूतैर्यमोत्कटैः । निरुच्छ्वासे निरुच्छ्वासास्तिष्ठन्ति नरके चिरम् । उच्छ्वसन्तः सदोच्छ्वासे वालुकावदनावृताः । रौरवे रोदमानाश्च पीड्यन्ते विविधैर्वधैः । महारौरवपीडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि । पञ्चरामाश्च गुदे चाक्ताः पदे चोरसि मस्तके । निखन्यन्ते घनास्तीक्ष्णाः सुतप्ता लौहशङ्कवः । सुतप्तवालुकायाञ्च प्रपीड्यन्ते मुहुर्मुहुः । जानुपङ्के भृशं तप्ते क्षिप्ताः क्रन्दन्ति विस्वरम् । तेन तेनैव रूपेण हसन्तीं पारदारिकाम् । गाढमालिङ्गयते नारीं ज्वलन्तीं लोहनिर्मिताम् । पूर्व्वाकाराश्च पुरुषाः प्रज्वलन्तः समन्ततः । दुश्चारिणीं स्त्रियं गाढमालिङ्गन्तो वदन्ति च । किं प्रधावसि वेगेन न ते मोक्षोऽस्ति साम्प्रतम् । लङ्घितस्ते यथा भर्त्ता पापं भुङ्क्ष्व तथाऽधुना । लौहकुम्भे तथा क्षिप्ता सुपिधानैः शनैः शनैः । महदग्निना प्रपच्यन्ते सपाकैरिव मानवाः । ओदन्यूदूखले यास्ताः प्रकुष्यन्ते शिलासु च । क्षिप्यन्ते चान्धकूपेषु दश्यन्ते कृमिभिर्भृशम् । कृमिभिर्भिन्नसर्व्वाङ्गाः शतशो जर्जरीकृताः । सुतीक्ष्णक्षारकूपेषु क्षिप्यन्ते तदनन्तरम् । महाज्वाले च नरके पापाः फूत्कारयन्ति च । इतस्ततश्च धावन्ति दह्यमानास्तदर्च्चिषा । पृष्ठे चानीय जङ्घे द्वे विन्यस्ते करयोः स्थिते । तयोर्मध्येन चाकृष्य बाहुपृष्ठेन गाढतः । बद्धा परस्परं सर्व्वं सुदृढं गाढरज्जुभिः । पिण्डबन्धं दशन्त्येवं भ्रमरास्तीक्ष्णलोहजाः । मानिनां क्रोधिनाञ्चैव तस्कराणाञ्च दारुणा । पिण्डबन्धसमा याम्या महाज्वाले च यातना । रज्जुभिर्वेष्टिताङ्गाश्च प्रलिप्ताः कर्द्दमेन च । करीषतुषवह्नौ च पच्यन्ते न म्रियन्ति च । सुतीक्ष्णधारतोयेन कर्कशासु शिलासु च । आ पापसंक्षयात् पापा घृष्यन्ते चन्दनं यथा । शरीराभ्यन्तरगतैः प्रभूतैः कृमिभिर्नराः । भक्ष्यन्ते तीक्ष्णवदनैरा देहप्रलयाद्भृशम् । कृमीणां निचये क्षिप्ताः पूतिमांसस्य राशिषु । तिष्ठन्त्युद्विग्नहृदयाः पर्व्वताभ्याञ्च पीडिताः । सुतप्तवज्रलेपेन शरीरमनुलिप्यते । अधोमुखोर्द्ध्वपादश्च धृताः क्षार्य्यन्ते वह्निना । वदनान्तःप्रविन्यस्तं सुतप्तमयो

गुडम् । ते खाद्यन्ते पराधीना हन्यमानास्तु मुद्गरैः । ये शिवायतनारामवापीकूपमठाङ्गणान् । विद्रावयन्ति पापिष्ठा रूपासन वसन्ति च । व्यायामोद्वर्त्तनाभ्यङ्गस्नानपानभोजनम् । क्रीडनं द्यूतशिल्पमाचरन्ति वसन्ति च । ते वधैर्विविधैर्घोरैरिक्षुयन्त्रादिपीडनैः । निरयाग्निषु पच्यन्ते यावदाचन्द्रतारकम् । ये शृण्वन्ति गुरोर्निन्दां तेषां कर्णौ प्रपूर्य्यतः । अग्निवर्णैरयःकीलैस्तप्तताम्रादिभिः स्रुतैः । त्रपुसीसारकूटाद्यैः क्षारेण जतुना पुनः । सुतप्ततीक्ष्णतैलेन वज्रलेपेन चान्ततः । क्रमादापूर्य्यतः कर्णौ नरकेषु च यातनाः । अनुक्रमेण सर्व्वेषु भवन्त्येते समन्ततः । सर्व्वेन्द्रियाणामप्येवं क्रमात् पापेन यातनाः । भवन्ति घोराः प्रत्येकं शरीरेण कृतेन च । स्पर्शलोभेन ये मूढाः संस्पृशन्ति परस्त्रियम् । तेषां त्वगग्निवर्णाभिः सूचीभिः पूर्य्यते भृशम् । ततः क्षारादिभिः सर्व्वैः शरीरमनुलिप्यते । यातनाश्च महाकष्टाः सर्व्वेषु नरकेषु च । गुरौ कुर्व्वन्ति भ्रुकुटीं क्रूरनेत्राश्च ये नराः । परदारांश्च पश्यन्ति लुब्धाः स्निग्धेन चेतसा । सूचीभिरग्निवर्णाभिस्तेषां नेत्रे प्रपूर्य्यतः । क्षाराद्यैश्च क्रमात् सर्व्वैर्दृष्टे सर्व्वाश्च यातनाः । देवाग्निगुरुविप्राणामनिवेद्य च भुञ्जतः । लौहकीलशतैस्तप्तैस्तज्जिह्वास्य प्रपूर्य्यते । ततः क्षारेण दीप्तेन तैलताम्रादिभिः क्रमात् । शरीरेषु महाघोराश्चिता नरकयातनाः । ये शिवारामपुष्पाणि लोभात् संगृह्य पाणिना । जिघ्रन्ति मूढमनसः शिरसा धारयन्ति वा । आपूर्य्य च शिरस्तेषां सुतप्तैर्लोहशङ्कुभिः । नासिका चातिबहुशस्ततः क्षारादिभिः पुनः । ये निन्दन्ति महात्मानमाराध्यं धर्म्मदेशकम् । शिवभक्तांश्च ये मूढाः शिवधर्म्मञ्च शाश्वतम् । तेषामुरसि कण्ठे च जिह्वायां दन्तसन्धिषु । तालुन्योष्ठे च नासायां मूर्द्ध्नि सर्व्वाङ्गसन्धिषु । अग्निवर्णाः सुतप्ताश्च विविशा लोहशङ्कवः । आपीड्यन्ते सुबहुशः स्थानेष्वेतेषु मुद्गरैः । ततः क्षारेण तप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः । तप्ततैलादिभिः सर्व्वैरापूर्य्यन्ते समन्ततः । यातना च महाश्चित्रा शरीरस्यापि सर्व्वतः । निःशेषं नरकेष्वेवं भवन्ति क्रमशः पुनः । ये स्पृशन्ति परद्रव्यं पद्भ्यां विप्रं स्पृशन्ति च । शिवोपकरणं गाश्च ज्ञानञ्च लिखितं क्वचित् । हस्तपादौ घनौ तेषामाचूर्य्यन्ते समन्ततः । क्षारताम्रादिभिस्तप्तैः खाद्यन्ते बहुशः पुनः ।

नरकेषु च सर्व्वेषु विचित्रा देहयातनाः । भवन्ति बहवः कष्टाः पाणिपादसमुद्भवाः । शिराग्रतलपर्य्यन्ते विदारणेन कुत्रचित् । यस्तृष्णजन्ति ये पापाः पुरीषं मूत्रमेव वा । तेषां छिद्रं वदनं पूर्य्यते लोहशङ्कुभिः । सूचीभिरग्निवर्णाभिस्ततश्चापूर्य्यते पुनः । लोहदण्डैश्च तप्ताग्निसवर्ण्णैः सकण्टकैः । आपोथ्यन्ते गुदे तेषां यावन्मूर्द्धि विनिर्गतः । ततः क्षारेण महता ताम्रेण तपुषा पुनः । द्रुतेनापूर्य्यते गाढं गुदं छिद्रञ्च देहिनाम् । मनः सर्व्वेन्द्रियाणाञ्च यस्माद्दुःखं प्रवर्त्तकम् । तस्मादिन्द्रियदुःखेन जायते तत् सुदुःखितम् । धने सत्यपि ये दानं न प्रयच्छन्ति तृष्णया । अतिथिञ्चावमन्यन्ते काले प्राप्ते गृहाश्रमे । तेनैते घोरघोरत्वा हस्तयोश्चापि ताडिताः । प्रसारिताङ्गाः शुष्यन्तस्तिष्ठन्त्यब्दशतं नराः । हस्तपादस्फोटेषु कीलिता लोहशङ्कुभिः । निखातञ्च विततं वक्त्रं लोहकल्पयताडितम् । क्रमिभिः प्राणिभिश्चोग्रकौशिकैश्च वायसैः । उपद्रवैर्बहुविधैस्तमन्तैः प्रपीड्यते । जिह्वावेधनिबद्धाश्च संपीड्यन्ते भयं पुनः । तिष्ठन्ति बध्यमानाश्च लोहभाराः सुवर्त्तुलाः । छिन्ने स्तनयो तद्वत् लोहभारद्वयं पुनः । तिष्ठते बध्यमानस्य माङ्गुष्ठयोश्च चतुर्गुणम् । ततः स्वमांसस्तृप्तस्य तिलमात्रप्रमाणतः । खादितुं दीयते तेषां स्वमपेयं च हि शोणितम् । यदा निर्मांसतां प्राप्ताः कालेन महता नराः । ततः क्षारेण दीप्तेन तच्छरीरं विलिप्यते । छिद्यन्ते वर्षधाराभिः क्लिश्यन्ते वै पुनः पुनः । शुष्काः सिच्यन्ति तैलेन सुतप्तेन समन्ततः । पच्यन्ति भूयो भूयोऽपि कुम्भेन शनैः शनैः । निःशेषयातनाभिश्च पीड्यन्ते क्रमशः पुनः । अयं प्रभुक्षया पीड़ा कष्टा चातिपिपासया । अत्युष्णेनातिशीतेन पापानां नरकेण च । एवमाद्या महाघोरा यातनाः पापकर्म्मिणाम् । एकैकनरके प्रोक्ताः शतशोऽथ सहस्रशः । प्रत्येकं यातनाश्चित्राः सर्व्वेषु नरकेषु च । कष्टा वर्षशतेनापि सर्व्वा वक्तुं न शक्यते । इति तैर्विविधैर्घोरैः पाच्यमानाः स्वकर्म्मभिः । म्रियन्ते नैव पापिष्ठा यावत् पापस्य न क्षयः । तत्रान्या यातनाः कष्टा त्रिविधाः पापकारिणाम् । महाघोरातिघोराश्च चण्डाग्निसदृशोपमाः । स्मृत्वैव यातनादुःखं म्रियन्ते मन्दचेतसः । ततस्तेनाम वर्जिताः पापा इच्छन्ति याः क्षयम् । दमनिलवचनार्थं मदधर्म्मं त्वया कृतम् । एकाकी दह्यसे तेन नात्र पश्यसि बान्धवान् । आत्मनैव कृतं पापं भोक्तव्यं भुज्यतामात्मना । तत् किमात्मोपघातार्थं मूढ ! पापं कृतं त्वया । एवं दूतैर्यमाख्यातान् पृच्छन्ति ततः पुनः । क्षियन्ते येन पापेन कालमत्रापतते नराः । देवद्रव्यविनाशेन गुरुस्त्रीहरणादिकर्म्मभिः । क्रमात् सर्व्वेषु पच्यन्ते नरकेषु महीक्षयात् । महापातकिनश्चापि सर्व्वेषु नरकेष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्वधैः । महापातकिनः सर्व्वे निरयार्णवकोटिषु । चतुर्दशमन्वन्तरकल्पान्तं विविधैर्वधैः । उपपातकिनश्चापि तदर्द्धं यान्ति मानवाः । पापयोस्तैस्तदर्द्धञ्च कालञ्चापि तथाविधम् । तस्मात् पापं न कुर्व्वीत चञ्चले जीविते सति । पापेन हि ध्रुवं यान्ति नरकेषु नराः स्वयम् । यः करोति नरः पापं तस्यात्मा ध्रुवमप्रियः । पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना । अतः ते पापनिरता नरा रात्रिषु शेरते । जन्मान्तरेऽपि तेषां च नरके तीव्रयातनाः । एवं क्लिष्टाः विशुद्धाश्च शेषेणैव कर्म्मणा । ततः क्षितिं समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनः । स्थावरा विविधाकारास्तृणगुल्मादिभेदतः । तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु । निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यस्ततो जायन्ति पक्षिणः । संक्षिप्ताः पक्षिभावेन भवन्ति मृगजातिषु । मार्गदुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु । क्रमाद्गोयोनिमासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः । एवं योनिषु सर्व्वासु परिभ्रम्य क्रमेण तु । कायान्तरवशात् [illegible]मानुष्यमतिदुर्लभम् । व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्रा[illegible]पुण्यगौरवात् । विचित्रा गतयः प्रोक्ताः कर्म्मणां गुरुलाघवात् । मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रसाधनम् । द्वयोर्न साधयेदेकं स मृतस्तप्यते चिरम् । देवासुराणां सर्व्वेषां मानुष्यमतिदुर्लभम् । तत् संप्राप्य तथा कुर्य्यात् गच्छेन्नरकं यथा । स्वर्गापवर्गलाभाय यदि नास्ति समुद्यमः । सर्व्वस्य मूलं मानुष्यं तद्यत्नादनुपालय । धर्म्ममूलेन मानुष्यं लब्ध्वा सर्व्वार्थसाधकम् । यदि लाभे न यत्नस्ते मूलं रक्षस्व यत्नतः । मानुषत्वे च विप्रत्वं यदि प्राप्नोति दुर्लभम् । न करोत्यात्मनः श्रेयः कोऽन्योऽस्मादस्त्यचेतनः । सर्व्वासामेव देशानामयं देशः परः स्मृतः । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च यतः संप्राप्यते नरैः । देशेऽस्मिन् भारते पुण्यं प्राप्य मानुष्यमध्रुवम् । यः कुर्य्यादात्मनः श्रेयस्तेनात्मा वञ्चितश्चिरम् । भोगभूमिः स्मृतः स्वर्गः कर्म्मभूमिरियम् मता । इह यत् क्रियते कर्म्म स्वर्गे तदुपभुज्यते । यावत् स्वस्थशरीरत्वं तावद्धर्म्मं समाचर । अस्वस्थोनोदितोऽ-

धर्म्मैर्न्निश्चित्य कर्त्तुमुद्यतः । अध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं योग प्रसाधयेत् । ध्रुवं तस्य परिभ्रष्टमध्रुवं नष्टमेव हि । आयुषः खण्डखण्डानि निपतन्ति तवाग्रतः । अहोरात्रापदेशेन किमर्थं नावबुध्यसे । यदा न ज्ञायते मृत्युः कदा कस्य भविष्यति । आकस्मिके हि मरणे धृतिं विन्देत कस्तदा । परित्यज्य यदा सर्व्वमेकाकी यास्यसि ध्रुवम् । न ददासि तदा कस्मात् पाथेयार्थमिदं धनम् । स्वहीतदानपाथेयाः सुखं यान्ति महाध्वनि । अन्यथा क्लिश्यते जन्तुः पाथेयरहितः पथि । येषां द्विजेन्द्र ! वाहिनी पूर्णा भाण्डस्य गच्छति । स्वर्गदेशस्य पुरतस्तेषां लाभः पदेपदे । इति मत्वा नरः पुण्यं कुर्य्यात् पापञ्च वर्ज्जयेत् । पुण्येन याति देवत्वमपुण्यान्नरकं व्रजेत् । ये मनागपि देवेशं प्रपन्नाः शरणं शिवम् । तेऽपि घोरं न पश्यन्ति यमस्य वदनं नराः । किन्तु पापैर्म्महाघोरैः क्लिश्यन्त्वालं शिवाश्रया । भवन्ति प्रेतराजानस्ततोयान्ति शिवं परम् । ते न लिप्यन्ति पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा । तस्माद्विवशयेद्बुद्धिमीश्वरे सततं बुधः । तस्माच्छास्त्रविचारेण भवद्दोषविचारतः” ।

भाग० ५.२६ अ० । नरकभेदतत्स्वरूपोन्याख्यास्ते तेषां पापविशेषजन्यत्वमुक्तं तेन तत्तत्कर्म्मणां विपाकास्तामिस्रादयो नरका इति गम्यते । तत्र नरकविशेष[illegible]यथा—

“[illegible] राजनामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः तामिस्रो१ ऽन्धतामिस्रो२ रौरवो३ महारौरवः४ कुम्भीपाकः५ कालसूत्रम्६ असिपत्रवनं७ सूकरमुखम्८ अन्धकूपः९ कृमिभोजनः१० सन्दंशः११ तप्तसूर्म्मिः१२ वज्रकण्टकशाल्मली१३ वैतरणी१४ पूयोदः१५ प्राणरोधः१६ विशसनं१७ लालाभक्षः१८ सारमेयादनम्१९ अवीचिः२० अयःपानम्२१ इति । किञ्च क्षारकर्दमो२२ रक्षोगणभोजनं२३ शूलप्रोतो२४ दन्दशूकः२५ अवटनिरोधनो२६ ऽपर्य्यावर्त्तनं२७ सूचीमुखम्२८ इत्यष्टाविंशतिर्नरका विविधा यातनाभूमयः । यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे १ नरके बलान्निपात्यते । अनशनानिपानदण्डताडनसन्तर्ज्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्च्छामुपयाति तामिस्रप्राये । एवमेवान्धतामिस्रे यस्तु वञ्चयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुङ्क्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टधृतिश्च भवति । यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तथाऽन्धतामिस्रं २ तमुपदिशन्ति । यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुम्बमेवानुदिनं पुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौरवे निपतति । ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जन्तवः परत्र यमयातना उपगतं त एव रुरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसन्ति तस्माद्रौरवम् ३ इत्याहुः । रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्त्वापदेशः । एवमेव महारौरवो४ यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः । यस्त्विह वा उग्रः पशून् पक्षिणो वा प्राणत उपरन्धयति । तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमानुचराः कुम्भीपाके५ तप्ततैले उपरन्धयन्ति । यस्त्विह ब्रह्मध्रुक् स कालसूत्रसंज्ञके६ नरके अयुतयोजनपरिमण्डले ताम्रमये तप्तखले उपर्य्यधस्तादग्न्यर्काभ्यामभितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते शेते चेष्टतेऽवतिष्ठति परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि । यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखण्डञ्चोपगतस्तमसिपत्रवनं ७ प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे निपतति स्वधर्म्महा पाखण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते । यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदण्ड्ये दण्डं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं स पापीयान्नरकेऽमुत्र सूकरमुखे ८ निपतति । तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेक्षुखण्ड आर्त्तस्वरेण स्वनयन् क्वचिन्मूर्च्छितः कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः । यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे९ तदभिद्रोहेण निपतति । तत्र हासौ तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकामत्कुणमक्षिकादिभिर्ये केचाभिद्रुग्धास्तैः सर्व्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः । यस्त्विह वा असंविभज्याश्नाति यत् किञ्चनोपनमितमपञ्चयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमिभोजने१० नरकाधमे निपतति । तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्व्वेशमात्मानं यातयते । यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्ना-

ह्रीणि ब्राह्मणस्य वाऽपहरति अन्यस्य वाऽनापदि पुरुषस्तमनुत्र राजन्! यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः सन्दंशै११स्त्वचि निष्कुषन्ति। यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति। तावमुत्र कशया ताडयन्तस्तिग्मया सूर्म्या१२लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति। स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या। यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्त्तमानं वज्रकण्टकशाल्मली१३मारोप्य निष्कर्षन्ति। ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा पाषण्डा धर्मसेतून् भिन्दन्ति ते संपरेत्य वैतरण्यां १४निपतन्ति भिन्नमर्य्यादाः तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमानाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाघेन, कर्मपाकमनुस्मरन्तो विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसावाहिन्यामुपतप्यन्ते। ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्य्यां चरन्ति। ते चापि प्रेत्य पूयविण्मूत्रश्लेष्मलालापूर्णे १५ निपतन्ति तदेवातिबीभत्सितमश्नन्ति। ये त्विह वै श्वगर्द्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थे च मृगान्निघ्नन्ति। तानपि संपरेतांल्लक्ष्यभूतान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यन्ति १६। ये त्विह वै दाम्भिका दम्भयज्ञेषु पशून् विशसन्ति। तानमुष्मिंल्लोके वैशसे १७ नरके पतितान्निरयपतयो यातयित्वा विशसन्ति। यस्त्विह वै सवर्णां भार्य्यां द्विजो रेतः पाययति काममोहितः तं पापकृत्तमं मूत्ररेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः संपाययन्ति लालाभक्षे १८। ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान् वा विलुम्पन्ति राजभटा वा तांश्चापि हि परेतान् यमदूता वज्रदंष्ट्राः श्वानः १९ सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादन्ति। यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरके अवीचिमति२० अधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायाद् गिरिमूर्ध्नः संपात्यते। यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिमत् तिलशो विशीर्य्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति। यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुराः व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाऽऽक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं २१ निषिञ्चन्ति। अथ च यस्त्विह वा आत्मसंभावनेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमवतो वरीयसो न बहु मन्येत स मृतक एव मृत्वा क्षारकर्दमे२२ निरयेऽवाक्शिरा निपातितो दुरन्तयातना ह्यश्नुते। ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनाऽवदायाऽसृक् पिबन्ति नृत्यन्ति च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः २३। ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रम्भकैरुपसृतानुपविश्रम्भय्य जिजीविषून् शूलसूत्रादिषूपप्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलादिप्रोतात्मानः २४क्षुत्तृड्भ्यां चाभिहताः कङ्कवटादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुण्डैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरन्ति। ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति नरा उल्बणस्वभावा यथा दन्दशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दन्दशूकाख्ये २५ निपतन्ति। यत्र नृप! दन्दशूकाः पञ्चमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य ग्रसन्ति यथा बिलेशयान्। ये त्विह वा अन्धावटकुसूलगुहादिषु भूतानि निरुन्धन्ति तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति २६। यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपतिरसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुण्डा गृध्रकङ्ककाकवटादयः प्रसह्योरुबलादुत्पाटयन्ति २७। यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहङ्कृतिस्तिर्य्यक्प्रेक्षणः सर्वतोऽभिविशङ्की अर्थव्ययनाशचिन्तया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह [illegible]रक्षति। स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षण[illegible]मलग्रहः सूचीमुखे २८नरके निपतति। यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति। एवंविधा नरका यमालये सन्ति शतशः तेषु च सर्व एवाधर्मवर्त्तिनो ये केचिदिहोदिताश्चावनिपते! पर्य्यायेण विशन्ति"। तथैव धर्मानुवर्त्तिन इतरत्र। इह तु पुनर्भवे उभयशेषाभ्यां विशन्ति"

भा॰आनु॰७अ॰शुभकर्मविशेषविपाक उक्तो यथा-"युधिष्ठिरोक्तिः। "कर्मणान्तु समस्तानां शुभानां भरतर्षभ!। फलानि भरतश्रेष्ठ! प्रब्रूहि परिपृच्छतः। भीष्म उवाच। हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां पृच्छसि भारत!। रहस्यं यदृषीणान्तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर!। या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता। येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः। तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते। यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम्। तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि। न नश्यति

कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह । ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च । चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् । अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः । यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते । श्रान्तायादृष्टपूर्व्वाय तस्य पुण्यफलं महत् । स्थण्डिलेषु शयानानां गृहाणि शयनानि च । चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च । वाहनानि च यानानि योगात्मनि तपोधने । अग्नीनुपशयानस्य राज्ञः पौरुषमेव च । रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति । आमिषप्रतिसंहारे पशून् पुत्रांश्च विन्दति । अवाक्शिरास्तु यो लम्बेदुदवासञ्च यो वसेत् । सततञ्चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम् । पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयम् । दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः । वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपागतः । अक्षयास्तस्य वै लोकाः सर्व्वकामगमास्तथा । धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशाम्पते । उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्य्येण जीवितम् । रूपमैश्वर्य्यमारोग्यमहिंसाफलमश्नुते । फलमूलाशिनो राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् । प्रायोपवेशिनो राजन् ! सर्व्वत्र सुखमश्नुते । गवाढ्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः । स्त्रियस्त्रिषवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् । स्वर्गं सत्येन लभते दी[illegible]लमुत्तमम् । सलिलाशी भवेद्यस्तु सदाग्निः सं[illegible]ः । मरुं साधयते राज्यं नाकपृष्ठमनाशके । उपवासञ्च दीक्षायां अभिषेकञ्च पार्थिव ! । कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते । अधीत्य सर्व्ववेदान् वै सद्यो दुःखाद्विमुच्यते । मानसं हि चरन् धर्म्मं स्वर्गलोकमुपाश्नुते । या दुस्त्यजा दुर्म्मतिभिर्या न जीर्य्यति जीर्य्यतः । योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् । यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् । एवं पूर्व्वकृतं कर्म्म कर्त्तारमनुगच्छति । अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च । स्वकालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्म्म पुराकृतम् । जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः । चक्षुःश्रोत्रे च जीर्य्येते तृष्णैका न तु जीर्य्यते । येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः । प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता । येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् । सर्व्वे तस्यादृता धर्म्मा यस्यैते त्रय आदृताः । अनादृतास्तु यस्यैते सर्व्वास्तस्याफलाः क्रियाः” ।

तत्रैव दानविशेषे गतिभेदो निरूपितः प्रपञ्चभयात् तद्वाक्यं नोद्धृतं भा० आनु० दानधर्मे ११३म् । भा० आनु० ११११अ० । संसारचक्रमहत्त्विवक्ता यथा—

“एकः प्रसूयते राजन्नेक एव विनश्यति । एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् । असहायः पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः । ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च । मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ट्रसमं जनाः । मुहूर्त्तमिव रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखाः । तैस्तच्च शरीरमुत्सृष्टं धर्म्म एकोऽनुगच्छति । तस्माद्धर्म्मः सहायश्च सेवितव्यः सदा नृभिः । प्राणी धर्म्मसमायुक्तो गच्छेत् स्वर्गगतिं पराम् । तथैवाधर्म्मसंयुक्तो नरकञ्चोपपद्यते । तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्म्मं सेवेत पण्डितः । धर्म्म एको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः । लोभान्मोहादनुक्रोशाद्भयाद्वाप्यबहुश्रुतः । नरः करोत्यकार्य्याणि परार्थे लोभमोहितः । धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च त्रितयं जीविते फलम् । एतत्त्रयमवाप्तव्यमधर्म्मपरिवर्जितम् । युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं भगवतो वाक्यं धर्म्मयुक्तं परं हितम् । शरीरनिचयं ज्ञातुं बुद्धिस्तु मम जायते । मृतं शरीरं हि नृणां सूक्ष्ममव्यक्ततां गतम् । अचक्षुर्विषयं प्राप्तं कथं धर्म्मोऽनुगच्छति । बृहस्पतिरुवाच । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनोऽन्तगः । बुद्धिरात्मा च सहिता धर्म्मं पश्यन्ति नित्यदा । प्राणिनामिह सर्व्वेषां साक्षिभूता निशाऽनिशम् । एतैश्च सह धर्म्मोऽपि तं जीवमनुगच्छति । त्वगस्थिमांसं शुक्रञ्च शोणितञ्च महामते ! । शरीरं वर्ज्जयन्त्येते जीवितेन विवर्ज्जितम् । ततो धर्म्मसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किंभूयः श्रोतुमिच्छसि । ततो धर्म्मसमायुक्तः स जीवः सुखमेधते । इह लोके परे चैव किंभूयः कथयामि ते । युधिष्ठिर उवाच । तद्दर्शितं भगवता यथा धर्म्मोऽनुगच्छति । एतत्तु ज्ञातुमिच्छामि कथं रेतः प्रवर्त्तते ? । बृहस्पतिरुवाच । अन्नमश्नन्ति ये देवाः शरीरस्था नरेश्वर ! । पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिर्मनस्तथा । ततस्तृप्तेषु राजन् ! रेतः सम्पद्यते महत् । ततो गर्भः सम्भवति श्लेषात् स्त्रीपुंसयोर्नृप ! । एतत्ते सर्व्वमाख्यातं भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ? । युधिष्ठिर उवाच । आख्यातं मे भगवता गर्भः संजायते यथा । यथा जातस्तु पुरुषः प्रपद्यति तदुच्यताम् । बृहस्पतिरुवाच । आसन्नमात्रः पुरुषस्तैर्भूतैरभिभूयते ।

विप्रयुक्तश्च तैर्भूतैः पुनर्यात्यपरां गतिम् । सर्व्वभूतसमायुक्तः प्राप्नुते जीव एव हि । ततोऽस्य कर्म पश्यन्ति शुभं वा यदि वाऽशुभम् । देवताः पञ्चभूतस्थाः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि । युधिष्ठिर उवाच । त्वगस्थिमांसमुत्सृज्य तैश्च भूतैर्व्विवर्जितः । जीवः स भगवन् ! कुत्र सुखदुःखे समश्नुते । बृहस्पतिरुवाच । जीवः कर्म्मसमायुक्तः शीघ्रं रेतस्त्वमागतः । स्त्रीणां पुष्पं समासाद्य सूते कालेन भारत ! । यमस्य पुरुषैः क्लेशं यमस्य पुरुषैर्व्वधम् । दुःखं संसारचक्रञ्च नरः क्लेशञ्च विन्दति । इह लोके च स प्राणी जन्मप्रभृति पार्थिव ! । स्वकृतं कर्म्म वै भुङ्क्ते धर्मस्य फलमाश्रितः । यदि धर्म्मं यथाशक्ति जन्मप्रभृति सेवते । ततः स पुरुषो भूत्वा सेवते नित्यदा सुखम् । अथान्तरा तु धर्म्मस्याप्यधर्म्ममुपसेवते । सुखस्यानन्तरं दुःखं स जीवोऽप्यधिगच्छति । अधर्म्मेण समायुक्तो यमस्य विषयं गतः । महद्दुःखं समासाद्य तिर्य्यग्योनौ प्रजायते । कर्म्मणा येन येनेह यस्यां योनौ प्रजायते । जीवो मोहसमायुक्तस्तन्मे निगदतः शृणु । यदेतदुच्यते शास्त्रे सेतिहासे च छन्दसि । इह स्थानानि पुण्यानि देवतुल्यानि भूपते ! । तिर्य्यग्योन्यतिरिक्तानि गतिमन्ति च सर्व्वशः । यमस्य सदने दिव्ये ब्रह्मलोकसमे गुणैः" ।

इतःपरं कर्मविपाकोऽभिहितः तत्र अधर्मशब्दे १२१।१२२ पृष्ठे "कर्मभिर्नियतैर्बद्ध" इत्यारभ्य "धर्मे कुरु मनः सदा" इत्यन्तं वाक्यं हरिवंशवाक्यत्वेन प्रमादात् लिखितम् । तच्च भा० अनु० १११ अ० स्थं बोध्यम् । एवमधर्मशब्दे पृ० १२२ पृष्ठादौ मिता० दर्शितवाक्यादपि कर्मविपाकभेदोऽवधेयः ।

भुक्तावशिष्टकर्म्मणां विपाकस्तु शातातपेन दर्शितो यथा "प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् । नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम् । प्रतिजन्म भवेत्तेषां चिह्नं तत्पापसूचितम् । प्रायश्चित्ते कृते याति पश्चात्तापवतां पुनः । महापातकजं चिह्नं सप्तजन्मनि जायते । उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् । दुष्कर्म्मजा नृणां रोगा यान्ति चोपक्रमैः शमम् । जपैः सुरार्च्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् । पूर्व्वजन्मकृतं पापं नरकस्य परिक्षये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य जप्यादिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा । मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतीसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः । जलोदरं यकृत्प्लीहाशूलरोगव्रणानि च । श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः । रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः । दण्डापतानकश्चित्रवपुःकम्पविचर्च्चिकाः । वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । अर्शआद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते वर्णसङ्कराः । उच्यन्ते च निदानानि प्रायश्चित्तानि वै क्रमात् । महापापेषु सर्व्वं स्यात्तदर्द्धमुपपातके । दद्यात् पापेषु षष्ठांशं कल्प्यं व्याधिबलाबलम् । अथ साधारणं तेषु गोदानादि च कथ्यते । गोदाने वत्ससंयुक्ता गौः सुशीला च पयस्विनी । वृषदाने शुभोऽनड्वान् शुक्लाम्बरसकाञ्चनः । निवर्त्तनानि भूदाने दश दद्याद्द्विजातये । दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डं निवर्त्तनम् । दश तान्येव गोचर्म्म दत्त्वा स्वर्गे महीयते । सुवर्णशतनिष्कन्तु तदर्द्धार्द्धप्रमाणतः । अश्वदाने मृदुस्पर्शमश्वं सोपस्करं दिशेत् । महिषीं माहिषे दाने दद्यात् स्वर्णायुधान्विताम् । दद्याद्गजं महादाने सुवर्णफलसंयुतम् । कलसं स्थापयेत् पुण्यं प्रदद्याद्देवतार्च्चने । दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने । रुद्रं जपेल्लक्षपुष्पैः पूजयित्वा च त्र्यम्बकम् । एकादश जपेद्रुद्रान् दशांशं गुग्गुलैर्घृतैः । हुत्वाभिषेचनं कुर्य्यान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । शान्तिके गणशान्तिश्च ग्रहशान्तिकपूर्व्वकम् । धान्यदाने शुभं धान्यं खारीषष्टिमितं स्मृतम् । वस्त्रदाने पट्टवस्त्रद्वयं कर्पू[illegible]म् । दशपञ्चाष्ट चतुर उपवेश्य द्विजान् शुभान् । विधाय वैष्णवीं पूजां सङ्कल्प्य निजकाम्यया । धेनुं दद्याद्द्विजातिभ्यो दक्षिणाञ्चापि शक्तितः । अलङ्कृत्य यथाशक्ति वस्त्राभरणैर्द्विजान् । याचेद्दण्डप्रणामेन प्रायश्चित्तं यथोदितम् । तेषामनुज्ञया कृत्वा प्रायश्चित्तं यथाविधि । पुनस्तान् परिपूर्णार्थानर्च्चयेद्विधिवद्द्विजान् । सन्तुष्टा ब्राह्मणा दद्युरनुज्ञां व्रतकारिणे । जपच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्म्मणि । सर्व्वं भवति निश्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः । ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः । सर्व्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा । उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थफलं तपः । विप्रैः सम्पादितं सर्व्वं सम्पन्नं तस्य तत्फलम् । सम्पन्नमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा धार्य्यमग्निष्टोमफलं लभेत् । ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जलं सार्व्वकामिकम् । तेषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः । तेभ्योऽनुज्ञामभिप्राप्य प्रगृह्य च तथाशिषः । पूजयित्वा द्विजान् शक्त्या भुञ्जीत

सह बन्धुभिः” शातातपीये कर्म्मविपाके १ अध्याये । “ब्रह्महा नरकस्यान्ते पाण्डुकुष्ठी प्रजायते । प्रायश्चित्तं प्रकुर्व्वीत स तत्पातकशान्तये । चत्वारः कलसाः कार्य्याः पञ्चरत्नसमन्विताः । पञ्चपल्लवसंयुक्ताः सितवस्त्रेण संयुताः । अश्वस्थानादिमृद्युक्तास्तीर्थोदकसुपूरिताः । कषायपञ्चकोपेता नानाविधफलान्विताः । सर्व्वौषधिसमायुक्ताः स्थाप्याः प्रतिदिशं द्विजैः । रौप्यमण्डलं पद्मं मध्यकुम्भोपरि न्यसेत् । तस्योपरि न्यसेद्देवं ब्रह्माणञ्च चतुर्मुखम् । पलार्द्धार्द्धप्रमाणेन सुवर्णेन विनिर्म्मितम् । अर्च्चयेत् पुरुषसूक्तेन त्रिकालं प्रतिवासरम् । यजमानः शुभैर्गन्धैः पुष्पैर्धूपैर्यथाविधि । पूर्व्वादिकुम्भेषु ततो ब्राह्मणा ब्रह्मचारिणः । पठेयुः स्वस्ववेदांस्ते ऋग्वेदप्रभृतीन् शनैः । दशांशेन ततो होमो ग्रहशान्तिपुरःसरम् । मध्यकुम्भे विधातव्यो ब्राह्मैस्तिलहेमभिः । द्वादशाहमिदं कर्म्म समाप्य द्विजपुङ्गवः । तत्र पीठे यजमानमभिषिञ्चेद्यथाविधि । ततो दद्याद्यथाशक्ति गोभूहेमतिलादिकम् । ब्राह्मणेभ्यस्तथा देयमाचार्य्याय निवेदयेत् । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः । प्रीताः सर्व्वे व्यपोहन्तु मम पापं सुदारुणम् । इत्युदीर्य्य मुहुर्भक्त्या तमाचार्य्यं क्षमापयेत् । एवं विधाने विहिते श्वेतकुष्ठी विशुध्यति । कुष्ठी गोवधकारी स्यान्नरकान्तेऽस्य निष्कृतिः । स्थापयेद्घटमेकन्तु पूर्व्वोक्तद्रव्यसंयुतम् । रक्तचन्दनलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पाम्बरान्वितम् । रक्तकुम्भन्तु तं कृत्वा स्थापयेद्दक्षिणां दिशम् । ताम्रपात्रं न्यसेत्तत्र तिलचूर्णेन पूरितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं हेमनिष्कमयं यमम् । यजेत् पुरुषसूक्तेन पापं मे शाम्यतामिति । सामपारायणं (सामगानम्) कुर्य्यात् कलसे तत्र सामवित् । दशांशं सर्षपैर्हुत्वा पावमान्यभिषेचने । विहिते धर्म्मराजानमाचार्य्याय निवेदयेत् । यमोऽपि महिषारूढो दण्डपाणिर्भयावहः । दक्षिणाशापतिर्देवो मम पापं व्यपोहतु । इत्युच्चार्य्य विसृज्यैनं मासं तद्भक्तिमाचरेत् । ब्रह्मगोवधयोरेषा प्रायश्चित्तेन निष्कृतिः । पितृहा चेतनाहीनो मातृहान्धः प्रजायते । नरकान्ते प्रकुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । प्राजापत्यानि कुर्व्वीत त्रिंशच्चैव विधानतः । व्रतान्ते कारयेन्नावं सौवर्णपलसम्मिताम् । कुम्भं रौप्यमयञ्चैव ताम्रपात्राणि पूर्व्ववत् । निष्कहेम्ना तु कर्त्तव्यो देवः श्रीवत्सलाञ्छनः । पट्टवस्त्रेण संवेष्ट्य पूजयेत्तं विधानतः । नावं द्विजाय तां दद्यात् सर्व्वोपस्करसंयुताम् । वासुदेव ! जगन्नाथ सर्व्वभूताशयस्थित ! । पातकार्णवमग्नं मां तारय प्रणतार्त्तिहृत् ! । इत्युदीर्य्य प्रणम्याथ ब्राह्मणाय विसर्जयेत् । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति विप्रेभ्यो दक्षिणां ददेत् । स्वसृघाती तु बधिरो नरकान्ते प्रजायते । मूको भ्रातृबधे चैव तस्येयं निष्कृतिः स्मृता । सोऽपि पापविशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । व्रतान्ते पुस्तकं दद्यात् सुवर्णफलसंयुतम् । इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य ब्राह्मणीं तां विसर्जयेत् । सरस्वति ! जगन्मातः ! शब्दब्रह्माधिदेवते ! । दुष्कर्म्मकरणात् पापात् पाहि मां परमेश्वरि ! । बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते । ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव कर्त्तव्यं तेन शुद्धये । श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि । महारुद्रजपञ्चैव कारयेच्च यथाविधि । षडङ्गैकादशैरुद्रै रुद्रः समभिधीयते । रुद्रैस्तैरेकादशभिर्महारुद्रः प्रकीर्त्तितः । एकादशभिरेतैस्तु अतिरुद्रश्च कथ्यते । जुहुयाच्च दशांशेन दूर्व्वायुतसंख्यया । एकादश स्वर्णनिष्काः प्रदातव्याः सदक्षिणाः । पलान्येकादश तथा दद्याद्वित्तानुसारतः । अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति द्विजेभ्यो दक्षिणां दिशेत् । स्नापयेद्दम्पती पश्चान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः । आचार्य्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्करणानि च । गोत्रहा पुरुषः कुष्ठी निर्व्वंशश्चोपजायते । स च पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यशतञ्चरेत् । व्रतान्ते मेदिनीं दत्त्वा शृणुयादथ भारतम् । स्त्रीहन्ता चातिसारी स्यादश्वत्थान् रोपयेद्दश । दद्याच्च शर्कराधेनुं भोजयेच्च शतं द्विजान् । राजहा क्षयरोगी स्यादेषा तस्य च निष्कृतिः । गोभूहिरण्यमिष्टान्नजलवस्त्रप्रदानतः । घृतधेनुप्रदानेन तिलधेनुप्रदानतः । इत्यादिना क्रमेणैव क्षयरोगः प्रशाम्यति । रक्तार्बुदी वैश्यहन्ता जायते स च मानवः । प्राजापत्यानि चत्वारि सप्त धान्यानि चोत्सृजेत् । दण्डापतानकयुतः शूद्रहन्ता भवेन्नरः । प्राजापत्यं सकृच्चैव दद्याद्धेनुं सदक्षिणाम् । कारुणाञ्च बधे चैव रूक्षभावः प्रजायते । तेन तत्पापशुद्ध्यर्थं दातव्यो वृषभः सितः । सर्व्वकार्य्येष्वसिद्धार्थो गजघाती भवेन्नरः । प्रासादं कारयित्वा तु गणेशप्रतिमां न्यसेत् । गणनाथस्य मन्त्रन्तु मन्त्री लक्षमितं जपेत् । कुलत्थशाकैः पूपैश्च गणशान्तिपुरःसरम् । उष्ट्रे विनिहते चैव जायते विकृतस्वरः । स तत्पापविशुद्ध्यर्थं दद्यात् कर्पूरकं फलम् । अश्वे विनिहते चैव वक्रतुण्डः प्रजायते । शतं पलानि

दद्याच्च चन्दनान्यघनुत्तये । महिषीघातने चैव कृष्ण-गुल्मः प्रजायते । खरे विनिहते चैव खररोमा प्रजायते । निष्कत्रयस्य प्रकृतिं संप्रदद्याद्धिरण्मयीम् । तरक्षौ निहते चैव जायते केकरेक्षणः । दद्याद्रत्नमयीं धेनुं स तत्पातकशान्तये । शूकरे निहते चैव दन्तरोगोजायते नरः । स दद्यात् विशुद्ध्यर्थं घृतकुम्भं सदक्षिणम् । हरिणे निहते खञ्जः शृगाले तु विपादकः । अश्वस्तेन प्रदातव्यः सौवर्णपलनिर्म्मितः । गजाभिघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते । अजा तेन प्रदातव्या विचित्रवस्त्रसंयुता । उरभ्रे निहते चैव पाण्डुरोगः प्रजायते । कस्तूरिकापलं दद्याद्ब्राह्मणाय विशुद्धये । मार्ज्जारे निहते चैव पीतपाणिः प्रजायते । पारावतं स सौवर्णं प्रदद्यान्निष्कमात्रकम् । शुकशारिकाघाते नरः स्खलितवाग्भवेत् । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यात् स विप्राय सदक्षिणम् । वकघाते दीर्घनसोदद्याद्गां धवलप्रभाम् । काकघाती कर्णहीनोदद्याद्गामसितप्रभाम् । हिंसायां निष्कृतिरियं ब्राह्मणे समुदाहृता । तदर्द्धार्द्धप्रमाणेन क्षत्रियादिष्वनुक्रमात्" । २ अ० ।

"सुरापः श्यावदन्तः स्यात् प्राजापत्यन्तु तारकम् । शर्करायास्तुलाः सप्त दद्यात् पापविशुद्धये । जपित्वा तु महारुद्रं दशांशं जुहुयात्तिलैः । ततोऽभिषेकः कर्त्तव्योमन्त्रैर्वरुणदैवतैः । मद्यपोरक्तपित्ती स्यात् स दद्यात् सर्पिषोघटम् । मधुनोऽर्द्धघटञ्चैव सहिरण्यं विशुद्धये । अभक्ष्यभक्षणे चैव जायते कृमिलोदरः । यथावत्तेन शुद्ध्यर्थमुपोष्यं भीष्मपञ्चकम् । उदक्यावीक्षितं भुक्त्वा जायते कृमिलोदरः । गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति । भुक्त्वा चास्पृश्यसंस्पृष्टं जायते कृमिलोदरः । त्रिरात्रं समुपोष्याथ स तत्पापात् प्रमुच्यते । पराचविघ्नकरणादजीर्णमभिजायते । लक्षहोमं स कुर्व्वीत प्रायश्चित्तं यथाविधि । मन्दोदराग्निर्भवति सति द्रव्ये कदन्नदः । 'प्राजापत्यत्रयं कुर्य्याद्भोजयेच्च शतं द्विजान् । विषदः स्याच्छर्द्दिरोगी दद्याद्दश पयस्विनीः । मार्गहा पादरोगी स्यात् सोऽश्वदानं समाचरेत् । पिशुनोनरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान् । घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम् । धूर्त्तोऽपस्माररोगी स्यात् स तत्पापविशुद्धये । ब्रह्मकूर्च्चमयीं धेनुं दद्याद्दत्त्वा सदक्षिणाम् । शूली परोपतापेन जायते तत्प्रमोचने । सोऽन्नदानं प्रकुर्व्वीत तथा रुद्रं जपेन्नरः । दावाग्निदायकश्चैव रक्तातिसारवान् भवेत् । तेनोदपानं कर्त्तव्यं रोपणीयस्तथा वटः । सुरालये जले वापि शकृन्मूत्रं करोति यः । गुदरोगोभवेत्तस्य पापरूपः सुदारुणः । मासं सुरार्च्चनेनैव गोदानद्वितयेन तु । प्राजापत्येन चैकेन याम्यन्ति गुदजारुजः । गर्भपातनजा रोगा यकृत्प्लीहजलोदराः । तेषां प्रशमनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् । एतेषु दद्याद्विप्राय जलधेनुं विधानतः । सुवर्णरूप्यताम्राणां पलत्रयसमन्विताम् । प्रतिमाभङ्गकारी च अप्रतिष्ठः प्रजायते । संवत्सरत्रयं सिञ्चेदश्वत्थं प्रतिवासरम् । उद्वाहयेत्तमश्वत्थं स्वगृह्योक्तविधानतः । तत्र संस्थापयेद्देवं विघ्नराजं सुपूजितम् । दुष्टवादी खण्डितः स्यात् स वै दद्याद्द्विजातये । रूप्यं पलद्वयं दुग्धं घटद्वयसमन्वितम् । खल्वाटः परनिन्दाधान् धेनुं दद्यात् सकाञ्चनाम् । परोपहासकृत् काणः स गां दद्यात् समौक्तिकाम् । सभायां पक्षपाती च जायते पक्षघातवान् । निष्कत्रयमितं हेम स दद्यात् सत्यवर्त्तिनाम्" ३ अ० ।

"कुनखी नरकस्यान्ते जायते विप्रहेमहृत् । स तु स्वर्णशतं दद्यात् कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् । औडुम्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते । प्राजापत्यं स कृत्वात ताम्रं पलशतं दिशेत् । कांस्यहारी च भवति पुण्डरीकसमन्वितः । कांस्यं पलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजातये । रीतिहृत् पिङ्गलाक्षः स्यादुपोष्य हरिवासरम् । रीतिपलशतं दद्यादलङ्कृत्य द्विजं शुभम् । मुक्ताहारी च पुरुषो जायते पिङ्गमूर्द्धजः । मुक्तापलशतं दद्यादुपोष्य स विधानतः । त्रपुहारी च पुरुषो जायते नेत्ररोगवान् । उपोष्य दिवसं सोऽपि दद्यात् पलशतं त्रपु । सीसहारी च पुरुषो जायते शीर्षरोगवान् । उपोष्य दिवसं दद्याद्घृतधेनुं विधानतः । दुग्धहारी च पुरुषो जायते बहुमूत्रकः । स दद्याद्दुग्धधेनुञ्च ब्राह्मणाय यथाविधि । दधिचौर्य्येण पुरुषो जायते मदवान् यतः । दधिधेनुः प्रदातव्या तेन विप्राय शुद्धये । मधुचौरस्तु पुरुषोजायते नेत्ररोगवान् । स दद्यान्मधुधेनुञ्च समुपोष्य द्विजातये । इक्षोर्विकारहारी च भवेदुदरगुल्मवान् । गुडधेनुः प्रदातव्या तेन तद्दोषशान्तये । लोहहारी च पुरुषः कर्व्वुराङ्गः प्रजायते । लोहं पलशतं दद्यादुपोष्य स तु वासरम्" । तैलचौरस्तु पुरुषो भवेत् कण्ड्वादिपीडितः । उपोष्य स तु विप्राय दद्यात्तैलघटद्वयम् । आमान्नहरणाच्चैव दन्त-

रोगः प्रजायते। स दद्यादश्विनौ हेमनिष्कद्वयविनिर्म्मितौ। पक्वान्नहरणाच्चैव जिह्वारोगः प्रजायते। गायत्र्याः स जपेल्लक्षं दशांशं जुहुयात्तिलैः। फलहारी च पुरुषोजायते व्रणिताङ्गुलिः। नानाफलानामयुतं स दद्याच्च द्विजन्मने। ताम्बूलहरणाच्चैव श्वेतौष्ठः संप्रजायते। मद्रत्नं प्रदद्याच्च विद्रुमस्य द्वयं वरम्। शाकहारी च पुरुषोजायते नीललोचनः। ब्राह्मणाय प्रदद्याद्वै महानीलमणिद्वयम्। कन्दमूलस्य हरणाद्धस्वपाणिः प्रजायते। देवतायतनं कार्य्यमुद्यानं तेन भक्तितः। सौगन्धिकस्य हरणाद्दुर्गन्धाङ्गः प्रजायते। स लक्षमेकं पद्मानां जुहुयाज्जातवेदसि। दारुहारी च पुरुषः स्विन्नपाणिः प्रजायते। स दद्याद्विदुषे शुभ्रं काश्मीरज पलद्वयम्। विद्यापुस्तकहारी च किल मूकः प्रजायते। न्यायेतिहासं दद्यात् स ब्राह्मणाय सदक्षिणम्। वस्त्रहारी भवेत् कुष्ठी स प्रदद्यात् प्रजापतिम्। हेमनिष्कमितञ्चैव वस्त्रयुग्मं द्विजातये। ऊर्णाहारी लोमशः स्यात् स दद्यात् कम्बलान्वितम्। स्वर्णनिष्कमितं हेमवह्निं दद्याद्द्विजातये। पट्टसूत्रस्य हरणान्निर्लोमा जायते नरः। तेन धेनुः प्रदातव्या विशुद्ध्यै द्विजन्मने। औषधस्यापहरणे सूर्य्यावर्त्तः प्रजायते। सूर्य्यायार्घः प्रदातव्योमासं देयञ्च काञ्चनम्। रक्तवस्त्रप्रवालादिहारी स्याद्रक्तवातवान्। सवत्सां महिषीं दद्यान्माणिक्यसमन्विताम्। विप्ररत्नापहारी चाप्यनपत्यः प्रजायते। तेन कार्य्यं विशुद्ध्यर्थं महारुद्रजपादिकम्। महत्तत्समोदितः सर्व्वोविधिरत्र विधीयते। दशांशहोमः कर्त्तव्यः पायसेन यथाविधि। देवस्य हरणाच्चैव जायते विविधोज्वरः। ज्वरोमहाज्वरश्चैव रौद्रोवैष्णव एव च। ज्वरे रौद्रं जपेत् कर्णे महारुद्रं महाज्वरे। अतिक्रूरे जपेद्रौद्रं वैष्णवं तद्द्वयं जपेत्। नानाविधद्रव्यचौरोजायते ग्रहिणीयुतः। तेनाम्नोदकवस्त्राणि हेम देयञ्च भक्तितः'' शब्द०। "मातृगामी भवेद्यस्तु लिङ्गं तस्य विनश्यति। चाण्डालीगमने चैव हीनकोषः प्रजायते। तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं कुम्भमुत्तरतोन्यसेत् कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं कृष्णमाल्यविभूषितम्। तस्योपरि न्यसेद्देवं कांस्यपात्रे धनेश्वरम्। सुवर्णनिष्कषट्केन निर्म्मितं नरवाहनम्। यजेत् पुरुषसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणम्। अथर्ववेदविद्विप्रोह्याथर्व्वाणं समाचरेत्। सुवर्णपुत्तलिकां कृत्वा निष्कविंशतिसङ्ख्यया। दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन्। निधीनामधिपोदेवः शङ्करस्य प्रियः सखा। सौम्याशाधिपतिः श्रीमान् मम पापं व्यपोहतु। इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि। दद्याद्देवं हीनकोषे लिङ्गनाशे विशुद्धये। गुरुजायाभिगमनान्मूत्रकृच्छ्रः प्रजायते। तेनापि निष्कृतिः कार्य्या शास्त्रदृष्टेन कर्म्मणा। स्थापयेत् कुम्भमेकन्तु पश्चिमायां शुभे दिने। नीलवस्त्रसमाच्छन्नं नीलमाल्यविभूषितम्। तस्योपरि न्यसेद्देवं ताम्रपात्रे प्रचेतसम्। सुवर्णनिष्कषट्केन निर्म्मितं यादसाम्पतिम्। यजेत् पुरुषसूक्तेन वरुणं विश्वरूपिणम्। सामविद्ब्राह्मणस्तत्र सामवेदं समाचरेत्। सुवर्णपुत्तलिकां कृत्वा निष्कविंशतिसंख्यया। दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन्। यादसामधिपोदेवोविश्वेषामपि पावनः। संसाराब्धौ कर्णधारो वरुणः पावनोऽस्तु मे। इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि। दद्याद्देवमलङ्कृत्य मूत्रकृच्छ्रप्रशान्तये। स्वसुतागमने चैव रक्तकुष्ठं प्रजायते। भगिनीगमने चैव पीतकुष्ठं प्रजायते। तस्य प्रतिक्रियां कर्त्तुं पूर्व्वतः कलसं न्यसेत्। पीतवस्त्रसमाच्छन्नं पीतमाल्यविभूषितम्। तस्योपरि न्यसेत् स्वर्णपात्रे देवं सुरेश्वरम्। सुवर्णनिष्कषट्केन निर्म्मितं वज्रधारिणम्। यजेत् पुरुषसूक्तेन वासवं विश्वरूपिणम्। यजुर्वेदं तत्र साम ऋग्वेदञ्च समाचरेत्। सुवर्णपुत्तलिकां कृत्वा सुवर्णदशकेन तु। दद्याद्विप्राय संपूज्य निष्पापोऽहमिति ब्रुवन्। देवानामधिपोदेवो वज्री विष्णुनिकेतनः। शतयज्ञः सहस्राक्षः पापं मम निकृन्ततु। इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य आचार्य्याय यथाविधि। दद्याद्देवं सहस्राक्षं स पापक्षयप्राप्तये। भ्रातृभार्य्याभिगमनाद्गलत्कुष्ठं प्रजायते। स्वबधूगमने चैव कृष्णकुष्ठं प्रजायते। तेन कार्य्यं विशुद्ध्यर्थं प्रागुक्तस्यार्द्धमेव हि। दशांशहोमः सर्व्वत्र एतासां क्रियते तिलैः। सदगम्याभिगमनाज्जायते भ्रुवमण्डलम्। कृत्वा लौहमयीं धेनुं तिलपष्टिप्रमाणतः। कार्पासभारसंयुक्तां कांस्यदोहां सवत्सिकाम्। दद्याद्विप्राय विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत्। सुरभी वैष्णवी माता मम पापं व्यपोहतु। तपस्विनीगमने जायते चाश्मरीगदी। स तु पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत्। दद्याद्विप्राय विदुषे मधुधेनुं यथोदिताम्। तिलद्रोणमितञ्चैव हिरण्येन समन्वितम्। पितृपत्न्यभिगमनाद्धिशाणांश्मरी भवेत्। तेनापि निष्कृतिः कार्य्या अजादानेन भक्तितः। मातृ-

श्याम्यान्तु गमने पृष्ठकुब्जः प्रजायते । कृष्णाजिनप्रदानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् । मातृष्वस्रभिगमने वामाङ्गे व्रणवान् भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या सम्यग्दानप्रदानतः । भ्रातृभार्य्याभिगमने मृतभार्य्यः प्रजायते । तत्पातकविशुद्ध्यर्थं द्विजमेकं विवाहयेत् । सगोत्रस्त्रीप्रसङ्गेन जायते च भगन्दरी । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या महिषीदानयत्नतः । तपस्विनीप्रसङ्गेन प्रमेही जायते नरः । मासं रुद्रजपः कार्य्यो दद्याच्छक्त्या च काञ्चनम् । दीक्षितस्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तरुक् । स पातकविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । सजातिजायागमने जायते हृदयव्रणी । तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयञ्चरेत् । पशुयोनौ च गमने मूत्राघातः प्रजायते । तिलपात्रद्वयञ्चैव दद्यादात्मविशुद्धये । अश्वयोनौ च गमनाद्गुदस्तम्भः प्रजायते । सहस्रकमलस्नानं मासं कुर्य्यात् शिवस्य च । एते दोषा नराणां स्युर्नरकान्ते न संशयः । स्त्रीणामपि भवन्त्येते तत्तत्पुरुषसङ्गमात् । अश्वसूकरशृङ्ग्यादि क्रमिश्वशकटेन च । भृग्वग्निवाल्यपाषाणविषोद्बन्धनजलैर्मृताः । व्याघ्राहिगजभूपालचौरवैरिवृकाहताः । हुताशतल्पमृता ये च शौचसंस्कारवर्जिताः । विसूचिकाग्रकवलदन्तातीसारतोमृताः । शाकिन्यादिग्रहैर्ग्रस्ता विद्युत्पातहताश्च ये । अस्पृश्या अपवित्राश्च पतिताः पुत्रवर्जिताः । पञ्चविंशत्प्रकारैश्च नाप्नुवन्ति गतिं मृताः । पित्राद्याः पिण्डभाजः स्युस्त्रयो लेपभुजस्तथा । ततो नान्दीमुखाः प्रोक्तास्त्रयोऽप्यश्रुमुखास्त्रयः । द्वादशैते पितृगणास्तर्पिताः सन्ततिप्रदाः । गतिहीनाः सुतादीनां सन्ततिं नाशयन्ति ते । दश व्याघ्रादिनिहता गर्भं निघ्नन्त्यथो क्रमात् । द्वादशाश्वादिनिहता आकर्षन्ति च बालकम् । विषादिनिहताघ्नन्ति दशसु द्वादशस्वपि । वर्षैकबालकं कुर्य्याद्दनपत्योऽनपत्यताम् । व्याघ्रेण हन्यते जन्तुः कुमारीगमनेन च । विषदश्चैव सर्पेण गजेन नृपदुष्टकृत् । राज्ञा राजकुमारघ्नश्चौरेण पशुहिंसकः । वैरिणा मित्रभेदी च वृकदंष्ट्रिर्वृकेण तु । गुरुघाती च शय्यायां मृतः स्याच्छौचवर्जितः । द्रोही संस्काररहितः शुना निक्षेपहारकः । नरो विहन्यतेऽरण्ये शूकरेण च पाशिकः । क्रमिभिः कृतघ्नाशाश्च क्रमिणा यो निकृन्तनः । शृङ्गिणा शङ्करद्रोही शकटेन च सूचकः । भृगुणा मेदिनीचौरोऽवह्निना यज्ञहानिकृत् । द्रवेन दक्षिणाचौरः शस्त्रेण श्रुतिनिन्दकः । अश्मना द्विजनिन्दाकृद्विषेण कुमतिप्रदः । उद्बन्धनेन हिंस्रः स्यात् सेतुभेदी जलेन तु । कृमेण राजदन्तिहृदतीसारेण चौर्यहृत् । शाकिन्याद्यैश्च म्रियते सदर्पकार्य्यकारकः । अनध्यायेऽप्यधीयानो म्रियते विद्युता तथा । अस्पृश्यस्पर्शसङ्गी च वान्तमाश्रित्य शास्त्रहृत् । पतितोऽसद्विक्रेतानपत्यो द्विजवस्त्रहृत् । अथ तेषां क्रमेणैव प्रायश्चित्तं विधीयते । कारयेद्विष्कमात्रन्तु पुरुषं प्रेतरूपिणम् । चतुर्भुजं दण्डहस्तं महिषासनसंस्थितम् । पिष्टैः कृष्णतिलैः कुर्य्यात् पिण्डं प्रस्थप्रमाणतः । मध्वाज्यशर्करायुक्तं स्वर्णकुण्डलसंयुतम् । अकालमूलं कलसं पञ्चपल्लवसंयुतम् । कृष्णवस्त्रसमाच्छन्नं सर्व्वौषधिसमन्वितम् । तस्योपरि न्यसेद्देवं पात्रं धान्यफलैर्युतम् । सप्तधान्यन्तु सफलं तत्र तत् सकलं न्यसेत् । कुम्भोपरि च विन्यस्य पूजयेत् प्रेतरूपिणम् । कुर्य्यात् पुरुषसूक्तेन प्रत्यहं दुग्धतर्पणम् । षडङ्गञ्च जपेद्रुद्रं कलसे तत्र वेदवित् । यमसूक्तेन कुर्व्वीत यमपूजादिकं तथा । गायत्र्याश्चैव कर्त्तव्यो जपः स्वात्मविशुद्धये । ग्रहशान्तिकपूर्व्वञ्च दशांशं जुहुयात्तिलैः । अज्ञातनामगोत्राय प्रेताय सतिलोदकम् । प्रदद्यात् पितृतीर्थेन पिण्डं मन्त्रमुदीरयेत् । इमं तिलमयं पिण्डं मधुसर्पिःसमन्वितम् । ददामि तस्मै प्रेताय यः पीड़ां कुरुते मम । सजलान् कृष्णकलसांस्तिलपात्रसमन्वितान् । द्वादश प्रेतमुद्दिश्य दद्यादेकञ्च विष्णवे । ततोऽभिषिञ्चेदाचार्य्यो दम्पती कलसोदकैः । शुचिर्वरायुधघटोमन्त्रैर्वरुणदैवतैः । यजमानस्ततो दद्यादाचार्य्याय स दक्षिणाम् । ततो नारायणबलिः कर्त्तव्यः शास्त्रनिश्चयात् । एष साधारणविधिरन्ततो नामुदाहृतः । विशेषस्तु पुनस्त्वेषो व्याघ्रादिनिहतेष्वपि । व्याघ्रेण निहते प्रेते परकन्यां विवाहयेत् । सर्पदंशे नागबलिर्देयः सर्पस्तु काञ्चनः । चतुर्निष्कमितं हेमगजं दद्याद्गजैर्हते । राज्ञा विनिहते दद्यात् पुरुषन्तु हिरण्मयम् । चौरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् । वृकेण निहते दद्याद्यथाशक्ति च काञ्चनम् । शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता । निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता । शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कस्वर्णजं हरिम् । संस्कारहीने च मृते कुमारञ्च विवाहयेत् । शुना हते च

निष्कृपं स्थापयेद्विजशक्तितः । शूकरेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम् । कृमिभिश्च मृते दद्याद्गोधूमान्नं द्विजातये । शृङ्गिणा च हते दद्याद्वृषभं वस्त्रसंयुतम् । शकटेन मृते दद्यादश्वं सोपस्करान्वितम् । भृगुपाते मृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्व्वतम् । अग्निना निहते दद्यादुपानहं स्वशक्तितः । दवेन निहते चैव कर्त्तव्या सटने सभा । शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणान्विताम् । अश्मना निहते दद्यात् सवत्सां गां पयस्विनीम् । विषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं क्षेत्रसंयुताम् । उद्बन्धनमृते चापि प्रदद्याद्गां पयस्विनीम् । मृते जलेन वरुणं हैमं दद्यात्त्रिनिष्ककम् । वृक्षं वृक्षहते दद्यात् सौवर्णं स्वर्णसंयुतम् । अतीसारमृते लक्षं गायत्र्याः संयतो जपेत् । शाकिन्यादिमृते चैवं जपेद्रुद्रं यथोचितम् । विद्युता निहते चैव विद्यादानं समाचरेत् । अस्पर्शे च मृते कार्यं वेदपारायणं तथा । सच्छास्त्रपुस्तकं दद्याद्धान्तमाश्रित्य संस्थिते । पातित्येन मृते कुर्य्यात् प्राजापत्यानि षोड़श । मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिञ्चरेत् । निष्कत्रयमितं स्वर्णं दद्यादश्वं हयाहते । कपिना निहते दद्यात् कपिं कनकनिर्म्मितम् । विसूचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् । तिलधेनुः प्रदातव्या कण्ठेऽन्नकवले मृते । केशरोगमृते चापि अष्टौ कृच्छ्रान् समाचरेत् । एवं कृते विधाने तु विद्यात्तदौर्द्ध्वदेहिकम् । ततः प्रेतत्वनिर्म्मुक्ताः पितरस्तपितास्तथा । दद्युः पुत्रांश्च पौत्रांश्च आयुरारोग्यसम्पदः ॥” इत्यादि । भृगुभारतसंवादे रोगादिरूपकर्म्मविशेषविपाक उक्तो यथा— सर्व्वशेषः “वातपित्तादिभिर्दोषैर्यदुत्पन्नं प्रशाम्यति । अगदेन सुवैद्येन कर्म्मजं नोपशाम्यति । तस्मात् कर्म परिज्ञाय प्रायश्चित्तं करोति यः । स तु दोषैर्विनिर्म्मुक्तो भोगीव कञ्चुकोज्झितः । भवतीह पवित्रोऽपि मनुजो निरुपप्लवः । निशम्य तस्य तद्वाक्यं प्रणम्य स महामतिः । कृतकर्म्मोपशमनं विस्तरेण महामते ! । वदस्व मुनिशार्दूल ! नान्यो वक्ता त्वया विना । मुनिरुवाच । धर्म्माधर्म्मसमायुक्ता लोभमोहसमावृताः । भवन्ति मानवाः सर्व्वे विष्णुमायावगुण्ठिताः । स्वकर्म्मवशमासाद्य पतन्ति निरये नराः । ततो जन्म समासाद्य व्याधिं कर्म्मानुरूपतः । अवाप्य परितप्यन्ति पीड्यमानाः समन्ततः । देवद्रव्यविनाशेन गुरुद्रोहादिकर्म्मभिः । क्रमात् सर्व्वेषु पच्यन्ते नरकेष्वा महोक्षयात् । महापातकिनश्चापि सर्व्वेषु नरकेष्विह । आचन्द्रतारकं यावत् पीड्यन्ते विविधैर्गदैः । उपपातकिनश्चापि तदर्द्धमिह मानवाः । शेषैः पापैस्तदर्द्धं कालं प्राप्य विशेषतः । अथाधःपततां पुंसामधर्म्मः परिकीर्त्तितः । नरकाब्धौ महाघोरे पतनात् पापमुच्यते । तस्मात् पापेषु दुःखानि तीव्राणि सुबहून्यपि । तस्मात् पापं न कर्त्तव्यमात्मपीडाकरं यतः । कर्म्मानुसारि नरकं भुक्त्वाशेषं व्रजन्ति वै । भूमौ वृक्षलतागुल्मपशुपक्षिमृगादिभिः । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा मानुषत्वं प्रपद्य च । तद्व्याधिलक्षणं सर्व्वं संप्राप्य परितप्यते । पूर्व्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तस्योपशमनं कार्य्यं मन्त्रदानार्च्चनादिभिः । प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न कुर्य्यात् कर्म किञ्चन । अनिस्तीर्णमघं नित्यं वर्द्धते द्विगुणं पुनः । देवद्रव्यं द्विजप्राप्तं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणस्त्रियः । द्रोह एषां न कर्त्तव्यस्त्वधोगतिभयात् सदा । स्वर्णस्तेयी गुरोः शय्याचार्यो मद्यस्य भोजकः । ब्रह्महापि च तेषां वै संसर्गी चापि पञ्चमः । गर्भपातकरः षष्ठः कन्यादूषी च सप्तमः । स्त्रीबालघातकश्चापि नवमो न्यासहृत्तथा । विश्वासघातकश्चैव दशमः परिकीर्त्तितः । एते दशविधा घोरास्तदन्य उपपातकाः । यत् पापं ब्रह्महत्याया द्विगुणं गर्भपातने । प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति देहत्यागो विधीयते । कृतदोषसहस्राणां योषिद्द्विजतपस्विनाम् । न वधो नाङ्गविच्छेदो देशत्यागो विधीयते । नैते दण्ड्या महीभर्त्तुर्यमस्य विषयकृताः । दण्डयन् दोषमाप्नोति तस्माद्राजा परित्यजेत् । यथापराधतो राजा शास्ता भवति शास्त्रतः । न तस्य कुरुते शास्तिं यमो मर्त्त्येषु शासिता । अज्ञात्वा धर्म्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये । प्रायश्चित्तं भवेत्तेषां महापातकिनश्च ते । तस्माद्विमृष्य वक्तव्यं धर्म्मशास्त्रानुसारतः । ये विप्रान्न नमन्ति नैव च गुरुं ये चाथ कर्म्मोज्झिता, ये शास्त्रोक्तविवर्जिता जनपदानां तापकाः पापिनः । ये वैद्यान् गणकान् यहांश्च सुहृदः सन्मार्गगान् ये सदा, निन्दन्त्येव महापदं गदभयं विन्दन्ति ते दुःखिताः । ये नमन्ति द्विजतीर्थमादरादौषधञ्च भिषजः प्रतिक्षणम् । इष्टमन्त्रमखदानजं फलं ते भवन्ति निरुजो निरापदः । व्याधेर्यदा गदविखण्डनभेषजाद्यैर्दोषो न याति शमनं

सुरतप्रयोगैः । तं पूर्व्वजन्मजनितं तु विज्ञाय सम्यक् कार्य्या सभा तदुपदिष्टयथोक्तशान्तिः" इ अ० ।

२नपुंसकता "साध्वी यौवनसम्पन्ना त्यक्ता दोषैर्व्विवर्ज्जिता । तेन दोषेण राजेन्द्र ! नपुंसत्वमनुगच्छति । मुष्कच्छेदनकृद्यस्तु सोऽपि षण्ढत्वमश्नुते । रजस्वलाम् स्त्रियं भार्य्यां सन्निधौ यो न गच्छति । षण्ढत्वन्तु भवेत् तस्य जन्म चासाद्य भूपते !"।

३अल्पायुःप्रजता "शृणु विप्र ! पुरा स्नातुं गतस्त्वं सरितस्तटम् । गावः कतिपयास्तत्र तृषार्त्ता वारितास्त्वया । तस्य विप्रस्य पाकोऽयं जायन्तेऽल्पायुषः प्रजाः" ।

४अकिञ्चनता "अदाता निष्ठुरो जातः स च धर्म्मस्य निन्दकः । महाधनो न देवाग्निं ब्राह्मणं तोषयन् पुरा । आयुःक्षये मृतिं प्राप्य गृहीतो यमकिङ्करैः । बद्धा पाशेन संनीतो यत्रास्ते धर्म्मराड्विभुः । चित्रगुप्तेन तत्पापं विज्ञातञ्च यमाज्ञया । तेन मर्त्ये महाद्रोन कृतं दत्तं न किञ्चन । लोलाख्यस्य नरकस्य विषयेऽयं द्विजो भवेत् । आज्ञप्तः किङ्करैर्नीतो निःक्षिप्तोनरकार्णवे । लोलाख्यनरके घोरे सर्व्वप्राणिभयङ्करे । लोलाख्यनरकस्येह लक्षणं त्वमतः शृणु । सर्व्वं तु दर्शयेत् सर्वं भक्ष्यपानादिसर्व्वतः । मृगतृष्णाजलाकारं दृश्यते न तु लभ्यते । नैराश्यं प्राप्य विवशः क्षुत्पिपासासमाकुलः । बहु कालन्तु विविधं भुक्त्वा जन्म प्रपद्य च । अकिञ्चनत्वमासाद्य महाक्लेशञ्च विन्दति । अत्यर्थं कदन्नं भुङ्क्ते कदन्नमति दुर्लभम् । स तु भिक्षाटनेनापि जीर्णाम्बरधरः सदा"

५वियोगः "अयं दुष्टो दुराचारं दुष्टबुद्ध्या चकार यत् । स्नेहभेदकरोयस्मात्तस्माद्दण्ड्यो यमस्य हि । दृष्ट्वा शृङ्खलैर्बद्धा ताडयित्वा भृशं बहु । नीत्वा नियोगिनस्तत्र यत्रास्ते दण्डनायकः । दृष्ट्वा तं चित्रगुप्तेन तत्पापं प्रकटीकृतम् । व्यामोहके तु नरके पातितो दुर्म्मतिर्नृप ! । व्यामोहकस्य यच्चिह्नं मानं वक्ष्याम्यशेषतः । व्यायामः सप्ततिस्तस्य योजनं दुर्व्वहं परम् । कुम्भाकारं निराकारं धूमोष्मव्याप्तमन्तरम् । वायोर्गतिर्न तत्रास्ति न च रश्मिर्व्विभावसोः । मूढस्य पतनं तत्र यश्च मैत्रीविभेदकः । ज्ञात्वा मन्त्रस्य निष्पाद्यं विमन्त्रं यो विघातयति । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मोहकाख्यञ्च गच्छति । मिथ्यापवादमन्येषां यः करोति क्रुधान्वितः । तस्य मिथ्याभिशंसेन मोहकाख्ये गतिर्भवेत् । यानि मिथ्याभिशंसेन पतन्त्यश्रूणि रोदनात् । तानि सुतान् पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसिनाम् । मोहकाख्ये महाघोरे पतन्त्यते दुराशयाः । पूर्व्वापरपरिज्ञानविहीनः परिसृप्त च । एवमेतत् सहस्राणि वर्षाणि च चतुर्द्दश । भुक्त्वा मृगतनुं प्राप्य मृगादेहसमाकुलः । व्यापादितोऽन्यशंसेन नवयोवनसमावृतः । मृगयूथपरित्यक्तस्त्वेकाकी तिष्ठते पुनः । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य मनुष्ययोनौ प्रजायते । ततोमानुष्यमासाद्य वियोगे परितप्यते"।

६नेत्रामयः । "पुरा विप्र ! गृहस्थस्य दीपस्य हरणं कृतम् । तत्र पुत्रेण भो विप्र ! तेन काणत्वमस्य वै । कोटयोऽश्च प्रपश्येद्यः सतीं वापि पराङ्गनाम् । सकामः कामतो मोहाद्रतिमालक्ष्य पश्यति । सोऽपि नेत्रामयं प्राप्य सीदतीह स्वकर्म्मतः । सभ्यं निरयं घोरं संप्राप्य कदनं बहु । भुक्त्वा जन्म समासाद्य दुष्कर्म्मसमुद्भवम् । मानुषान्तु तनुं प्राप्य निष्कृतिं न करोति यः । पुनर्जन्म समासाद्य प्राप्तं कर्म न मुञ्चति" ।

७कुब्जत्वम् । "देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यस्तां नैवाभिवादयेत् । ब्राह्मणञ्च गुरुं श्रेष्ठं ब्रह्मचारितपस्विनम् । प्रयाणे जायते दृष्टः काकगृध्रोपसेवितः । भुक्त्वा कालमशेषञ्च मानुषत्वमवाप्य सः । कुब्जत्वमश्नुते तस्मात् कर्म्मणो मानुषो ध्रुवम्" ।

८खञ्जत्वम् छिन्नपादत्वञ्च "उपानहं हरेद् यस्तु तथैव काष्ठपादुकाम् । तप्तबालुकदुर्भेद्यमार्गं प्राप्य च सीदति । स नीतोयमदूतैश्च ताड्यमानो भृशं मुहुः । प्रवेश्य दक्षिणं द्वारं बद्धा पादद्वये दृढम् । हाहाकारस्तु सर्व्वत्र श्रूयते यत्र भीषणः । नीत्वा यमाज्ञया दूतै रौरवे च निवेशितः । रौरवस्य च यन्मानं तन्मे निगदतः शृणु । शतयोजनविस्तीर्णं गभीरं स्याद्रुद्रियावृतम् । दह्यमानस्तु तत्रैव पतितः पुनरुत्थितः । पुनः पतति तत्रैव क्रन्दमानो मुहुर्मुहुः । अनेककालमासाद्य पारं प्राप्य सुदुःखितः । मानुषीं योनिमासाद्य खञ्जपादो भवेन्नरः । श्लीपदी(छिन्नपादता)व्याधिसंयुक्तो भवेज्जन्मनि-जन्मनि" ।

९ छिन्नघ्राणता "श्रुतिस्मृतिकथायान्तु यस्तत्र विघ्नमाचरेत् । देवद्विजातिधर्म्मस्य सदा यो देवनिन्दकः । सोऽपि मृत्युवशं प्राप्य यत्र याति च तत् शृणु । नैर्ऋते पश्चिमे भागे पिङ्गला नाम या पुरी । पिपासा यत्र तिष्ठन्ति सोऽपि तत्र स्वकर्म्मतः । यमाज्ञया तत्र नीतो रक्षितस्तत्र दुर्म्मतिः । तत्र दुःखं महाघोरं भुक्त्वा कर्म्मा-

न्तरे पुनः । मानुषत्वमनुप्राप्य छिन्नघ्राणो ह्यशोभनः । स निन्द्यः सत्सभामध्ये न प्रवेश्योभवेद्धि सः" ।

१० छिन्नहस्तता छिन्नपादता च "अतः परं छिन्नहस्तोयतो भवति मानुषः। शृणुष्व तत् प्रवक्ष्येऽहं स्वकर्म्मवशतश्च सः। पिता माता गुरुर्वृद्धः क्रोधाविष्टेन ताडितः । विनाऽपराधतो जन्तुं योवा हन्यात्हिमोहितः । यमलोके वसेत् सोऽपि छिन्नहस्तो भवेदिह । करेण ताडनाच्छिन्नपाणिर्भवति पामरः । पादेन छिन्नपादस्तु मर्त्योवै जायते ध्रुवम्" ।

११ छिन्नकर्णता । "मिथ्यापवाददुर्वृत्तं येन तापः परोभवेत् । मानुषस्य, ततोदुष्टाः श्रावयन्ति महीपतिम् । ते क्रूराश्छिन्नकर्णाश्च जायन्ते पृथिवीतले" ।

१२ कराङ्घ्रिहीनता । "सैन्ययोरुभयोर्यत्र संग्रामे चातिदारुणे । स्वामिनं सङ्कटे त्यक्त्वा ये भग्नाः पापबुद्धयः । स मृतो गृह्यते दूतैर्भीषणैर्विकटाननैः । पूतिगन्धयुतैः पाशैर्नीयते यमसादनम् । तर्ज्यमानः शरैः खड्गैः कूटमुद्गरपाणिभिः । यमाज्ञाकारिभिस्तैस्तु पात्यते नरकं शृणु । असिपत्रवनं घोरं नरकं शतयोजनम् । योजनायुतगम्भीरं ज्वलत्खड्गसमाकुलम् । पात्यन्ते तत्र तैः खड्गैः शितधारसमाहितैः । ये भग्नाः स्वामिनं त्यक्त्वा मित्रं प्राप्य च मानुषाः । क्रन्दमानाश्च तिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवम् । कर्म्मावसाने जायन्ते मानुषत्वमतः परम् । कराङ्घ्रिभ्यां विहीनस्तु दुष्टजीवः प्रवर्त्तते । नास्त्यस्य कर्म्म संप्रोक्तं येन मुक्तो भवेन्नरः । जन्मजन्मनि जायन्ते छिन्नाङ्घ्रिकरवेदनाः ।

१३ प्रसङ्गात् शुभकर्म्मविपाकः "अतःपरन्तु ये शूरास्तेषां माहात्म्यमुत्तमम् । लोकमात्रमतस्तात ! शृणुष्व गदतोमम । विद्रुतेषु च सैन्येषु सङ्कटेषु समन्ततः । नृपं प्रति यदा गच्छेत् सा यात्रा क्रतुभिः समा । ललाटदेशे रुधिरं स्रवद्यस्यापि वक्त्रे पततीह किञ्चित् । तत् सोमपानेन हि तस्य तुल्यं संग्रामयज्ञे मघवाऽभ्युवाच । शूरस्येयस्य गात्राणि शरखड्गादितोमरैः । भिन्दन्ति न यमः शक्तोपहीतुं पुण्यभाजनम् । अश्वोपरि च यः शूरः प्राणांस्त्यजति घातितः । तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च द्विगुणं कालतस्तु सः । अप्सरोभिः सेव्यमानोदिव्यलोकमवस्थितः । तमेव पुरुषं प्राप्य दृष्ट्वा सर्व्वाः सुराङ्गनाः । विमानस्थाः समस्ताश्च गायमानाः परस्परम् । परित्यज्य सुरान् यान्ति स्वामिनं प्राप्य हर्षिताः" ।

१४ पक्षरोगः "अयशः पुरुषो येन समक्षेण कृतो रणे । तत्कर्म्मणः परिणामं विस्तरेण शृणुष्व वै । त्वमाप्तहत्यादोषेण यमस्य पुरुषैर्भृशम् । आयुःशेषेऽथ संगृह्य यमदूतैर्भयानकैः । तस्मिन् मार्गे दुराधर्षे नीत्वाऽऽत्माभियमस्य च । सकशाख्ये महाघोरे निरये च वसेद्धि सः । प्रविमर्षचिरकालन्तु महादुःखेन पच्यते । ततो रासभयोनौ स जायते वै स्वयं नरः । ततो मृगस्ततो व्याघ्रस्ततः शस्त्रेण हन्यते । सारमेयत्वमासाद्य मनुष्ययोनौ प्रजायते । तस्माद्वै मानुषीं प्राप्य पक्षरोगेण गृह्यते" ।

१५ वैधव्यम् "विरूपं स्वामिनं दृष्ट्वा यौवनेनातिगर्व्विता । दिवानिन्दति दुर्व्वाक्यैः शय्यां न भजते निशि । तेन दोषेण भो देवि ! वैधव्यं त्वमपाश्रिता । आसन्ना रमणी या च स्वामिनं भजते न हि । सा वैधव्यमवाप्नोति दरिद्रं याव मन्यते । तस्य दोषस्य पाकोऽयं देवि ! वैधव्यमागता" ।

१६ बन्ध्यता "पयःपातुमना वत्सस्त्वया पूर्व्वं निवारितः । पुरुषो बन्ध्यतां याति वीर्य्यविक्रमदोषतः । अदक्षिणं व्रतं कृत्वा बन्ध्यत्वमनयोर्भवेत् । अदैवतं मिष्टफलं यो भुङ्क्ते प्राप्यलोभतः । सोऽपि बन्ध्यत्वमाप्नोति कथयामि ततः शृणु । दृष्ट्वा तु मैथुनीभावं भिन्नं तु कुरुते च यः । सोऽपि बन्ध्यत्वमाप्नोति सर्व्वजन्मनिजन्मनि ।

१७ गर्भस्रावः "त्रेतायुगस्य मध्ये तु सञ्जयोनाम भूपतिः। तस्य भार्य्याद्वयं जातं सुमित्रा नन्दिनी तथा । नन्दिनी सुभगा तस्य सुमित्रा या यशस्विनी । प्रसूता सा सुपुत्रेण तेन पत्या सुमानिता । सापत्न्यपरुषाविष्टा नन्दिनी नीतिवर्जिता। शून्यालये च सहसा छद्मनाऽऽनीय तं सुतम् । शतधा खण्डकं कृत्वा तैलपाके विचिक्षिपे । सानेन विधिना राजन् ! दुष्टमत्या निजेच्छया । चकार दारुणं कर्म्म तत्फलं शृणु भूपते ! । सा कालवशमासाद्य बालघाताभिदोषतः। गृहीत्वा निष्ठुरैर्बद्ध्वा पाशेन यमकिङ्करैः । नीत्वा निरयमध्ये तु सा प्रक्षिप्ता दुराशया । कर्म्मान्ते कोकिला नाम वैश्यस्य च सुताऽभवत् । भूयोपि विश्वावसुना परिणीता गृहाश्रमे । सर्व्वद्रव्यसमायुक्ते दासदासीसमाकुले । सा पुनः पञ्चमे मासि तृतीये वा चतुर्थके गर्भस्रावोऽभवत् तस्याल्पेन दुःखेन दुःखिता" ।

१८ मृतभार्य्यता "अतिक्रम्य त्वया ज्येष्ठं भ्रातरं चात्मनः कृतः । पुरा परिणयस्तेन मृतभार्य्यत्वमागतः । सप्तम्यां यः स्पृशेत्तैलं ज्येष्ठा भार्य्यास्य नश्यति" ।

१९ बहुपुत्रता अपुत्रता च "गवोमुखाद्बहिर्हृत्वा यस्तु द्रव्यं हरेत् पुनः शृणु तस्य यथा पापं कथयामि तवाग्रतः ।

निर्जने दुर्गमे घोरे विकताके् वनस्थले । तत्रिभूत्वा वसे- त्तत्र क्षुत्पिपासासमाकुलः । सम्पत्करणं तत्र तमोनीहा- रसंवृते । यांति नाथस्य निर्दः शीतवातार्द्दितो भृशम् । वत्सभानस्तु दुःखेन मानुषोजायते ततः । पञ्चतो- भवेत् सोऽपि सुखं न लभते क्वि वा ।

२०दौर्भाग्यम् “सतीनाम्च च याश्च तैलस्पर्शनता ततः । दुर्भगत्वस्य ते जातं न नार्यं कुरु सुन्दरि !” ।

२१वापत्यद् । “शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि वसु वापत्यवन्ध- वम् । दुःखं सुपरमं स्त्रीणां सकलेवगतः वसु । मिथ्यावाक्यप्रचारेण विवादं कुरुते तु या । अन्योन्य- स्नेहवैषम्यं कारयित्वा प्रमोदते । कर्म्मानुयायिनी- भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततः पुनरसौ दीना दैवाद्भवति मानुषी । वापत्यं प्राप्य सम्प्राप्ता चित्तपीडासमन्विता । भवतीति न सन्देहस्तस्य दानमतः शृणु” ।

२२जात्यन्तरम् “शृणु देव ! प्रवक्ष्यामि येन जात्यन्तरं गतः । मनुष्यो दुःखमाप्नोति भवेद्वा गर्हितो जनः। पुरा राजकुले- जातो विश्वसेनेति नामतः । एकदा ब्राह्मणी रम्या यौवनस्था तपस्विनी । पुष्पार्थिनी पुष्पवनं गता हठात् तेन सा । कामवाणार्द्दितेनाथ बलात्कारेण धर्षिता । दुःखेनेनाभिसंतप्ता ततः स्वभवनं गता । तदनन्तरे स्वहं तस्या भिक्षुरेकः समागतः । धर्षिता सापि तन्वङ्गी भिक्षवेऽन्नं ददौ तदा । इदं कृतं तया पापं शृणु तस्य फलं तथा । तत्कर्म्मवशमासाद्य यमस्य निग्रहकृता । पुनर्जन्म समासाद्याऽभवन्म्लेच्छयोषिता । म्लेच्छयोनिं परित्यज्य ततः वैश्ययोनिजा । एवं बहुविधां योनिं समासाद्य द्विजाङ्गना । अभिध्यायस्य यतये दत्त्वा प्राप गतिं नृप ! । मनुष्योदुःखमाप्नोति स भवेद्गर्हितोजनः”

२३मूकत्वम् “पुरा देवायतो राजन् ! गायमानो द्विजः क्वचित् । गुरवे च प्रणवम् वाक्यं हास्ययुक्तेन निन्दितः। तस्य विमुक्त पापोऽयं न वाक् प्रवदते मुखात् । तस्मागतस्य देशाग्रे गायमानं प्रदद्य च । गोपदानं प्रकुर्वीत मूकादोषो- भवेद्धृतः” ।

२४गद्गदवचनता “अतःपरं महाभाग ! गद्गदत्वेन दूषिताः । भवन्ति मानवा यस्मै तच्छृणुष्व वदामि ते । जिगीषाकट- वृत्तयोर्विवादं प्रकरोति यः । गुरोर्निन्दाया मूर्खत्वादस्य पापफलः शृणु । यमलोके तु तत्रैव कृष्यते निशितैः शरैः । जिह्वापि छिद्रैः शुचैरग्नं तत्र रोगदः । [illegible] दुःखं प्राप्य नरकपरम् । मानुषत्व- प्राप्य गद्गदो जायते नरः । ततो गद्गदया वाचया मर्त्त्यः पीड्यति सर्वदा” ।

२५मुखरोगः । “पितृदेवगुरोर्निन्दां ये वै मिथ्या वदन्ति च । अभक्ष्यभक्षका ये च ते वै मुखगदार्द्दिताः । भवन्ति नरकस्यान्ते मानुषास्तस्य निष्कृतिम् शृणु वदाम्यहम् भूपाल !” ।

२६कर्णरोगः । “अन्यस्त्वन्तु यत्कुर्वन्ति पापकर्म्मैतस्तु वसु । समाकर्णयापि मनुजः कर्णरोगी भवेत् सदा । कर्णान्तर्व भवेदेवं पूर्वयोषिदवस्थयम् । कर्णरोगमिति ख्यात- मवाप्य परितप्यते” ।

२७दुर्गन्धगात्रता । “चोरयित्वा तु गन्धाढ्यं द्रव्यं लोभपरा- यणः । पच्यते नरके घोरे मूत्रविष्ठासमाकुले । अप्र- तिष्ठेऽतिदुर्गन्धे दिव्यवर्षायुतत्रयम् । जन्म तु पशवो भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । ततोऽप्यगस्तु योनयो भूत्वा पञ्चेव कृष्यते । दुर्गन्धेन समायुक्तो मानुषत्वमवाप्य सः । स्वकर्म्मवशतो राजन् ! दुर्गन्धं गात्रमश्नुते” ।

२८दारिद्र्यं विरूपता च । “पुरा पञ्चनन्दपतेरमात्येना- सता शृणु । दानविघ्नः कृतस्तेन पाकोऽयं नान्यथाऽभवत् । मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्देयाग्निब्राह्मणेषु च । स नरकस्य पाकेन दरिद्रत्वेन दह्यते । दरिद्रः कुरुते पापं पापाद्- याति यमालयम् । पुनरावृत्य पापेन दारिद्र्येणाभिभूयते । न क्षयोऽस्ति च पापस्य तस्मात् पापं त्यजेत् सुधीः । अदाता च भवेत् सोऽपि विरूपश्चापि दुर्विधः । तस्मात् सर्वं परित्याज्य दानं दद्यात् स्वशक्तितः” ।

२९कर्णोद्पाणिपादता “चोरयित्वा तु कनकं ततः कारागृहे- संस्थिते । नरके पच्यते पश्चान्मानुषत्वमवाप्य सः । तस्य कर्म्मभवं चिह्नं जायते हस्तपादयोः । तस्येदं सर्वदा तस्य निष्कृतिं त्वमतः शृणु ।

३०दाहज्वरः “पुरा येन स्वयं पापः येन दग्धन्तु वह्निना । स हतो रौरवं प्राप्य पीड्यमानः स्वकर्म्मणा । वह्निरा- कृतवह्निप्रज्वालामालाभयुपितिष्ठते । पतितस्तिष्ठते तत्र वर्षायुतशतत्रयम् । तदन्ते मानुषीं योनिमवाप्य परि- दह्यते । ज्वरदाहेन घोरेण येन यास्यति तच्छृणु” ।

३१अग्निमान्द्यम् “कृकचं नाम नरकं पूर्वयोषितसंस्तुतम् । विस्तारकमद्धकं महाघोरत्वमाकुलम् । तस्मिन् पापिन- स्तत्र द्विजपाकस्य विभ्रमात् । ततो मानुषतां प्राप्य भुङ्क्ता पापं सुदुष्करम् । अग्निमान्द्यं भवेत्तस्य निष्कृतिं कथयामि ते ।

२२ अजीर्णरोगः "त्वया कृतं पुरा कर्म यद्युक्तञ्च तच्छृणु । त्वया पाकश्च पाकाग्निं शमयित्वा अनेन च । भोजनञ्च कृतं तस्मादजीर्णत्वमुपागतः" ।

२३ अतीसारः "अथातीसारी राजेन्द्र ! जायते येन कर्म्मणा । देहिनां दोषदुष्टेन प्रयास्यति यतः शृणु । अत्यन्तगुप्तं पापिष्ठं निरुच्छ्वासकनामकम् । सोपद्रवञ्च नरकं विषमोपद्रवाकुलम् । निर्गतमूत्रेणा युक्तं दंशकादिपरिप्लुतम् । पच्यन्ते पापिनस्तत्र वर्षलक्षायुतत्रयम् । यज्ञाग्निदूषका ये च ये च दानविलोपकाः । परस्वकाणं चौर्य्येण नाशयन्तीह तेऽधमाः । नरकान्ते मतृस्ययोनौ भूत्वा वर्षत्रयं पुनः । मानुषत्वमनुप्राप्य ह्यतीसारेण लक्ष्यते" ।

२४ ग्रहिणी "आम्रयं संपङ्कं ये च कुर्वन्ति धनलुब्धकाः । न ददन्ति न चाश्नन्ति द्रव्यं कस्यच्च किञ्चन । तथा गोभूमिहर्त्तारो निष्ठुरा ये च लम्पकाः । अदुष्टाऽपतितां भार्य्यां यौवने यः परित्यजेत् । स स्मृतः पच्यते राजन् ! स्वकर्म्मवशतः शृणु । नरकञ्च पूरीषाख्यं प्रज्वलानलपीडितम् । कल्पकोटिशतं तत्र दह्यन्ते पापदेहिनः । नरकान्ते गजयोनिं स्त्रियते प्राप्य बन्धनात् । तस्मात्तु मानुषीं योनिं ततः प्राप्यावसीदति । ग्रहणीरोगवान् भूत्वा पश्चाद्व्यधनादिकम् । प्राप्यते विविधैर्दुःखैश्च वक्ष्यामि निष्कृतिम्" ।

२५ पाण्डुरोगः "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगोद्भवो यतः । परभार्य्यारतोयश्च मर्त्त्यैवान्यजारतः । स स्मृतः किङ्करैर्याम्यैर्वद्धः स्वच्छया हठम् । निष्ठुरैस्ताड्यमानस्तु क्रन्दमानो मुहुर्मुहुः । घोषमानः स्वकं कर्म्म प्रचलंश्च पदेपदे । संयमन्यां प्रवेशेन दृष्टिसंहारि भीषणे । यमनाथं समानीय परभार्य्याभिमर्द्दकम् । ततोऽसुं यमदूतोऽपि हठं बद्धा निरन्तरम् । तं दृष्ट्वा चित्रगुप्तेन पापकर्म्मानुसारतः । प्रवक्ष्यावदत् सर्व्वं दुश्चेष्टादिकमस्य वै । कथितोऽयं दुराचारः परस्त्रीरमणप्रियः । नयस्व नरकं भीमं ज्वलन्तीमायसीं स्त्रियाम् । अग्निनाभिज्वलन्तीञ्च कारयन्ति यमाज्ञया । वर्षायुतसहस्रे द्वे परं तापञ्च विन्दति । पुनः स्वकर्म्मपाकेन ज्वलदग्निमये ह्रदे । विक्षिप्तो दह्यते तत्र वेष्ट्यमानः स्वकर्म्मणा । वर्षलक्षसहस्राणि नव सप्तायुतानि च । तस्मान्निष्कृतिं गत्वा मानुषत्वमवाप्य च । पाण्डुरोगमनुप्राप्य जीवन्नेतां प्रपद्यते" ।

२६ कामला "भक्तादीनान्तु चौरा ये गतिं तेषां ततः शृणु । आयुःशेषे तु ते याम्यैर्नरैर्नीता यमाज्ञया । चौरा पुरीति विख्याता पिच्छिला चातिदुस्तरा । पिशाचाश्च तिष्ठन्ति स्वकर्म्मवशपीड़िताः । यत्र संवर्त्तते नित्यं क्षुत्पिपासामहोद्गता । भक्तचौरान् जनांस्तत्र प्रवेश्य यमकिङ्करैः । प्रयान्ति सदनं याम्यं चित्रगुप्तोऽस्ति यत्र वै । स तत्र भक्तचौरश्च पिशाचैर्व्वेष्टितः । भक्तसंख्याप्रमाणेन वसति तत्र कर्म्मतः । कर्म्मान्ते मानुषीं योनिं प्राप्य दुःखञ्च विन्दति । काकोऽष्टादश वर्षाणि तस्मात् काकः प्रजायते । सोऽपि द्वादशकं जीवेत्ततोभवति मानुषः । कामलारोगवान् भूत्वा तद्दोषजनितेन च" ।

२७ कासः "कासः पञ्चविधोराजन् ! जायते येन कर्म्मणा । तदहं निरतास्तवक्ष्ये भूप ! कर्म्मवशानुगतं । येन दग्धोजनो नित्यं मिथ्यावाक्यैः सुदारुणैः । पित्तप्रवर्द्धकं कासं प्राप्य कासेन सीदति । ब्राह्मणस्थानविध्वंसी वातकासार्द्दितोभवेत् । लक्ष्यते श्लेष्मकासेन जलाशयस्य विघ्नतः । ब्रह्माविष्णुशिवं यस्तु भिन्नभावं प्रपश्यति । सन्निपातोत्थकासेन लक्ष्यते त्वमतः शृणु । अयज्ञेन पशुं हत्वा भुङ्क्ते मांसन्तु योनरः । सर्व्वदोषोत्थकासेन लक्ष्यते शृणु भूपते ! । इति कासपरिणामं कथितञ्च मया शृणु । पुनस्ते कथयिष्यामि यत्ते मनसि वर्त्तते । राजोवाच । श्रुतं कासपरिणामं कर्म्मणा येन जायते । नरकं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोब्रह्मविदां वर ! । भृगुरुवाच । स तु कर्म्म समासाद्य पच्यते यत्र तच्छृणु । चिन्तयन् तानि कर्म्माणि रौद्रमानोनिरन्तरम् । करम्भवालुकानामनरकं योजनायुतम् । कूपाकारं भयं दीप्तं वालुकाङ्गारकण्टकैः । दह्यते भिद्यते तत्र वर्षलक्षत्रयावधि । नरकाज्जायते दुर्गे जले कुम्भीरसंज्ञकः । कुम्भीराच्छूकरोभूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । तस्मादुत्तमत्वमासाद्य महाभाग्यकोभवेत् । तदन्ते मानुषीं योनिं संप्राप्य परिदृश्यते । सर्वाङ्गकासरोगेण तप्यमानोऽवसीदति" ।

२८ श्वासकासः । "श्वासकासो महाघोरो भवेद्दुःखेकाभिघातकः । उद्भवेत् कर्म्मणा येन तन्मे निगदतः शृणु । महोद्र्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदाश्च पञ्चधा । श्वासः संजायते नृणां पृथक्कर्म्मवशात्तुनः । यस्तु वनमासाद्य पशुश्चापं निरुध्य च । हन्ति, खादति वा मोहात् महाश्वासेन लक्ष्यते । गौरादिवाक्यमध्ये यस्तु वाचाऽन्यथा वदेत् । ऊर्द्ध्वश्वासं समासाद्य दुःखोत्थकरदुःखम् । विनिवहान-

यक्ष्याच्छिन्नवासिन दृश्यते । मर्त्यः शास्त्रार्थनिर्दिष्टं वाक्यं यो दूषयत्यपि । पीड्यते नरकस्यान्ते स मुहुः पाकस्य विच्युतः । परत्र कर्मणा तेन नरकेषु विपच्यते । नरकान्ते व्याघ्रयोनिं व्याघ्रीं शौकरवायसीम् । पृथक्कर्मवशाद्योनिं गत्वा स परितप्यते । मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तेनोपलक्ष्यते" ।

३९. यक्ष्मरोगः । "यक्ष्मरोगस्य निदानं दुर्वसं सर्वरोगतः । सहायांस्तस्य वै राजन् ! कथयामि तवाग्रतः । सेनापतिः ज्वरमदस्य च पाण्डुरोगोदराक्ष्यरोऽप्यसरएव सहायमाषम् । कुष्ठावकः कासयक्षः सहायो यौ श्वासकासावपि मन्त्रिणौ च । स श्रुत्वैवंविधं घोरं यक्ष्मरोगं सुदारुणम् । प्रणम्याह मुनिश्रेष्ठं त्रिकालदर्शिनम् । राजोवाच । अस्य रोगस्य चोत्पत्तिर्जायते केन कर्मणा । केन दानेन विप्रेन्द्र ! परत्रापि न वर्द्धते । तत्सर्वं विस्तराद्ब्रूहि श्रोतुमिच्छामि यत्नतः । भृगुरुवाच । पुरा येन हतो विप्रो न्यासापहरणं कृतम् । वृत्तिच्छेदः कृतो येन मधुविघ्नकरस्य यः । सर्वस्वेन प्रजापीडा कृता येन स्वकर्मणा । स हतो दृश्यते याम्यैर्दूतैरेव भयङ्करैः । निवेश्यान्यतमे मार्गे दक्षिणद्वारिभीषणे । ततो नीत्वा यमस्थाने कम्पमानस्य पापिनम् । संयमन्यां यमस्याग्रे नीत्वा तं पापकारिणम् । हृष्टपुष्टाश्च ते दूताश्चित्रगुप्तान्तिकं ययुः । चित्रगुप्तश्च तं दृष्ट्वा क्रोधाद्रक्तविलोचनः । चित्रगुप्त उवाच । इमं पापं दुराचारं नरकं नय दुर्वहम् । योजनानां शतं यत्र कुम्भीपाकं सुदारुणम् । ताम्रकुम्भमये दीप्ते वालुकाङ्गारसंवृते । एवंविधे तु दुष्टात्मा क्षिप्तस्तत्र स्वकर्मतः । दह्यमानोऽतिदुःखेन यावदाभूतसंप्लवम् । कालान्ते स पुनः पापी कृमियोनौ च जायताम् । तत्र जीवति वर्षाणि दशपञ्च च भूपते ! दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो भवति मानुषः । अत्युग्रयक्ष्मरोगेण पीड्यमानस्तु दृश्यते" ।

४०रक्तपित्तम् । "शृणु राजन् ! पुरा वृत्तं यस्येदं कथनं महत् । करटकारण्यसंस्थाने सुव्रतो नाम वै द्विजः । तस्य पुत्रो दुराचारः सर्वधर्मबहिष्कृतः । परद्रव्याभिलाषी च परभार्यारतिप्रियः । एकदा कामतस्तेन पितृव्यस्य वधूर्बलात् । धर्षिता तेन दुष्टेन यमस्य विषयङ्गतः । नरकान्ते कुले जातस्य कर्मक्षयमद्भुतम् । रक्तपित्तगदं भुङ्क्ते स्वकर्मार्जितदोषतः" ।

४१ गुल्मरोगः "अतःपरं प्रवक्ष्येऽहं गुल्मरोगं सुदारुणम् । यस्मादुत्पद्यते पुंसो मृतो वा याति यत्र वै । मर्त्यो याति तां योनिं येनोपशमनं भवेत् । कालोदनाम नरकं कृमिपूयपरिप्लुतम् । क्षिप्यते तत्र दुष्टात्मा एकाकी मिष्टभोजनः । अन्नदानागमनेनापि नरकं नाम दुर्गमम् । तस्मात् पिपीलिका भूत्वा जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा जायते तत्र मानवः । गुल्मरोगसमायाद्य वेदनैः परितप्यते । अगदैर्न शमं याति तदा पथ्यं तु कमजम्" ।

४२ शूलरोगः "शृणुष्व कथयिष्येऽहं नव लोकाधिपते ! । मूढा निरपराधेन ये लोकदुःखप्रदाः । शूलिशूलेन चाश्लेषा वाक्यदोषोद्गमेन च । तानेव निष्ठुरा दूता यमस्याज्ञाकराश्च ये । महाप्रेताश्मनिरये दीप्तशूलसमाश्रिते । भेदयन्तीव तत्रैव दत्तपाशैर्बद्धकानपि । भुङ्क्ते तु कदनं घोरं मन्वन्तरचतुष्टयम् । नरकान्ते ततो मर्त्यो जायते पक्षियोनिषु । पक्षी भूत्वा वियोगी स्यात् जीवेद्वर्षचतुष्टयम् । मानुषत्वमवाप्यैव शूलरोगातुरो भवेत्" ।

४३अर्शोरोगः । "शृणुष्व तव पुत्रेण पुरा जन्मान्तरे कृतम् । साध्वीमृतुमतीं ज्ञात्वा सविधिं नाम्नतस्य सः । एतत्कर्म कृतं तेन रहीतयाचिता च सः । आत्महा भ्रूणहा यस्तु कृतो येन च गोवधः । ते चार्शसा च स्वप्नान्ते भुङ्क्ते कष्टं सुदुःसहम् । पञ्चविंशत् समाः कोटी कल्पास्तामूलविंशतिः । तामिस्राख्यं महाघोरं नाकान्धतमसावृतम् । सर्पमदा समाकीर्णं दुर्भेद्यं जीववर्जितम् । स तिष्ठेद्विषयो दीनो येनेदं दुष्कृतं कृतम् । कर्मक्षयमनुप्राप्य पश्चाद्भवति मानुषः । सोऽर्शोगदवान् भूत्वा दुःखेन पीडितो भवेत्" ।

४४भगन्दररोगः । "गुदस्य द्व्यङ्गुले पार्श्वे पिटकस्फोटकाकृतिः । स भवेद्विकटाकारो दुर्गन्धो मर्मभेदकः । स वै भगन्दरो ज्ञेयः कर्मजो नोपशाम्यति । आचार्यभार्यागमनं ये कुर्वन्ति नराधमाः । पक्षपातमधर्मेण बालवृद्धधनापहाः । ते पतन्ति महाघोरे नरके च सुदारुणे । यः केशमूत्रपुरीषाक्तं भक्ष्यपिण्डकम् । चौरवेन्द्रयस्तु दुर्बुद्धिः कृलोयात् शोधनं च यः । स मृतस्तु शिवलाख्यं नरकं प्राप्य सीदति । रक्तकृम्यादिमीमांसुभक्ष्यमाणोऽतिदुःखितः । भुक्त्वायुतसहस्रं यावत्संख्यं कल्पेत् पुनः । सोऽप्यनेनैव रोगेण जन्मादावपि लक्ष्यते" ।

४५छर्दिः "शृणुष्व कपर्दीन्द्र ! कथयामि तवाग्रतः । नरा

च्छीतं वस्तुकिञ्चित् सुवाद्दाक्षम्य योऽहरेत् । परोऽन्नजम्म समासाद्य वातांशच्छर्दिमान् भवेत् । अतर्पयित्वा पितरं जलपानं करोति यः । स्रतः प्रेतीपक्षीं योनिं संप्राप्य क्षुत्पिपासया । पीड्यते तप्यते तावद् यावत्कृष्णोपगतो रविः । मानुषत्वमनुप्राप्य पित्तांशच्छर्दिपीड़ितः । वातपित्तपरित्राणं वहेद्वस्त्रोपदेशतः । ज्ञात्वा कर्मोद्भवं दानं देयं सुखिमभीप्सता" ।

४६हिक्का "हिक्का न शाम्यते यस्य वहेद्यत्नोपदेशतः । तां विद्यात् कर्मजां हिक्कां शृणु भूप ! वदामि ते । उत्पादितं येन तपः प्रसह्य यतेश गोविप्रकृतासनस्थम् । स याति घोरं नरकं मनुष्यो हिक्काविपन्नः पुनरेति सत्यम्" ।

४७अरोचकम् "पित्रे मात्रे चातिथये मादौ यस्तु च भोजनम् । दत्त्वाश्नाति च पापिष्ठो यां गतिं याति तां शृणु । तस्माच्च कीटदेहे स कृमिर्भूत्वा विपच्यते । क्षते विष्ठाकृमिर्भूत्वा पच्यते बहुवासरान् । ततो वायसयोनित्वं प्राप्य जीवेच्चिरं दिनम् । तत्र वायसयोनौ स सर्वदुःखमवाप्य वै । मनुष्यत्वमवाप्नोति हीनयोनौ प्रजायते । आरोचकगदेनापि पीड़ितस्तत्र केवलम्" ।

४८स्वरभङ्गः "त्वया कृतं पुरा यच्च तन्मे निगदतः शृणु । सुस्वरं गायमानञ्च स्तुतिमन्तं द्विजोत्तमम् । त्वं निषेधितवान् पूर्वं तस्मात्ते गतिरीदृशी । अवमानपदं यस्तु गायमानन्तु सुस्वरम् । निवारयति सोऽन्येन स्वरभङ्गेन बध्यते" ।

४९अतितृष्णा । "तृषितं गोकुलं प्राप्तं जलपानाय सत्वनम् । विघ्नमाचरितं तेन प्रपाभङ्गं बलात्तेन च । जलपानं तथा कृत्वा क्षतो याति यमालयम् । अपरे निर्जले देशे दुर्गमे विकटालये । कीटयोनिं समासाद्य तत्र तिष्ठति पापधीः । गोरोमसम्मितं कालं दुःखमाप्नोति निर्भरम् । मानुषत्वमनुप्राप्य तृष्णाव्याधियुतो भवेत्" ।

५०विस्फोटकम् । "सुधर्मा नामतस्तेन बलात्तस्य जलाशये । कृतं स्नानं जलं पीतं तत्कर्मफलतः शृणु । आयुःक्षये मृतो दूतैर्नीयते च यमालयम् । बहुधामृतवर्षगुल्मशिरः कूपे निराश्रये । भुक्त्वा तत्र महद्दुःखं तस्मात् त्वत्कुले नृप ! । जातोद्दाहयुतो भूत्वा विस्फोटकमहार्द्दितः । अपमार्जितदोषं यो भुङ्क्ते वा तस्य वेदना" ।

५१भ्रममूर्च्छा "भ्रममूर्च्छासमाविष्टो येन संजायते नरः । तच्छृणुष्व महाख्यानं कथयामि समासतः । भ्रमस्तु जायते तस्य तत्र दुःखकरः परः । समाधौ कुण्डिकाकोषं आधयित्वाऽन्यथा भवेत् । मूर्च्छान्वितो भवेत् सोऽपि यत्र याति शृणुष्व तत् । तत्रापुरोऽन्ये दुर्वृत्ताः किङ्कराः यमदेशिताः । नीत्वा प्रयान्ति तैलेन शासेन पिङ्गलां पुरीम् । सर्वकर्मयुताश्चात्र पिपासाः सन्ति दुःखिताः । संक्षिप्तास्तत्र दुष्टात्मा पिपासायाः यत्र मूर्च्छिताः । अपमृतो भवेत्तत्र पूर्णं जन्मान्तरं नृप ! । उलूको जायते तस्माद्विधा वसति कोटरे । उलूकत्वञ्च प्राप्य वकयोनौ प्रजायते ? वको जीवति वर्षैकं ततो भवति मानुषः । पूर्वकर्मप्रभावेन भ्रममूर्च्छान्वितो भवेत्" ।

५२हृद्रोगः । "हृद्रोगो जायते येन कर्मणा त्वमतः शृणु । सावधानो महीपाल ! कथयामि तवाग्रतः । लोभात् दम्भाद्भवेद्यस्तु परपीडाप्रदायकः । मर्मोद्घाटनकश्चोऽपि वदनं तेन विन्दति । मनुष्यत्वेन दोषेण दुर्वहम् नरकं व्रजेत् । नरकान्ते पुनर्मर्त्यो हृद्रोगैरतिदारुणैः । पीड्यमानो दुर्नीत्याद्यु कर्मदोषविशेषतः" ।

५३आमवातः । "पुरा येन महीपाल ! कृतो यत्नवदाश्रयः । तत्कृत्य ब्राह्मणायैव न दत्तं येन वा पुनः । अधर्मार्जितवित्तानां संग्रहो येन वा कृतः । पश्चिमपश्चिमु तस्यैव भवेदामस्य संग्रहः । तस्मात् प्रवर्त्तते घोरा वेदना चातिदारुणा । आमवातस्तु स ज्ञेयः कर्मजस्तस्य निष्कृतिम्" ।

५४सर्व्वाङ्गवातव्याधिः "वातव्याध्युद्भवो येन कर्मणा देहिनां नृप ! । उत्पन्नो बहुधाभावैः सम्यग् वक्ष्ये ततः शृणु । सुरापयोनिद्रमणं येन वै वाञ्छिता हठात् । कृतं स नरकस्थानं घृणोयोनौ प्रविश्य च । अङ्गुष्ठकटीष्वयुतः केवलकम्पनः । परस्त्रीवदनं येन कृतं तस्य ततः शृणु । क्षतः स पुनर्वेयास्त्रीनीतश्चेतोयमालयम् । आवसीच्च निवासं तप्तां अन्नाहारपरिच्युताम् । तदुपगते सन्दधेद्धु यत्नाद्दूयावदिन्द्रा चतुर्दश । तस्मात्ते याकुली योनिं प्रयात्यब्दशतत्रयम् । मानुषत्वमनुप्राप्य बध्यते तेन संशृणु । सर्वथा सन्धिबन्धस्य, सर्वाङ्गं वातपीडितम् । घोषमानं यदा तस्य भवतीह समन्ततः" ।

५५तुन्दरोगः "वटो कृतः पुरा येन ब्राह्मणस्य महीपते ! । दह्यते स च दुर्वृत्तः संयमन्यां यमालया । कुम्भीरो जायते तस्माच्चिरकालं जले वसेत् । तस्मात् मानुषीं योनिं संप्राप्य तुन्दवान् भवेत् । अयाक्रः सर्वकार्येषु गदोपचयदोषतः । संकल्प्य विप्रे फलसुर्णपादिकं यदि न दद्यात् बहुपार्जितं फलम् । अपमपमेदोष-

चरेत्तु संयतं भक्त्याशीतोपचरेच्च तोन्द्रितः" ।

५६ अक्षिपित्तम् "अथाक्षिपित्तोपचयो भवेद्येन वदामि तत् । जिह्वास्वादसमाविष्टो ब्राह्मणो यो निमन्त्रितः । निमि- न्त्रणविलम्बेन च क्षुतः प्राप्य यावनीम् । स्वयञ्च वारमेकीञ्च योनिमाशाद्य कर्षतः । पश्चात् स जायते देही विद्धाङ्गं मनुष्य च । कृतवद्धवाक्षपित्तेन दह्यमानोऽतिदूषितः" ।

५७ प्लीहोदरम् "योऽश्नात्योषाद्भक्ष्याद्भवात् कन्याऽधर्मं चरेत् यः । स भुङ्क्ते नरकं घोरं पश्चात्प्लीहोदरी भवेत्" ।

५८ जलोदरम् "ब्रह्मविष्णुमहेशेषु भिन्नभावं करोति यः । जायते स तु दुरात्मा जलोदररुजा ततः" ।

५९ शोथः "पुत्रस्ते शोथवान् जातः स्वकर्मार्जितदोषतः । कर्त्ता भुङ्क्तेऽन्यथा नाम कर्त्तव्या परिदेवना । विनापरा- धेन यतो बहवस्ताडिताः पुरा । स्वपापेनैव येन तेन शोथाह्वितश्च सः । उत्पातकसमाविष्टो जातश्च चव्वे शृणु । तेन शोथाह्वितः पुत्रो वृथा चिन्तापरः प्रभो !"

६० मूत्रकृच्छ्रम् "मूत्रकृच्छ्रं भवेद् भूप ! कर्म्मणा येन दारुणम् । देहिनो देहनाशार्थं तच्चे निगदतः शृणु । विधवा- गमनं येन कृतं वा मद्यभोजनम् । मूत्रकृच्छ्री भवेद् सोऽपि भुङ्क्ते च नरकं नृप । अकृत्वा विशुद्धं कर्म जन्मकर्म च वर्त्तते"

६१ मूत्राघातः "मूत्राघातो भवेद्येन तच्चे निगदतः शृणु । दम्पत्योर्मैथुने यस्तु महाविघ्नं समाचरेत् । मूत्राघातो भवेत्तस्य दुर्द्धरं कष्टप्रदम्" ।

६२ अश्मरी "अथाश्मरी भवेद्येन तच्चे निगदतः शृणु । ऋतुस्नातां स्त्रियं यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति । अप्रीत्या क्रोधभावाद्वा स याति नरकं नरः । पूयशोणित- संमिश्रे नरके पच्यते भृशम् । मानुषत्वमपि प्राप्य मार्करोगाश्मरीरोगवान् । भूप ! विन्दत्यनुदिनं कष्टं मूत्र- दोषतः । आसीनस्य विपर्य्यासं यः करोति नराधमः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नरो नार्य्याभिताविवाद" ।

६३ मेहः । "मेहाश्च विंशतिः ख्याताः पूर्वकर्मप्रभावजाः । तेषां नामान्यहं वच्मि क्रमादुत्पद्यते यतः । मधुमेहः सान्द्रमेहः सुराप्रमेहकस्तथा । इक्षुः सिकतमेहश्च शित- मेहस्तथैव च । शनैर्मेहश्च लालश्च क्षारिद्रः क्षारसं- ज्ञकः । नील रक्तश्च माञ्जिष्ठो मज्जा चारसका गजः । सर्व्व- वाक्योपदेशेन ज्ञात्वा मेहान् पृथक् पृथक् । नानाप्र- कारतः पूर्वं कर्म ज्ञात्वा विधिवच्चरेत् । पूर्वं मैथुनकृद्यस्तु योषितो योनिनाशवेत् । तस्मात् मानुषीं प्राप्य जलमेहा- र्द्दितो भवेत् । ब्राह्मणो वत्सकोदकमेही भवेन्नरः । रजस्वीगमनाच्चैव क्षारमेही प्रजायते । सतीविपर्ययं कृत्वा सान्द्रमेहान्वितो भवेत् । रोगिणीगमनान्मर्त्यो भवेत्साक्रमेहवान् । मिथ्यासी घर्षिता येन स भवेत्सु- रामेहवान् । बहुमद्याभिगमने भवेत्सिकतमेहवान् । सर्वहर्त्ता चोरमेही सितमेही सुरारतः । क्षारमेही भवेद् योऽपि द्रव्यस्ताव सर्वदा । रजस्वलायां रति- कृन्मञ्जिष्ठाह्वितो भवेत् । मज्जमेहयुतः सोऽपि योऽन्यजातिगमनञ्चरेत् । दधिमेहातिदुर्योऽविधवा गतिदोषतः । ब्राह्मणीगमनाद्देही हस्तिमेहेन मेहति । चाण्डालीगमनादयो हरिद्राभञ्च मेहति । मातरं येऽभिगच्छन्ति भगिनीं चात्मनः सुताम् । श्वश्रूं वा पितृतोऽ- दर्शां भ्रातृभार्यां मातुलीम् । गुरुपत्नीं राजपत्नीं मित्रपत्नीं वा कुटुम्बिनीम् । कृत्वा वैवस्वतपुरीं यान्ति भूतैः प्रपीडिताः । तावन्ते तत्र दुर्वृत्ता यत्र शृणु वदामि ते । अङ्गारराशौ प्रक्षिप्य तान् दहन्ति यथा तथा । कृतास्तु महतीं घोरां ज्वलन्तीमायसीं चिताम् । खाद- यन्ति च तान् पश्चात् नरके च क्षिपन्ति वै । नरकान्ते पुनस्तेऽपि जाताः स्युः शूकरा भृशम् । शूकराः पञ्च- वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटाः । पिपीलिकाश्चयोनौ वृश्चिकाश्चाद्वादशाब्दकम् । भूत्वा प्रयान्ति गोयोनौ षड्जा विकलेन्द्रियाः । तन्मात्राधर्मबलं कृत्वा ततो मानुष- योनिषु । प्रमेहगदनिम्नः स्युः प्राप्नुवन्ति प्रमोक्षयाम्" ।

६४ पुंस्त्वनाशः "धर्मपत्नीं परित्यज्य योऽन्यस्त्रीमैथुने रतः । स स्त्रीविरक्तो भवति पुंस्त्वं तस्य विनश्यति" ।

६५ अण्डवृद्धिः "सख्यं कृत्वा तु छद्मेन विप्रो वेदविदप्रजः । सदैव नरकं याति मृगं हन्ति निषादवत् । पक्षिपोतान् बहून् योऽपि नित्यं खादितवांस्तदा । आयुःशेषे स वै दूतैर्याम्यैर्नीतो यमालयम् । निःक्षिप्तो नरके घोरे तस्मान्ते त्वत्कुले द्विज ! । जातः सर्वगुणोपेतः स्वकर्म- वशतः शृणु । अण्डवृद्ध्यान्वितः शश्वत् शोथरताः सुदुःखितः" ।

६६ उन्मादः "ब्राह्मणं वैष्णवं तीर्थं पितरं मातरं द्विजम् । नार्चयेत्त्विष्टदेवानपि पुरा स नरकं व्रजेत् । पुरीषाख्ये महाघोरे निरये वर्षभोजने । अधःशिरा भवेत् पापी नानादुःखप्रपीडितः । तस्मान्ते च पुनर्योनिं मानुषीं प्राप्य कर्मभिः । उन्मादरोगवान् मर्त्त्यो जायते मधुसूदन ! । स्तुतिपलयकरं कुर्य्याद्वैदिकं ब्राह्मणे गुरौ । उन्मत्तश्चारं

नरो दुष्टस्तु भवेद्धृत्पादरोगवान्”। अन्यादभेदाः सुश्रुतोक्ता ज्ञेयाः

६७ अपस्मारः “ये बोधयुक्ताः पूर्वं न जानन्तु पवादिषम् । ब्राह्मणपापरोधश्च यैः कृतोमानवाधमैः । तेनाप्तं रश्मिभिर्बद्धं ते क्षुभिरवमानिनः । नरकान्ते श्वानयोनिं वैधापीत्वापि घोररोगम् । ततो मानुषयोनौ च अपस्मार युतो भवेत्” ।

६८ अश्मरीमूत्रकृच्छ्रादिः “अजाश्च तिर्यगेतुश्च बोधयतिना-जिनम् । गजोभयतस्त्वीधेनुवाभूत्वापि संपदम् । चोर्दं नैवश्च स्वयं महादानस्य वा घनम् । यः परोक्षयथा योनौ मैथुनं कामकोहितः । नरेषु गवि वो रेतःसेकं वा कुरुते कश्चित् । मन्त्रस्य प्रपतिग्रथ्य बोहरेदुष्टभावतः । यत्नमेकरवं प्राप्य तथा भार्यां विवाहिताम् । दन्ति-दष्टनखिप्राप्तः सिंहगजादिभिर्हतः । स कृतः स्वास्थ्यरहिते स्थाने च स विमोदति । अधेमवायं तस्यान्ते मानुषत्व-मवाप्य सः । अश्मिपङ्कादिभी रोगैर्गृहीतसाध्यते सदा” ।

६९ मूत्रकृच्छ्रः “अग्नये प्रतिपेदात्वं मन्त्रहीनं विमोहितः । स मृतः पर्वताग्रेभ्यः पात्यतेऽधः पुनः पुनः । सर्वाङ्गव्याधि-दिग्धः स क्रन्दमानो यमाज्ञया । भुक्त्वा कष्टं चिरादुग्रं मानुषत्वमवाप्य सः । मूत्रकृच्छ्रहितं गात्रं प्राप्य कुरुति निर्भरम्” ।

७० विद्रधिः “कन्यापहरणं येन कृतं चौर्येण वै पुरा । समृतो यमदूतैश्च याच्यमानो यमाज्ञया । संयमन्यां पीडितोऽपि दृश्यिषहारि वेश्मकम् । योधयित्वा स्वयं कर्म्म क्रन्दमानः पदेपदे । प्रक्षिप्तो नरके घोरे स वै सीदति पापकृत् । ततोवानरयोनौ च जन्मावाप्य स दुःखी । तस्मै वै मानुषत्वेऽपि स वै विद्रधिमान् भवेत्” ।

७१ अपची वातग्रन्थिश्च “त्वङ्मध्ये बहवो यस्य पर्कटीफल-सन्निभाः । भवन्ति पश्चयतस्य नाम स्यादपचीवदम् । बहिर्दृतुफलाकारं वर्द्धते च दिनं प्रति । वातग्रन्थीति सा ज्ञेया जायते देहिदेहतः । इदं मदद्वयं भूप ! जायते येन तच्छृणु । कस्य चित्तव क्षेत्रावर्मणोऽस्ति महीपते ! स्व वश्च-बहुचव्यार्थं पर्व्वतस्य नदीतटम् । वल्मीकाग्र्यं गवां गोष्ठं गोधावां देवतालयम् । समावाद्य चरेत् मूत्रं तथा निष्ठी-वनादिकम् । चकार कुरुते यस्तु स प्राप्नोति ततः स्वपु । आम्यपापस्य दुर्भेद्यं पापिनां भयप्रदम् । शोणितपूय-वसाविष्ठायोषितेनापि पिच्छिलम् । पापिनस्तत्र गच्छन्ति दूतैर्विद्धाः सुनिष्ठुरैः । योधन्तः तानि कर्म्माणि क्रन्दमानाः पदेपदे । यमाज्ञया च निरये घोरे पूयपरिप्लुते । तिष्ठा-न्ति तत्रैव घोरेवं दुष्कृतं कृतम् । तस्यान्ते मानुषीं योनिं प्राप्य ग्रन्थ्यादिमान् भवेत्” ।

७२ शिरोरोगः “स्नात्वा क्षौरं ये कृत्वा गायत्रीञ्च योत्तमम् । ब्राह्मणस्य पुरस्तात् न नमन्ति कुबुद्धयः । तत्कर्म्मपाप-महान्ते च्युतीत्वा यमकिङ्करैः । पुरीं कष्यसर्तीं नीत्वा पिधायकुम्भवेष्टिताम् । ताडयन्ति विविधैर्यमशीर्षैः पापि-भयावहैः । अनेककालं तत्रापि स्थित्वा भल्लूकयोनिषु । जायन्ते तत्र तिष्ठन्ति वर्षाणि दशसंख्यया । मेषयोनिं ततोयान्ति विरदं तत्र संस्थिताः । भुक्त्वा कर्म्मवशात् कष्टं मानुष्यं यान्ति ते पुनः । मानुषीं योनिमासाद्य शिरोरोगयुतास्तु ते ।

७३ नेत्रहीनता “पुरा स्वकामतो येन सौदृशी च पराङ्गना । दृष्टा नेत्राभिघातो वा गोः कृतो ब्राह्मणस्य वा । स एव कर्म्मवशगः कुपितैर्यमकिङ्करैः । काकोले नरके क्षिप्तो वसुसिष्ठति स्वकृतैः । वज्रतुल्यनखैः काकैस्तस्य नेत्रस्य खन्-नम् । क्रियतेऽब्दशतं यावत् उत्पत्योत्पत्य निश्चयः । शोचते स्वानि कर्म्माणि क्रन्दमानोऽतिदुःखितः । उत्पक्ष-नरकात् पश्चात् उलूकोजायते हि सः । सदा कोटरवासी च दिवान्धः काकपीडितः । तिष्ठत्यब्दाष्टकं यावन्मा-नुषत्वमवाप्य सः । नेत्रहीनोभवेद्दुःखी भवेत् कर्म्मयो-गतः । यस्मिन् वयसि यत् कर्म्म सुकृतं वापि दुष्कृतम् । तस्मिन् वयसि भवति तद्वयस्येव जन्मतः । जीवनं तद्वथा मर्त्त्यो नेत्रहीनस्य देहिनः । विद्यमाने शरीरेऽपि नेत्रहीनो निरर्थकः । प्राप्यागारमिदं देहं योऽभवत् प्राक्-सर्जितम् । तस्य नेत्रविहीनस्य तथा स्यान्मरणं वरम्” ।

७४ रात्र्यन्धता “पुरा परस्त्री खलु कामबुद्ध्या विलोकिता वस्त्र-विवर्जितापि । गोविप्रहिंसापि निरन्तरं हि प्रोक्ता नेत्र-निहीनतायै । जन्मान्यमस्त्यमयाक्ष्यरोगः दिवान्धका चार्द्धदृशस्तथा मे । दैवादुपेता कुरु दूरमाशु तां जेऽद्य-देवेश ! हरे ! प्रसीद” ।

७५ नेत्ररोगः “मन्दद्दष्टिर्भवेद् येन मनुष्यस्तमतः शृणु । ऋतु-कालसवेलायां भार्य्यां मध्याह्ने नरः । सेवते कामतो योऽपि मन्दद्दष्टिः स वै भवेत् । नग्नायुषितशरीरः सन् वीक्षते स्त्रियं चरन् । नयनं पतनागस्त्व स्त्रियं यस्य मां दिवम् । योऽन्यजन्म समासाद्य नेत्रव्याधियुतो भवेत् । अनेन पठकर्म्मपातिपरात्निर्युतो भवेत् । दम्पतिभ्यां प्रसङ्गं यो नरः पश्यति मैथुनम् । योऽन्यजन्म समासाद्य नेत्रपूयगदान्वितान् । दम्पत्योः सुरतासक्तचित्तयोः सुर-

तेऽधमम् । यः करोति स वै नेत्रपूयरोगयुतो भवेत् । मृतां कन्यकामाप्नोति पितृवदादिहतोऽध्रुवैः । त्रिकालात्पतिं या स्त्री दुःखमाप्नोति भारतः । सान्यजन्मनि भूपाल ! विरूपाक्षी भवेद्ध्रुवम् । चक्षुःष्ट्या प्रपश्येद्यः पुरुषो- पाय योषितम् । क्रोधाविष्टेन मनसा या वा पश्येत् पतिं द्विजम् । साप्यजन्म समासाद्य विषमाक्षी भवेद्ध्रुवम्" ।

७६ गलगण्डः गण्डमाला च "पुरा येन हतं मोहाद्गुरुपत्नी- कण्ठदर्शनम् । स मृतः प्रान्तरे देशे निर्जले च यमाज्ञया । पाच्यते किङ्करैर्घोरैर्दिव्यवर्षायुतत्रयम् । पुनर्जन्म समासाद्य जायते यत्र यः । गलगण्डयुतो नित्यं गण्डमालाकुलो- ऽपि सन् । पापी सीदति दुःखेन चिरं जन्मयथावधि" ।

७७ नासारोगः "ब्राह्मणस्वपरिभ्रष्टो मत्तया विष्टचेतनः । सुगन्धि- कुसुमादीनि यानि द्रव्याणि तानि च । तथा सतत- माघ्रातं प्राप्तं दत्तं न कस्यचित् । ब्राह्मणेभ्यो न देवेभ्यो दत्तं तेनेदमीदृशम् । नासिकादोषमासाद्य जन्म धारित्वा तिष्ठति । किञ्च वेश्याङ्गनासङ्गे यौवनं विफलीकृतम् । वेश्यायां रमिता यैश्च तेनाप्युक्ता द्विजातयः" ।

७८ क्षीरहीनस्तनता "याचमानं पयो या स्त्री न ददाति परा- र्भके । सा मृता सर्पिणी भूत्वा जीवेद्वर्षशतद्वयम् । तस्मात् कच्छपिकायोनौ भविष्यावद्वर्षशतद्वयम् । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा मानुषी तु भवेच्च सा । शृणु भूप ! प्रसूता स्त्री क्षीणक्षी- रस्तनी भवेत् । क्षीरं न स्रवते यस्याः स्तनात् सञ्जायते च सा । बालजपालनेऽयता भूत्वा कष्टं विन्दति" ।

७९ स्तनविस्फोटरोगः "स्तनपाकोभवेद्येन कर्म्मणा तमतः शृणु । दृष्ट्वाऽन्यपुरुषं या स्त्री स्तनं दर्शयति स्वकम् । यमाज्ञा- कामवश्यागा वा दुष्टशीलगर्विता । दूतैर्यमाज्ञया सापि पाच्यते च निरन्तरम् । भुक्त्वा स्वकर्म्मजं दुःखं पुनर्भूत्वा च मानुषी । स्तनविस्फोटरोगाढ्या विचिता सुखवर्जिता" ।

८० वेश्यात्वम् "स्वे भर्त्तरि या नारी परस्याप्यभिलाषिणी । सा मृता किङ्करैर्याम्यैर्दंष्ट्रपाशाभिताडिता । नीत्वा यमा- ज्ञया सा च विशुद्ध्यर्थं ततः शृणु । आयसं पुरुषं तप्त- मङ्गारप्रकराभयम् । आलिङ्ग्य तं तिष्ठ रूपाः कारयन्ति भरं भयम् । वर्षायुतसहस्रान्ते ततो जन्म च यौकरीम् । कारयेयौ च मार्जारीं योनिमापिन्न कर्म्मतः । मृता च मानुषी पश्चात् रक्तीत्वमवाप्य सा । अयेषपुरुषैः सा च रम्यमाणा कषेच्छया । गर्भे योनिपतत् सा च सर्वं प्राप्य सुखपता । न भवेद् या चान्यनारी जन्यपथजीविका । तस्याः सा च भवेद्वेश्या जन्मजन्मान्यथा न हि" ।

८१ वाधिर्य्यम् "पुरा वत्स महीपाल ! धर्म्मचिन्तापराङ्मुखः । निन्दकः पितृमातॄणां द्विजातीनां विशेषतः च । मृते वाधिर्य्य- रोगेण स एव परिदह्यते" ।

८२ श्वेतरोगः "निशाकिरावशिरस्तु भूत्वा भुङ्क्ते स दुर्मतिः । ततः शूकपयं प्राप्य मुषककाष्ठोपजीवकः । यावत्तत्समनु- प्राप्य स्वप्रकुटम्बकरः । भूत्वा च मानुषत्वे स श्वेत- रोगी सदा भवेत्" ।

८३ हस्तन्यूनम् "द्विजः सन्ध्याविहीनो यः स शूद्रादधमः स्मृतः । स मृतः पाच्यते याम्यैर्दंष्ट्रायुतरोगमैः । काकीं मार्जारीं योनिं गत्वा तिष्ठति वत्सरम् । ततो मानुषतां प्राप्य हस्तन्यूनार्दितो भवेत्" ।

८४ योनिरोगः "रममाणं पतिं या स्त्री तोषयेन्न यथेच्छया । लुब्धा सा च स्वता वै स्यात् जीवेद्वर्षशतद्वयम् । तस्मात् मानुषीं प्राप्य योनिं व्याध्यादियोगिनीम् । गत्वा संतप्यमाना सा योनिरोगेण निर्भरम् । किञ्च चौर्य्यप्रकारेण वा परवस्त्रभोजनम् । सा तद्रोगेण सततं व्यथते नात्र संशयः" ।

८५ असृग्दरम् प्रदरम् "यथासृग्दरमातुष्यं प्रदरं योनिदोषजम् । कर्म्मणा येन राजेन्द्र ! तच्च निगदतः शृणु । स्नात्वा रज- स्वलादौ या योषिद्भुङ्क्ते बुभुक्षया । बुभुक्षितं पतिं त्यक्त्वा तृषा पद्मवधेन च । प्रयाति नरकं घोरं यत् प्रोक्तं महाभये । प्रत्यक्षं नरकं भुक्त्वा ततो भवति वायसी । वायसी दश वर्षाणि शुनी भवति सा पुनः । मानुषी तु भवेत् पश्चादसृग्दरगदार्दिता । श्वेतप्रदरयुक्ता सा भवेद्वा भगरोगिणी" ।

८६ हठकोत्पत्तोत्पादनम् परस्त्रीसुतोत्पादनस्य । "महामना महादाता तीर्थकृत् पुण्यकर्म्मकृत् । नगरीं भ्रमता तेन काचिद्दृष्टा मनोहरा । रक्ता व्यलोकि सौन्दर्य्यशीलादिव- भिजाभूः । तां दृष्ट्वा मोहितो राजा सम्यक् संजातकौतुकः । तामादाय बलात्कृत्य ययौ निजगृहं प्रति । विहाय महि- षीरन्या नारीः पितृवर्गसम्पदः । अनामयरागभान् राजा क्षणं तां न मुञ्चति । तस्या गर्भे सुतं राजा जनया- मास सुन्दरम् । देशादपि महीपाल आयुःशेषे यमा- ज्ञया । नीतो यमान्तिकं दूतैर्घोरैश्च भयदायकैः । धर्म्मराजपुरे तस्य चित्रगुप्तेन भाषिता । एतत् श्रुत्वा यमः क्रुद्धोऽभणीद्दूतान् सुनिष्ठुरान् । एनं क्रूरं दुरा- चारं परयोषित्प्रियं सदा । रौरवं नरकं नीत्वा ताड्यध्वं निरन्तरम् । तस्याः पुरीषमूत्राभ्यामुत्पन्नस्य सुतस्य

च। एतस्य पितृलोकानामाहारार्थं प्रदापयेत्। रौरवेऽष्टदशत्तं पुष्टं स्थापयित्वा च योनिजम्। ततः शूकरयोनौ च पातोऽस्य भविता पुनः। यावत्तिष्ठति" भूलोके स्ववीर्य्यजः सुतः। तावत्तस्य पितॄंश्चास्य नरकेऽस्य स्थितिर्भवेत्"।

प्रायश्चित्ते यथा पातोऽधिगतस्तथैव लिखितः। एतत्कालस्य वादेन न्यूनतया वाऽधिकं वा परिहरणीया अलोकरोगादीनामन्यादापत्तरविभ्यानातिमन्येषोपन्यासात् तत्तत्क्रमानुरोधेन। तेन तत्तत्क्रमानुसारेण निर्णीतं मादोनानुरवनार्थदानादिक्रमपरिमाणं सुकरं भवति। तत्तद्दानादिकं विस्तरभयान्नोक्तम् तत एवावगन्तव्यम्।

शातातपप्रवृत्तारतसंवादयोरैकस्य विषये विरोधप्रसक्ते रोगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्थेया। एवं दानादिभेदोऽपि। मार्कण्डेयपुराणाद्यु क्तकर्मविपाकभेदो विस्तरभयान्नोद्धृतः, तत्तद्ग्रन्थे द्रोऽवसेयः।

कर्म्मव्यतिहार पु० वि–अति हृ–घञ् कर्म्मणा व्यतिहारः ३त०। परस्परैकजातीयक्रियाकरणे, क्रियाविनिमये। यथा यः कश्चित् येन कर्मणा इतरं कर्मत्वादिना संक्रामति, इतरोऽपि तज्जातीयेनैव कर्मणा तं कर्मत्वादिना संक्रामति, तयोः कर्मविनिमयो भवति। यथा अन्योन्यं ताडयत इत्यादौ। अत्र अन्योन्ययोरेकजातीयताडनक्रियायां कर्मत्वेन सम्बन्धात्तथात्वम्। 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' "न कर्म्मव्यतिहारे" पा०। क्रियाव्यतिहारोऽप्यत्र।

कर्म्ममाला स्त्री कर्म्मणः शिल्पादेः माला। शिल्पादेः मालायाम्। "गत्वा तु तां भार्गवकर्ममालाम्"। "अयाच भार्गवकर्ममालाम्" भा० आ० १८,१०।

कर्म्मशील त्रि० कर्म शीलयति शील–अण्। कर्मकरणार्थशीलयुक्ते अमरः। [अप्रमकोदय २कर्माकारिणि च

[पु० कर्म्मणि शूरः। प्रयत्नेन १प्रारब्धकर्मसमापके,

कर्म्मश्रेष्ठ पु०। १पुलहपुत्रभेदे "पुलहस्य गतिर्भार्या सीवसूतस्ती सुतान्। कर्म्मश्रेष्ठं वरीयांसं सहिष्णुञ्च महामते।" भाग० ४,१,३९। कर्म्मणां श्रेष्ठः। २कर्मकार्य्यकरणेन वरिष्ठे त्रि०।

कर्म्मसंन्यास पु० कर्म्मणः स्वरूपतः फलतो वा संन्यासस्त्यागः। फलाभिसन्धिराहित्येन १तत्फलत्यागे २स्वरूपतः कर्मत्यागे च। वा परस्मै कर्म्मसंन्यासोऽप्यत्र। आश्रमशब्दे ८८० पृ० संन्यासविवरणम्।

कर्म्मसन्यासिक पु० कर्म्मणां संन्यासोऽस्त्यस्य ठन्। सन्न्यासिनि भिक्षुके कृताश्रमे। वा परस्मै कर्मसन्न्यासिकोऽप्यत्र।

कर्म्मसंन्यासिन् पु० कर्म्म संन्यासोऽस्त्यस्य इनि। विधानेन १कर्मत्यागिनि भिक्षुके २कर्मफलत्यागिनि च। "द्विविधः कर्मसंन्यासः फलकर्मभेदतः। फलाय मानिनस्त्यागो निष्कामोपामिविषये" इत्युक्तदिशा ज्ञानार्थं कर्मफलत्यागः, मोक्षार्थं स्वरूपतः कर्मत्यागश्च कर्मसंन्यासः। "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इति गीतोक्तेः "अविमुक्तधियः कर्मण्यधिकारो विमुक्तधीः। सर्वं विविदिषोत्पत्तौ तदर्थं कर्म संत्यजेत्" इत्युक्तेश्च विविदिषायाश्च कर्मयोगेनोत्पादनात् तदुत्पत्तौ तत्त्यागस्यावगमाच्च तथात्वम्। वा परस्मै कर्मसंन्यासोऽप्यत्र।

कर्म्मसङ्ग पु० कर्मणि सङ्ग आसक्तिः सन्ज–घञ् ७त०। इदमहं करोमि अनेनैतत्फलं भोक्ष्ये इत्याकारकेऽभिनिवेशे।

कर्म्मसचिव पु० कर्म्मसु सचिवः ७त०। राज्ञां मन्त्रव्यतिरिक्तकर्मसु सहाये अमरः।

कर्म्मसाक्षिन् पु० साक्षात् पश्यति इनि० साक्षी ६त०। "सूर्य्यः सोमो यमः कालो महाभूतानि पञ्च च। एते शुभाशुभस्येह कर्म्मणो नव साक्षिणः" इत्युक्तेषु सूर्य्यादिषु नवसु। ६त०। क्रियासाक्षात्कर्त्तृमात्रे त्रि०। "वीरयत्नत्कर्मसाक्षी सम्भुजनवयुतीवर्य यत्र प्रतीपः" नैषधे०।

कर्म्मसिद्धि स्त्री ६त०। इष्टानिष्टफलप्राप्तौ "स्वकर्मसिद्धिं पुनराशशंसे" इति कुमा०।

कर्म्मस्थान न० कर्म्मणः व्यापारस्य ज्ञानस्य स्थानम्। ज्योतिषोक्ते लग्नावधिदशमस्थाने। ताजिकग्रन्थे विशेषः। "कर्मक्षं शुभखेटयुक्तमथवा दृष्टं स्यात् कर्मस्थानं खेचरैः युतं यत्। स्वस्थेऽथवा शुभस्ते सहजं पापेक्षितं वा युतं दृष्टवान्। कर्मेशोऽपि स्वगृहे चेत् शुभग्रहैरभियुतः। इष्टो वा बलिष्ठानिध्या युतोविशतकरोमतः। कर्मभे शुभपापाभिवीक्षिताः क्रूराश्चेदा न दिनीचस्थे चेत्। धर्मभाग्य सर्वाङ्गविकरोच आयुषः स्थिरधनस्य च दद्युः। नीचारिर्दस्था अपि पापदृष्टाः पापाश्च कर्मण्यशुभप्रदाः स्युः। क्रूरा अपि स्वभवने शुभाः स्युर्विषे यतः सदूपदर्शीक्षिताश्चेत्। शुभदृष्टाः शुभायोगाः कर्मभे सद्रूपशोभनाः। अशुभाः प्रायशः प्रोक्ताः स्वखेटमित्रोक्षणात्। स्थितिरूपकाः पापविवादकाश्च पुरोहिता अथवा तदूपदा वा। मता अथो कुर्णवकाः सर्वेस्तु

कर्म्मस्थितेः सदुपहवीक्षितैश्च। तृतीयषष्ठगाः पापा लग्नेन्दुभ्यां शुभा मताः। निधनान्यगता नेष्टा विशेषाल्लग्नसंस्थिताः। एकोनविंशे वियति रविः खे, चन्द्रो धने २, चन्द्रसुतः ४, क्रमेण। त्रिर्वेदनन्दैकमितेः १६ऽर्के ईज्योऽष्ट भृगुः१ सुखं खे कुसुतो१२ऽस्तमीतिम्” जातके तच्चिन्ताप्रकारः।

कर्म्माङ्ग न० ६त०। विहितस्य यागादिकर्म्मणोऽङ्गे यथा दर्शादेः प्रयाजादि। देशकालादयोऽपि कर्म्माङ्गानि। यथाह गर्गः—“तिथिनक्षत्रवारादि साधनं पुण्यपापयोः। प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण न ते क्षमाः”। “प्रधानस्य विधेयस्य कर्म्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन, तदुक्तं “कर्म्मावच्छिन्नं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते। यस्मात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो भवेत्” भट्टका० “प्रमाणान्तरावच्छिन्नं कर्म्म बुद्धौ प्रथमं न विषयीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्म्मण उपस्थितिरिति उपादेये स्वविधेये कर्म्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियात्वेन तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शुचितत्कालजीविनः कर्म्माधिकारात् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तिथ्यादिर्गुणः” ति० त० रघु०। “फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति” न्यायेन फलवत्प्रकरणे पठितानामफलानां सर्वेषां तदङ्गत्वमवधेयम्।

कर्म्माजीव पु० कर्म्मणा आजीवः जीवनम्। १शिल्पादिकर्म्मद्वारा जीवनसाधने। स च नृणां जन्मलग्नावधिदशमभावे मेषादीनां द्रेक्काणनवांशद्वादशांशैः शिल्पादिकर्म्मविशेष आजीवे जातके उक्तः, तच्च आजीवशब्दे ६४१,४२पृ० दर्शितम्। कर्म्म जीवति अण्। २शिल्पादिकर्म्मजीविकावति त्रि०।

कर्म्मात्मन् पु० कर्म्मणा आत्मा आत्मभावो यस्य। संसारिणि स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरयुक्ते १जीवे। “तस्मिन् स्वपिति तु स्वस्थे कर्म्मात्मानः शरीरिणः” मनुः। कर्म्मणि आत्मा मनो यस्य। २क्रियासक्तचित्ते च।

कर्म्माध्यक्ष पु० ७त०। क्रियासाक्षिणि कृताकृतावेक्षके।

कर्म्मान्त पु० कर्म्मणः कृषिकर्म्मणोऽन्तो यत्र। सम्यक्कृतकृषिकर्म्मणि १कृष्टभूमौ हेमच०। “अहन्यहन्यवेक्षेत कर्म्मान्तान् वाहनानि च” मनुः। कर्म्मणः तत्फलस्यान्तो यत्र। २इक्षुधान्यादिसंग्रहस्थाने च। “शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने” मनुः। “कच्चिन्न सर्वे कर्म्मान्ताः परोक्षास्ते विशङ्किताः” भा०सभा० १६५ श्लो०। ६त०। ३कर्म्मसमाप्तौ च। “कर्म्मान्ते दक्षिणां दद्यात्” स्मृतिः”।

कर्म्मार पु० कर्म्म ऋच्छति ऋ—अण्। १कर्म्मकारके (कामार) जातिभेदे, “नमस्तक्षभ्योरथकारेभ्यश्च वो नमोनमः, नमः कुलालेभ्यः कर्म्मारेभ्यश्च वो नमोनमः” यजु० १६,२७। “तपसे कौलालं मायायै कर्म्मारम्” यजु० ३०,७, पुरुषमेधे “मायायै कर्म्मारं लौहकारम्” वेददी०। “कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च” मनुः। “ये धीवानोरथकाराः कर्म्मारा ये मनीषिणः” अथ० ३,५, २वंशभेदे (वेड़ुँयाश), ३कर्म्मरङ्गवृक्षे च राजनि०। ४कर्म्मप्रापरि त्रि० स्वार्थे कन्। कर्म्मारक कर्म्मरङ्गे वृक्षे (कामराङ्गा) पु० राजनि०।

कर्म्मार्ह पु० कर्म्मार्हति अर्ह-अण्। १पुरुषे राजनि०। तस्य कर्म्मकरणसमर्थत्वात्तथात्वम्। २कर्म्मकरणसमर्थे त्रि०।

कर्म्माशय पु० आशेरते पुरुषा अस्मिन् आ+शी-आधारे अच् कर्म्मणामाशयः। कर्म्मजन्ये धर्म्माधर्म्मरूपे गुणभेदे “क्लेशमूलः कर्म्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः” पात०सू०। कर्म्मविपाकशब्दे च अस्य भाष्यविवरणे दर्शिते।

कर्म्मिन् त्रि० कर्म्मास्त्यस्य ब्रीह्या० इनि। व्यापारयुक्ते स्त्रियां ङीप् “कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी—तस्माद्योगी भवार्जुन!” गीता। २फलाभिसन्धानेन कर्म्मकर्त्तरि च। “यत्कर्म्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते” मुण्ड० उ०। “इष्टापूर्त्तादिकर्म्मिणां धूमादिमार्गेण चन्द्रमण्डलादिप्राप्तिः” शा० भा० “ऋत्विक्कर्षककर्म्मिणाम्” याज्ञ०।

कर्म्मिष्ठ त्रि० अतिशयेन कर्म्मी इष्ठन् इनेर्लुक्। क्रियादक्षे जने

कर्म्मेन्द्रिय न० कर्म्मणां वचनादीनां निमित्तमिन्द्रियम् अश्वघासादिवत् निमित्तार्थे ६त०। वचनादिकर्म्मकरेषु वागादिषु इन्द्रियेषु “पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः। कृषिवाणिज्यसेवाद्यास्त्वेष्वेवान्तर्भवन्ति हि”। “वाक्पाणिपादपायूपस्थैरुक्तास्तत्क्रियाजनिः। मुखादिगोलकेष्वास्ते तत्कर्म्मेन्द्रियपञ्चकम्” पञ्चदश्यां तेषां नाम कार्य्याण्युक्तानि। “वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्” सां०का०। “इन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते” सां०कौ० व्याकृतञ्चैतदस्माभिः तद्दितौ।

“तेषामिन्द्रियशब्दार्थत्वे कारणमाह इन्द्रस्यात्मन इति। “इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादि” श्रुतौ इन्द्रशब्दस्यात्मार्थकत्वदर्शनात्, पाणिनिना “इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्” इत्यादिना इन्द्रशब्दात् तल्लिङ्गाद्यर्थे घप्रत्ययेन निपा-

तितत्वात्तस्य तथात्वम् । करणव्यापारः कर्त्तृव्यापाराधीनः करणव्यापारत्वात् कुठारादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्त्तुरनुमानात् इन्द्रियादीनां पुरुषलिङ्गत्वम्" ।
अत्र विहरणशब्दस्य गतिपरत्वम् । सप्तसुक्तं शा० ति० । "ज्ञानेन्द्रियार्थाः शब्दाद्याः स्मृताः कर्मेन्द्रियाण्यपि । वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञान्याहुर्मनीषिणः । वचनादानगतयोविसर्गानन्दसंयुताः । कर्मेन्द्रियार्थाःसंप्रोक्ताः" "अश्वलिङ्गम्" राघवभट्टः ।

तेषां लक्षणनिर्णयार्थं द्वितीया कारिका या दर्शिता सा च कौ०व्याख्याता ।"पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणाम्,कण्ठताल्वादिस्थानमिन्द्रियं वाक्,तस्या वृत्तिर्वचनम्"व्याकृतञ्च तदस्माभिः "एवं वागिन्द्रियस्य स्थानमुक्त्वा लक्षणकथनाय तद्वृत्तिमाह तस्यावृत्तिर्वचनमिति । तथा च वचनसाधनमिन्द्रियं वाक् । एवम् आदानसाधनमिन्द्रियं पाणिरित्यादि लक्षणम् । कारिकायां विहरणपदं चलनपरं तच्च गतिभेद । उत्सर्गः उदरात् मलस्यापसारणेन त्यागः। आनन्दः आनन्दविशेषजनको रमणीसंभोगात्मको व्यापारभेदः" । अत्र ताल्वादिस्थानमित्युक्त्या आदिपदात्'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरःकण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलञ्च दन्तौष्ठं नासिका चैव तालु च" इत्युक्तानामुर आदीनां ग्रहणम् । अतएव शङ्खेन "हस्तौ पादावुपस्थश्च जिह्वा पायुस्तथैव च । कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव" इति जिह्वायाः कर्मेन्द्रियत्वोक्तिः सङ्गच्छते । इन्द्रियाणि च आहङ्कारिकाणीति सांख्या मन्यन्ते "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोड़शकः । सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" इति सां०का० । "प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्विकः वैकृतादहङ्कारात् प्रवर्त्तते" इति कौ० व्याख्यातञ्च तदस्माभिः ।
एकादशकगणस्य सात्विकत्वमुपपादयितुमाह प्रकाशलाघवाभ्यामिति"सत्त्वं लघु प्रकाशकम्"इति कारिकया लाघवस्य प्रकाशस्य च सत्वधर्मत्वस्योक्तेः इन्द्रियाणाञ्च प्रकाशकत्वात् लाघवाच्च सत्वकार्य्यत्वं निश्चितं, तथा च सात्विकादेवाहङ्कारात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता । वैकृतात् विकृतमेव वैकृतन्तस्मादित्यर्थः" । इन्द्रियाणाञ्च यथा आहङ्कारिकत्वं तथा सां०सू०भाष्ययोः समर्थितम् ।

"अभिमानोऽहङ्कारः" "एकादश पञ्चतन्मात्रं तत्कार्य्यम्" सू० ।

"अहङ्करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् अन्तःकरणद्रव्यं, स च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तितासूचनाय, यद्द्रव्या निश्चित एवार्थेऽहङ्कारममकारौ जायेते । अतो द्वयोः कार्यकारणभावानुसारेण वृत्तिमतोरपि कार्यकारणभाव उन्नीयत इति । एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्कारस्य कार्य्यमित्यर्थः। मयानेनेन्द्रियेणेदं रूपादिकं भोक्तव्यमिदं मे सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवादिसर्गेष्विन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः लोके भोगाभिकामिनैव रागद्वारा भोगोपकरणार्जनदर्शनात् । "रूपरागादभूच्चक्षुरित्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुरादेरुत्पत्तिस्मरणाच्चेति भावः । अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादावहङ्कारादुत्पद्यत इति विशेष,स्तन्मात्रादीनां रागकार्य्यत्वादिति तत्रापि विशेषमाह सा०का० ।"सात्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" । "एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोड़शात्मगणमध्ये सात्त्विकम् । अतस्तद्वैकृतात् सात्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः । अतश्च राजसाहङ्काराद्दशेन्द्रियाणि तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राण्यपि मन्तव्यम् । "वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा । अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् । वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः । तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च । तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः" इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णयात् । अतएव पुराणाद्यनुसारेण कारिकायामप्येतदुक्तम् । "सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रं स तामसस्तैजसादुभयम्" इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रिये । ननु देवतालयश्रुतिरित्यागामिसूत्रे करणानां देवतालयं वक्ष्यति तत्कथं कारिकयापि देवानां सात्विकाहङ्कारकार्यत्वं नोक्तमिति उच्यते समष्टिचक्षुरादिशरीरिणः सूर्यादिदेवता एव चक्षुरादिदेवताः श्रूयन्ते । अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतेत्येव पर्यवस्यति । तथा च व्यष्टिसमष्ट्योरेकताशयेनात्र शास्त्रे, देवाः करणेभ्यो न पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अतः समष्टीन्द्रियाणि मनोऽपेक्षयाल्पसत्त्वेन राजसाहङ्कारकार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाऽधिकसत्त्वेन सात्त्विकाहङ्कारकार्यतयोक्तानीत्यविरोध इति मन्तव्यम् । तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यान्महतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं मन्तव्यम् । "सात्त्विको राजसश्चैव

तामसश्च त्रिधा महान्” इति स्मरणात् त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदात् प्रभेदाद्वेत्यन्यदेतत्। एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति” भा०। “कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम्” सू० “कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च, ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च। एतैर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः।। चन्द्रस्य सङ्कातेश्वरस्य करणमिन्द्रियम्। तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति”। “इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति”भा०। “आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि” सू०। इन्द्रियाणीति शेषः। आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः कालनुप्राप्याचार्यवाक्यान्मन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते। प्रत्यक्षा श्रुतिस्तु “अहं बहु स्याम्” इत्यादि। ननु—“अन्नमयं हि सौम्य मनः” इत्यादिर्भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न प्रकाशकत्वसाम्येनान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव सबलत्वात्। भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयास्य मनोजन्यत्वाच्च। व्यष्टिमनआदीनां भूतसंसृष्टतयैव तिलतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकत्वश्रुतिर्गौणीति। ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते? “अस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम्” इत्यादिश्रुतौ देवतास्विन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्कायाह भा०। “देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य” सू० “देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकविषयिणीत्यर्थः, अनारम्भकेऽपि भूतले जलबिन्दोर्लयदर्शनात्। अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वात्मनो लयश्रवणाच्च। “स एष विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति” इत्यादिश्रुताविति भावः” भा०।

एतन्मूलतयैव शां०ति० “वैकारिकादहङ्काराद्वै वा वैकारिका दश। दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वि+वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः। तैजसादिन्द्रियाण्यासं स्तन्मात्रक्रमयोगतः”। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवानाञ्च आहङ्कारिकत्वमुक्तम्।

कर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाश्च वाचः वह्निः, पाणेरिन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः, पायोः मित्रः, उपस्थस्य कः ब्रह्मा।

वेदान्तिमते च आकाशादीनां रजोंशैः वागादीनां क्रमेणोत्पत्तिः “रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु। वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे” पञ्चदश्युक्तेः तेषाञ्चाहङ्कारित्वं प्रमेयविवरणोपन्यासे निराकृतं, तच्च आत्मशब्दे ६६६ पृ० दर्शितम्, तेषामनुमानेन भौतिकत्वसिद्धिरिति ग्राम्यकतार्किकमतमपि तत्र निराचितं तत्रैव पृ० द्रष्टव्यम्। “तेषां रजोऽंशैर्जातानि क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि च” शब्दचि०भागवतवाक्यम्।

कर्व दर्पे भ्वा०प०सक० सेट्। कर्वति अकर्वीत् चकर्व प्रनिकर्वति। कर्वटः कर्वुरः कर्वूरः।

कर्व पु० किरति विषयेषु चित्तम् कॄ—व। कामे उज्ज्व०। कामस्य चित्तविक्षेपकत्वात् तथात्वम्।

कर्वट पु० कर्व-अट। द्विशतग्राममध्ये सुन्दरस्थाने, यत्र गत्वा क्रयविक्रयादिना सन्निहितजनपदवासिनो जना जीवन्ति १ताहशे ग्रामे पुरे वा २नगरमात्रे च अमरटीका “कर्वटं द्विशतग्राममध्ये ग्रामोमनोहरः” हारा० उक्तेः न०च।३प्रचुरकण्टकसन्ताने ग्रामे च। ‘धनुःशतं परीणाहो ग्रामात् क्षेत्रान्तरं भवेत्। द्वे शते कर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतम्” याज्ञ० “कर्वटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य” मिता० कूर्मविभागे प्राच्यां दिशि वृ०सं० उक्ते ४देशभेदे “अथ पूर्वस्यामञ्जनवृषभध्वजपद्ममाल्यवद्गिरयः। व्याघ्रमुखसुह्मकर्वटचान्द्रपुराः शूर्पकर्णाश्च”। ‘ताम्रलिप्तं च राजानं कर्वटाधिपतिं तथा। सुह्मानामधिपं चैव ये च सागरवासिनः” भा० स० २९ भीमप्राचीविजये। त्रिकाण्डशेषे तु “चतुरष्टशतग्रामान्तर्ग्रोमसु खर्कटो” इत्युक्तेः ५ अष्टशतग्राममध्यस्थग्रामे च पु०।

कर्वर न० कृ-वरच्। १कर्मणि निरु०। “अन्यदद्य कर्वरमन्यदु” ऋ० ६,२४,५। ‘‘कर्वरं कर्मनामैतत्” भा०। कृ-विक्षेपे वरच्। २व्याघ्रे ३राक्षसे च पुंस्त्री उज्ज्व० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्४निशायां स्त्री विश्वः विस्वात् ङीष्। कर्वरीत्येव। सा च ५हिङ्गुपत्राम् जटाध०६यिशायां मेदि०।

कर्वुदार पु०कर्व दर्पे उण् तं दारयति दृ-अण्। कोविदारवृक्षे

कर्वु(र्वू)र पु० कर्बु (र्बू)रशब्दार्थे।

कश्य पु० कश-यत्। कर्चूरे, (कचूर) राजनि०।

कर्ष पुंन० कृष—अच् कर्मणि घञ् वा। “दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषं माषाह्वयैः षोड़शभिश्च कर्षम्” लीला० उक्ते अशीतिरक्तिकापरिमाणे षोड़शमाषके मानभेदे २ तन्मिते सुवर्णे च।३विभीतकवृक्षे पु०शब्दरत्ना०। भ्वा०कृष—भावे घञ्।४आकर्षणे। तुदा०कृष—भाजे घञ्।५विलेखने च। अत्र प्रसङ्गात् पौराणिकशास्त्रकर्मोचित स्मृत्यादिपरिभाषितवैद्यक परिभाषितमानभेदउच्यते। तत्र पौराणिकादिमा

समाह हेमा० दा० ख० मनुः "लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि। ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः। जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः। प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते। त्रसरेण्वष्टकं ज्ञेया लिक्षैका परमा यतः। ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः। सर्षपाः षट् यवोमध्यस्त्रियवन्त्वेक कृष्णलः। पञ्च कृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश। द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः। ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः। कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः। धरणानि दश ज्ञेयं शतमानस्तु राजतः। चतुःसौवर्णिको निष्कोविज्ञेयस्तु तत्प्रमाणकम्" याज्ञवल्क्यः "जालसूर्य्यमरीचिस्थं त्रसरेणू रजः स्मृतम्। तेऽष्टौ लिक्षा तु तास्तिस्रो राजसर्षप उच्यते। गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवोमध्यस्तु ते त्रयः। कृष्णलः, पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्त्तितम्। द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते। शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव च। निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" व्याह विष्णु. "जालस्थार्कमरीचिगतं रजस्त्रसरेणुसंज्ञं, तदष्टकं लिक्षा, तत्त्रयं राजसर्षपः, तत्त्रयं गौरसर्षपः, ते षट् यवः, तत्त्रयं कृष्णलः, तत्पञ्चकं माषः, तद्द्वादशकमक्षार्द्धं स चतुर्माषकं सुवर्णः, तच्चतुःसौवर्णिको निष्कः। द्वे कृष्णले रूप्यमाषकः ते षोडश धरणम्" "ताम्रिकः कार्षापणः पण" कात्यायनः "माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु। काकिणी तु चतुर्भागो माषस्य परिकीर्त्तिता। पञ्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी। कार्षापणप्रमाणं तु तन्निबद्धमिहैव यत्। ते द्वादश सुवर्णस्तु दीनारस्तु लिकः स्मृतः" नारदः "कार्षापणो दक्षिणस्यां दिशि रौप्यः प्रवर्त्तते। पणो निबद्धः पूर्व्वस्यां षोडशैव पणाः पलम्। वृहस्पतिरपि "यवः स्यात् सर्षपैः षड्भिर्गुञ्जा चैका त्रिभिर्यवैः। गुञ्जाभिः पञ्चभिश्चैको माषकः परिकीर्त्तितः। भवेत् षोडशभिर्माषैः सुवर्णस्तैः पुमः स्मृतः। चतुर्भिः पलमेकन्तु दश ते धरणं विदुः"। "अष्टभिर्भवति व्यक्तस्तण्डुलः गौरसर्षपैः। स वैणवयवः प्रोक्तो गोधूमं चापरे जगुः"। विष्णुगुप्तः "पञ्चगुञ्जोभवेन्माषः शाणश्चैव चतुर्गुणैः। कलञ्जं धरणं प्राहुर्मणिमानविशारदाः। मञ्जाटिकाकलञ्जस्तु तौल्ये गुञ्जाद्वयं विदुः। मञ्जाटिका विंशतिस्तु धरणं तद्विदां मतम्। स्थूलमध्यातिसूक्ष्माणां सूक्ष्माणामपि स्मृतम्"। "दीनारोरोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः। सुवर्णसप्ततिसमोभागोरोपक इष्यते" प्रकारान्तरेणाप्याह सुश्रुते यथावन्मध्यपाककाले निष्पन्नधान्ययवादय सुवर्णमाषः पञ्च वा गुञ्जाः सुवर्णमाषकः ते षोडश सुवर्णः एवं प्रमाणसिद्धस्य द्वितीया संज्ञा कर्ष इति चतुष्कर्षं पलं पलानां शतेन तुला विंशतितौलिको भारः अस्यैव भारस्य उदतौलिक इति द्वितीया संज्ञा" दानखण्डे हेमाद्रिः। एतेषां मानभेदः शक्तितारतम्यापेक्षया पाञ्चतावेदनार्थः।

वैद्यकपरिभाषितमानं भावप्र०।

"न मानेन विना युक्तिर्द्रव्याणां जायते क्वचित्। अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमत्रोच्यते मया। चरकस्य मतं वैद्यैराद्यैर्यस्मान्मतं ततः। विहाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते। त्रसरेणुर्बुधैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः। त्रसरेणुस्तु पर्यायनाम्ना वंशी निगद्यते। जालान्तरगतैः सूर्य्यकरैर्वंशी विलोक्यते। षड्वंशीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च राजिका। तिसृभी राजिकाभिश्च सर्षपः प्रोच्यते बुधैः। यवोऽष्टसर्षपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तच्चतुष्टयम्। षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेममानके। माषैश्चतुर्भिः शाणः स्याद्धरणः स निगद्यते। टङ्कः स एव कथितस्तद्द्वयं कोल उच्यते। क्षुद्रको वटकश्चैव द्रङ्क्षणः स निगद्यते। कोलद्वयन्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणिमानिका। अक्षः पिचुः पाणितलं किञ्चित्पाणिश्च तिन्दुकम्। विडालपदकं चैव तथा षोडशिका मता। करमध्यो हंसपदं सुवर्णं कवलग्रहः। उदुम्बरञ्च पर्य्यायैः कर्षमेव निगद्यते। स्यात्कर्षाभ्यामर्द्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा। शुक्तिभ्याञ्च पलं ज्ञेयं मुष्टिराम्रं चतुर्थिका। प्रकुञ्चः षोडशी विल्वं पलमेवात्र कीर्त्त्यते। पलाभ्यां प्रसृतिर्ज्ञेया प्रसृतञ्च निगद्यते। प्रसृतिभ्यामञ्जलिः स्यात्कुडवोऽर्द्धशरावकः। अष्टमानञ्च स ज्ञेयः कुडवाभ्याञ्च मानिका। शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः। शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थः चतुःप्रस्थैस्तथाढकः। भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःषष्टिपलश्च सः। चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोऽर्म्मणः। उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञितः। द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः।

भूर्पाभ्याञ्च भवेद्द्रोणो वाहो गोणी च सा स्मृता । द्रोणैश्चतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः । चतुःसहस्रपलिका षण्णवत्यधिका च सा । पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्त्तितः । तुला पलशतं ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः । माषटङ्काक्षबिल्वानि कुडवप्रस्थमाढकम् । राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणम् । मागधपरिभाषायां षड्रत्तिको माषश्चतुर्विंशतिरत्तिकष्टङ्कः षण्णवतिरत्तिकः कर्षः । अयञ्चरकसम्मतः । सुश्रुतमते पञ्चरत्तिकोमाषो विंशतिरत्तिकष्टङ्कोऽशीतिरत्तिकः कर्षः । अयमेव कालिङ्गपरिभाषायामपि यतस्तत्राष्टरत्तिकोमाषो द्वात्रिंशद्रत्तिकष्टङ्कः सार्द्धटङ्कद्वयमितः कर्षः । गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात्कुडवस्थितिः । द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् । प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्द्रवार्द्रयोः । मानन्तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित् स्मृतम् । मृद्वृक्षवेणुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् । विस्तीर्णञ्च तथोच्चञ्च तन्मानं कुडवं वदेत् । इति मागधमानम् । कालिङ्गमानम् "यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्वा नराः कलौ । अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुश्रुसम्मता । यवो द्वादशभिर्गौरसर्षपैः प्रोच्यते बुधैः । यवद्वयेन गुञ्जा स्यात् त्रिगुञ्जो वल्ल उच्यते । माषो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् । चतुर्भिर्माषकैः शाणः स निष्कष्टङ्क एव च । गद्याणो माषकैः षड्भिःकर्षः स्याद्दशमाषिकः । चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः । चतुःपलैश्च कुडवःप्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः । स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयोबलम् । प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् । नाल्पं हन्त्यौषधं व्याधिं यथाम्भोऽल्पं महानलम् । अतिमात्रं च दोषाय शस्यो यस्ये बहूदकम्" ।

कर्षं नित्यमर्हति ठञ् । कार्षिक कर्षपरिमाणार्हे "कार्षिकस्तार्षिकः पणः इत्यमरः" । नित्यकर्षणार्हे क्षेत्रभेदे च घञन्तकर्षस्य "कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः" पा० अन्तोदात्तता अत कर्षेतिशपा निर्द्देशात्तुदादेराद्युदात्ततेति सि०कौ० ।

कर्षक त्रि० कृष–विलेखने । १ क्षेत्रकर्षणकारके (चषाण) "कश्चिद्वीजं भक्तञ्च कर्षकस्यावसीदति" भा०स० ५अ० "धर्म्येन कर्षकं चक्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् । प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन च पीड़ितम्" भा० ८ अ० सुरभेर्वाक्यम् "कालप्राप्तमुपासीत शस्यानामिव कर्षकम्" भा०व० २५८ अ० । "तं समीरण इव प्रतीक्षितः "कर्षकेण वलजां पुपूषता" माघः२लेखके ३आकर्षके च ।

कर्षण न०कृष०भावे ल्युट् । लाङ्गलादिना भूमेर्विलेखने (चाष देओया) हेम०।"ऋतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमितं कर्षणं स्मृतम्" मनुः। कृषिशब्दे विवृतिः । ण्या० कृष–ल्युट् । २आकर्षणे च (टाना) "भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्" रघुः"शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा" मनुः। ३क्षीरिणीवृक्षे स्त्री राजनि०गौरा०ङीष् ।

कर्षणि स्त्री कृष–अनि । असत्यां स्त्रियाम् उणादिकोषः शब्दकल्पद्रुमे उक्तम् । तच्चिन्त्यम् "कृषेरादेश घः" उणा० २,१०५सू० धर्षणिरित्यस्यैव सिद्धेः कर्षणिरिति पाठो लिपिकरप्रमादकृतः। अतएव उज्ज्वलदत्तेन"धर्षणि बन्धकीत्युक्ता" धृषेरनिप्रत्ययेन सिद्धे यौवनप्रार्थम्" इत्युक्तम्

कर्षफल पु०कर्षः तन्मात्रं फलमस्य । १विभीतकवृक्षे, अमरः २आमलक्याम् स्त्री रत्नमाला टाप् ।

कर्षापण पु० कर्षेणापणाते क्रीयते । षोड़शपणपरिमाणे (काहन) कर्षस्य षोडशमाषकमितत्वेन षोडशभिः पणैस्तस्य क्रयणात् तत्संख्यासाम्यात् तथात्वम् ।"अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते । ते षोडश पुराणं स्यात् रजतं सप्त भिस्तु तैः"गौतमेन षोड़शपणेषु पुराणशब्दस्य परिभाषितत्वात् "द्वात्रिंशत्पणिका गावो वत्सः पौराणिकोमतः" कात्यायनेन द्वात्रिंशत्पणानां गोमूल्यतयाभिधानेन "धेनुः पञ्चभिराढ्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका । कार्षापणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता" षट्त्रिंशन्मते पुराणकार्षापणयोः पर्यायतादर्शनाच्च तथात्वता । ततः प्रज्ञा०स्वार्थे अण् । कार्षापणोऽप्यत्र अर्द्धर्चादि०तेन पुंन०।

कर्षिन् त्रि० कृष—आकर्षे णिनि । आकर्षके । "तस्यैरावतसुखरसञ्चलकर्षिणस्ते" रघुः । स्त्रियां ङीप् ।"प्राणकान्तमध्वगस्य कर्षिणीः" रघुः । ङीवन्तः २क्षीरिणीवृक्षे ३अश्वमुखबन्धनरज्ज्वांस्थितलौहभेदे कर्णिकायां च स्त्री जटा०

कर्षू पु०कृष–ऊ । १करीषानले (घुटेर आगुन)। २कुल्यायां स्त्री अमरः । ३इष्टखाते मेदि० । इष्टखातन्तु "चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदन्तरास्तावदधःखाता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्ष्वः कुर्यात्" प्रा० वि० विष्णुक्तप्रमाणकगर्त्तभेदः । "ततः कर्षूः कुर्यात् तन्मूले प्रागुदगन्ना प समाधानं कृत्वा पिण्डनिर्वपणम्" "कर्षूत्रयमूले पुरुषाणां, कर्षूत्रय-

मूले स्रोतसाम् । पुष्यकर्णूलयं मात्रेणोदकेन पूरयेत् श्रोत्रकर्णूलयं मात्रेन पयसा दध्ना मांसेन, पयसा च प्रत्येकं कर्णूलयं पूरयित्वा जपेत्" विष्णु० । ४गर्त्त-माले च । "कर्णूवीरणवति" कात्या० २१,३ २६ । "कर्णूः कुहर उच्यते" कर्कः अस्य स्त्रुत्वान्तमपि । "दक्षिणतः कुटिले कर्णू खात्वा क्षीरोदकाभ्यां पूरयन्ति सप्तोत्तरतः प्राचीदक्षस्याः" कात्या०२१,३,२६ । "श्मशानत उत्तरतः कुटिले कर्णू गर्त्तौ खात्वा" कर्कः ।

कर्हि अव्य० कस्मिन् काले किम्+र्हिल् कादेशः । अनद्यतने कस्मिन् काले इत्यर्थे । कर्हि स्वित्तदिन्द्र यन्नृभिः" ऋ० ६,३५,२ ।

कर्हिचित् अव्य० कर्हि+चित् सुप्त० पा० मते भिन्नं पदद्वयम् । कस्मिंश्चित्काले इत्यर्थे । "अग्निना यन्न कर्हिचित्" ऋ०५,७४,१० । अतएव पदकाराः कर्हि,चित् । इति भिन्नपदतया पेठुः "यदद्य कर्हि कर्हिचित्" ऋ०८,७३,५ ।

कल संख्यायां सक० शब्दे अक०भ्वा०आत्म०सेट् । कलते अकलिष्ट चकले प्रनिकलते ।

कल गतौ संख्याने च अद० चुरा० उभय० सक० सेट् । कलयति ते अचकलत् त । कलयाम्–बभूव आस–चकार चक्रे । गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वमपि । "कलयन्त्यनुलक्षणनेकलयम्" माघः "व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम्" जयदे० पक्षणे "कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुरौ" जयदे० । संख्यानञ्चात्र गणनं ज्ञानभेदश्च । "स पश्चात् संपूर्णः कलयति धरित्रीं तृणसमाम्" नीतिः "कलयेदमानमनसं सखि! माम्" माघः । "वाचामाचकलत् रहस्यमखिलं यच्चाक्षपादस्फुराम्" मल्लि० । उच्चारणे च "माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे,कोकिलाः पञ्चमम्" । ग्रासे "कालः कलयतामहम्" गीता । "कलनात्सर्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः" ति०त० विष्णुध० । कलनीयम् कलयितव्यम् कलयिता कलितः । कलयन् कलयमानः कलयितुम् कलयित्वा आकलय्य । "कलितललितवनमालम्" जयदे० "करकलितकपालः कुण्डली दण्डपाणिः" वटुकस्तवः ।

अव–अवगमे अवकलयति वि+अव वियोजने "यदि व्यक्तं युक्तिव्यवकलनमार्गेऽसि कुशला" लीला० ।

आ+बन्धने "सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बराम्, माघः ज्ञाने च" "वाचामाचकलत्" मल्लि० । "मकरध्वजहिरदमाकलयत्" "मुक्तावलीराकलयाञ्चकार" इति च माघः ।

प्रति आ+प्रतिबोधे प्रत्याकलितखदुर्नयः" दशकु० ।

उद्+उत्क्षिप्य पक्षणे "स तस्य हस्तोत्कलितस्तदासुरो विक्रीडतो यद्वदहिर्गरुत्मतः" भाग०७,८,२६ ।

सम्+एकसंख्यापादनरूपे योगे । "अथ संकलनव्यवकलनयोः करणसूत्रम्" "संकपदघ्नपदार्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्या" लीला० ।

कल मोदने प्रेरणे चुरा०उभय०सक०सेट् । कालयति ते अचीकलत् त । कालयां बभूव आस चकार चक्रे । कालयितव्यः कालनीयः । कालयिता कालितः कालयन् कालयमानः । कालयित्वा आकाल्य । कर्मणि काल्यते अकालि अकालयिषाताम् अकालिषाताम् । "गवां शतसहस्राणि त्रिगर्त्ताः कालयन्ति ते" भा०वि० १००,७ । "गावो न काल्यन्त इदं कुतो रजः" भाग०४,५,८ । सा गौस्तत्सकलं सैन्यं कालयामास दूरतः" भा०आ०६६९० ।

कल पु० कल–शब्दे घञ् नि० अवृद्धिः । मधुराव्यक्ते ध्वनौ अमरः । "सारसैः कलनिर्ह्रादैः" "कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम्" "निनादु भास्वत् कलनूपुराणाम्" रघुः । "कलपक्षिगणोरवसुन्दरि मधुः" । "कलकाञ्चि काञ्चिदरुणत्तरुणः" माघः । कलप्रधाना काञ्चिर्यत्र एवं कलहंस इत्यादौ या०त० समासस्तेन तस्य न तद्गुणार्थता । अतएवामरेण "कलो मन्द्रस्तु गम्भीरस्तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु" मन्द्रादीनां त्रयाणामेव त्रिलिङ्गत्वकथनम् । "उदकण्ठि कण्ठपरिवर्त्तिकलस्वरशून्यगानपरया परया" माघः । कड–मदे अच् डस्य लः । २शुक्रे चरमधातौ न० मेदि० । ३कोलिवृक्षे पु० शब्दच० । ४शालवृक्षे पु० राजनि० । ५अजीर्णे त्रि० मेदि० । कलास्यास्ति अच् । कलान्विते अवयवे च । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलक पुंस्त्री कल–वुन् ण्वुल् । मत्स्यभेदे हेमच० ।

कलकण्ठ पुंस्त्री कलः कलप्रधानः कण्ठोऽस्य । १कोकिले २हंसे, ३पारावते च । जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां न ङीष् किन्तु स्वाङ्गत्वात् ङीप् । कलध्वनियुक्तकण्ठके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

कलकल पु० कलप्रकारः गुणवचनत्वात् प्रकारे द्वित्वम् । कोलाहले । "चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया" माघः । कलस्य शालवृक्षस्य कला यत्र । २शालनिर्यासे मेदि० ।

कलकीट पु० कलप्रधानः कीटः शा०त० । कीटभेदे । तत्र भवः पचाद्या० अण् । कालकीट तद्भवे त्रि० ।

कलकूट पु० नगरभेदे राजनि० । ततः भवार्थे तद्राजार्थे च "साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्" पा० इञ् । कालकूटि तद्भवे त्रि० तन्नृपे च । इञश्चास्त्रियां बहुषु लुक् । कलकूटास्तद्देशवासिषु तन्नृपेषु च स्त्रियां तु न लुक् । कालकूट्य इत्येव । [जातित्वात् ङीष्

कलघोष पुंस्त्री कलो घोषोऽस्य । कोकिले शब्दर० स्त्रियां

कलङ्क पु० कलयति क्विप् कल् चासौ अङ्कश्चेति, कं ब्रह्माणमपि लङ्कयति गच्छति लकि—गतौ अण् वा । १चिह्ने २अपवादे, ताम्रादिधातूनां ३मलभेदे (कलङ्कान), ताम्रादियोगात् ४अम्लादेर्विकारे च मेदि० । "शशकपाणकरचेषु कलङ्काः" काद० । "धारानिबद्धेव कलङ्करेखा" "मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः" रघुः । "ताम्रवर्ण्यश्च प्रकृषो मन्दरश्मिर्दिवाकरः । अदृश्यत कलङ्काङ्कः धंसतो धूमकेतुना" रामा० । ततः अस्त्यर्थे इनि । कलङ्किन् तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "कलङ्की जायते त्रिल्वे" ति० त० स्मृतिः । ततः तारका० जातार्थे इतच् । कलङ्कित जातकलङ्के त्रि० ।

कलङ्कष पुंस्त्री करेण कषति वा० खच् मुम् च रस्य लः । १सिंहे शब्दमा० । जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । २करताल्यां स्त्री शब्दरत्ना० टाप् ।

कलङ्कुर पु० कं जलं लङ्कयति लकि—गतौ णिच्—उरच् । जलानामावर्त्ते स्वतोजलभ्रमे त्रिका० ।

कलञ्ज पु० केतिशब्दं चञ्जति भाषते क इत्यव्यक्तानुकरणम् चजि-अण् । विषाक्तास्त्रेण हते १मृगे, २पक्षिणि च । ३तन्मांसे न० "न कलञ्जं भक्षयेदिति" श्रुतिः । ४ताम्रकूटे च (तामाक) "कलञ्जस्य वेष्टमधूमपानात् स्याद्दन्तशुद्धिर्मुखरोगहानिरिति" वैद्यके तत्सेवनात् मुखरोगहान्यादि उक्तम् । ५परिमाणभेदे च । कर्षशब्दे भावप्र० तन्मानभेदोद्देशः ।

कलञ्जाधिकरण न० "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यमधिकृत्य पञ्चावयवन्यायभेदे स च न्यायः यथा किं यदा कदापि तद्भक्षणनिषेधः । उत सर्व्वदेति संशयः । यदा कदाचिन्निषेध इति पूर्व्वपक्षः सर्व्वदा तन्निषेध इति सिद्धान्तः । तदेतत्भङ्ग्या एका० त० दर्शितं यथा "न कलञ्जं भक्षयेत्" इति श्रुतिः कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपादानान्निषिध्यमानक्रियायां प्रवृत्तिमतोनिषेधविधावधिकाराद्यावत्कालमेव तस्यां तस्य निवृत्तिः । न हि कलञ्जभक्षणादुद्यतः कुतश्चित् कारणान्निवृत्तस्य निषेधानुपालनं सकृद्वृत्तमिति कलञ्जभक्षणनिषेधो न पुनस्तं निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्रवृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषणं यदा यदा भवति तदा तदैव निषेधविधिरपि तं निवर्त्तयति । न हि कलञ्जस्य भक्षणमुपक्रम्य यावत् कालं तद्भक्षयति । अतस्तदितरकाले निवृत्तिः सिद्धैवेति भवति विफलोविधिः । ननु मासौ निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यं, प्रवृत्त्युपाधिना विनाशं प्राप्तान् प्रागभाव एव प्रवृत्तिनिराकरणात् साध्यमानोनिवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्तिरपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्तप्रवृत्तिमत एव निषेधविधावधिकारः । यत्तु "मनसा तु प्रवृत्तस्य भूतचेष्टावतोऽपि वा । यदनागतभावस्य वर्ज्जनं तन्निवर्त्तनम्" इति । अत्रापिशब्देनाप्रवृत्तमात्रसमुच्चयान्न विरोधः । भूतचेष्टावत इति । "भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीवं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना" इति मेदिन्युक्तेः भूते प्राप्ते निषेध्ये चेष्टावत इत्यर्थः । ततश्च प्रागभाव एव कालान्तरसम्बन्धितया साध्यत्वेनोपदिश्यते । प्रागभावश्चानादिसंसर्गाभावमात्रपरः सचाप्रवृत्तस्य भक्षणकारणमननुतिष्ठतः सिध्यत्येव । तस्मात् सकृत्क्रियापर्य्यवसायित्वे विफलोविधिः । कादाचित्काकरणस्य निषेधमन्तरेणापि प्राप्तेः । न च स्वर्गकामादिवत् साध्यतया प्रवृत्तिमत्कर्त्तृकत्वमप्यङ्गं विषयमात्रामनुष्ठानाधीनसिद्धत्वान्निषेधनियोगानामितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाविरहात् अतएव शुचित्वमपि तत्र नाङ्गम् । तस्मान्निषेधविधिषु काकदन्तोदेवदत्तस्य गृहाइत्यादिवत्तटस्थत्वेनाधिकारिविशेषणीभूतायाः प्रवृत्तेर्यावत्कालमनुवृत्तिस्तावत्कालमेव निवृत्तौ साफल्यं पुनर्निमित्तान्तरवन्न सकृदनुष्ठानेनैव शास्त्रार्थसिद्धिः"।

यथा चात्र निवृत्तेरेव बोध्यता न प्रवृत्त्यभावस्य तथा समर्थितं वृहदारण्यकब्राह्मणभाष्ययोः यथा—

"प्रतिषिद्धानिष्टफलसम्बन्धश्च वेदादेव विज्ञायते न चानुष्ठेयः सः । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्त्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात् । क्षुधार्त्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिशस्ताद्याविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते मृगतृष्णिकायामिव

मेयज्ञानं, तद्विषययाथार्थ्यविज्ञानेन तस्मिन् बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनर्यत्नः कार्य्यस्तदभावे” शङ्कराचार्य्यकृतभाष्यम् ।

“यद्यपि कलञ्जभक्षणादेरधःपातस्य च सम्बन्धो ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इत्यादिवाक्यात् प्रतीयते, तथापि तस्यानुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह न चेति । सम्बन्धस्याभावार्थत्वान्नानुष्ठेयतेत्यर्थः । अभक्षणादि कार्य्यमिति विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किन्न स्यादित्याशङ्क्याह न चेति । तस्यापि कार्य्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदभङ्गात् नञश्च स्वसम्बन्ध्यभावबोधने मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ लक्षणापाताच्च निषिद्धविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात् प्रसक्तक्रियानिवृत्त्युपलक्षितादौदासीन्यादन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीत्यर्थः । भावविषयं कर्त्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयन्तु निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याह । अकर्त्तव्यतेति । अभावस्य भावत्वाभावात् कर्त्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हि शब्दार्थः । प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जभक्षणादिदर्शनात् तन्निवृत्तेर्नियोगाधीनत्वात् तन्निष्ठमेव वाक्यमेष्टव्यमिति चेन्नेत्याह । क्षुधार्त्तस्येति । विषलिप्तशराहतस्य पशोर्मांसं कलञ्जम् । ब्रह्मवधाद्यभिशापयुक्तस्यान्नपानादि । तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते यद्भक्षणज्ञानं क्षुत्क्षामस्योत्पन्नं तन्निषेधधीसंस्कृतस्य तद्धीस्तया बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह । मृगतृष्णिकायामिति । तथापि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति चेन्नेत्याह । तस्मादिति । तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः” आनन्दगिरिः ।

नैयायिकमते तत्र बोधप्रकारः शब्दचि० दर्शितो यथा—

“ननु ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इत्यत्र विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः तद्भक्षणस्य श्रेयोरूपेष्टसाधनत्वात्, न चासुराऽविद्यावत् पर्य्युदासलक्षणया विरोध्यनिष्टसाधनबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तेश्चेति चेत् न विशेष्यवति विशिष्टनिषेधस्य “सविशेषणे हीति” न्यायेन विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणमिष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखसाधनमिति ”न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यनेन बोधनात्, इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामान्ये निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनविशेषे तात्पर्य्यं तथा चाशक्यविशेषणनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित् तन्न यथाऽयोग्यतया छिद्रं विहाय घटत्वेन तदितरान्वयो न तच्छिद्रेतरत्वेन, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् तथेहापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थितिरिति”

विशेषबोधप्रकारस्तु आख्यातवादे गदाधरेण दर्शितो यथा “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादिनिषेधविधेः प्रामाण्यानुरोधेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थे प्रवेशः निषेधोऽपि, कलञ्जभक्षणादौ तृप्त्यादिरूपेष्टसाधनतासत्त्वेन तदभावस्य नञा बोधने तत्प्रामाण्यानुपपत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यत्वे तस्यैवाभावो बलवदनिष्टनरकाद्यनुबन्धिनि तत्कर्म्मण्यबाधितो बोध्यत इति तत्प्रामाण्योपपत्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेषणतया वाच्यत्वे विशिष्टाभावस्यैव शाब्दबोधे भानं सोऽपि विशेषणाभावायत्तोऽबाधितः । कलञ्जभक्षणादौ विशिष्टाभावबोधानन्तरं तल्लिङ्गकानुमानगम्यो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपतदननुबन्धित्वाभावः । प्रवर्त्तकमिव निवर्त्तकमपि ज्ञानं श्रुतिवाक्यात् परम्परयैव, न तु साक्षात् । अस्मन्मते च तादृशाभावस्य शाब्दबोधे न भानं पदार्थैकदेश इतरविशेषणत्वेनोपस्थितत्वेन नञर्थविशेषणतया अनिष्टाननुबन्धित्वान्वयासम्भवात् । वस्तुतो विशिष्टशक्तौ विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् पृथगेव बलवदनिष्टाननुबन्धितायाः वाच्यत्वम् । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येष्टसाधनताविशेष्यत्वे विधिवाक्यतः क्रियाविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानसम्भवात् क्रियागोचरचिकीर्षाद्यर्थं विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधोत्तरमिष्टसाधनत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकज्ञानान्तरं कल्पनीयमिति तदकल्पनप्रयुक्तलाघवमेव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषणत्वे विनिगमकमिति वाच्यं क्रियायां बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानतद्गोचरेच्छयोर्हेतुतया बलवदनिष्टासाधनत्वस्येष्टसाधनताविशेषणत्वमते क्रियाविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानान्तरस्य कल्पनीयतया तन्नये कल्पनासाम्यात् । यदि च बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानमेव तद्द्वेषसामग्रीत्वेन इच्छाप्रतिबन्धकं न तु तदसाधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुस्तदोक्तविशेष्यविशेषणभावे विनिगमकस्य सम्भवेऽपि विशिष्टस्य वाच्यत्वोपगमे तत्र बाधेन तद्विधायकश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति शक्तिभेदस्य श्येनस्थले इष्टसाधनताबोधस्य चोपगम आव-

ध्यकः। मणिकृतापि तत्र बलवदनिष्टसाधनत्वविनि-र्मोकेणेष्टसाधनत्वस्य भानं लिखितं तदभानश्च विशि-ष्टव्याप्तिपक्षे न सम्भवति विशिष्टव्याप्तेर्विशेषणविनिर्मो-केण निरोध्याभासकत्वात्। तदुभयप्रकारेण पदार्थविषय-कशाब्दबोधे तत्तद्धर्मांशे शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहि-ज्ञानस्य हेतुत्वात् अन्यथा विशिष्टसुखादिवाचकस्वर्गा-दिपदाद्विना लक्षणां केवलसुखत्वादिनाऽन्वबोधापत्तेः"। "इदन्तु बोध्यं बलवदनिष्टाजनकत्वमत्र न तीव्रदुःखा-जनकत्वं बह्वायाससाध्ययागादौ तस्य बाधात् नापि बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वं दुःखमात्रस्य विरक्तानां बलवद्द्वेषविषयत्वेनाऽव्यावर्त्तकतापत्तेः तज्ज्ञानस्याप्रवर्त्तक-तया तस्य विधित्वायोगाच्च यत्र बलवान् द्वेषस्तज्जनकता-ज्ञानत्वेन बलवद्द्वेषविषयत्वेन वा प्रवृत्तिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्, परन्तु नरकाजनकत्वं पापाजनकत्वं वा,तद्धि हरहरस्यैव कलञ्जभक्षणादौ नञा बोधनात्" शब्द०प्रा०

कलट न० कं जलं लटति आवृणोति लट-अच्-दे२०। गृहाच्छादने (चाल) तृणादिमये पदार्थे शब्दर०।

कलतूलिका स्त्री कं सुखं लाति विषयत्वेन ला-क कलं सुखविषयं कामं तूलयति निष्कर्षति पूरयति वा तूल पूरणे-निष्कर्षे वा ण्वुल्। इच्छावत्याम् स्त्रियां त्रिका०। इच्छायाः सुखविषयत्वेन सुखाधायकत्वात् तत्पूरकत्वात् तन्निष्कर्षकत्वाद्वा तस्यास्तथात्वम्। कलकूणिका कलतूणिका वा अत्र पाठान्तरमस्ति उभयत्र पृषो०साधु।

कलत्र न० गड-सेचने अत्रन् आदेश कः डस्य लः, कलं त्रायते त्रै-क-कड-मदने वा० अत्रन् डस्य लो वा। १भार्य्यायाम् "कलत्रवानहं * बाले"। "कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि" "वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः" रघुः। "पर्य्युत्सुकामिह महौष-धयः कलत्र-स्थानं परैरनभिभूतममूर्वहन्ति" माघः "नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात् खिन्नविद्युत्कलत्रः" मेघ०। २नितम्बे अमरः"कलत्रभारेण विलोलनीविना"किरा०।" नृपाणां ३दुर्गस्थाने हेमच०। [कृष्णे राजनि०।

कलधूत न० कलेनावयवेन धौतः शुद्धत्वात् पृषो०।

कलधौत न० कलेनावयवेन धौतं शुद्धम्। १स्वर्णे। "यस्याः कपोलैः कलधौतधामस्तम्भोद्भवं भेजे मणिप्रदीपश्रीः" माघः "व्योमस्पृशः प्रथयता कलधौतभित्तीः" माघः। २रूप्ये च मेदि० "अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिरस्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम्। विरलविकीर्ण-वज्रशकलात् सकलामिह विदधाति धौतकलधौतमहीम्" "अधिरात्रि यत्र निपतद्भोमिच्छां कलधौतधौतशिल-वेश्मनां रुचौ" माघः "अमलकलधौतपट्टायितमहर्मो-चन्द्रशकलाकारम्" काद०। कलो ध्वनिभेदो धौतः शुद्धो-ऽत्र। ३कलध्वनौ त्रिका०।

कलध्वनि पु० कलोध्वनिरस्य। १पारावते २कोकिले ३मयूरे जातित्वात् स्त्रीत्वमपि। ४मधुराव्यक्तध्वनियुक्ते त्रि०। कर्म०। ५मधुराव्यक्तध्वनौ पु०।

कलन न०कलयत्यनेन कल-गतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ज्ञाने करणे ल्युट्। १विकृते २वातपित्तादिदोषे च तैः स्वरूपानुमानात् तथात्वम्। ३ग्रहणे ४ज्ञाने। "कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः" लि०त०विष्णुध०पु०। ५ज्ञाने च "लोका-नामन्तकृत् कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः" सूर्य्यसि०। "कल-नात्मकः ज्ञानविषयस्वरूपः ज्ञातुम् शक्य इत्यर्थः" रङ्ग०। "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः कालानुगमादृते" इत्युक्तेः ज्ञानमात्रस्य कालविषयकत्वात् तथात्वम्। कं जलं लाति उत्पत्तिसाधनत्वेन तथा सन् नमति नम-बा०ड। ६वेतस-वृक्षे पु०राजनि०। तस्य जलसमीपजातत्वात् तत्स्रोतसा न-मनाच्च तथात्वम्। "स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतः कलाश्रयः। कलनं(लं)त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम्" भाग०३,३०,२७उक्ते ७एकरात्रेण पच्यमाने गर्भकारणे रेतोविकारभेदे इति शब्दकल्पद्रुमादयः। तच्चिन्त्यम् "आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि। मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम्। कललं जायते तस्याः इति" सुश्रुते "दृष्टाः करणार्थयिणः कार्यार्थयि-णश्च कललाद्याः"भा०कारिकायाम् "कार्यं शरीरं तस्या-वस्थाः कललबुद्बुदमांसपेशीकरण्डाङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः" कौ० उक्तेश्च तदेकवाक्यतया लकारद्वययुक्तपाठस्यैव भागवतेऽप्युच-त्वेन नकारयुक्तपाठोलिपिकरप्रमादकृतः इति विवेच्यम्

कलना स्त्री च०कल भावे युच्। १ज्ञाने २ग्रहणे ३आदाने ४आमोचने ५अवमोचने च "पिच्छावचूडाकलनामिवोरः" माघः "कलनामाशोऽमनमम चनं वा" सप्त०।

कलनाद पुंस्त्री कलोनादोऽस्य। १राजहंसे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २कलध्वनियुक्ते त्रि०। कर्मधा०। ३ कलध्वनौ पु०। [जातिशब्दे त्रिका०।

कलन्दर पुंस्त्री वर्णसङ्करजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कलन्दिका स्त्री कं सुखं लाति विषयतया ला-क कलं कामं ददाति दा-क पृषो० मुम् च टाप् अत इत्वम्।

सर्वविद्यायाम् हेमच० । तस्याः सर्व्वसंशयनिराकरणेन कामदातृत्वात्तथात्वम् । [शाके राजनि० ।

कलम्भ् पु० कलाया मात्राया: अम्बुरिव यस्य० । घोली-

कलभ पु० करेण शुण्डेन भाति भा—क रस्य लः । "त्रिंश-द्वर्षस्तु कलभ" इति वैजयन्त्युक्ते १गजभेदे । "मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः" । "इह मुहुर्मुदितैः कलभै रवः" "सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्याम्" माघः । २ पञ्चवर्षे करिपोते सुभूतिः "द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव" मोघहृत्तिकलभस्य चेष्टितम्"।"दृष्टो हि वृण्वन् कलभप्रमाणम्" रघुः । "ननु कलभेन यूथपतेरनुकृतम्" मालवि०। "गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसम्पातहेतोः" मेघ० । शावक-मात्रपरत्वे नकरिकलभकरमृदितमालकिसलया मेदिनी" काद० । वयोवाचित्वात् जातित्वात् स्त्रियां ङीप् । कं वातं लभते धाधनत्वेन लभ—अच् । धुस्तूरे मेदि० तस्य मादकद्रव्यत्वेन वाताधायकत्वात्तथात्वम्

कलभवल्लभ पु० ६त० । पीलुवृक्षे राजनि० । कलभ-प्रियादयोऽप्यत्र । [ङीष् । चव्यवृक्षे राजनि० ।

कलभी स्त्री कं जलं लभते आश्रयत्वेन लभ—अच् गौरा०

कलम पु० कलते अपराधि कल—कमच् । १लेखन्याम् जटा-धरः २धान्यभेदे च राजव० । स च "कलमः कलिविख्यातो जायते स दृहहने । काश्मीरदेश एवोक्तो महा-तण्डुलगर्भकः" इति भावप्र० उक्तदेशजः । २उत्खात-प्रतिरोपितधान्यभेदे च । "आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् । फलैः संवर्द्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः" रघुः "कलमगोपवधूर्न मृगव्रजम्" माघः "तत्र लोहितकशालिकलमकर्दमकपाण्डुकसुगन्धकशकुनाहृतपु-ष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिशीतभीरुकरोध्रपुष्पकदीर्घशूक-काञ्चनकमहिषमस्तकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शा-लयः । मधुरा वीर्य्यतः शीता लघुपाका बलावहाः । पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः । तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः । चक्षुष्यो वर्ण्यो बलकृत् स्वर्य्यो हृद्यस्तृष्णापहः । व्रणयो ज्वरहरश्चैव सर्व-दोषविषापहः । तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशः शालयोऽव-राः" सुश्रुते तस्य गुणा उक्ताः । अस्य च रोपितधान्यत्वेन गुणविशेषःभावप्र० उक्तो यथा "रोपितास्तु नवा दृष्याः पुराणा लघवः स्थिराः । तेभ्यस्तु रोपिता भूयः शीघ्रपाकाः गुणाधिकाः" ।अस्य शिखा पिङ्गलवर्णा "कपोलदेशे कल-मापपिङ्गलाः" इति कुमारे पिङ्गलोपमानत्वेन वर्णनात् ।

कलयति परेस्वं कल—अमच् । ४चौरे पु० मेदि० ।

कलमोत्तम पु० ७त० । गन्धशालौ राजनि० ।

कलम्ब पु० कल—घेमे अम्बच् कड-मदे अम्बच् डस्य लो वा । शाकनाडिकायां तस्या आहारकाले लम्ब्यमानत्वात् तथात्वम् । २शरे अमरः तस्य शरं प्रति क्षिप्यमाणत्वात् तथात्वम् ३कदम्बवृक्षे विश्वः कामिनां मादहेतुत्वात्तथा-त्वम् । संज्ञायां कन् । कलम्बक—धाराकदम्बे राजनि० ।

कलम्बिका स्त्री कलम्बीव कायति कै—क संज्ञायां स्वस्वः । १घोरापृष्ठाङ्गागस्थनाड्यां तस्याः कलम्बीतुल्यसुषिरमध्यत्वात् तथात्वम् । स्वार्थे कन् स्वस्वः । (कलमी) २शाकभेदे च ।

कलम्बी स्त्री के जले लम्बते लबि—अविस्रंसने अच् गौरा० ङीष् । (कलमी) शाकभेदे तस्या जले लम्ब-मानत्वात्तथात्वम् । भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा । "कलम्बी शतपर्वी च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ । कलमी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी" । ति०त० स्मृतौ अष्टादश-श्याममभक्षत्वमुक्तम् "तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका" इति हरिशयने चास्या अभक्ष्यत्वमभक्ष्य-शब्दे उक्तम् । डलयोरैक्यात् कडम्बीत्यप्यत्र शब्दरत्ना० ।

कलम्बु (म्बू) स्त्री के जले लम्बते लबि—उण् ७त० ।(कलमी) शाकभेदे शब्दर० । अप्राणिजातिवाचकत्वात् वा ऊङ् ।

कलम्बुट न० के जले लम्बते लबि—बा० उट ७त० । १हैयङ्गवीने राजनि० । २नवनीते हारा० । तयोर्जलोपरि लम्बमानत्वात्तथात्वम् ।

कलरव पुंस्त्री कलोरवोऽस्य । १पारावते (पायरा) अमरः २कोकिले राजनि० । स्त्रियां जातित्वादुभयतो ङीष् । ३कलध्वनियुक्ते त्रि० मेदि०कर्म० ।४मधुराव्यक्ते रवे पु०

कलल पुंन० कल—वृषा० कलच् । १गर्भवेष्टचर्मणि अमरः कलनशब्दे दर्शितभागवतोक्ते एकरात्रेण पच्यमानगर्भा-द्यवयवभूते २रेतोविकारभेदे । उदा०तत्रैव शब्दे दृश्यम् ।

कललज पु० कललमिव जायते जन—ड कर्म० । १राले राजनि० । २गर्भे च ।

कललजोद्भव पु० उद्भवत्यस्मात् उद्—भू—अपादाने अप् ६त० । १सालवृक्षे राजनि० । ततो रालरूप-कललजस्योत्पत्तेः तस्य तथात्वम् ।

कलविङ्क(ङ्ग) पुंस्त्री कलं वङ्क(ङ्ग)ते वगि(वकि)—गतौ अच् पृषो० अत इत्त्वम् । १चटके खगे, अमरः जाति-त्वेऽपि संयोगोपधत्वात् स्त्रियां टाप् । "पौष्णाय कलविङ्कान् वर्षाभ्यस्तित्तिरान्" यजु० २४,२० । "कल-

विष्णोर्लोहितादिः पुष्करसादश्च ताश्चाः" २४,२०। अश्व-मेधपशुदेवकथने। ॰ अभक्ष्यप्रकरणे अस्याभक्ष्यतोक्ता मनुना "कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम्" अस्यमांसगुणाः तस्य संज्ञाभेदश्च सुश्रुते उक्तो यथा—

"चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकतित्तिरकुररवाल्लकयरवप्रभृतयस्त्वाह्वना विष्किरालयवः शीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च"। सुखपादैर्हननात्त्वाह्वनाः। भावप्र॰ विशेषतस्तन्मांसगुणा उक्ता यथा—

"चटकः कलविङ्कः स्यात् कुलिङ्कः कालकण्ठकः। कुलिङ्कः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः सन्निपातहरो वेश्मचटकस्त्वतिशुक्रलः" २कालिङ्गवृक्षे मेदि॰।

कलश पु॰ कलं मधुराव्यक्तं ध्वनिं शवति शु–गतौ बा॰ ड। १घटे। कर्णशब्दे दर्शितभावप्रकाशोक्ते २मानभेदे च।

कलशद्दिर् स्त्री कलशस्य दीर्दरणम् दॄ-भावे क्विप्। यज्ञियकलशविदारणे "अथ कलशद्दिराम् यदि कलशो दीर्य्येतानुविसृष्टमिति ब्रूयात्" "यद्यभीतासु दक्षिणासु कलशो दीर्य्येत तत्राप्येकामेव गां दद्यादथावभृथाद्देवो देव्य पुनर्दीक्षेत पुनर्यज्ञोह्येव तत्र प्रायश्चित्तिरिति कलशद्दिराम्" शत॰ ब्रा॰ ४,५,१०,७।

कलशपोतक पु॰ नागभेदे "ऐरावतोपकश्चैव नागः कलशपोतकः" भा॰आ॰३५ अ॰।

कलशि स्त्री कं जलं लाति ला–क तथा सती शीर्य्यति बा॰ शॄ–डि। (चाकुलिया) १पृश्निपर्ण्याम् अमरः २घटे हेमच॰ "कलशिसुदधिगुर्वीं वल्लवा लोडयन्ति" माघः। अस्य कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् कलशीत्यप्यत्र।

कलशीकण्ठ त्रि॰ कलश्याः कण्ठ इव कण्ठोऽस्य। १कलशीकण्ठतुल्यकण्ठान्विते २ऋषिभेदे पु॰ ततः गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु उपका॰ वा लुक्। कालशीकण्ठयः कलशीकण्ठाः

कलशीपदी स्त्री कलशीव पादावस्याः अन्त्यलोपः समा॰। कुम्भपद्या॰ ङीप् पद्भावश्च। कुम्भाकारपादयुतायां स्त्रियाम्। [अगस्त्ये मुनौ कुम्भसम्भवशब्दे तत्कथा।॰

कलशी(सी)सुत पु॰ कलश्याः(स्याः)सुत इव तत्रोत्पन्नत्वात्।

कलशोदर पु॰ कलश इव उदरमस्य। दानवभेदे "सुबाहुः सत्यबाहुश्च वक्रया कलशोदरः" हरिवं॰ २४०। २कुम्भाकारोदरयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां वा ङीप्।

कलस पु॰ केन जलेन लसति लस–अच् २त॰। १घटे हेमच॰। तन्नामनिरुक्तिः "कलां कलां गृहीत्वा तु देवानां विश्वकर्मणा। निर्मितोऽयं स वै यस्मात् कलसस्तेन कथ्यते" निर्वाणत॰ उक्ता। "सागरे मथ्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः। पीयूषधारणार्थाय निर्मितो विश्वकर्मणा। कलाः कलास्तु देवानामपि तास्ताः पृथक् पृथक्। यतः कृतास्तु कलसास्ततस्ते परिकीर्त्तिताः" कालि॰पु॰८७अ॰ पूर्णो॰साधनम्। कर्मादौ स्थाप्यकलसमानमुक्तं शा॰ति॰ यथा—"पञ्चाशदङ्गुलो व्यासं उत्सेधः षोडशाङ्गुलः। कलसानां प्रमाणन्तु मुखमष्टाङ्गुलं मतम्। षट्त्रिंशदङ्गुलं कुम्भं विस्तारोन्नतिशालिनम्। षोडशं द्वादशं वापि ततो न्यूनं न कारयेत्"। पुष्पाभिषेके कालिकापु॰८७। पुष्पाभिषेके स्थाप्यघटनामभेदस्तत्स्थापनप्रकारश्च तत्रैवाध्याये यथा "नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत। गोह्योपगोह्यौ मरुतो मयूखश्च तथाऽपरः। मनोहा कृषिभद्रश्च विजयस्तनुशोधकः। इन्द्रियघ्नो ऽथ विजयो नवमः परिकीर्त्तितः। तेषामेव क्रमाद्भूप! मन्त्रनामानि यानि तु। शृणु तान्यपराण्येव शान्तिदानि सदैव हि। क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः। पवनाख्यौ ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः। कोषसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्त्तितः। सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः। विजयो नाम कलसो यो ऽसौ नवम उच्यते। स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपधृक्। घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रः स्वयं तथा। यथाकाष्ठं स्थितः सम्यक् वामदेवादिनामतः। मध्यतस्तु च पश्चान्तः पञ्चवक्त्रघटं न्यसेत्। क्षितीन्द्रं पूर्व्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम्। वायव्ये वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यग्निसम्भवम्। नैर्ऋत्ये यजमानन्तु ऐशान्यां कोषसम्भवम्। सोममुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत्। न्यस्यैवं कलसांश्चैव तेषु चैतान् विचिन्तयेत्। कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः। मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः। दिक्पाला देवताः सर्व्वे वेष्टयन्ति दिशो दश। कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्त द्वीपाश्च संस्थिताः। नक्षत्राणि ग्रहाः सर्व्वे तथैव कुलपर्व्वताः। गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वा वेदाश्चत्वार एव च। कलसे संस्थिताः सर्व्वे तेषु तानि विचिन्तयेत्। रत्नानि सर्व्वबीजानि पुष्पाणि च फलानि च। वज्रमौक्तिकवैदूर्य्यमहापद्मेन्द्रस्फाटिकैः। सर्व्वधान्यमयं बिल्वं नागरोडुम्बरं तथा। बीजपूरकजम्बीरकाम्रातकदाडिमान्। यवं शालिञ्च नीवारं गोधूमं

सितसर्षपम् । कुङ्कुमागुरुकर्पूरमदनं रोचनं तथा । चन्दनञ्च तथा मांसामिलां कुष्ठं तथैव च । कर्पूरपत्र चगडुञ्च जलं निर्यासकाम्बुदम् । शैलेयं वदरं जाती पत्रपुष्पे तथैव च । कालशाकं तथा दुग्धां देवीं दर्भकमेव च । वचां धात्रीं समञ्जिष्ठां तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् । दूर्व्वां मोहनिकां भद्रां शतमूलीं शतावरीम् । पर्णानीं सरलां चुद्रां सहदेवीं गजाङ्कुशाम् । पटकोषां सितां पाठां गुञ्जां सुरभिकालशौ । व्यामकं गजदन्तञ्च शतपद्मां पुनर्णवाम् । ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्व्वसन्धानिकां तथा । समाहृत्य शुभानेतान् कलसेषु निधापयेत् । कलसस्य यथा देवान् विधिं शम्भुं गदाधरम् । यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भुं मुख्यतया यजेत् । प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भुतन्त्रेण शङ्करम् । प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदनैः" ।

सर्व्वकर्म्मोपयोगिकलसस्थापनविधिः रुद्रकल्पे दर्शितो यथा ओँ भूरसीतिमन्त्रेण मण्डलात्पश्चिमायां दिशि भूमिस्पर्शः । ओँ ओषधयः समवन्तेति तत्र धान्यपुञ्जीकरणम् । ओँ चित्पतिर्म्मा पुनात्विति सप्तभिर्द्दर्भपवित्रैः कलसपवित्रीकरणम् । ओँ आजिघ्रेति धान्यपुञ्जोपरि कलसस्थापनम् । ओँ स्थिरोभवेति स्थिरीकरणम् । ओँ मही द्यौरिति जलेन कलसपूरणम् । ओँ या ओषधीरिति तत्र सर्व्वौषधिप्रक्षेपः । ओँ ब्रीहयश्च म इति धान्यम् । ओँ हिरण्यगर्भ इति हिरण्यम् । ओँ अश्वत्थेव इति पञ्च पल्लवान् । ओँ काण्डात्काण्डादिति दूर्व्वाः । ओँ स्योना पृथिवीति पञ्च सप्त वा मृदश्च दापयेत् । ओँ धान्यमसीति पूर्णपात्रे धान्यनिधानम् । ओँ पूर्णादर्व्वीति तस्यैव पूर्णपात्रस्य कलसोपरिनिधानम् । ओँ याः फलिनीरिति पूर्णपात्रे नारिकेलादिफलस्थापनम् । ओँ सुजात इति वासोयुग्मेन वाससा वा पवित्रेण वा कलसवेष्टनम् । ततः कलसे गङ्गाद्यावाहनम् "इमं मे गङ्गे ! यमुने ! सरस्वति ! सितासिते सरितौ ! पावका नः सरस्वती । ओँ अश्वावतीर्गोमतीः । ओँ पञ्चनद्यः । ओँ "प्रपद्ये वरुणं देवं यादसाम्पतिमीश्वरम् । याचितं देहि मे तीर्थं सर्व्वपापापनुत्तये" । ओँ "गङ्गे ! त्वं सर्व्वतीर्थानामाश्रयोऽसि यतस्ततः । यजमानाभिषेकार्थं हि पापं विनाशय" । "तापिनि ! यमुने ! देवि ! त्रिषु लोकेषु विश्रुते ! यजमानाभिषेकार्थं हि पापं विनाशय । सरस्वति ! नमस्तुभ्यं सर्व्वेश्वरि ! हरिप्रिये ! । यजमानाभिषेकार्थेन हि पापं व्यपोह वै" इति मन्त्रैः ओँ कलस्य मुखे विष्णुरित्यादिकैः प्रसन्नोभव सर्व्वदेत्यन्तैर्मन्त्रैरावाहनम् । ओँ मनोजूतिरितिमन्त्रान्ते "कलस ! सुप्रतिष्ठितोभवेति प्रतिष्ठा । ततोगन्धादिभिः कलसपूजनम्" ।

अत्र प्रतीकमात्रं प्रदर्शितम् समग्रमन्त्राश्च मत्कृततुलादानादिपद्धतौ ९२ पृष्ठादौ ज्ञेयाः । अत्र शाखभेदात् मन्त्रभेदास्तु तत्तद्ग्रन्थेऽवधेयाः नवरात्रे कलसस्थापने विशेषः नि०सि० उक्तो यथा । भार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे "त्वाष्ट्रवैधृतियुक्ता चेत् प्रतिपच्चाम्बिकार्च्चने । तयोरन्ते विधातव्यं कलसारोपणं गृहेति" । चित्रावैधृतियुतापि द्वितीयायुता चेत् सैवाचार्य्यक्तं दुर्गोत्सवे । "भद्रान्विता चेत् प्रतिपन्न लभ्यते विरुद्धयोगैरपि सङ्गता मता । सैवापराह्णे विबुधैर्विधेया सुतपुत्रराज्यादिविवृद्धिहेतुरिति" । यदा तु वैधृत्यादिपरिहारेण प्रतिपन्न लभ्यते । तदोक्तं तत्रैव कात्यायनेन । "प्रतिपद्याश्विने मासि भवेत् वैधृतिचित्रयोः । आद्यपादौ परित्यज्य प्रारभेन्नवरात्रकमिति" । भविष्येऽपि चित्रावैधृतिसंपूर्णा प्रतिपच्चेद्भवेन्नृप ! । त्याज्या अंशत्रयस्त्वाद्यास्तुरीयेंऽशे तु पूजनमिति" । रुद्रयामलेऽपि "वैधृतौ पुत्रनाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् । तस्मान्न स्थापयेत्कुम्भं चित्रायां वैधृतौ तथा । संपूर्णा प्रतिपद्देव ! चित्रायुक्ता यदा भवेत् । वैधृत्या वापि युक्ता स्यात्तदा मध्यन्दिने रवौ । अभिजित्तु मुहूर्त्तं यत्तत्र स्थापनमिष्यते" । "इदं कलसस्थापनं रात्रौ न कार्य्यम् । "न रात्रौ स्थापनं कार्य्यं न च कुम्भाभिषेचनमिति" मात्स्योक्तेः "भास्करोदयमारभ्य यावत्तु दश नाडिकाः । प्रातः काल इति प्रोक्तः स्थापनारोपणादिषु" इति विष्णुधर्म्मोक्तेश्च । रुद्रयामले "स्नानं माङ्गलिकं कृत्वा ततो देवीं प्रपूजयेत् । शुभाभिर्मृत्तिकाभिश्च पूर्व्वं कृत्वा तु वेदिकाम् । यवान्वै वापयेत्तत्र गोधूमैश्चापि संयुतान् । तत्र संस्थापयेत्कुम्भं विधिना मन्त्रपूर्व्वकम् । सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं मृन्मयमेव वेति" । "कलसं जलसंभृतं पुरः" नैष० ।

कलसिः, स्त्री लोम लसति लस-इन् । १ घटे २ पृश्निपर्ण्याञ्च (चाकुलिया) हेम० ; द्विर्दिकारान्तत्वात् वा ङीप् कलसीत्युभयात्र "कलशितकरपङ्कजविलसितं रचयचोचत" नैष० ।

कालहः पुं न०कलं कामं हन्यत्र हन–बा०आधारे ड । यत्र·

श्वोदि। विवादे वाग्विवादे (झकडा) "वत्स! पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलहोऽन भविष्यति" भा० आ० ४८। "न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे" मनुः। २युद्धे अमरः। "विधितृषतः कलहमवेक्ष्य विद्विषः" "भाविकलह-फलयोगमसौ" माघः।

कलहंस पुंस्त्री कलप्रधानो हंसः। १(कालहाँस) हंसभेदे २राजहंसे ३नृपश्रेष्ठे च मेदि०। "कुन्दावदाताः कल-हंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" भट्टिः। "कलसं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयाम्बभूव सः" नैष० "वधूदुकूलं कलहंसलक्षणम्" कुमा०। स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष्। "कलहंसीषु मदालसं गतम्" रघुः। ४पर-मात्मनि ब्रह्मणि च शब्दर०।

कलहकार त्रि० कलहं करोति कृ-हेत्वादावपि न ट किन्तु अण् उप० स०। कलहकारके। "हन्तुं कलहकारो-ऽसौ शब्दकारः पपात खम्" भट्टिः।

कलहनाशन पु० कलहं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। पूतिकरञ्जे शब्दरत्ना०कलहनाशकता चास्य कार्मण विद्यायां विख्याता।

कलहप्रिय पु० कलहः प्रियोऽस्य।१नारदे ऋषौ, तस्य कलह-प्रियत्वं पुराणादौ प्रसिद्धम्। २शारिकापक्षिण्याम् स्त्री राजनि०।

कलहान्तरिता स्त्री अवस्थान्तरप्राप्ते नायिकाभेदे। सा च "चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या। पश्चात्तापम-वाप्नोति कलहान्तरिता तु सा" सा० द० उक्तलक्षणा। यथा "नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरी-कृताः। पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कण्ठे कथं नार्पितः?"।

कलहाय कलहं करोति कलह+क्यङ् नामधातुः आत्म० अक० सेट्। कलहायते अकलहायिष्ट। कलहायाम् बभूव आस चक्रे। कलहायमानः कलहायितः।

कला स्त्री कलयति कलते वा कर्त्तरि अच् कल्यते ज्ञायते कर्मणि अच् वा। चन्द्रमण्डलस्य षोडशे भागे यथा च चन्द्रस्य षोडशभागस्य कलाशब्दवाच्यत्वम्। तथा कालमा० उक्तं यथा स्कान्दे—

"अमा षोडशभागेन देवि! प्रोक्ता महाकला। संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी। अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः। तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने!" इति "अयमर्थः या महामाया आधारशक्ति-रूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिण्यमानाम्नी महा-कलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकेव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारोपयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः, पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति। श्रुतिस्त्वमुमर्थं पक्षनिर्णय एवोदाहृता। "तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवै-वास्य षोडशी कलेति"। एवञ्च सत्यत्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति तत्र येयममेत्युक्ता क्षयोदय-विवर्जिता ध्रुवा षोडशी कला तदुक्तः कालस्तिथि-सामान्यं यास्त्ववशिष्टाः वृद्धिक्षयोपेताः पञ्चदश कला-स्ताभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथिविशेषाः। तासां पञ्च-दशानामेकैकां कलां वह्न्यादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्च-दश देवताः क्रमेण पिबन्ति। तत्र वह्निना या कला प्रथमं पीयते सा प्रथमेत्युच्यते, तया युक्तः कालविशेषः प्राथ-म्यशालिना प्रतिपच्छब्देनाभिधीयते। एवं द्वितीयादीनां पञ्चदशान्तानां तिथीनां नामान्यवगन्तव्यानि, ता एताः कृष्णपक्षे तिथयो भवन्ति। पुनश्च ताः पीताः कलास्तेनैव क्रमेण तत्र तथा वह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रति-पदाद्यास्तिथयो भवन्ति। वह्न्यादिदेवतानां कलापानं सोमोत्पत्तौ पठितम्, तथा हि "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वि-तीयां पिबते रविः। विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलि-लाधिपः। पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः। सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमज एकपात्। नवमीं कृष्णपक्ष-स्य यमः प्राश्नाति वै कलाम्। दशमीं पिबते वायुः पिब-त्येकादशीमुमा। द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः। त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुवेरः पिबते कलाम्। चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः। निष्पीतः कल-या शेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते। कला षोडशिका या सा त्वपः प्रविशते सदा। अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रति-पद्यते। तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत्। तत्-क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः। हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी। दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णतेति"।

एवं षोडशानां कलानामेका नित्या अन्या क्षयोदय-शालिनी, तदेतत् स्पष्टमुक्तम् शत० ब्रा० १४,४,३,२२।

यथा "प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश-
कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्य्यते
ऽप च क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया
सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां
रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्य"
"योऽयमन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना
विशेषतो निर्दिश्यते रात्रयः अहोरात्राणि तिथय एव
प्रतिपदाद्याः ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता। एतासां वित्तत्वं
वक्तुं तत्साधर्म्यमाह स चन्द्रात्मा प्रजापती रात्रिभिरेव
प्रतिपदाद्याभिरुपचीयमानाभिः शुक्लपक्षे वर्धते कृष्णपक्षे
ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते अमावा-
स्यायां ध्रुवैका कला व्यवस्थिता। एव कलानां वित्तत्वे
सिद्धे तदुपचयापचयौ कर्मेत्यभिप्रेत्याह स कलात्मा प्रजा-
पतिरमावास्यां रात्रिं रात्रौ या ध्रुवा कलात्मावस्थितोक्ता
एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणिजातं स्थावर-
जङ्गमात्मकमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति
तत् सर्वमेवौषध्यात्मना व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय
ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया संयुक्तो भवति
एवमसौ प्रजापतिः पाङ्क्तात्मकः संवृत्तः एवं प्रजापतेः
पाङ्क्तकर्मफलत्वमुक्त्वा प्रासङ्गिकमर्थमाह तस्मादिति
प्राणिनं न प्रमापयेत् कृकलासस्यापि सरटस्यापि प्राणं
न विच्छिन्द्यात्"भा०। चन्द्रकलानां नामभेदादिकमनुपदं
वक्ष्यते। "सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते"
"ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि"। "कला च सा
कान्तिमती कला(व)वतः" कुमा०। "कलासमग्रेण गृहा-
नमुञ्चता" "कलादधानः सकलाः स्वभाभिरुद्भासयन्
सौधसिताभिराशाः" "निधिरम्भसामुपचयाय कलाः"
इति च माघः कलाधरः कलाभृत् कलानिधिः कलावान्।
२अवयवमात्रे च। "सोमसूर्य्याग्निभेदेन मातृकावर्ण
सम्भवाः। वर्त्तन्ते तत्कलास्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः" शा०
ति०। "सोममण्डलस्य षोडशकलता सूर्य्यमण्डलस्य द्वाद-
शकलता वह्निमण्डलस्य दशकलतोक्ता" तासां नामानि
ध्येयरूपाणि च तत्र दर्शितानि यथा—
"अमृता मानदा पूषा तुष्टिःपुष्टीरतिर्धृतिः। शशिनी
चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा। पूर्णा पूर्णा-
मृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः १६। तपिनी तापिनी
धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः। सुषुम्णा भोगदा विश्वा
बोधिनी धारिणी क्षमा। कभाद्या वसुदाः सौराः ठान्ता
द्वादशेरिताः १२। "धूम्रार्च्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी
विस्फुलिङ्गिनी। सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे
अपि। यादीनां दशवर्णानां कला धर्मप्रदा इमाः"१०।
अभयेष्टकराध्येया श्वेतपीतारुणाः क्रमात्"।

तथा अकारोकारमकारनादबिन्द्वात्मकप्रणवस्य पञ्चाशत्-
कलात्मकतामुक्त्वा तन्नामधेयरूपाण्यपि तत्रोक्तानि यथा—
"तारस्य पञ्चभेदस्य पञ्चाशद्वर्णगाः कलाः। सृष्टिर्ऋद्धिः-
स्मृतिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्थिरा। स्थितिः सिद्धि-
रिति प्रोक्ता कचवर्गकलाः १० क्रमात्। अकाराद्-
ब्रह्मणोत्पन्नास्तप्तचामीकरप्रभाः। एताः करधृताक्ष-
स्रक्पङ्कजद्वयकुण्डिकाः। जरा च पालिनी शान्तिरैश्वरी
रतिकामिके। वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घा स्युष्टतवर्गजाः १०।
उकाराद्विष्णुनोत्पन्नास्तमालदलसन्निभाः। अभीतिशङ्ख-
चक्रेष्टबाहवः परिकीर्त्तिताः। तीक्ष्णा रौद्री भया
निद्रा तन्द्रा क्षुत् क्रोधिनी क्रिया। उत्कारी मृत्युरेताः
स्युः कथिताः पवर्गजाः १०। रुद्रेण मार्णादुत्पन्नाः
शरच्चन्द्रसमप्रभाः। उद्वहन्त्योऽभयं शूलं कपालं बाहु-
भिर्वरम्। ईश्वरेणोदिता बिन्दोःपीताश्वेताऽरुणाऽसिताः ४।
अनन्तास्ताःसवर्गस्था जवाकुसुमसन्निभाः। अभयं हरिणं टङ्कं
दधाना बाहुभिर्वरम्। निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा स्याद्विद्या
शान्तिरनन्तरम्। इन्धिका दीपिका चैव रेचिका मोचिका-
परा। सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायिनी तथा।
व्यापिनी व्योमरूपा स्युरनन्ताः स्वरसंगताः १६। सदाशिवेन
संजातानादादेताः सितत्विषः। अक्षस्रक्पुस्तकगुणकपा
लाम्बुजकराम्बुजाः। न्यासे तु योजयेदादौ षोडश स्वरजाः
कलाः। इति पञ्चाशदाख्याताः कलाः सर्वसमृद्धिदाः"
कल्यते ज्ञायतेऽनेन। अंशतुल्ये २उपाधिभेदे च।
"तस्मै सहोवाच इहैवान्तःशरीरे सौम्य! स पुरुषो
यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति" प्रश्नोपनिषत्।
"तस्मै स होवाच। इहैवान्तः शरीरे हृदयपुण्डरी-
काकाशमध्ये हे सौम्य! स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयो
यस्मिन् एता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राणाद्याः प्रभ-
वन्त्युत्पद्यन्त इति षोडशकलाभिरुपाधिरूपाभिः सकल
इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यते ऽविद्ययेति"भाष्यम्।
"पुरुषस्य षोडशकलत्वं न साक्षात्सावयवत्वेन, किन्तु
कलाजनकत्वेन तदुपाधिमत्त्वादिति वक्तुं यस्मिन्नेता इति
वाक्यतात्पर्य्यमाह षोडशकलाभिरिति" आनन्द०

यथा च पुरुषस्य षोडशकलत्वं तथोक्तं तत्रैव

प्रश्नोपनिषदि शङ्कराचार्य्यकृततद्भाष्ये च यथा—

"स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति" उप०। "तदुपाधिकलाध्यारोपापनयनेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते। प्राणादीनामत्यन्तनिर्व्विशेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे शक्यतेऽध्यारोपमन्तरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्त्तुमिति कलानां प्रभवस्थित्यप्यया आरोप्यन्ते अविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्व्वदा लक्ष्यन्ते। अत एव भ्रान्ताः केचिदग्निसंयोगाद्घृतमिव घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति तन्निरोधे शून्यमिव सर्व्वमिति। अपरे घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्यात्मनोऽनित्यं जायते विनश्यतीति। अपरे चैतन्यं भूतधर्म्म इति लौकायतिकाः। अनपायोपजननधर्म्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्म्मैः प्रत्यवभासते। "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "विज्ञानघन एवेत्यादि"श्रुतिभ्यः। स्वरूपाव्यभिचारात् यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वं वस्तु च भवति किञ्चिन्न ज्ञायत इति चानुपपन्नम्। रूपञ्च दृश्यते न चास्ति चक्षुरितिवत्। व्यभिचरति तु ज्ञानं, ज्ञेयं न व्यभिचरति कदाचिदपि। ज्ञेयाभावेऽपि ज्ञेयान्तरभावाज्ज्ञानस्य। न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेयं नाम भवति कस्यचित्। सुषुप्तेऽदर्शनात् ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयाज्ज्ञानस्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न। ज्ञेयावभासकस्य ज्ञानस्यालोकवज्ज्ञेयाभिव्यञ्जकत्वात् स्वव्यङ्ग्याभावे आलोकाभावानुपपत्तिवत् सुषुप्ते विज्ञानाभावानुपपत्तेः। न ह्यन्धकारे चक्षुषो रूपानुपलब्धौ चक्षुषोऽभावः शक्यः कल्पयितुमवैनाशिकेन। वैनाशिको ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावं कल्पयत्येवेति चेत्? येन तदभावं कल्पयेत्तस्याभावः केन कल्प्यत इति वक्तव्यम् वैनाशिकेन। तदभावस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे ज्ञानाभाव इति चेत्? न, अभावस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते वैनाशिकैः, नित्यञ्च तदव्यतिरिक्तञ्चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञानात्मकत्वादभावत्वं वाङ्मात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं च ज्ञानस्य। न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावोनाममात्राध्यारोपे किञ्चिन्नष्टम्। अथाभावो ज्ञेयोऽपि सन् ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः। ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न। शब्दमात्रत्वाद्विशेषानुपपत्तेः। ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वञ्चेदभ्युपगम्यते—ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं न ज्ञेयव्यतिरिक्तं ज्ञानम् ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु शब्दमात्रमेव तद्वह्निरग्निव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्वदभ्युपगम्य ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा। ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेन्न सुषुप्तेरित्यभ्युपगमात्। वैनाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुषुप्तेऽपि विज्ञानास्तित्वं, तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न भेदस्य सिद्धत्वात्। सिद्धं ह्यभावज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम्। न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्त्तुं शक्यते वैनाशिकशतैरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति। तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न तद्विभागोपपत्तेः। सर्व्वस्य यदा हि सर्व्वं ज्ञेयं कस्यचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवाभ्युपगम्यतेऽवैनाशिकैः। न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ज्ञानस्य स्वेनाविज्ञेयत्वे सर्व्वज्ञत्वहानिरिति चेत्? सोऽपि दोषस्तस्यैवास्तु किन्तन्निवर्हणेनास्माकमनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभ्युपगमादवश्यञ्चैव वैनाशिकानां ज्ञानं ज्ञेयम् स्वात्मना चाविज्ञेयत्वेऽनवस्थाऽनिवार्य्या। समान एवायं दोष इति चेन्न ज्ञानस्यैकत्वोपपत्तेः। सर्व्वदेशकालपुरुषाद्यवस्थमेकमेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिभेदात् सवित्रादिजलादिप्रतिबिम्बवदनेकतयावभासत इति। नाऽसौ दोषः। तथा चेदिहेदमुच्यते। ननु श्रुतेरिहैवान्तःशरीरे परिच्छिन्नः कुण्डवदरवत् पुरुष इति, न प्राणादिकलाकारणत्वात्। न हि शरीरमात्रपरिच्छिन्नस्य प्राणस्य श्रद्धादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात्। कलाकार्य्यत्वाच्च शरीरस्य। न हि पुरुषकार्य्याणां कलानां कार्य्यं सच्छरीरं कारणकारणं सत् पुरुषं कुण्डवदरमिवाभ्यन्तरं कुर्य्यात्, बीजवत्तद्वादिति चेत्? यथा बीजकार्य्यो वृक्षस्तत्कार्य्यञ्च फलं स्वकारणकारणं बीजमभ्यन्तरीकरोत्याम्रादि तद्वत् पुरुषमभ्यन्तरीकुर्य्यात् शरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न अन्यत्वात् सावयवत्वाच्च। दृष्टान्ते कारणबीजाद्वृक्षफलसंवृत्तान्यन्यान्येव

बीजानि दार्ष्टान्तिके तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः श्रूयते। बीजवृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधाराधेयत्वं निरवयवश्च पुरुषः सावयवाश्च कलाः शरीरञ्च एतेनाकाशस्यापि शरीराधारत्वमनुपपन्नं किमुताकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्मादसमानो दृष्टान्तः। किन्दृष्टान्तेन वचनात् स्यादिति चेन्न वचनस्याकारकत्वात्। न हि वचनं वस्तुनोऽन्यथाकरणे व्याप्रियते किन्तर्हि यथाभूतार्थावद्योतने। तस्मादन्तः शरीर इत्येतद्वचनं चाण्डस्यान्तर्व्योमेतिवच्च द्रष्टव्यम्। उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च। दर्शनश्रवणमननविज्ञानादिलिङ्गैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव ह्युपलभ्यते चात उच्यते—अन्तःशरीरे सोम्य! स पुरुष इति। न पुनराकाशकारणं सन् कुण्डबदरवच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसापीच्छति वक्तुं मूढोऽपि! किमुत प्रमाणभूता श्रुतिः। यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं कलानां प्रभवः, स चान्योऽर्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत इदमुच्यते। चेतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः पृष्टो यो भारद्वाजेन, स ईक्षाञ्चक्रे ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः। सृष्टिफलक्रमादिविषयं कथमित्युच्यते कस्मिन् कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव वा कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः"।

"स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम्। मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च" उपनि०।

"नन्वात्माऽकर्त्ता, प्रधानं कर्तृ, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनमुररीकृत्य प्रधानं प्रवर्त्तते महदाद्याकारेण, तत्रेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येणेक्षापूर्वकं कर्तृत्ववचनं सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने सृष्टिकर्तरि सति ईश्वरेच्छानुवर्त्तिषु परमाणुषु सत्स्वात्मनोऽप्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्यनर्थकर्तृत्वानुपपत्तेश्च। न हि चेतनावान् बुद्धिपूर्वकार्यात्मनोऽनर्थं कुर्यात्, तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेक्षापूर्वकमिव नियतक्रमेण प्रवर्त्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनवदुपचारोऽयं—स ईक्षाञ्चक्र इत्यादिः। यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये राजेति इति चेत्? नात्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः। यथा साङ्ख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्वेदवादिनामीक्षादिपूर्वकं जगत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात्। तत्त्वान्तरपरिणामादात्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वनिमित्तचिन्मात्रस्वरूपविक्रियातः पुरुषस्यात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्रस्वरूपविक्रिया न दोषाय। भवतां पुनर्वेदवादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वान्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, एकस्याप्यात्मनोऽविद्याविषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषाभ्युपगमादविद्याकृतनामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यते आत्मनोबन्धमोक्षादिशास्त्रकृतसंव्यवहाराय परमार्थ" परमार्थतोऽनुपाधिकृतञ्च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वतार्किकबुद्ध्यनवगाह्यमभयं शिवमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलञ्च स्यादद्वैतत्वात्सर्वभावानाम्। साङ्ख्यास्त्वविद्याध्यारोपितमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलञ्चेति कल्पयित्वाऽऽगमबाह्यत्वात् संत्रस्ताः सन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषस्येच्छन्ति तत्त्वान्तरञ्च प्रधानं पुरुषात् परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽन्यतार्किककृतबुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते। तथेतरे तार्किकाः साङ्ख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् आमिषार्थिन इव प्राणिनोऽन्योन्यं विरुध्यमाना अर्थदर्शित्वात् परमार्थतत्त्वाद्दूरमेवापकृष्यन्तेऽतस्तन्मतमनादृत्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमते दोषदर्शनं किञ्चिदुच्यतेऽस्माभिः न तु तार्किकतात्पर्येण तथैतत् श्लोकम्। "विवदत्स्वेव निक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम्। तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति वेदवित्"। किञ्च—भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रिययोर्विशेषानुपपत्तिः। का नामासौ कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्त्ता। प्रधानन्तु कर्त्रेव न भोक्त्रिति ननूक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव स्वात्मस्थो विक्रियते भुञ्जानोऽनन्तान्तरपरिणामेन। प्रधानन्तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रियतेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनञ्चेत्यादिधर्म्मवत्तद्विपरीतः पुरुषः। नाऽसौ विशेषो वाङ्मात्रत्वात्प्राग्भोगोत्पत्तेः। केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वं नाम विशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते निवृत्ते च भोगे पुनस्तद्विशेषापेतश्चिन्मात्र एव भवतीति चेन्महदाद्याकारेण च परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इति अस्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति वाङ्मात्रेण प्रधानपुरुषयोर्विशिष्टविक्रिया कल्प्यते। अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्वत्पुरुष इति चेत्? न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य। भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थैव, तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न प्रधान-

स्यापि भोगकालेऽविक्रियत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव विक्रिया भोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्याद्यसाधारणधर्म्मवतामग्न्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः । प्रधानपुरुषयोर्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तेः । न हि भोक्त्रोर्द्वयोरितरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते प्रकाशयोरिवेतरेतरप्रकाशने । भोगधर्म्मवति सत्त्वाङ्गिनि चेतसि पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बोदयादविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति चेन्न पुरुषस्य कस्यापनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयतेऽविद्याध्यारोपितापनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत् ? परमार्थतः पुरुषो भोक्तैव न कर्त्ता प्रधानं कर्त्रेव न भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्वन्तरं पुरुषाच्चेतीयं कल्पना ऽऽगमबाह्या व्यर्था निर्हेतुका च इति नादर्त्तव्या मुमुक्षुभिः । एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्न अभावात् । न हि शास्त्रप्रणेत्रादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थकं सार्थकञ्चेति कल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेत्राद्यस्ततोऽभिन्नाः सन्ति तदभावे एवं विकल्पनैवानुपपन्नाः । अभ्युपगते आत्मैकत्वे प्रमाणार्थश्चाभ्युपगतो भवता यदात्मैकत्वमभ्युपगच्छता । तदभ्युपगमे च कल्पनानुपपत्तिमाह शास्त्रम् । "यत्र त्वस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् ?" इत्यादिशास्त्रप्रणयनाद्युपपत्तिश्चाह । अन्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविद्याविषये "यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादि" । विस्तरतो वाजसनेयके । विभक्ते विद्याऽविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो न तार्किकवादभटप्रवेशः वेदान्तराजप्रमाणबाहुगुप्ते इहात्मैकत्वविषय इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेकशक्तिसाधनकृतभेदवत्त्वाद्ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावो दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थकर्तृत्वादिदोषश्च । यस्तु दृष्टान्तो राज्ञः सर्वार्थकारिणि कर्त्तृत्वाद्युपचाराद्राजा कर्त्तेति सोऽत्रानुपपन्नः । "स ईक्षाञ्चक्र" इति श्रुतेर्मुख्यार्थबाधनात्प्रमाणभूतायाः तत्र हि गौणी कल्पना । यत्र मुख्यार्थो न सम्भवति । इह त्वचेतनस्य मुक्तबद्धपुरुषविशेषानपेक्षया कर्तृकर्म्मदेशकालनिमित्तापेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे तूपपन्ना, ईश्वरेणैव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं ? स पुरुष उक्तप्रकारेणेक्षित्वा प्राणं १हिरण्यगर्भाख्यं सर्वप्राणिकरणाधारमन्तरात्मानमसृजत सृष्टवान्, अतः प्राणात् श्रद्धां २सर्वप्राणिनां शुभकर्म्मप्रवृत्तिहेतुभूताम् । ततः कर्म्मफलोपभोगसाधनाधिष्ठानानि कारणभूतानि महाभूतान्यसृजत । खं ३शब्दगुणं, वायुं ४स्वेन स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योतिः५ स्वेन रूपेण पूर्व्वाभ्याञ्च शब्दस्पर्शाभ्याम् विशिष्टं त्रिगुणं तथाऽऽपो६रसेन गुणेनासाधारणेन पूर्व्वगुणानुप्रवेशेन चतुर्गुणाः । तथा गन्धेन पूर्व्वगुणानुप्रवेशेन पञ्चगुणा पृथिवी७ । तथा तैरेव भूतैरारब्धमिन्द्रियं ८ द्विप्रकारं बुद्ध्यर्थं कर्म्मार्थञ्च दशसङ्ख्यम् । तस्य चेश्वरमन्तःस्थं संशयसङ्कल्पादिलक्षणं मनः९ । एवं प्राणिनां कार्य्यं करणञ्च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं व्रीहियवादिलक्षणमन्नम् १० । ततश्चान्नादद्यमानाद्वीर्य्यं११ सामर्थ्यं बलं सर्वकर्म्मप्रवृत्तिसाधनम् । तद्वीर्य्यवताञ्च प्राणिनां तपः १२विशुद्धिसाधनं सङ्कीर्य्यमाणानां, मन्त्रा१३स्तपोविशुद्धान्तर्बहिःकरणेभ्यः कर्मसाधनभूता ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसः । ततः कर्म्म१४ अग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः१५ कर्म्मणां फलम् । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम१६ च देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामविद्यादिदोषबीजापेक्षया सृष्टास्तैमिरिकदृष्टिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षिकाद्याः स्वप्नदृक्सृष्टा इव च सर्वे पदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा नामरूपादिविभागम्" भा० ।

"स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति, भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते, स एषोऽकलोऽमृतो भवति, तदेष श्लोकः"

"कथं स दृष्टान्तः ? यथा लोके इमा नद्यः स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्योपगम्यास्तं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासाञ्चास्तं गतानां भिद्येते विनश्येते नामरूपे गङ्गायमुनेत्यादिलक्षणे । तदभेदे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । तद्वत् उदकलक्षणमेव, यथाऽयं दृष्टान्तः । उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परि समन्ताद्द्रष्टुर्दर्शनस्य कर्त्तुः स्वरूपभूतस्य । यथार्कः स्वात्मप्रकाशस्य कर्त्ता तद्वत्, इमाः षोडश कलाः प्राणाद्याः उक्ताः कला; पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नामरूपे कलानां प्राणाद्याख्या रूपञ्च । यथास्वभेदे च

नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येव प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः। य एवं विद्वान् गुरुणा प्रदर्शितकलाप्रलयमार्गः स एष विद्यया प्रविलापिताविद्याकामकर्म्मजनितासु प्राणादिकलास्वकलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि मृत्युस्तदपगमेऽकलत्वादेवामृतो भवति। तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः” भा०।
“अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन् प्रतिष्ठिताः। तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथ” उप०।
“अरा रथचक्रपरिकरा इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः। कलाः प्राणाद्या यस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलानामात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं पूर्णत्वात् पुरुषं पुरि शयनाद्वा वेद जानीयात्। यथा हे शिष्या वो युष्मान्मृत्युर्मा परिव्यथा मा परिव्यथयतु। व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ अतस्तन्मा भूद् युष्माकमित्यभिप्रायः” भा०।
तथा च प्राणः१ श्रद्धा२ व्योम३ वायुः४ तेजः५ जलं६ पृथिवी७ इन्द्रियं८ मनः९ अन्नम् १० वीर्य्यम् ११ तपः १२ मन्त्राः १३ कर्म्म १४ लोकः १५ । नाम१६ इत्येता प्राणादिनामान्ताः षोड़श कलाः पुरुषस्य उपाधय इति स्थितम्। “गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम्” श्रुतिः ३ अंशमात्रे च “प्राची दिक् कला दक्षिणा दिक् कलोदीची दिक्कलैव सौम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते” “पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सौम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम। स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते”। “अग्निः कला सूर्य्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सौम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते”। “प्राणः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सौम्य! चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवान्नाम स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते आयतनवानस्मिँल्लोके भवत्यायतनवतो लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते”। अवतारयन्त्रे भूरि उदाहरणम् द्रष्टव्यम्।
पलद्वयात्मके ४ कालांशभेदे स च सि०शि०दर्शितो यथा—
“योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खरामं३०भागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता। त्रुटिर्निमेषैर्धृतिभिः१८ स्यात् काष्ठा तत्त्रिंशता सद्गणकैः कलोक्ता। त्रिंशत्कलाऽऽर्द्धौ घटिका क्षणः स्यान्नाडीद्वयं तैः खगुणैः३० दिनं च। गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैः१० रसुस्तैः षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः६०। स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैः३० मांसो दिनैस्तैर्द्विकुभिः १२ च वर्षम्। क्षेत्रे समादेन समा विभागाः स्युश्चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः” शि०।
“योऽक्ष्णोर्लोचनयोः पक्ष्मपातः स निमेषः। स यावता कालेन निष्पद्यते तावान् कालोऽपि निमेषशब्देनोच्यते उपचारात्। तस्य त्रिंशद्विभागस्तत्परसंज्ञः तत्परस्य शतांशस्त्रुटिरिति। अथ च निमेषैरष्टादशभिः काष्ठा। क्वचिच्छास्त्रान्तरे तिथिभिरिति पाठः। काष्ठात्रिंशता कलोक्ता। कलानां त्रिंशता घटिका। साचार्द्धी भभ्रमस्य षष्टिभाग इत्यर्थः। घटिकाद्वयेन क्षणो मुहूर्त्तः। क्षणानां त्रिंशता दिनम्। अथ प्रकारान्तरेण दिनमुच्यते। गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैः१०असुरिति। एकमात्रो लघुः द्विमात्रो गुरुः। तथा “सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः” इति छन्दोलक्षणे प्रतिपादितम् यदक्षरं सानुस्वारं विसर्गान्तं दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः संयोगस्तत्स्वपि गुरुत्वं ज्ञेयम्। गुर्व्वक्षरस्योच्चारणमात्रस्य यावान् कालस्तद्दशकेनैकोऽसुः प्राणः। स्वस्थेन्द्रियपुरुषस्य श्वासोच्छासान्तर्वर्त्ती काल इत्यर्थः। षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम्। पलानां षष्ट्या घटी। घटीनां षष्ट्या दिनम्। त्रिंशद्दिनैरेको मासः। मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः” प्रमि०। “अष्टोऽस्तमयवेलायां कलामात्राऽपि या तिथिः” कालमा०व्याध०। “प्रतिपच्च यमाले च कलामात्रे च चाष्टमी” पठन्ति। “स च तीर्थि तीर्थि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन् धातावतिष्ठते” इति सुश्रु०। “अष्टादश सहस्राणि संख्या चास्मिन् समुच्चये। कलानां नवतिः प्रोक्ता” सुश्रु०।
“विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते।

सप्तत्रिंशता भवेद्राशिर्भगणोद्वादशैव ते” सू० सि० । उक्ते राशिचक्रस्य २१६००० मिते भागे च “क्षेत्रे समाद्येन समा विभागा इत्यादि” शि० क्षेत्रे कक्षायां समाद्येन वर्षाद्येन समास्तुल्याः क्षेत्रविभागा ज्ञेयाः । ते के । चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः । यथैकस्य वर्षस्य मासदिनाद्यो विभागा एवं भगणस्य राश्यंशादयः” प्रमि० । सि० शि० उक्ते दिनमानज्ञानोपयोगिनि दिनज्यागुणिते व्यासार्द्धभक्ते सूत्रात्मके ६ पदार्थे च यथा—
“उक्ता प्रभाभिमतदिङ्नियमेन तावत् तामेव कालनियमेन च वच्मि भूयः । स्यादुन्नतं द्युगतशेषकयोर्यदल्पं तेनोनितं दिनदलं नतसंज्ञकं च । अथोन्नताद्दूनयुताञ्चरेण क्रमादुदग्दक्षिणगोलयोर्ज्या । स्यात् सूत्रमेतद्गुणितं द्युमौर्व्या व्यासार्धभक्तं च कलाभिधानम्” शि० “दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नतसंज्ञं ज्ञेयं तेनोन्नतेनोनीकृतं दिनदलप्रमाणं नतसंज्ञं भवति । अथोन्नतादुन्नतकालादुत्तरगोले चरेणोनितात् दक्षिणे युताद्या ज्या तत् सूत्रम् सा सूत्रसंज्ञेत्यर्थः । तत् सूत्रं द्युज्यया गुणितं त्रिज्यया भक्तं कलासंज्ञं भवति । अत्रोपपत्तिः । यस्मिन् काले छाया साध्या तस्मिन् काले स्वाहोरात्रवृत्ते यावतीभिर्घटिकाभिः क्षितिजादुन्नतो रविस्तासामुन्नतसंज्ञा । येन कालेन मध्याह्नान्नतस्तस्य नतसंज्ञा । अथ चरेण मध्याह्नान्नतयुतस्योन्नतकालस्य किल ज्या साध्या सा च ज्यामध्यावधिर्भवति । स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रवृत्तस्योन्मण्डलसंपाते भवति । यत उन्मण्डलसंपाताभ्यामूर्ध्वमहोरात्रवृत्तस्यार्धमधोऽर्धम् । अत उन्मण्डलावधिर्जीवा साध्या । क्षितिजोन्मण्डलयोरन्तरं चरार्धम् । अतश्चरार्धेन वर्जितादुन्नतादुत्तरगोले, दक्षिणे तु युतात् । यत उत्तरगोले क्षितिजादुपर्युन्मण्डलम्” दक्षिणेऽधः । तस्मात् कालाद्या ज्या साधिता सा त्रिज्यावृत्तपरिणता । सा च सूत्रसंज्ञा । अथ यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती, तदा द्युज्यावृत्ते कियतीत्यनुपातेन द्युज्यावृत्तपरिणता । सा च कलासंज्ञा । इदानीं प्रकारान्तरेण कला तस्याश्चेष्टयष्टिमाह” प्रमि० । “सूत्रं कुज्यागुणितं विभक्तं चरज्यया स्यादथवा कला सा । कला पलश्रवणजकोटिनिघ्नी तत्कर्णभक्ता भवतीष्टयष्टिः” शि० । “अथवा तत् सूत्रं कुज्यया गुणितं चरज्यया भक्तं सत् कला भवति । सा कलाऽथवा पलश्रवणकोटिभिर्गुणिता स्वश्रवणेन भाज्या फलमिष्टयष्टिर्भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्र चरज्याकुज्ये त्रिज्याद्युज्यापरिणते । अतस्ताभ्यां चानुपातः । यदि चरज्यया कुज्या लभ्यते तदा सूत्रेण किमिति । फलं कला । सा कलाऽहोरात्रवृत्ते ज्या । सा पलभाद्यक्षकर्णवत् तिरश्चीना जाता । अथ तस्याः कोटिस्तन्मानमानेयम् । तत्रानुपातः । यदि पलश्रवणकर्णेन तत्कोटिर्लभ्यते तदा कलाकर्णेन किमिति । फलमुन्मण्डलशङ्कुरूपसमसूत्रादुपर्यर्कबिम्बादध ऊर्ध्वं कोटिरूपं भवति । तस्येष्टयष्टिसंज्ञा” प्रमि० ।
“स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा । श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः । धात्वाशयान्तरे धातोर्यः क्लेदस्त्ववतिष्ठति । देहोष्मणाभिपक्वश्च सा कलेत्यभिधीयते” भावप्र० उक्ते देहस्थे धात्वाशयान्तरस्थे ७ धातुक्लेदभेदे तद्भेदाश्च तत्रैवोक्ताः । “आद्या मांसधरा प्रोक्ता द्वितीया रक्तधारिणी । मेदोधरा तृतीया तु चतुर्थी श्लेष्मधारिणी । पञ्चमी च मलं धत्ते षष्ठी पित्तधरा मता । रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः” ८ एकमात्रात्मकलघुवर्णे “षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समेऽस्युर्नो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला” “सर्वगुरुर्मध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः । गणाश्चतुर्लघूपेता पञ्चार्य्यादिषु संस्थिताः” इति च वृत्तर० “ऋणप्रयोगे मूलधनादधिके आयत्वेनाधमर्णेन उत्तमर्णाय दीयमाने ९ वृद्धिरूपे (सुद) पदार्थे मेदि० । “मासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यात्” लीला० १० श्रोर्णसि ११ नौकायां १२ कपटे च विश्वः । १३ गीतादिविद्याभेदे सा च चतुःषष्टि ६४ विधा शैवतन्त्रोक्ता यथा—१ गीतम् २ वाद्यम् ३ नृत्यम् ४ नाट्यम् । ५ आलेख्यम् ६ विशेषकच्छेद्यम् ७ तण्डुलकुसुमबलिविकाराः ८ पुष्पास्तरणम् ९ दशनवसनाङ्गरागाः १० मणिभूमिकाकर्म ११ शयनरचनम् १२ उदकवाद्यम् १३ उदकघातः १४ चित्रायोगाः १५ माल्यग्रथनविकल्पाः १६ केशशेखरापीडयोजनम् १७ नेपथ्ययोगाः १८ कर्णपत्रभङ्गाः १९ गन्धयुक्तिः २० भूषणयोजनम् २१ इन्द्रजालम् २२ कौचुमारयोगाः २३ हस्तलाघवम् २४ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया २५ पानकरसरागासवयोजनम् २६ सूचीवापकर्म २७ वीणाडमरुकसूत्रक्रीडा २८ प्रहेलिका २९ प्रतिमा ३० दुर्वचकयोगाः ३१ पुस्तकवाचनम् ३२ नाटिकाख्यायिकादर्शनम् ३३ काव्यसमस्यापूरणम्

३४ पट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः ३५ तर्कूकर्माणि ३६ तक्षणम् ३७वास्तुविद्या ३८ रूप्यरत्नपरीक्षा ३९ धातुवादः ४० मणिरागज्ञानम् ४१ आकरज्ञानम् ४२ वृक्षायुर्वेदयोगाः ४३ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः ४४ शुकसारिकाप्रलापनम् ४५ उत्सादनम् ४६ केशमार्जनकौशलम् ४७ अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४८ म्लेच्छितकविकल्पाः ४९ देशभाषाज्ञानम् ५० पुष्पशकटिकानिमित्तज्ञानम् ५१ (अत्र निमित्तज्ञानमिति पृथक् केचित् पठन्ति)। यन्त्रमातृका ५२ धारणमातृका ५३ सम्पाठ्यम् ५४ मानसी काव्यक्रिया ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ छलितकयोगाः ५७ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम्। ५८ वस्त्रगोपनानि ५९ द्यूतविशेषः ६० आकर्षणक्रीडा ६१ बालकक्रीडनकानि ६२ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६३ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् इति भाग० १०।४५ अ० ३८ श्लो० टीकायां श्रीधरलिखिताः। क्वचित् पुस्तके स्वर्णीशापकर्मस्थलक्रीडेत्येकं पदम् तदुत्तरं वीणाडमरुकवाद्यानीति। वैतालिकीनामित्यत्र वैयासिकीनामिति च पाठो दृश्यते। "अहोरात्रैश्चतुःषष्ट्या संयत्तौ तावतीः कलाः" भाग० १०,४५,३८। "चतुःषष्ट्यङ्गमदद्त् कलाज्ञानं ममाद्भुतम्" भा० अनु० १८ अ०। "अधिगत कलाकलापकम्" काद०। "चतुःषष्टिकलाविद्या ईश्वरीप्रीतिवर्द्धनम्" गायत्रीकवचम्।

कलाकुल न० कलया मात्रयापि आकुलयति आकुलि—णामधा० अच्। हलाहलविषे राजनि०।

कलाकेलि पु० कलेव केलिरस्य। कामदेवे त्रिका०।

कलाङ्कुर पुंस्त्री कलस्याङ्कुरो यत्र। १सारसपक्षिणि त्रिका० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। कलानामङ्कुरो यत्र। २स्तेयशास्त्रप्रवर्त्तके मूलदेवे कर्णीसुते त्रिका०। मूलदेवस्य चौर्य्यकर्पविद्याप्रवर्त्तकत्वात् कलाङ्कुरत्वम्। कंसासुरे इति भरतकल्पद्रुमौक्तिचिन्त्या कर्णीसुतशब्दे विवृतिः।

कलाङ्कुला स्त्री "शतोमराङ्कुशा राजन्! शतघ्नीकलाङ्कुलेति" भा० व० १५ अ० १९ श्लोके ताहशशब्दं कल्पयन् शोधलिङ्गभो भ्रान्तः। तत्र शतघ्ना सहितं सशतघ्नीकं "मद्यृतः कप्" पा० कप्। ताहशं त्वाकुलं यत्र सशतघ्नीकमाकुला ञ्यर्थकतया न तस्य कलाकुलशब्दघटितत्वमिति बोध्यम्।

कलाची [illegible] ति गच्छति अच—गतौ अण् उप० स० [illegible] गौरा० ङीष् [illegible] पा० मुग्धबो० मते [illegible] त्वात् ईप्।

इतिभेदः। प्रकोष्ठे कफोणेरधःस्थे मणिबन्धपर्य्यन्तहस्तावयवे। स्वार्थे कन्। कलाचिकाप्यत्र हेमच०।

कलाटीन पुंस्त्री कलेनाटनम् आटः कलाटस्तत्र साधुः ख। कर्कान्ने पक्षिभेदे हारा० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।

कलाजाजी स्त्री कलायै जायते जन—ड तथा सती आजायते जन—ड गौरा० ङीष्। (कलौञ्जा) (मङ्गरैला) पाश्चात्यभाषाप्रसिद्धे वृक्षभेदे शब्दचि०।

कलाद पु० कलामंशमादत्ते आ—दा—क। स्वर्णकारे अमरः अलङ्कारगठनार्थं गृहीतधनस्यांशहरणात्तस्य तथात्वम्।

कलादक पु० कलामत्ति अद्—ण्वुल् इत०। स्वर्णकारे सञ्च० गठनार्थं दत्तद्रव्यांशस्य भोजित्वात्तस्य तथात्वम्।

कलाधर पु० कलाः धरति धृ—अच् इत०। १चन्द्रे। २चतुःषष्टिकलाधारकमात्रे त्रि०।

कलानिधि क० कलानिधीयतेऽस्मिन् नि+धा—आधारे कि उपप० स०। चन्द्रे अमरः। "अहो महत्त्वं महतामपूर्व्वं विपत्तिकालेऽपि परोपकारः। यथाऽऽस्यमध्ये पतितोऽपि राहोः" "कलानिधिः पुण्यचयं ददाति" उद्भटः।

कलानुनादिन् पु० कलमनुनदति अनु+नद्—णिनि इत०। १भ्रमरे २चटके ३कपिञ्जले ४चातके च जातित्वात् स्त्रीत्वमपि तत्र नान्तत्वात् ङीप्।

कलान्तर पु० अन्या कला अंशः मयू० स०। वृद्धिभेदे "मासे शतस्य यदि पञ्च कलान्तरं स्यादिति" लीलावती, २अन्यस्यां चन्द्र कलायाञ्च, "ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि" कुमा०।

कलान्यास पु० कलानां न्यासः। तन्त्रोक्ते न्यासभेदे कलाश्च कलाशब्दे दर्शिताः शारदातिलकोक्तरीत्या तासां पूजाङ्गतया न्यासः। देहे कलाविशेषस्य न्यासश्च यथा— तन्त्रसारे "शिष्यशरीरे कलान्यासं कुर्य्यात्। तद्यथा ईशत्रयेण पादतलाज्जानुपर्य्यन्तम् ओँ निवृत्त्यै नमः। जानुनोर्नाभिपर्य्यन्तम् ओँ प्रतिष्ठायै नमः। नाभेराकण्ठम् ओँ विद्यायै नमः कण्ठाद्याललाटम् ओँ शान्त्यै नमः ललाटाद्ब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तम् ओँ शान्त्यतीतायै नमः। पुनर्ब्रह्मरन्ध्राद्याललाटम् ओँ शान्त्यतीतायै नमः ललाटाद्याकण्ठम् ओँ शान्त्यै नमः। कण्ठान्नाभिपर्य्यन्तम् ओँ विद्यायै नमः नाभेर्जानुपर्य्यन्तम् ओँ प्रतिष्ठायै नमः जानुनः पादपर्य्यन्तम् ओँ निवृत्त्यै नमः।

कलाप पु० कलां मात्रामाप्नोति आप्-अण्। १समूहे, २मयूरपिच्छे, ३भूषणे, ४काञ्च्याम्, ५चन्द्रे, मेदिनि० तत्र समूहे "ग्रस्ताकलापीकृतसिन्धुवारम्" कुमा०। "अधिगतकला-

कलापकम्" वर्हे चाश्विमिचन्द्रकिणः कलापे"। "इदेव निर्ज्जितकलापभरामधस्तात् व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं मरुगयाः" माघः। भूषणे "मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य" कुमा० "मुक्ताकलापस्य मुक्ताभूषणस्य" मल्लि०। काञ्च्याम् "रशनाकलापगुणेन बधः" माघः। ६तूणे तूणस्य शरपूर्णः चर्म्ममयः भस्त्राख्यः यथाह "कलापिनः" कात्या० २२,३,१८, व्या० "कलापशब्देन शरपूर्णा चर्म्ममयी भस्त्रोच्यते" कर्कः। "कलापी चषालः" आश्व० श्रौ०६,७,१८, "सा मेधी अग्रप्रदेशे धान्यपूलैर्बद्धा तिष्ठति स एव चषालो भवति" नारा० वृत्त्युक्तेः धान्यपूलानां शरतुल्यत्वारोपेण बहुशरवत्त्वगुणयोगात्तूणवत्त्वम् इति तथा च गौण्या चषालस्य कलापित्वम्। ७शरे "कलापिनौ धनुष्पाणी शोभमानौ दिशोदश" रामा०१,२२,७,अत्रार्थे क्लीवत्वमपि "परोक्षमाणः पार्थानां कलापानि धनूंषि च" भा०व०१५७अ०। ८धनुषि। "हारिद्रवर्णा ये त्वेते हेमपुङ्खाः शिलाशिताः (शराः)। नकुलस्य कलापोऽयं पञ्चशार्दूललक्षणः। "येनासौ व्यजयत् कृत्स्नां प्रतीचीं दिशमाहवे" भा० वि०६५अ०नकुलास्त्रकथने। ९अर्द्धचन्द्राकारास्त्रभेदे च "खड्गांश्च दीप्तान् दीर्घांश्च कलापांश्च महाधनान्। विपाठान् क्षुरधारांश्च धनुर्भिर्निदधुः सह" भा०वि०५अ०। कलापः कार्त्तिकेयमयूरपिच्छः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच्। १०व्याकरणभेदे कार्त्तिकेयमयूरपिच्छयोनित्वात्तस्य तथात्वम्। "अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भविष्यति। तद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा" इहत्कथासारः। ११ग्रामभेदे। "देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थितः। सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" भाग०९,१२,१२, "सुदर्शनोऽथाग्निवर्णः शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः। योऽसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममास्थितः। कलेरन्ते सूर्य्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः" भाग०९,१२,५,"सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य सम्मताः। वनं प्रविविशू राजंस्तपसे कृतनिश्चयाः। फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः। हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन्" भा० मौ०७अ०। तेनास्य हिमवदुत्तरपार्श्वे सन्निवेश इति गम्यते।

चन्द्रे तु कलामाप्नोति आप-अण् कलां दाति दा—क वा व्युत्पत्तिः। तस्य कलापतित्वात् कलाधारत्वाच्च तथात्वम् १४विदग्धे त्रि० मेदि०विविधकलाधरत्वात्तस्य तथात्वम्।

कलापक पु० कलाप+स्वार्थे कन्। १कलापार्थे, २हस्तिकक्ष्यबन्धे, हेमच० एकवाक्यतापन्ने ३श्लोकचतुष्के न०। "छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम्। द्वाभ्यां युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते। कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्" सा०द०उक्तेः किराते उदा०। "लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन् वसु जैत्रमोजः। तेजस्विताया विजयैकवृत्तेर्निघ्नन् प्रियं प्राणमिवाभिमानम् १। व्रीडानतैराप्तजनोपनीतः संशय्य कृच्छ्रेण नृपैः प्रपन्नः। वितानभूतं विततं पृथिव्यां यशः समूहन्निव दिग्विकीर्णम् २। वीर्य्यावदानेषु कृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिव सम्प्रतीतिम्। कुर्वन् प्रयामक्षयमायतीनामर्कत्विषामह्न इवावशेषः ३। प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः स्मर्त्तुं न शक्यः किमुताधिकर्त्तुम्। नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः स त्वद्विना मे हृदयं निकारः४"। कलापिनो मयूरा यस्मिन् काले सोऽपि कालः कलापी उपचारात् तस्मिन् काले देयमृणम् "कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन्" पा०वुन्। कलापकं २तत्काले देये ऋणे न०सि०कौ०।

कलापद्वीप पु०कलापो ग्रामो द्वीप इव दृश्यत्वात्। कलापग्रामे स च ग्रामः हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरस्य वर्त्तमानः कलापशब्दे दर्शितः। "अग्निवर्णसुतः शीघ्रः शीघ्रस्य तु मरुः सुतः। मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थितः" हरिवं० १५ अ०। अस्यैव कलापग्रामत्वेन भाग० ९, १२, उक्तिः तच्च वाक्यं कलापशब्दे दर्शितम्।

कलापिन् पु० कलापो वर्होऽस्यास्ति इनि। १मयूरे तद्बर्हतुल्यशाखावति २वटवृक्षे मेदि०। आप—णिनि कलस्यापी ईत०। ३कोकिले। "ध्वनिरुद्धकूजितकलाः कलापिनः" माघः। "कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ" रघुः। ४कलापशब्दार्थवति त्रि० कलापशब्दे रामायणादिवाक्यमुदाहृतम्। स्त्रियां ङीप्। ४वैशम्पायनान्तेवासिभेदे पु० तदन्तेवासिनश्च आलम्बः नङ्गः कमलः ऋचाभकणि तारण्डाः श्यामायनः कठः कलापीति कलापिनोऽन्तेवासिनश्च हरिद्रुच्छगली तुम्बुरुरुलपश्चेति चत्वारः" मनो०। "कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः" पा० तेन प्रोक्तमधीयते णिनि। कलापिनस्तत्प्रोक्ताध्येतृषु ब०व०।

कलापिनी स्त्री कलापश्चन्द्रोऽस्त्यस्याम् इनि। १रात्रौ राजनि० कलापतुल्याकारवत्त्वात् २नागरमुस्तायां राजनि०।

कलापूर्ण पु०कलाभिः पूर्णः। १चन्द्रे शब्दचन्द्रिका। २कलाभिः पूर्णे त्रि०। "सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान्

विकत्थते । न चार्ज्जुनः कलापूर्णः मम दुर्योधनस्य च” भा० शि० १८अ० ।

कलाभृत् कलां बिभर्त्ति भृ-क्विप् ६त० । कलाधारके चन्द्रे हेम० “कला च सा कान्तिमती कलाभृ(व)तः”कुमा० । २शिल्पादिधारके त्रि० । “दशावदास्य पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्” मनुः ।

कलाय पु० कलामयते अय-अण् । (मटर) १शमीधान्यभेदे । “कलायोमधुरः स्वादुः पाके रूक्षश्च शीतलः । कषायो वातकोपाढ्यो कफपित्तहरो लघुः” भावप्र० तद्गुणाः । “कलायपरिमण्डलमुभयतोमुकुलापम्” सुश्रु० । “विकसत्कलायकुसुमासितद्युतेः” माघः २गण्डदूर्व्वायां स्त्री ।

कलायन पु० कलानामयनं यत्र । नर्त्तकमात्रे शब्दच०

कलालाप पुंस्त्री कलमालपति आ+लप-अण् उप०स० । १भ्रमरे । राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ६त० २कलस्यालापे पु०

कलावत् पु० कला अमृतादिकाः सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः । १चन्द्रे “कला च कान्तिमती कलाव(भृ)तः” कुमा० २गीतादिकलायुक्तमात्रे २अंशवति च त्रि० स्त्रियां ङीप्

कलावती स्त्री शा०ति० ४पटलोक्ते दीक्षाभेदे । सा च “अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि मन्त्रिणां हितकाम्यया । विनाऽनया न सिध्येत सर्व्वमन्त्रफलं ततः । ज्ञानं दिव्यं यतोदद्यात् कुर्य्यात् पापक्षयं यतः । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता देशिकैस्तत्त्ववेदिभिः । चतुर्विधा सा सन्दिष्टा क्रियावत्यादिभेदतः । क्रियावती वर्णमयी कलात्मा वेधवत्यपि । ताः क्रमेणैव कथ्यन्ते तन्त्रेऽस्मिन् सम्प्रदायतः” इत्युपक्रम्य दर्शिता । तत्र कलात्मा कलाशब्ददर्शितशारदातिलकोक्तपञ्चाशत्कलावतीत्यर्थः । कलात्माप्यत्र ।

कलाविक पुंस्त्री कलेन सम्यक् विकायति विशेषेण शब्दायते आ+वि+कै-क ३त० । कुक्कुटे त्रिका० तस्य रात्रिशेषे विशेषेण शब्दायमानत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कलाविकल पुंस्त्री कलेनाविकलः । चटके शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [काहलवाद्ये शब्दरत्ना० ।

कलाहक पु० कलमाहन्ति आ+हन् क्विप् संज्ञायां कन् ।

कलि पु० कल-शब्दादौ इन् । चतुर्थे युगे तन्मानमाह पुराणसर्व्वस्वे ब्रह्मपु० । “दिव्यवर्षसहस्रैस्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् । चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे । चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । दिव्याब्दानां सहस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः । तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्व्वा तत्राभिधीयते । सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि सः । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तः कालोत्र मुनिसत्तम ! । युगाख्यं तत्र विज्ञेयं कृतत्रेतादिसंज्ञितम्” । सूर्य्यसिद्धान्तेऽप्युक्तं यथा—

“सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः । सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” सू०सि० ।

“तेषां दिव्यवर्षाणां द्वादश सहस्राणि चतुर्युगम् । चतुर्णां युगानां कृतत्रेताद्वापरकल्याख्यानां समाहारो योगस्तदात्मकं महायुगमित्यर्थः । एतद्द्योतनार्थं चतुरित्यभिरन्यथा युगमित्युक्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः । मानाभिप्रैतकम् । अथ सौरमानेन तत्संख्यां विशेषं चाह । सूर्य्याब्दसङ्ख्ययेति तद्देवासुरमानेनोक्तं चतुर्युगं द्वादशसहस्रवर्षात्मकं महायुगं सन्ध्यासन्ध्यांशसहितम् । युगचरणस्याद्यन्तयोः क्रमेण प्रत्येकं सन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यां युक्तं सदेव सन्ध्यासन्ध्यांशावन्तर्गतौ न पृथक् यत्नैतादृशम् । सौरवर्षप्रमाणेन द्वित्रिसागरैः । “अङ्कानां वामतो गतिः”इत्यनेन द्वात्रिंशदधिकैश्चतुःशतमितैः । अयुतेन दशसहस्रेण गुणितैः । खचतुष्कद्वात्रिंशच्चतुर्भिः ४३२००००परिमितं ज्ञेयमित्यर्थः । अथ चतुर्युगान्तर्गतयुगाङ्घ्रीणां विशेषतो मानाश्रवणात् “समं स्यादश्रुतत्वादिति” न्यायेन प्रत्येकं महायुगचतुर्थांशो मानमिति चतुर्युगमित्यनेन फलितं निषेधति । कृतादीनामिति । कृतत्रेताद्वापरकलियुगानाम् धर्मपादव्यवस्थया धर्मचरणानां स्थित्या । इयं वक्ष्यमाणा व्यवस्था स्थितिर्ज्ञेया न तु समकालप्रमाणं स्थितिः । अयमर्थः—कृतयुगे चतुश्चरणो धर्म इति तस्य मानमधिकम् । ततस्त्रेतायां धर्मस्य त्रिपादत्वात् तदनुरोधेन त्रेतामानं न्यूनम् । एवं द्वापरकल्योर्धर्मस्य क्रमेण द्व्येकचरणत्वात् कृतत्रेतामानाभ्यां क्रमेणोक्तानुरोधान्न्यूनमानम् । न तु समं मानमिति । अथ सर्वधर्मचरणयोगेन दशमितेन यदि महायुगं भवति तर्हि स्वस्वधर्मचरणैः किमित्यनुपातेन पूर्वोक्तफलितेन कृतादियुगानां मानज्ञानं सविशेषमाह” । रङ्ग० । तेन ४३२००० वर्षास्तन्मानम् । “युगस्य दशमो भागश्चतुस्त्रिद्व्येकसङ्गुणः । क्रमात् कृतयुगादीनां षष्ठांशः सन्ध्ययोः स्वकः” सू०सि० ।

"प्रागुक्तदिव्यवर्षद्वादशसहस्रमितस्य युगस्य दशमो भागो दशांश इत्यर्थः । चतुर्थ्यां क्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकैर्गुणितः । गुणक्रमात् सत्ययुगादीनां सत्यत्रेताद्वापरकलियुगानां मानं स्यादिति शेषः । ननु मनुग्रन्थे सत्यादिमानं दिव्यवर्षप्रमाणेन ४०००।३०००।२०००।१००० उक्तम् । अत्र तु तन्मानं तद्वर्षप्रमाणेन ४८००। ३६००। २४००। १२००। इति विरोध इत्यत आह । यह इति । स्वकः स्वसम्बन्धी यत्रो विभागः सन्ध्ययोराद्यन्तसन्ध्ययोरैक्यकाल इति शेषः । तथा च मदुक्तमानानि ४८००। ३६००। २४००। १२००। एषां षडंशाः ८००।६००।४००।२००। एते स्वस्वयुगानामाद्यन्तयोः सन्ध्ययोर्योग इत्येषामर्धं सन्धिकालः । प्रत्येकमाद्यन्तयोः सन्धिकालः ४००।३००।२००।१००। अनेन प्रत्येकं मदुक्तमानं न्यूनीकृतं ग्रन्थान्तरोक्तं केवलं मानं भवति न स्वसन्धिभ्यां सहितम् । यथा सत्यादिसन्धिः ४००। सत्यमानम् ४००० सत्यान्तसन्धिः ४०० । योगे ४८०० त्रेतादिसन्धिः ३०० त्रेतामानं ३००० त्रेतान्तसन्धिः ३००। ३६००द्वापरादिसन्धिः २००द्वापरमानं २००० द्वापरान्तसन्धिः २००२४००। कल्यादिसन्धिः १००कलिमानम् १००० कल्यन्तसन्धिः १०० । १२०० एवं च स्वसन्धिभ्यां सहितं मयोक्तं स्वसम्बन्धात् सन्ध्ययोस्तदन्तर्गतत्वाच्चेति न विरोध इति भावः" इत्यादि ।

कलौ यथा प्राणिनां दुःशीलत्वम् धर्म्मादिहानिश्च तथा वर्णितम् भा०व०१९०अ० "कृते चतुष्पात् सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः । वृषः प्रतिष्ठितो धर्म्मो मनुष्ये भरतर्षभ ! । अधर्म्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः । त्रेतायां द्वापरेऽर्द्धेन व्यामिश्रो धर्म्म उच्यते । त्रिभिरंशैरधर्म्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति । तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ! । चतुर्थांशेन धर्म्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति । आयुर्वीर्य्यमथो बुद्धिर्बलन्तेजश्च पाण्डव ! । मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे । राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ! । व्याजैर्धर्म्मञ्चरिष्यन्ति धर्म्मवैतंसिका नराः । सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः । सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति । आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपजीवितुम् । विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति । लोभक्रोधपरा मूढाः कामासक्ताश्च मानवाः । वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधैषिणः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्य्यन्ते परस्परम् । शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्ज्जिताः । अन्त्या मध्या भविष्यन्ति, मध्याश्चान्त्या न संशयः । ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्य्युपस्थिते । वस्त्राणां प्रवरा शाणी, धान्यानां कोरदूषकाः । भार्य्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये । मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् । गोषु नष्टासु पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भविष्यन्ति युगक्षये । अन्योऽन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः । अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये । सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः । ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये । श्राद्धे दैवेऽपि पुरुषा येऽपि नित्यं धृतव्रताः । तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् । पिता पुत्त्रस्य भोक्ता च, पितुः पुत्त्रस्तथैव च । अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये । न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः । न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्नेष्वीहां करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः । निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः । एकहायनवत्सांश्च योजयिष्यन्ति मानवाः । पुत्त्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्त्रवधं तथा । निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते । म्लेच्छभूतं जगत्सर्व्वं निष्क्रियं यज्ञवर्ज्जितम् । भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा । प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि । विधवानाञ्च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः । स्वल्पवीर्य्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः । तत्कथादानसन्तुष्टा दुष्टानामपि मानवाः । प्रतिपक्षं करिष्यन्ति मायाचारपरिग्रहाः । समाह्वयन्तः कौन्तेय ! राजानः पापबुद्धयः । परस्परवधोद्युक्ता, मूर्खाः पण्डितमानिनः । भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः । अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहङ्कारदर्पिताः । केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये । आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चापि धनानि च । भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ! । न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते । स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । राजानश्चाप्यसन्तुष्टाः परार्थान् मूढचेतसः । सर्व्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । म्लेच्छीभूतं जगत्सर्व्वं भविष्यति न संशयः । हस्ताहस्ति परिमुषेद्युगान्ते समुपस्थिते । सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः । स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः । भीरवस्तथा शूरमानी शूरा

मौक्तिकविषादिनः । न विश्वसन्ति चान्योऽन्यं युगान्ते पर्य्युपस्थिते । एकहार्य्यं युगं सर्व्वं लोभमोहव्यवस्थितम् । अधर्म्मो वर्द्धते तत्र न तु धर्म्मः प्रवर्त्तते । ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्या न शिष्यन्ते जनाधिप ! । एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये । न क्षंस्यति पिता पुत्त्रं पुत्त्रश्च पितरं तथा । भार्य्याश्च पतिशुश्रूषां न करिष्यन्ति संक्षये । ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च । तान् देशान् संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । स्वैराचाराश्च पुरुषा योषितश्च विशाम्पते ! । अन्योऽन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । म्लेच्छीभूतं जगत्सर्व्वं भविष्यति युधिष्ठिर ! । न श्राद्धैस्तर्पयिष्यन्ति दैवतानीह मानवाः । न कश्चित् कस्य चिच्छ्रोता न कश्चित् कस्यचिद्गुरुः । तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति जनाधिप ! । परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोड़श । ततः प्राणान् विमोक्ष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते । पञ्चमे वाऽथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते । सप्तवर्षाऽष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा । पत्यौ स्त्री तु तदा राजन् ! पुरुषो वा स्त्रियं प्रति । युगान्ते राजशार्द्दूल ! न तोषमुपयास्यति । अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति । न कश्चित् कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये । अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः । केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये । म्लेच्छाचाराः सर्व्वभक्षा दारुणाः सर्व्वकर्म्मसु । भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः । क्रयविक्रयकाले च सर्व्वः सर्व्वस्य वञ्चनम् । युगान्ते भरतश्रेष्ठ ! वित्तलोभात् करिष्यति । ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा । आत्मच्छन्देन वर्त्तन्ते युगान्ते समुपस्थिते । स्वभावात् क्रूरकर्म्माणश्चान्योऽन्यमभिशंसिनः । भवितारो जनाः सर्व्वे संप्राप्ते तु युगक्षये । आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः । भविता संशयो लोके जीवितस्य हि देहिनाम् । तथा लोभाभिभूताश्च भविष्यन्ति नरा नृप ! । ब्राह्मणांश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्वोपभोगिनः । हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्त्ता वृषलार्द्दिताः । त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् । जीवितान्तकराः क्रूरा रौद्राः प्राणिविहिंसकाः । यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्स्यते युगम् । आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्व्वतान् विषमाणि च । प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ! । दस्युभिः पीड़िता राजन् ! काका इव द्विजोत्तमाः । कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीड़िताः । धैर्य्यं त्यक्त्वा महीपाल ! दारुणे युगसंक्षये । विकर्म्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः । शूद्रा धर्म्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्य्युपासकाः । श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः । विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः । एड़ूकान् पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवताः । शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान् युगसंक्षये । आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च । देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च । एड़ूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता । भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् । यदा रौद्रा धर्म्महीना मांसादाः पानपास्तथा । भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्स्यते युगम् । पुष्पं पुष्पे यदा राजन् ! फले वा फलमाश्रितम् । प्रजास्यति महाराज ! तदा संक्षेप्स्यते युगम् । अकालवर्षी पर्ज्जन्यो भविष्यति गते युगे । अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यन्ति तदा क्रियाः । विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह । मही म्लेच्छजनाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् । करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश । निर्व्विशेषा जनपदास्तदा विष्टिकरार्द्दिताः । आश्रमानुपलप्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः । एवं पर्य्याकुले लोके मर्य्यादा न भविष्यति । न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः । आचार्य्योऽपनिधिश्चैव भर्त्स्यते तदनन्तरम् । अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसम्बन्धिबान्धवाः । अभावः सर्व्वभूतानां युगान्ते सम्भविष्यति । दिशः प्रज्वलिताः सर्व्वा नक्षत्राण्यप्रभाणि च । ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्य्याकुलास्तथा । उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः । षड्भिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति । तुमुलाश्चापि निर्ह्रादा दिग्दाहाश्चापि सर्व्वशः । कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमने तदा । अकालवर्षी भगवान् भविष्यति सहस्रदृक् । शस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते । अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः । भर्त्तॄणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः । पुत्त्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये । सूदयिष्यन्ति च पतीन् स्त्रियः पुत्त्रानपाश्रिताः । अपर्व्वणि महाराज ! सूर्य्यं राहुरु-

ष्यति। युगान्ते हुतभुक् चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति। पानीयं भोजनञ्चापि याचमानास्तदाऽध्वगाः। न लप्स्यन्ते निवासञ्च निरस्ताः पथि शेरते। निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः। रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते। मित्रं सम्बन्धिनश्चापि सन्त्यक्ष्यन्ति नरास्तदा। जनं परिजनञ्चापि युगान्ते पर्य्युपस्थिते। अथ देशान् दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च। क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्य्युपस्थिते। हा तात! हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः। विक्रोशमानश्चान्योऽन्यं जनो गां (पृथ्वीं) पर्य्यटिष्यति। ततस्तुमुलसंघाते वर्त्तमाने युगक्षये। द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति। ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन् पुनर्लोकविवृद्धये। भविष्यन्ति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया। यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती। एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम्। कालवर्षी च पर्ज्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च। प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः। क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम्। कल्की विष्णुयशा नाम द्विजःकालप्रचोदितः। उत्पत्स्यते महावीर्य्यो महाबुद्धिपराक्रमः। सम्भूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे। मनसा तस्य सर्व्वाणि वाहनान्यायुधानि च। उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च। स धर्म्मविजयी राजा चक्रवर्त्ती भविष्यति। स चेमं सङ्कुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति। उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः। संक्षेपको हि सर्वस्य युगस्य परिवर्त्तकः। स सर्वत्र गतान् क्षुद्रान् ब्राह्मणैः परिवारितः। उत्सादयिष्यति तदा सर्व्वम्लेच्छगणान् द्विजः"।

कलियुगस्य विशेषप्रवृत्तिरुक्ता भाग० १२, २अ०।

"सप्तर्षीणान्तु पूर्व्वौ यौ दृश्येते उदितौ दिवि। तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत् समं निशि। तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम्। ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः। विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः। तदाविशत् कलिर्लोकं पापे यद्रमते जनः। यावत् स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः। तावत् कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत्। यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि। तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः। यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्व्वाषाढां महर्षयः। तदा नन्दात् प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति। यस्मिन् दिने दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि। प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः"।

कलिदोषमुक्त्वा तच्छमनोपायः भाग० १२, ३अ० उक्तो यथा "केनोपायेन भगवन्! कलेर्दोषान् कलौ जनाः। विधमिष्यन्त्युपचितांस्तन्मे ब्रूहि यथा मुने!। युगानि युगधर्म्मांश्च मानं प्रलयकल्पयोः। कालस्येश्वररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः। श्रीशुक उवाच। कृते प्रवर्त्तते धर्म्मश्चतुष्पात्तु जनैर्धृतः। सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभो! नृप!। सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः। आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः। त्रेतायां धर्म्मपादानां तुर्य्यांशो हीयते शनैः। अधर्म्मपादैरनृतहिंसाऽसन्तोषविग्रहैः। तदा क्रियातपोनिष्ठा नातिहिंस्रा न लम्पटाः। त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप!। तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं ह्रसति द्वापरे। हिंसाऽतुष्ट्यनृतद्वेषैर्धर्म्मस्याधर्म्मलक्षणैः। यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः। आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टाः वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः। कलौ तु धर्म्महेतूनां तुर्य्यांशोऽधर्म्महेतुभिः। एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति। तस्मिँल्लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः। दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः। सत्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः। कालसंचोदितास्ते वै परिवर्त्तन्त आत्मनि। प्रभवन्ति यदा सत्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च। तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः। यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम्। तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन्!। यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः। कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः। यदा मायाऽनृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम्। शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः। यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः। कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः। दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः। राजानश्च प्रजाभक्ष्याः शिश्नोदरपरा द्विजाः। अव्रता बटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः। तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपाः। ह्रस्वकाया महाहारा भूर्य्यपत्या गतह्रियः। शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः। पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः (वणिजः) कूटकारिणः। अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्त्तां साधुजुगुप्सिताम्। पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम्। भृत्यं विपन्नं पतयः, कौलं गाश्चापयस्विनीः। पितृ-

आतन् सुहृज्ज्ञातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः। ननन्दृश्यालसंवादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः। शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः। धर्म्मं वक्ष्यन्त्यधर्म्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम्। नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भिक्षकरकर्षिताः। निरन्ने भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः। वासोऽन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः। हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः। कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः। त्यक्ष्यन्तीह प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि। न रक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरौ पितरावपि। पुत्रान् भार्य्यांश्च कुलजां क्षुद्राः शिश्नोदरम्भराः। कलौ न राजन्! जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम्। प्रायेण मर्त्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः। यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः पतन् स्खलन् वा विवशो गृणन् पुमान्। विमुक्तकर्म्मार्गल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः। पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान्। सर्व्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः। श्रुतः संकीर्त्तितो ध्यातः पूजितश्चादृतोऽपि वा। नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम्। यथा हेम्नि स्थितो वह्निर्दुर्व्वर्णं हन्ति धातुजम्। एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम्। विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः। नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते। तस्मात् सर्व्वात्मना राजन्! हृदिस्थं कुरु केशवम्। म्रियमाणो ह्यवहितस्ततो याति परां गतिम्। म्रियमाणैरभिध्येयो भगवान् परमेश्वरः। आत्मभावं नयत्यङ्ग सर्व्वात्मा सर्व्वसंश्रयः। कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः। कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परिव्रजेत्। कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः। द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्"।

विश्वेश्वरसरस्वतीकृते कलिधर्मे नानाप्रमाणात्तद्दोषोपशमनमुक्तं यथा—विष्णुपुराणाग्निपुराणयोः।
"धर्मोत्कर्षमतीवाशु प्राप्नोति पुरुषः कलौ। स्वल्पायासेन धर्म्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलेः। धन्ये कलौ भजेद्विप्रोऽल्पक्लेशैर्म्महाफलम्। अत्यन्तदुष्टस्य कलेरयमेको महान् गुणः" ब्रह्माण्डपुराणे। "त्रेतायामाब्दिको धर्मो द्वापरे मासिकः स्मृतः। यथायक्ति परं प्राज्ञस्तदह्ना प्राप्नुयात् कलौ"। विष्णुपुराणब्रह्मपुराणयोः "यत् कृते दशभिर्वर्षैः त्रेतायां हायनेन तत्। द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत् कलौ। तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः!। प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम्। तथाल्पेनैव यत्नेन पुण्यस्कन्धमनुत्तमम्। करोति यः कृतयुगे क्रियते तपसा हि सः। स्कान्दे काशीखण्डे। "कलौ विश्वेश्वरो देवः कलौ वाराणसी पुरी। कलौ भागीरथी गङ्गा कलौ दानं विशिष्यते"। अग्निपुराणे "नास्ति श्रेयस्करं नृणां विष्णोराराधनान्मुने!। युगेऽस्मिंस्तामसे घोरे यज्ञवेदविवर्जिते। कुर्वीताराधनं राजन्! वासुदेवे कलौ युगे। यदभ्यर्च्य हरिं भक्त्या कृते वर्षशतं नृप! विधानेन कलौ लेभे अहोरात्रात् कलौ हि तत्" नारदीये। "अहोऽतीव सभाग्यास्ते सकृद्ये केशवार्चकाः। घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्व्वधर्मबहिष्कृते। शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः। त एव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः"। स्कान्दपुराणे "ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः। द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः"। मत्स्यपुराणस्कन्दपुराणयोः "ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम्। अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि। नान्यं पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम्। सर्व्वपापोपशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे"। भविष्यपुराणे "कृते सर्वाणि तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम्। द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम्। ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः। द्वापरे तद्द्वयं यज्ञाः कलौ गङ्गैव केवलम्"। स्कन्दपुराणनारदीयपुराणयोः "भुक्तिमुक्तिफलप्रेप्सुरल्पोपायेन चेन्नरः। 'तीर्थान्येवाश्रयेद्विद्वान् कलौ गङ्गां विशेषतः"। मनुपाराशरौ "तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते। द्वापरे यज्ञमित्याहुः दानमेकं कलौ युगे"। महाभारते "तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते। द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः। गीता गङ्गा तथा भिक्षुः कपिलाश्वत्थसेवनम्। वासरं पद्मनाभस्य समं न कलौ युगे"।

एवमुक्तानां विष्णुमहादेववाराणसीगङ्गादानानां कलौ विशेषतः सेवायां यानि फलानि तान्युत्तरत्र क्रमेण प्रदर्श्यन्ते। तत्रादौ विष्णोराराधनफलं कथ्यते। "कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं परम्। येऽर्चयन्ति हरिं नित्यं तेऽपि वन्द्या यथा हरिः" नारदीये "तीर्थान्यश्वत्थतरवो गावो विप्रास्तथा भुवि। मद्भक्ताश्चेति विश्वात्मन् वोमम पञ्चधा। तेषां पुण्यात्मनां भीतोऽभूत् कलिरघातकः। मन्दोऽभवत् स्वविभवो निःशङ्क

न प्रवर्त्तते। पूजिताः प्रणताः स्पृष्टाः स्तुता दृष्टाः स्मृता अपि। नृणां सर्व्वाघहन्तारः सततं ते हि मन्मयाः"। कलौविष्णोर्नामसङ्कीर्त्तनेन आराधनं कर्त्तव्यम् उक्तञ्च भागवते।"कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सार(यत्र)भागिनः। यत्र संकीर्त्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽपि लभ्यते। नास्यतः परमोलाभो देहिनां भ्राम्यतामिह, । यतोविन्देत परमां शान्तिं, नश्यति संसृतिः"। कलेर्दोषोपशमनोपाये भागवतवाक्यमनुपद' दर्शितम्।

स्कान्दपुराणे "गोविन्दनामा यः कश्चिन्नरो भवति भूतले। कीर्त्तनादेव तस्यापि पापं याति सहस्रधा" विष्णुधर्मोत्तरे "येऽहर्निशं जगद्धातुर्वासुदेवस्य कीर्त्तनम्। कुर्वन्ति तान्नरव्याघ्र! न कलिर्बाधते नरान्। चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्व्वत्र कीर्त्तयेत्। नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरोयतः। अज्ञानादथ वा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत्। संकीर्त्तितमघं पुंसोदहद्देधो यथाऽनलः"। विष्णुरहस्ये "सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः। यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवं न चिन्तयेत्"। मोहोऽविवेकः विभ्रमो विपरीतज्ञानम्। स्कान्दे "अभक्ष्यभक्षणात् पापमगम्यागमनादिजम्। नश्यते नात्र सन्देहो गोविन्दस्य च कीर्त्तनात्। स्वर्णस्तेयं सुरापानं गुरुदाराभिमर्शनम्। गोविन्दकीर्त्तनात् सद्यः पापं याति महाक्रते!। तावत्तिष्ठति देहेऽस्मिन् कलिकल्मषसंभवम्। गोविन्दकीर्त्तनं यावत् कुरुते मानवोन हि""गोविन्देत्युक्तिमात्रेण हेलया कलिवर्जितम् पापौघो विलयं याति दारुमग्नौरिव यथा। गोविन्देति तथा प्रातर्मध्याह्ने वा निशागमे। कीर्त्तनात् पुण्यमाप्नोति जन्मकोटिशतोद्भवम्। गवामयुतकोटीनां कन्यानामयुतायुतैः। तीर्थकोटिसहस्राणां तुल्यं गोविन्दकीर्त्तनम्। तन्नास्ति कर्मजं लोके वागजं मानसमेव वा। यत्तु न क्षीयते पापं कलौ गोविन्दकीर्त्तनात्। प्रमादादपि संस्पृष्टो यथाऽनलकणोदहेत्। तथौष्ठपुटसंस्पृष्टं हरिनाम हरेदघम्"। वामनपुराणे। "अश्वमेधादिभिर्यज्ञैः नरमेधैस्तथैव च। याजितं तेन, येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम्। महाभारते "प्राणप्रयाणपाथेयं संसारव्याधिभेषजम्। दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्यक्षरद्वयम्"। विष्णुपुराणे "ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैः त्रेतायां, द्वापरेऽर्च्चयन्। यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम्। अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्व्वपातकैः। पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव"।

अथ कलिदोषोपशमनाय शिवपूजनादि विहितं यथा—

लिङ्गपुराणे "कलौ रुद्रो महादेवः शङ्करो नीललोहितः। प्रकाशते प्रतिष्ठार्थं धर्मस्य विकटाकृतिः। ये तं विप्राश्च सेवन्ते येन केनापि शङ्करम्। कलिदोषं विनिर्जित्य प्रयान्ति परमां गतिम्" बृहन्नारदीये "शिव! शङ्कर! रुद्रेश! नीलकण्ठ! त्रिलोचन!। इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः। महादेव! विरूपाक्ष! गङ्गाधर! मृड़ाव्यय!। इतीरयन्ति ये नित्यं ते कृतार्थो न संशयः। हरिस्मरणनिष्ठानां शिवनामरतात्मनाम्। सद्यं समस्तकर्माणि यान्ति संपूर्णतां द्विजाः!। शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः। तएव शिवतुल्याश्च घोरे कलियुगे द्विजाः" महाभारते "यस्त्वां नमः शिवायेति सच्यते स कलौ नरः। शाठ्येनापि नमस्कारः प्रयुक्तः शूलपाणये। संसाररोगसंघानामुन्मूलनकरः कलौ। यदा कदा तं यजते श्रद्धया मुनिपुङ्गव!। लिङ्गेऽथ स्थण्डिले वापि कौतुके विधिपूर्वकम्। पुरा दोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके महीयते!"। शिवपुराणे "ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां यजनं परम्। द्वापरे लिङ्गपूजा च कलौ शङ्करकीर्त्तनम्" स्कान्दपुराणे "ब्रह्मा कृतयुगे देवः त्रेतायां भगवान् रविः। द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः"।

अथ कलौ काशीवासस्य तथात्वमाह स्म स्कान्दपुराणे व्यासः। "दृष्ट्वा कलियुगं घोरं संप्राप्तं पाण्डुनन्दन!। ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम्। अस्मिन् कलियुगे घोरे नराः पापानुवर्त्तिनः। भविष्यन्ति महाबाहो! वर्णाश्रमविवर्जिताः। नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुराम्। सर्वपापप्रशमनम् प्रायश्चित्तं कलौ युगे। ये विप्रास्तां पुरीं प्राप्य न मुञ्चन्ति कदाचन। विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति तत् परमं पदम्" लिङ्गपुराणे "कलौ युगे तु मर्त्त्यानां स्थानं मोक्षप्रदायकम्। भक्त्या आराधनेनैव ज्ञानतपोपूजनैः। ज्ञात्वा कलियुगं घोरं अल्पायुषमधार्मिकम्। विश्वेशं न सेवन्ते जायन्ते च म्रियन्ति च" मत्स्यपुराणे "ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम्। अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि। जपध्यानविहीनानां ज्ञानविज्ञानवर्जिनाम्। तपस्तृप्ताहहीनानां गतिर्वाराणसी नृणाम्" स्कान्दे काशीखण्डे "न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ तपः। न्यायार्जितधनोत्सर्गैः सद्यः सिध्येत् कलौ परः। न व्रतं न तपो ज्ञानं न

जपेन सुरार्च्चनम् । दानमेव कलौ मुख्यं, काशी दानेन चाप्यते । कलिस्तानेव बाधेत कालस्तांश्च जिघांसति । एनांसि तांश्च बाधन्ते ये न काशीं समाश्रिताः । कलिकलुषकृतं कर्म त्रिकण्टकमितीरितम् । एतत्त्रयं न प्रभवेदानन्दवनवासिनाम्”

अथ गङ्गायाश्च माहात्म्यमाह तुः काशीखण्डभविष्यपुराणे “कृते सर्व्वत्र तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् । ध्यानं कृते मोक्षहेतुस्त्रेतायां तच्च वै तपः । द्वापरे तद्द्वयं यज्ञाः कलौ गङ्गैव केवलम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “पुष्करं तु कृते सेव्यं त्रेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं, कलौ गङ्गां समाश्रयेत्” । स्कन्दपुराणे “भक्तिमुक्तिफलप्रेप्सुरल्पापायेन चेन्नरः । तीर्थान्यभ्यर्थयेद्द्रुतम् कलौ गङ्गां विशेषतः” । नारदीये कलौ तत्परमब्रह्मप्राप्तये सत्वरं नृणाम् । गङ्गाभजनमेवाहुर्महोपायं महर्षयः । लैङ्गे “कृते युगे पुष्कराणि त्रेतायां नैमिषं तथा । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत्” कामिकसंहितायाम् “न भवेद्दमन्त्राणां संशुद्धिः, शुद्धिवर्जितैः । मन्त्रैर्विना न सिध्यन्ति यज्ञाः, शुद्धिः सुदुर्लभा । काले कलौ विशेषेण शुद्धं वस्तु न दृश्यते । कलौ युगे हि तमसा नष्टधर्म्मे भयङ्करे । अनेकच्छिद्रसन्तानो धर्म्मतन्तुर्हि जाह्नवी । विना गङ्गां धर्म्ममयीं कथं स्याच्च गतिः कलौ । शिरसः कर्त्तनं तस्य प्राणत्यागोऽपि वा वरः । समर्थस्तु कलौ काले गङ्गां यो नाभिगच्छति” भविष्यपुराणे “कलौ कलुषचित्तानां पापद्रव्यरतात्मनाम् । विधिहीनक्रियाणाञ्च गतिर्गङ्गां विना नहि । अनाश्रित्य तु गङ्गां हि मुक्तिमिच्छति यः कलौ । स्वत्यं कृष्टमिहोद्युक्तो जात्यन्धसदृशस्तु सः । वृथा कुलं, वृथा विद्या, वृथा यज्ञा, वृथा तपः । वृथा दानानि तस्येह कलौ गङ्गां न याति यः” कूर्म्मपु० “गङ्गामेव निषेवेत प्रयागे तु विशेषतः । नान्यत् कलियुगोद्भूतं मलं हन्ति सुदुस्तरम्” ।

अथ कलियुगे दानस्य श्रेष्ठत्वम् अतएव मनुः “अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः” इति युगभेदेन धर्म्मभेदमाह स्म । मनुपाराशरौ “तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्याहुर्दानमेकं कलौ युगे” । महाभारते “तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमेवाहुः कलौ दानं दया दमः” बृहस्पतिः “तपोधर्म्मः कृतयुगे, ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् । द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः, कलौ दानं दया दमः” । लिङ्गपुराणे “ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । प्रवृत्तं द्वापरे यज्ञं, दानमेकं कलौ युगे” । अग्निपुराणे “देवतावेश्ममूर्त्त्यादिनगराणि कलौ युगे । कर्त्तव्यानि महीपालैः स्वर्गलोकमभीप्सुभिः”

इत्येवं कलौ विशेषधर्माः सेव्या इति दर्शितम् ।

सामान्यतः कलौ सेव्यधर्मानाह स्म पराशरः ।

“अस्मिन्मन्वन्तरे धर्म्माः कृतत्रेतादिके युगे । सर्व्वे धर्म्माः कृते जाताः सर्व्वे नष्टाः कलौ युगे । चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद । व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः । धर्म्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् । शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्येऽहं शृण्वन्तु ऋषयस्तथा । कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्तौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । श्रुतिः स्मृतिः सदाचारो निर्णेतव्याश्च सर्व्वदा । न कश्चिद्वेदकर्त्ता च वेदस्मर्त्ता चतुर्मुखः । तथैव धर्म्मं स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे । अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे । अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः । तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे यज्ञमित्यूचुर्द्दानमेकं कलौ युगे । कृते तु मानवो धर्म्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः । द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः । त्यजेद्देशं कृतयुगे, त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारञ्च कलौ युगे । कृते सम्भाषणात् पापं, त्रेतायाञ्चैव दर्शनात् । द्वापरे चान्नमादाय, कलौ पतति कर्म्मणा । कृते तु तत्क्षणाच्छापस्त्रेतायां दशभिर्द्दिनैः । द्वापरे मासमात्रेण, कलौ संवत्सरेण तु । अभिगम्य कृते दानं, त्रेतास्वाहूय दीयते । द्वापरे याचमानाय, सेवया दीयते कलौ । अभिगम्योत्तमं दानमाहूतञ्चैव मध्यमम् । अधमं याच्यमानं स्यात्, सेवादानञ्च निष्फलम् । कृते चास्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांससंस्थिताः । द्वापरे रुधिरं यावत्, कलावन्नादिषु स्थिताः । धर्म्मोजितो ह्यधर्मेण, जितः सत्योऽनृतेन च । जिताश्चोरैस्तु राजानः, स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः । सीदन्ति चाग्निहोत्राणि, गुरुपूजा प्रणश्यति । कुमार्य्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलियुगे सदा । युगे युगे च ये धर्म्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । युगे युगे च सामर्थ्यं शेषं मुनिभिर्भाषितम् । पराशरेण

चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं प्रदीयते । अहमद्यैव तद्धर्म्म-तुष्टय ब्रवीमि वः । चातुर्व्वर्ण्यं समाचारं श्रृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः । पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम्" इत्यारभ्य कलियुगे कर्त्तव्यास्तद्धर्म्मास्तल्लोकाश्च तत एवावसेयाः । कलिस्वभावस्तु तेनागमोक्तश्चोपासना कलौ कार्य्येति महानिर्व्वाणतन्त्रे निरूपितं यथा

"आयाते पापिनि कलौ सर्व्वधर्म्मविलोपिनि । दुराचारे दुष्प्रपञ्चे दुष्टकर्म्मप्रवर्त्तके । न वेदाः प्रभवस्तत्र स्मृतीनां स्मरणं कुतः । नानेतिहासयुक्तानां नानामार्गप्रदर्शिनाम् । बहुलानां पुराणानां विनाशो भविता विभो ! । तदा लोका भविष्यन्ति धर्म्मकर्म्मबहिर्म्मुखाः । उच्छृङ्खला मदोन्मत्ताः पापकर्म्मरताः सदा । कामुका लोलुपाः क्रूरा निष्ठुरा दुर्म्मुखाः शठाः । स्वल्पायुर्मन्दमतयो रोगशोकसमाकुलाः । निःश्रीका निर्ब्बला नीचा नीचाचारपरायणाः । नीचसंसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः । परनिन्दापरद्रोहपरीवादपराः खलाः । परस्त्रीहरणे पापशङ्काभयविवर्जिताः । निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चिररोगिणः । विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ध्यावन्दनवर्जिताः । अयाज्ययाजका लुब्धा दुर्वृत्ताः पापकारिणः । असत्यभाषिणो मूर्खा दाम्भिका दुष्प्रवञ्चकाः । कन्याविक्रयिणो व्रात्यास्तपोव्रतपराङ्मुखाः । लोकप्रतारणार्थाय जपपूजापरायणाः । पाषण्डाः पण्डितम्मन्याः श्रद्धाभक्तिविवर्जिताः । कदाहाराः कदाचारा भृतकाः शूद्रसेवकाः । शूद्रान्नभोजिनः क्रूरा वृषलीरतिकामुकाः । दास्यन्ति धनलोभेन स्वदारान्नीचजातिषु । ब्राह्मण्यचिह्नमेतावत् केवलं सूत्रधारणम् । नैव पानादिनियमो भक्ष्याभक्ष्यविवेचनम् । धर्म्मशास्त्रे सदा निन्दा साधुद्रोहो निरन्तरम् । सत्कथालापमात्रञ्च न तेषां मनसि क्वचित् । त्वया कृतानि तन्त्राणि जीवोद्धारणहेतवे । निगमागमजातानि भुक्तिमुक्तिकराणि च । देवीनाञ्च देवानां मन्त्रयन्त्रादिसाधनम् । कथिता बहवो न्यासाः सृष्टिस्थित्यादिलक्षणाः । बद्धपद्मासनादीनि गदितान्यपि भूरिशः । पशुवीरदिव्यभावा देवतामन्त्रसिद्धिदाः । शवासनं चितारोहो मुण्डसाधनमेव च । लतासाधनकर्म्माणि त्वयोक्तानि सहस्रशः । पशुभावदिव्यभावौ स्वयमेव निवारितौ । कलौ न पशुभावोऽस्ति दिव्यभावः कुतो भवेत् । पत्रं पुष्पं फलं तोयं स्वयमेवाहरेत् पशुः । न शूद्रदर्शनं कुर्य्यान्मनसा न स्त्रियं स्मरेत् । दिव्यश्च देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा । द्वन्द्वातीतो वीतरागः सर्व्वभूतसमः क्षमी । कलिकल्मषयुक्तानां सर्व्वदाऽस्थिरचेतसाम् । निद्रालस्यप्रसक्तानां भावशुद्धिः कथम्भवेत् ? । वीरसाधनकर्म्माणि पञ्चतत्त्वानि यानि तु । मद्यं मांसं तथा मत्स्यो मुद्रा मैथुनमेव च । एतानि पञ्च तत्त्वानि त्वया प्रोक्तानि शङ्कर ! । कलिजा मानवा लुब्धाः शिश्नोदरपरायणाः । लोभात् तत्र पतिष्यन्ति न करिष्यन्ति साधनम् । इन्द्रियाणां सुखार्थाय पीत्वा च बहुलं मधु । भविष्यन्ति मदोन्मत्ता हिताहितविवर्जिताः । परस्त्रीधर्षकाः केचिद्दस्यवो बहवो भुवि । न करिष्यन्ति ते मत्ताः पापयोनिविचारणम् । अतिपानादिदोषेण रोगिणो बहवः क्षितौ । शक्तिहीना बुद्धिहीना भूत्वा च विकलेन्द्रियाः । ह्रदे गर्त्ते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्व्वतादपि । पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः । केचिद्विवादयिष्यन्ति गुरुभिः स्वजनैरपि । केचिन्मौना मृतप्राया अपरे बहुजल्पकाः । अकार्य्यकारिणः क्रूरा धर्म्ममार्गविलोपकाः । हिताय यानि कर्म्माणि कथितानि त्वया प्रभो ! । मन्ये तानि महादेव ! विपरीतानि मानवे । के वा योगं करिष्यन्ति न्यासजातानि केऽपि वा । स्तोत्रपाठं यन्त्रलिपिं पुरश्चर्य्यां जगत्पते ! । युगधर्म्मप्रभावेन स्वभावेन कलौ नराः । भविष्यन्त्यतिदुर्वृत्ताः सर्व्वथा पापकारिणः । तेषामुपायं दीनेश ! कृपया कथय प्रभो ! । आयुरारोग्यवर्च्चस्यं बलवीर्य्यविवर्द्धनम् । विद्याबुद्धिप्रदं नृणामप्रयत्नशुभङ्करम् । येन लोका भविष्यन्ति महाबलपराक्रमाः । शुद्धचित्ताः परहिताः मातापित्रोः प्रियङ्कराः । स्वदारनिरताः पुरुषाः परस्त्रीषु पराङ्मुखाः । देवतागुरुभक्ताश्च पुत्त्रस्वजनपोषकाः । ब्रह्मज्ञा ब्रह्मविद्याश्च ब्रह्मचिन्तनमानसाः । सिद्ध्यर्थं लोकयात्रायाः कथयस्व हिताय यत् । कर्त्तव्यं यदकर्त्तव्यं वर्णाश्रमविभेदतः । विना त्वां सर्व्वलोकानां कस्त्राता भुवनत्रये" १उल्ला० देवीप्रश्नः

"इति देव्या वचः श्रुत्वा शङ्करो लोकशङ्करः । कथयामास तत्त्वेन महाकारुण्यवारिधिः । सदाशिव उवाच । साधु पृष्टं महाभागे ! जगतां हितकारिणि ! । एतादृशः शुभः प्रश्नो न केनापि कृतः पुरा । धन्यासि सुकृतज्ञासि हितासि कलिजन्मनाम् । यद् यदुक्तं त्वया भद्रे ! सत्यं सत्यं यथार्थतः । सर्व्वज्ञा त्वं त्रिकालज्ञा धर्म्मज्ञा परमेश्वरि ! । भूतभव्यभविष्यच्च धर्म्मसुक्तं त्वया प्रिये ! । यथातथ्यं

यथान्यायं यथायोग्यं न संशयः । कलिकल्मषदीनानां द्विजादीनां सुरेश्वरि ! । मेध्यामेध्याविचाराणां न शुद्धिः श्रौतकर्म्मणाम् । न संहिताद्यैः स्मृतिभिरिष्टसिद्धिर्नृणां भवेत् । सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं मयोच्यते । विना ह्यागममार्गेण कलौ नास्ति गतिः प्रिये ! । श्रुतिस्मृतिपुराणादौ मयैवोक्तं पुरा शिवे ! । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । कलावागममुल्लङ्घ्य योऽन्यमार्गे प्रवर्त्तते । न तस्य गतिरस्तीति सत्यं सत्यं न संशयः । सर्व्वैर्वेदैः पुराणैश्च स्मृतिभिः संहितादिभिः । प्रतिपाद्योऽस्मि नान्योऽस्ति प्रभुर्जगति मां विना । आमनन्ति च ते सर्वे मत्पदं लोकपावनम् । मन्मार्गविमुखा लोकाः पाषण्डा ब्रह्मघातिनः । अतो मन्मतमुत्सृज्य यो यत् कर्म समाचरेत् । निष्फलं तद्भवेद्देवि ! कर्त्तापि नारकी भवेत् । मूढो मन्मतमुत्सृज्य योऽन्यमतमुपाश्रयेत् । ब्रह्महा पितृहा स्त्रीघ्नः स भवेन्नात्र संशयः । कलौ तन्त्रोदिता मन्त्राः सिद्धास्तूर्णफलप्रदाः । शस्ताः कर्मसु सर्व्वेषु जपयज्ञक्रियादिषु । निर्वीर्याः श्रौतजातीया विषहीनोरगा इव । सत्यादौ सफला आसन् कलौ ते मृतका इव । पाञ्चालिका यथा भित्तौ सर्व्वेन्द्रियसमन्विताः । अमूरशक्ताः कार्य्येषु तथाऽन्ये मन्त्रराशयः । अन्यमन्त्रैः कृतं कर्म्म वन्ध्यास्त्रीसङ्गमो यथा । न तत्र फलसिद्धिः स्याच्छ्रम एव हि केवलम् । कलावन्योदितैर्मार्गैः सिद्धिमिच्छति योनरः । तृषितो जाह्नवीतीरे कूपं खनति दुर्मतिः । मदुक्तादुदितं धर्मं हित्वान्यधर्ममीहते । अमृतं स्वगृहे त्यक्त्वा क्षीरमार्कं स वाञ्छति । नान्यःपन्था मुक्तिहेतुरिहामुत्र सुखाप्तये । यथा तन्त्रोदितोमार्गो मोक्षाय च सुखाय च । तन्त्राणि बहुधोक्तानि नानाख्यानान्वितानि च । सिद्धानां साधकानाञ्च विधानानि च भूरिशः । अधिकारिविभेदेन पशुवाक्कुद्यतः प्रिये ! कुलाचारोदितं धर्मं गुप्तयैव कथितं क्वचित् । जीवप्रवृत्तिकारीणि कानिचित् कथितान्यपि । देवा नानाविधाः प्रोक्ता देव्योऽपि बहुधा प्रिये ! । भैरवाश्चैव वेतालाबटुका नायिका गणाः । शाक्ताः शैवा वैष्णवाश्च सौरा गाणपतादयः । नानामन्त्राश्च यन्त्राणि सिद्ध्युपायाह्यनेकशः । भूरिप्रयाससाध्यानि यथोक्तफलदानि च । यथा यथा कृताः प्रश्ना येन येन यदा यदा । तदा तस्योपकाराय तथैवोक्तं मया प्रिये ! । सर्व्वलोकोपकाराय सर्व्वप्राणिहिताय च । युगधर्मानुसारेण याथातथ्येन पार्वति ! । त्वया यादृक्कृतः प्रश्नो न केनापि पुरा कृतः । तव स्नेहेन वक्ष्यामि सारात् सारं परात् परम् । वेदानामागमानाञ्च तन्त्राणाञ्च विशेषतः । सारमुद्धृत्य देवेशि ! तवाग्रे कथ्यते मया । यथा नरेषु तन्त्रज्ञाः सरितां जाह्नवी यथा । यथाहं त्रिदिवेशानामागमानामिदं तथा । किं वेदैः किं पुराणैश्च किं शास्त्रैर्बहुभिः शिवे ! । विज्ञातेऽस्मिन्महातन्त्रे सर्व्वसिद्धीश्वरोभवेत् । यतो जगन्मङ्गलाय त्वयाहं विनियोजितः । अतस्ते कथयिष्यामि यद्विश्वहितकृत् भवेत्" २ उल्ला० ।

"कलौ पापयुगे घोरे तपोहीनेऽतिदुस्तरे । निस्तारवीजमेतावद्ब्रह्ममन्त्रस्य साधनम् । साधनानि बहूक्तानि नानातन्त्रागमादिषु । कलौ दुर्व्वलजीवानामसाध्यानि महेश्वरि ! । अल्पायुषः स्वल्पसत्त्वा अन्नाधीनासवः प्रिये । लुब्धा धनार्जने व्यग्राः सदा चञ्चलमानसाः । समाधावस्थिरधियो योगक्लेशासहिष्णवः । तेषां हिताय मोक्षाय ब्रह्ममार्गोऽयमीरितः । कलौ नास्त्येव नास्त्येव सत्यं सत्यं मयोच्यते । ब्रह्मदीक्षां विना देवि ! कैवल्याय सुखाय च । यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी तथा । न स्यास्यति वरारोहे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु पुण्यपापानां परीक्षा वेदसम्भवा । न स्यास्यति शिवे ! शान्ते ! तदैव प्रबलः कलिः । क्वचिच्छिन्ना क्वचिद्भिन्ना यदा सुरतरङ्गिणी । भविष्यति कुलेशानि ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु म्लेच्छजातीया राजानो धनलोलुपाः । भविष्यन्ति महाप्राज्ञे ! तदैव प्रबलः कलिः । यदा स्त्रियोऽतिदुर्दान्ताः कर्कशाः कलहे रताः । गर्हिष्यन्ति स्वभर्त्तारं तदैव प्रबलः कलिः । यदा तु मानवा भूमौ स्त्रीजिताः कामकिङ्कराः । द्रुह्यन्ति गुरुमित्रादीन् तदैव प्रबलः कलिः । यदा क्षौणी स्वल्पफला तोयदाः स्तोकवर्षिणः । अवश्यकफलिनो वृक्षास्तदैव प्रबलः कलिः । भ्रातरः स्वजनामात्या यदा धनकणेच्छया । मिथः सम्प्रहरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः । प्रकटे मद्यमांसादौ निन्दादण्डविवर्ज्जिते । गूढपानं चरिष्यन्ति तदैव प्रबलः कलिः" ४ उल्ला० इत्युपक्रम्य ब्रह्मसाधनप्रकारस्तत्र दर्शितः स च तत्र एवावसेयः । उपासनायां विशेषः । कुब्जिकातन्त्रे १ पटले । "श्रुतिस्मृतिविधानेन पूजा कार्य्या युगत्रये । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः" । पुरश्चरणरसोल्लासतन्त्रे २ पटलेऽपि । "तन्त्रोक्तं ध्यानमन्त्रञ्च प्रशस्तं भारते कलौ । वेदोक्तञ्चैव स्मृत्युक्तं पुराणोक्तं वरानने ! ।

न यस्तं चक्षुलापाङ्गि ! कदाचिद्भारते कलाविति"। "श्रौतोधर्म्मः सत्ययुगे त्रेतायां स्मार्त्त एव तु। द्वापरे च पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः" पठन्ति। अत्रेदमभिदध्महे। वेदेषु काण्डत्रयमस्ति कर्म्मोपासना ब्रह्मरूपप्रतिपाद्यभेदात्। तत्र कर्म्मकाण्डमधिकृत्य जैमिनिप्रभृतिभिः सम्यक्तया कर्त्तव्यतादि विवेचितम् उपासनाकाण्डमधिकृत्य शाण्डिल्यनारदादिभिः, ब्रह्मकाण्डमधिकृत्य च व्यासादिभिः प्रपञ्चो दर्शितः। तत्र उपासनाकाण्डमधिकृत्यैवागमशास्त्रप्रवृत्तिः तन्मूलञ्च रामतापनीयनृसिंहतापनीयप्रभृति। इत्यागमशास्त्रस्य प्रामाण्यम्। अनुपलभ्यमानमूलकागमस्यापि स्मृतिवत् श्रुतिकल्पकत्वेन प्रामाण्यम्। तत्र कर्म्मकाण्डे सर्व्वेऽप्यधिकारिणः मुमुक्षोरपि तत्त्वज्ञानपर्य्यन्तं चित्तशुद्ध्यर्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्मकरणविधानात् "तमेतमात्मानं विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसानाशकेनेति" श्रुत्या तथोक्तेः। उपासनाकाण्डेऽपि तथैव सर्व्वेषामधिकारः "तपसा किल्विषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति स्मृतेः। तत्र सति कामे कर्म्मकाण्डविहितकर्म्माचरणे स्वर्गः फलम्। कामनाऽभावे मोक्ष एव फलम्। एवमुपासनायामपि। तत्रापि सत्यां कामनायां स्वर्गादि नानाफलम् असत्याञ्च तस्यां क्रममुक्तिः फलम्। ब्रह्मकाण्डे तु मुमुक्षोरेवाधिकारः। इत्येवं विषयविभागे स्थिते श्रौतपौराणिकीस्मार्त्ततान्त्रिकीषूपासनासु मध्ये कलौ आगमोक्तैवोपासनादर्त्तव्येति प्रदर्शितागमवाक्येभ्यो निर्णीयते। अन्यत्र च "हरेर्नाम हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम्। कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा" "कलौ जागर्त्ति गोपालः कलौ जागर्त्ति कालिका" पठन्ति।

अथ कलियुगे राजविशेषोत्पत्तिः कलेर्द्दिगन्ते कल्किरूपभगवदवतारप्रादुर्भावश्च भाग० १२, १, २ अ० उक्तो यथा-
"योऽन्त्यः पुरञ्जयो नाम भविष्यो वार्हद्रथः। तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम्। प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्त्ता यत् पालकः सुतः। विशाखयूपस्तत्पुत्त्रो भविता राजकस्ततः। नन्दिवर्द्धनस्तत्पुत्त्रः पञ्च प्रद्योतना इमे। अष्टत्रिंशोत्तरशतं १३८ भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः। शिशुनागस्ततो भाव्यः काकवर्णस्तु तत्सुतः। क्षेमधर्म्मा तस्य पुत्त्रः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्म्मजः। विधिसारः सुतस्तस्या जातशत्रुर्भविष्यति। दर्भकस्तत्सुतो भाव्यो दर्भकस्याजयः स्मृतः। नन्दिवर्द्धन आजेयो महानन्दिस्सुतस्ततः। शिशुनागा दशैवैते षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ३६०। समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ! कलौ नृपाः। महानन्दिसुतो राजन्! शूद्रागर्भोद्भवो बली। महापद्मपतिः कश्चित् नन्दः क्षत्रविनाशकृत्। ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्राया अधार्म्मिकाः। स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशासनः। शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः। तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः। य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः १००। नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति। तेषामभावे जगतीं मौर्य्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ। स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति। तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्द्धनः। सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशः सुतः। शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्म्मा भविष्यति। शतधन्वा सुतस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः। मौर्य्यास्त्वेते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् १३७। समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्वह!। अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठो भविता ततः। वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिन्दो भविता सुतः। ततो घोषसुतस्तस्माद्वज्रमित्रो भविष्यति। ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिः कुरूद्वह!। शुङ्गा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ११२। ततः काण्वानियं भूमिर्य्यास्यत्यल्पगुणा नृप!। शुङ्गं हत्वा देवभूतिं काण्वोऽमात्यस्तु कामिनम्। स्वयं करिष्यते राज्यं वासुदेवो महामतिः। तस्य पुत्त्रस्तु भूमित्रस्तस्य नारायणः सुतः। काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च। शतानि त्रीणि ३४५ भोक्ष्यन्ति वर्षाणाञ्च कलौ युगे। हत्वा काण्वं सुशर्म्माणं तद्भृत्यो वृषलो बली। गां भोक्ष्यत्यन्ध्रजातीयः कञ्चित् कालमसत्तमः। कृष्णनामाथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः। श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्त्रः पौर्णमासस्तु तत्सुतः। लम्बोदरस्तु तत्पुत्त्रस्तस्माच्चिबिलको नृपः। मेघस्वातिः चिबिलकादटमानस्तु तत्सुतः। अनिष्टकर्म्मा हालेयस्तलकस्तस्य चात्मजः। पुरीषभीरुस्तत्पुत्त्रस्ततो राजा सुनन्दनः। चकोरो वटको यत्र शिवस्वातिररिन्दमः। तस्यापि गोमतीपुत्त्रः पुरीमान् भविता ततः। मेदशिराः शिवस्कन्दो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः। विजयस्तत्सुतो भव्यश्चन्द्रवीर्य्यश्च सोमधिः। एते त्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्य्यब्दशतानि च। षट्पञ्चाशच्च ४५६ पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन!। सप्ताभीरा आवभृत्या दश गर्द्दभिनो नृपाः। कङ्का षोडश भूपाला भविष्यन्त्य-

तिलोलुपाः। ततोऽष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्द्दश तुरुष्ककाः। भूयो दश गुरुण्डाश्च मौना एकादशैव तु। एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं दश वर्षशतानि च। नवाधिकाञ्च नवतिं १०९९ मौना एकादश क्षितिम्। भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग! त्रीणि ३०० तैः संस्थिते ततः। किलकिलायां नृपतयो भूतनन्दोऽथ वङ्गिरिः। शिशुनन्दिस्तु तद्भ्राता यशोनन्दिः प्रवीरकः। भोक्ष्यन्त्येते वर्षशतं भविष्यन्त्यधिकानि षट् १०६। तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च बाह्लिकाः। पुष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च। एककाला इमे भूपाः सप्तान्ध्राः सप्त कोशलाः। वैदूरपतयो भाव्या नैषधास्तत एव हि। मागधानाञ्च भविता विश्वस्फूर्जिः पुरञ्जयात्। करिष्यत्यपरान् वर्णान् पुलिन्दयदुमद्रकान्। प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्म्मतिः। वीर्य्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि। अनुगङ्गमाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम्। सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः। व्रात्याद्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः। सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम्। भोक्ष्यन्ति शूद्रा व्रात्याद्या म्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्च्चसः। तुल्यकाला इमे राजन्! म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः। एतेऽधर्म्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः। स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः। उदितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वाल्पकायुषः। असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसाऽऽवृताः। प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छराजन्यरूपिणः। तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः। अन्योऽन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीड़िताः" १ अ०।

"ततश्चानुदिनं धर्म्मः सत्यं शौचं क्षमा दया। कालेन बलिना राजन्! नङ्क्ष्यत्यायुर्बलं स्मृतिः। वित्तमेव कलौ नॄणां जन्माचारगुणोदयः। धर्म्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि। दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके। स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि। लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम्। अवृत्त्या न्यायदौर्ब्बल्यं, पाण्डित्ये चापलं वचः। अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव च। स्वीकार एव चोद्वाहे, स्नानमेव प्रसाधनम्। दूरे वार्य्ययनं तीर्थं लावण्ये केशधारणम्। उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि। दाक्ष्ये कुटुम्बभरणं, यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम्। एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले। ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः। प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्म्मिभिः। आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम्। शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टि (आँटि) भोजनाः। अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति दुर्भिक्षकरपीड़िताः। शीतवातातपप्रावृड्हिमैरन्योन्यतः प्रजाः। क्षुत्तृड्भ्यां व्याधिभिश्चैव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया। त्रिंशद्विंशति वर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम्। क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः। वर्णाश्रमवतां धर्म्मे नष्टे वेदपथे नृणाम्। पाषण्डप्रचुरेऽधर्म्मे दस्युप्रायेषु राजसु। चौर्य्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु। शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु। गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु। अणुप्रायेष्वोषधीषु शमीप्रायेषु स्थाणुषु। विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु। इत्थं कलौ गते प्राये जनेषु खरधर्म्मिषु। धर्म्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति। चराचरगुरोर्व्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः। धर्म्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्म्मापनुत्तये। शम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः। भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति। अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः। असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्य्यगुणान्वितः। विचरन्नाशुना क्षौण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः। नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति। अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै। वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धानिलस्पृशाम्। पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु। तेषां प्रजा विसर्गश्च स्थविष्ठः सम्भविष्यति। वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते। यदाऽवतीर्णो भगवान् कल्किर्धर्म्मपतिर्हरिः। कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी। यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती। एकराशौ समेष्यन्ति भविष्यति तदा कृतम्। येऽतीता वर्त्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः। ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशजाः सोमसूर्य्ययोः। आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम्। एतद्वर्षसहस्रन्तु शतं पञ्चदशोत्तरम्" "यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम्। तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः"। अनुपदमधिकमुक्तम्। अधिकं कलिस्वभावादिकं कल्किशब्दे वक्ष्यते।

कलियुगे च शककर्त्तारः षट् यथोक्तं ज्योतिर्विदाभरणे "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ धराधिनाथौ विजयाभिनन्दनः। इमेऽनु नागार्ज्जुनमेदिनीपतिर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ"। तेषां शककालश्च शकशब्दे वक्ष्यते।

कलौ वर्ज्यधर्म्माः निर्णयसिन्धावुक्ता यथा—

"बृहन्नारदीये । "समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा । देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः । मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा । दत्ताऽक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यं नरमेधाश्वमेधकौ । महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः । इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः" । कमण्डलुः "सोदकञ्च कमण्डलुम्" इत्युक्तः मृण्मयो वा । दत्ता ऊढा । "ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्व्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति" हेमाद्रौ वचनात् । "ऊढा पुरुषसंयोगात् क्षते देयेति केचन" इत्यादिभिर्विशाखलोक्ता । हेमाद्रौ ब्राह्मे "गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा । नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः" । गोत्रात् गोत्रजायाः पितृष्वसुः, मातुः सपिण्डात् मातुलात्, तत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्य्यः । तेन यानि तद्विधायकानि, तानि युगान्तरविषयाणि । तथा च व्यासः । "तृतीयां मातृतः कन्यां, तृतीयां पितृतस्तथा । शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः" इति कलौ निन्दामाह । मातृतस्तृतीयां मातुलकन्यामित्यर्थः । उक्तञ्चैतत् प्राक् । मद्यं "स्त्रीभ्यः सुरामाचामम्" इत्यादिना विहितमपि वर्ज्यम्" हेमाद्रौ आदित्यपुराणे "विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् । बालायाः क्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः । कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः । आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् । द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः । महाप्रस्थानगमनम्, गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे । सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः । अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः । वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा । प्रायश्चित्तविधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् । संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकिनिष्कृतिः । वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः । सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि । अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः । परोद्देशात्मसंत्याग उच्छिष्टस्यापि वर्ज्जनम् । प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय, संकल्पश्च सधर्मकः । अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च । शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा । षड्भक्तानशने चाथ हरणं हीनकर्म्मणः । पृथ्वीचन्द्रोदये "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम् । भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः । शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिशीलता । आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनिकता तथा । प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां परजायापरिग्रहः । ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया । बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिनोदितः । यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः । नवोदके दशाहञ्च दक्षिणा गुरुचोदिता । ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च । भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा । गोतृप्तिशिष्टपयसि शिष्टैराचमनक्रिया । पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् । यतेः सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्त्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः" । सुराग्रहणस्य तत्कर्त्तुः संग्रहो व्यवहारः । न च मद्यं चेति सामान्येन निषेधेनास्योपसंहार इति वाच्यम् । निषेधस्य निवृत्तिफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात्, मा हिंस्यादित्यस्य न ब्राह्मणं हन्यादित्यनेनोपसंहारे हिंसान्तरस्य दोषापत्तेश्च । निरूपितं चैतद्धेमाद्रिणाप्यलमत्युपरम्यते । "एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः" इत्युक्तेः अघस्य अशौचस्य सङ्कोचः "न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते" इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानम् उपदेशः । "कलौ कर्त्तैव लिप्यत" इति व्यासोक्तेः पतितसंसर्गदोषे सत्यऽपि पातित्यं नेत्यर्थः इति केचिदाहुः । ते मूर्खाः मानाभावात् । तेनायमर्थः । तत्संसर्गी तु पञ्चमः स्तेयञ्च इति तदन्यानि महापातकानि ब्रह्मवधसुरापानगुरुतल्पाभिगमनानि त्रीणि, तेषां कामकृतानां प्रायश्चित्तं कलौ न, तेषु कामतोमरणान्तस्यैवोक्तेः । तत्स्थाने द्वादशाब्दं, द्विगुणं त्वात्मनो ब्रह्मवधनिमित्ते च चतुर्विंशत्यब्दमिति चतुर्गुणद्वादशाब्दापत्तेस्तस्य च "चतुर्णां नास्ति निष्कृतिरिति" निषेधात्संसर्गिणो व्रतस्यैवोक्तेः । "स्तेये च राज्ञो वधकर्त्तृत्वादात्मब्रह्मवधापत्तिः । अतो द्वैगुण्ये युक्तोऽधिकारः । न च विधित्वं, निषेधबाधात् । आत्मवधदोषापवादेऽपि ब्रह्मवधाभावात् युगान्तरदोषसाम्येऽपि कलौ दोषाधिक्यात् । एतद्विप्रपरम् । असवर्णान्या सवर्णा क्षत्रियादिस्तया दुष्टैः । अयोनौ शिश्नादौ । "स्त्रियस्तथा परित्याज्याः विप्राग्र्या गुरुगाश्च याः" इत्युक्तेस्त्यागः । परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थं आत्मत्यागः । यद्वा परो-

द्देशात्मा त्यागोदानं मनसा पात्रमुद्दिश्येत्युक्तम् । उद्दिष्टस्य त्यक्तस्य वर्ज्जनम् प्रतिपक्षसमर्थोऽपीत्युक्तम् । वेतनग्रहणेन प्रतिमापूजा । "स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः" इत्युक्तः स्पर्शः । पठति "उपोषितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्"इत्युक्तमचौर्य्यम् । आपदि सवार्दिवृत्तिः, मुखेनैव धमेदग्निमित्युक्तं धमनम् । "दशाहेनैव शुध्येत भूमिष्ठं च नवोदकम्" इत्युक्तौ दशाहः । "गुरवे तु वरं दत्त्वा" इत्युक्ता दक्षिणा । शूद्रेषु दासगोपालेति । "कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं यच्च दुग्धेन पाचितम् । एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत्" इत्यपरार्कं सुमन्तूक्ता शूद्रस्य पाकक्रिया । "पितापुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः" इत्युक्तः । सायंगृहत्वम् "विधूमे सन्नमुषले" इत्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रेण तु । "अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च । अनिकेता निराहारा ये तु सायंगृहास्तु ते" इति पुराणोक्तो निषिद्धः, तेनास्नातशीलपान्थादेः श्राद्धादौ विनियोगो न कार्य्यः । कलौ एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः । निगमः । "अग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम् । देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्" । अग्निहोत्रं तदर्थमाधानम् । एतच्च सर्वाधानपरम् । "अर्द्धाधानं स्मृतं श्रौतं स्मार्त्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः । सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रितेति" लौगाक्षिवचनादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् एतेन "चत्वार्य्यब्दसहस्राणि चत्वार्य्यब्दशतानि च । कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः । संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विजानतेति" व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवलः "यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते । संन्यासञ्चाग्निहोत्रञ्च तावत्कुर्य्यात् कलौ युगे" इति । संन्यासस्त्रिदण्डः केचित्" ।

दत्तौरसेतरेषान्त्वत्र दत्तपदं कृत्रिमस्याप्युपलक्षणम् "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च"कलिधर्म्मे पराशरस्मरणात् इति दत्तकमीमांसादिमतम् । दत्तकचन्द्रिकामतं वक्ष्यते । समुद्रयात्रास्वीकारोऽप्यत्र तीर्थयात्राद्युपधर्मपरः तथा हि ।

"योषितस्यापीत्यनेन कृतप्रायश्चित्तस्यैव संव्यवहपदवाच्यव्यवहार्य्यतानिषेधेन यत्र विषये समुद्रनौयानं निषिद्धं तत्रैव विषये कृतप्रायश्चित्तस्याप्यसंव्यवह इति प्रतिपादितम् । अत्र योषितत्वोक्त्यैव प्रायश्चित्तनिमित्तीभूतपापनिषय आवेश्यते तद्विषयस्य पापावेदकशास्त्रादेव, समुद्रगमनमात्रे च कुत्रापि शास्त्रे प्रायश्चित्ताद्यदर्शनात् न तस्य निषिद्धता, किन्तु तद्गमनकाले म्लेच्छादिस्पृष्टजलाद्यशेषण एव, तत्पापापनोदनाय तु कृतेऽपि प्रायश्चित्ते न तद्यावः संव्यवह इत्येव कल्पयितुमुचितम् योषितस्यापीति पदस्वारस्यात् । अन्यथा समुद्रनौगमनमात्रे संव्यवह इत्येवाभिदध्यात् । न च तथाभिहितम् । न च "समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । इत्युपक्रम्य "इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः" इति वृहन्नारदीयवचने समुद्रयात्रास्वीकारस्य कलौ निषिद्धत्वोक्तेः निषिद्धातिक्रमे च "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति"इति या०स्मृतौ कृतमयस्तथाचरणे पातित्यप्रतिपादनात् तद्विषय एव प्रायश्चित्ताचरणसम्भवेन तत्रैव योषितस्यापीत्यस्यावकाश इति वाच्यम् वृहन्नारदीयवचने उपसंहारे "इमान् धर्मान्" इत्युक्तेः धर्म्मरूपसमुद्रयात्रास्वीकारस्यैव कलौ निषेधात् वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य निषेधाभावेन तद्विषयकत्वासम्भवात् । स्मर्य्यते च ब्रह्महत्यादिपापापनोदनार्थं समुद्रगमनं पराशरेण,— प्रायश्चित्तप्रकरणे"शतयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् । रामचन्द्रसमादिष्ट-नल-सञ्चय-सञ्चितम् । सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति" इत्यन्तेन । न चाप्यत्र समुद्रसेतुदर्शनस्यैव ब्रह्महत्यानाशकत्वं मुख्यं, समुद्रयात्रास्वीकारं विना शतयोजनाय तस्य सेतोर्दर्शनासम्भवेन आक्षेपेणैव तद्गमनलाभात् । अन्यथा सेतोर्यत्किञ्चिदंशमात्रस्य तथात्वे "शतयोजनमायतम्" इति विशेषणमनर्थकं स्यात्, तथा च शतयोजनविस्तारायतसेतुबन्धदर्शनस्यैव प्रकृतब्रह्महत्यापापनाशकत्वं न तु यत्किञ्चिन्मात्रदर्शनस्य, पापप्राबल्येन परिश्रमप्राबल्यस्यापेक्षितत्वात् किन्तु एकादश्यादिव्रतस्येव यत्किञ्चिन्मात्रदर्शनस्यातिदिष्टब्रह्महत्यानाशकत्वम् युक्तम् । अतएव "यो भूय आरभते तस्य फले विशेषः" इति जैमिनिना सम्यगायासे फलबाहुल्यं निर्णीतम्, निर्णीतञ्च ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्य्येण, सम्यगायासादिना अनुष्ठिताश्वमेधाद्यपेक्षया तत्तद्यागविद्याबोधकवेदाध्यायिनोऽतिदिष्टब्रह्मवधादिनाशकत्वम् । एवञ्च प्रकृतब्रह्महत्यायाः अपनोदनार्थं शतयोजनदीर्घविस्तारसेतुदर्शनं स्मृतौ विहितम् । तेनैव च समुद्रनौगमनमर्थापत्तिलभ्यम् एवं द्वारवत्यादितीर्थयात्राङ्गमपि समुद्रयान-

गमनमर्थापत्तिप्रमाणलभ्यम् । एवञ्च दैवयसमुद्रयानस्यैव धर्म्मरूपतया विहितस्य कलौ निषेधः वृहन्नारदीयवचने कमण्डलुविधारणादिभिः पुण्यापरपर्य्यायधर्म्मसाधनत्वेन धर्म्मरूपैः समभिव्याहारेण पठितत्वात् धर्म्मरूपस्यैव समुद्रयानस्य निषिद्धत्वौचित्यात् "प्रायेण समानरूपाः सहचरा भवन्ति" इति न्यायात् । एतेन वृहन्नारदीये "समुद्रयातुः स्वीकार" इति पाठे रघुनन्दनमाधवाचार्य्यादिबहुनिबन्धकारसम्मते स्थिते निर्णयसिन्धौ समुद्रयातुः स्वीकार इति क्वाचित्कपाठस्तु अनाकरोऽनुचितश्च, तथा सति समुद्रयातुर्जनस्य स्वीकाररूपव्यवहारस्य धर्म्मरूपत्वाभावेन "इमान् धर्मान्" इत्यभिधानस्यायुक्तत्वापत्तेः । ततश्च धर्मार्थसमुद्रयात्रा-स्वीकारस्यैव निषिद्धतया वाणिज्यराजाज्ञादिनिमित्तकस्य तस्य कुत्राप्यनिषेधात् तत्समये म्लेच्छादिगुरुतरसंसर्गे सन्ध्यावन्दनादित्यागे च तत्पापापनोदनार्थं शोधितस्यापि (कृतप्रायश्चित्तस्य) न संग्रह इत्यत्रैव आदित्यपुराणवचनतात्पर्य्यम् । यथा च "कामतोऽव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते, इति याज्ञवल्क्येन पातकविशेषे प्रायश्चित्ताचरणेऽपि अव्यवहार्य्यताऽभिहिता, तत्समानन्यायात् अत्रापि प्रायश्चित्ताचरणेऽपि न व्यवहार्य्यतेति युक्तमुत्पश्यामः । एवञ्च समुद्रनौगमनकाले सन्ध्यादिकर्त्तुः । म्लेच्छादिभिर्गुरुतरं संसर्गमकुर्वतश्च प्रायश्चित्तज्ञापकशास्त्राभावात् न अव्यवहार्य्यता,नापि प्रायश्चित्ताचरणम् । ततश्च "उषित्वा यत्र कुत्रापि स्वधर्म्मं प्रतिपालयन् । षट्कर्माणि प्रकुर्वीतेति धर्म्मस्य निश्चयः" इति स्मृतौ यत्र कुत्रापि वासेऽपि स्वधर्म्मानुष्ठाने पापशून्यत्वमुक्तं उपपन्नम् । अतएव कलौ वाणिज्याद्यर्थसमुद्रयाने शिष्टाचारोऽपि दृश्यते । तथा हि कलियुग नृपवत्सराजामात्ययोर्यौगन्धरायणवाभ्रव्ययोर्युद्धार्थं वत्सराजाज्ञया समुद्रयानं रत्नावलीनाटके वर्णितम्, वर्णितञ्च भाषावत्तीपुस्तके श्रीमन्ताभिधवणिजस्तत्पितुश्च इतो वङ्गदेशात् सिंहलगमनम् । न च तद्गमनं तदा केनापि विगीतम् । यदि तद्विगीतं स्यात् तदा ते हि शिष्टाः कथं तत् कुर्युः । इदानीन्तनानां विमानन्तु म्लेच्छभूरिसंसर्गाद्भूयैवेति एतन्मूलकमेव इदानीमपि अन्यैर्दाक्षिणात्य शिष्टैर्वाणिज्याद्यर्थं सिंहलादिगमनमनुष्ठीयते । अतः समुद्रयानगमनमात्रं निषिद्धमिति तु रिक्तं वचः! ततश्च धर्मार्थसमुद्रयानगमनमेव कलौ निषिद्धमित्यायातम् । तद्गमनकाले च यदा म्लेच्छादिभिर्गुरुतरसंसर्गः सन्ध्यादित्यागश्च तदैव प्रायश्चित्ताचरणेऽपि द्विजानामव्यवहार्य्यता शूद्राणान्तु प्रायश्चित्ताचरणे व्यवहार्य्यतैव द्विजपदस्वारस्यात् अन्यथा लोकस्याश्वौ त्विसभिदध्यात् । इत्येव द्विजेभ्यः शूद्राणां विशेष इति दिङ्मात्रमुपदर्शितम्" २ कलिकालाधिष्ठातृदेवभेदे च तस्योत्पत्तिर्यथा "प्रलयान्ते जगत्स्रष्टा ब्रह्मा लोकपितामहः ससर्ज घोरं मलिनं पृष्ठदेशात् स पातकम् । स चाधर्म्म इति ख्यातस्तस्य वंशानुकीर्त्तनात् । श्रवणात् स्मरणाल्लोकः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या मार्ज्जारलोचना । तस्याः पुत्त्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः । स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्त्रञ्च कन्यकाम् । निकृतिं जनयामास तयोः क्रोधः सुतोऽभवत् । स हिंसायां भगिन्यान्तु जनयामास तं कलिम् । वामहस्तधृतोपस्थं तैलाभ्यक्ताञ्जनप्रभम् । काकोदरं करालास्यं लोलजिह्वं भयानकम् । पूतिगन्धिं द्यूतमद्यस्त्रीसुवर्णकृताश्रयम् । भगिन्यान्तु दुरुक्त्यां स भयं पुत्त्रञ्च कन्यकाम् । मृत्युं संजनयामास तयोस्तु निरयोऽभवत् । यातनायां भगिन्यान्तु लोभपुत्त्रायुतायुतम् । इत्थं कलिकुले जाता बहवो धर्म्मनिन्दकाः" इति कल्किपुराणे १ अ० ।

तस्य नलं प्रति द्वेषभावस्तच्छरीरे प्रवेशश्च भा० व० ५८,५९ अ० वर्णितः । यथा

"ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् । गत्वा हि वरयिष्ये तां मनो हि मम तां गतम् । तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः । वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः । एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः । देवानामन्त्र्य तान् सर्व्वानुवाचेदं वचस्तदा । देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमविन्दत । तत्र तस्या भवेन्न्याय्यं विपुलं दण्डधारणम् । एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः । अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो वृतः । का च सर्व्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् । यो वेद धर्म्मानखिलान् यथावच्चरितव्रतः । योऽधीते चतुरो वेदान् सर्व्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्म्मतः । अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं धृतिर्दानं तपः शौचं दमः शमः । ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे । एवं रूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना । एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ! । कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुले ह्रदे । एवमुक्त्वा कलिं देवा

द्वापरश्च दिवं ययुः। ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत्। संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर!। भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते। त्वमप्यक्षान् समाविश्य साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि" ५८।

"एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह। आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः। स नित्यमन्तरं प्रेप्सुर्निषधेष्ववसच्चिरम्। अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम्। कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्त नैषधः। अकृत्वा पादयोः शौचं, तत्रैनं कलिराविशत्। स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च। गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै। अक्षद्यूते नलं जेता भवान् हि सहितो मया। निषधान् प्रतिपद्यस्व जित्वा राज्यं नलं नृपम्। एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्यगात्। कलिश्चैव वृषोभूत्वा गवां पुष्करमभ्यगात्। आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा। दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्रातृ वृषेणेति मुहुर्मुहुः। न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः। वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत। हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम्। आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा" ५९। अधिकं कर्कोटकशब्दे उक्तम् "कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च। ऋतपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्"। भा०व०। २विभीतकवृक्षे (वयडा) तस्य नलप्रधर्षणार्थं कलिनाश्रितत्वात्तथात्वम्। "विभीतकमधिष्ठाय यथाभूतेन तिष्ठता। तेन भीमभुवो भीरुः स राजर्षिरधर्षि न। तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः। कलुषं कलिरन्विष्यन्नवशात् सोऽहस्सरान् बहून्" नैष०। ४कलहे। "मुकुरुपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम्। वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ! कलिरेष महांस्त्वयाऽद्य दत्तः" माघः। ५शूरे ६युद्धे च हेमच०। द्यूतविषये ७एकाङ्कयुक्तपाशकपाशके। यस्मिन् अन्तपार्श्वे एकाङ्कचिह्नमस्ति तस्मिन् अन्तभागे। कलिना दृष्टं साम कलेरपत्यादि वा ढक्। कालेय तद्दृष्टे सामनि तदपत्यादौ। ७कोरके स्त्री अमरटीका वा ङीप्।

कलिक पुंस्त्री कल+मत्वर्थे ठन्। वकभेदे (कोँचवक्) शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

कलिका स्त्री कलिरेव स्वार्थे कन्। १कोरके (कडि) अस्फुटितपुष्पे अमरः। "वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम्" "असकलकलिकाकुलीकृतानि स्खलनविकीर्णविकाशि-केसराणाम्" माघः। "मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले" सा० द०। "चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः" शकु०। "सकलिका कलिकामजितामपि" रघुः। कलोर्ध्वभेदः साध्यतयाऽस्त्यस्य ठन्। वीणामूले हेमच० तस्य कलसाधनत्वात् तथात्वम्। कलैव स्वार्थे कन्। २कलाशब्दार्थे। "तन्यन्ते कलिका यत्रास्तत्कालिविषयः स्मृताः" मि० शि०। कलिकापूर्व्वम्। "प्रथममपरचरणसमुत्थं श्रयति स यदि लक्ष्म। इतरदितरगदितमपि यदि च तुर्य्यम्। चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा" वृत्तर० उक्ते ४छन्दोभेदे च। ५पदसन्ततियुक्तरचनाभेदे सा च गोविन्दवीरुदावलीतच्छास्त्रयोर्दर्शिता यथा "स्युर्मङ्गलकलिकारम्भे श्लोकस्तु युगशः स्मृताः। अन्यासां कलिकानान्तु भवन्त्येकैकशोहि ते। पूर्त्तौ द्वौ कलिकाभिस्तु वीरुदस्तुल्यसंख्यकाः। कला नाम भवेत्तालनियता पदसन्ततिः। कलाभिः कलिका प्रोक्ता तत्भेदाः षट् समीरिताः। कलिका चण्डवृत्त्याख्या द्विगादिगणवृत्तका। तथा त्रिभङ्गी वृत्त्याख्या मध्या मिश्रा च केवलेति"। चण्डवृत्ते दशधा संयुक्तवर्णाः। अत्र संयुक्तवर्णानां नियमो दशधा च ते। मधुरश्लिष्टविश्लिष्टशिथिलद्व्यादिलक्षणौ। भिद्यन्ते ह्रस्वदीर्घाभ्यां ते दर्श्यन्ते स्फुटं यथा। ह्रस्वानुमधुरसंयोगाः शङ्कराङ्कुशकिङ्कराः। तस्मात्तु श्लिष्टसंयुक्तादर्पकर्परसर्पवत्। मतोविश्लिष्टसंयुक्ता भक्तकल्याणवक्त्रयः। तथा शिथिलसंयुक्ताः पश्यकश्यपवश्यवत्। प्रोक्ता द्व्यादियुता मन्द्रमन्द्रागुन्द्रा प्रसन्द्रवत्। गन्धादान् ह्रादिषु युक्तभेदान् केचित् समूचिरे। दीर्घानुक्ताङ्ककार्पासं बाल्यं वैश्यस्य बाह्यकमिति"। कलापरिमाणमुक्तम्। "अधिकास्ते स्मृतःषष्ट्यूना द्वादशतः कलाः। एताभ्यो नाधिकाः कार्य्यान्यूनाश्चापि न पण्डितैरिति"। तत्र तावच्चण्डवृत्तकलिका द्विविधा मन्दोविशिखश्चेति भेदात् तत्र रथाद्विषष्टिभेदस्य नखस्येह वर्त्तितादयोनव भेदा स्वीकृताः "वर्त्तितं वीरभद्रस्य समयोऽच्युतउत्पलम्। तुरङ्गः श्रीगुणरतिस्तथा मातङ्गखेलितम्। तिलकश्चेति कलिकानखस्येहोदिता नव इत्युक्तेः अथ विशिखः पङ्कजकुन्दचम्पकयज्ञुलवकुलभेदात् पञ्चविधः तेष्वादिमं पद्मं पङ्केरुहसितकञ्जपाण्डूत्पलेन्दीवरारुणाम्भोरुहकह्लारभेदात् षड्विधम् अन्तिमं वकुलन्तु भासुरमङ्गलभेदात् द्विविधमित्येकादशभेदो विशिखः पङ्केरुहं सितकञ्जं तथा पाण्डूत्पलं परम्" इन्दी-

वराहवामभोजे कल्हारश्चेति षड्विधम्। रैवङ्गदेन कथितं पञ्चमेव मनीषिभिः। चम्पकं वकुलं कुन्दं बकुलं द्विविधं तथा। इति पञ्चविधश्चापि विविधस्तोयसंख्यकाः” इत्युक्तेः एवं चण्डवृत्तकलिकाविंशतिधा गृहीताः अथ पञ्चधा हि-गादिनवदशकलिका मञ्जरीत्यभिहिता क्रमात् कोरक-गुच्छकसंफुल्लगुल्मगन्धाख्या तथाचाय कोरकगुच्छकुसुमानि गृहीतानि” कोरकोगुच्छकस्तु मे मञ्जरी त्रिविधा तु” इत्युक्तेः। त्रिभङ्गी कलिका तु शिखरिण्यादिपूर्वा बोद्धा तथाचाय दण्डकपूर्वा विदग्धपूर्वा च गृहीता“दण्डकाख्या विदग्धाख्या त्रिभङ्गी द्विधा मता” इत्युक्तेः अथ मिश्र-कलिका“कलिका गद्यसंपृक्ता सप्तविभक्तिका वा अक्षरमयी सर्वलघ्वी चेति द्विभेदा केवला चेत्यष्टौ तदेवं षड्भ्योमहा-कलिकाभ्यः अष्टाविंशतिरिह कलिका गृहीताः। रथादय एकादश नवभेदाः संफुल्लगन्धौ मञ्जरीभेदौ शिखरिण्या-दयः त्रिभङ्गीभेदा मध्यकलिका च त्यक्ताश्चारुताधिक्य-विरहात्” ।

कलिकापूर्व न० कलिकया अंशेन जन्यमपूर्वम्। परमापूर्वजनके अङ्गजन्यापूर्वभेदे। तत्साधने युक्तिः तत्त्व-चिन्तामणिमाथुर्य्योर्दर्शिता यथा—

“नन्वेवमाग्नेयादीनां षण्णां क्षणिकत्वात् योग्यतानवगतौ परमापूर्वकारणत्वानवगमे कथमपूर्वकल्पनम्? इति चेत् काम्येऽपूर्वसाध्यत्वस्थितावाग्नेयादौ तद्द्वारासाधनत्वस्य योग्यत्वसम्भवात् न तु प्रथमम्” तत्त्वचि०। व्याकृतं चैतत् मथुरानाथेन यथा—

“ननु फलसाधनतान्वये फलसमयस्थायित्वतादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपालयागैन्द्रदधियागैन्द्रपयोयागात्मकयागत्रयरूपस्य, दर्शस्य, आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागात्मकयागत्रयरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरकलिकापूर्व्वत्रयं विना षड्जन्यैकपरमापूर्व्वजनकत्वमनुपपन्नं युगपदाग्नेयादीनां षण्णामसम्भवादतः ‘दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः” इत्यादि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या तत्र परमापूर्व्वनाश्यं कलिकापूर्व्वषट्कं कल्प्यते इति तत्र सिद्धान्तो व्याहृतः योग्यताज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं परमापूर्व्वसाधनत्वान्वयस्यैवासम्भवादित्याशङ्कते नन्वेवमिति। एवं-साधनत्वान्वये निरुक्तान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे। क्षणिकत्वादिति आशुविनाशित्वादित्यर्थः। परम्पराघटकानुपस्थितेश्चेति शेषः। कथमिति। कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनतान्यथानुपपत्तेः कलिकापूर्व्वकल्पनम्? इत्यर्थः। यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि परमापूर्व्वसाधनत्वान्वयस्तदा परमापूर्व्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्यापि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्व्वस्यापि कल्पनया? इति भावः। न च तत्रापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणि न कल्प्यन्ते अपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात् कलिकापूर्व्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः प्रथमन्तु प्रधानविधिवाक्यं मूकमेवेति वाच्यम् अपसिद्धान्तात् “आग्नेयाष्टाकपालोऽमावास्यायाम्” इत्यादिप्रत्येकबोधकवाक्यानां दर्शपौर्णमासबोधकतया कलिकापूर्व्वाबोधकत्वाच्चेति निष्कर्षः। आशुविनाशित्वेन प्रतिबन्धितकर्म्मणि बहूपेक्ष्य फलस्य कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं तद्रूपावच्छिन्नफलसाधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता प्रकृते च प्रधानविधिना कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वं बोध्यते, तथाच कार्य्यत्वरूपेण तज्जनकता दर्शादीनां ग्राह्या, तत्र च परमापूर्वत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानेऽपि न कार्य्यत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं, कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य दर्शाद्यव्यवहितक्षणेऽपि सम्भवादतःपरमापूर्वसमयस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण सामान्यतस्तत्साधनत्वग्रहः, उत्तरकालन्तु स्वर्गसमयस्थायिकार्य्यान्तराजनकस्य तादृशकार्य्यजनकत्वं परमापूर्वजनकतयैव पर्य्यवस्यति, तत्र सामान्यतः सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशित्वादतः परम्परया जनकत्वं, तच्चावान्तरव्यापारं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलिकापूर्वाणि कल्प्यन्ते, स्वर्गस्य च देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानात्तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न तत्साधनत्वग्रहसम्भव इति गूढाभिसन्धिना समाधत्ते काम्य इति “दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः” इति काम्यविधावित्यर्थः। अपूर्वसाध्यत्वस्थिताविति कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्वसाध्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्येति परमापूर्वद्वारा साधनत्वस्येत्यर्थः, सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वये इति शेषः। योग्यतासम्भवात् योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति। न तु परमापूर्वसाध्यत्वं विनेत्यर्थः। स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन काला-

न्तरभावित्वप्रतिसन्धानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्य योग्यतात्वात् कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य देहान्तरभावित्वप्रतिसन्धानादित्यभिसन्धिः । एतच्चापाततः स्वर्गस्य कालान्तरभावित्वाप्रतिसन्धाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रतिसन्धाने वा स्वर्गसाधनत्वान्वयेऽप्यपूर्व्वोपस्थितिं विना योग्यताज्ञानसम्भवात् । केचित्तु "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकामः" इत्यत्र विधिप्रत्ययस्य कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वसामान्य एव शक्तत्वात् प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमस्ततः कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः, न तु प्रथममेव परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः । न च प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमेऽपि तत्र परमापूर्व्वपर्य्यन्तस्थायित्वं न स्फुरितमिति वाच्यं द्वितीयबोधे परमापूर्व्वस्वर्गपर्य्यन्तस्थायित्ववत् प्रथमबोधे कलिकापूर्व्वस्य स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिव्यापारसमयस्थायित्वभाने बाधकाभावादिति समाधत्ते कास्य इति । "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम" इति काम्यविधावित्यर्थः, अपूर्व्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वस्यापि वाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, तद्द्वारा साधनत्वस्येति कलिकापूर्व्वद्वारा परमापूर्व्वसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्वय इति शेषः । योग्यतासम्भवात् प्रथमं योग्यताज्ञानसम्भवात्, न तु प्रथममिति परमापूर्व्वसाधनत्वावगम इति शेषः । न चैवं प्रतीतपरमापूर्व्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणां कल्प्यत्वमिति सिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणामेव प्रथमान्वयबोधविषयत्वम् इत्येव तदर्थात् इति भावः" इत्याहुः । नन्वेकस्मिन्नेव परमापूर्व्वे स्वर्गे च दर्शपौर्णमासयोः केन रूपेण जनकत्वमिति चेदुच्यते दर्शपौर्णमासोभयसाधारणेन दर्शपौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशेषेण विजातीयापूर्व्वं विजातीयस्वर्गञ्च प्रति जनकत्वं, विजातीयापूर्व्वजनकतावच्छेदकतयैव तद्वैजात्यसिद्धिः, न च दण्डचक्रन्यायेन दर्शपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वमस्तु केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाद्वा फलानुत्पादस्य परस्परव्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्यं कार्य्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात् दर्शत्वादेर्जनकतावच्छेदकतापर्य्यन्तस्य विध्यर्थत्वाभावात् । न च तथापि दर्शत्वादिप्रत्येकधर्म्ममादाय विनिगमनाविरहात् कार्य्यकारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यम्, केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाच्च फलोत्पादस्य वारणाय कार्य्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव विनिगमकत्वात्, यदि च पौर्णमासं विना कृते दर्शे दर्शत्वस्य, दर्शं विना कृते च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं नाभ्युपेयते किन्तु दर्शपूर्व्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं, पौर्णमासोत्तरकृत एव दर्शे दर्शत्वमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शत्वपौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वं, न व्यापकजात्या, अतिरिक्तकल्पने गौरवात् अतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहेण कार्य्यकारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात् । अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते दर्श एव दर्शत्वं, तदा दर्शत्वेनैव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतुतया ? न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति वाच्यं केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं दर्शोत्पादप्राक्काल एव परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तेरेव विनिगमकत्वादिति चेन्न "दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम" इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि हेतुत्वबोधनात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य पौर्णमासावृत्तित्वात् । एतेन पयोयागात्मकदर्शचरमयागस्यैव पयोयागत्वेन हेतुत्वमस्त्वित्यपि निरस्तम् । दर्शपौर्णमासत्वाक्रान्तानामन्येषामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात् । अथोभयसाधारणवैजात्येन हेतुतापक्षे जातेरव्याप्यवृत्तितया आग्नेयादियागषट्कस्य एव आग्नेयादियत्किञ्चिद्यागानन्तरं परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वात् एवं दर्शत्वपौर्णमासत्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि पौर्णमासानन्तरं दर्शान्तर्गतयत्किञ्चिद्यागे कृत एव परमापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेन्न परमापूर्व्वव्यापारीभूतानां कलिकापूर्व्वषट्कानामपि तत्तद्रूपेण दण्डचक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्व्वषट्कानां समस्ततया वा तदभावादेव तत्र परमापूर्व्वानुत्पादात् । ननु तथापि दर्शपौर्णमासस्थले कियन्त्यपूर्व्वाणीति चेदत्र प्राहुः—प्रथमतः पौर्णमासत्रयेण प्रत्येकं कलिकापूर्व्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्व्वं जन्यते एवं दर्शत्रयेणापि प्रत्येकं कलिकापूर्व्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्व्वं जन्यते, ततस्ताभ्यां परमापूर्व्वाभ्यां चरमं परमापूर्व्वान्तरं जन्यते इति नवापूर्व्वाणीत्याहुः । नव्यास्तु मध्यमपरमापूर्व्वद्वये मानाभावात्

षड्भिः कलिकापूर्व्वैरेव चरमं परमापूर्व्वं जन्यते इति सप्तापूर्व्वाणि। न च पूर्व्वपूर्व्वक्रियाभिर्जनितैः पञ्चभिः कलिकापूर्व्वैः सह चोत्तरक्रियैव चरमं परमापूर्व्वं जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्व्वेणेति वाच्यं तथा अपि स्वोत्तराङ्गदक्षिणादानादिसाचिव्येनैव परमापूर्व्वजनकत्वोपगमेन तावत्कालानवस्थितया चरमकलिकापूर्व्वस्वीकारात्, दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गस्य साक्षादेव परमापूर्व्वहेतुर्नतु तत्र द्वारापेक्षेति प्राहुः। उच्छृङ्खलास्तु षड्भ्यः कलिकापूर्व्वेभ्य एव स्वर्गोपपत्तेः परमापूर्व्वे मानाभावः। न च स्वर्गं प्रति षण्णामपूर्व्वाणां षडपूर्व्वसम्बन्धेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यं, तथापि परमापूर्व्वं प्रति षडपूर्व्वाणां षडपूर्व्वसम्बन्धेन दर्शपौर्णमासयोर्वा हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्व्वाणां सम्बन्धत्वन्तु मतद्वय एव। यदि षडपूर्व्वाणामपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्व्वत्वेनैव। इत्थं षट्कत्वेनेत्यन्यदेतदित्याहुः। (अपूर्व्वशब्दे परमापूर्व्वखण्डनमेतन्मतानुसारेणैवोक्तमिति बोद्धव्यम्) तदसत्, परमापूर्व्वानभ्युपगमे दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य स्वर्गोपयोगित्वानुपपत्तेः न हि दक्षिणादानं साक्षात् स्वर्गहेतुः, अङ्गत्वात् आशुविनाशित्वाच्च तज्जन्यस्य पृथगपूर्व्वस्य स्वीकारे किमपराद्धं परमापूर्व्वेण ?। परमापूर्व्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्वम् इत्युक्तमेव। न च परमापूर्व्वाभ्युपगमे तत्र षडपूर्व्वाणां दक्षिणादानस्य च कारणत्वं कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्यं, तथापि षडपूर्व्वाणां दक्षिणादानादिजन्यादृष्टस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन तुल्यत्वात् मम तु कलिकापूर्व्वषट्कं परमापूर्व्वजनन एव द्वारं नतु स्वर्गहेतुः, मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत्। ननु तथापि नवाहृत्त्यादिस्थले दशपार्थिवशिवपूजादिस्थले च केन रूपेण परमापूर्व्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं, तत्र नवावृत्तित्वादेर्जातित्वाभावात् न च तत्रापि अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपनवत्वादिविशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वम्। अपेक्षाबुद्धिश्च प्रत्येकसङ्कल्पपूर्व्वकनवावृत्त्यादिव्यावृत्ता ग्राह्या इति वाच्यं प्रत्येकनवावृत्त्यादिमात्रवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् सकलनवावृत्त्यादिवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽसम्भवात् अथ चण्डीपाठावृत्तित्वसत्त्वत्वेतरनवत्वत्वादिना नवत्वादिकमनुगतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्वं वाच्यं "कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वर्गं प्रति परमापूर्व्वत्वमेव परमापूर्व्वं प्रति तु परमापूर्व्वेतरापूर्व्वसामान्यमेव दर्शादिस्थानवदत्रापि प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्व्वनवकादिद्वारैव परमापूर्व्वजननात् प्रत्येकसङ्कल्पपूर्व्वकप्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्व्वतो नवावृत्त्यादिस्थलीयप्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्व्वस्य न वैलक्षण्यमतः कलिकापूर्व्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्य्यतावच्छेदकश्च चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो नवावृत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जातिविशेष एव। वारावारिकपरमापूर्व्वे हयादिवारणाय परमापूर्व्वेतरेति। नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेकस्मात् परमापूर्व्वोत्पाद इति चेन्न, निखिलापेक्षाबुद्धिसाधारणस्य नवत्वस्य एकस्यानुगतस्याभावेन तेन रूपेणानुगमासम्भवात् इति, मैवं नवावृत्तित्वादेरपि नवपाठादिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिमानसत्वव्याप्यजातित्वात् "नवकृत्वः पठेत्" "दश पार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेत्" इत्यादावपि तादृशज्ञानविशेष एव धात्वर्थः तादृशज्ञानविशेषस्य परमापूर्व्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति संक्षेपः"।

कलिकार पुंस्त्री कलिं कलहं करोति कृ—अण् कलिमृच्छति ऋ—अण् वा उप॰ स॰। पीतमस्तके १धूम्याटे पक्षिणि (फिङ्गे)। तस्य मस्तके कलिकाकारपीतचिह्नवत्त्वात् तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २पूतिकरञ्जे (काँटाकरमचा) पु॰ मेदि॰। ३विषलाङ्गल्याम् राजनि॰ गौरा॰ ङीष्। ४कलहकारके ५कलिकाप्राप्ते च त्रि॰। ६नारदे पु॰।

कलिकारक पु॰ कलिकामृच्छति ऋ—कलिं करोति कृ—वा ण्वुल्। १पूतिकरञ्जे (काँटाकरमचा) २कलहकारके त्रि॰। ३नारदे पु॰ हेमच॰।

कलिङ्ग पुंस्त्री के मूर्द्ध्नि लिङ्गमस्य। १धूम्याटे पक्षिणि (फिङ्गे) अमरः तस्य मस्तके पीतचिह्नवत्त्वात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वात् टाप्। कलिं गच्छति वा॰ खच् डित् मुम् च। १पूतिकरञ्जे (काँटाकरमचा) हेमच॰ २कुटजे (कुडची) तस्य फलम् अण् तस्य लुप्। ३इन्द्रयवे न॰। ४शिरीषवृक्षे ५प्लक्षवृक्षे च मेदि॰। "जगन्नाथात् समारभ्य कृष्णातीरान्तगं प्रिये ! कलिङ्गदेशः संप्रोक्तो वाममार्गपरायणः" इति तन्त्रोक्ते ६देशभेदे ब॰ व॰ मेदि॰ "उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखं ययौ" रघुः। स च देशः बृहत्सं॰ कूर्मविभागे

आग्नेय्यामुक्तः यथा "आग्नेय्यां दिशि कोषलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः"। तेषां राजा,तेभ्यो अभिजनोऽस्य वा अण्। कालिङ्ग तद्देशनृपे तद्देशाभिजने च "कालिङ्गः प्रतिजग्राह तमस्त्रैर्गजसाधनः" रघुः बहुषु अणो लुक्। कलिङ्गाः। "स सागरं समासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृपः। नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवम्। ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः। भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत!। लोमश उवाच। एते कलिङ्गाः कौन्तेय! यत्र वैतरणी नदी। यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै। ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम्। उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम्। समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः" । "त्रिशतं वै सहस्राणां योजनानां युधिष्ठिर!। यत्र ध्वनिं शृणोष्येवं तूष्णीमास्स्व विशाम्पते!।एतत् स्वयम्भुवो राजन्! वनं दिव्यं प्रकाशते" "यत्र प्रकाशते राजन्! वेदी संस्थानलक्षणा। आरुह्यात्र महाराज! वीर्यवान् वै भविष्यसि। सैषा सागरमासाद्य राजन्! वेदी समाश्रिता। एतामारुह्य भद्रं ते,त्वमेकस्तर सागरम्। अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये यथा त्वमेनामधिरोहसेऽद्य। स्पृष्टा हि मर्त्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ! भा०व०११४अ०। इति तद्देशस्थनद्यादिविवृतिरुक्ता। "स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत्" रघौ कलिङ्गदेशस्थः पर्वतः महेन्द्र इति वर्णितम्। ७उशीनरभ्रातृतितिक्षुवंश्यबलिक्षेत्रजपुत्रभेदे। "महामनास्तु द्वौ पुत्रौ जनयामास भारत!। उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुञ्च महाबलम्" इत्युपक्रम्य। तितिक्षोस्तु प्रजाः शृणु" इति प्रतिज्ञाय। "तितिक्षुरभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि भारत!। उषद्रथो महाराज! फेनस्तस्य सुतोऽभवत्। फेनात्तु सुतपा जज्ञे सुतः सुतपसो बलिः। जातो मनुष्ययोनौ तु स राजा काञ्चनेषुधिः। महायोगी स तु बलिर्बभूव नृपतिः पुरा। पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि। अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्मस्तथैव च। पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते" इत्युक्त्वा "तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा वङ्गाः सुह्मकाः कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य वै शृणु" हरिवं० ३१ अ० उक्तम्। तेन कलिङ्गनृपाधिष्ठितत्वात् देशस्य तथात्वम्। काय सुखाय लिङ्गमस्याः। ८योषिति स्त्री हेम०। त्रिवृति ९(तेओडि) स्त्री शब्दच०।

कलिङ्गाद्यगुटिका स्त्री चक्रद०उक्ते औषधभेदे यथा "कलिङ्गबिल्वजम्ब्वाम्रकपित्थं सरसाञ्जनम्। लाक्षाहरिद्रे ह्रीवेरं कट्फलं शुकनासिकाम्। लोध्रं मोचरसं शङ्खं धातकीवटशुङ्गकम्। पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकानक्षसम्मितान्। छायाशुष्कान् पिबेच्छीघ्रं ज्वरातीसारशान्तये। रक्तप्रसादनाश्चैते शूलातिसारनाशनाः"।

कलिञ्ज पु० कं वातं अञ्जति रोधनेन लजि—भर्त्सने अण् उप०स०। (दरमा) कटे हेमच०। तस्य न्द्वाद्यावरणेन वातरोधनात्तथात्वम्।

कलित त्रि०कल—कर्म्मणि क्त।१विदिते२प्राप्ते,मेदि०३भेदिते ४संख्याते, शब्दरत्ना०। ५गृहीते, ६उक्ते ७विचारिते, ८बद्धे च। भावे क्त ९ग्रासग्रहादौ न०।

कलिद्रुम पु०कलेराश्रयः द्रुमः। १विभीतकवृक्षे रत्नमाला। तत्र हि नलस्य राज्यभ्रंशान्वेषणाय कलिना सुचिरं स्थितमिति कलिशब्ददर्शितनैषधवाक्ये दृश्यम्। कलिवृक्षादयोऽप्यत्र

कलिन्द पु० कलिं ददाति द्यति वा खच् मुम् च। अद्रिविशेषे, यतो यमुना नदी निःसृता, "कलिन्दगिरिनन्दिनी तटसुरद्रुमालम्बिनी" रसगङ्गा०। २विभीतकवृक्षे, राजनि०। ३सूर्य्ये भरतः तन्मूलं मृग्यम्।

कलिन्दकन्या स्त्री कलिन्दस्य पर्व्वतस्य कन्येव तत्र प्रभवत्वात्। यमुनायाम्। "कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति" रघुः। कलिन्दतनया-कलिन्दजाकालिन्दगिरिजाद्योऽप्यत्र।

कलिप्रिय पु० कलिः प्रियोऽस्य। नारदे शब्दर०।

कलिमारक पु० कलीनां कलिकानां मारकः अत्र लस्य रः वा कप् संज्ञायां कन्। १पूतिकरञ्जे स्वामी। वा न लस्य रः। कलिमालकोऽप्युक्तार्थे अमरटीकायां रमानाथः। [राजनि०।

कलिमाल्य पु०कलीनां कलिकानां माल्यं यत्र।१पूतिकरञ्जे

कलियुग न० कर्म० राजदन्तादिवत् तत्पुरुषो वा। कलिरूपे युगे कालविशेषे तन्मानादिकं कलिशब्दे उक्तं तदारम्भतिथिर्युगाद्या सा च गौडीयमते माघपौर्णमासी यथाह ति०त०

"अथ युगाद्याः तासु च 'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वती प्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता"। इत्यनेन व्यवस्था। ब्रह्मपुराणे। "वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताऽथ नवमेऽहनि। अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु

द्वापरम् । माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम् । युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः” । अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्मपुराणे तथैव तिथिकल्पाभिधानात् । सत्यवाचित्वे कार्त्तिके नवमेऽङ्गीकृतेनैव सिद्धौ शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी अश्वयुक्कृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् । आद्यं पक्षं समाह विष्णुपुराणम् “वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे । एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः । उपप्लवे चन्द्रमसोरवेश्च त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च” । उपप्लवे ग्रहणे “पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः । श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति” । स्नानमधिकृत्य भविष्ये “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा । मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्” ।

तदेतत् कल्पभेदेन व्यवस्थाप्य माघामावस्यैव कलियुगाद्येति दाक्षिणात्याः प्रतिपेदिरे यथाह नि० सि०

“रत्नमालायाम् “माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी । तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे युगादयः । यत्तु गौड़ाः “माघस्य पूर्णिमायां तु घोरं कलियुगं स्मृतमिति” वाक्योक्तेः “वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे” इति विष्णुपुराणे चकारेण तमिस्रपक्षानुषङ्गेण पूर्वानुरोधात् पूर्णिमास्यैव ज्ञेया । “द्वे शुक्ले” इत्यादिकन्तु निर्मूलमित्याहुः । तन्न ‘दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्” इति भविष्यविरोधात् एतेन श्राद्धानुसारात् पूर्णिमायामेव युगादिश्राद्धं वदन् शूलपाणिः परास्तः । तेन कल्पभेदात् व्यवस्थेति तत्त्वम् । एतेन ‘कार्त्तिके नवमी शुक्ला माघमासे च पूर्णिमा” इति नारदीयं व्याख्यातम् । निर्मूलत्वोक्तिर्नारदीयाज्ञानकृता” । तत्र श्राद्धादिकरणमुभयदिने तत्प्राप्तौ निर्णयश्च नि० सि० ।

“अत्र श्राद्धमुक्तं मात्स्ये “कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु । हायनानि द्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिदं भवेदिति” । भारतेऽपि “या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः । स्नात्वार्चयित्वा दत्त्वा च जप्त्वानन्तफलं लभेदिति” श्राद्धेऽपि पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या “पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः शुक्ला मनुयुगादयः । दैवे कर्मणि पित्र्ये च कृष्णे चैवापराह्णिकी” इति पाद्मोक्तेः । “द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः । शुक्ले पूर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके” हेमाद्रौ नारदीयवचनाच्च । दीपिकापि “कल्पो युगादि, मन्वादिकर्मतिथयः पूर्वाह्णिकाः स्युः सिते । चित्रे वा अपराह्णिकाश्च बहुले” इति । स्मृत्यर्थसारेऽपि “युगादिमन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षे उदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । कृष्णपक्षे पराह्णव्यापिनीति” । दिवोदासीये गोभिलः “वैशाखस्य तृतीयां तु पूर्वविद्धां करोति वै । हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति” । गोविन्दार्णवेऽप्येवम् । तेनेयं पूर्वाह्णव्यापिनी दिनद्वये सती परैवेति धर्मतत्त्वविद्धेमाद्र्यादयः । अनन्तभट्टस्तु “सर्वैर्धृतिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा । कृत्स्ना उपवासे स्युर्दानादावन्तिमाः स्मृताः” इत्याह । दानादाविति श्राद्धसंग्रहः । उपवासस्त्वग्रे वक्ष्यते । यत्तु मार्कण्डेयः “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षेऽपराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्” । रौहिणो नवमो मुहूर्त्तः । अत्र च शुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं पूर्वाह्णे कार्यमिति शूलपाणिः । निर्णयामृतादयस्तु “कालादर्शे अमावास्यापराह्णिकत्वमुक्त्वा एवं मन्वादीनां युगादीनां निर्णय इत्युक्तत्वात् द्वे शुक्ल इत्यादि वचनं विष्णुपूजाविषयम् । श्राद्धे त्वापराह्णिकैवेति व्यवस्थां जगदुः । सेयं पूर्वोक्तानेकवचोविरोधात् स्वाकल्पविकल्पितमित्युपेक्षणीया । “पूर्वाह्णे दैविकं कुर्य्यात्” इत्यादिवचनादेव तत्सिद्धेर्वचनवैयर्थ्याच्च । किञ्च कालादर्शोक्तिर्निर्मूला वचोमूला वा नाद्यः युगादिश्राद्धस्यामाश्राद्धविकृतित्वेन न्यायतो पराह्णव्याप्तावपि वचनेन तस्य बाधात् । नान्त्यः अतिदेशादेवापराह्णव्याप्तिप्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् “अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति” न्यायात् तेन यदि कालादर्शोक्तिः कथञ्चिन्मूलजातेन समाधिसृष्टा तर्हि न्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेन सा व्यवस्थापनीयेति दिक्” । युगादिकृत्यं मलमासेऽपि कार्य्यम् “दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ह्येतदिष्टं वृषादितः” हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गवचनात् एतत् दशहरादिकम् । “अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादि च । मलमासे च कर्त्तव्यम्” कालादर्शवाक्याच्च महालयोऽत्र मघात्रयोदशीति बोध्यम्

ज्योतिश्चन्द्रिकायां तु मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्युक्तम्

"यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् । मन्वादिकं तैर्थिकञ्च कृष्णामावस्यद्वयेऽपि च" तद्वचनात् अपरपक्षोऽत्र कृष्णपक्षः न तु प्रेतपक्षः तस्य तत्र निषेधात् "प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत् प्रतिवत्सरम् । मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपीति" मदनरत्ने मरीच्युक्तेः । प्रतिवत्सरं क्रियमाणं कल्पादिश्राद्धमिति मदनरत्नम्" एतेन युगाद्यावर्षवृद्धिश्चेति वचनं श्राद्धातिरिक्तविष्णुपूजादिविषयम् न तत्र तिथियुग्मतेति अन्यत्र-रत्नाकरोक्तात् तिथियुग्मादरस्य दैवविषयतया तद्विषयकत्वस्यैवोचितत्वात् एवं निर्णयः" "सर्वासु युगाद्यासु"।

अत्रोभयमासे कर्त्तव्यताविधानमपि संक्रान्तिनिमित्तपुण्यकालस्योभयत्र लाभे पूर्वदिनाकरणे परदिने कर्त्तव्यतावत् पूर्वमासे दैवादकरणे परमासेऽपि कर्त्तव्यताऽनुज्ञानार्थम् नतूभयमासयोः समुच्चयेन । एकेनैवानुष्ठानेन इष्टदृष्टानुपपत्तेः "श्वः कार्य्यमद्य कर्त्तव्यमित्युक्तेश्च प्रथममास एव मुख्यःकाल इति तत्त्वम् ।

अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् तद्विधाने । "न यस्य ह्यावामन्त्रं च शतवारं तदा जपेत् । युगादयो यदा न्यूनाः कुरुते नैव चापि यः" यदा न्यूना इत्यनेन अन्यतमा करणं नैव कुरुते इत्यनेन सर्वासामकरणमिति सूचितम् । "युगादौ तु नरः स्नात्वा विधिवल्लवणोदधौ । गोसहस्रप्रदानस्य कुरुक्षेत्रे फलं हि यत् । तत्फलं लभते मर्त्त्यो भूमिदानस्य च ध्रुवमिति" पृथ्वी च० सौ० समुद्रस्नानमुक्तम् ।

युगादिवत् युगान्तकालोऽप्यत्र पुण्यदः तन्निरूपणादिकं हेमा०दा० यथा—

"नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम् । त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत । दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् । कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः । युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः" ब्रह्मपुराणे "युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः । फलं दत्तहुतानाञ्च तासनन्तं प्रकीर्त्तितम्" तथा—"एताश्चतस्रस्तिथयो युगाद्या दत्तं हुतञ्चाक्षयमासु विन्द्यात् । युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्भवेत्" । तथा—"सूर्य्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च । तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च । शेषस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संख्यया । तथा च कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य च" ।

पद्मपुराणे "युगादिषु युगान्तेषु स्नान-दान-जपादिषु । यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलदायिनः" आदित्यपुराणे "दिनर्क्षे रेवती यत्र गमनञ्चैव राशिषु । युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दानमनन्तकम् । ग्रहोपरागे विषुवे सौम्ये वा विष्टिरोपदि । सप्तमी शुक्लपक्षा वा युगादिदिवसं विदुः" ।

कलिल त्रि० कल-इलच् । १गहने, अमरः "यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति" गीता । २मिश्रे च उज्ज्व० । "लोकालोकौ कलोऽकस्मात्कलिलोऽखिलकुलाकुलः" माघः ।

कलिहारी स्त्री कलिं हरति हृ-अण् गौरा० ङीष् । (विषलाङ्गलिया) लाङ्गल्याम् भावप्र० "कलिहारी सरा कुष्ठशोफार्शोव्रणशूलजित् । सक्षारा श्लेष्मजित्तिक्ता कटुकातुवराऽपि च । तीक्ष्णोष्णा कृमिहृल्लघ्वी पित्तला गर्भपातिनी" भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः ।

कलुष पुं स्त्री कल-उषच्, लुष-हिंसायां क । कस्य जलस्य लुषो घातकः इति वा । १महिषे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २पापे न० । "त्वां प्रत्यकस्मात् कलुषप्रवृत्तौ" रघुः । ३तद्वति त्रि० । ४अनच्छे आविले त्रि० अमरः । "विभिन्नपङ्कः कलुषीभवन्मुहुर्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्म्मणः" माघः । ५गर्हिते त्रि० शब्दचि० । अकलुषः कलुषो भवति कलुषायते । कलुषायितः । कलुषं करोति णिच् कलुषयति कलुषितः । ६असमर्थे । "भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ" रघुः । [तर तद्देशभवादौ त्रि० ।

कलूतर पु० देशभेदे । ततः कच्छादि० भवादौ अण् । कालू-

कलेवर न० कले शुक्रे वरं श्रेष्ठम् तदुत्पन्नत्वेऽपि शुचि सप्तम्या अलुक् । देहे । "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्" गीता । "शरीरे जर्ज्जरीभूते व्याधिग्रस्ते कलेवरे । औषधं जाह्नवीतोयं वैद्यो नारायणः स्वयम्" पुरा० पठन्ति ।

कल्क पुं न० कल-क तस्य नेत्त्वम् । १घृततैलादिपाकसंस्कारविशेषे, २दम्भे, ३विभीतकवृक्षे, ४विष्ठायाम् ५किट्टे ६पापे च मेदि० । ७तुरुष्कनामगन्धद्रव्ये राजनि० ८घृततैलादिपाके शेषे औषधिद्रव्यभेदे च । कल्कप्रकारः भावप्र० उक्तो यथा । "स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ । ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवःस्युर्यथोत्तरम्" इति विभज्य "द्रव्यमार्द्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं भवेत् । प्रक्षिप्य गालयेद्वस्त्रे तन्मानं कर्षसम्मितम् । कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया । सितां गुडसमं

दद्यात् द्रवोदेयचतुर्गुणः"।"क्वाथ्याच्चतुर्गुणं वारि-पादस्थं स्याच्चतुर्गुणम्। स्नेहात् स्नेहसमं क्षीरं कल्कस्तु स्नेहपादिकः। चतुर्गुणमष्टगुणं द्रवद्वैगुण्यतो भवेत्। पञ्चप्रभृति यत्र स्युर्द्रव्याणि स्नेहसंविधौ। तत्र स्नेहसमान्याहुरर्वाक् च स्याच्चतुर्गुणम्" चक्रद० तत्र देयद्रव्यमानपरिभाषोक्ता। "अकल्कको निरारम्भः" प्रा० त० तीर्थयात्राङ्गधर्म्मोक्तौ भाव०। ६ कृतसाधने चूर्णभेदे च। "तां लोध्रकल्केन हृताङ्गतैलाम्" कुमा०। "लोकालोकीकलोऽकल्ककलितोऽलिकुलालकः" माघः। पापाशये त्रि० मेदि०।

कल्कन न० कल्कं शाठ्यं करोति णिच्-भावे-ल्युट्। शाठ्याचरणे "चह कल्कने कल्कनं दम्भः शाठ्यं च" सि०कौ०।

कल्कफल पु० कल्कस्य विभीतकस्य फलमिव फलमस्याकारसाम्यात्। दाडिमवृक्षे राजनि०।

कल्कि पु० कल्कोऽस्त्यस्य हार्य्यतया इन्। भगवतो दशमेऽवतारे तदाविर्भावप्रकारादि कल्किपु० उक्तं यथा "आधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयाश्रयाः। कलिराजानुगाश्चेरुर्यूथशो लोकनाशकाः। बभूवुः कालविभ्रष्टाः क्षणिकाः कामुका नराः। दम्भाचारदुराचारास्तातमातृविहिंसकाः। वेदहीना द्विजा दीनाः शूद्रसेवापराः सदा। कुतर्कवादबहुला धर्म्मविक्रयिणोऽधमाः। वेदविक्रयिणो व्रात्या रसविक्रयिणस्तथा। मांसविक्रयिणः क्रूराः शिश्नोदरपरायणाः। परदाररता मत्ता वर्णसङ्करकारकाः। ह्रस्वाकाराः पापचाराः शठा मठनिवासिनः। षोडशाब्दायुषः श्यालबान्धवा नीचसङ्गमाः। विवादकलहक्षुब्धाः केशवेशविभूषणाः। कलौ कुलीना धनिनः, पूज्या वार्द्धुषिका द्विजाः। सन्न्यासिनो गृहासक्ता गृहस्थास्त्वविवेकिनः। गुरुनिन्दापरा धर्म्मध्वजिनः साधुवञ्चकाः। प्रतिग्रहरताः शूद्राः परस्वहरणादराः। द्वयोः स्वीकारउद्वाहः शठे मैत्री, वदान्यता। प्रतिदाने, क्षमाऽशक्तौ, विरक्तिःकरणाक्षमे। वाचालत्वञ्च पाण्डित्ये, यशोऽर्थे धर्म्मसेवनम्। धनाढ्यत्वञ्च साधुत्वे, दूरे नीरे च तीर्थता। सूत्रमात्रेण विप्रत्वं, दण्डमात्रेण मस्करी। अल्पशस्या वसुमती नदीतीरेऽवरोपिता। स्त्रियो वेश्यालापसुखाः स्वपुंसा त्यक्तमानसाः। परान्नलोलुपा विप्राश्चण्डालगृहयाजकाः। स्त्रियो वैधव्यहीनाश्च स्वच्छन्दाचरणप्रियाः। चित्रवृष्टिकरा मेघा, मन्दशस्या च मेदिनी। प्रजाभक्षा नृपा, लोकाः करपीडाप्रपीडिताः। स्कन्धे भारं, करे पुत्रं, कृत्वा क्षुब्धाः प्रजाजनाः। गिरिदुर्गं वनं घोरमाश्रयिष्यन्ति दुर्भगाः। मधुमांसैर्मूलफलैराहारैः प्राणधारिणः। एवं तु प्रथमे पादे कलेः कृष्णविनिन्दकाः। द्वितीये तन्नामहीनास्तृतीये वर्णसङ्कराः। एकवर्णाश्चतुर्थे च विस्मृताच्युतसत्क्रियाः। निः-स्वाध्याय-स्वधा-स्वाहा-वौषडोङ्कार-वर्ज्जिताः। देवाः सर्व्वे निराहाराः ब्रह्माणं शरणं ययुः"। इत्यन्तेन १अ० कलिस्वभावमुपवर्ण्य भगवतः प्रादुर्भावप्रतिज्ञोक्ता "स्तुत्वा प्राह पुरो ब्रह्मा देवानां हृदयेप्सितम्। तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षो ब्रह्माणमिदमब्रवीत्। शम्भले विष्णुयशसो गृहे प्रादुर्भवाम्यहम् सुमत्यां मातरि विभोः कन्यायां त्वन्निदेशतः। चतुर्भिर्भ्रातृभिर्देव! करिष्यामि कलिक्षयम्। भवन्तो बान्धवा देवाः स्वांशेनावतरिष्यथ। इयं मम प्रिया लक्ष्मीः सिंहले सम्भविष्यति। बृहद्रथस्य भूपस्य कौमुद्यां कमलेक्षणा। भार्य्यायां मम भार्य्यैषा पद्मानाम्नी जनिष्यते। यात यूयं भुवं देवाः स्वांशावतरणे रताः। राजानौ मरुदेवापी स्थापयिष्याम्यहं भुवि। पुनः कृतयुगं कृत्वा धर्म्मान् संस्थाप्य पूर्ववत्। कलिव्यालं संनिरस्य प्रयास्ये स्वालयं विभो!। इत्युदीरितमाकर्ण्य ब्रह्मा देवगणैर्वृतः। जगाम ब्रह्मसदनं देवाश्च त्रिदिवं ययुः। महीमास्थाय भगवान् निजजन्मकृतोद्यमः। विप्रर्षे! शम्भलग्राममाविवेश परात्मकः। सुमत्यां विष्णुयशसा गर्भमाधत्त वैष्णवम्। ग्रहनक्षत्रराश्यादिसेवितश्रीपदाम्बुजम्। सरित्समुद्रा गिरयो लोकाः स्थावरजङ्गमाः। सहर्षा ऋषयो देवा जाते विष्णौ जगत्पतौ। बभूव सर्वसत्त्वानामानन्दो विविधाश्रयः। नृत्यन्ति पितरो हृष्टास्तुष्टा देवा जगुर्यशः। चक्रुर्वाद्यादि गन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः। द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य माधवे मासि माधवः। जातं ददृशतुः पुत्रं पितरौ हृष्टमानसौ। धात्री माता महाषष्ठी नाडीच्छेत्री तदम्बिका। गङ्गोदकक्लेदमोक्षा सावित्री मार्जनोद्यता। तस्य विष्णोरनन्तस्य वसुधाऽदात् पयः सुधाम्। मातृकामङ्गलवचः कृष्णजन्मदिनेऽभवत्। ब्रह्मा तदुपधार्य्याशु स्वाशुगं प्राह सेवकम्। याहीति सूतिकागारं गत्वा विष्णुं प्रबोधय। चतुर्भुजमिदंरूपं देवानामपि दुर्लभम्। त्यक्त्वा मानुषवद्रूपं कुरु नाथ! विचारितम्। इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा पवनः सुरभिः सुखम्। सशीतः प्राह तरसा ब्रह्मणो वचनादृतः। तच्छ्रुत्वा पुण्डरीकाक्षस्तत्क्षणात् द्विभुजोऽभवत्। तदा तत्पितरौ दृष्ट्वा विस्मयापन्न-

नागसौ । भ्रमणं स्थापयत् तत्र येनाते तस्य मायया । ततस्तु यज्ञसम्पाते सोत्सवा जीवजातयः । मङ्गलाचार-बहुलाः पापतापविवर्ज्जिताः । सुमतिस्तं सुतं लब्ध्वा विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् । पूर्णकामा विप्रमुख्यानाहूया-दाद्गवां शतम् । हरेः कल्याणकृद्विष्णुयशाः शुद्धेन चेतसा । सामर्ग्यजुर्विद्भिरग्र्यैस्तन्नामकरणे रतः । तदा रामः कृपो व्यासो द्रौणिर्भिक्षुशरीरिणः । समायाता हरिं द्रष्टुं बालकत्वमुपागतम् । तानागतान् समालोक्य चतुरः सूर्यसं-निभान् । हृष्टरोमा द्विजवरः पूजयाञ्चक्रे स ईश्वरान् । पूजितास्ते स्वासनेषु संविष्टाः स्वसुखाश्रयाः । हरिं क्रोड-गतं तस्य ददृशुः सत्त्वमूर्त्तयः । तं बालकं नराकारं विष्णुं नत्वा मुनीश्वराः । कल्किं कल्कविनाशार्थमावि-र्भूतं विदुर्बुधाः । नामाकुर्वंस्ततस्तस्य कल्किरित्यभिविश्रुतम् । कृत्वा संस्कारकर्माणि ययुस्ते हृष्टमानसाः । ततः स ववृधे तत्र सुमत्या परिपालितः । कालेनाल्पेन कंसारिः शुक्ल-पक्षे यथा शशी । कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुम-न्त्रकाः । पितृमातृप्रियकरा गुरुविप्रप्रतिष्ठिताः । कल्केरंशाः पुरो जाताः साधवो धर्मतत्पराः । गार्ग्यभर्ग्यविशालाद्या ज्ञातयस्तदनुव्रताः । विशाखयूपभूपालपालितास्तापवर्जिताः । ब्राह्मणाः कल्किमालोक्य परां प्रीतिमुपागताः । ततो विष्णुयशाः पुत्रं धीरं सर्वगुणाकरम् । कल्किं कमल-पत्राक्षं प्रोवाच पठनादृतम् । तात ! ते ब्रह्मसंस्कारं यज्ञ-सूत्रमनुत्तमम् । सावित्रीं वाचयिष्यामि ततो वेदान् पठि-ष्यसि" २ अ० । तस्य चरितादिकं कल्किपुराणशब्दे दृश्यम्

कल्किन् पु० कल्को नाशकतयाऽस्त्यस्य इनि । भगवतो दशमे ऽवतारे कल्किशब्दे विवरणम् । "मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहश्च वामनः । रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" पुरा० । "कल्की सतां च भविता प्रहरि-ष्यतेऽरीन्" मुग्ध० ।

कल्किपुराण न० । वेदव्यासप्रणीते अनुभागवते उपपुराण-भेदे तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च यथा—

सूतसमीपे शौनकादीनां भविष्यप्रश्नः । शुकस्य कल्किपुराणप्राप्तिविवरणम् । कलेरुत्पत्तिः । कलिविव-रणम् । कलौ आचारभ्रंशः । धरित्र्या सह देवानां ब्रह्मलोकगमनम् । ब्रह्मलोकवर्णनम् । ब्रह्मसमीपे कले-र्दोषकीर्त्तनम् । ब्रह्मणा सह देवानां गोलोके गमनम् । विष्णुसमीपे कलिवृत्तनिवेदनम् । विष्णोर्विष्णुयशसो गृहे अवतारतयाविर्भावाङ्गीकारः । विष्णुयशसः पत्न्याः सुमत्या गर्भः । विष्णौ जाते देवानां हर्षः । विष्णोश्च-तुर्भुजमूर्त्तिपरिहारपूर्वकं मानुषरूपधारणम् । रामकृप-व्यासद्रौणीनां कल्किदर्शनार्थमागमनम् । कल्केर्नामक-रणम् । कल्केरुपनयनकाले पितुरुपदेशः । कल्केर्गुरु-कुलवासार्थं यात्रा जामदग्न्यप्राप्तिश्च । कल्केर्वेदा-ध्ययनं धनुर्वेदशिक्षा च । गुरुदक्षिणादानाभिलाषः । कल्केर्विल्वोदकेश्वरशिवदर्शनं तत्स्तुतिश्च । शिवस्य शिव-स्याविर्भावो वरदानञ्च । शङ्करात् कल्केः करवालाशुगरत्न-रत्नप्राप्तिः । कल्केर्गृहप्रत्यागमनम् । कल्केराश्रम-धर्म्मोपदेशः । कल्केर्धर्म्मकथनम् । ब्राह्मणलक्षणम् । सिंहलद्वीपवर्णनम् । पद्मायाः राजकन्याया विवरणम् । शिवात् पद्माया वरलाभः । पद्मायाः स्वयंवरोद्योगः । समागतभूपानां स्त्रीत्वप्राप्तिः । पद्माया विलापः । कल्-केरादेशेन शुकस्य पद्मासमीपे गमनम् । पद्माशुकसं-वादः । विष्णुपूजाप्रकरणम् । पद्मासमीपे अच्युताव-तारकथनम् । शुकस्य शम्भले प्रतिगमनम् । कल्कि-शुकसंवादः । कल्केः सिंहलगमनम् । पद्मायाः कल्कि-समीपे गमनम् । पद्मायाः कल्किदर्शनम् । कल्कि-दर्शनेन भूपानां पुरुषत्वप्राप्तिः । राजगणकृतकल्किस्तवः । अनन्तस्यागमनम् । अनन्तोपाख्यानम् । अनन्तेन हंसस्य साक्षात्कारः । कल्केराज्ञया विश्वकर्म्मणः शम्भले पुरीनिर्म्माणम् । कल्केः सस्त्रीकस्य शम्भले प्रत्यागमनम् । कल्केः सुतोत्पत्तिः । बौद्धयुद्धम् । जिनविनाशः । बौद्धजयः । म्लेच्छजयः । म्लेच्छकामिनीभिः कल्केर्युद्धम् । बालखिल्यानामागमनम् । निकुम्भदुहितुराख्यानम् । कुथोदर्य्याः संहारार्थं कल्केर्यात्रा । कुथोदर्य्या वधः । नारदादीनां महर्षीणामागमनम् । मरोरात्मपरिचयार्थं सूर्य्यवंशवर्णनम् । श्रीरामचरितम् । सीतापरित्यागः । सीताया भूतलप्रवेशः । रामस्य स्वर्गारोहणम् । रामस्य वंशावली । मरोरुत्पत्तिविवरणम् । चन्द्रवंशे देवा-पेरुत्पत्तिविवरणम् । देवापेर्मरोश्चदिव्यरथप्राप्तिः । कृतयुगस्यागमनम् । मन्वन्तरवर्णनम् । कलिना संग्रा-मोद्योगः । कल्केर्दिग्विजययात्रा । धर्मस्य कलिना समा-गमः । कल्किसमीपे धर्मस्यात्मनिवेदनम् । कलिना कल्केः संग्रामः । मरुदेवापिप्रभृतीनां शककाम्बोजबर्बरचीना-दिभिः संग्रामः कलिवृकचराणां पराभवः । कोकविको-कवधः । कल्केर्भल्लाटनगरगमनम् । शशिध्वजस्य समरो-द्योगः । मूर्च्छितं कल्किमादाय शशिध्वजस्य गृहागमनम् ।

स्तुयात्नाया गीतम् । शशिध्वजकन्यया कल्केर्विवाहः । शशिध्वजस्य हरिभक्तिकारणम् । शशिध्वजस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तकथनम् । भक्तिकथनम् । हरिभक्तस्य संसारप्रवृत्तिकारणम् । द्विविदोपाख्यानम् । कृष्णावतारवृत्तान्तः । कल्केः काञ्चनपुर्यां प्रवेशः । विषकन्याशापनाशः । कल्केरनुचराणां पृथक् पृथक् राज्येऽभिषेकः । कल्केः शम्भले प्रतिगमनम् । सत्ययुगप्रवर्त्तनम् । मायास्तवः । विष्णुयशसो राजसूययज्ञारम्भः । नारदस्यागमनम् । मायाजीवयोः कथोपकथनम् । विष्णुयशसो वनगमनम् । परशुरामस्यागमनम् । रुक्मिणीव्रतकथनम् । कल्केः पत्नीभिर्विहारः । शम्भले देवानामागमनम् । कल्केः स्वर्गारोहणम् । गङ्गास्तोत्रम् । कल्किपुराणस्यानुक्रमणिका । कल्किपुराणश्रवणादिफलम्” ।

कल्प पु० कल्पते समर्थो भवति स्वक्रियायै विरुद्धलक्षणया असमर्थो भवति वाऽत्र, कृपू सामर्थ्ये विरुद्धलक्षणया असामर्थ्ये वा आधारे घञ् कल्पयति सृष्टिं विनाशं वात्र कृप—णिच्—आधारे अच् । ब्रह्मणो रात्रिरूपे जगतां चेष्टाराहित्यसम्पादके १प्रलये २तस्य दिनरूपे जगतां चेष्टासम्पादके च कालभेदे । “यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति” मनुना जगच्चेष्टातद्राहित्ययोर्ब्रह्माहोरात्रयोरुक्तेस्तथात्वम् ।

कलिशब्दे दर्शितवाक्येन युगमानमुक्त्वा कल्पमानं प्रदर्श्य ब्रह्मणः आयुःपरिमाणं तस्य गतायुःकालश्च सू० सि० उक्तो यथा—

“युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते । कृताब्दसङ्ख्यस्तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः” सू० । “युगानां सैका सप्ततिरेकसप्ततिर्महायुगमित्यर्थः । इह—मूर्त्तकाले । मन्वन्तरं मन्वारम्भतत्समाप्तिकालयोरन्तरकालमानमित्यर्थः । मूर्त्तकालमानभेदाभिज्ञैः कथ्यते । तस्य मनोरन्ते विरामे जाते सति कृताब्दसङ्ख्यः षड्गुणकृतयुगवर्षमितः सन्धिः कालविद्भिः प्रकर्षेण द्वितीयमन्वारम्भपर्य्यन्तं भूतभाविमन्वोरन्तिमादिसन्धिरूपैककालेन कथितः । तत्स्वरूपमाह “जलप्लव इति । जलपूर्णा सकला पृथ्वी तस्मिन् लोकसंहारकाले भवति । अथ कल्पप्रमाणं सविशेषमाह” रङ्ग० । “ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश । कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः” सू० । “ते एकसप्ततियुगरूपा मनवः स्वायम्भुवाद्याः ससन्धयः स्वसन्धिसहिताश्चतुर्दशसङ्ख्याकाः कल्पकाले ज्ञातव्याः । षट्सन्धियुक्तचतुर्दशमनुभिः कल्पः स्यादित्यर्थः । ननु पञ्चान्तरे कल्पमानं युगसहस्रं त्वया तु युगमानमेकसप्ततिगुणं मनुमानं ३०६७२०००० कृताब्द १७२८००० युक्तं सन्धिमनुमानं ३०८४४८००० इदं चतुर्दशगुणं ४३१८७२००० कल्पप्रमाणं तत्र कुतोन युगसहस्रमित्यत आह । कृतप्रमाण इति । कल्पादौ प्रथममन्वारम्भे कृतयुगवर्षमितो मनोश्चतुर्दशत्वेऽप्याद्यः पञ्चदशकः सन्धिः कालज्ञैरुक्तः । तथा च कृतवर्षान्तरं प्रथममन्वारम्भ इति तद्वर्षयोजनेनाविरोध इति भावः । अथ ब्रह्मणो दिनरात्र्योः प्रमाणमाह” रङ्ग० । “इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती” सू० । “इत्थं पूर्वोक्तप्रकारसिद्धेन युगसहस्रेण भूतसंहारकारको क्षयात्मकः कल्पकालो ब्राह्मं ब्रह्मणः सम्बन्ध्यहः दिनं कालज्ञैरुक्तम् । तस्य ब्रह्मणस्तावती दिनपरिमिता शर्वरी रात्रिः । कल्पद्वयं तदहोरात्रमिति फलितार्थः । अथ ब्रह्मण आयुःप्रमाणमतीतवयःप्रमाणं चाह” रङ्ग० । “परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसङ्ख्यया । आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः” सू० । परमपरं शृणु पूर्वोक्तं त्वया श्रुतमपरं च वक्ष्यमाणं शृणु त्वम् । यद्वा परमेति दैत्यवरार्थकं सम्बोधनम् । त्वं तस्य ब्रह्मणस्तया पूर्वोक्तयाहोरात्रमित्या कल्पद्वयरूपया शतं शतवर्षपरिमितमायुः शरीरधारणकालं जानीहि । एतदुक्तं भवति । अहोरात्रमानात् पूर्वपरिभाषया (३०) मासमानं तस्मात् पूर्वोक्तपरिभाषया(१२)ब्रह्मणो वर्षमानमेतच्छतसङ्ख्यया ब्रह्मायुरिति । न तु यथाश्रुतार्थेन कल्पशतद्वयमायुः, कीटादीनामपि दिनसङ्ख्ययायुषोऽनुक्तेः सुतरां ब्रह्मणः शतदिनात्मकायुषोऽसम्भवात् “निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्” इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । एतेन परमा—रित्येकं पदमिति निरस्तम् ब्रह्मणोऽनियतायुर्दायासम्भवात् । तस्य ब्रह्मण आयुः शतवर्षरूपमस्यार्द्धं पञ्चाशद्वर्षपरिमितमितं गतम् । अयं वर्त्तमान आदिमः प्रथमः शेषकल्पः शेषायुर्दायस्य ब्रह्मदिनस्य उत्तरार्द्धस्य प्रथमदिवसो वर्त्तमान इति फलितार्थः । अथ वर्त्तमानेऽस्मिन् दिवसेऽप्येतद्गतमित्याह” रङ्ग० । “कल्पादस्माच्च मनवः षड् व्यतीताः ससन्धयः । वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः” सू० । “अस्माद्वर्त्तमानात् कल्पाद् ब्रह्मदिवसात् षट्सङ्ख्याका मनव एकसप्ततियुगरूपाः ससन्धयः सप्तभिः सन्धिभिः कृतयुगप्रमाणैः सहिता

व्यतीता गताः । चकारश्चाष्टयोऽर्द्धमितमिति प्रागुक्तेन समुच्चयार्थकः । वर्त्तमानस्य सप्तमस्य मनोर्वैवस्वताख्यस्य युगानां त्रिचतुष्टयाणां चन्नः स्थानत्रयस्थितसङ्ख्यानां घातः सप्तविंशतिसङ्ख्यात्मको गतः । सप्तविंशतियुगानि गतानीत्यर्थः । चः समुच्चये । अथ वर्त्तमानयुगस्यापि गतमेतदिति वदन्नभिमतकालेऽयतो वर्षगणः कार्य्य इत्याह” रङ्ग० ।“अष्टाविंशाद् युगादस्मादुयातमेतत् कृतं युगम् । अतः कालं प्रसङ्ख्याय सङ्ख्यामेकत्र पिण्डयेत्” सू० । “अष्टाविंशतितमादेतस्मान्महायुगादेतदल्पकालेन पूर्व्व-काले साम्प्रतं स्थितं कृतं युगं गतम् । अतः कृतयुगान्तानन्तरमभिमतकाले कालं वर्षात्मकं प्रसङ्ख्याय गणयित्वा सङ्ख्यां पञ्चस्थानस्थितां भिन्नामेकत्रैकस्थाने पिण्डयेत् सङ्कलनविषयां कुर्य्यात् । सर्व्वेषां गतानां योगं कुर्य्यादित्यर्थः” रङ्ग० !

माघस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया ब्रह्ममासस्य त्रिंशत्कल्पघटितत्वात् तेषां कल्पानां नामानि हेमा० दा० मात्स्ये चाह च

“कल्पानुकीर्त्तनं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनम् । यस्यानुकीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते । प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः । वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रथन्तरोऽपरः । रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः । सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते । सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः । ध्यान एकादशः प्रोक्तः तथा सारस्वतोऽपरः । त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः। कौर्म्मः पञ्चदशो ज्ञेयः पौर्णमासी प्रजापतेः । षोडशो नारसिंहस्तु समानस्तु ततः परः । आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथाऽपरः । मानवो विंशतिः प्रोक्तस्तत् पुमानिति चापरः। वैकुण्ठश्चापरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्पस्तथा परः । चतुर्विंशस्तथा प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः। पञ्चविंशतिमो घोरो वाराहस्तु ततोऽपरः । सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः । माहेश्वरस्ततः प्रोक्तो त्रिपुरो यत्र घातितः । पितृकल्पस्तथान्ते तु या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता । इत्ययं ब्रह्मणो मासः सर्व्वपापप्रणाशनः । आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा” । तदारम्भकालस्य ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तः “चैत्रसितादेर्भानोर्दिनमासयुगकल्पाः । सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ताः दिनैर्वृत्त !” चैत्रसितादेः चैत्रशुक्लप्रतिपदारभ्येत्यर्थः ।

ब्रह्मपु० “चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति । प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि” इति कालसामान्यगणनस्य तत्र आरम्भोक्तेः” एवं चैत्रशुक्लप्रतिपदि कल्पारम्भेऽपि “माघशुक्लतृतीयायां कृष्णायां फाल्गुनस्य च । पञ्चमी चैत्रमासस्य यथैवाद्या तथा परा । शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्त्तिकस्य तु सप्तमी । नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् । कल्पानामाद्यो ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः” वाराहवाक्यानि यदि समूलानि तदा कल्पभेदादविरुद्धानि कल्पादित्वेन तत्तत्तिथिषु श्राद्धकर्त्तव्यतोपयोगिपारिभाषिकत्वपरतया वा समर्थनीयानि । अतएव सू० सि० सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रविपर्य्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात् । मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र । द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मं कल्पः प्रकीर्त्तितः, इत्यादिना युगमन्वन्तरकल्पानां सौरत्वेनोक्तिः । सौरमाने च नियतयुगादिकालेषु अनियततिथिसम्भवेऽपि सर्व्वेषां कल्पानामादौ चैत्रसितादितिथिरेव नियता प्रागुक्तवचनप्रामाण्यात् । किन्तु प्रागुक्तमात्स्ये ब्राह्मकल्पानां चान्द्रत्वोक्तेः चान्द्रत्वमपि तेन तिथिभेदसम्भवः सू० सि० वाक्यं तु पक्षस्पष्टीकरणोपयोगीत्यविरोधः ।

अत्र तिथिहैधे युगादिवत् व्यवस्था । कृप-णिच्-भावे अच् । २रचने ३विकल्पे च इतिकर्त्तव्यतायुक्ते ४विधाने च ।“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते” मनुः । कल्पोविधानमस्यात्र औचित्येन । ५उचिते त्रि० शास्त्रतः । कल्प्यतेऽनुष्ठीयतेऽनेन करणे अच् । ६वैदिकविधानज्ञापके शास्त्रभेदे स च आश्वलायनापस्तम्बबौधायनकात्यायनादिसूत्रात्मकः । तस्य यथोपयोगिता तथोक्तं सायणाचार्य्येण ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते यथा—

“कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तम्बबौधायनादिसूत्रं, कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽनेनेति व्युत्पत्तेः । नन्वाश्वलायनः किंमन्त्रकाण्डमनुसृत्य प्रवृत्तः? किं वा ब्राह्मणमनुसृत्य ? नाद्यः “दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम” इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात् न ह्यग्निमीळे इत्यादयो मन्त्रा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः। न द्वितीयः “आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायाम्” इत्येवं दीक्षणीयेष्टिब्राह्मणे प्रक्रान्तत्वात् । अत्रोच्यते—मन्त्रकाण्डोब्राह्मणगतादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण

ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः "यत् स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञम्" इति सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळे इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः तथा "सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति" विधीयते तथा "आश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति" विधीयते तथा "रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेदमधीयीतेति" प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितम् इत्यादिषु तत्तन्मन्त्रकाण्डविनियोगेषु संप्रदायपारम्पर्यागत एव क्रम आदरणीयः। विशेषविनियोगस्तु मन्त्रविशेषाणां श्रुतिलिङ्गवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनोदर्शयति अतोमन्त्रकाण्डक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः। इषे त्वेत्यादिमन्त्रास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवाम्नाता इत्यापस्तम्बादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः। आम्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः। यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरुपक्रान्ता तथापि तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षत्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तम् अतः कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति तर्हि "प्र वो वाजा"इत्यादीनां सामिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनोऽब्रवीत् "नमः प्रवक्त्र"इत्यादयस्त्वनाम्नाताः कुतो विनियुज्यन्ते? इति चेत् नायं दोषः शाखान्तरसमाम्नातानां ब्राह्मणान्तरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः, तस्माच्छ्रुतेन कल्पोऽप्यपेक्षितः"। कात्या०व्या०कर्केण कल्पशास्त्रप्रयोजनमित्यं दर्शितं यथा— "इह पुण्यो वै पुण्येन कर्म्मणा भवति" "तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनेति" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादिभिर्वाक्यैः कर्म्मणां स्वर्गापवर्गादिश्रेयःसाधनत्वं प्रतीयते। तानि चाग्निहोत्रादिकर्म्माणि वेदवाक्यैकवेद्यानि। वेदवाक्यानि चानेकशाखावस्थिततया स्वतश्च प्रतिवाक्यं नानाविधपरस्परविरुद्धार्थस्फुरणेन दुर्बोधार्थानि बहुभिरर्थवादवाक्यैर्मिश्रितानि च तथाहि "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः"इत्यत्र किं स्वर्गो होमाय,उत होमः स्वर्गाय, तथा अग्निहोत्रशब्दो गुणविधानार्थो नामधेयं वेति तथा "स वै संवत्सरं दीक्षाभिरेति"इत्यादौ कश्चित् संवत्सरशब्दस्य लक्षणार्थत्वम् अहस्संवत्सरादौ तस्यैव गौणत्वम्। अर्थवादादिभिश्च पाठात् विध्यर्थवादसंदेहोऽपि भवति किमयं विधिः? उतार्थवादः? इति यद्यपि जैमिनिशबरस्वामिकुमारिलभट्टप्रभृतिभिर्मीमांसायां तानि वाक्यानि संदेहनिरासपूर्ब्बकं यथार्थं व्याख्यातानि सन्ति। अधीतशाखायां च तदर्थावगमोऽपि सुकर एव, तथापि तेषां नानाशाखाव्यवस्थितत्वेनेदानीन्तनैः सर्वैः पुरुषैरध्येतुं ज्ञातुं वाऽशक्यत्वात्तदधीनं कर्म्मणां ज्ञानं दुःशकमिदानीन्तनानामिति मत्वा परमकारुणिको भगवान् कात्यायनाचार्य्यो नानाशाखागतविधिवाक्यसंग्रहरूपं कल्पसूत्रं प्रणीतवान्"। तत्र प्रतिपाद्यविषयाः कात्यायनशब्दे वक्ष्यन्ते

आर्षेयकल्पसूत्रविषयाश्च "अथार्षेयकल्पो व्याख्यातव्यः" इत्युपक्रम्य सर्वक्रतुप्रकृतिभूतस्य त्रिपर्वणोज्योतिष्टोमस्य सर्वाहर्गणप्रकृतिभूतस्य व्यूढस्य द्वादशाहस्य च ब्राह्मणवाक्यैनैव प्रयोगो दर्शितस्तदुपजीवनेन क्रत्वन्तराणि प्रयोक्तव्यानीति दर्शयितुमादौ ऋत्विग्वरणादिकमभिधाय १प्र० "कॢप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः षोड़शिक;" इत्यादिना सौभरसहंयीयमित्यन्तेन सामविशेषयुक्तस्य प्रायणीयस्य प्रयोगो दर्शितः। ततः "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना अभिप्लवस्य प्रथमाहस्य। "पवस्व वाचः" इत्यादिना द्वितीयाहस्य। "दविद्युतत्याऽ वा" इत्यादिना तृतीयाहस्य। "पवमानोऽजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य। "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य। "असृत प्रवाजिनः" इत्यादिना षष्ठाहस्य। "पृष्ठ्यः षडहः समूढो वा व्यूढो वा" इत्यादिना पृष्ठ्यषडहस्य त्र्यहाणां प्रयोगः। एवम् चतुर्थस्याह्न इत्यादिना उत्तरत्र्यहकल्पः। २प्र० "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना अभिजितोऽह्नः कल्पः। "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना स्वरसाम्नां प्रथमस्य। "पवस्व वाचोऽग्रियः" इत्यादिना तेषां द्वितीयस्य "दविद्युतत्या रुचा" इत्यादिना तृतीयस्य। "उपास्मै गायता नरः"इत्यादिना विषुवायमानामावृत्तानां स्वरसाम्नाम् कल्पः। "उप त्वा जामयः" इत्यादिना विश्वजितः। "पौरमीढं मानवं जनित्रम्" इत्यादिना आवृत्तयोः पृष्ठ्याभिप्लवयो:,। ज्योतिष्टोमसामेत्यादिना आयुष्टोमस्य। "पवस्व वाचोऽग्रियः" इत्यादिना गोष्टोमस्य। 'उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना महाव्रतस्य। ३प्र० "कॢप्तो ज्योतिष्टोम." इत्यादिना गोः, आयुषः, अभिजितः विश्वजितश्च महाव्रतस्य। 'पवस्व वाचोऽग्रियः" इत्यादिना प्रथम-

स्याहस्य । "एवैवोत्तरस्य क्लृप्तिः" इत्यादिना द्वितीयतृतीययोः । "उपास्मै गायता नरः" इति चतुर्थस्य । "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना प्रथमसाद्यस्क्रस्य । "एवैवोत्तरस्य क्लृप्तिः" इत्यादिना साद्यस्कत्रिकस्य । "पवमानस्य जिघ्नते" इत्यादिना श्येनरूपसाद्यस्कस्य । "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना एकत्रिकसाद्यस्कस्य । ज्योतिष्टोमं बहिष्पवमानमित्यादिना प्रथमव्रात्यस्तोमस्य । "एते असृग्रमिन्दव" इत्यादिना द्वितीयतृतीयव्रात्यस्तोमयोः । "अपिबवती प्रतिपत्" इदित्यादिना चतुर्थव्रात्यस्तोमस्य । "अग्न ! आयूंषि पवस" इत्यादिना प्रथमस्याग्निष्टुतः । "एवैवोत्तरस्य क्लृप्तिः" इत्यादिना द्वितीयतृतीयचतुर्थानामग्निष्टुताम् प्रजापतेरपूर्व्वस्य इन्द्रस्तितस्य, इषुनामकयज्ञस्य च । "प्र सोमासो अधन्विषुः" इत्यादिना सर्व्वस्वारस्य ।

४प्र० । "अग्न ! आयूंषि पवसे" इत्यादिना वैश्वदेववारुणप्रघासिकैकाहस्य । "कया त्वं न ऊत्या पवस्व" इत्यादिना वारुणप्रघासिकद्वितीयाहस्य । "उप त्वा जामयोगिरः" इत्यादिना याकमेधप्रथमाहस्य । "इन्द्राग्नेन्द्रो ! मरुत्वते" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । "विश्वकर्म्मन् हविषा" इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य शुनासीर्यस्य च । "पवस्वेन्द्रो ! वृषासुतः" इत्यादिना उपहवस्य । "द्वितीयस्य स्वरसाम्न" इत्यादिना ऋतपेयदूणाशवैश्यस्तोमतीव्रसुद्राजपेयेषु प्रत्यवरोहणीयाभ्यारोहणीययोः कल्पः । "वायोः शुक्रो अयामि त" इत्यादिना अभिषेचनीयस्य । "राजा मेधाभिरीयते" इत्यादिना दशपेयस्य । "केशवपनाय व्युष्टिद्विरात्र" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । इत्थं चत्रस्य धृतेश्च । एतसुत्रक्रमेण सप्तसुत्यस्य वाजपेयस्य च ।

५प्र० "राजा मेधाभिरीयते" इत्यादिना राड्विराड़ोरुपसदाम् । "रौरवयौधाजये" इत्यादिना पुनस्तोमस्य चतुष्टोमस्य च । "उपोषु जात" इत्यादिना उद्भिद्बलभिदोरपचितेश्च । "साहस्रं बहिष्पवमानम्" इत्यादिना सर्व्वस्तोमोपचितेरग्नेः स्तोमयोश्च । "पुनानः सोम धारया" इत्यादिना ऋषभगोषवमरुत्स्तोमानामिन्द्राग्न्योः कुलायास्य । "इन्द्रायेन्द्रो ! मरुत्वत" इत्यादिना इन्द्रस्तोमस्य । "पवस्व वाचो अग्रिय" इत्यादिना इन्द्राग्न्योःस्तोमस्याद्यविघनस्य च । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना द्वितीयविघनस्य । "श्येनमाज्यबहिष्पवमा-

नम्" इत्यादिना एकाहसाध्यानां कल्पः । एते एकाहसाध्या इत्युक्तिश्च ।

६प्र० । "क्लृप्तो ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽपोर्ध्याम" इत्यादिना ज्योतिष्टोमातिरात्रस्य, आश्वीनिक्या रात्रेः, सर्व्वस्तोमाप्तोर्यामस्य, नवसप्तदशस्य, विषुवतः गोःआयुषः विश्वजिदभिजितोः एकस्तोमानाञ्च प्रथमाहस्य कल्पः "गोराज्यबहिष्पवमानम्" इत्यादिना, उक्तानां ज्योतिष्टोमातिरात्रादीनां द्वितीयतृतीयचतुर्थाहानाम् एकस्तोमानामाङ्गिरसचैत्ररथकापिवनरूपाणां द्विरात्राणां च कल्पः । "अभिप्लवस्य प्रथमस्याह्नः" इत्यादिना गर्गत्रिरात्रे प्रथमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य । "पवस्व वाचः" इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य कल्पः । "पवस्व वाज सातये" इत्यादिना अश्वमेधत्रिरात्रस्य । "प्रसोमासो विपश्चित" इत्यादिना वैदत्रिरात्रस्य । "सांवत्सरिकस्य त्रिवृतः" इत्यादिना, छन्दोमपवमानत्रिरात्रस्य । ये गर्गत्रिरात्रस्येत्यादिना अन्तर्वसुपराकत्रिरात्रयोः कल्पः ।

७प्र० । "उपास्मै गायता नरः" इत्यादिना चतुरहप्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना तदीयद्वितीयाहस्य । "दविद्युतत्यारुचा" इत्यादिना तृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना चतुर्थाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना जामदग्न्यचतुरहस्य । "या जामदग्न्यस्य" इत्यादिना वाशिष्ठचतुरहस्य । प्रसोमासोविपश्चितः" इत्यादिना जाङ्कवचतुरहस्य । "वैश्वामित्रोद्व्यहः" इत्यादिना देवपञ्चरात्रस्य त्रयाणामह्नाम् । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना तदीयचतुर्थाहस्य । "पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य कल्पः । "एष चतुरहोयोदेवानाम्" इत्यादिना पञ्चशारदीयव्रतमर्थ्योः । "पृष्ठ्यः षडहः समूढो व्यूढो वा" इत्यादिना ऋतुषडहायुष्कामपृष्ठ्यालम्बनानां षड़हानाम् । "एष एव षड़हो यः क्रतूनाम्" इत्यादिना सप्तर्षीणां प्रजापतेः छन्दोगानां जमदग्नेरिन्द्रस्य च पञ्चसप्तरात्राणाम् । "या देवानां पञ्चरात्रस्य" इत्यादिना जनकसप्तरात्रस्य । "एष एव षड़होयः क्रतूनाम्" इत्यादिना पृष्ठ्यस्तोमस्य सप्तरात्रस्य अष्टरात्रनवरात्रयोश्च कल्पः ।

८प्र० । "अग्न आयूंषि पवस" इत्यादिना त्रिककुब्दशरात्रस्य द्वयोरह्नोः । "दविद्युतत्यारुचा" इत्यादिना तदीयतृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्या-

दिना चतुर्थाहस्य ।"पवमानस्य विश्ववित्" इत्यादिना पञ्चमाहस्य ।"असृक्षत प्रवाजिनम्" इत्यादिना षष्ठाहस्य । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना सप्तमाहस्य।"पवमाना असृक्षत"इत्यादिना अष्टमाहस्य ।"उपोषु जातम्" इत्यादिना नवमाहस्य विश्वजिदतिरात्रस्य च कल्पः।"या इक्ष्वाकुतिथस्य सा कुसुरुविन्दस्य"इत्यादिना कुसुरुविन्दुदशरात्रस्य ।"छन्दोमवत्यस्य पञ्चाहः" इत्यादिना छन्दोमदशरात्रस्य । "त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमोयत्"इत्यादिना देवपूर्दशरात्रस्य पुण्डरीकैकादशरात्रस्य च कल्पः । इत्येते अहर्गणसाध्यत्वात् अहीना इत्युच्यन्ते इत्युक्तिश्च ।

८प्र०।"द्वादशरात्रस्य षोड़शिमन्त्यावतिरात्रौ"इत्यादिना त्रयोदशरात्रयोर्द्वयोः, तृतीयषड्विंशतिरात्रस्य, चतुर्दशरात्राणां त्रयाणां, पञ्चदशरात्राणां चतसृणाम्, षोड़शरात्रस्यैकस्य च कल्पः । एते सत्रसंज्ञा इत्युक्तिश्च ।"सप्तदशरात्रे चत्वार्य्यभिप्लवकान्यहानि" इत्यादिना सप्तदशरात्रस्य, अष्टादशरात्रस्य,एकोनविंशरात्रस्य च ।"विंशतिरात्रे सांवत्सरिकौ विश्वजिदभिजितौ"इत्यादिना विंशतिरात्रस्य । एकविंशतिरात्रयोर्द्वयोः, त्रयोविंशतिरात्रस्य, चतुर्विंशतिरात्रस्यास्विष्टव्यतिरात्रयोश्च कल्पः । "पवस्वेन्दो ! वृषा सुतः" इत्यादिना त्रयोविंशतिरात्रस्य। "उपास्मै गायता नर" इत्यादिना तदीयप्रथमविंशात्रस्य । "एष उस्यवृषा रथम्"इत्यादिना तदीयद्वितीयप्रभृतिविंशात्रस्य, चतुर्विंशतिरात्रस्य च कल्पः। तत्रैकोत्तरवृद्धास्त्रष्टौ इत्युक्तिश्च।"नानाब्रह्मसाम्नामतिरात्रः" इत्यादिना नानाब्रह्मसामादीनां त्रयाणां त्रयस्त्रिंशद्रात्राणाञ्च तत्र च एकोत्तरवृद्धानि सप्तेत्युक्तिश्च । "विष्टतीनां ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रोऽषोड़शिकः"इत्यादिना विधृतीनाम् ।"पृष्ठ्यः षडहः समूढोत्रा"इत्यादिना, च विधृतीनाम् ।"शतातिरात्राश्च गाष्टोमस्य" इत्यादिना शतातिरात्रप्रभृतीनां षसाम्, एकपञ्चाशद्रात्रस्य, एकषष्टिरात्रस्य, शतरात्रस्य सांवत्सरिकस्य गवामयनस्य च कल्पः । '

१०प्र० "मध्ये पृष्ठ्यस्य क्लृप्तोऽतिरात्रः" इत्यादिना मध्ये पृष्ठ्यस्य, क्लृप्तानां व्यूढाग्निष्टोमेष्व आद्वितीयादह्नः कल्पः। "द्वितीयस्याह्न"इत्यादिना तत्रैव द्वितीयाहादि पञ्चानामह्नाम् ।"सप्तमस्याह्नः"इत्यादिना सप्तमप्रभृतीनां त्रयाणामह्नाम् ।"दशमस्याह्नः पञ्चानाम्"इत्यादिना दशमाहप्रभृतिक्लृप्तस्याच्छन्दोमदशाहस्य अर्हगणस्य ।"अस्य प्रत्ना मनुद्युतम्" इत्यादिना छन्दोमदशाहप्रथमाहस्य। "पवस्व वाचो अग्रियः" इत्यादिना छन्दोमद्वितीयाहस्य । "दविद्युततयारुचा" इत्यादिना छन्दोमतृतीयाहस्य । "पवमानो अजीजनत्" इत्यादिना छन्दोमचतुर्थाहस्य । "उत शुष्मासः" इत्यादिना तदीयपञ्चमषष्ठयोरह्नोः । "ये सोमासः परावति" इत्यादिना तत्र सप्तमाहस्य । "हिन्वन्ति सूरमुस्रयः" इत्यादिना तत्र अष्टमाहस्य । "उपोषु जातम्" इत्यादिना नवमदशमयोरह्नोः कल्पः।

११प्र०"पुरस्तात् पृष्ठ्यस्य क्लृप्तोऽतिरात्रः" इत्यादिना पुरस्तात् पृष्ठ्यस्य, त्रिरात्राभिप्लवस्य, गोः,आयुषश्च कल्पः।"अस्य प्रत्नामनुद्युतम्"इत्यादिना द्वितीये छन्दोमे प्रथमाहस्य । "पवस्व वाचो अग्रियः"इत्यादिना तत्र द्वितीयाहस्य । "दविद्युततयारुचा" इत्यादिना तत्र तृतीयाहस्य। "अथवे नु स्वतवसे" इत्यादिना तत्र चतुर्थपञ्चमयोः षष्ठस्य च । "ये सोमासः परावति"इत्यादिना सप्तमादिदशमान्तानां, महाव्रतस्यातिरात्रस्य च कल्पः । "विधृतिभिः क्लृप्तम्" इत्यादिना दृतिकुण्डपायिनामयनानां, द्वादशसंवत्सरस्य, षड्विंशतिसंवत्सरस्य, शतसंवत्सरस्य, अग्नेः सहस्रसाध्यायनस्य च । "प्रथमस्य सारस्वतस्य षोड़शिमन्तावतिरात्रौ" इत्यादिना त्रयाणां सारस्वतीनां, दार्षद्वतैरयोः, सर्पसत्रातिरात्रयोः दशि प्रथमस्य च कल्पः । "पवस्व वाचो अग्रियः"इत्यादिना दशि द्वितीयस्य,तत्र उत्तरपक्षमासे विपर्य्यासस्य च कल्पः। इत्येवं यागविशेषे दिनभेदे सूक्तपाठादिप्रयोगो दर्शितः। अन्येषु आश्वलायनसूत्रादिरूपेषु तेषु प्रतिपाद्यविषयाश्च तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः । कल्पग्रन्थश्च वेदाङ्गभेदः तन्मूलमङ्गशब्दे ७२पृ० शिक्षादिवाक्यमुक्तम् तत्र "हस्तौ कल्पो ऽथ पठ्यते" इत्यत्र वैदिककर्म्मणां विधानस्थानस्य कल्पग्रन्थाधीनत्वात् कर्म्मसाधनत्वेन हस्तसादृश्यादुक्तता । पितृकल्पः श्राद्धकल्पः पशुकल्पइत्यादि "कल्पवित् कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम्"रघुः । अनुष्ठाने । "वैश्यश्चौषकल्पश्च"मनुः । सपूर्वपदः कल्पप्रत्ययनिष्पन्नस्तु ईषदसमाप्तप्रकृतार्थे । "एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणगुणविशेषाः" सां० का० । "कार्य्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम्" कुमा० । "श्राद्धकल्पात्मकश्च यजुर्वेदपरिशिष्टभागः यजुर्वेदशब्दे विवृतिः । अथर्ववेदस्यांशभेदरूपकल्पस्तु पञ्चविधः । "नक्षत्रकल्पोवेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः" विष्णुपु० । हेमा० दा०देवीपुराणे च "पञ्च कल्पा भवन्ति नक्षत्रकल्पो

वैतानः संहिताविधिराङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च आथर्वणः" इति ।

कल्पक त्रि० कल्पयति रचयति आरोपयति वा क्लृप–णिच्–ण्वुल् । १रचके २आरोपके च । ३कर्चूरे(कचूर) भावप्र० ४नापिते पु० शब्दमाला तस्य केशवेशरचकत्वात् तच्छेदकत्वात् वा तथात्वम् । कल्प+स्वार्थे कन् । ५कल्पशब्दार्थे च

कल्पकारः पु० कल्पं कल्पसूत्रं करोति कृ–अण् । १कल्पसूत्रकारकेषु आश्वलायनादिषु कल्पं वेशं करोति अण् । २वेशादिकारके त्रि० ३नापिते पु० ण्वुल् । कल्पकारकोऽप्यत्र

कल्पक्षय पु० कल्पस्य सृष्टेः रचनाविशेषस्य क्षयोऽत्र । प्रलये । "पुरा कल्पक्षये वृत्ते जातं जलमयं जगत्" वृहत्कथा । "कल्पक्षये पुनस्ते तु प्रविशन्ति परं पदम्" विष्णुपुरा० ।

कल्पतरु पु० कर्म्म० राजशिरोवत् त० वा । १देवतरुभेदे कल्पपादपशब्दे विवृतिः । "आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि" "मेरौ कल्पतरोरिव" रघुः । "निगमकल्पतरोर्गलितं फलम्" भाग० १,१,२ । २स्मृतिनिबन्धनभेदे शारीरकसूत्रभाष्यटीकाभामतीव्याख्यानरूपे ३ग्रन्थे च

कल्पद्रुम पु० कर्म्म० राजशिरोवत् त० वा । देवतरुभेदे । स कल्पविषयफलदातृत्वात् तस्य कल्पद्रुमत्वम् "अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः" कुमा० । "नावैमि कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम्" रघुः । "कल्पद्रुमैरिव विचित्रफलैर्विरेजुः" माघः । कल्पद्रुकल्पवृक्षादयोऽप्यत्र ।

कल्पन न० कृप–छेदने भावे ल्युट् । १छेदने त्रिका० । क्लृप–सामर्थ्ये णिच्–भावे ल्युट् । २रचनायाम् ३विधाने ४आरोपे च ।

कल्पना स्त्री क्लृप–णिच्–भावे युच् । १रचनायाम् "उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना" मनुः "प्रबन्धकल्पना कथा" अम० २विधाने ३आरोहणाय गजसज्जाकरणे हेम० "सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिनः" माघः ४व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाधीने अनुमानभेदे नैया० ५अर्थापत्तिरूपे प्रमाणान्तरे मीमांसकवेदान्तिनयाज्ञः । आरोपश्चाविद्यमानपदार्थस्य अन्यत्र स्थितस्य अन्यत्र प्रतिभासरूपः मानसव्यापारः । "कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्" सर्वद०स० । यथा रज्जौ सर्पकल्पना । वेदान्तिमते एवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि कल्पनारूप आरोपः । "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना" । निराकारस्य साकारतया जगदाकारेणारोपोऽपि कल्पनैव स चाध्यासशब्दे उक्तः । तदेतत् मुक्ताफले तट्टीकायां च निर्णीतं यथा—

"अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत् सदसत् परम् । पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्" मुक्ताफ० । "अहमेवेति कर्त्रन्तरस्य व्यावृत्तिः आसमेवेति क्रियान्तरस्य । अग्रे मायासम्बन्धादहमेव त्रिधा विभक्त इत्यर्थः, पश्चात् मायावियोगादनन्तरमप्यहमेव प्रपञ्चस्यादिमध्यावसानेष्वहमित्यर्थः । यच्चैतत् प्रपञ्चरूपं तदप्यहं नान्यत् सिद्धं मय्यारोपितं यथाऽन्यत्र सिद्धः सर्पो रज्जौ एवं विवेचनात् भ्रमे निवृत्ते योऽवशिष्येत सोऽहमस्मि इदन्तया स्वरूपस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादेवमुच्यते । एतेन यथा कटकादिष्ववस्थात्रयेऽपि सुवर्णत्वमेव सत्यम् । तथा जगदादिमध्यान्तेष्वनुस्यूतं सत्तामात्रं भगवत्स्वरूपमिति श्लोकार्थ इत्युक्तं, न तावदस्यासम्भवः "सदेव सोम्येदम्" इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । न च काशाकाशादिष्वतिव्याप्तिः तदुत्पत्तेः श्रुतत्वात् विमतमनित्यं बाध्यत्वात् शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानाच्च । नापि साकारेषु चतुर्ष्वव्याप्तिः तेषामाकारतिरोहितत्वात् तस्मान्निर्दोषं लक्षणम् । एवं सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषाल्लक्षयितुमाह" टी० "स द्वेधा निराकारः साकारश्च अनवच्छिन्नं चैतन्यं निराकारः सत्त्वावच्छिन्नं चैतन्यं साकारः । स चतुर्धा रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्त्वे पुरुषः१ रजसा ब्रह्मा२ तमसा रुद्रः३ शुद्धे विष्णुरेव४" मुक्ता० । "स द्वेधेति द्वैधात्म्यमेवाह निरेति अनवच्छिन्ने वस्तुन्यवच्छेदक उपाधिराकारः तेन रहितो निराकारः तत्सहितोऽन्यः । तत्राद्यं लक्षयति अनवच्छिन्नमिति । द्वितीयं लक्षयति, सत्त्वेति । अस्यैव भेदानाह स चेति सः साकारः । तदाद्यं भेदमाह रजस्तमोभ्यामिति । तुल्याभ्यां रजस्तमोभ्यां युक्ते सत्त्वे प्रतिफलितं चैतन्यं पुरुषशब्दार्थ इति पूरणीयम् । एवमुत्तरत्र रजस्तमोभ्यामिति तृतीयया तयोरप्राधान्यं "सहयुक्ते चाप्रधाने" (पा०) इति स्मरणात् तेन पुरुषे सत्त्वं बहुलं, रजस्तमश्च तदपेक्षया न्यूनमित्यर्थः । न तु तेषां समान्येव त्रिसाम्यस्य प्रकृतिलक्षणत्वात्, न्यूनाधिकभावश्चैषां कार्य्यगम्यो न तु मानादिमूर्त्तद्रव्यवत् प्रत्यक्षः । युक्तपदं द्वयोर्वर्त्तते, सत्त्वपदं त्रिषु । द्वितीयं भेदमाह रजसेति । रजसा युक्ते सत्त्वे

ब्रह्मा। अत्र च मायया विद्यमानमपि तमो रजसः प्राधान्यं वक्तुं गौणम् नतु तस्याभ्येव तत्कार्य्यलोपलम्भात् हतोया तु प्राग्वत् तेन ब्रह्मापि तमस्योक्त तदपेक्षया रजः प्रभूतमित्यर्थः। रजसः प्रागुक्तिः सत्वापेक्षया श्रेयस्त्वात् सृष्टेकरत्वानुरोधाच्च हतीयं भेदमाह तमसेति। अत्र रजोमात्रानुरोधादिकं प्राग्वत्। चतुर्थमाह शुद्धे विष्णुदेवेति शुद्धे रजस्तमोभ्यामस्पृष्टे सत्वे विष्णुरेव विष्णुसंज्ञैव क्रियते न तु नतावन्तरत्वस्यान्तरमित्येवमस्त्यर्थः। तथाहि "तमेनं विशुद्धोर्जितसत्वाकारं सदा यत्र इत्याचक्षते शैवाः। पशुपतिरिति पाशुपताः। पुरुषोत्तम इति पाञ्चरात्राः। आदिविद्वान् सिद्ध इति कापिलाः। ईश्वर इति यात ञ्जलाः। इह तु तस्य विष्णुसंज्ञैव। यद्वा विष्णुं पञ्चात्मक मित्यत्र पञ्चानामपि विष्णुसंज्ञामुक्त्वा चतुर्थी संज्ञान्तरमप्युक्तम्। शुद्धसत्वोपाधिस्तु विष्णुसंज्ञ एवेत्येवमस्त्यर्थः। ते च ब्रह्मविष्णुरुद्राः प्रत्येकम् आधिदैविकादिभेदात् त्रेधा विष्णुदेवे" टी० "अगोचरस्य गोचरत्वे हेतुः प्रकृतिगुणः सत्वम्, गोचरस्य बहुरूपत्वे रजः,बहुरूपस्य तिरोहितत्वे तमः। तथा परस्परमुदासीनत्वे सत्वम्" मुक्ता०। "एवमुपाधिसंभेदात् पञ्चरूपतामुक्त्वा इदानीमननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादुपाधीन् लक्षयति अगोचरस्येति। अगोचरस्य अविषयभूतस्य वस्तुनोगोचरत्वे विषयीभावे हेतुर्यः प्रकृतिगुणः तत् सत्वमित्यर्थः। हेतुः प्रकृतिगुणइत्युत्तरत्र पञ्चस्वनुवर्त्तते। गोचरस्य सतो यत्सत्वम्भावानाम्यं तद्रजः। तस्यैव तिरोहितत्वे कारणात्मनावस्थाने हेतुस्तमः इत्यर्थः। विभागे इत्यनुक्त्वा सत्कार्य्यपक्षाश्रयणात्तिरोहितत्वे इत्युक्तम्। एवमाधिदैविकोपाधिस्वरूपमुक्त्वा आध्यात्मिकोपाधिस्वरूपमाह तथेति। अयमर्थः परस्परमुदासीनमित्यत्रहिपत्तत् उदासीनत्वे हेतुः सत्वम् इति" टी० "गोचरत्वे सत्वम्, उपकारित्वे रजः, अपकारित्वे तमः। गोचरत्वादीनि, स्थितिसृष्टिसंहाराः" मुक्ता०। "आधिदैविकाध्यात्मिकोपाधिलक्षणादाधिभूतोपाधिस्वरूपमपि ऊहितं येन हि एकस्मिन् वस्तुनि द्विरूपोविच्छेदः आधाधिभौतिकः तदुक्तम् "योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः। य स्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतोह्याधिभौतिकः"। उक्तान् गोचरत्वादीन् उपाधीननुशीलयितुमाह गोचरत्वादीनीति। गोचरत्वबहुरूपत्वतिरोहितत्वानि क्रमात् स्थित्यादिशब्दै रुच्यन्त इत्यर्थः। न चैवं सृष्टेरनन्तरमस्थितिरिति विरु-

द्धत्वं मन्तुं स्थितिपूर्वकत्वात् सृष्टेः। स्थित्या हि सदादयोघटाद्यात्मना सृज्यन्ते नास्थिता इति अतएवोक्तं "सत्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः। सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये" इति टी० "उदासीनत्वादीनि च" मुक्ता०। "एवमाध्यात्मिकेष्वपीत्याह उदासीनेति। अयमर्थः यदिदं चैत्रादेरुपकारापकारवैधुर्य्येणावस्थानं सा स्थितिः। उपकारकत्वेन सृष्टिः। अपकारकत्वेन तु संहारः। ततश्च जगत्स्थित्यादिहेतव आधिदैविकाः, अन्ये त्वाध्यात्मिकाः। सुरनरादयः अवतारास्तु सर्वे विना कृष्णम्, स तु पुरुषः त्रिविक्रमावतारत्वात् यथोक्तम् "तयोर्वां पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात्। उपेन्द्र इति विख्यातो वामनत्वाच्च वामनः" (भाग०) इति। अत एव तत्र तत्र विश्वरूपप्रकटनं पूर्व्वावतारदेशवत्सत्यस्य। दृश्यते चाद्यापि कृष्णस्वर्णमूर्त्तौ त्रैविक्रमचिह्नं कृष्णव्यपदेशश्च। अतएव प्रह्लादसंहितायां द्वारकामाहात्म्ये हतीये अध्याये वैकुण्ठमलङ्करिष्यता भगवता सकलं निजं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ विन्यस्तमिति दर्शितम्। तथा हि "यत्र त्रैविक्रमी मूर्त्तिर्वर्त्तते यत्र गोमती। मरा मुक्तिं प्रयास्यन्ति पञ्चतीर्थेन भंगताः। कलेवरं परित्यक्तं प्रभासे हरिणा सदा। कलाभिः सहितं तेजस्तस्यां मूर्त्तौ निवेशितम्। तस्मात् कलियुगे विप्रा! नान्यत्र प्राप्यते हरिः। यदि कार्य्यं हि कृष्णेन तत्र गच्छत मा चिरम्" इति। तथा "आदौ त्रिविक्रम इति ख्यातिरासीन्महीतले। कृष्णस्य तु कलान्यासात् कृष्ण इत्यभिधीयते" इति। यत् सत्वं विशुद्धमित्यादिना शुद्धसत्वतासंकीर्त्तनं तत् साम्प्रतमस्वविषयं, न तु यथाश्रुतमेव गुणान्तरकार्य्यस्याप्युपलम्भात् तत्र तदसत्त्वमन्यत्र तु वास्तवमिति तु भक्तिमात्रं तस्मात् पुरुष एवायमिति सन्तोष्टव्यं निपुणैष्टव्यं चेदमुपरिष्टात्। यथा चैता ब्रह्मादिमूर्त्तयोगुणमूलाः तथा चाह्लादयोरप्यत्र तन्मूला एवेत्युपरिष्टात् प्रवेदयिष्यामः। किं बहुना तन्निरयतारतम्यवैचित्र्याक्रान्तमिदं विश्वं तदुक्तं "न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः। सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैरिति" टी० "तेषु विष्णुब्रह्मरुद्रा निमित्तं पुरुष उपादानं गोचरत्वे तु चैतन्यम्, एव पञ्च भेदाः तत्र निराकारः" मुक्ता०। एवमुपाधिस्वरूपं निर्धार्य्योपहितेषु संख्याविशेषस्योपयोगमाह तेष्विति" तेषु स्थितिसृष्टिसंहारेषु विष्णु-

दयः क्रमात् निमित्तम् कुलाल इव घटस्य, पृथ्व उपादानं समवायिकारणं घटस्येव मृत्, दृष्टा च कारणद्वयपूर्व्विका कार्य्यप्रवृत्तिः असमवायिकारणं तु निमित्तान्तर्गतमेवेति पृथङ्नोक्तम्। अतएव "अन्वयादितरतश्चेति" भाग॰प्रथमश्लोके द्वयमेवोपात्तम्। गोचरत्वे प्रतीतिविषयत्वे तु निर्व्विशेषचैतन्यं हेतुः "तस्य भासा सर्व्वमिदं विभातीति" श्रुतेः। तत्र स्थित्यादिनिमित्तार्थं त्रयः, उपादानार्थं चैकः गोचरत्वार्थमन्यश्चेति "विष्णुं पञ्चात्मकम्" इत्यत्र पञ्चैवोक्ता न न्यूनाधिका इत्यभिप्रेत्याह एवं मतेति। ननु चैवमेकः सामान्यात्मा विशेषरूपाश्च पञ्चेति षट्कमाशङ्क्य विशेषपरिहारे सामान्यस्यानवस्थानात् एवं तावत् पञ्च वस्तूनि स्वयं वर्णयित्वा तदेव ग्रन्थान्तरानुरूपेण लक्षणेन द्रढयतुमाह तत्रेति। निराकार इति निराकारस्य लक्षणं कथयतु इत्यर्थः" टी॰। "न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे। न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रधानम्। परं पदं वैष्णवमामनन्ति तत् यत्र नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः। विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे" (भाग॰)मुक्ता॰। "तत्रापि न यत्रेति तटस्थस्य, परं पदमिति स्वरूपस्य। तत् परं पदं वैष्णवम् आमनन्ति विष्णुनाधिष्ठितं अधिष्ठिताधिष्ठितेन राज्ञाधिष्ठितवत् ब्रह्मादिपदानामपि विष्णुनाऽधिष्ठितत्वात् परमित्युक्तं विष्णुनैवाधिष्ठितमित्यर्थः। यत्र पदे कालो नास्ति यः अनिमिषां ब्रह्मादीनां परः प्रभुः संहर्त्ता महाप्रलयेऽपि नाशो नास्त्येवेत्यर्थः। अतएव कालाभावे किंपुनर्न्यायेन देवा अपि तत्र न सन्तीत्याह कुतोन्विति। तथा देवाभावे जीवा अपि न सन्तीत्याह जगतामिति। ये देवा जगताम् उच्चावचां गतिं गच्छतां जीवानामीशाः तेषां का वार्त्ता? तत्क्षतविभ्रमगन्धोऽपि नास्तीत्याह ईशिरे इत्यनित्यत्वद्योतनार्थं लिट्प्रयोगः। यत्र च पदे सत्त्वादिर्नास्ति सत्त्वमिन्द्रियदेवतारूपं, रज इन्द्रियम्,। तम इन्द्रियार्थरूपं, विकारोऽहङ्कारस्तेषां त्रयाणां कारणं महान् बुद्धितत्त्वं तदहङ्कारस्य प्रधानमव्यक्तं तन्महतः। सत्त्वाद्यभावादेतत् प्राप्नुवतां पुनर्जन्मादिशङ्काबीजलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः। एवं दुःखं नास्तीत्युक्त्वा सुखमस्तीत्याह यत्रेतीति। यत् विष्णुपदं हृदा मनसा उपगुह्य श्लिष्य अनन्यसौहृदाभवन्ति अन्यत्र विषये प्रीतिं परित्यजन्ति तादृक्सुखाभावात् तद्धि पदे पदे क्षणे क्षणे अर्हपदं अर्हणस्य आदरस्य स्थानम् उत्तरोत्तरचमत्कारणीयत्वात् दौरात्म्यं विसृज्य अनादिदुर्वासनावासितत्वं त्यक्त्वा विषयान्तरस्फूर्तिरपि नास्तीत्यर्थः नेति नेतीत्युपनिषदुपदेशविश्वासबलात् अतत् विष्णुपदादन्यत् उत्सिसृक्षवः स्वेच्छयैवोत्स्रष्टवन्तः। नित्यनिरतिशयसुखानुभवरूपे विष्णुपदे अनुभविता अनुभवनं अनुभवनीय इति कर्त्तृकरणकर्म्माणि अतच्छब्देनोच्यन्ते तानि ह्यनुभवार्थमुपादीयन्ते सत्यनुभवे तु त्यज्यन्ते असत्यत्वादन्तरायत्वाच्च" टी॰ "इत्थं मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्य्यसुरन्धिताशयः"। पुरुषः—"भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन्। स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः" (भाग॰)मुक्ता॰। "एवमस्य द्विविधलक्षणमुक्त्वा अत्राधिकारिणमाह इत्थमिति। इत्थं व्यवस्थितः अनेन प्रकारेण विशिष्टामवस्थामापन्नो मुनिरुपरमेत् न किञ्चित् कुर्य्यात् यतो विज्ञानस्य विशुद्धज्ञानरूपस्य विष्णोर्दृक् दर्शनं साक्षात्कारः तस्य वीर्य्यं बलं तेन सुरन्धितो यथा पुनर्नोदेति तथा हिंसितः आशयो जीवत्वोपाधिर्य्येन स तथा। अयमर्थः वक्ष्यमाणभूमिकोपासनाक्रमबलात् सत्यपुरुषान्यताख्यातिमापन्नस्तामपि सायुज्यार्थी निरोद्धुकाम इत्येतामवस्थामापन्नो मुनिरत्राधिक्रियते नान्यः। अवश्यञ्चाधिकारिनिर्धारार्थं इत्थमित्यादि श्लोकम् अन्यथास्योद्धरणं निःप्रयोजनं स्यात्। इति शुकः राजानं प्रति पुरुषलक्षणमाह। भूतैरित्यादि। आत्मसृष्टैः आत्मना प्रकृतिमधिष्ठाय सृष्टैः पुरं देहं विराजं ब्रह्माण्डं विरचय्य निष्पाद्य तस्मिन् स्वांशेन जीवकलया यदा प्रविष्टः तदा पुरुषसंज्ञामवाप पुरि शयनाद्वसनाद्वा पुरुषः अंशेऽप्यंशोक्तिः कल्पनया। नारायणः जलशायी आदिदेवो निराकारः" टी॰। मुक्ताफलस्थाः श्लोकास्तु भागवतीयाः।

कल्पनाकाल त्रि॰ कल्पनायाः कालः कालो यस्य। संकल्पवदाशुविनाशिनि अस्थिरे पदार्थे त्रि॰।

कल्पनी स्त्री कृप—छेदने करणे ल्युट् ङीप्। कर्त्तर्य्याम्। (कांचि) हेमच॰।

कल्पपादप पु॰ कर्म्म॰ राजशिरोवत् त॰स॰ वा। १सुरतरुभेदे "स्पृहा न चक्रेऽर्पितकल्पपादपः" नैष॰। महादानान्तर्गते स्वर्णनिर्म्मितपादपाकारे देये २द्रव्यभेदे तद्विधानं हेमा॰ दा॰ उक्तं यथा—

"मत्स्य उवाच। "कल्पपादपदानाख्यमतः परमनुत्तमम्। महादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपातकनाशनम्। पुण्यं दिन-

यथाशाद्य तुलापुरुषदानवत् । पुण्याहवाचनं कुर्य्याद्धोमैश्चावाहनं तथा । ऋत्विग्वरणं पञ्चभारभूषणाच्छादनादिकम्" । आदिशब्देन काम्यदेवपूजाविग्रहादि-पूजागुरु ऋत्विक्चतुष्टयवरण-मधुपर्क-दान-होम-वेदिकोपरिचक्र-वेष्टनपञ्चवर्ण-वितानपताकातोरणादि, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानवद्वेदितव्यम् । "काञ्चनान् कारयेद्वृक्षान् नानाफलसमन्वितान् । नानाविहारवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत्" । नानाफलेति, पुंस्त्रीगो-गज-वाजि-मणि-वस्त्र-कनक-रजत-भक्ष्यफलादीनि । "यथाशक्त्या पलादूर्द्ध्वमासहस्रात् प्रकल्पयेत् । अर्द्धात् कृष्णसुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् । गुडप्रस्थोपरिष्टाच्च सितवस्त्रयुगावृतम् । कामदेवमधस्ताच्च सकलत्रं प्रकल्पयेत्" । अर्द्धात् कृष्णसुवर्णस्येति, यथाशक्ति दानार्थकृष्णसुवर्णस्यार्द्धेन ब्रह्मादिप्रतिमासहितं कल्पपादपं कुर्य्यात् द्वितीयमर्द्धं चतुर्द्धा विभज्य एकैकांशेन चतुर्भागस्थदेवतासहितान् सन्तानादीन् विदध्यात्, गुडप्रस्थोऽत्र "द्वात्रिंशत्पलिकः प्रस्थः पुराणे परिकीर्त्तित" इति । ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, कामदेवरूपन्तु विष्णुधर्मोत्तरात् "कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भुवि । अष्टबाहुः प्रकर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापबाणकरश्चैव मदाकुञ्चितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्य्याश्चैतास्तथोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्यो रूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणमुखो महानिति" । अधस्तादिति ब्रह्मादिभिरपि सम्बध्यते । अत्र प्रकृतौ परिमाणाभावात् पुरुषेच्छया प्रतिमादिपरिमाणनियमः । "सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत्" तुरीयांशेन द्वितीयार्द्धचतुर्थांशेनेत्यर्थः । तद्वत् कल्पतरुवत्, पञ्चभारं गुडप्रस्थोपरिगतं ब्रह्मादिप्रतिमान्वितं कुर्य्यादित्यर्थः । केचित्तु कामदेवमधस्तात् प्रकल्पयेदिति सन्तानतरौ योजयन्ति, तन्मते तत्प्रतिमैव कर्त्तव्या । "मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे श्रिया सार्द्धं घृतोपरि । पश्चिमे पारिजातन्तु सावित्र्या सह जीरके । सुरभीसंयुतं तद्वत्तिलेषु हरिचन्दनम् । तुरीयांशेन कुर्वीत सौम्येन फलसंयुतम्" । श्रीलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, सावित्रीलक्षणमाह नारदः "पद्मासना च सावित्री साक्षसूत्र-कमण्डलुः" । सुरभीलक्षणं ब्रह्माण्डपुराणे "सवत्सा सुरभी, धेनुरारक्ता प्रस्तुतस्तनीति, "सौम्येन, उत्तरेण । घृतादीनामपि परिमाणापेक्षायां तद्वदिति वचनात् वह्नि-धानाञ्च प्रस्थपरिमाणत्वमवधेयम् । "कौषेयवस्त्रसंयुक्तानिक्षुमाल्यफलान्वितान् । तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासनभाजनम् । दीपकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् । फलमाल्ययुतं तद्वदुपरिष्टाद्वितानकम् । तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्" । अशनभाजनं, भोज्यान्वितभाजनं वितानं पञ्चवर्णम् । अथ पूर्व्ववत् पूर्व्वेद्युरधिवासनं विधाय प्रभूते ब्राह्मणवाचनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तं कर्म्मैव समापयेत् । "होमाधिवासनान्ते च स्नापितो वेदपुङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् । नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने । विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये । यस्मात् त्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्दिवाकरः । मूर्त्तामूर्त्तं परं बीजमतः पाहि सनातनः । त्वमेवामृतसर्व्वस्वमनन्तः पुरुषोऽव्ययः । सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात्" । अमृताः देवाः तेषां सर्व्वस्वं, अमृतसर्व्वस्वम् । "एवमामन्त्र्य तं दद्यात् गुरवे कल्पपादपम् । चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीन् प्रकल्पयेत्" । दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयं, चतुर्भ्यः प्रकल्पयेदित्येकैकशो दद्यादित्यर्थः । चतुर्भ्य इतिवचनादत्र चतुर्णामेवर्त्विजां वरणमिति गम्यते ऋत्विगष्टकपक्षे तु ऋत्विग्भ्य इति ऋत्विग्युग्मेभ्य इत्यर्थः । एतस्मिंश्च पक्षे जापकादिभ्योऽन्यैव दक्षिणा दातव्या । वेदचतुष्टयापेक्षया चतुःसंख्यात्वमिदमृत्विजामिति केचित् । इहापि "प्राप्य तेषामनुज्ञाञ्च तथान्येभ्योऽपि दापयेदिति" बोद्धव्यम् । दक्षिणानिर्णयश्च पूर्व्ववत् । "स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्याद् गुरवे चाभिपूजनम् । न वित्तशाठ्यं कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत्" । स्वल्पत्वविवरणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने । ततः पुण्याहवाचने कृते वेदिसमीपं गत्वा कृतदेवपूजो यजमानो गुरुश्च पूर्व्ववदेव देवताविसर्जनं कुर्य्यात् । "अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् । सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् । अप्सरोभिः परिवृतः सिद्धचारणपन्नगैः । भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्रोमसंमितान् । स्तूयमानो दिवःपृष्ठे पितृपुत्त्रप्रपौत्त्रकान् । विमानेनार्कवर्णेन विष्णुलोकं स गच्छति । दिवि कल्पशतं तिष्ठेद्राजराजो भवेत् ततः । नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः । नारायणकथासक्तो नारायणपुरं व्रजेत् । यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानं यो वा शृणोति पुरुषोऽल्पधनः स्मरेद्वा । सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभिर्मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः" ।

इति मत्स्यपुराणोक्तकल्पतरुदानविधिः। तत्रैव विष्णुपुराणे, "सनत्कुमार उवाच। अथान्यत् सं प्रवक्ष्यामि कल्पपादपमुत्तमम्। यत्तनिक्षेप कर्त्तव्यं सर्वशस्यसमन्वितम्"। सर्वशाखाः, सर्वदिगन्तशाखाः। "शाखाभिः विधिना कृत्वा मुक्तादाम प्रलम्बितम्। दिव्यैर्नानारत्नैश्चैव चाङ्कुराणि प्रविन्यसेत्"। दिव्यैः, उत्कृष्टैरित्यर्थः। "प्रवालङ्कारयेद्धीमान् प्रवालेन द्रुमस्य च"। प्रवालेन प्रवालङ्कारयेदिति, विद्रुमैर्नवपल्लवान् कारयेदित्यर्थः। "फलानि पद्मरागैश्च पारिजातस्य शोभनम्। मूलदण्डञ्च नीलेन वज्रेण स्कन्धमुत्तमम्। वैदूर्य्येण द्रुमाग्रञ्च पुष्परागेण मस्तकम्"। स्कन्धादूर्द्धभागो मस्तकं, तदूर्द्ध्वं, द्रुमाग्रम्। "गोमेदकेन वै स्कन्धं सूर्य्यकान्तेन सुव्रतः। चन्द्रकान्तेन वा वेदिं द्रुमस्य स्फटिकेन वा। वितस्तिमात्र आयामो वृक्षस्य परिकीर्त्तितः। शाखाष्टकसमानस्तु विस्तारस्तोऽर्द्धतस्तथा"। शाखाव्यतिरिक्तस्य वृक्षस्य वितस्तिमात्र उच्छ्रायः कार्य्यः, ऊर्द्धतस्तथेति, स्कन्धादूर्द्धतो नवमी या मध्यमशाखा तस्या अपि वितस्तिमात्र उच्छ्रायः, शाखाष्टकसमानं विस्तारमिति, अष्टदिग्गतानामष्टशाखानां विस्तारं तिर्य्यग्व्याप्तिं वितस्तिमात्रमेव कुर्य्यादित्यर्थः। "तन्मूले स्थापयेद्विष्णुं लोकपालसमावृतम्। पूर्व्वोक्तवेदिमध्ये तु मण्डले स्थाप्य पादपम्। पूजयेद्देवमीशानं लोकपालांश्च यत्नतः। पूर्व्वं कल्पद्रोमाद्यन्तुलाभारवदाचरेत्। निवेदयेद्द्रुमं सम्यग्ब्राह्मणाय वा नृप!। ब्राह्मणेभ्योऽथवा राजा सार्व्वभौमो भविष्यति"। तुलाभारवदाचरेदिति विष्णुपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितविधिमाचरेदित्यर्थः। स्थानान्तरे। "फलानान्तु सहस्रेण कल्पयेत् कल्पपादपम्। समूलदण्डपत्रञ्च फलपुष्पसमन्वितम्। पञ्चस्कन्धन्तु संकल्प्य पञ्चानां स्थापयेत् सुधीः। सद्योजातेन मन्त्रेण देवं पाद्यं शिवायतः। दिव्यैर्विमानैर्देहान्ते शिवलोके महीयते। पितरस्तस्य मोदन्ते सत्यलोके महीपते!"। इति विष्णुपुराणोक्तकल्पपादपदानविधिः।

कल्पपाल पुं० कल्पं सुराविधानकल्पं संकल्पं मद्याभिलाषं वा तत्पायिनां, पालयति पाल—अण्। शौण्डिके सुराजीवे हेमच०। कल्यपाल इत्येव पाठः साधुः।

कल्पलता स्त्री क्लृप—णिच्—कर्म्मणि अच् कर्म्म०। महादानान्तर्गते स्वर्णकल्पितलताकारे दानीयद्रव्यभेदे तद्विधिः हेमा० दा० मत्स्यपु० उक्तो यथा—

"अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। महाकल्पलता नाम महापातकनाशनम्। पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् लोकेशावाहनादिकम्"। आदिग्रहणव्याख्यानं पूर्व्ववत् (कल्पपादपोक्तवत्)। "चामीकरमयीः कुर्य्यात् दश कल्पलताः शुभाः। नानापुष्पफलोपेता नानांशुकविभूषिताः। विद्याधरसुपर्णानां मिथुनैरुपशोभिताः। हारीतादिखगैः चित्रैः फलानि च विहङ्गमैः"। चामीकरं, सुवर्णं कल्पलतास्तु लताकारा विधेयाः। नानाफलानि, पुंस्त्रीगोगजवाजिप्रभृतीनि, सकृपपुष्पफलानां तुलनार्थत्वेनैवोपपत्तेः। अंशुकानि, वस्त्राणि। सुपर्णाः पक्षिणः। एवं दश कल्पलता विधाय वेदिकायाम् विलिखितचक्रस्योपरि मध्ये द्वयं, पूर्व्वादिदिक्षु चाष्टौ स्थापयेत्। "लोकपालानुकारिण्यः कर्त्तव्यास्तासु देवताः। ब्राह्मीमनन्तशक्तिञ्च लवणस्योपरि न्यसेत्। अधस्तात्तु तयोर्मध्ये पद्मशङ्करे शुभे"। लोकपालानुकारिण्यो देवता, लोकपालशक्तय इत्यर्थः। अधस्तात्तु तयोरिति, मध्यस्थापितयोः कल्पलतयोरधस्तात् पद्मकरां ब्राह्मीं, शङ्खधरामनन्तशक्तिञ्च स्थापयेत्। लवणादिपरिमाणञ्च, परिमाणविशेषानिर्द्देशात् स्वेच्छया नियम्यते। पद्मस्तूपयोर्न्यसेदिति क्वचित् पाठः। तत्र स्तूपो राशिः द्विवचनं राशिद्वयापेक्षयेति। "इभासनस्था तु शुभे पूर्व्वतः कुलिशायुधा। रजध्वजशिखाऽऽग्नेयी स्रुवपाणिरथानले। याम्या महिषमारूढा गदिनी तत्कुलोपरि। प्रेतेन नैर्ऋती खड्गा सखड्गा दक्षिणापरे। वारुणे वारुणी धीरे झषस्था नागपाशिनी। पताकिनी च वायव्ये मृगस्था शर्करोपरि। सौम्या निधेषु संस्थाप्या शङ्खिनी निधिसंस्थिता। माहेश्वरी वृषगता शूलपाणिः त्रिशूलिनी"। इभो गजः स च वाहनोऽविधेयः, कुलिशं, वज्रं, रजध्वजशिखेति, रजनी, हरिद्रा, अजः, छागः, हरिद्रीपरिस्थापिता छागवाहनेत्यर्थः; अनले, आग्नेयदिग्भागे, दक्षिणापरे नैर्ऋतदिग्भागे नैर्ऋती प्रेतवाहनेत्यवधेयं, झषस्था मकरवाहनेत्यर्थः। निधिसंस्थितेति निधिरूपं कलसाद्युपरि। "मौलिन्योवरदास्तद्वत् कर्त्तव्या वाहनान्विताः। सर्वाः पञ्चफलादूर्द्ध्वमा सहस्रात् प्रकल्पयेत्। वस्त्रावाहपरिध्वाय पञ्चवर्णं वितानकम्। धेनवो दश कुम्भाश्च वस्त्रयुग्मानि चैव हि"। मौलिन्यो

शकटधराः, वरदा इति, यथोक्तायुधधारिणः कराद्-
न्तरेण करेण वरदमुद्रान्विताइत्यर्थः । "वाक्षिका, कर्ण-
भूषणं (पाशि) वाक्यकान्विता इति क्वचित्पाठः तदा वामोत्स-
ङ्गस्थितबालकाइति व्याख्या । एतच्च पञ्चपलादिपरिमि-
तकल्पलतारचनाप्रकारसमस्तवर्णनेन विभज्य सर्वं कर्त्तव्यं,
पृथक्पृथग्वेव कर्त्तव्यानुपदेशात् । "मध्यमे द्वे तु गुरवे
ऋत्विग्भ्योऽन्याश्चैव च । ततो मङ्गलशब्देन स्नातः
शुक्लाम्बरो बुधः । त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रानेतानुदी-
रयेत्" । तत इति होमाधिवासनपुण्याहवाचनादि
पूर्वोक्तकर्मकलापानन्तरमुच्यते, स्नात इति कुम्भजलमी-
षधिकलशस्थितसर्वौषधिजलेन ऋत्विग्भिः स्नापितः,
गृहीतकुसुमाञ्जलिरित्यपि ज्ञेयम् । अत्र मन्त्रः "नमो-
नमः पापविनाशिनीभ्यो ब्रह्माण्डलोकेश्वरपालिनीभ्यः ।
आशंसिताधिक्यफलप्रदाभ्यो दिग्भ्यस्तथाकल्पलतावधूभ्यः" ।
अथ पूर्ववत् प्रयोगमन्वार्य्य मध्यमे द्वे देवतादिपरिहिते
कल्पलते गुरवे प्रतिपाद्य शेषा ऋत्विग्भ्यः प्रतिपादयेत् ।
तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दानं दीनानाथपूरणं, स्वल्पे-
ऽप्येकाग्निविधानं चेति पूर्वोक्तमनुसन्धेयम् । ततः पुण्या-
हवाचनदेवतापूजनविसर्ज्जनानि कुर्य्यात् ।"इति सकल्पद्रु-
मकल्पलताप्रदानं भवभयसूदनकारि यः करोति । अभि-
मतफलदे स नाकलोके वसति पितामहवत्सराणि
त्रिंशत्" । अभिमतफलदे, इष्टफलदायिनि । "पितृ-
शतमवतारयेद्भवाब्धेः स च दुरितौघविनाशशुद्धदेहः ।
सुरपतिवनिताकरप्रवालैः परिवृतमम्बुजसंसदाभिरम्यः।
इति विधानमिदं दिगङ्गनाकनककल्पलताविनिवेदने ।
पठति यः स्मरतीह तदीक्षते स पदमेति पुरन्दर-
सेवितम्" । कल्पस्य संकल्पविषयस्य साधनं लता ।२सुर-
लतायाकल्पलतायाञ्च ।

कल्पवर्ष पु० उपदेवस्यात्मजदेवकात्मजोपदेवात्मजभेदे
"धाङ्कनामजो"देवकोपदेवस्य चत्वारो देवकात्मजाः ।
देवस्यानुपदेवस्य सुदेवो देववर्द्धनः" इत्युक्त्वा राजन्यकल्प-
वर्षाद्या उपदेवसुता दश" भाग० ९,२४,२५ उक्तम् ।

कल्पसूत्र न० कल्पस्य वैदिककर्मानुष्ठानस्य प्रतिपादकं
सूत्रम् । आश्वलायनापस्तम्बप्रणीतेषु वैदिककर्मप्रयोगावे-
दकेषु सूत्रात्मकग्रन्थेषु ‘त्र्यहोऽश्वमेधः संख्यातः कल्प-
सूत्रेषु ब्राह्मणैः। चातुर्होत्रमहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम्"
रामा० । [पान्तैधितविग्रहः"भाग०२,११,२ ।

कल्पान्त पु० । कल्पस्यान्तोयत्र । प्रलये अमरः । "कल्-

कल्पित त्रि० क्लृप-णिच्-क्त । रचिते "प्रजापतिः कल्पितयज्ञ-
भागम्" कुमा० । "मदोत्कटोऽपि चलाचलपशुचकल्पि-
ताम्" २भाविते । "यमभेदकरकल्पितशरम्" माघः ।
"करेण कल्पितोऽञ्जलिः सरोजम्" भट्टि०। ३आरो-
पिते च ।"अधिज्यामावयेपो हि नाथः कल्पितस्तुनः"
सूतस०। "किं न पश्यसि संसारं तवैवाज्ञान-
कल्पितम्"वेदा०प्र०।४आरोहणार्थं सज्जितगजे हेमच०
५कल्पितसंख्या परिभाषिते "तत्रोपिततमं वर्षं चतुर्व्य-
स्तु कल्पितम्" माकण्ड० ।

कल्पिन् त्रि० कल्पयति क्लृप-णिच्-णिनि ।१रचके २आरो-
पके ३वेशकारके च ४नापिते पु० । "मेधायै कल्पिनं
द्वापरायाधिकल्पिनम्" यजु० १०,१८।

कल्प्य त्रि० क्लृप-णिच्-यत् । १रचनीये २आरोप्ये ३अनुष्ठेये
४विधेये"कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागम्" रघुः ।

कल्मन् न० कर्मन्+रस्य लः। कर्मणि ।

कल्मलि पु० कलयत्यपगमयति मलम् पृषो० । १तेजसि ।
"तस्य प्राच्यां दिशि श्रद्धा पुंश्चली मित्रो मागधो विज्ञानं
वासोऽहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ प्रवर्तौ कल्मलि-
र्मणिः" अथ०१५,२,१ ।

कल्मलीक न०कलयत्यपगमयति मलम् पृषो०। ज्वलनयुक्ते
तेजसि निरु० । "नमस्या कल्मलीकिनम् नमोभिः"
ऋ० २,३३,८ । "कल्मलीकिनं ज्वलतोनामधेयमेतत्
निरु० । १,१७ । कल्मलं कलयत्यपगमयति मलमिति
कल्मलीकं तेजः"तद्वत् स्वरूपम्"भा०तत्र: अर्थे इनि ।

कल्मष न० कर्म शुभकर्म स्यति षो-क पृ० मस्य लः।
१पापे"अपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते""अपेत-
कल्मषोऽध्येति""याम्यायातनाः प्राप्य स जीवो वीतक-
ल्मषः"मनुः।२तद्वति त्रि०अमरः३हस्तपुच्छे न०त्रिका०
४नरकभेदे पु०मेदि०। ५मलिने त्रि० जटाधरः "अम्भ-
स्पृष्टे यदि स्नाता नारी भोजयते नरौ । स याति कल्मषो
नाम नरकं दुःखप्रदायकः" हेमचन्द्रकोषे देशभेदे पु० ।

कल्माष पु० कलयति कल-क्विप् कल् माषयति हिनस्ति
माष-अच् कर्म०। कल्माषा पु० मष-हिंसायाम् अच् कर्म०।
१चित्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः "अश्वांश्चि-
त्रिरकल्माषान्"भा०आ०९७अ०। तित्तिरवर्णानित्यर्थः ।
"कल्माषा आग्निमारुताः" यजु०२४,७ ।
"कल्माषाः कर्बुराश्चैव पृषतः आग्निमारुताः षष्ठे
वपु" मेदि० "कल्माष ग्रीवाः" यजु० २९,५८ ।

"मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णः" यजु०२९,५९। २कृष्णवर्णे ४कृष्णपाण्डुरवर्णे पु०५तद्वति त्रि०। ६राक्षसे च पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् मेदि०। वर्णवाचित्वे गौरा०पाठात् स्त्रियां ङीष्। ७गन्धशालौ पु० राजनि०। ८अग्निभेदे भारतम्। "अग्नीनां वासुदेवेन संसक्तानां महाक्रधे!। ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा। दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः" हरिवं० १८० अ०। ९नागभेदे "नीलानीलौ तथानागौ कल्माषशबलौ तथा" भा० आ० ३५ नागनामोक्तौ। १०कृष्णविन्दुचिते च। "कल्माषमिश्रेके" आश्व०स्ट०४,९,५। "कल्माषो नाम कृष्णविन्दुचितः" नारा०।

कल्माषकण्ठ पु० कल्माषः कृष्णपाण्डुरः कण्ठोऽस्य। महादेवे हारा०। तस्य स्वतः श्वेतवर्णत्वेऽपि विषपानकाले नीलकण्ठत्वात् तथात्वं कल्माषग्रीवादयोऽप्यत्र। "ध्रुवा दिग्विष्णुरधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता" अथ०३,२७,५। "ध्रुवाय त्वा दिशे विष्णवेऽधिपतये कल्माषग्रीवाय रक्षित्रे" अथ०१२,३,५९।

कल्माषपाद पु० कल्माषौ पादौ यस्य। सूर्य्यवंश्ये सुदासपुत्रे नृपभेदे। "हे भार्य्ये सगरस्यास्ताम्" इत्युपक्रम्य "अयुताजित्सुतस्त्वासीदृतपर्णो महायशाः। दिव्याक्षहृदयज्ञोऽसौ राजा नलसखो बली। ऋतपर्णसुतस्त्वासीदार्त्तपर्णिर्महीपतिः। सुदासस्तनयस्तस्य राजा इन्द्रसखोऽभवत्। सुदासस्य सुतस्त्वासीत् सौदासो नाम पार्थिव!। ख्यातः कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहोऽभवत्" हरिवं०१५अ०। तस्य ब्रह्मशापात् राक्षसत्वप्राप्तेर्वशिष्ठेन शापविमोचनस्य च कथा भा०आ०१७७,७८०अ०यथा—

"कल्माषपाद इत्येवं लोके राजा बभूव ह। इक्ष्वाकुवंशजः पार्थ! तेजसाऽसदृशो भुवि। स कदाचिद्वनं राजा मृगयां निर्ययौ पुरात्। मृगान् विध्यन् वराहांश्च चचार रिपुमर्द्दनः। तस्मिन् वने महाघोरे खड्गांश्च बहुशोऽहनत्। हत्वा च सुचिरं श्रान्तो राजा निववृते ततः। अकामयत्तं याज्यार्थे विश्वामित्रः प्रतापवान्। स तु राजा महात्मानं वाशिष्ठमृषिसत्तमम्। तृष्णार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च एकायनगतः पथि। अपश्यदजितः सङ्ख्ये मुनिं प्रतिमुखागतम्। शक्तिं नाम महाभागं वशिष्ठकुलवर्द्धनम्। ज्येष्ठं पुत्रं पुत्रशताद्वशिष्ठस्य महात्मनः। अपगच्छ पथोऽस्माकमित्येवं पार्थिवोऽब्रवीत्। तथा ऋषिरुवाचैनं सान्त्वयन् श्लक्ष्णया गिरा। मम पन्था महाराज! धर्म्म एष सनातनः। राज्ञा सर्व्वेषु धर्म्मेषु देयः पन्था द्विजातये। एवं परस्परं तौ तु पथोऽर्थं वाक्यमूचतुः। अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्व्वताम्। ऋषिस्तु नापचक्राम तस्मिन् धर्म्मपथे स्थितः। नापि राजा मुनेर्मानात् क्रोधाच्चापजगाम ह। अमुञ्चन्तं तु पन्थानं तमृषिं नृपसत्तमः। जघान कशया मोहात्तदा राक्षसवन्मुनिम्। कशाप्रहाराभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः। तं शशाप नृपश्रेष्ठं वाशिष्ठः क्रोधमूर्च्छितः। हंसि राक्षसवद्यस्माद्राजापसद! तापसम्। तस्मात्त्वमद्यप्रभृति पुरुषादो भविष्यसि। मनुष्यपिशिते सक्तश्चरिष्यसि महीमिमाम्। गच्छ राजाधमेत्युक्तः शक्तिना वीर्य्यशक्तिना। ततो याज्यनिमित्तन्तु विश्वामित्रवशिष्ठयोः। वैरमासीत्तदा तन्तु विश्वामित्रोऽन्वपद्यत। तयोर्विवदतोरेवं समीपमुपचक्रमे। ऋषिरुग्रतपाः पार्थ! विश्वामित्रः प्रतापवान्। ततः स बुबुधे पश्चात्तमृषिं नृपसत्तमः। ऋषेः पुत्रं वशिष्ठस्य वशिष्ठमिव तेजसा। अन्तर्द्धाय तदात्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत!। तावुभावतिचक्राम चिकीर्षन्नात्मनः प्रियम्। स तु शप्तस्तदा तेन शक्तिना वै नृपोत्तमः। जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन्। तस्य भावं विदित्वा स नृपतेः कुरुसत्तम!। विश्वामित्रस्ततो रक्ष आदिदेश नृपं प्रति। शापात्तस्य तु विप्रर्षेर्विश्वामित्रस्य चाज्ञया। राक्षसः किङ्करो नाम विवेश नृपतिं तदा। रक्षसा तं गृहीतन्तु विदित्वा मुनिसत्तमः। विश्वामित्रोऽप्यपाक्रामत्तस्माद्देशादरिन्दम!। ततः स नृपतिस्तेन रक्षसान्तर्गतेन च। बलवत्पीडितः पार्थ! नान्वबुध्यत किञ्चन। ददर्शाथ द्विजः कश्चिद्राजानं प्रस्थितं वनम्। अयाचत क्षुधापन्नः समांसं भोजनन्तदा। तमुवाचाथ राजर्षिर्द्विजं मित्रसहस्तदा। 'आस्स्व ब्रह्मंस्त्वमत्रैव मुहूर्त्तं प्रतिपालयन्। निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथेप्सितम्। इत्युक्त्वा प्रययौ राजा तस्थौ स द्विजसत्तमः। ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं यथासुखम्। निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थ! प्रविवेश महामनाः। ततोऽर्द्धरात्र उत्थाय सूदमानाय्य सत्वरम्। उवाच राजा संस्मृत्य ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम्। गच्छामुष्मिन् वनोद्देशे ब्राह्मणो मां प्रतीक्षते। अन्नार्थी त्वं तमन्नेन समांसेनोपपादय। गन्धर्व्व उवाच। एवमुक्तस्ततः सूदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित्। निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथान्वितः। राजा तु रक्षसा-

शिष्टः सूदमाह गतव्यथः । आर्य्येनं नरमांसेन भोजयेति पुनः पुनः । तथेत्युक्त्वा ततः सूदः स स्थानं वध्यघातिनाम् । गत्वाऽऽजहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः । स तत् संस्कृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै । तस्मै प्रादाद् ब्राह्मणाय क्षुधिताय तपस्विने । स सिद्धचक्षुषा दृष्ट्वा तदन्नं द्विजसत्तमः । अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपर्य्याकुलेक्षणः । ब्राह्मण उवाच । यस्मादभोज्यमन्नं मे ददाति स नृपाधमः । तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोलुपा । सक्ता मानुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा । उद्वेजनीयो भूतानां चरिष्यति महीमिमाम् । द्विरनुव्याहृते राज्ञः स शापो बलवानभूत् । रक्षोबलसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवन्नृपः । ततः स नृपतिश्रेष्ठो राक्षसोपहतेन्द्रियः । उवाच शक्तिं तं दृष्ट्वा न चिरादिव भारत ! । यस्मादसदृशः शापः प्रयुक्तोऽयं मयि त्वया । तस्मात्त्वत्तः प्रवर्त्तिष्ये खादितुं मानुषानहम् । एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रयुज्य च । शक्तिं तं भक्षयामास व्याघ्रः पशुमिवेप्सितम् । शक्तिं तन्तु मृतं दृष्ट्वा विश्वामित्रः पुनः पुनः । वशिष्ठस्यैव पुत्त्रेषु तद्रक्षः सन्दिदेश ह । स तान् शक्त्यवरान् पुत्त्रान् वशिष्ठस्य महात्मनः । भक्षयामास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रान् मृगानिव । वशिष्ठो घातितान् श्रुत्वा विश्वामित्रेण तान् सुतान् । धारयामास तं शोकं महाद्रिरिव मेदिनीम्" । "ततः प्रतिनिवृत्तः स तया वध्वा सहानघः । कल्माषपादमासीनं ददर्श विजने वने । स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ! । आविष्टो रक्षसोग्रेण इयेषात्तुं तदा मुनिम् । अदृश्यन्ती तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्म्माणमग्रतः । भयसंविग्नया वाचा वशिष्ठमिदमब्रवीत् । असौ मृत्युरिवोग्रेण दण्डेन भगवन्नितः । प्रगृहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति दारुणः । तं निवारयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन । त्वदृतेऽद्य महाभाग ! सर्व्ववेदविदां वर ! । पाहि मां भगवन् ! पापादस्माद्दारुणदर्शनात् । रक्षोऽयमिहात्तुं वै नूनमावां समीहते । वशिष्ठ उवाच । मा भैः पुत्त्रि ! न भेतव्यं राक्षसात्तु कथञ्चन । नैतद्रक्षो भयं यस्मात् पश्यसि त्वमुपस्थितम् । राजा कल्माषपादोऽयं वीर्य्यवान् प्रथितो भुवि । स एषोऽस्मिन् वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः । गन्धर्व्व उवाच । तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वशिष्ठो भगवानृषिः । वारयामास तेजस्वी हुङ्कारेणैव भारत ! । मन्त्रपूतेन च पुनः स तमभ्युक्ष्य वारिणा । मोक्षयामास वै शापात् तस्माद्योगाद्धराधिपम् । स हि द्वादश वर्षाणि वाशिष्ठस्यैव तेजसा । ग्रस्त आसीद्‌ग्रहेणेव पर्व्वकाले दिवाकरः । रक्षसा विप्रमुक्तोऽथ स नृपस्तद्वनं महत् । तेजसा रञ्जयामास सन्ध्याभ्रमिव भास्करः । प्रतिलभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताञ्जलिः । उवाच नृपतिः काले वशिष्ठमृषिसत्तमम् । सौदासोऽहं महाभाग ! याज्यस्ते मुनिसत्तम ! । अस्मिन् काले यदिष्टन्ते ब्रूहि किं करवाणि ते । वशिष्ठ उवाच । वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि वै । ब्राह्मणांस्तु मनुष्येन्द्र ! मावमंस्थाः कदाचन । राजोवाच । नावमंस्ये महाभाग ! कदाचिद्ब्राह्मणर्षभान् । त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक् पूजयिष्याम्यहं द्विजान्" ।

कल्माषाङ्घ्रिरप्यत्र । तस्य कल्माषपादताकथा स्त्रीसंसर्गे मृत्युरूपशापादिकथा च भाग० ९. ९ अ० यथा—

"कृतपर्णोऽनलसखोऽयोऽश्वविद्यामियात्सखात् । दत्त्वाऽक्षहृदयञ्चास्मै, सर्व्वकामस्तु तत्सुतः । ततः सुदासस्तत्पुत्त्रो मदयन्तीपतिर्नृपः । आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषाङ्घ्रिमुत क्वचित् । वशिष्ठशापाद्रक्षोऽभूदनपत्यः स्वकर्म्मणा । श्रीराजोवाच । किंनिमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः । एतद्वेदितुमिच्छामि कथ्यतां न रहो यदि । श्रीशुक उवाच । सौदासो मृगयां किञ्चिच्चरन्रक्षो जघान ह । मुमोच भ्रातरं, सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया । संचिन्तयन्नघं राज्ञः सूदरूपधरो गृहे । गुरवे भोक्तुकामाय पक्त्वा निन्ये नरामिषम् । परिवेक्ष्यमाणं भगवान् विलोक्याभक्ष्यमञ्जसा । राजानमशपत् क्रुद्धो रक्षोह्येवं भविष्यसि । रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् । सोऽप्यपोऽञ्जलिमादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः । वारितो मदयन्त्याऽपो रुशतीः पादयोर्जहौ । दिशः खमवनीं सर्व्वं पश्यञ्जीवमयं नृपः । राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषताङ्गतः । व्यवायकाले ददृशे वनौकोदम्पती द्विजौ । क्षुधार्त्तो जगृहे विप्रं तत्पत्न्याहाकृतार्थवत् । न भवान् राक्षसः साक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः । मदयन्त्याः पतिर्वीर ! नाधर्म्मं कर्त्तुमर्हसि । देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं द्विजं पतिम् । देहोऽयं मानुषो राजन् ! पुरुषस्याखिलार्थदः । तस्मादस्य वधो वीर ! सर्व्वार्थवध उच्यते । एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपःशीलगुणान्वितः । आरिराधयिषुर्ब्रह्म महापुरुषसंज्ञितम् । सर्व्वभूतात्मभावेन भूतेष्वन्तर्हितं गुणैः । सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्य्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो ! । कथमर्हति सर्व्वज्ञ ! वधं

पितुर्विशात्मजः। कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सौहृदम्। विद्याविवेकसम्पन्नाः शीलमेतद्विदुर्बुधाः। तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः। कथं वधं यथा बभ्रोर्मन्यते सम्मतो भवान्। यद्ययं क्रियते भक्ष्यस्तर्हि मां खाद पूर्व्वतः। न जीविष्ये विना येन क्षणमप्यस्य सूतकं तथा। एवं करुणभाषिण्या विलपन्त्या अनाथवत्। व्याघ्रः पशुमिवाखादत् सौदासः शापमोहितः। ब्राह्मणी वीक्ष्य दिविषुं पुरुषादेन भक्षितम्। शोचन्त्यात्मानमत्युर्व्वीं गमयापत् कुपिता सती। यस्मान्मे भक्षितः पाप! कामतः स्वपतिस्त्वया। तत्रापि त्वत्कृताधानादक्षतस्त! दर्शितः। एवं मित्रसहं शप्त्वा पतिलोकपरायणा। तदस्थीनि समिद्धेऽग्नौ प्राश्य भर्त्तुर्गतिङ्गता। विशापो द्वादशाब्दान्ते मैथुनाय समुद्यतः। विज्ञाप्य ब्राह्मणीशापं महिष्या स निवारितः। ततऊर्द्ध्वं स तत्याज स्त्रीसुखं कर्म्मणाऽप्रजः। वशिष्ठस्तदनुज्ञातो मदयन्त्यां प्रजामधात्"।

कल्माषी स्त्री कल्माष+"अन्यतो ङीष्" पा० ङीप्। १चित्रवर्णयुक्तायां स्त्रियां २कृष्णवर्णायां यमुनानद्याञ्च "प्रतिकर्त्तुं नृपश्रेष्ठो यतमानोऽपि भारत!। अभितः सोऽथ कल्माषीं गङ्गाकूले परिभ्रमन्" भा० आ० १९७। "कल्माषीं कृष्णवर्णां यमुनामभितः" नीलक०। "कल्माषीतीरसंस्थस्य गतस्त्वं शिष्यतां भृगोः" भा०स०७६अ०। गङ्गायमुनासङ्गमसमीपे एव भृगोराश्रम इति भारतादौ लोके च प्रसिद्धेरतः कल्माषीशब्देन यमुनोच्यते सितासितयोर्नद्योः मिश्रितत्वेन कृष्णपाण्डुरवर्णत्वात् प्रयागस्थयमुनायस्तथात्वम्।

कल्य न० कलयति चेष्टामत्र अमरा० यक्, कल्यते कल–गतौ कर्म्मणि यत्, कलासु साधु यत् वा। १प्रत्यूषे अमरः २मधुनि हेमच०। ३निरामये "यावदेव भवेत् कल्यस्तावत् श्रेयः समाचरेत्" भा० श०५५अ०। ४सज्जे समर्थे उद्यते च त्रि० अमरः "कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म श्रवणे तव" भा०आ०५अ०। "लब्ध्वा रथं धनुश्चैव तथाऽक्षय्ये महेषुधी। बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः सत्यकर्म्मणि" भा० आ०२२८अ०। "कल्यो सोऽभवत् योद्धुमपि सर्व्वैः सुरासुरैः" भा०आ०२२५ अ०। ५वाक्श्रुतिवर्जिते (कालाबोवा) ६उपायवचने कल्याणवचने च त्रि०मेदि०। ७सुरायां स्त्री मेदि० ८शुभात्मिकायां वाच्यां स्त्री अमरः ९हरीतक्यां स्त्री शब्दर०।

कल्यजग्धि स्त्री अद–क्तिन् कल्ये प्रातर्जग्धिः। १प्रातर्भोजने उपचारात् २तत्कालभवेत् जठाधरः कल्याणादयोऽप्यत

कल्यपाल पु० कल्यं मधु मद्यं पालयति पाल–अण् उप०स०। शौण्डिके हेमच०। ण्वुल् कल्यपालकोऽपि तत्रार्थे शब्दमा०। [प्रातर्भोजने, त्रिका०

कल्यवर्त्त पु० कल्ये प्रातर्वर्त्त्यते वृत–णिच् कर्म्मणि घञ्।

कल्याण न० कल्ये प्रातः अण्यते शब्द्यते अण–घञ्। १हेम्नि, मेदि० २मङ्गले। अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलम् "यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्" "पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः" मनुः। "तद्गत कल्याणपरम्पराणाम्" "अन्वमीयत कल्याणं तस्या विच्छिन्नसन्ततिः" रघुः। तद्धेतुरपि शङ्खादिकं मङ्गलम्। "कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्त्ते!" मालतीमा०। ३शुभयुक्ते त्रि० अमरः। "कल्याणपञ्चमा रात्रयः कल्याणपञ्चमीकः पक्षः" सि० कौ०। "उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व०गृ० १,४,१, "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे:" मनुः। स्त्रियां बह्वा० वा ङीष्। "उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्" रघुः। "उपोपविष्टः कल्याण्यः कथाश्चक्रे मनोरमाः" भा० व०१२४ "उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोर्जितम्" भा० आ०१७२अ०। ङीबन्तः ३माषपर्ण्याम् ४गवि च राजनि०।

कल्याणकगुड पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषसंयुक्ततया पक्वे गुडभेदे। यथा "प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य। चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीरव्योषेभकृष्णाहपुषाऽजमोदैः। विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानीपाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः। दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णफलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेत् यथावत्। तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं त्रिसुगन्धियुक्तम्। अनेन सर्व्वे ग्रहणीविकाराः। सश्वासकासस्वरभेदशोफाः। शाम्यन्ति, चायं चिरमन्तराग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः। स्त्रीणां च वन्ध्यामयनाशनः स्यात् कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः"।

कल्याणघृत न० सुश्रुतोक्ते औषधिभेदयुक्तघृतभेदे यथा— "विडङ्गत्रिफलामुस्तामञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः। प्रियङ्ग्वेलैलवालुकचन्दनामरदारुभिः। बृहतीकुष्ठरजनीपर्णिनीसारिवाद्वयैः। हरेणुकात्रिवृद्दन्तीवचातालीशकेशरैः। द्विक्षीरं विपचेत्सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह। विषमज्वरकासश्वासगुल्मोन्मादगरापहम्। एतत्कल्याणकं नाम सर्पिर्माङ्गल्यमुत्तमम्। अलक्ष्मीपापरक्षोऽग्निमान्द्यापस्मारतापनुत्। शस्यते नष्टशुक्राणां वन्ध्यानां गर्भदं परम्। मेध्यस्मृ-

धूमायुर्यं रेतोमार्गरुजापहम् । एतैरेव यथाद्रव्यैः सर्व्वगन्धैश्च साधितम् । कपिलाया घृतप्रस्थं सुवर्णमणिसंयुतम् । तत्क्षीरेण सहैकत्र्यं प्रसाध्य कुसुमैरिमैः । सुमनश्चम्पकाशोकशिरीषकुसुमैर्घृतम् । तथा नलदपद्मानां कोषैर्दाडिमस्य च । तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे साधकस्यातुरस्य च । कृतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् । दत्तं सर्व्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं घृतम् । दर्शनस्पर्शनाभ्यान्तु सर्व्वरोगहरं शिवम् । अप्सरः सर्व्वभूतानां वलीपलितवर्ज्जितः । अस्याभ्यासाद्घृतस्येह जीवेद्वर्षशतत्रयम्" ।

कल्याणकलवण न० सुश्रुतोक्ते औषधभेदयुक्ते लवणभेदे यथा "गण्डीरपलाशकुटजबिल्वार्कस्नुह्यपामार्गपाटलापारिभद्रकनादेयीकृष्णगन्धानीपनिर्दहन्यटरूषकनक्तमालकपूतिकाबृहतीकण्टकारिकाभल्लातकेङ्गुदीवैजयन्तीकदलीवर्षाभूर्ह्लीवेरक्षुरकेन्द्रवारुणीश्वेतमोक्षकाशोका इत्येवंवर्गं समूलपत्रशाखमार्द्रमाहृत्य लवणेन सह संहृष्टं पूर्व्ववद्दग्ध्वा क्षारकल्पेन परिस्राव्य विपचेदेतत्प्रतिवापश्चात्र हिङ्ग्वादिभिः पिप्पल्यादिभिर्व्वा । इत्येतत्कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्मप्लीहाभिषङ्गाजीर्णाशोऽरोचकार्त्तानां कासादिभिरुपद्रुतानां चोपदिशन्ति पानभोजनेष्विति । भवति चात्र । स्निग्धत्वादुष्णभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् । संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते" ।

"कल्याणकं वा लवणं पिबेत्तु" सुश्रुतः ।

कल्याणयोग पु० ज्योतिषोक्ते यात्राङ्गे लग्नावधिस्थानविशेषस्थितग्रहयोगभेदे यथा "गुरौ केन्द्रे १,४,७,१०,त्रिकोणे ५,९, वा रविर्लाभे ११ च कर्म्मणि १० । कल्याणयोगो भूपस्य यातुः कल्याणकृद्भवेत्" । "त्रिकोणगे ५,९, शुभे खेटे सबले वा द्वितीयगे । कल्याणसंज्ञो योगोऽयं यायिनां मङ्गलप्रदः" इति च

कल्याणकृत् त्रि० कल्याणं शुभं शास्त्रविहितं करोति कृ—क्विप् ६त० । १शास्त्रविहितकर्म्मकारके "नहि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात ! गच्छति" गीता २कल्याणकरमात्रे च त्रि० ।

कल्याणवत् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । मङ्गलयुक्ते त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

कल्याणवाचन न० ६त० । शास्त्रविहितकर्म्मव्यकर्म्मणः प्राक्कर्त्तव्ये ब्राह्मणादिद्वारा कल्याणयुक्तमन्त्रविशेषवाचने । तत्प्रकारो यथा "ओं स्वः कर्त्तव्येऽस्मिन् कर्म्मणि कल्याणं भवन्तोऽधिब्रुवन्तु" इति प्रार्थिते ब्राह्मणैः "ओं कल्याणम्" इति विरुक्ते "ओं पृथिव्यामुद्धृतायान्तु यत् कल्याणं पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्व्वैस्तत् कल्याणं सदास्तु नः" इति यथेमामित्यस्य लौगाक्षिऋषिरनुष्टुप्छन्दो ब्रह्मा देवता कल्याणवाचने विनियोग इति स्मृत्वा "ओं यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्य्याय च स्वाय चारणाय च प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुपमादो नमतु" यजु० २६,२, इति च पठेत् ।

कल्याणवीज पु० कल्याणं वीजं यस्य । मसूरे राजनि० ।

कल्याणिका स्त्री कल्याण+ स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । मनःशिलायाम् राजनि० ।

कल्याणिन् त्रि० कल्याण+अस्त्यर्थे इनि । १कल्याणयुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २बलानामौषधौ राजनि० ।

कल्याण्यादि पु० पाणिन्युक्ते ढक्प्रत्ययेनङादेशनिमित्तभूते शब्दगणे स च गणः "कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृष्टि जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री" काल्याणिनेय इत्यादिः ।

कल्यापाल पु० कल्यां सुरां पालयति पाल—अण् उप० स० । शौण्डिके त्रिका० । ण्वुल् । कल्यापालकोऽप्यत्र ।

कल्ल कूजने अशब्दे च भ्वा०आत्म०अक०सेट् । कल्लते अकल्लिष्ट चकल्ले प्रनिकल्लति कल्लः । [तथात्वम् ।

कल्ल त्रि० कल्ल-अच् । बधिरे त्रिका० । तस्य शब्दाश्रोतृत्वात्-

कल्लत्व न० कल्लस्य भावः त्व । १स्वरस्य भेदने । हेमच० २बाधिर्य्ये च ।

कल्लोल पु० कल्ल-बा०ओलच्, कम् जलं लोलं चपलं यस्माद्वा अत्र नित्यं अनुस्वारस्य लत्वम् नि० तस्याननुनासिकत्वं च । १महातरङ्गे, अमरः "कालिन्दीजलकल्लोलकोलाहलकुतूहली" उद्भटः । "कल्लोलाः सलिलनिधेरवाप्यपारम्" माघः २हर्षे च ३वैरिणि त्रि० मेदि० । कल्लोलोऽस्त्यत्र पुष्करा० इनि । कल्लोलिन् कल्लोलयुक्ते देशे नद्यां स्त्री । "कल्लोलिनीवल्लभकल्लभङ्गे" महाना०स जातोऽस्य तार० इतच् । कल्लोलित जातमहातरङ्गे त्रि० ।

कव स्तुतौ वर्णने च भ्वा०आत्म०सक०सेट् । कवते अकविष्ट । चकवे णिच्-कावयति ते अचीकवत् अचकावत् । प्रनिकवते

कवक पु० कु-अच् संज्ञायां कन् । १पाशे, २भूच्छत्राके, न० हेमच० । "लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि चेति" अभक्ष्ये मनुः । 'देवतार्थं हविः शिग्रुं लोहितान् व्रश्चनांस्तथा । अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि

च"। अभक्ष्ये याज्ञ० "कवकानि छत्राकाराणि" मिता०।

कवच पु० कं वातं वञ्चति वञ्च-मूल० क अवतनीत्या० उणा० अच वा ।१गर्द्दभाण्डे वृक्षे २पटहशब्दे च मेदि०। ३सन्नाहे गात्रत्राणे योद्धृभिर्युद्धकाले शस्त्राघातरक्षणार्थमङ्गे धार्य्ये लौहादिनिर्म्मिते वर्म्मणि पु०न० अमरः। कवचलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरावुक्तं यथा—

"खड्गादीनान्तु गणना पूर्व्वमेव निदर्शिता। अस्मात्तमेव निर्द्दिष्टः कवचादिरपीष्यते। तल्लक्षणं संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि निबोधत। काष्ठं चर्म्म सवल्कं च त्रयमेतत्तु दुस्तरम्। यथोत्तरं गुणयुतं यथापूर्व्वन्तु निन्दितम्। शरीरावरकत्वन्तु लघुत्वं दृढता तथा। दुर्भेद्यतेति कथितः कवचे गुणसंग्रहः। सच्छिद्रतातिगुरुता तनुता सुखभेद्यता। कवचानां विनिर्दिष्टः समासाद्दोषसंग्रहः। अत्र वर्णो विनिर्दिष्टः क्रमादेवं चतुर्व्विधः। सितो रक्तस्तथा पीतः कृष्णो ब्रह्मादिषु क्रमात्। केचित् कुर्व्वन्ति कुशलाः कवचं धातुसम्भवम्। कनकं रजतं ताम्रं लौहं तेषु यथाक्रमम्"। अधिकं वर्म्मशब्दे वक्ष्यते। "यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं प्रतिवारणम्। तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मत्स्य० त० पु०। "वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्य" "सञ्जातकवचं रथम्" भट्टिः। कवचो जातोऽस्य तार० इतच्। कवचित्तत तद्धारके त्रि०। सः अस्त्यस्य इनि। कवचिन् तद्धारके त्रि० "नमो विल्मिने च कवचिने च" यजु० १६,२५ "यश्च कवचो यश्चाऽकवचोऽमित्रो यश्चाज्मनि ज्या पाशैः कवच पाशैरज्मनाभिहतः शयाम्" अथ०११,१०,२२ स्त्रियां ङीप्। तन्त्रोक्ते मन्त्रसाधनाङ्गे ४वाक्यसंघभेदे। "मन्त्रेण म्रियते योगी रक्ष्यते कवचैर्यतः" इति तन्त्रोक्तेस्तस्य रक्षासाधकत्वेन वर्म्मतुल्यत्वात्तथात्वम्। "श्रीजगन्मङ्गलस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः" "इदं कवचमज्ञात्वा यो भजेत् कालिदक्षिणाम्" इति च भै०त०। कवचानि च देवताभेदे भिन्नानि तन्त्रोक्तानि तानि च तन्त्रसारे स्तोत्रकवचप्रकरणे अन्यत्र च दृश्यानि। तानि च "भूर्जे विलिखितं चैतत् स्वर्णस्थं धारयेद्यदि। कण्ठे वा दक्षिणे बाहौ" इत्यादिना तन्त्रे लिखित्वा कण्ठादौ धार्य्यतया विहितानि।

कवचपत्र पु० कवचं तन्त्रोक्तमन्त्रसाधनं पत्रमिव वल्कलं यस्य। भूर्जपत्रवृक्षे शब्दच०। "भूर्जे विलिखितं चैतत्" तन्त्रोक्तेस्तद्वल्कलस्य कवचलेखनाधारत्वात्तथात्वम्।

कवचहर पु० कवचं हरति येन वयसा हृ-उद्यमे अच् उप० स०। कवचहरणोद्यमयोग्यवयस्के कुमारे "कवचहरः कुमारः" सि० कौ०। वर्म्महरादयोऽप्यत्र "वर्म्महरः कुमारः" रघुः।

कवटी स्त्री कौति शब्दायते कु-अटन् गौरा० ङीष्। कपाटे हिरूपकोषः। तस्याः रोधनकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम्

कवती स्त्री कशब्दः अस्त्यस्या मतुप् स्त्रियां ङीप्। "कया नश्चित्र" इत्यादिकासु ऋक्षु। "कवतीषु रथन्तरम् गायतीति" ताण्ड्य० श्रुतिः। "कया नश्चित्र" इत्याद्यास्तिस्र ऋचः कवत्यः" सा०भ० भा० माधवः। "अतिदेश्यं विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम्" अधिकर० मा०। "तास्त्र ऋचः" ऋ० ४,३१ सूक्ते आद्यास्तिस्रः। तत्रान्त्यायाः कवत्त्वाभावेऽपि आद्ययोर्द्वयोः कवत्त्वेन बाहुल्यात्तथात्वम्।

कवयि(यी) स्त्री काच्छलात् वयते गच्छति स्थानान्तरं वय-गतौ इन् कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप्।(कइ) मत्स्यभेदे। त्रिका०। तस्या वशातिक्रमेण गमनात्तथात्वम्। "कवयी मधुरा स्निग्धा कषाया रुचिकारिणी। किञ्चित् पित्तकरी वातशमनी बलवर्द्धिनी" भावप्र० उक्तगुणा।

कवर पु० कौति कु-शब्दे-अरन्। पाठके उज्ज्व० पाठकाले तस्य शब्दायमानत्वात् तथात्वम्। कं जलं वृणोति वृ-अच्। २लवणे ३अम्ले च पुंन० मेदि०। लवणस्य जलसंपर्कमात्रेण द्रवीभावेन जलरूपेण परिणामात् अम्लस्य च दर्शनमात्रेण मुखात् जलस्रावणात् तथात्वम्। के मूर्द्धनि वरम् वरणीयम्। ४केशभूषायां त्रि०। केशविन्यास एव स्त्रियां ङीष्। अन्यत्र तु टाप्। सा च। ५वर्व्वरपुष्पायां (वावुइ) शब्दच०। कवरीस्तोमसहयजाद्र्मिव व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः" माघः। "व्याकीर्णमाल्येन कर्व्वुरवर्णीम्" भट्टि० ६कर्व्वुरवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० हला०। कव-स्तुतौ अरन्। ८खचिते ९संपृक्ते त्रि० हलायुधः। गौरा० ङीष्। १०वर्व्वरायाम्(वावुइ) मेदि०। तस्याः कवरीतुल्यत्वात्तत्त्वम्।

कवरकी स्त्री कवरं किरति क्षिपति कॄ-बा० ड गौरा० ङीष्। वन्द्याम् तस्याः बन्धनागारे कवरबन्धनाभावेन तथात्वम्।

कवर्ग पु० कआदिर्वर्गः एकस्थानोत्पत्तिकसमूहः। कखगघङरूपेषु वर्णेषु तेषां कण्ठस्थानोत्पत्तिकत्वेन तथात्वम्। ततः वर्गान्तात् भवार्थे शब्दत्वात् छ। कवर्गीय तद्भवे त्रि०।

कवल पु० केन जलेन वलते वल-चलने अच्। १ग्रासे "मुक्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम्" "आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानाम्" रघु० रोगनाशार्थं भावप्र० उक्ते द्रव्यभेदस्य २क्रियाभेदे

च । तत्कवलविधिगुणौ भावप्र०उक्तौ यथा । "वातपित्तकफघ्नस्य द्रव्यस्य कवलं मुखे । अर्द्धं निक्षिप्य संचर्व्य निष्ठीवेत् कवले विधिः । कवलः कुरुते काङ्क्षां भक्ष्येषु, हरते कफम् । तृष्णां शौचं च वैरस्यं दन्तवाक्यं नाशयेत्"। ३ जले वर्त्तते अच् ।(वेल्ल्यामाच)४मत्स्यभेदे शब्दच० पुंस्त्रो स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । तस्य ङीषा । कवड़ोऽप्यत्र ।

कवलप्रस्थ पु० कवलस्य प्रस्थः । कवलयोग्यपरिमाणभेदे तस्य प्रस्थपरत्वेऽपि कर्क्यादि०न आद्युदात्तता ।

कवलिका स्त्री कवल इव इवार्थे कन् । (पुलटिस) इति ख्याते व्रणचिकित्साङ्गे औषधभेदे "ततः कल्कं नात्यार्द्रां नातिस्निग्धां नातिरूक्षां कवलिकां दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयात्" "घनां कवलिकां दत्त्वा मृदु चैवापि पट्टकम्" "ततः कवलिकां दत्त्वा वेष्टयेत् सुसमाहितः" सुश्रु०

कवलित त्रि०कवलं करोति कवल+णिच्—कर्मणि—क्त ।१ग्रस्ते २भुक्ते ३व्याप्ते च जटा०।

कवष त्रि० कौति कु—शब्दे बा०अषच् ।१सच्छिद्रे कवाटादौ तस्य पिधानकाले शब्दायमानत्वात्तथात्वम् । स्त्रियां गौरा० ङीष् । "इन्द्र ! दुरः कवष्योधावमानाः" यजु०२,४,"कवष्यः सशुषिरा, सच्छिद्र एव शब्दप्रसरात् कौतेरौणादिकोऽषच् प्रत्ययः" वेददी० । "कवष्योन व्यचस्वतीः" यजु०२०,६०, "होता यक्षद्दुरोदिशः कवष्यः" २१,३४,

कवष् त्रि०कु-शब्दे असुन् वेदे षत्वम् । सच्छिद्रे कवाटादौ सच्छिद्रस्य शब्दायमानत्वात्तथात्वम् । "द्वाराः सतीः कवषः इन्द्र ! शुम्भमानाः" यजु० २८,५,"कवषः कु-शब्दे कवन्ते शब्दं कुर्वन्ति कवषः कुवतेरसुन्प्रत्ययः,षत्वमार्षम् कपाटाः पिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः सशुषिरा वा" वेददी०

कवस पु० कु—अतसौत्यादिना असच् ।१कवचे सन्नाहे २करटकजातिभेदे च उज्ज्व० ।

कवाट न० कु—भावे अप् कवं शब्दमटति, कं वातं वटति वट वेष्टने वा अण् उप० स० । द्वाररोधके (कपाट) ख्याते काष्ठादिमये पदार्थे अमरः तस्य द्वारपिधानकाले शब्दायमानत्वात् वातरोधकत्वाच्च तथात्वम् "उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कवाटदुर्द्धर्षतिरःप्रसारिता" नैष० । "मोक्षद्वारकवाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी" अन्नदास्त०। कवाटपरिमाणादिकं ह०स० उक्तं यथा । "विस्तारार्धं भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः। गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमुच्छ्रितम् । उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तद्वदुदुम्बरः । विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम् । त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिस्तत् प्रशस्यते"। तत्काष्ठनियमस्तु ज्यो०त० भारतोक्तः "क्षीरवृक्षोद्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् । कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीड़ितम् । गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीड़ितम् । चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम् । देवाद्यधिष्ठितं दारु नीपनिम्बविभीतकान् । कण्टकिनोऽसारतरून् वर्जयेत् गृहकर्मणि । वटाश्वत्थौ च निर्गुण्डी कोविदारविभीतकौ । पलाशं शाल्मलीञ्च पलाशञ्च विवर्जयेत् । विस्तारात् द्विगुणोच्छ्रायं द्वारं कुर्यात्तथा गृहम्" । अधिकं गृहशब्दे वक्ष्यते । अल्पार्थे ङीप् । कवाटी स्वल्पकवाटे स्त्री ।

कवाटघ्न त्रि० कवा(पा)टं हन्ति शक्तः "शक्तौ हस्तिकवा(पा)टयोः" पा० हन-टक् । कवाटहननशक्ते चौरभेदे ।

कवाटवक्र न० कवाटं वक्रं यस्मात् ।(कवाडवेटु) द्रुमभेदे ।

कवार न० कं जलं वृणोति आश्रयत्वेन अण् उप०स० । पद्मे त्रिका० ।

कवारि अ०कुत्सितोऽरिः कुगति०स० बा० कोः कवादेशः । कुत्सिते शत्रौ "दैवी पूर्तिर्दक्षिणादेवयाज्या न कवारिभ्यो न ते पृणन्ति" ऋ० १०,१०७,३ ।

कवासख त्रि०कुत्सितस्य सखा टच् पृषो०नि०। कुत्सितसहाये । "अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः" ऋ० ५,३४,३ ।"कुत्सितपुरुषसहायः"भा० निरुक्ते तु कवासखः यस्य कपूयाः सखायः इत्युक्तं तत्र बहुव्रीहौ टजपि निपात्यः इति भेदः।

कवि पु० कव-वर्णने गतौ कु-शब्दे वा इन् । क्रान्तदर्शिनि-सर्वज्ञे-१परमेश्वरे हेमच० । तस्य सर्वगतत्वात् सर्वज्ञत्वात् क्रान्तदर्शित्वाच्च तथात्वम् । "कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः"ईशो०"कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक् "नान्यतोऽस्ति द्रष्टा"इति श्रुतेः"शाङ्क०भा०।"कविं पुराणमनुशासितारम्" गीता ।२स्तुत्ये "होता वा दैव्या कवी" यजु०२८,२०।"पृथग्वरजं भेषजं कविम्"यजु०२८,३४। ३वाल्मीके मुनौ तस्य प्रथमं काव्यकर्त्तृत्वात् तथात्वम् । ४कविताकारके "मन्दः कवियशःप्रेप्सुः" रघुः "शैलमोजः प्रसादो वा रसभावविदः कवेः" माघः । "इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे" उत्तर०च० (काव्यम्) "कविः कुर्व्वन् कीर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति" चन्द्रा० । "एकोऽभूत्नलिनात् परश्च पुलिनात् वल्मीकतश्चापरस्ते सर्वे कवयस्त्रिलोकगुरवस्तेभ्यो नमस्कुर्महे"

उद्भटः। "रवेः कवेः किं समरस्य सारम्" विदग्धमु०। ५भृगुसुते ऋषिभेदे ६तत्पुत्रे शुक्राचार्य्ये तस्य कविपुत्रत्वेऽपि जन्यजनकयोरभेदोपचारात्तत्त्वम् "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" भा०आ०६६अ०। ७सूर्य्ये मेदि०। ८कल्किदेवस्य ज्यष्ठभ्रातरि "कल्केर्ज्येष्ठास्त्रयः शूराः कविप्राज्ञसुमन्त्रकाः" इति कल्किशब्दे उदाहृतम्। ९चौरयोधे "वेधस्थाने रवौ भङ्गो दुर्गे खाङ्गः प्रजायते। कविप्रवेशनं तत्र योधाघातश्च तत्र वै" ज्यो० त०। "कविश्चौरयोद्धा" रघु०। १०खलीने स्त्री मेदि०। वा ङीप्। ११क्रान्तदर्शिनि त्रि०। "ज यो विदत्ते पा कवयो वदन्ति" यजु० १९,८। "कवयः क्रान्तदर्शिनः" वेददी०। १२मेधाविनि त्रि० "अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः" मनुः। "क उ ते शासिता कविः" यजु० २३,२०। "कविर्मेधावी" वेददी०। १३चाक्षुषमनोः वैराजप्रजापतेः कन्याजातसुतभेदे पु०। "कन्यायां भरतश्रेष्ठ! वैराजस्य प्रजापतेः। ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः" हरिवं०२अ०। १४स्तोतरि त्रि० "इन्द्रमग्निं कविच्छदा" ऋ०२,१२,३। "कविच्छदा कवीनां स्तोतॄणामुचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ" भा०।

कविक पु० कवि+स्वार्थे कन् क्वचित् स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रम इति। खलीने (लागाम) हलायुधः।

कविकल्पद्रुम पु० वोपदेवकृते धातुपाठग्रन्थभेदे "कविकल्पद्रुमो नाम यद्यपि नेष्पाद्यतेऽत्र च" इति तदुपोद्घाते।

कविकल्पलता स्त्री काव्यरचनाशिक्षोपयोगिग्रन्थभेदे।

कविका स्त्री कवि+स्वार्थे कन्। (लागाम) खलीने अमरः २कविकापुष्पे राजनि०। ३कवयीमत्स्ये (कइ)भावप्र०। कवयीशब्दे तद्गुणाद्युक्तम् तत्र कवयीत्यत्र कविकेति पाठान्तरम्।

कविज्येष्ठ पु० कविषु ज्येष्ठः। १वाल्मीकिमुनौ। त्रिका०।

कविता स्त्री कवेः वर्णयितुर्भावः तल्। कविकर्मणि काव्ये काव्यशब्दे विवृतिः। "केषां नैषा भवति कविताकामिनी कौतुकाय" प्रस० रा०। त्व। कवित्वमप्यत्र न०। "कवित्वं दुर्लभं लोके शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा" सा० द० अग्निपुरा०। "स भवति कवित्वाकृतमदीनदीनः पर्य्यन्ते परमपदलीनः प्रभवति" कर्पूरस्तवः। "ता उ कवित्वना कवी" ऋ०८,४२, "कवित्वना कवित्वेन" भा० छान्दसो० साधु।

कविपुत्र पु० कवेः भृगुसुतस्य पुत्रः ६त०। १भार्गवे २शुक्राचार्य्ये "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः" भारते आदिपर्व्वणि ६६अध्याये। कविसुतादयोऽप्यत्र।

कविय न० कं सुखमजति अज—क वीभावः। खलीने त्रिका०। "कवियं कविकोच्यते" त्रिकाण्डे क्लीबतया पाठात् शब्दकल्पद्रुमे पुं क्लीबतोक्तिः चिन्त्यमूला।

कविरहस्य न० हलायुधकृते श्लोकात्मके अर्थभेदेन एकाकारधातुभेदप्रदर्शके ग्रन्थभेदे।

कविराज पु० कवीनां राजा कविः राजेव वा टच् समा०। कविश्रेष्ठे। "श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कार हीरः सुतम्" नैषधम्, "श्रीविश्वनाथकविराजकृतिप्रणीतं साहित्यदर्पणममुं स्फुटितप्रमेयम्" सा०द०टी०रामचरणः। लोके कविराजशब्दस्य तदर्थतैव चिकित्सके प्रसिद्धेस्तु मूलं न दृश्यतेऽतो न तदर्थकता।

कविरामायण पु० कविना कवित्वेन रामः अयनं यस्य णत्वम्। वाल्मीकिमुनौ। शब्दरत्ना०।

कविल त्रि० कु—कव वर्ण्णने वा बा० इलच्। १स्तोतरि २शब्दकारके च। ततः प्रगद्या० चतुरर्थ्याम् ञ्य। काविल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

कविवेदिन् त्रि० कविं कवित्वं वेत्ति विद—णिनि। काव्यवेत्तरि कवौ जटा०। स्त्रियां ङीप्।

कवीय न० कवि+स्वार्थे छ क्वचित् स्वार्थिकस्यापि प्रकृतिलिङ्गातिक्रमः। खलीने (लागाम) जटाधरः।

कवीयत् त्रि० कविरिवाचरति कविं स्तोतारम् इच्छति वा कवीय—नाम० शतृ। १कविसदृशे २आत्मनः स्तोतुरिच्छौ च। "अपो वसान पवते कवीयन् व्रजम्" ऋ० ९, ५,१४,१। "कवीयन् कविरिवाचरन् कवयः स्तोतारः तानिच्छन् वा" भा०। एतेन अस्याः श्रुतेः कवीयःशब्दोदाहरणतयोपन्यासः प्रामादिकः। स्त्रियां ङीप्।

कवीयस् त्रि० अतिशयेन कविः ईयसुन्। कवितरे स्त्रियां ङीप् कवीयसी। तरप्। कवितर तत्रार्थे। तमप्। कवितम बहूनां मध्ये अतिशयस्तोतरि काव्यकारकेन च त्रि०

कवूल न० नीलकण्ठताजकोक्ते कंबुलयोगे कंबुलशब्दे दृश्यादि। "इत्यथाखि कवूलं तदुत्तरोत्तममुच्यते" नील०ता०

कवेल न० कं जलं विलति वृणोति विल—वृतौ अण् उप० स०। कुवलये शब्दच०।

कवोष्ण न० कुत्सितमुष्णं कुगतिसमासः कोः कवादेशः। १ईषदुष्णे स्पर्शे २तद्वति त्रि० अमरः। "पयः पूर्वैः सनिश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते" रघुः।

कव्य न० कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेभ्य इदं यत् हूयते पितृभ्यः

कु सद्ये कर्म्मणि यत् पा । पित्र्ये येन दीयमानेऽन्नादौ अमरः । हव्यकव्यदानपात्रापात्रब्राह्मणानाह स्म मनुः "श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः । अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बहूनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् । तीर्थं तद्धव्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः । सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते । एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्व्वानर्हति धर्म्मतः । ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरेणैव शुध्यतः । यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलर्ष्ट्ययोगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथाऽपरे । तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथाऽपरे । ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । हव्यानि तु यथान्यायं सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि । अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः । ज्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति । न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः । नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च । यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छ्राद्धेन मानवः । स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छ्राद्धमित्रो द्विजाधमः । सम्भोजनी साभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनि । यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम् । तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् । दातॄन् प्रतिग्रहीतॄंश्च कुरुते फलभागिनः । विदुषे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगन्तु समाप्तिकम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्च्चितः । पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी । एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् । दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्म्मणि धर्म्मवित् । पित्र्ये कर्म्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् । जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवन्तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् । चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा । यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे । भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ । अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी । धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्य्यस्तथैव च । भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्य्यस्तथैव च । स्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च । श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः । आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च । औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते । अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः । अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवि-

त्तिस्तु पूर्व्वजः। परिवित्तिः परीवेत्ता यया च परिविद्यते। सर्व्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः। भ्रातुर्मृतस्य भार्य्यायां योऽनुरज्येत कामतः। धर्म्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः। परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ। पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः। तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेत्य चेह च। दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम्। अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति। तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः। वीक्ष्यान्धो नवतेः, काणः षष्टेः, श्वित्री शतस्य तु। पापरोगी सहस्रस्य, दातुर्नाशयते फलम्। यावतः संस्पृशेदङ्गैर्ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः। तावतां न भवेद्दातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम्। वेदविच्चापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम्। विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि। सोमविक्रयिणे विष्ठा, भिषजे पूयशोणितम्। नष्टं देवलके दत्तम्, अप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषौ। यत्तु वाणिजके दत्तं, नेह नामुत्र तद्भवेत्। भस्मनीव हुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे। इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु। मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः। अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः। तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान्। अग्र्याः सर्व्वेषु वेदेषु सर्व्वप्रवचनेषु च। श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः। त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्। ब्राह्मदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च। वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः। शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः" मनु० ३,१८,१८। "वत्सेन पितरोऽर्य्यम्णा कव्यं क्षीरमधुक्षतेति" पृथिव्याः पितृभिः कव्यरूपक्षीरदोहनात् तस्य तदन्नत्वम्। कु–शब्दे कर्म्मणि यत्। २स्तुत्ये "कव्योऽसि कव्यवाहनः" ताण्ड्य० ब्रा०। "कव्यः स्तुत्यः" भा०। कवनं कवः कु–भावे अप् कवे साधु यत्। ३स्तवसाधकस्तोतरि। "वीता जनस्य दिव्यस्य कव्यैरधि" ऋ० ६, ६१,२। "कव्यैः कवनसाधुभिः स्तोतृभिः" भा०।

कव्यवाल पु० कव्यं वलते ददाति अत्र वल–दाने आधारे घञ्। १वह्नौ तत्र दाने हि पितॄणां दाननिष्पत्तेस्तथात्वम्। कव्यं वल्यते दीयते वल–दाने सम्प्रदाने घञ्। २पितृदेवभेदे त्रिका० "कव्यवालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्य्यमा तथा। अग्निष्वात्ता बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवताः" वायु० पु० लस्य वा डः कव्यवाडोऽप्यत्र।

कव्यवाह पु० कव्यं वहति प्रापयति पितॄन् वह–अण् उप० स०। अग्नौ। कव्यवाहनशब्दे विवृतिः।

कव्यवाह् पु० कव्यं वहति वह–ण्वि। पितृभ्यः कव्यप्रापके वह्नौ।

कव्यवाहन पु० कव्यं वह–वहति "कव्यपुरीषपूरीष्येषु ञ्युट्" पा० वह–ञ्युट्। पितृभ्यः कव्यप्रापके वह्नौ "त्रयो वा अग्नयो, हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणां, सहरक्षा असुराणाम्" तैत्ति० २,५,८,६। "अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा" यजु० २,२६। "अग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति तत्स्विष्टकृते हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणामिति" शत० ब्रा० २,६,१,२०।

कश शब्दे अक० वीप० गतौ शासने च सक० पा० भ्वा० पर० सेट्। कशति अकशीत्–अकाशीत् चकाश। प्रनिकशति। "अम्योऽमन्यमभिचाकशीति" श्रुतिः। यङ्लुकि लटीरूपम्। उभयपदीत्येके।

कश पु० कशति शब्दायते शास्ति ताडयति वा करणस्य कर्तृविवक्षया कर्त्तरि कश–अच्। अश्वादेस्ताडनसाधने चर्म्मवस्त्रादिनिर्मिते पदार्थभेदे (चावुक) "स राजा तं कशेनाताडयत्" मा० व० १६६ अ०। अमरे अस्य स्त्रीत्वमाह। "जघान कशया मोहात्तदा राजसवन्मुनिम्" भा० आ० १७७अ०। "सम्यक्कशात्रयविचारवता नियुक्तः" माघः ५,१० श्लो० व्या० मल्लि०।

"अत्र कशाः कशाघातास्तासां त्रयमुत्तममध्यमाधमेषु यथासङ्ख्यं मृदुसमनिष्ठुरहितिरूपं तित्रयन्तस्य विचारः 'एतेषु निमित्तेषु अङ्गेष्वेवमाद्याः' इति विमर्शः तद्वता तज्ज्ञेन। यथाह भोजः "मृदुनैकेन घातेन दण्डकालेषु ताडयेत्। तीक्ष्णं मध्यं पुनर्द्वाभ्यामधमन्त्रिभिरुद्धतैः। उपवेशेऽथ निद्रायां स्खलिते दुष्टचेष्टिते। बडवालोकनौत्सुक्ये बहुगर्व्वितहेषिते। सन्त्रासे च दुरुत्थाने विमार्गगमने भये। शिक्षात्यागस्य समये सञ्जाते चित्तविभ्रमे। दण्डः प्रयोज्यो वाहानां कालेषु द्वादशस्वपि। ग्रीवायामीतमाहन्यात् त्रस्तञ्चैव च वाजिनम्। विभ्रान्तचित्तमधरे स्कन्धयोश्च ताड़येत्। प्रहेषितं स्कन्धवाक्योर्बाडवालोकिनं तथा। उपवेशे च निद्रायां कटिदेशे च ताड़येत्। दुश्चेष्टितं मुखे हन्यादुन्मार्गप्रस्थितं तथा। जघने स्खलितं हन्यात्तेनमार्गे

दुर्व्यसनम्। यः कुशठप्रकृतिर्वाजी तं सर्व्वदैव ताड़येत्" इति। अधिकमश्वशब्दे उक्तम्। मांसरोहिण्यां स्त्री भावप्र०

काशकृत्स्न पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यम् शिवा० अण्। काशकृत्स्न-व्याकरणशास्त्रकारके ऋषिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" बोपदेवः। ततः उपका० गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक्। काशकृत्स्नेन निर्वृत्तम् चातुरर्थ्याम् अरीहणादि० वुञ्। काशकृत्स्नक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

कशस् न० कशति गोपं कश— गतौ असुन्। जले निघ०।

कशार्ह त्रि० कशामर्हति अर्ह—अच् उप० स०। कशाताड़नयोग्ये दुष्टे अश्वादौ अमरः।

कशिक पु० कशति हिनस्ति सर्पम् कश-शासने बा० इक। नकुले तस्य पादाविव पादावस्य उपमानपूर्वकत्वेऽपि हस्त्या० पाठात् नान्त्यलोपः। कशिकपादः।

कशिपु पु० कशति दुःखम् कश्यते वा कश—गतिशासनयोः कु गयु० नि०। १अन्ने आच्छादने च २अमरः। एकयत्या ३भक्ताच्छादनयोश्च विश्वः। पुंस्यन्नादिस्थले च अयं द्विवचनान्तः इति मेदि०। ४शय्यायाम्। "क्लृप्तैः कशिपुभिः कान्तं पर्य्यङ्कव्यजनासनैः" भाग० ३, २३,१६। "चेदस्ति भूः किं कशिपोः प्रयासैः" भा० २,२, ५। "कशिपोः शय्यायाः" श्रीधरः। ५आसनभेदे च "क्वचिच्छये धरोपस्थे तृणपर्णाश्मभस्मसु। क्वचित् प्रासादपर्य्यङ्के कशिपौ वा यथेच्छया" भाग० ७,१२,३७। वेदे अस्य क्लीवत्वमपि "प्रत्यङ्ङास्य दक्षिणेन वेदिम् हिरण्मयं कशिपूपस्तृणाति तस्मिन् होतोपविशति" "हिरण्मययोः कशिपुनोः पुरस्तात् प्रत्यङ्ङध्वर्य्युः" शत० ब्रा० १२,४, ३,१। "कशिपु आसनभेदः। "होताध्वर्य्यू हिरण्मययोः कशिपुनोरुपविष्टौ" कात्या० १५,६,१। कशिपुशब्देन मसूरक उच्यते। "फलककमिति पितृभूतिः" सं० व्या०। "अध्वर्य्युयजमानौ कूर्चयोः" "फलकयोर्वा, होतृब्रह्मोद्गातारः कशिपुषु" कात्या० २०,२,२,१९,२०,२१। "सपादमासनं कूर्चः (कुरसीचौकी) "पादरहितं फलकं कशिपुशब्देन कटासनं मसूरक उच्यते" संप० व्या०। तेन कटासनं पादरहितं फलकं च कशिपुशब्दार्थः।

कशीका स्त्री कश+बा० ईकन्। सृतवत्सायां नकुल्याम्। "आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे" ऋ० १,१२६,६। "कशीका सृतवत्सा नकुली सा यथा पत्या सह चिरं क्रीड़ति न कदाचिदपि विसृजति" भा०

कशु पु० चेदिपुत्रे राजभेदे। "यथा चिच्चैद्यः कशुः शतमुष्ट्राणाम्" ऋ० ८,५,३७।

कशेरक पु० यक्षभेदे। "मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः। कशेरकोगण्डकण्डुः" इत्युपक्रम्य "एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः" इति भा० स० १० अ० कुबेरसभावर्णने उक्तम्।

कशेरु(रू) स्त्री कं जलं वातं वा शृणाति शॄ—"के श्र एरक् चास्य" उणा० उ वा। तृणकन्दभेदे (केशुर) उज्ज्व०। दीर्घान्तः त्वष्टुश्चतुर्दश्यां २कन्यायां सा च नरकासुरेण गजरूपेण हृता तत्कथा हरिवं० १२१ अ० यथा "त्वष्टुर्दुहितरं भौमः (नरकासुरः) कशेरुमगमत्तदा। गजरूपेण जग्राह रुचिराङ्गीं चतुर्दशीम्। प्रमथ्य तां वरारोहां नरकोवाक्यमब्रवीत्" उप्रत्ययान्तः पुंसि च। "किं कुर्वता वराहेण खाद्यन्ते हि कशेरवः" उज्ज्व० चन्द्रः। ह्रस्वान्तं क्लीवमाह अमरः। "शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता" सुश्रु०। स्वार्थे कन्। तत्रार्थे न०। तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा। "कशेरु द्विविधं तत्तु महद्राजकशेरुकम्। मुस्ताकृति लघु स्याद्यत्तच्चिचोटमिति स्मृतम्। कशेरुकद्वयम् शीतं मधुरं तुवरं गुरु। पित्तशोणितदाहघ्नं नयनामयनाशनम्। ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मरुचिस्तन्यकरं परम्। भारतवर्षस्य नवखण्डान्तर्गते ३खण्डभेदे पु० "ऐन्द्रं कशेरु शकलं किल ताम्रपर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम्। नागं च सौम्यमिह वारुणमन्त्यखण्डं गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये" सि० शि०। पुराणसर्वस्वे विष्णुपुराणे च "भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय। इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान्। नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः। अयन्तु (कुमारिकाख्यः) नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः। योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात्। पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः। ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः। इज्यायुद्धवणिज्याद्यैर्वर्त्तयन्तोव्यवस्थिताः। वेदस्मृतिमुखाद्याख्याः पारियात्रोद्भवा मुने!। नर्मदासुरसाद्याश्च नद्योविन्ध्यविनिर्गताः। तापीपयोष्णीनिर्व्विन्ध्याकावेरीप्रमुखा नदी। गोदावरीभीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा। सह्यपादोद्भवानद्यः स्मृताः पापभयापहाः। कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखामलयोद्भवाः। त्रिसामा ऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः। ऋषिकुल्याकुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः। शतद्रु-

चन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । आसां नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः । पश्चिमे कुरुपञ्चालमध्यदेशादयो जनाः । पूर्व्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः । ओड्राः कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्याश्च सर्व्वशः । तथाऽपरान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथार्बुदाः । मारुकामालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः । सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाल्वाः शाकलवासिनः । मद्राभार्गास्तथाम्बष्ठाः पारसीकादयस्तथा । आसां पिबन्तः सलिलं वसन्ति सहिताः सदा । चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ! । कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् । तपस्तप्यन्ति मुनयो जुह्वते चात्र यज्विनः । दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बुद्वीपे सदेज्यते । तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महामुने ! । यतो हि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः । अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम ! । कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे स्वर्गापवर्गास्पदहेतुभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्माण्यसंकल्पिततत्फलानि संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्म्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ये त्वमलाः प्रयान्ति । जानीम नैतत् क्व वयं विलीने स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहबन्धम् । प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या ये भारते चेन्द्रियविप्रहीनाः । नववर्षन्तु मैत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं मया” ४पुष्पदराडस्त्रि पुंन० ष्वा० स्वार्थे कन् । ५जलाखुभेदे स्त्री अमरः । ६शृङ्गाटककन्देऽपि स्त्री रत्नमाला “कशेरुकास्तिशुक्तं श्लेष्मकोपकं यथाह सुश्रुतः । दिवास्वप्नेत्याद्युपक्रमे “कशेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा कोपमापद्यते” । एतद्रसस्य कूलचरमांसभोजनेऽनुपानम् यथाह अनुपानवर्गे सुश्रुतः “कूलचराणां शृङ्गाटककशेरुकासवः” । इदञ्च सुश्रुते मधुरवर्गे उक्तम् । तद्वाक्यं मधुरवर्गे दृश्यम् । एतस्य श्लेष्मपित्तप्रकोपकत्वेन क्रिमिकारित्वमुक्तम् सुश्रु० “माषपिष्टान्नविदलविसशालूककशेरुकैरित्युपक्रमे “श्लेष्मा पित्तं च कुप्यति । क्रिमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान्” ।

कशेरुमत् पु० यवनराजभेदे । “इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद् यवनश्च कशेरुमान्” हरिवं० १६ अ० । भा० व० १२अ० ।

कशोक त्रि० कश–ताडने बा० ओक । हिंसके राक्षसादौ “मा त्वा दभन् दूरे वासः कशोकाः” अथ० ५,२,४ ।

कश्चन अव्य० कः+विभक्तिरन्तात् चन इति सुग्ध०पाणिन्यमरमते पृथक् पदमिति भेदः । (केहो) इत्यर्थे “दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ” माघः । चित् । कश्चिदप्यत्र अव्य०एकपदं द्विपदं वेति भेदः । “कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारे प्रमत्तः” मेघ० ।

कश्मल न० कश–कल मुट् च । १मूर्च्छायां, २मोहे, “कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्” गीता । “मा राजन् ! कश्मलं घोरं प्राविशो बुद्धिनाशनम्” भा० स० ४४ अ० । वेदे पृषो० मस्य य: । कश्मय तत्रार्थे “विह च कश्मयं भयवनितेषु निदध्मसि” अथ० ३पापे च शब्दमा० ४मलिने त्रि० हेम० ।

कश्मीर पु० कश-ईरन् मुट् च । स्वनामख्याते देशभेदे । ततो भवादौ कच्छा० अण् । काश्मीर तद्देशभवे त्रि० । कश्मीरोऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् । काश्मीर पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० स्त्रियामुभयत्र ङीप् । तस्य राजन्यपि तथा । बहुषु तु तस्य लुक् । कश्मीराः । स्त्रियां भर्गादि० न लुक् । काश्मीरी । “अत ऊर्द्धं जनपदान् निबोध गदतो मम” इत्युपक्रमे “कश्मीराः सिन्धुसौवीराः गान्धारा दर्शकास्तथा” भा० भी० ९ अ० । जम्बुखण्डविभागे देशकीर्त्तने । तद्देशसीमादि शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७पटले उक्तं यथा—“शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकः । तावत् कश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः” ।

कश्मीरजन्मन् न० कश्मीरदेशे जन्म यस्य । कुङ्कुमभेदे । कश्मीरजादयोऽप्यत्र । तद्भेदगुणादि भावप्र० उक्तं यथा—“कुङ्कुमं सङ्कुचं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् । सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाह्लीकं शोणिताभिधम् । कश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत् । सूक्ष्मकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् । वाह्लीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरं मतम् । केतकीगन्धयुक्तन्तत् मध्यमं सूक्ष्मकेशरम् । कुङ्कुमं पारसीके यत् मधुगन्धि तदीरितम् । ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं खलु केशरम् । कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित् । तिक्तं वमिहरं वर्ण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम्” ।

कश्य न० कशामर्हति कश–शब्दे बा० करणे यत् । १मद्ये वैज० । मद्यपानेन शब्दस्फुरणात् तथात्वम् । कशामर्हति दण्डा० यत् । २कशाघातयोग्ये अश्वमध्यभागे त्रि० अमरः ।

कश्यप पु० कश्यं पिबति पा–क उप० स० । प्रजापतौ मानसपुत्रस्य मरीचेः पुत्रे ऋषिभेदे तस्य तन्नामकिरत्नि-

यथा—“ब्रह्मणस्तनयो योऽभूत् मरीचिरिति विश्रुतः। कश्यपस्तस्य पुत्त्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः” मार्कण्डे० पु०। तस्य वंशादिकथा “ब्रह्मणो मानसाः पुत्त्रा विदिताः षण्महर्षयः। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। मरीचेः कश्यपः पुत्त्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः। प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत!। एतासां वीर्य्यसम्पन्नं पुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्रकम्” भा० आ० ६५ अ० एतासामपत्यभेदास्तत्तच्छब्दे दृश्याः। “कश्यपाय त्रयोदश:” मनुः।

तस्य च वंशादिकथा भाग० अन्यथैवोक्ता यथा—“पत्नी मरीचेस्तु कलासुषुवे कर्द्दमात्मजा। कश्यपं पौर्णमासं च इयापूरितं जगत्” भाग० ४,१,११ श्लो० इत्युक्ता तत्पत्नीनां दक्षप्रजापतिकन्यानां नामभेदः नामान्तरेण तार्क्ष्यनामकस्य तस्य च अन्या अपि चतस्रः दक्षकन्याः पत्न्य आसन्” इतिदेश० उक्तं यथा “ततः प्राचेतसोऽसिक्न्यामनुनीतः स्वयम्भुवा। षष्टिं सञ्जनयामास दुहितॄः पितृवत्सलाः। दश धर्म्माय कायेन्दोर्द्विषट् त्रिणव दत्तवान्। भूताङ्गिराःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे तार्क्ष्याय चापराः “नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानाञ्च मे शृणु” इत्युपक्रमे (काय कश्यपाय द्विषट् षट्द्विगुणाः द्वादश त्रयोदशेत्यर्थः श्रीधरः) उत्तरत्रादित्यादीनां त्रयोदशानां वंशकीर्त्तनन्तथार्थः। “तार्क्ष्याय नामान्तरं प्राप्ताय कश्यपायैव अपरा अवशिष्टाश्चतस्रः इति” श्रीधरः) “तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनीत्यपि। पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ। सुपर्णाऽ(विनता)सूत गरुडं साक्षाद् यज्ञेशवाहनम्। सूर्य्यसूतमनूरुञ्च कद्रूर्नागाननेकशः” इति। तार्क्ष्यनामककश्यपस्य पत्नीपुत्त्रानुक्त्वा मरीचिनामककश्यपस्य पत्नीपुत्त्रनामादिकमुक्तं यथा तत्रैव

“अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत्। अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा अरिष्टा सुरसा इला। मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः। तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः। सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप!। ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः। दन्दशूकादयः सर्पा राजन्!। क्रोधवशात्मजाः। इलाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः। अरिष्टायास्तु गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः। सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकान् शृणु। द्विमूर्द्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः। अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः। पुलोमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः। धूम्रकेशोविरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः। स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किल। वृषपर्वणस्तु शर्म्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली। वैश्वानरसुतायाश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः। उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा। उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप। पुलोमां कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः। उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मनोदितः। पौलमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः। तयोः षष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता (अर्जुनः)। जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः। विप्रचित्तिः सिंहिकायां शतञ्चैकमजीजनत्। राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागताः। अथातः श्रूयतां वंशोयोऽदितेरनुपूर्वशः। यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः। विवस्वानर्य्यमा पूषा त्वष्टाऽथ सविता भगः। धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः। विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञाऽसूयत वै मनुम्। मिथुनञ्च महाभागा यमं च यमुनां तथा। सैव भूत्वाथ वडवा नासत्यौ सुषुवे भुवि। छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिञ्च मनुं ततः। कन्यां च तपतीं या वै वव्रे संवरणं पतिम्। अर्य्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः। यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता। पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा। योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः। त्वष्टुर्दैत्यानुजा भार्य्या रचना नाम कन्यका। सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान्। तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्रीयं द्विषतामपि। विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत्” भाग० ६,६ अ०। कश्यपस्यैव तत्पत्नीनामपि नामान्तरकल्पनया विरोधः परिहरणीयः।

तस्य पृथिव्याः प्रतिग्रहरूपेण प्राप्तिकथादि भा० हरिवं० ५२। यथा “भार्गवेण पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता। मांसमेदोऽस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः। रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता। स मां ब्रह्मर्षिरप्याह किमुर्वि! त्वमवाङ्मुखी। वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विषीदसि। साहं विज्ञापितवती कश्यपं लोकभावनम्। पतयो मे हता ब्रह्मन्! भार्गवेण महात्मना। साहं विहीना

विक्रान्तैः क्षत्रियैः षड्भिर्दशभिः। विधवा शून्यनगरा न धारयितुमुत्सहे। तन्मह्यं दीयतां भर्त्ता भगवं स्त्वत्समो नृपः। रक्षेत् सग्रामनगरां यो मां सागरमालिनीम्। स श्रुत्वा भगवान् वाक्यं बाढमित्यब्रवीत् प्रभुः। ततो मां मानवेन्द्राय मनवे संप्रदत्तवान्। सा मनुप्रभृति पुण्यं प्राप्येक्ष्वाकुकुलं महत्। त्रिषु लोकेषु कालेन पार्थिवात् पार्थिवं गता। एवं दत्तास्मि मनवे मानवेन्द्राय धीमते। भुक्ता राजसहस्रैस्तु महर्षिकुलसम्भवैः। बहवः क्षत्रियाः शूरा मां जित्वा दिवमाश्रिताः"। अयं च गोत्रप्रवर्त्तकः। आर्षयज्ञे गोत्रयज्ञे च स्थितिः। "त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्" यजु० ३,६२। "कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः" वेददी०। तस्यापत्यानि विदा० अञ् बहुषु लुक्। कश्यपास्तद्गोत्रापत्येषु "कश्यपानां काश्यपावत्सारामितेति"। "कश्यपासितदेवलेति वा"८। "शाण्डिल्यानां कश्यपशाण्डिलयोः" आ० श्री० १२,१४,७। "एते कश्यपाः। एतेषां परस्परमविवाहः" नारा०।

काश्यपिर्णकङ्कायनः इत्यत्र तु भवार्थे इञ्।

१मृगभेदे २मत्स्यभेदे च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ३कच्छपे "अपासुद्यो मासां कश्यपः" यजु० २४,२७। "कश्यपः कच्छपः" वेददी०। ४श्यावदन्ते त्रि०। "प्रमृप्रेभ्यसाम्यत् कवककश्यपयाचमानवर्ज्जम्" कात्या० १०,२,३५। "कपिलदन्तं बधिरं मन्यन्ते कश्यपञ्च श्यावदन्तमिति केचित्" कर्कः।

कश्यपनन्दन पु० ६त०। गरुडे जटायु०। कश्यपसुतादयोऽप्यत्र

कष बधे भ्वा० पर० सक० सेट्। बधोऽत्र निष्पीडनं घर्षणञ्च। कषति अकषीत्-अकाषीत्। चकाष प्रनिकषति। "कदुष्णेन कषविशालचत् कषपाषाणनिभे नभस्तले" नैष०। अस्य परस्मैपदिषु पा०ग०पाठात् मुग्धबोधे च तथा पाठात् शा० उक्तिर्भ्रान्तिमूला। 'पाषाणं कषमाणम्' इत्यादिप्रयोगस्तु ताच्छील्यचानशैवोपपत्तेः। 'निमूलसमूलयोः कषः' "कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः" पा० णमुल् अनुप्रयोगश्च। निमूलकाषं कषति समूलकाषं कषति समूलं निमूलं वा कषतीत्यर्थः सि० कौ० "समूलकाषं चकषुर्वृदन्तः" भट्टिः। "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" पा० कर्मरूपेषु सूपपदेषु खच्। सर्वङ्कषः कूलङ्कषः अभ्रङ्कषः करीषङ्कषः"

कष पु० कष-अच्। स्वर्णवर्णरूपज्ञानार्थे (कष्टी) पाषाणभेदे इतरप्रस्तरस्य स्वर्णेन घर्षणात्तस्य तथात्वम्। अस्मादेस्तोऽस्त्रीकरणसाधने शाणाख्ये पदार्थे अमरः। "कषपाषाणनिभे नभस्तले" नैष०। "सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता" कुमा०।

कषण त्रि० कष्यते कष-कर्मणि ल्युट्। १अपक्वे शलाटौ शब्दच०। भावे ल्युट्। २घर्षणे ३शाणने न०। "कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः" माघः। "कषणेन कम्पनेन" मल्लि०

कषा स्त्री कष्यते ताड्यतेऽनया कष-बा० करणे-अप्। अस्मादेस्ताडनसाधने चर्मादिनिर्मिते पदार्थे (चावुक) रमानाथः। "लक्ष्मेण पृष्ठे कषया च ताडितः" भाग० ३,१०,२२।

कषाकु पु० कष-आकु। अग्नौ सूर्य्ये च उणादिको०।

कषाय पुंन० कषति कण्ठम्, कष-आय-अर्श्चआदि। (कषा) १रसभेदे २तद्वति त्रि०। तस्य कारणगुणादि सुश्रुते उक्तं यथा—"तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भ्यगुणलक्षणो वायुस्तस्य समानयोनिः कषायो रसः सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्द्धयति, रौक्ष्यात् रौक्ष्यं, लाघवात् लाघवं, वैशद्यात् वैशद्यं, वैष्टम्भ्यात् वैष्टम्भ्यमिति" "योवक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कषति पीडयति च स कषायः"। "कषायः संग्राहकोरोपणः स्तम्भनः शोधनो लेखनः शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति। स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानः पीडाहृदयशोषोदराध्मानवाक्यग्रहमन्यास्तम्भगात्रस्फुरणचुमुचुमायनाकुञ्चनक्षेपणप्रभृतीन् जनयति" इति च। कषायवर्गश्च। "न्यग्रोधादिरम्बष्ठादिः प्रियङ्ग्वादीरोध्रादिस्त्रिफलाशल्लकीजम्ब्वाम्रबकुलतिन्दुकफलानि कतककशाकपाषाणभेदकवनस्पतिफलानि शालसारादिश्च प्रायशः कुरवककोविदारकजीवन्तीचिल्लीपालङ्क्यश्च निष्पावकप्रभृतीनि नीवारकादयो मुद्गादयश्च समासेन कषायोवर्गः" सुश्रु०। अस्योत्पत्तिकारणमपि तत्रोक्तं यथा—"तस्मादाप्योरसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात्तु ग्रहणम्। स खल्वाप्योरसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते" इत्युपक्रम्य। पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात् कषायः इति। तत्र तस्य च पित्तकफघ्नत्वमपि तत्रैवोक्तम् "मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः" इति। "केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाज्जगतो रसाः द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च, तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः, कट्वम्ललवणा आग्नेयाः मधुराम्ललवणाः स्निग्धाः गु

च कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च । सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः" इति सुश्रुते अन्यमतेनोक्ता तच्च दूषयित्वा पूर्वदर्शितमतमादृतम् भावप्र० तदेतद्विहितम् यथा— "कषायो रोपणो ग्राही स्तम्भनः शोधनस्तथा । लेखनः पीडनः सौम्यः शोषणो वातकोपनः । कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुर्मतः । त्वक्प्रसादनमांसस्य स्तम्भनो विशदो मतः । जिह्वाया जाड्यकृत् कण्ठस्रोतसाञ्च विबन्धकृत्" । रोपणः व्रणस्य, स्तम्भनो गात्राणां, शोधनो व्रणस्य, लेखनो व्रणाद्युत्सन्नमांसस्य, शोषणो व्रणमज्जादीनाम् । पीडनो हृदयस्य वातकारित्वात्, सौम्यः सोमादुत्पन्नः" । अत्यतियुक्तस्य कषायस्य गुणास्तत्रोक्ताः "सोऽतिचयुक्तो गुदाध्मानहृत्पीडाक्षेपणादिकृत्" । अभयायामत्र विशेषः । "प्रायशः स्तम्भनं प्रोक्तं कषायमभयां विना" । २रागद्वेषादिदोषे । "आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति" छा० उ० । "तस्मै मृदितकषायाय वार्क्षादिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः, सत्वस्य रञ्जनरूपत्वात् ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितोऽपहृतो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै" भा० । "कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" वेदा० प० कर्मणां रागद्वेषादिदोषरूपकषायनाशकत्वमुक्तम् । "लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्तेः रागादिवासनया स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः" इति वेदान्तसारोक्तलक्षणे ४निर्विकल्पकसमाधिविघ्नभेदे "सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत्" । "सकषायं कलुषितं मे चित्तमिति, विज्ञाय शमेऽहितो यात्मनि निवेशयेत्" विद्वन्म० । ५रक्ते अनुरागान्विते ६सुरभौ ७अपटौ च केशवः । "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः" कुमा० । "कषायः रक्तः" मल्लि० । "निद्राकषायितविपाटललोचनेषु" माघः "कषायितान्यपटूकृतानि" मल्लि० । ८रागे ९क्वाथभेदे १० निर्यासे च "रागे क्वाथे कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे" वैज० । कषायः जातोऽस्य तार० इतच्, तत्करोतीति णिच्— कर्मणि क्त वा । कषायित जातकषाये कषायीकृते च त्रि० "अमुनैव कषायितस्तनी" कुमा० "कषायितः रञ्जितः" मल्लि० । ११विलेपने १२अङ्गरागे च त्रिषः । "कर्णार्पितो लोध्रकषायरूक्षे" कुमा० "कषायेण विलेपनेन" मल्लि० ।

कषायश्च स्वरसादिकः पञ्चविधः भावप्र० दर्शितो यथा । "स्वरसश्च तथा कल्कः क्वाथश्च हिमफाण्टकौ । ज्ञेयाः कषायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम्" तेषां पञ्चानां लक्षणानि तु तत्तच्छब्दे दृश्यानि । १३श्योनाकवृक्षे पु० जटाधरः । १४कलियुगे अमरटीका रागदोषहेतुत्वात्तस्य तथात्वम् १५लोहितवर्णयुक्ते त्रि० मेदि० १६रक्तपीतमिश्रितवर्णे अमरटीका । १७धववृक्षे पु० राजनि० १८क्षुद्रदुरालभायां स्त्री राजनि० । देशे गम्ये अव्ययात् पानयन्त्रस्य पात्रम् । कषायपाणो देशभेदः ।

कषायपाक पु० सुश्रुतोक्ते द्रव्यविशेषाणां क्वाथभेदे । तत्प्रकारो यथा "केचिदाहुस्त्वक्पत्रमूलादीनां भागन्तु चतुर्गुणजलमावाप्य, चतुर्भागावशेषं निःक्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः" इति परमतमुक्त्वा "एतत्तु न सम्यक्" इति तन्मतं दूषयित्वा द्रव्यपरिमाणभेदं दर्शयित्वा च "तत्राव्यक्तपरिमाणोपदिष्टानां यथायोगं त्वक्पत्रमूलादीनामातपपरिशोषितानां छेद्यानि खण्डशश्छेदयित्वा, भेद्यानि अणुशो भेदयित्वाऽष्टगुणेन षोडशगुणेन वा जलेनाभिषिच्य स्थाल्यां चतुर्भागावशिष्टं क्वाथयित्वाऽपहरेदित्येष कषायपाककल्पः" इति स्वमतेनोक्तम् । पक्षान्तरमप्युक्तम् "अथ वा तत्रोदकद्रोणे त्वक्पत्रमूलादीनां तुलामावाप्य चतुर्भागावशिष्टं निःक्वाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः" इति । अयञ्च कल्पो विशेषानुक्तविषये विशेषनिर्देशे तु तथैव ग्राह्यः" यथाह तत्रैव "स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितम् । तत्रायं विधिराख्यातो निर्दिष्टे तत्तदेव तु । अनुक्तद्रव्यकार्य्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम् । कल्कक्वाथावनिर्देशे गणात्तस्मात् विनिर्दिशेत्" । [भेदे राजनि० ।

कषाययावनाल पु० नित्यकर्म्म० । तुवरयावनाले धान्य-

कषायवासिक पु० सुश्रुतोक्ते कीटभेदे । "कुषीमुखः तृणगोधा यच कषायवासिकः" इत्युपक्रमे "तथोद्दर्शिते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः" इति विभज्य—तेषां सौम्यत्वं श्लेष्मप्रकोपकत्वञ्चोक्तम् "तत्र सकलमूलविषलक्षणं तत्रैवोक्तं यथा "पिपीलिकापिञ्जरककषायवासिकमर्षपवासिकतोटकवर्च्चःकीटकौण्डिन्यकाः सकलमूलविषाः" ।

कषायित त्रि० कषायो रक्तपीतवर्णादिर्जातोऽस्य तार० इतच् । जातकषाये तत्करोतीति णिच्— कर्मणि क्त । कषायीकृते च "अमुनैव कषायितस्तनी" इति कुमा० ।

कषायिन् पु० कषायो निर्यासोऽस्त्यस्य इनि । १शालवृक्षे जटा० २खर्जूरवृक्षे ३लकुचवृक्षे च राजनि० । ४कषाययुक्ते त्रि०

कषि त्रि० कष–हिंसायां इन् । हिंसाकारके उणादिकोषः ।

कषीका स्त्री कष–हिंसने "कषिदुषिभ्यामीकन्" उणा० कर्मणि ईकन् । १पक्षिजातौ उज्ज्वल० । शब्दकल्प-द्रुमे ह्रस्वमध्यपाठः प्रामादिकः उणादिसूत्रे ईकनो दीर्घतया निर्देशात् । इत उत्तरत्र फर्फरीकादयश्चेत्यादौ सर्वत्र दीर्घादेशानुवृत्तेः दीर्घादेशोचितत्वात् । कषत्य-नया करणे ईकन् । २खनित्रे स्त्री शब्दचि० ।

कषेरुका स्त्री कशेरुकावत् । (केशुर) तृणकन्दे रायमुकुटः ।

कष्कष पु० कषिसव्यक्तं शब्दमुच्चार्य्य कषति कष–हिंसने अच् । कृमिभेदे । "येशाषास: कष्कषास एजत्काः शिपवित्नुकाः । दृष्टश्च हन्यतां कृमिरुताऽदृष्टश्च हन्य-ताम्" अथ० ५,२३,७ ।

कष्ट न० कष–क्त "कृच्छ्रगहनयोः कषः" पा० नेट् । १पीड़ायाम् व्यायाम, 'कष्टं युद्धे दश शेषाः सुता मे" भा०आ०२अ० ।"एतस्य कष्टस्य न यावदन्तम्"पञ्चत० २पीड़ायुक्ते ३गहने ४पीड़ाकारके च त्रि० "बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च" मनुः । "मोहादभूत् कष्टमः प्रबोधः" रघु० । "शीतातपादिकष्टानि सहतेऽन्यानि सेवकः" पञ्चत० "ततः कष्टतरं नु किम्" गीता । "एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे" । "क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं बुधाः" मनुः । ५कष्टसाध्ये बहूपायेन साध्ये रिपुरोगादौ । "स हि कष्टतमो रिपुः" "कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुररिं बुधाः" मनुः । रोगाणां कष्टता च बह्वायाससाध्यता यथोक्तं सुश्रुते "केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रो-व्याधिश्चलक्षणः । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः । गुणलाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता । कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि" । तथा च रोगः त्रिविधः साध्यः असाध्यः याप्यश्च । तत्र साध्योऽपि द्विविधः अल्पायाससाध्यो बह्वायाससाध्यश्च बह्वायाससाध्यस्यैव कष्टता । कष्टसाध्याश्च रोगाः सुश्रुते तत्तत्स्थाने उक्तास्तत एवावसेयाः । कष्टसाधने ईपापे च । "कष्टाय क्रमणे" पा० क्यङ् "कष्टायते कष्टं पापं कर्त्तुमुत्सहते इत्यर्थः" सि० कौ० । अलङ्कारोक्ते ७दोषभेदे यत्र सम्ब्यादिना अर्थस्य दुर्बोधत्वं तत्र कष्टत्वम् 'कष्टं तदर्थावगमो दुरायत्तो भवेद्यदि" इत्युक्तलक्षणात् तच्च क्लिष्टत्वम् अतएव सा० दर्पणे "सद्यो शिरसे घाक्षीलकष्टताः" इत्युक्तोदाहृतम् "उर्व्यसावत्र चार्वङ्गि ! सर्वत्रे चार्वस्थितिः" इदन्तु वाक्यगतम् । क्लिष्टत्वमप्यस्यैव नामान्तरं "अवाचकत्वं क्लिष्टत्वमिति" सा० द० पदगतदोषे उक्त्वा "क्षीरोदजावसति जन्मभुवः प्रसन्नाः" इति अत्र अर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्व-मिति तत् लक्षयित्वा क्षीरोदजालक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि" अर्थावबोधे व्यवधानं दर्शितम् । [त्रिका० । २पीडाकारके त्रि० ।

कष्टकार पु० कष्टं करोति कृ–अण् उप०स० । १संसारे

कष्टरिपु पु० कर्म० । कष्टसाध्ये रिपौ स च मनुनोक्तलक्षणो यथा "प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च । कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः" इति ।

कष्टस्थान न० कष्टस्य स्थानम् । दुःखदस्थाने हारा० ।

कस गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । कसति अकसीत्–अका-सीत् । चकास–ज्वलादित्वात् कर्त्तरि वा ण । कासः । यङ् चनीकस्यते यङ् लुक् चनीकसीति–कस्ति । प्रनिकसति

उद्+ऊर्द्ध्वगतौ "उत्कसन्तु हृदयान्यूर्द्धं प्राणा उदीषन्तु" अथ० ११,६,११" ।

निस्+निर्+अपगतौ निष्कसति । णिचि निष्कासयति "निरकासयद्रविमपेतवसुम्" माघः ।

वि+प्रकाशे । विकसति पङ्कजकलिका "फुल्लश्चेते विकसिते" अमरः "स प्रीतियोगात् विकसन्मुखश्रीः" कुमा० । "क्षणदृष्टिपातविकसद्वदनाम्" माघः । "विकसद्भिरास्य-कमलैः कमलैः प्रमदाः" माघः "मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिमप्रेक्षितम्" मालतीमा० । णिचि विकासयति व्यचीकसत् । "वसन्तेन चोपकुसुमं व्यचीकसत्" माघः । "वौ कषलस कत्थस्रम्भः" पा० इनि विकासी । वरच् । विकस्वरः "हृदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः" माघः ।

अनु+वि+अनुरूपविकाशे "अन्तर्जलेऽनुविकसन्मधुमाधवीनाम्" भाग० ३,१५,१७ ।

प्रवि+प्रकर्षविकाशे प्रविकसति "चिरायद्योतिताशेषलोके" माघः

सम्+सम्यग्गतौ संकसुकः ।

कस शातने गतौ च अदा० इदित् आत्म० सक० सेट् शातनमिह नाशनम् । कंस्ते अकंसिष्ट । चकंसे । प्रनि-कंस्ते । कर्मणि कंस्यते । अकंसि ।

कास शातने गतौ च सक० अदा० आत्म० सेट् । शातन-मत्र नाशनम् । कस्ते अकसिष्ट । चकसे प्रनिकस्ते ।

कास पु० कस–अच् । (कषटीपाथर) कषपाषाणे भरतः ।

कसन पु० कषति हिनस्ति कष–ल्यु । १कासरोगे २लूता-भेदे स्त्री ।"आलमूत्रविषा कृष्णा कसना चाष्टमी स्मृता" सुश्रु० लूताभेदकथने । "पिच्छिला कसनादंशात् रुधिरं शीतलं स्रवेत्" सुश्रु० ।

कसनोत्पाटन पु० कसनं कासरोगम् उत्पाटयति उत्-पाटि–ल्यु । वासकवृक्षे, शब्दच० । "येन तेन प्रकारेण वासकः कासनाशकः" इति वैद्योक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

कसर्णीर पु० सर्पभेदे । "एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्र-मपश्यत्" तैत्ति० सं० १,५,४,१ । रस्य लत्वमपि "पैद्वो हन्ति कसर्णीलम् पैद्वः श्वित्रमुतासितम्" अथ० १०,४,५ । विषनाशकल्पे ।

कसाम्बु न० पितृभ्यः कव्यदानकाले देये जले । "उपा-सते पितरः स्वधाभिः" इत्युपक्रमे "इदं कसाम्बु चयनेन चितं तत्सजाता अवपश्यतेत" अथ० १८,४,३७ ।

कसिपु पु० कशिपुवत् । अन्ने जटाधरः ।

कसेरु पु० कस–उ एरुगागमः । १कशेरौ, (केशुर) शूकरस्य प्रिये २जलकन्दभेदे च ।२कशेरुशब्दार्थे च राजनि०।

कसेरुका स्त्री कशेरुकावत् । १पृष्ठास्थ्नि राजनि० ।

कस्कादि पु०पाणिन्युक्ते विसर्जनीयस्य सत्वनिमित्ते शब्दगणे स च गणः "कस्कः कौतस्कुतः भ्रातुष्पुत्रः शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्क्रीः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालं बर्हिष्पलं यजुष्पात्रं अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः व्याकृतिगणः"

कस्तम्भी स्त्री कं शिरोऽग्रभागं स्तभ्नाति स्तन्भ–अण् गौरा० ङीष् मुग्ध० षत्वम् । शकटस्याधःपतनवार-णार्थ शीषादण्डाग्रोत्तम्भनार्थायां मेथौ "अथ यज्जघने कस्तम्भीम्"शत०ब्रा० १,१, २,९ । "शकटस्याधःपतनं वारयितुमीषादण्डाग्रोत्तम्भनार्था मेथिः कस्तम्भी" भा० ।

क(का)स्तीर न० ईषत्तीरमत्र कुगति० समा० कोः कादेशः "कास्तीराजस्तुन्दे नगरे" पा०सूट् ।१नगरविशेषे२तज्जाते रङ्गे हेम० । हेमचन्द्रे कस्तीरमिति ह्रस्वपाठः प्रामा-दिकः पा० सूत्रे कास्तीरे दीर्घपाठदर्शनात् ।

कस्तूरी स्त्री कसति गन्धोऽस्याः दूरतः कस–ऊरच्–बा० तुट् च । मृगमदे मृगनाभिजाते गन्धद्रव्यभेदे स्वार्थे कन् । कस्तूरिका तत्रैव "तद्गुणपर्य्यायादि भावप्र०उक्तं यथा— "मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित् । कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या तु सा स्मृता । काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता । कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत् । कामरूपोद्भवा कृष्णा नैपाली नीलवर्ण-युक् । काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी त्वधमा मता । कस्तू-रिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः। कफवातविष-च्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत्" । "यस्य हिमाद्रेर्मृगनाभि गन्धि"कुमा० शूलव्या० मल्लिनाथेन "मृगनाभिःकस्तूरी तद्गन्धि कस्तूरीमृगाधिष्ठानादित्युक्तं तेन हिमाद्रावपि तन्मृगस्य सञ्चारोऽस्तीति गम्यते । "कस्तूरीतिलकं ललाटपटले" विष्णुमूर्त्तिवर्णने ।"कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः" रसग० । "कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति" माघः । कस्तूरिकाहेतु-र्मृगः कस्तूरिकामृगः ।

कस्तूरी(म)वल्लिका स्त्री कस्तूरीगन्धयुक्ता म(व)ल्लिका । (मुषकदाना) लताभेदे राजनि०यमध्यपाठः भावप्र०सम्मतः। तद्गुणा भावप्र०उक्ता यथा । "लता कस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः । चक्षुष्या भेदिनी श्लेष्मतृष्णा वस्त्यास्यरोगहृत्" अत्र लतेति विशेष्यपदोक्तेः कस्तूरिका वल्लिकेत्येवेत्युचितम् ।

कस्मल न० कश्मलवत् । पापाद्यर्थे रायमुकुटः ।

कस्वर त्रि० कस–गतौ शातने च वरच् ।१गन्तरि २हिंसके च

काहय पु० कस्य सूर्य्यस्य हयः । सूर्य्याश्वे तस्यापत्यम् शिवा० अण् । काहय तदपत्ये पुंस्त्री । पाणिनिगणे कह्वेति पाठः साधुः ।

कह्वय पु०ह्वे–क्यप् ह्वयः कः सूर्य्यो ह्वयो यस्य । सूर्य्यह्वायके ऋषिभेदे । तस्यापत्यं शिवा०अण् । काह्वय तदपत्ये पुंस्त्री ।

कहोड पु० ऋषिभेदे स च उद्दालकर्षिशिष्यः अष्टावक्रस्य पिता । "उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत्" भा० व० १३२अ० । अधिकमष्टा-वक्रशब्दे दृश्यम् । वा डस्य लः कहोलोऽप्यत्र । ततः अनुकम्पायां नीतौ च वा ठक् द्वितीयाजादेः सन्ध्यक्षरस्य च लुक् । कहिक अनुकम्पितकहोडे । वा इल । कहिल । कहिय इत्यादिरपि तत्रार्थे ।

कह्लार न० के जले ह्लादते ह्लाद–अच् पृषो० दस्य रः । श्वेतोत्पले । "आह्लादिकह्लारसमीरणाहिते" माघः । "नलदमृणालकह्लारचन्दनोत्पलपद्मकैः" सुश्रु० । तस्य गुणादि उत्पलशब्दे उक्तम् ।

कह्व पु०कं जलं ह्वयति स्पर्द्धते शुक्लरूपत्वात् ह्वे–क । बके अमरः। अस्यैव शिवादिगणे पाठमते अपत्ये अण् । काह्व तदपत्ये पुंस्त्री ।

कांशि पु० कंश भयार्थे बा० इञ् वेदे पृषो० सस्य शः। कंस-निर्मिते पात्रे "त्रींस्त्रीन् कंसांस्त्रिरात्रं, द्वौ द्वौ त्रिरात्रं चैकैकं षड्रात्रम्" कौषी०सू०।

कांस त्रि० कंसोदेशभेदोऽभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ्। कंसाधिष्ठितभोजदेशाभिजने नरादौ।

कांस्य न० कंसाय पानपात्राय हितं कंसीयं तस्य विकारः यञ् छलोपः। ताम्ररङ्गजधातुभेदे कंसशब्दे विवृतिः। "न पादौ धावयेत् कांस्ये कदाचिदपि भाजने" मनुः। अस्य शोधनविधिर्भावप्र० उक्तो यथा—"पत्तलीकृत्य पत्राणि कांस्यस्याग्नौ प्रतापयेत्। निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके। गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा। एवं कांस्यस्य रीतेश्च विशुद्धिः सम्प्रजायते"। मारणविधिस्तत्रैव "अर्कक्षीरेण सम्पिष्टो गन्धकस्तेन लेपयेत्। समेन कांस्यपत्राणि शुद्धान्यम्लद्रवैर्मुहुः। ततो मूषापुटे धृत्वा पचेद् गजपुटेन च। एवं पुटद्वयात् कांस्यं रीतिश्च म्रियते ध्रुवम्" तस्य गुणाः यथा—"कांस्यं कषायं तीक्ष्णोष्णं लेखनं विशदं सरम्। गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम्" भावप्र०। "कांस्यमुपहितसरोजमापतत्" माघः।

कांस्यकार पुंस्त्री कांस्यं तत्पात्रं करोति कृ-अण् उप०स०। (काँसारि)। जातिभेदे जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। कंसकारशब्दे विवृतिः। [भेदे हेमच०।

कांस्यनील पु०। कांस्येन कृतः नीलः। (कोमकाजल) अञ्जन-

काक पुंस्त्री कै-शब्दे कन्। स्वनामख्याते विहगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् अशुभावकयोः परतः ईत० पुंवत् काकाण्डः काकशावकः। "काकाल्लौल्यं यमात् क्रौर्य्यम्" स्मृतिः "काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्लभम्" उद्भटः "काकः काकः पिकः पिकः" नीतिमा०। "काकालौ काममधुरा काशीतलवाहिनी गङ्गा। कंस जघान कृष्णः कम्बलमन्नं न बाधते शीतम्" विदग्धमु०। तन्मांसगुणा मदनपालेनोक्ता यथा—"काकमासभवं मांसं चक्षुष्यं दीपनं लघु। आयुष्यं बृंहणं बल्यं क्षतदोषक्षयापहम्" काकजङ्घायां काकतिक्तात्योक्तेः तस्यां-शस्य तिक्तत्वमपि बोध्यम्। राजनि०काकाङ्गेति काकजङ्घापर्य्यायोक्तेः २काकजङ्घायां पु० "काकजङ्घातुल्याकारत्वात्तथात्वम्। कुत्सितमकति अक-अच् कोः कादेशः। ३पीठसर्पिणि(खोड़े)४काकप्रधाने द्वीपभेदे। कस्य शिरसः आक सेचनम् अक-घञ् ६त०। ५शिरोऽवक्षालने ६काकपदतुल्याकारे ७तिलकभेदे काकवत्स्थिरत्वात् ८अतिधृष्टे च शब्दरत्ना०। काकानाम् संघः अण्। ९काकसमूहे काकपदरूपे १०सुरतबन्धभेदे च न० मेदि०। काकपदशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम्। ईषत् कं कोः। कादेशः। ११ईषज्जले। बहु० १२ईषज्जलयुक्ते त्रि०। काकसक्ता।

काककङ्गु पु० काकप्रियः कङ्गुः ईषज्जलयुक्तो वा कङ्गुः। (चीना) धान्यभेदे हेमच०। [काकजङ्घाख्ये जटाध०।

काककला स्त्री काकस्य कला अवयवो अङ्कुवावयवो यस्याः।

काकघ्नी स्त्री काकं हन्ति ट टित्वात् ङीप्। १महाकरञ्जे राजनि०। तत्फलसेवने हि काकस्य नाशः।

काकचिञ्चा स्त्री काकवर्णा चञ्चा प्रान्तभागः फले यस्याः। पृषो०। गुञ्जायाम् अमरः। पृषो० काकचिञ्चिः, काकचिञ्ची, काकचञ्चाप्यत्र शब्दरत्ना०।

काकच्छद पुंस्त्री काकस्य च्छदः पक्ष इव छदः कृष्णत्वात् यस्य। खञ्जनविशेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। बा० इच् समा०। काकच्छदिरप्यत्र त्रिका०।

काकजङ्घा स्त्री काकस्य जङ्घेवावयवो यस्याः। (केओयाटेङ्गा) ख्याते वृक्षभेदे। "काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा। पारावतपदी दासी काकाह्वापि प्रकीर्त्तिता। काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित्। निहन्ति ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डूविषक्रमीन्" भावप्र० तत्पर्यायगुणाद्युक्तम्। [(वडजाम) स्वार्थे कन् तत्रार्थे।

काकजम्बु स्त्री काकवर्णा जम्बुः। भूमिजम्बाम् शब्दमा०।

काकजम्बू स्त्री कं जलमकति उत्पत्तिस्थानत्वेन अक-अण् उप०स० काका काकवर्णा वा जम्बूः कर्म्म० ऊङ्। जलजातजम्बूभेदे राजनि०। तस्याः काकनीलेति जलजम्बुकेति पर्य्यायतोक्तेः तस्याः कृष्णवर्णफलकत्वाज्जलजातत्वाच्च तथात्वम् "क्षुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्रा नादेयी जलजम्बुका। जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहजित्"। भावप्र० तत्पर्य्यायगुणाद्युक्तम्।

काकण न० सुश्रुतोक्ते महाकुष्ठभेदे। "महाकुष्ठान्यौदुम्बरर्ष्य-जिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति" विभज्य। "काकणन्तिकाफलसदृशान्यतीव रक्तकृष्णानि काकणकम्" इति लक्षितम्। अत्र स्वार्थे कन्। "सर्वैरेवोल्बणैर्दोषैः प्राहुः काकणकं बुधाः" भावप्र० तन्निदानमुक्त्वा "यत् काकणन्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम्। त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति" काकणन्तिका गुञ्जा गुञ्जावर्णत्वेन मध्ये कृष्णम्, अन्ते रक्तम् अथवा मध्ये रक्तम् अन्ते

ह्मणम्। अपाकं समावात्, त्रिदोषलिङ्गम् सर्वेषां कुशलानां त्रिदोषजत्वेऽपि उल्बणदोषलयलिङ्गम्" भावप्र० ज्वरितम्। अतएव पूर्ववाक्ये उल्बणैर्दोषैरित्युक्तम्।

काकणन्ती स्त्री ईषत् कणन्ती निमीलन्ती कण-निमीलने शतृ ङीप् कुगतिस० कोः कादेशः। गुञ्जायाम् सुश्रु०। तस्याः फलकोषस्येषन्निमीलनात्तथात्वम्। "कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं, तस्याधस्तात् काकणन्तीप्रकाशम्" सुश्रु० स्वार्थे कन्। काकणन्तिकाप्यत्र रत्नमा०। काकणशब्दे उदा०। "रक्तानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृशानि" सुश्रु०।

काकतालीय न० अवितर्कितसम्भवतुल्ये याद्दच्छिकन्याये तद्व्युत्पत्त्यादिर्यथा "समासाच्च तद्विषयादिति" पा० छ। समासादेव ज्ञापकादिवार्थे, सह सुपेति वा समासः, द्वाविवार्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालम् काकतालमिव काकतालीयम् इत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानम् तालपतनं दस्युपनिपातस्य, तालेन तु यः काकस्य बधः स देवदत्तस्य दस्युना बधस्योपमानम् इति बधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः सम्पद्यते। काकतालसमागमसदृशयोरसमागम इति समासार्थः तत्प्रयुक्तकाकमरणसदृशस्तु देवदत्तबधादिः छप्रत्ययार्थः। "यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तद्रते। तदेतत् काकतालीयमवितर्कितसम्भवम्" चन्द्रालोकः। "फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति" वेणी०।

काकतिक्ता स्त्री काकमांसवत् तिक्ता। काकजङ्घायां भावप्र० काकजङ्घाशब्दे विवृतिः। (कुँच) २गुञ्जायां रत्नमा०। तयोः काकमांसतुल्यतिक्तत्वात्तथात्वम्।

काकतिन्दुक पु० काकैरुपभक्ष्यस्तिन्दुकः तिन्दुकः, काकवर्णो वा तिन्दुकः काकप्रियो वा तिन्दुकः। (कुँचिलिया) (माकड़ातेंडु) इति च प्रसिद्धे कुपीलौ भावप्र०। तत्पर्य्यायगुणादि तत्रोक्तं यथा "तिन्दुको यस्तु कथितो अलजो दीर्घपत्रकः। कुपीलुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुकः। कुपीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु। पादव्यथाहरं ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम्" अत्र फलपरत्वात् न०। [हेमच०।

काकतुण्ड पु० काकतुण्डस्य वर्णोऽस्त्यस्य अच्। कालागुरुणि

काकतुण्डफला स्त्री काकतुण्डमिव फलमस्याः। काकनासायाम्" भावप्र०। काकनासाशब्दे विवृतिः।

काकतुण्डिका स्त्री काकतुण्डस्य वर्णः अर्द्धफलेऽस्याः ठन्। गुञ्जायाम् शब्दा०।

काकतुण्डी स्त्री काकम् ईषदर्थं ईषद्दुःखं तुण्डते तुडि छ-बधे अण् उप०स०पा० गौरा०ङीष्, मुग्ध० मते ईष् इति भेदः। १राजरीतौ स्वल्पयोग्ये पित्तले (गिलटीकरापितल) तस्य स्वर्णरूपतया दर्शनात् दुःखनाशकत्वात् तथात्वम्। काकतुण्ड इवाकारोऽस्याः अच् गौरा०ङीष्। (कौवाठोटा) २काकनासावृक्षे च।

काकदन्तगवेषण पु० काकस्य दन्ताः सन्ति न वेति संशये तत्र वर्णभेदस्य संख्याविशेषस्य च गवेषणमिव अनर्थकः प्रयत्नो यत्र। निष्प्रयोजनमाग्वेषणयुक्ते न्यायभेदे।

काकध्वज पु० काकमीषज्जलं बाष्पं ध्वजश्चिह्नं यस्य। बाड़वाग्नौ त्रिका०। तस्य समुद्रादुत्पन्नत्या ज्वालया जातबाष्पस्य तत्केतनतुल्यत्वात् तस्य तथात्वम्।

काकनामन् पु० काकोऽपि नाम्यतेऽसौ नम-णिच्-कर्मणि क्निप्। वकवृक्षे रत्नमाला तस्य कटुत्वादुपयोगेन काकारोग्यहेतुत्वापि नामित्वात् तथात्वम्।

काकनास पु० काकस्य नासा तद्वर्णः फलेऽस्य। विकङ्कतवृक्षे (वँइचि) राजनि०। तस्य फलस्य काकनासातुल्यरूपत्वात्तथात्वम्।

काकनासा स्त्री काकस्य नासेव फलमस्याः। काकजङ्घायाम् (कौवाठोंठी)। भावप्र० तत्पर्य्यायगुणाद्युक्तं यथा— "काकनासा कषायोष्णा कटुका रसपाकयोः। कफघ्नी वमनी तिक्ता शोथार्शःश्वित्रकष्ठनुत्"। स्वार्थे कन्। काकनासिका तत्रार्थे अमरः। सा च त्रिवृति राजनि०।

काकनीला स्त्री काक इव नीला। जम्बुभेदे। राजनि०।

काकन्दि(न्दी) स्त्री देशभेदे। वा ङीप्। तत्र भवाद्यर्थे दीर्घान्तात् वुञ्। कादन्दक तत्र भवे त्रि०। २तद्देशवासिपूर्वचारात् तेचायुधजीविनः। संघपरत्वे ततः दामन्यादि० स्वार्थे छ। काकन्दीय तद्देशवासिनि आयुधजीविसंघे।

काकपक्ष पु० काकस्य पक्षः तदाकारोऽस्त्यस्य अच्। (कावपाटा) काषाजुलपी) प्रसिद्धे शिरोऽधःकर्णपार्श्वस्थे केशभेदे। "स इवचूडचलकाकपक्षकैः" "काकपक्षधरमेत्य याचितः" "तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ" "काकपक्षधरेऽपि राघवे" इति च रघुः "काकपक्षधरो युवा" पद्मपु० रामवनवचम्।

काकपद पु० "पादौ द्वौ स्कन्धयुगमस्यौ क्षिप्त्वा लिङ्गं भगे लघु। कामयेत् कामुकां कामी बन्धः काकपदो मतः"

ईतिमञ्चर्थ्युक्त २ईतिविशेषभेदे । काकस्य पदं पदमानम् । २काकपदतुल्यपरिमाणे न० । तत्परिमाणेन शिरसि शिखास्थापनं स्मृतौ विहितम् । काकस्य पदाकारो ऽस्त्यस्य अच् । ३काकपदतुल्याकारे ग्रन्थलेखनकाले ऊर्द्ध्वमधोऽभिमुखपङ्क्तिलेखने प्रकृतग्रन्थत्रुटिसूचके ३रेखाविशेषे । लेखकसंप्रदायप्रसिद्धिः ।

काकपर्णी स्त्री काक इव कृष्णं पर्णमस्याः काकमोषधिज्ञलं पर्णोऽस्या वा गौरा० ङीष् । शूद्रपर्ण्यां भावप्र० तस्याः काककृष्णपर्णत्वात् दैवज्ञलयुक्तपत्रत्वाच्च तथात्वम् ।

काकपीलु पु० काकप्रियः पीलुः । (कुचिला) कुपीलौ । राजनि०संज्ञायां कन् । तत्रार्थे भावप्रकाशोक्ततद्गुणादि काकतिन्दुकशब्दे उक्तम् ।

काकपुच्छ पुस्त्री काकस्येव पुच्छो यस्य । कोकिले शब्दरत्ना० । स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वान्न ङीष् । किन्तु "पुच्छाच्चेति" वार्त्ति०वा ङीष् ।

काकपुष्ट पु० काकेन पुष्टः । कोकिले त्रिका० । कोकिला हि स्वाण्डस्फोटनाशक्ततया काकाण्डं तन्नीडात् निष्काश्य स्वाण्डं तत्र स्थापयित्वा काकद्वारा स्वाण्डजपोषणात् कोकिलस्य तथात्वम् ।

काकपुष्प न० काकवर्णं पुष्पमस्य । गन्धपर्णे राजनि० ।

काकपेय त्रि० काकैरनतिकम्बरैः पीयते पा—यत् "तटैरधिक्षेपवचने" पा० ३त० । पूर्णोदकत्वेन प्रयत्ने काकैः पेये नद्यादौ । "काकपेया नदी" सि०कौ० ।

काकफल पु० काकप्रियं फलमस्य । निम्बवृक्षे राजनि० । तस्य तिक्तत्वेऽपि काकस्य तत्फलप्रियत्वात्तथात्वम् ।

काकवन्ध्या स्त्री काकीव वन्ध्या पुंवत् । काकीवत् एकमात्रापत्यजननेन वन्ध्यात्वप्राप्तायां स्त्रियाम् काकस्य सकृत्प्रजत्वञ्च काकरुतशब्दोक्तप्रमाणादवसेयम् । "काकवन्ध्या च या नारी मृतापत्या च या भवेत् । बह्वपत्या जीववत्सा सा भवेन्नात्र संशयः" पद्मपु० रामकवचम् ।

काकवलि पु० ४त०। काकेभ्योदेयेवलौ काकरुतशब्दे विवृतिः

काकभाण्डी स्त्री काकस्य दैवज्ञलस्य तुच्छनिःसारवेतत्वस्य भाण्डी क्षुद्रभाण्डमिव । महाकरञ्जे राजनि० । तत्फलवैरस्यात् तस्मात् दैवज्ञलस्यावास्तव्यास्तथात्वम् ।

काकभीरु पु० ५त०। पेचके त्रिका० ।

काकमद्गु पु०काक इव कृष्णोमद्गुः दात्यूहे खगे त्रिका० "घृतं हृत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते" भा०अनु० ५५२० श्लो० ।

काकमर्द पु० काकं मृद्नाति मृद-अण् उप० स० । (माखाल-माखा) इति ख्याते महाकालवृक्षे राजनि० । स्वार्थे कन् । काकमर्दकोऽप्यत्र रत्नमाला ।

काकमाची स्त्री काकान् मञ्चते मचि—अण् पृषो० नलोपः पा० गौरा०ङीष्, मुख०णच् ङीप् । कटफलस्ततायाम् । (कठेया गुड़कामाइ) इति ख्याते वृक्षे भावप्र० । तत्पर्यायगुणाद्युक्तं तत्रैव यथा—"काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकाह्वा चैव वायसी । काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा । तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शो ज्वरमेहजित् । कटुर्नेत्रहिता हिक्काछर्दिहृद्रोगनाशिनी" "काकमाचिजनितं मृदुशाकं वेशवारमिलितं शुभवासम् । तप्ततैलतलनेन सुपाकं कैरयाप्य न कृतं सुखवासम्" इत्यत्र वैद्यके ऽसंज्ञायामपि "ङ्याणोरिति" पा०ह्रस्वः इति बोध्यम् । स्वार्थे कन् काकमाचिकाऽप्यत्र ।

काकमातृ स्त्री काकस्य मातेव पोषिका तस्य तत्फलप्रियत्वात् । काकमाच्याम् । राजनि० ।

काकमुद्गा स्त्री काकेन दैवज्ञेन मुदं गच्छति गम-ड । मुद्गपर्ण्याम् अमरः ।

काकयव पु० काकभोषधिज्ञलभस्य तादृशो यव इव नीरसत्वात् । (आगड़ा) इति ख्याते पदार्थे "यथाऽफलाः षण्डतिलाः यथा चर्ममया मृगाः । तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा इव" भा० १७५ अ० । काकयवा निष्फलतृणधान्यानि" नीलकण्ठः ।

काकरुत न० काकस्य रुतम् । काकशब्दे । काकादिरवादेः भाविशुभाशुभसूचकतया शकुनत्वं यथाह वृह०सं० ९५अ० । "प्राच्यानां दक्षिणतः शुभदः काकः करालको वामे । विपरीतमन्यदेशेष्ववधिर्लोकप्रसिद्धैव । वैशाखे निरुपहते वृक्षे नीडः सुभिक्षशिवदाता । निन्दितकण्टकिशुष्केष्वसुभिक्षभयानि तद्देशे । नीडः प्राक्शाखायां शरदि भवेत्प्रथमवृष्टिरपरस्याम् । याम्योत्तरयोर्मध्या प्रधानवृष्टिस्तरोरुपरि । शिखिदिशि मण्डलवृष्टिर्नैर्ऋत्यां शारदस्य निष्पत्तिः । परिशेषयोः सुभिक्षं मूषकसम्पत्तु वायव्ये । शरदर्भगुल्मवल्लीधान्यप्रासादगेहनिम्नेषु । शून्यो भवति स देशश्चौराऽनावृष्टिरोगार्त्तः । द्वित्रिचतुःशावत्वं सुभिक्षदं पञ्चभिर्नृपान्यत्वम् । अण्डावकिरणमेकाण्डताप्रसूतिश्च न शिवाय । चौरकवर्णैश्चौराश्चित्रैर्मृत्युः सितैश्च वह्निभयम् । विकलैर्दुर्भिक्षभयं काकानां निर्दिशेच्छिशुभिः । अनिमित्तसंहतैर्ग्रामसध्यगैः क्षु-

त्रयं प्रशान्तिः। रोधवक्राकारैरभिघातो वर्गवर्गस्थैः। अभयाश्च तुच्छपक्षैश्चरणविघातैर्जनानभिभवन्तः। कुर्वन्ति पशुवृद्धिं निशि विचरन्तो जनविनाशम्। सव्येन खे भ्रमद्भिः स्वभयं, विपरीतमथुलैश्च परात्। अत्याकुलं भ्रमद्भिर्वातोद्भ्रामो भवति काकैः। ऊर्द्ध्वमुखाश्चलपक्षाः पथि भयदाः क्षुद्भयाय धान्यमुषः। सेनाकृत्या युद्धं परिमोषं चान्यभृतपक्षाः। भस्मास्थिकेशपत्राणि विन्यसन् पतिवधाय शय्यायाम्। मणिकुसुमाद्यवहनेन सुतस्य अभ्यागमनाय च। पूर्णाननेऽर्थलाभः सिकताधान्यार्द्रमृत्कुसुमपूर्णैः। भयदो जनसंवासाद् यदि भाण्डान्यपनयेत्काकः। वाहनशस्त्रोपानच्छत्रच्छायाङ्गकुट्टने मरणम्। तत्पूजायां पूजा विष्ठाकरणेऽन्नसम्प्राप्तिः। यद् द्रव्यमुपनयेत्तस्य लब्धिरपहरति चेत्प्रणाशः स्यात्। पीतद्रव्ये कनकं, वस्त्रं कार्पासिके, सिते रूप्यम्। सक्षीरार्जुनवञ्जुलकूलद्वयपुलिनगा रुवन्तश्च। प्रावृषि वृष्टिं दुर्दिनमन्यतौ स्नाताश्च पांशुजालैः। दारुणनादस्तरुकोटरोपगो वायसो महाभयदः। सलिलमवलोक्य विरुवन् वृष्टिकरोऽब्दानुरावी वा। दीप्तोद्विग्नो विटपे विकुट्टयन् वह्निकृद्विधुतपक्षः। रक्तद्रव्यं दग्धं तृणकाष्ठं वा गृहे विदधत्। ऐन्द्रादिदिगवलोकी सूर्याभिमुखो रुवन् गृहे गृहिणः। राजभयचोरबन्धनकलहाः स्युः पशुभयं चेति। शान्तामैन्द्रीमवलोकयन् रुयाद्राजपुरुषमित्राप्तिः। भवति च सुवर्णलब्धिः शाल्यन्नगुडाशनाप्तिश्च। आग्नेय्यामनलाजीविकयुवतिप्रवरधातुलाभश्च। याम्ये माषकुलत्था भोज्यं गान्धर्विकैर्योगः। नैर्ऋत्यां दूताश्वोपकरणदधितैलपललभोज्याप्तिः। वारुण्यां मांससुराशवधान्यसमुद्ररत्नाप्तिः। मारुत्यां शस्त्रायुधसरोजवल्लीफलाशनाप्तिश्च। सौम्यायां परमान्नाशनतुरङ्गाम्बरप्राप्तिः। ऐशान्यां सम्प्राप्तिर्घृतपूर्णानां भवेदनडुहश्च। एवं फलं गृहपतेर्गृहपृष्ठसमाश्रिते भवति। गमने कर्णसमश्चेत् क्षेमाय न कार्य्यसिद्धये भवति। अभिमुखमुपैति यातुर्विरुवन्विनिवर्त्तयेद्यात्राम्। वामे वाशित्वादौ दक्षिणपार्श्वेऽनुवाशते यातुः। अर्थापहारकारी तद्विपरीतोऽर्थसिद्धिकरः। यदि वाम एव विरुवान् मुहुर्मुहुर्यायिनोऽनुलोमगतिः। अर्थस्य भवति सिद्ध्यै प्राच्यानां दक्षिणश्चैवम्। वामः प्रतिलोमगतिर्वाशन् गमनस्य विघ्नकृद्भवति। तत्रस्थस्यैव फलं कथयति यद्वाञ्छितं गमने। दक्षिणविरुतं कृत्वा वामे विरुयाद्यथेप्सितावाप्तिः। प्रतिवाश्य पुरो यायाद् द्रुतमत्र्योऽर्थागमोऽतिमहान्। प्रतिवाश्य पृष्ठतो दक्षिणेन यायाद् द्रुतं घातककर्त्ता। एकचरणोऽर्कमीक्षन् विरुवंश्च पुरो रुधिरहेतुः। वृक्षार्कमेकपादस्तुण्डेन लिखेद्यदा स्वपिच्छानि। परतो जनस्य महतो वधमभिधत्ते तदा बलिभुक्। सस्योपेते क्षेत्रे विरुवति शान्ते ससस्यभूलब्धिः। आकुलचेष्टो विरुवन् सीमान्ते क्षयकृद्यातुः। स्निग्धपत्रपल्लवकुसुमफलानम्रसुरभिमधुरेषु। सक्षीराव्रणसुस्थितमनोज्ञवृक्षेषु चार्थकरः। निष्पन्नसस्यशाद्वलभवनप्रासादहर्म्यहरितेषु। धान्योच्छ्रयमङ्गल्येषु चैव विरुवन् धनागमदः। गोपुच्छस्थे वल्मीकगेऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य। सद्यो ज्वरो महिषगे विरुवति गुल्मे फलं स्वल्पम्। कार्य्यस्य व्याघातस्तृणकूटे वामगेऽस्थिसंस्थे वा। ऊर्द्ध्वाग्निप्लुष्टेऽशनिहते च काके वधो भवति। कण्टकिमिश्रे सौम्ये सिद्धिः कार्य्यस्य भवति कलहश्च। कण्टकिनि भवति कलहो वल्लीपरिवेष्टिते बन्धः। छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्क्षे। पुरतश्च पृष्ठतो वा गोमयसंस्थे धनप्राप्तिः। मृतपुरुषाङ्गावस्थितोऽभिवाशन् करोति मृत्युभयम्। भग्नास्थि च चञ्च्वा यदि वाशत्यस्थिभङ्गाय। रज्ज्वस्थिकाष्ठकण्टकिनिःसारशिरोरुहानने रुवति। भुजगदंष्ट्रितस्करशस्त्राग्निभयान्यनुक्रमशः। सितकुसुमाशुचिमांसाननेऽर्थसिद्धिर्यथेप्सिता यातुः। वन्दन् पक्षावूर्द्ध्वानने च विघ्नं मुहुः कथयति। यदि स्फुल्लां वरत्रां वल्लीं वादाय वाशते बन्धः। पाषाणस्थे च भयं क्लिष्टापूर्वाधिकयुतिश्च। अन्योऽन्यभक्तसङ्क्रामितानने तुष्टिरुत्तमा भवति। विज्ञेयः स्त्रीलाभो दम्पत्योर्वाशतोर्युगपत्। प्रमदाशिरउपगतपूर्णकुम्भसंस्थेऽङ्गनार्थसम्प्राप्तिः। घटकुट्टने सुतविपद् घटोपहनेऽन्नसम्प्राप्तिः। स्कन्धावारादीनां निवेशसमये रुवंश्चलत्पक्षः। स्वपयतेऽन्यस्थानं निश्चलपक्षस्तु भयमात्मम्। प्रविशद्भिः सैन्यादीन् सगणभ्रमद्भिर्विनामिषं ध्वाङ्क्षैः। अविरुद्धैः प्रीतिर्द्विषतां युद्धं विरुद्धैश्च बन्धः। शूकरसंस्थे पङ्काक्ते शूकरे द्विजेऽर्थाप्तिः। क्षेमं खरोष्ट्रसंस्थे केचित्प्राहुर्वधं तु खरे। वाहनलाभोऽश्वगते, विरुवत्यनुयायिनि क्षतजपातः। अन्येऽप्यनुव्रजन्तो यातारं काकवद्विहगाः। द्वात्रिंशत्प्रविभक्ते दिक्चक्रे यद्यथा समुद्दिष्टम्। तत्तत्तथाऽभिधेयं गुणदोषफलं यियासूनाम्। का इति काकस्य रुतं स्वनिलयसंस्थस्य निष्फलं प्रोक्तम्। कवइति स्वाम्प्रीत्यै

क इति रुते स्निग्धमित्राप्तिः । कट इति कलहं कुरुकुरु, स्वर्णमथ कटकटेति दधिभक्तम् । केके विरुतं कुकु वा धनलाभं यायिनः प्राह । खरे खरे पथिका-गमनमाह कखाखेति यायिनो मृत्युम् । गमनप्रतिषेधक-मास्खलस्खल सद्योऽभिवर्णाय । काकेति त्रिधातं काक-टीति चाहारदूषणं प्राह । प्रीत्यास्पदं कवकवेति बन्धमेवं कगाकुरिति । करकौ विरुते वर्षं गुडुपत्नाशाय, वडिति वस्त्राप्तिः । कलयेति च संयोगः शूद्रस्य ब्राह्मणैः सार्कम् । फडिति फलाप्तिः फलशाखिदर्शनं टडिति प्रहाराः स्युः । स्त्रीलाभः स्त्रीति रुते गडि-ति गवां, पुडिति पुष्पाणाम् । युद्धाय टाकटाकिति गुडु वह्निभयं कटेकटे कलहः । टाकुलि चिचिटचि केकेकेति सुरत्वेति दोषाय । काकद्वयस्यापि समा-नमेतत् फलं यदुक्तं रुतचेष्टिताद्यम् । पतत्त्रिणो ऽन्ये ऽपि यथैव काको वन्याः श्ववश्चोपरिदंष्ट्रिणो ये । स्थल-सलिलचराणां व्यत्ययो मेघकाले प्रचुरसलिलवृष्ट्यै ग्रीष्मकाले भयाय । मधु भवननिलीनं तत्करोत्याशु शून्यं मरणमपि निलीनाम च्छत्रका मूर्ध्नि नीला । विनिक्षिपन्त्यः सलिले ऽण्डकानि पिपीलिका वृष्टिनिरोधमाहुः । तरुस्थलं वापि नयन्ति निम्नाद् यदा तदा ताः कथ-यन्ति वृष्टिम् । कार्य्यं तु मूलशकुने ऽन्तरजे तदह्नि विन्द्यात् फलं नियतमेवमिमे विचिन्त्याः । प्रारम्भयान-समयेषु तथा प्रवेशे प्राह्यं क्षुतं न शुभदं कचिदप्यु-शन्ति । शुभं दृयापाकमविघ्नसिद्धिं मूत्राभिरक्षामथ वा सहायाम् । इष्टस्य संसिद्धिमनामयत्वं वदन्ति ते मानयितुर्न्नृपस्य । कोशाद्रूर्ध्वं शकुनिविरुतं निष्फलं प्राकुरेके तत्रानिष्टे प्रथमशकुने मानयेत्पञ्च षट् च । प्राणायामान्नृपतिरशुभे षोडशैव द्वितीये प्रत्यागच्छेत् स्वभवनमतो यद्यनिष्टस्तृतीयः" ।

काकस्य वर्णादिभेदेन विप्रादिभेदकथनपूर्व्वकं कालभेदेन तद्रुतादिफलमुक्तं वसन्तराजशाकुने यथा

"अथोच्यते काकरुतं रुतानां मूर्द्ध्नि स्थितं शाकुन-भाषितानाम् । अचिन्तितावेदितकार्य्यसिद्धिः पूर्वा-दिकाष्ठाप्रहरक्रमेण । ये ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः काका भवन्त्यन्त्यजपञ्चमास्ते । वर्णाकृतिभ्यां अभिभा-षिताभ्यां सदाभियुक्तैरुपलक्षणीयाः । बृहत्प्रमाणो गुरुदीर्घतुण्डो दृढस्वरः कृष्णवपुः स विप्रः । पिङ्गाक्ष-नीलाश्वविमिश्रवर्णः स्यात् क्षत्रियस्तीव्ररवोऽतिशूरः । यः पाण्डुनीलः शितनीलचञ्चुर्नात्यर्थरूढो रटितश्च वैश्यः । भस्मच्छविर्भूरिककारशब्दः शूद्रः कृशाङ्गश्चपलो निकृष्टः । विरूक्षरूक्षाङ्गतनुर्विशङ्को यः कष्ट-राटीप्ररवं बिभर्त्ति । स्थिरारवः स्थैर्य्यसमेतबुद्धिः काकोऽन्त्यजातिः खलु पञ्चमोऽसौ । द्रोणाभिधः कृष्ण-वपुर्द्विजो यो प्राज्ञः स काकः खलु मुख्यवृत्त्या । तस्मा-दृते ग्रामगतो निरोक्ष्यः श्वेतश्च निन्द्योऽस्य तु दर्शने ऽसौ । विप्रः स्फुटं जल्पति पुच्छभागो न्यूनं ततः क्षत्रि-यजातिराह । आख्याति वैश्यस्त्वधिवाससनेन प्रवीति शूद्रो बलिदानलोभात् । प्रश्नं हतं जल्पति कृष्णवर्णः सदा समस्तं विहगोऽन्त्यजातिः । सद्यस्त्रिसप्ताहदशाह-पक्षैः पञ्चापि काकाः फलदाः क्रमेण । शान्ते प्रदीप्ते च रटन् विहङ्गः शुभप्रदो दीप्तपराङ्मुखः सन् । न क्वापि रौद्रो रटितः प्रशस्तः सर्वत्र शस्तो मधुरश्च रम्यः । दीप्तस्थितो यः परुषस्वरेण विरौति दीप्ताभिमुखः स का-र्य्यम् । निष्पाद्य निर्नाशयते च सम्यग्दीप्तोन्मुखः शान्त-रवो हि सिद्ध्यै । शान्तप्रदीप्ताभिमुखो विधाय शब्दं प्रविश्याथ पुनः प्रदीप्ताम् । यो रौति काको मधुरस्वरेण कृत्वा विरुद्धं स ददाति सिद्धिम् । विधाय दीप्ताभिमुखो विरावं ततः प्रशान्ताभिमुखो विरौति । यो वायसोऽसौ विनिहन्त्यसम्यक्कार्य्याणि सर्वाणि पुनः करोति"। विप्रादिषु०

सूर्य्योदये पूर्वदिशि प्रशस्तस्थाने स्थितो यो ऽभिमुखं विरौति । नाशं रिपोश्चिन्तितकार्य्यसिद्धिं स्त्रीरत्नलाभं स करोति काकः । ध्वाङ्क्षः प्रभाते यदि वह्निभागे विरौति तिष्ठन् रमणीयदेशे । शत्रून् प्रणाशयत्यचिराद्विपक्षः प्रयाति यो-षित् समवाप्यते तत् । रुवन् प्रभाते दिशि दक्षिणस्यां काकः समावेदयतेऽतिदुःखम् । रोगार्त्तिमृत्युं परुष-स्वरेण रम्येण वेश्यागमयोषिदाप्तिम् । नैर्ऋत्यभागे यदि च प्रभाते करोति काकः सहसा विरावम् । क्रूरं ततः कर्म्म समभ्युपैति दूतागमो मध्यमिका च सिद्धिः । प्रातः प्रतीच्यां यदि रौति काको ध्रुवं तदा वर्षति वारिवाहः । स्त्रीवस्त्रभूम्यृत्पुरुषागमश्च वाक्तिः कलहेन समं तदा स्यात् । ध्वाङ्क्षस्य शब्दे पवनालयस्थे वस्त्रान्नयानाभि-मतागमाः स्युः । पान्थागमः प्राक्तनवस्तुनाशः स्यादन्यदेशे गमनं स्वदेशात् । दिश्युत्तरस्यां सुरवः प्रभाते निरीक्ष-माणो बलिभुग् नराणाम् । ददाति दुःखं भुजगाच्च भीतिं दरिद्रतां नष्टधनेष्टलाभम् । दिशीशवत्यां यदि रौति काक आगच्छतस्तद्वनितान्यजातौ । व्याधेर्निमित्तं

प्रियशब्दलाभो भवेत्तदा रोगबलेऽवसानम्। ब्रह्मप्रदेशे स्थितवायसस्य प्रभातकाले मधुरस्वरेण। अभीप्सितार्थागमनं ध्रुवं स्यात् स्वामिप्रसादो द्रविणस्य लाभः”॥ इति सूर्य्योदये काकशकुनम्। “पूर्व्वत्र यामे प्रथमे सशब्दः काको भवेच्चिन्तितकार्य्यसिद्ध्यै। अभीष्टलोकागमनं तथा स्यादिष्टार्थलाभो नियतं नराणाम्। आग्नेयभागे यदि चाद्ययामे स्त्रीलाभविद्वेषिवधौ भवेताम्। कृतान्तभागे बलिभुग्विरावः स्त्रीलाभसौख्यप्रियसङ्गकारी। नैर्ऋत्यकोणे प्रिययोषिदाप्तिर्मिष्टाशनं सिद्ध्यति चिन्तितोऽर्थः। दिशि प्रतीच्यां विरुते भवेतामभ्यर्थनीयागमनाम्बुवृष्टी। वायव्यकोणे करटः शुभः स्यात् नृपप्रसादोऽध्वगदर्शनं च। सौम्ये च भीतस्करशोकवार्त्ता सौम्या च वार्त्ता धनलाभवार्त्ता। ईशानदेशेऽभिमतेन सङ्गस्त्रासो हुताशाद्बहुलोकसङ्गः। ब्रह्मप्रदेशे सुखकामभोगः सम्मानसम्पद्द्रविणेष्टसिद्धिः”॥ इति प्रथमप्रहरे शकु०। “प्राच्यां द्वितीये प्रहरे विरावैः काकस्य कश्चित् पथिकोऽभ्युपैति। चौराद्भयं व्याकुलता च वह्नो जायेत काचिन्महती च शङ्का। हुताशदेशे नियतं कलिः स्यात् प्रियागमाकर्णनयोषिदाप्तिः। याम्ये तु दृष्टिर्महती च भीतिः प्रियस्य चेष्टस्य समागमः स्यात्। रक्षोदिशि प्राणभयं तदा स्युः स्त्रीभोज्यलाभाखिलरुक्प्रणाशाः। भवेत् प्रतीच्यां प्रबला बलाप्तिर्योषागमो वृष्टिसुवर्षणं च। समीरभागे ध्वजचौरसङ्गो दूतागमस्त्री पिपिताद्यलाभः। सौम्ये गणेशागमनं जयं च रम्ये रवे चौरभयं त्वरण्ये। महेश्वराशाविरुतश्च काकश्चौराग्निसन्त्रासविरुद्धवार्त्ताः। ब्रवीति कर्णेरटनैरकर्णैः सदार्य्यगुर्व्वागमनं जयं च। ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे द्वितीये काकः सुशब्दो नृपतिप्रसादम्। मिष्टान्नभोज्यं च ददाति पुंसां करोत्यसौ चौरभयं कुशब्दः”। इति द्वितीयप्रहरश०। “ऐन्द्र्यां विरुत्वः प्रहरे तृतीये वृद्धिं तथा चौरभयं ब्रवीति। कृष्णस्तु राजागमनं जयं च करोति यात्रां शुभकार्य्यसिद्धिम्। अग्नेर्विभागेऽग्निभयं कलिश्च विरुद्धवार्त्ता विफला च यात्रा। भवेद्विरुद्धैर्बलिभुग्विरावैर्जयादिवार्त्ता च भवेद्विशुद्धैः। ककुभ्यवाच्यां कुरुतेऽतितूर्णं रोगं तथाप्तागमनं विरुद्धः। शुद्धानि कार्य्याणि च यान्ति सिद्धिं सर्व्वाणि तन्मुख्यतया नराणाम्। क्रव्याद्देशे जलदागमः स्यान्मिष्टान्नलाभो रिपवो न सन्ति। शूद्रागमः स्वामिविरुद्धवार्त्ता भवन्ति यात्रासु च कार्य्यनाशः। स्यात् पश्चिमे नष्टधनस्य लाभो दूराध्वयानं सुहृदागमश्च। योषागमोऽभीष्टजयादिवार्त्ता यात्रासु रम्ये रटितेऽर्थसिद्धिः। वातालये दुर्दिनमेव वार्त्ता चौराभिनष्टार्थसमागमश्च। सन्तोषवार्त्ता वरयोषिदाप्तिर्योषा रवे स्यान्मधुरे प्रशस्ता। यामे तृतीये विरुवन्त्युदीच्यां कार्य्यार्थलाभो नृपवेश्मकानाम्। भोज्यप्रदश्च शुभदा च वार्त्ता प्रयाणकं वैश्यसमागमश्च। दिग्यन्त्रकारे: कुरुते सुशब्दो भोज्यं जयं हानिकरो कुशब्दः। ब्रह्मप्रदेशे तिलतण्डुलाभ्यां भोज्यं च ताम्बूलयुतं ददाति”। इति तृतीयप्रहरशकु०। “ऐन्द्र्यां तुरीयप्रहरेऽर्थलाभो भूमीशपूजा भयवृद्धिरोगाः। वह्नेर्विभागे भयरोगमृत्युः मिष्टागमो वायसभाषितेन। याम्ये रवे तस्करवैरिभीती स्यातां त्रिमिष्टागमरोगमृत्युः। स्यात् यातुधान्यां महती प्रवृद्धिरभीष्टसिद्धिः पथि चौरयुद्धम्। दिशि प्रतीच्यां प्रहरे चतुर्थे द्विजातिरभ्येति ततोऽर्थलाभः। आयाति योषिद्विजयाम्बुवृष्टिः सिद्धिः प्रयाणे नृपतेर्धरस्य। वायव्यभागे करटस्य शब्दैरायाति योषित् प्रियमानिनी या। ध्रुवं प्रवासो दिनसप्तकेन शीघ्रागमः स्यात् गमने कृते च। कुबेरभागे पथिकोऽभ्युपैति ताम्बूललाभः कुशलस्य वार्त्ता। वैश्याङ्गनाप्तिस्तुरगादिरूढा यात्रा निरुद्धा म्रियते च रोगी। स्थाणौ स्थितः स्याद्बलिभुग्विरावैः सुवर्णवार्त्ता सरुजो विनाशः। ब्रह्मप्रदेशे प्रहरे चतुर्थे वार्त्ता भवेन्माध्यमिका च सिद्धिः”। इति चतुर्थप्रहरशकु०। “यद्भाषितं शाकुनिकैर्विमिश्रं शुभाशुभं दिक्प्रहरक्रमेण। तत्राशुभं यच्छति दीप्तशब्दः श्रेयस्करः शान्तरवश्च काकः। रम्यं रवं दीप्तदिशि प्रसर्पन् शान्तां दिशं भूरि फलं ददाति। तदैव तुच्छं वितरत्यसौ वै दीप्तास्थितः पश्यति दीप्तकाष्ठाम्। यथोपदिष्टं फलमत्र दुष्टं तथैव तद्दीप्तदिशि स्थितः सन्। ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो विरुवन् करोति निरीक्षमाणः ककुभं प्रदीप्ताम्। काकः प्रशान्ताभिमुखोऽतितुच्छं दीप्ताश्रितो दुष्टफलं ददाति। शान्ताश्रितः शान्तदिगीक्षणेन कृतारवोऽल्पं कथयत्यनिष्टम्। शान्तस्वरः शान्तककुप्प्रदेशे तिष्ठन् प्रदीप्तां ककुभञ्च पश्यन्। ददात्यभीष्टं फलमेवमल्पं दीप्तां न पश्यंस्तदेव तूर्णम्। आकारचेष्टारवभागविज्ञाश्चत्वारि काष्ठादिनयोः क्रमेण। सदाभियुक्ताश्च निरूपयन्ति यस्माच्च ते काकरुतं मनुष्याः”। इति काकरुते दिक्चक्रभेदशकु०। “वर्षकालमधिकृत्य किञ्चन प्रोच्यते बलिभुजो

यथाक्रमम् । आलयशाखकविचारसुन्दरं शाकुनं सकलशाकुनोत्तमम् । वैशाखमासे निरुपद्रवेषु द्रुमेषु काकस्य शुभाय नीड़म् । निन्द्येषु शुष्केषु सकण्टकेषु द्रुमेषु दुर्भिक्षमनर्थहेतुः । प्रशस्तवृक्षे यदि पूर्वशाखामाश्रित्य काकेन कृतः कुलायः । तद्वृष्टिरिष्टा शकुनप्रमोदो नीरोगता स्याद्विजयश्च राज्ञः । आग्नेयशाखारचिते च नीडे स्यादृष्टिरिष्टार्त्तिभयं कलिश्च । दुर्भिक्षपतनृपदेशभङ्गो भवन्ति रोगाश्च चतुष्पदानाम् । याम्यासु शाखासु च वायसेन नीड़े कृतेऽल्पं जलपातमाहुः । व्याधिप्रकोपं मरणं समन्तादचन्त्रयं शत्रुविरोधितां च । नैर्ऋत्यशाखारचिते च नीडे तस्माच्छनैर्वर्षति वर्षकाले । पीड़ा नृणां विप्लवचौरभीतिदुर्भिक्षयुक्तानि भवन्त्यवश्यम् । नीडे कृते पश्चिमवृक्षशाखामाश्रित्य काकैः कथिता च वृष्टिः । नीरोगता क्षेमसुभिक्षवृद्धिः सम्पत्प्रमोदाश्च भवन्ति लोके । वायव्यशाखासु कृते च नीड़े प्रभूतवातात्प्रजलाश्च मेघाः । सुमूषिकोपद्रवशस्यनाशपक्षद्वयोद्वेगमहारिरोधाः । कौबेरशाखामधिकृत्य नीड़े कृते भवेत् प्रावृषि वृष्टिरिष्टा । भवन्ति च क्षेमसुभिक्षसौख्यनीरोगतावृद्धिसमृद्धयोऽस्मिन् । ऐशानशाखासु च वृष्टिरल्पा वैरं प्रजानामुपसर्गदोषः । स्याद्बान्धवानां कलहप्रवृत्तिर्मर्य्यादया क्षीयत एष लोकः । वृक्षापनीड़े त्वतिवर्षकाले मध्ये पुनर्मध्यमतोयपातः । तुच्छापि वृष्टिर्न भवत्यधस्तात् स्फुटं दिशोक्तं न दिशः स्फुटत्वम् । अवृष्टिरोगादिभयादिवृद्धिं विद्याच्च भूमौ बलिभुक्कुलाये । शुष्के च वृक्षे डमराचनाशौ प्राकाररन्ध्रे च भयं प्रभूतम् । निम्नप्रदेशे तरुकोटरे वा वल्मीकरन्ध्रे व्रततिष्वपीह । काकस्य नीडे वृगवृष्टिदोषैर्भवन्ति शून्या नियमेन देशाः", इति काकनीड़शकुनम् । अथ काकाण्डशकुनम् । "एकं भवेद्वारुणमग्निसंज्ञं द्वितीयकं मारुतकं तृतीयम् । ऐन्द्रं तथा नाम चतुर्थमेव अण्डानि काक्याः परिकीर्त्तितानि । काक्या भवेद्वारुणमण्डकं चेत् पृथ्वी तदा नन्दति सर्वशस्यैः । मन्दप्रवर्षी ऽनलसंज्ञकेऽण्डे नोप्तस्य वीजस्य भवेत् प्ररोहः । जातानि शस्यानि समीरणेऽण्डे खादन्ति कीटाः शलभाः शुकाद्याः । क्षेमं सुभिक्षं सुखिता धरित्री स्यादैन्द्रदेऽण्डेऽभिमता च सिद्धिः"। इति काकाण्डश०। "यात्रानिमित्तानि च कीर्त्तयामः सकृत्प्रजानां शकुनानि यानि । विज्ञाय तानि प्रजहात्यनर्थानर्थांश्च सर्वान् कुरुतेऽध्वगीनः ।

भुङ्क्ते बलिं पवित्रं मन्त्रपूतं त्वं प्राणिषु प्राणिषि सर्वकालम् । शुभेन च स्त्रीं भजसे नमोऽस्तु तुभ्यं खगेन्द्राय सकृत्प्रजाय । विलोक्य काकं विनिवेद्य तस्मै मन्त्रेण पूजां दधिभक्तयुक्ताम् । उदीर्य्य कार्य्यं निजमध्वगेन विलोकनीयं शकुनं तदर्थम् । वामेन शब्दं मधुरं विमुञ्चन् व्रजं स्ववामेन करोति काकः । सर्वार्थसिद्धिं पुनरागमञ्चाशुभप्रदेशे तु तदन्यरूपम् । प्रदक्षिणं संप्रविधाय मार्गं वामेन काको विनिवर्त्ततेऽसौ । यातुः करोतीप्सितकार्य्यसिद्धिं क्षेमञ्च शीघ्रं पुनरागमञ्च । वामे कलं रौत्यनुलोमयायी यो वायसो ऽसौ सकलार्थसिद्ध्यै । स्यातां क्रमाद्दक्षिणवामशब्दौ सिद्ध्यै, विरुद्धौ विपरीतभूतौ । पृष्ठे विरावं मधुरं विमुञ्चन्ननुव्रजंश्चापि मतो हिताय । प्रायेण यातारमनुव्रजन्तः सर्वेऽपि काकैः कथिता विरुद्धाः । कृत्वा रवं यः पुरतः प्रयाति उपस्थितो यो मुदमादधाति । कण्डूयते यः स्वशिरोऽङ्घ्रिणाऽसौ पुंसां तदाभीष्टफलं ददाति । स्तम्भे गजानां नियतं गजाप्तिं गजेऽधिरूढः पृथिवीपतित्वम् । तुरङ्गमे वाहनभूमिलाभं करोति काको विजयं ध्वजे च । प्रनष्टलाभं विजयं च कूपे, क्षिप्रं नदीरोधसि कार्य्यसिद्धिम् । पूर्णे घटेऽद्रिश्च धनाप्तिवृद्धिं ध्वाङ्क्षोऽधिरूढः कुरुते सशब्दः । प्रासादधान्योच्चयहर्म्म्यपृष्ठनिष्पन्नशस्यावनिशाद्वलादौ । ध्वाङ्क्षोऽधिरूढो धनधान्यमाय रौति श्रियं यच्छति युग्मरावः । पृष्ठे पुरो वा यदि गोमयस्थो तथा वटाद्येषु तरुष्वपीह । स्थितो रुवन् भोजनपानमिष्टं शिष्टां च कुर्वन् वितरत्यवश्यम् । अन्नाद्यविष्ठाफलमूलपुष्पमत्स्यादिभिः पूर्णमुखः सदैव । संदृष्टमात्रो ऽभिमतार्थसिद्ध्यै मिष्टान्नभोज्याय सदैव काकः । नारीशिरःपूर्णघटस्थितस्य काकस्य शब्दैर्वनिताधनाप्तिः । शय्याधिरूढस्य च तस्य शब्दैः समागमः स्यात् स्वजनेन सार्द्धम् । गोपृष्ठदूर्वातृणगोमयेषु तुण्डानि घर्षन्नवलोकिताघः । आहारमन्यस्य तथा ददानो ददाति भोज्यं बलिभुग्विचित्रम् । धान्यं यवं वा दधि वापि चाज्यं विरौति पथ्यन्निधिलाभकारी । करोति लाभं पुरतः स दृष्टो यस्यास्ति वक्त्रे तृणमप्यशुष्कम् । वृक्षेषु रम्याङ्कुरपत्रपुष्पच्छायाफलाढ्येषु सकृत्प्रजस्य । शब्देन सिध्यन्त्यसकृन्नराणां सदैव सर्वाणि समीहितानि । प्रशान्तनादः शिखरे तरूणां स्त्रीसङ्गसौख्यं करटोऽधिधत्ते । धान्यादिकूटेषु तथान्नलाभो गोपृष्ठगो गोवनिताधनाप्तिम् ।

क्षेमं विधत्ते करभस्य पृष्ठे खरस्य पृष्ठेऽरिभयं बधश्च । क्रोड़स्य पृष्ठे बधमर्थलाभं तस्यैव पृष्ठे घनलग्नपङ्के । सद्योज्वरं सैरिभपृष्ठसंस्थो मृताङ्गसंस्थो मरणं करोति । कार्य्यक्षतिं रिक्तघटस्य संस्थः काकः कलिं काष्ठमधिष्ठितश्च । यो दक्षिणं कूजति दक्षिणेन प्रयाति यश्चाभिमुखोऽभ्युपैति । यो याति पृष्ठे प्रतिलोमगत्या क्षतारवः पातयते स रक्तम् । वामे रवो दक्षिणतस्ततो यः सोऽनर्थहेतुर्बलिभोजनस्य । वामप्रदेशे प्रतिलोमयानं विज्ञाय लाभो स्फुट एव तेन । प्रयाति पृष्ठे यदि दक्षिणेन क्षतारवस्तद्रुधिरं पुरः स्यात् । वल्मीकरन्ध्रादि च यो गृहीत्वा प्रदक्षिणं याति स सर्पभीत्यै । गोपुच्छवल्मीकलतासदृश रुवन् भवेत् सर्पविलोकनाय । स्नाल्मलवेऽङ्गारचितास्थिसंस्थः काकः प्रकुर्वन् करचर्वणं च । रुवन् पुरो हानिकृतो करोति मृत्युं पुनर्निष्ठुरपृष्ठशब्दः । प्रसार्य रिक्तं वदनं य आस्ते सर्वत्र निन्द्यो बलिभोजनोऽसौ । वामोऽप्यसृक्पातभयं क्षतिं वा सन्ताड़यन् वा रसचर्म्मखण्डम् । चञ्च्वाऽस्थिभङ्गं भ्रमस्थिभङ्गबन्धौ बधं जल्पति युध्यमानः । वामोऽपि रोगं कुरुते विशुष्के तिक्तेऽपि वृक्षे कलिकार्य्यनाशौ । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च वृक्षं सकण्टके मृत्युमुपाददाति । बधो भवेद्वृक्षभग्नशाखे बन्धो लताभिः परिवेष्टिते स्यात् । रम्ये तरौ कण्टकगुल्मवृक्षे सदा भवेतां कलिकार्य्यसिद्धी । क्षमाधिरूढो न रवेण यायात् प्रयाति चेत् स्यात् खलु रक्तपातः । स्ववस्त्रारामस्तृणकाष्ठकूपभस्मादिसंस्थो निनिहन्ति कार्य्यम् । वल्मीवरत्नाकच शुष्ककाष्ठचर्म्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि । अङ्गाररक्तोत्पलकर्परादि दृष्टानि चेत् काकमुखे तदानीम् । पुत्त्रक्षयः पापसमागमश्च महद्भयं रोगसमुद्भवश्च । बन्धो बधः सर्वधनापहार इत्यादिकं स्यात् पथि मन्दिरे च । अर्द्धाननस्वच्छलपत्त्रयुग्मः काकः कनादी विदधाति मृत्युम् । छायायुधच्छत्रघटास्थियानवादित्रकाष्ठादिककुट्टमानि । सद्योऽचितैकाङ्घ्रिरुपेतचिन्तो दीप्तस्वरो भास्करमीक्षते च । काष्ठादिकं कुट्टयतेऽथ वा यो युद्धाधिकानर्थकरः खगोऽसौ । तुण्डेन पिच्छं विलिखन् रवेण यो रौति तूर्णञ्च निरीक्षते कम् । एकेन पादेन तथोपविष्टो ब्रूते स बन्धं पुरतो जनस्य । विड्गोमयौ न्यस्यति यस्य मूर्द्ध्नि तस्याऽनलत्रासरुजौ भवेताम् । यस्यास्थिखण्डं विसृजत्यसौ तु प्रयाति तूर्णं नगरीं यमस्य । अस्त्रप्रदेशे विरुवन् विशालोः कलत्रदोषं जनयत्यवश्यम् । मनुष्यमातङ्गतुरङ्गमाणां शिरोऽधिरूढो निधनाय तेषाम् । नदीतटे वाऽथ रटन्नटव्यां खरस्वरो व्याघ्रभयाय गन्तुः । नैवातुरः क्वापि गतो हिताय न दुष्टचेष्टो वितनोति शान्तिम् । यात्रोद्यमे सैन्यवधाय काको दृष्टो रथे शास्त्रगमस्तकेषु । आयाति यस्याभिमुखो बलस्य युद्धोद्यमे तस्य पराजयः स्यात् । सम्प्रकम्पैः कटके नृपस्य काकैः प्रविष्टैः पिषितं विनापि । संयुध्यमानै रिभिः समं स्यान्महाहवे सञ्चिरयुध्यमानैः । चिह्नध्वजच्छत्रलताधिरोहैः समुद्यतं शत्रुबलं प्रपद्यन् । आजौ जयं जल्पति भूमिपानां क्षतध्वनिः क्षीरतरौ च काकः । गतिस्वरौ वायसस्य प्रयुक्तौ प्राच्यां फलायोदितवैपरीत्यात् । एवं जनोऽप्याचरति प्रभूतो यथोदितं तत्र यथागमार्थम् । दिग्यामचक्रेऽपि शुभाशुभानि फलानि यानि प्रतिपादितानि । प्रतिष्ठमानस्य भवन्ति तानि तथाविधानीति वदन्ति तज्ज्ञाः" । इति यात्राङ्ककाकश० ।

"स्थानस्थितिभ्यां कथयन्ति काकाश्चेष्टाविशेषेण शुभाशुभानि । प्रबोधिताः प्राक्तनकर्म्मभिर्ये तत्तत्क्षणाय क्रियते प्रयत्नः । निष्कारणं संवलिता रुवन्तो ग्रामेऽसनाशाय भवन्ति काकाः । रोधश्च चक्राकृतयो वदन्ति सव्यापसव्यभ्रमणाद्भयश्च । विघातमाहुर्बहुवर्गसंस्था रात्रौ रुवन्तो जनताविनाशम् । लोकञ्च चञ्चूचरणप्रहारैरुद्वेजयन्तः परचक्रवृद्धिम् । यः स्नाति धूल्यान्तु विलोक्य रौति वृष्टिं समाशंसति वायसोऽसौ । जलस्थलप्राणिविपर्य्ययेण वर्षासु वृष्टिं भयमन्यदा तु । मध्यंदिने वेश्मनि यस्य काको विरौति रौद्रं विधुनोति वाङ्गम् । हरन्ति चौरा द्रविणानि तस्य ध्रुवं तथान्यो भवति प्रमादः । रुवन्दृष्टस्तृणपूर्णवक्त्रो कुतासभीतिं कुरुतः करोति । स्यात् प्रस्थितस्याप्यथ वा स्थितस्य दुःखं प्रभूतं दिवसत्रयेण । छायासु लाभं, भुवि भूमिलाभं, विप्रं जले, चार्वथ कार्य्यनाशम् । करोति काको विरुवन्नरस्य प्रस्थायिनः स्थानगतस्य वापि । द्वारप्रदेशे रुधिरानुलिप्तो विरौति काकः शिशुनाशनाय । पक्षौ विधुन्वन् विरुवंश्च वक्त्रं यान्ते च दीप्ते भवने न शस्तः । भूयस्तथोर्द्ध्वं प्रविधाय पक्षौ काकः कुनादं प्रचयं करोति । क्रुद्धोऽधिरूढः करटान्तरश्च रोगेण मृत्युं कुरुते नराणाम् । द्रव्ये हृते वाऽपहृते खगेन विनाशलाभावपि तादृशस्य ।

रुक्मस्य पीते, रजतस्य शुक्ले, चेलस्य कार्पासमये भवेताम्। प्रश्ने क्षते रोगविनाशबुद्ध्या हन्त्याशु रोगं सुरतः प्रदीप्ते। शान्ते प्रदेशे करटस्थिरेण स्वल्पारवो रोगमपाकरोति। प्रश्ने शुभे शान्तदिगाश्रयस्थः शान्तस्वरो यः शुभमादधाति। यो वायसस्तं शुभदं वदन्ति तद्व्यत्यये व्ययहेतुरुक्तः। विरौति कुम्भे मणिकेऽथ वा यः स गर्भवत्याः सुतजन्महेतुः। उड्डीयते कण्टकिनीश्च शाखामादाय राजागमनाय काकः। ध्वजादिविष्ठापिशितादिभिर्यः पूर्णाननो ऽभीष्टफलप्रदोऽसौ। मन्त्रादिसिद्धौ वणिजादिलाभे शस्तो विवाहादिविधौ च काकः। दृष्टार्थदोऽश्वादिकवाहनस्थश्छत्रादिसंस्थस्तदवाप्तकारी। बध्वागमं जल्पति तोरणस्थो हृद्यार्थदो हृद्यतरुस्थितश्च। वायसः कुलकुलध्वनिं यदा व्याहरेत्स्वजनसौख्यं तदा। अभ्युपैति पथिकस्तदा ध्वनिं सर्व्वकार्य्यशुभदं वदत्यसौ। इदं त्रिकोत्पातयुगं पृथिव्यां महाभयं शाकुनिका वदन्ति। यद्वायसो मैथुनसन्निविष्टो दृश्येत १यद्वा धवलः२ कदाचित्। उद्वेगविद्वेषभयप्रवासधनक्षयव्याधिभयप्रहाराः। बुद्धिप्रणाशाकुलताप्रवादा नृणां भवन्त्यङ्ग तदर्शनेन। शमाय तत् सूचितदुःखराशेः स्नानं बहिस्तत्क्षणमेव कुर्य्यात्। आत्मीयशक्त्या च सदक्षिणानि द्विजाय दद्यात् वसनानि तानि। नयेदहःशेषमपुण्यहान्या शयीत भूमावक्षतासभक्षः। हविष्यभोजी न भजेच्च नारीं दिनानि सप्त त्रिगुणानि यावत्। अकाकघातव्रतमादधीत बलिं च दद्याद्बलिभोजनेभ्यः। स्नात्वा प्रभाते विदधीत शान्तिं दद्यात् स्वशक्त्या द्रविणं गुणिभ्यः। देशे तु यत्राद्भुतमेतदुच्चमालोक्यते तत्र समापतन्ति। अनावृष्टिदुर्भिक्षभयोपसर्गचौराग्निशस्त्रक्रूरधर्म्मनाशाः। कर्म्माणि तस्योपशमाय राजा प्रवर्त्तयेत् शान्तिकपौष्टिकानि। अन्नाद्यगोभूमिवसूनि दद्यात् शुद्धं विदध्यात्र च यावदब्दम्"। इति स्थानविशेषस्थितकाकचेष्टा शकु०। अथ काकध्वनिभेदश०। "कक्कामिति क्षेमनिधौ विरावः केकामितीष्टाशनपानहेतुः। करोति कुंकुमिति स्वार्थलाभं, कं कं ध्वनिः काञ्चनलाभमाह। कें केमिति स्त्रीवरयोषिदाप्त्यै भोगाय कांकामिति शब्दतः स्यात्। अपत्यलाभः क्व इत्यनेन गन्तुः फलं कोकव इत्यनेन। कौं कोमितीदं शुभलाभकारि कुंकुं निनादः प्रियसङ्गमाय। क्रां क्रुमिति क्रामिति च त्रयोऽमी क्रां क्रामिति द्वौ च रवौ रणाय। क्रां क्रामिति क्रौमिति च द्विरुक्तं क्रूं क्रूमिति क्रौ कुक्रु कू इतीदम्। इतं प्रदिष्टं मरणाय नृणां गन्तुः प्रणाशं कुरुते खगाख्यः। क्रों क्रोमितीष्टार्थविनाशनाय ज्वलज्ज्वलेत्यग्निभयाय शब्दः। कोकोति कोकाशिति यः कथञ्चिन्मुहुर्मुहुः स्यात् स मतो वधाय। स्यात् का इतीदं विफलं सदैव मित्राप्तये स्यात् क इतीष्टयश्च। काका इतीदं तु विघातकारि करोति काको वदति स्वतुच्छौ। आहारदोषाय च काकटीति स्वादाकुलं कुक्कुमिमं रणाय। केके ध्वनिः काकुटि किंटिकीति त्रयं त्विदं स्यात् पुरदूषणाय। यत् का इति त्रिस्तदनुस्वरेण शब्दद्वयं स्यान्महते रणाय। कामित्ययं वाहननाशनस्य ददाति हर्षं कुकुकुर्व्वितीदम्। यत्का इतीदं विकृतं सुदीर्घकतस्वरेणोच्चरितम् प्रमादात्। उत्साहहीनः श्रमदैन्ययुक्तः स वायसः कार्य्यविनाशनाय। सामिषं वक्त्रकेति भोजयेद्वारयेत् कलिकलीति वाशनम्। अभ्युपैति खरकृष्णभाषिते प्रोषितः शवशवारवे शवः। स्यात् कलिः कवकवध्वनौ नृणां जायते कणकणाध्वनौ रणः। आव्रजेत् कुलुकुलुध्वनौ प्रियः सौदनं कटकटध्वनौ दधि। एवंप्रकारा बहवोऽपरेऽपि प्रशान्तदीप्ता बलिभोजनानाम्। भवन्ति शब्दाः खलु तेषु केचिदस्माभिरुक्ताः खलु लक्षणीयाः। इति काकध्वनिभेदशकुनम्। "हितं नरेभ्यो मुनिभिः पुराणैर्यदुक्तं बलिपिण्डयुक्त्या। तदुच्यते संप्रति येन काका वदन्ति नित्यं बलिलाभतुष्टाः। अदक्षिणस्यां दिशि यत्र काकैर्युतो भवेत् क्षीरतरुः प्रभूतः। गत्वा निवृत्तेऽहनि तत्र काका निमन्त्रणीया बलिपिण्डभोज्ये। प्रातस्ततः क्षीरतरोरधस्ताद्विशोध्य लिम्पेत च गोमयेन। भूमिप्रदेशे चतुरस्रमस्य मध्येऽर्चयेत् ब्रह्ममुरारिभानून्। इन्द्राग्निवैवस्वतयातुधानजलेशवायुद्रविणेशशम्भून्। अभ्यर्च्चयेदष्ट दिक्षु भक्त्या क्रमेण चाष्टावपि लोकपालान्। नमोयुतैः सप्रणवैश्च सर्व्वाभिजाभिधानैः प्रयतो मनुष्यः। अर्घासमालेपनपुष्पधूपनैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः। आमन्त्र्य काकांस्तरुसन्निविष्टानाध्याय तत्प्राक्तनमन्त्रयुक्त्या। तत स्वदर्थं बलिमाज्यसिक्तं मन्त्रेण दद्यात् दधिपिण्डयुक्तम्। "उदीर्य्य कार्य्यं स्वमथाश्रुत्य ततः प्रदेशे करटस्य चेष्टाः।

स्वस्थं कृताङ्गश्च शुभाशुभार्थं संलक्षयेच्चिह्नमवाप्य पादः। पूर्व्वेण खादन् सुखवित्तहानिं करोति वह्नेर्दिशि वह्निभीतिम्। काकोऽथ नाशं दिशि दक्षिणस्यां नैरृत्यदिग्गोचरकल्यदिष्टः। जलेशदेशेऽभिमतार्थसिद्धिर्वायोर्दिशीतिप्रभवाल्पवृष्टिः। सौम्ये सुखारोग्यसमीहितार्थमीशानदेशे वितरत्यभीष्टम्। बलौ विलुप्ते करटैः समन्तात् कार्य्यं विभिन्नं परिभावनीयम्। बलिं विकीर्य्यापि न भक्षयन्ति काकास्तदानीं भयदा भवन्ति। क्षीरद्रुमारामचतुष्पथेषु सरित्समीपे त्रिदशालयेषु। देयो बलिर्भूतदिनाष्टमीषु कुल्माषदध्योदनतण्डुलाद्यैः"। इति काकबलिदानप्रक०। "पिण्डत्रयस्याथ विधानमेतदाख्यायते यत् किल नारदाद्यैः। दृष्टं मुनीन्द्रैरशुभं शुभञ्च यथावदस्मिन् कथयन्ति काकाः। गत्वा शुभेऽह्नि प्रहरे चतुर्थे देशेषु पूर्व्वप्रतिपादितेषु। नरेण पिण्डत्रयभोजनार्थं काकाः प्रयत्नेन निमन्त्रणीयाः। ततः प्रभाते ह्युपलिप्य भूमिं तस्याञ्च पूर्व्वोदितमन्त्रयुक्त्या। ब्रह्माच्युतेशापपतिलोकपालाः काकाश्च पुंसां क्रमतोऽर्च्चनीयाः। दध्योदनाद्यैर्विहितं निवेश्य पिण्डत्रये मण्डलकस्य मध्ये। अभ्यर्च्चयेद्गन्धपुष्पधूपैर्मनोहरैर्यत्नपरो मनुष्यः। तेषु क्षिपेत् प्राग्दिगनुक्रमेण पिण्डेषु हेम प्रथमे, द्वितीये। रूप्यं, तथा लौहलवं तृतीये, शेषं च कुर्य्याद्बलिपिण्डतुल्यम्। त्रिःसप्रकृत्यो विनिवेशपिण्डे पिण्डा निवेश्या बलिभोजनेभ्यः। मन्त्रोक्तमावाहनतोषितेभ्यः कार्य्यं विचार्य्याऽपसरेत्ततश्च। काकेन भुक्ते सह सुवर्णपिण्डे ज्ञेयं नरेणोत्तमसाध्यकार्य्यम्। भुक्ते सरूप्ये खलु मध्यमं स्याद्भुक्ते च लोहे त्वधमं प्रदिष्टम्। विवादवाणिज्यविवाहहर्षक्षेमाश्वचिन्ताऽपिभोगरोगाः। संग्रामसेवान्यकार्य्यदेशाः इत्यादयोऽस्मिन् परिभावनीयाः। चेष्टाः सुरामा विदधाति याति प्रदक्षिणं दक्षिणपक्षमुख्यैः। पार्श्वं तथोच्चां कुरुते सशब्दः स्थानं मनोज्ञं श्रयति द्रुमञ्च। एवंविधां यो विदधाति चेष्टां पिण्डं समादाय शुभं खगोऽसौ। अभीष्टकार्य्यादधिकं करोति चेष्टाविपर्य्यासतयान्यथात्वम्। पिण्डं समादाय यदि प्रशान्तां दिशं गच्छति काकपक्षी। पूर्णं फलं तत् कुरुते नराणां चिकीर्षिते वस्तुनि यत्र तत्र। काको गृहीत्वा यदि मध्यपिण्डं प्रयाति दीप्तां ककुभं तदानीम्। अत्युत्तमं कार्य्यफलं प्रदर्श्य ततः समस्तं विनिहन्त्यवश्यम्। द्वितीयकं यद्यपहृत्य पिण्डम् प्रडीयते शान्तदिगाश्रयेण। फलं तदानीं शुभदं नराणां याम्यं खगो जल्पति कार्य्यजातम्। काके समादाय जघन्यपिण्डं याते प्रदीप्तां ककुभं वदन्ति। कार्य्यं जघन्यादधिकं जघन्यं स्यान्मध्यमं मध्यमपिण्डभागे"। इति बलिदाने पिण्डत्रयप्रकरणम्। "महर्षयो वायसशाकुनस्य वदन्ति सारादपि सारभूतम्। पिण्डाष्टकं यत्तदशेषमेतदाख्यायते कार्य्यविनिश्चयार्थम्। शुभेऽह्नि काकानधिवास्य सायं पिण्डाष्टकं भोक्तुमथ प्रभाते। यत्काकभोग्यानि समस्तवस्तून्यादाय यायाद्बहिरप्रमत्तः। एकान्तदेशे तरुपार्श्वभूमौ सुक्षोमयाभ्यामुपलेपितायाम्। सत्पञ्चगव्येन समुक्षितायां सौम्योपहारैरुपशोभितायाम्। विधाय पूजां कुलदेवतानां मध्ये ततोऽष्टास्वपि दिक्षु देयम्। भक्तेन सर्पिर्दधिमिश्रितेन पिण्डाष्टकं प्राग्दिगनुक्रमेण। पक्षीन्द्रशक्रान्तकराक्षसेन्द्रान् विष्णुं विरिञ्चिं धनदं महेशम्। पूर्व्वादिकाष्ठाक्रमयोजितेषु न्यस्येत् क्रमादष्टसु पिण्डकेषु। नमोयुतैस्तान् प्रणवैश्च सर्व्वांस्ततोऽर्च्चयेत्तद्विजनाममन्त्रैः। अर्घासनालेपनपुष्पधूपैर्नैवेद्यदीपाक्षतदक्षिणाभिः। अभ्यर्च्चितेभ्यो विधिनोदितेन पिण्डाष्टकं तत् वितरेत् द्विजेभ्यः। मन्त्रेण संमन्त्र्य निवेदनार्थं कार्य्यं विचिन्त्यापसरेच्च किञ्चित्। काकेन पिण्डे प्रथमे गृहीते तिष्ठन् व्रजन् वापि भवेत् कृतार्थः। उद्वेगशोकौ विफलं प्रयाणं, हानिः कलिर्वा भवति द्वितीये। याम्ये कृशापह्नयमल्पवृत्तः स्युः पिण्डे चतुर्थे विजयो रणेषु। स्याद्वारुणेऽभीष्टमकष्टसाध्यं भवेत् प्रवासो विफलश्च षष्ठे। नास्त्यत्र तन्निश्चयमेव कार्य्यं भुक्ते न यत् सिध्यति सौम्यपिण्डे। सन्तापशोकौ विफला च यात्रा पिण्डेऽष्टमे वायसभक्षिते च। पिण्डं न गृह्णात्यथ वा न भुङ्क्ते चमूनखैर्विक्षिपति द्विजो यः। कार्य्येषु सर्व्वेषु स न प्रशस्तो ब्रवीति घोरं समरं च पुंसाम्"।

काकरुहा स्त्री काकरुव रोहति अन्तरीक्षे मूलशून्यतया जायते। (परगाछा) वन्दाकवृक्षे त्रिका०।

काकरुक पु० कुत्सितं करोति कृ-उक कोः कादेशः। १स्त्रीजिते स्त्रीजितस्य स्त्रीमतानुसारेण कुत्सितकरणात्तथात्वम्। २निर्द्धने ३दिगम्बरे ४भीरौ च त्रि०। तेषां कुत्सिताचरणात् तथात्वम्। करणे उक। ५दम्भे पु०। दम्भेन धर्म्माचरणस्य कुत्सितत्वात् तस्य तथात्वम्।

काकेन लूयते लू-छिदि कर्म्मणि क्विप् लस्य रः संज्ञायां कन्। ६पेचके पुंस्त्री हेमच०। तस्य काकच्छेद्यत्वात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काकल न० ईषत् कलो यस्मात् कोः कादेशः।१ग्रीवास्थे उन्नतप्रदेशे (टुँटि)त्रिका०। ततो वा कप्। तत्रार्थे पु० हेमच०। "एकः काकलके नासायाश्च" इति शरीरस्थसन्धिकथने "एकैका काकलकगलयोः" इति पेशीसंख्यानोक्तौ च सुश्रु० कैति कलो यस्य। २द्रोणकाके पुंस्त्री शब्दर०स्त्रियां ङीष्। ईषत् कं जलं लाति ला-क संज्ञायां कन्। षष्टिकधान्यभेदे तस्येषज्जलनिष्पन्नत्वात्तथात्वम्। "षष्टिककङ्गुकमुकुन्दकपीतकप्रमोदककाकलकासनपुष्पकमहाषष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः" सुश्रु०। "गर्भस्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मताः"। भाव-प्रका० षष्टिकलक्षणमुक्त्वा तद्गुणा दर्शिता यथा— "षष्टिकाः मधुराः शीताः लघवो बद्धवर्चसः। वातपित्तप्रशमनाः शालिभिः सदृशा गुणैः" इति एवं सुश्रुतेऽपि।

काकलि(ली) स्त्री कल-इन् ईषत् कलिः कोः कादेशः। कृदिकारान्तत्वात् वा ङीष्। सूक्ष्ममधुरास्फुटध्वनौ अमरः "सहकारकिसलयमकरन्दास्वादनरक्तकण्ठानां मधुकरकण्ठानां काकलीकलकलेन" दशकु०। "उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः" सा० द०। काकलं गलस्थोन्नतप्रदेशाकारः अस्त्यस्य अच् गौरा०ङीष्। काकलाकारे २स्तेयसाधने पदार्थे "फणिमुखकाकलीसंदंशकपुरुषशीर्षकयोगवर्त्तियोगवर्त्तिकामानसूत्रककर्कटकरज्जुदीपभाजनभ्रमरकरभकप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तोगत्वा कस्यचिन्नृ-श्वरस्य गृहे सन्धिं छित्त्वा" दशकु०। काकं काकवर्णमर्धफले लाति ला—क गौरा० ङीष्। ३गुञ्जायाम्। "काकलीमूलं गुञ्जामूलम्" ज्यो०त० रघ०।

काकलीद्राक्षा स्त्री काकल्या इव क्षुद्रा द्राक्षा। अबीजायाम् क्षुद्रद्राक्षायाम्(किस्मिस्)राजनि०। "अबीजान्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः" भावप्र०। गोस्तनीशब्दे तद्गुणा दृश्याः

काकलीरव पुंस्त्री काकली मधुराव्यक्तो रवो यस्य। १कोकिले राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कर्म०। २काकलीरूपे रवे पु०। काकलीकलादयोऽप्यत्र।

काकवल्लभा स्त्री ६त०। काकजम्बुके राजनि०। [राजनि०

काकवल्लरी स्त्री काकप्रिया वल्लरी शाक०त०। स्वर्णवल्ल्याम्

काकशिम्बी स्त्री काकप्रिया शिम्बी। काकतुण्ड्याम् राजनि०

काकशीर्ष पु० काकः शीर्षेऽग्रेऽस्याः। वकवृक्षे जटाधरः। काकस्य तदग्रे वासयोग्यत्वात्तस्य तथात्वम्।

काकस्तो च० काकस्य स्त्रीव नाम्यत्वात्। वकवृक्षे शब्दचि०।

काकस्फूर्ज पु० काकः स्फूर्जत्यत्र स्फूर्ज—आधारे घञ्। कार्कतिन्दुके राजनि०।

काका स्त्री ईषत् कं जलमत्र, काकः काकाकारोऽस्त्यस्य अच् वा। १काकनासावृक्षे २काकोल्यां ३काकजङ्घायाम् ४गुञ्जायां ५मलपूयाम् (काकोडुम्बरिकायाम्) ६काकमाच्याञ्च मेदि०।

काकाक्षिगोलकन्याय पु० काकस्याक्षिगोलकमिव न्यायः। काकस्य एकं चक्षुर्यथा उभयगोलके पर्य्यायेण चक्षुः-कार्य्यकारकमेवमेकस्योभयसंबन्धज्ञापके न्याये।

काकाङ्गी स्त्री काकस्याङ्गं जङ्घेवाकारोऽस्याः वा ङीष्। काकजङ्घावृक्षे अमरः। पक्षे टाप् काकाङ्गा तत्रार्थे रमानाथः।

काकाञ्ची स्त्री काकं तज्जङ्घाकारमञ्चति गच्छति अञ्च-गतौ अण् गौरा०ङीष्, पा०, मुग्ध०मते ईप्। काकजङ्घावृक्षे शब्दरत्ना०।

काकाण्ड पु० काकस्य अण्ड इव फलं यस्याः पुंवत्। १महानिम्बे तस्य गुणादि सुश्रुतेनोक्तं यथा "माषैः समानं फलमात्मगुप्तमुक्तञ्च काकाण्डफलं तथैव"। २कोलशिम्ब्याम् स्त्री गौरा०ङीष् तदन्तः ३महाज्योतिष्मत्यां राजनि०। ६त०। ४काकस्याण्डे पुंन०।

काकाण्डोला स्त्री काकाण्डस्य तुला उपमा फले यत्र पृषो० तलोपः। कोलशिम्ब्याम् राजनि०।

काकादनी स्त्री काकैरद्यतेऽसौ अद-कर्म्मणि ल्युट् ६त० ङीप् १गुञ्जायाम् शब्दर०। २श्वेतगुञ्जायाम् राजनि० ३कालिकावृक्षे (कुलियाखाड़ा) वृक्षे रत्नमा०। "मद्यं नाश्वमारकगुञ्जाकाकादनीमूलकल्कनं पाययेत्" सुश्रु० इयञ्च सुश्रुते "कालेयकागुरुतिलपर्ण्यीत्याद्युपक्रमे "सुमनः काकादनीलाङ्गलीत्यादिना" "समासेन श्लेष्मसंशमनो वर्गः" इति श्लेष्मशमनतयोक्ता।

काकायु पु० काकस्यायुर्यस्मात्। स्वर्णवल्लीवृक्षे शब्दचि०।

काकार त्रि० कं जलमाकिरति आ+कॄ—अण्। जलक्षारिणि। स्त्रियां टाप् मुग्ध० मते ईप् इति भेदः।

काकारि पु० काकोऽरिरस्य। पेचके। हेमच०।

काकाल पुंस्त्री केति शब्दं कलते रौति कल-अण्। द्रोणकाके शब्दरत्नमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काकि पुंस्त्री काकस्यापत्यम् वा इञ्। काकापत्ये स्त्रियां ङीप्। पक्षे वाकिना० फिञ् कुक् च। काककायनि तदर्थे पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्।

काकिणी स्त्री "काकिणो च चार्भागो माषकस्य पणस्य च" शु०त० नारदोक्ते १माषकचतुर्थभागे २पणचतुर्थभागे च। "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी(णी) ताश्च पणश्चतस्रः" इति लीला०। "तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा। प्रदद्यात् दक्षिणां यत्ते यया स सफलो भवेत्" शु०त० एहू०। स्वार्थे कन्। काकिणिका तत्रार्थे "कनिष्ठिकत्वव्यवहारेण यत्किञ्चिद्धनमनेभ्यो वा काकिणिकामात्रम्" भाग०१,१४,२।

काकिनी स्त्री १पणपादे २मानपादे ३वराटके च मेदि०। मानपादः निवर्त्तनपाद इति केचित् (चारिकाठा) माषपाद इत्येवः पाठो न्याय्यः काकिणीशब्ददर्शितनारदवाक्यैकवाक्यत्वात्

काकिल पु० ईषत् किरति कृ--क कोः कादेशः रस्य लः। गलस्थोन्नतदेशे (टुंटि) शब्दमा०।

काकी स्त्री काक+जातित्वात् स्त्रियां ङीप्। १काकयोषिति काकवर्णत्वात् २वायसीलतायाम् ३काकोल्याञ्च शब्दचि०

काकु स्त्री कक--उण्। १शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेर्विकारे, अलङ्कारप्रसिद्धे २निकृष्टार्थकल्पके नञादौ शब्दे च। "कामेकान्ते सा रसिका काकुरुतेन" सा०द०। "प्रणिजगदुरकाकुश्रावकाः स्निग्धकण्ठाः" माघः। सा० द० "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः। प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च। वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साऽर्थसम्भवा" इति व्यञ्जनालेनन्निर्दिश्य "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" काकुं लक्षयित्वा उदा० "गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम्। अलिकुलकोकिललतिते नैष्यति सखि! सुरभिसमयेऽसौ" नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काका व्यज्यते" इत्युक्तम्।

काकुत्स्थ पुंस्त्री ककुत्स्थस्य नृपस्यापत्यं शिवा०अण्। ककुत्स्थवंश्ये स्त्रियां ङीप्। ककुत्स्थशब्दे विवृतिः "काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणाम्" "तं निनिष्पिष्य काकुत्स्थो पुरा दूषयति स्थलीम्" "असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम्" रघुः। "काकुत्स्थ ईषत्स्मयमान आस्त" भट्टिः

काकुद न० काकुं ददाति दा--क उप०स०। तालुनि अमरः तालुना काकूच्चारणात् तस्य तथात्वम् "उद्विग्नां काकुदस्य" पा० बहु० अस्यान्त्यलोपः "उत्काकुत्, विकाकुत्" सि० कौ० "पूर्णाद्विभाषा" पा० बहुव्रीहौ वाऽन्त्यलोपः। पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः।

काकुभ त्रि० ककुभ इदं तत्र वा० अञ्। १ककुप्छन्दस्के मगाथादौ। २दिक्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। ककुभोऽपत्यम् शिवा० अण्। तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

काकेक्षु पु० काकभीषण्णक्षमत कोः कादेशः कर्म्मधा०। (नलखागड़ा) १तृणभेदे त्रिका० २काशभेदे राजनि०।

काकेन्दु पु० काकस्य इन्दुरिवाह्लादकत्वात् काकस्य प्रियमिन्दुः पृषो०वा। (माकड़ाकेन्दु) कुलिकवृक्षे अमरः।

काकेष्ट पु० ईत०। निम्बवृक्षे राजनि०।

काकोचिक पु० ईषत् कोची सङ्कोची कुच णिनि स्वार्थे कन् (कुँचे) मत्स्यभेदे कनभावे काकोचिन् इत्यपि तत्र हारा० पु०। हारावल्यां "काकोचिकस्तु काकोचीत्यत्र पुंसाहचर्यात् पुंस्त्वमेव न्याय्यम्। ईकारान्तत्वभ्रमेण शब्दकल्पद्रुमे स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी।

काकोड(दु)म्बर पु०काकभीषण्णक्षमत कर्म्म०काकस्य प्रियउद(डु)म्बरो वा। (कोटाडुमर) ईउ(दु)डुम्बरभेदे शब्दरत्ना०। स्वार्थे कन् अत इत्वम् स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गव्यतिक्रमः। काकोड(दु)म्बरिकाप्यत्र स्त्री अमरः। "तत्र दद्यात् प्रतीवापं काकोड(दु)म्बरिकारसम्" "काकोड(दु)म्बरिकागोजीपत्रैर्विश्रावयेदसृक्" सुश्रु०। काकोद(डु)म्बरिका फल्गुर्मलपूर्णश्चनेफला" मलपूस्तम्भकृत् तिक्ता शीतला तुवरा जयेत्। कफपित्तव्रणश्वित्रकुष्ठपाण्डुर्शःकामलाः" इति भावप्र० तद्गुणपर्यायोक्तिः।

काकोदर पुंस्त्री कुत्सितं कुटिलमकति अक-वक्रगतौ अच् कोः कादेशः काकमुदरं यस्य। १सर्पे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् तस्य उदरेण कुटिलगामित्वात्तथात्वम् "काकोदरोपेन विनीतदर्पः" राघवपाण्डवीयम्।

काकोल पु० काकयति लोलयति कक-लौल्ये णिच् बा० ओल काकेन उह्याय अद्यतेऽत्र उद+ला-घञर्थे आधारे क पृषो०वा। १नरकभेदे "महानरककाकोलम् संजीवनमहापथम्" नरकभेदकीर्त्तने मनुः, काकोलं यत्र काकैर्भक्ष्यते" प्रा० वि०। कं जलमाकोलति आ+कुल-संस्त्याने अण् उप० स०। २कुम्भकारे तस्य घटनिर्म्माणेन जलसंस्त्यानकरणात्तथात्वम्। कक-लौल्ये स्वार्थे णिच् बा० ओल। ३द्रोणकाके पुंस्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात्

ङीप्। "एकशफं बकाकाङ्ग काकोलं खञ्जरीटकम्" अभक्ष्यमांसोक्तौ मनुः। "कलविङ्कं सकाकोलं कुररं रज्जुदालकम्" अभक्ष्यमांसोक्तौ याज्ञ०। ईषत् कोलति कुल–स्त्याने करणे घञ् कोः कादेशः। "काकोलस्तु यतेजः स्यात् कृष्णाच्छवि महाविषम्" वैद्यकोक्तलक्षणे ४विषभेदे अमरः ५सर्पे ६शूकरभेदे पुंस्त्री शब्दरत्ना० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। काकोलीनामौषधौ पु० धरणी।

काकोली स्त्री काकोल+गौरा० ङीष्। "जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके। अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभिः" इति भावप्रकाशोक्ताष्टवर्गान्तर्गते लताभेदे तद्भेदलक्षणगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले। यत्र स्यात् क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते। पीवरीसदृशः कन्दः क्षीरं स्रवति गन्धवान्। सा प्रोक्ता क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत्। एषा किञ्चिद्भवेत् कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि। काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा। सा शुक्ला क्षीरकाकोली दयस्था क्षीरवल्लिका। कथिता क्षीरिणी धारा क्षीरशुक्ला पयस्विनी। काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु बृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम्"। "सोमामृताश्वगन्धासु काकोल्यादौ गणे तथा। क्षीरिप्ररोहेष्वपि च वर्त्तयोरोपणाः स्मृताः"। "समङ्गा सोमसरला सोमवल्का सचन्दना। काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात् प्रशस्तो व्रणरोपणे"। "पृश्निपर्ण्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता। काकोल्यादिश्च योज्यः स्यात् प्रशस्तो रोपणे घृते" इति च सुश्रु०।

काकोलूक न० काकश्च उलूकश्च शाश्वतिकविरोधित्वात् समाहारद्वन्द्वः। काकोलूकसमाहारे ततः वैरे वुञ्। काकोलूकिका तयोर्वैरे स्त्री। काकोलूकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः "द्वन्द्वाच्छः" पा० काकोलूकीय तयोराख्याने तच्च भा० सौ० १अ० स्थितं यथा—

"सुप्तेषु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः। सोऽपश्यत् सहसायान्तमुलूकं घोरदर्शनम्। महास्वनं महाकायं हर्य्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम्। सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगितम्। सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः। न्यग्रोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत!। संनिपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहङ्गमः। सुप्तान् जघान सुबहून् वायसान् वायसान्तकः। केषाञ्चिदच्छिनत् पक्षान् शिरांसि च चकर्त्त ह। चरणांश्चैव केषाञ्चिद्बभञ्ज चरणायुधः। क्षणेनाहन्त बलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः। तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशाम्पते!। न्यग्रोधमण्डलं सर्वं सञ्छन्नं सर्वतोऽभवत्। तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिको मुदितोऽभवत्। प्रतिकृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदन!"।

काकोल्यादि पु० सुश्रुतोक्ते काकोलीप्रभृतौ ओषधिगणे स च गणः "काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्चेति" "काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः। जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा"।

काकोष्ठक पु० काकस्योष्ठ इव कायति कै–क। सुश्रुतोक्ते कर्णबन्धाकृतिभेदे "तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धाकृतयः" इत्युपक्रमे। नेमिसन्धानक इत्यादिना "घट्टिकर्ण काकोष्ठक" इत्यन्तेन विभज्य "निर्मांसः संक्षिप्तोभयपालिः काकोष्ठकपालिरिति" सुश्रु० लक्षितम्।

काक्ष काङ्क्षणे इदित् भ्वा० सक० सेट्। काङ्क्षति अकाङ्क्षीत् चकाङ्क्ष काङ्क्षा प्रनिकाङ्क्षति। "न शोचति न काङ्क्षति" गीता "काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम्" मनुः। अस्यात्मनेपदित्वमिच्छन्ति। "न काङ्क्षे विजयं कृष्ण!" गीता "काङ्क्षावहे द्वारपतेस्तवाज्ञाम्" भा०व०१०६२२। "नाहं भूयो वरं काङ्क्षे" भा०अनु०७३६८ भा०स०२१३५।
अनु+आनुलोम्येन प्रार्थने। "अतः प्रियं चेदनुकाङ्क्षसे त्वम्"
अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने "अत्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने" रामा०।
आ+सम्यक्प्रार्थने "रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः" रामा०। "धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष" रघुः। "आकाङ्क्षेयं ननु गुरुतया नैव गन्तुं समर्था" पदाङ्कदूतम्।
प्रति+आ प्रत्याशायाम्। "इहैव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षत सर्वशः" भा० शा० ४८७।
प्रति+प्रतिरूपतयाभिलाषे। "त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः" रामा०।

काक्ष पु० कुत्सितमक्षमस्य "का पथ्यक्षयोः" पा० कोः कादेशः। कटाक्षे त्रिका०। "आशालाभोक्षुक्षोदूरात् काक्षेणादर्शितः" भट्टिः।

का(च्छी)क्षी स्त्री कक्षे(च्छे) भवः अण् ङीप्। १तुवरिकायाम् (फटकिरि) २सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च मेदि०। ३कच्छ(क्ष) भवमात्रे त्रि०।

काक्षीव पु० ईषत् क्षीवयति क्षीव–णिच्–अच् कोः कादेशः । १शोभाञ्जनवृक्षे अमरः २गौतमात् शूद्रायामौशीनर्य्यां जाते पुत्रभेदे । “शूद्रायां गौतमो यत्र महात्मा संशितव्रतः। औशीनर्य्यामजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान् मुनिः” भा०स०२०अ०मगधदेशवर्णने। स्वार्थे कन् । काक्षीवकोऽपि शोभाञ्जनवृक्षे पु० शब्दच०।

काक्षीवत् पु०दीर्घतमस ऋषेः शूद्रायामुत्पन्ने पुत्रभेदे तदुत्पत्तिकथा “गौतमादिभिः पुत्रैर्बद्धा उडुपेन गङ्गाम्भसि निःक्षिप्तं दीर्घतमसमुपक्रम्य” भा० आ०१०४ अ० उक्ता यथा “तन्तु राजा बलिर्नाम सर्व्वधर्म्मविशारदः। अपश्यन्मज्जनगतः स्रोतसाभ्याशमागतम् । जग्राह चैनं धर्म्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः । ज्ञात्वा चैनं स वव्रेऽथ पुत्रार्थे भरतर्षभ ! । सन्तानार्थं महाभाग ! भार्य्यासु मम मानद ! । पुत्रान् धर्म्मार्थकुशलानुत्पादयितुमर्हसि । एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तवानृषिः । तस्मै स राजा स्वां भार्य्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा । अन्धं वृद्धञ्च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह । स्वान्तु धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा । तस्यां काक्षीवदादीन् स शूद्रयोनावृषिर्वशी । जनयामास धर्म्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु । काक्षीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्व्वानधीयतः। उवाच तमृषिं राजा ममैत इति भारत । नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैव इति चाब्रवीत् । शूद्रयोनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः । अन्धं वृद्धञ्च मां दृष्ट्वा सुदेष्णा महिषी तव । अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां मम”। २चण्डकौशिकपितरि गौतमे मुनिभेदे । “अथ काक्षीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः । शुश्राव तपसि श्रान्तमुदारं चण्डकौशिकम्” भा० स०१६अ० ।“काक्षीवानौशिजश्चैव नाचिकेतोऽथ गौतमः” ४अ०। अत्र पृथङ्‌निर्द्देशात् काक्षीवतोऽन्य एव गौतमः “ततो राजगृहं गत्वा तत्रैव स नराधिप ! । उपस्पृश्य ततस्तत्र काक्षीवानिव मोदते” भा० व०८४अ० । “काक्षीवान् गौतमोऽत्रिश्च” भाग० १,६,५ । ४राजभेदे च ।“सुहोत्रं रन्तिदेवञ्च काक्षीवन्तं महाद्युतिम्” भा० आ० १अ० चतुर्विंशतिविख्यातनृपकथने ।

काक्षीवत पुंस्त्री कक्षीवतोमुनेरपत्यम् अण् तस्येदमित्यण् वा १कक्षीवदपत्ये २तत्सम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् । सा च व्युषिताश्वस्य भद्राख्यायां भार्य्यायां तद्दितिहस्तं भा० आ० १२१ अ०यथा–

“आसीत् काक्षीवती चास्य भार्य्या परमसम्मता । भद्रा नाम मनुष्येन्द्र ! रूपेणासदृशी भुवि । कामयामासतुस्तौ च परस्परमिति श्रुतम् । स तस्यां कामसम्मत्तो यक्ष्मणा समपद्यत । तेनाचिरेण कालेन जगामास्तमिवांशुमान् । तस्मिन् प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्य्यास्य भृशदुःखिता । अपुत्रा पुरुषव्याघ्र ! विललापेति नः श्रुतम् । भद्रा परमदुःखार्त्ता तन्निबोध जनाधिप! । भद्रोवाच । नारी परमधर्म्मज्ञ ! सर्व्वा भर्त्तृविनाकृता । पतिं विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता । पतिं विना मृतं श्रेयो नार्य्याः क्षत्रियपुङ्गव ! । त्वद्गतिं गन्तुमिच्छामि प्रसीदस्व नयस्व माम् । त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितुमुत्सहे । प्रसादं कुरु मे राजन्नितस्तूर्णं नयस्व माम् । पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च । त्वामहं नरशार्द्दूल ! गच्छन्तमनिवर्त्तिनम् । छायेवानुगता राजन् ! सततं वशवर्त्तिनी । भविष्यामि नरव्याघ्र ! नित्यं प्रियहिते रता । अद्यप्रभृति मां राजन् ! कष्टा हृदयशोषणाः । आधयोऽभिभविष्यन्ति त्वामृते पुष्करेक्षण ! । अभाग्यया मया नूनं वियुक्ताः सहचारिणः । तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह । विप्रयुक्ता तु या पत्या मुहूर्त्तमपि जीवति । दुःखं जीवति सा पापा नरकस्थेव पार्थिव ! । संयुक्ता विप्रयुक्ताश्च पूर्व्वदेहे कृता मया । तदिदं कर्म्मभिः पापैः पूर्व्वदेहेषु सञ्चितम् । दुःखं मामनुसम्प्राप्तं राजंस्त्वद्विप्रयोगजम् । अद्यप्रभृत्यहं राजन् ! कुशसंस्तरशायिनी । भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दर्शनपरायणा । दर्शयस्व नरव्याघ्र ! शाधि मामसुखान्विताम् । कृपणां नाथ ! कृपणं विलपन्तीं नरेश्वर ! । कुन्त्युवाच । एवं बहुविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः । तं शवं संपरिष्वज्य वागुवाचान्तर्हिताऽब्रवीत् । उत्तिष्ठ भद्रे ! गच्छ त्वं ददानीह वरं तव । जनयिष्याम्यपत्यानि त्वय्यहं चारुहासिनि ! । आत्मकीये वरारोहे ! शयनीये चतुर्द्दशीम् । अष्टमीं वाप्यृतौ स्नाता संविशेथा मया सह । एवमुक्ता तु सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता । यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रार्थिनी तदा । सा तेन सुषुवे देवी शवेन भरतर्षभ ! । त्रीन् शाल्वांश्चतुरो मद्रान् सुतान् भरतसत्तम !” [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

काग पुंस्त्री कैति शब्दं गायति गै–क । काके जटा० ।

कागद न० काग:काकवर्णोमस्यादिर्दीयतेऽत्र दा–घञर्थे क कागेन कागवर्णेन मस्यादिना दायति शुध्यति वा दै–शोधे

वा । लेखनाधारे पत्रभेदे तस्य लगनतस्य मस्यादिदाना-धारत्वात् तेन शुद्धत्वाच्च तथात्वम् । "भूर्जे वा वसने रक्ते क्षौमे वा तालपत्रके । कागदे वाऽष्टगन्धेन पञ्चगन्धेन वा पुनः । त्रिगन्धेनैकगन्धेन विलिख्य धारयेन्नरः" मन्त्रकल्पद्रुमे हनुमत्कवचम् ।

काग्नि पु० ईषदग्निः कोः कादेशः । ईषदग्नौ मुग्ध० ।

काङ्क्षा स्त्री काक्षि-भावे अ । अभिलाषे "उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा" सुश्रु० ।

काङ्क्षिन् त्रि० काक्षि-णिनि । अभिलाषिणि "देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः" गीता स्त्रियां ङीप् । तदा-श्वसिहि भद्रे त्वं भव त्वं कालकाङ्क्षिणी" रामा० ।

काङ्क्षा स्त्री कात्सितकमङ्कमस्याः । वराटिकायाम् शब्दच० ।

काच दीप्तौ अक० बन्धने सक० इदित् भ्वा० आत्म० सेट् । काञ्चते अकाक्षिष्ट चकाञ्चे प्रनिकाञ्चते ।

काच न० कच्यतेऽनेन कच बन्धने करणे घञ् न कुत्वम् । (मोम) सिक्थे तस्य बन्धहेतुत्वात्तथात्वम् । काचः क्षार-मृत्तिकाऽस्त्यस्याकरत्वेन अच् । क्षारमृत्तिकोद्भवे २लव-णभेदे (कालालोन) । राजनि० । ३तत्साधने मृत्ति-काभेदे पु० । (क्षारीमाटी) अमरः । ४शिक्ये (शिका) ५मणिभेदे (काँच) मेदि० । "आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः" काचः काचः मणिर्मणिः" उद्भटः । काचः सुश्रुते अनुशस्त्रतयोक्तो यथा–

"अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्नि-क्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलयः" इति । "शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादिचतुर्भिः छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान्" इति तदुपयोगविषयस्तत्रोक्तः । "पानीयं पानकं मद्यं मृण्मयेषु प्रदापयेत् । काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च" "काचाश्मकोषान् पटलांश्च घोरान् पुष्पञ्च कृत्स्नं नरसमयोगः" सुश्रु० । ६नेत्ररोगभेदे तल्लक्षणादि सुश्रुते उक्तं यथा–

"तिमिराख्यः स यो दोषश्चतुर्थं पटलं गतः । रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाश इति क्वचित् । अस्मिन्नपि तमो-भूते नातिरूढे महागदे । चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ अन्त-रिक्षे च विद्युतः । निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनीव-पश्यति । स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः" व्याख्यातमेतत् भावप्र० यथा "यो दोषो नेत्ररोगः चतुर्थं पटलं बाह्यं पटलं गतः स तिमिराख्यः तिमिरदर्शनेन तिमिर-मस्यास्तीति तिमिरः अर्शआदित्वात् अच् । तस्य लक्षणमाह रुणद्धीत्यादि सर्वतः सर्वत्र । लिङ्गनाश इति क्वचित् तन्त्रान्तरे लिङ्गनाशसंज्ञः । तस्य निरुक्तिश्च । लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेनेति लिङ्गं दृष्टितेजः तस्य नाशोऽस्मिन्निति लिङ्गनाशः । अस्मिन्नपि तिमिरेऽपि तमोभूते तमस्तुल्ये अत्र भूतशब्दस्तुल्यार्थः "भूतं प्राप्यतीते समे" इत्यमरात् नातिरूढे अप्रौढे नवे, चन्द्रादित्यौ नक्षत्राणि च पश्यति अन्तरिक्षे अन्तरिक्षस्य प्रकाशमयत्वेन तमो-ऽभिभवात् तेजांसि अग्न्यादेः भ्राजिष्णूनि रत्न-सुवर्णादीनि । अस्मिन् प्रौढे चिरजे चन्द्रादीन्यपि न पश्यतीत्याशयः । नीलिकाकाचसंज्ञितः नीलिका काचेति नामान्तराभ्यां युक्तः" । तन्निदानादि दृष्टिरोगशब्दे वक्ष्यते । स्वार्थे कन् काचकोऽप्यत्रार्थे ।

काचन न० कच-बन्धे स्वार्थे णिच् भावे ल्युट् । १पुस्तकादिबन्धने त्रिका० । स्वार्थे कन् । काचनक तत्रार्थे हारा० । का+चन मुग्ध० । २असाकल्यान्वितायां किम्शब्दार्थस्त्रियाम् अव्य० । "व्यूढा काचन कन्यका खलु मया तेनास्मि ताताधिकः" प्रबोधच० ।

काचनकिन् पु० काचनकमस्त्यस्य इनि । लेखपत्रे जटा० तस्य काचनकरूपबन्धनवत्त्वात् तथात्वम् । [पात्रे त्रिका० ।

काचभाजन न० काचमयं भाजनम् । (काचेरबासन) काच-

काचमल न० काचस्य क्षारमृत्तिकायाः मल इव । काच-भवे सौवर्चले लवणभेदे राजनि० ।

काचलवण न० काचः काचहेतुकं लवणम् । (कालालोन) सौवर्चले लवणभेदे राजनि० तस्य क्षारमृत्तिकोद्भव-त्वात्तथात्वम् । तद्गुणाद्युक्तं सुश्रु० । "लघु सौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटु । गुल्मशूलविबन्धघ्नं हृद्यं सुरभि रोचनम्" ।

काचसम्भव न० सम्भवत्यस्मात् सम्+भू-अपादाने अप् काचः क्षारमृत्तिका सम्भवोऽस्य । काचलवणे सौवर्चले राजनि० । काचोद्भवमप्यत्र न० ।

काचसौवर्चल न० काचस्थानिकं सौवर्चलम् शा० त० । (कालालोन) लवणभेदे । राजनि० ।

काचस्थाली स्त्री काचस्य क्षारस्य स्थालीव । (पारुलगाछ) १पाटलावृक्षे अमरः । हैम० । २काचपात्रे च ।

काचाक्ष पुंस्त्री काच इवाक्षि अस्य षच् समा० । बकभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि सयोगोपधत्वात् न ङीष् किन्तु षित्त्वात् ङीष् इति भेदः । अयञ्च प्लवः संघचारी च

सुश्रुतेनोक्तः यथा "हंसहारेत्याद्युपक्रमे काचाच-मल्लिकाद्येत्यादीनुक्त्वा "प्लवाः संघचारिणश्च"।

काचिघ पु० कच-दीप्तौ बा० इन् काचिं कान्तिं हन्ति गच्छति हन-गतौ बा० ड पृषो० ह्रस्व घः। १काञ्चने। २क्षेमखण्डे (क्षेमडा) ३सूचके च मेदि०। [रोपिते अमरः।

काचित त्रि० कच-बन्धने णिच् कर्मणि क्त। णिक्या-

काचित् अव्य० का+चित् मुग्ध० पाणिन्यादिमते द्विपदम्। अज्ञातकल्याणीति कापीत्यर्थे। 'नांपामर्त्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी" पदाङ्कदूतम्। चयनं चित् चि-संप०क्विप् ईषत् चित् कोः कादेशः। ईषच्चयने। "प्रियं काचित्करं हविः" ऋ०१०८६,१२। "काचित्करम् ईषच्चयनकरम्"। [भिन्नकस्ते त्रिका०।

काचिम पु० कच-बन्धे णिच्-इमन्। देवकुलोद्भवे

काचूक पुंस्त्री कच-दीप्तौ बा०ऊकञ्। १कृकवाकौ ताम्रचूडे पीतमस्तके खगे २कोके चक्रवाके च मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

काजल न० कुत्सितं जलम् कोः कादेशः। कुत्सितजले मुग्ध०

काञ्चन न० काचि-दीप्तौ भावे ल्युट्। १दीप्तौ। काचि-दीप्तौ ल्यु। २स्वर्णे अमरः। "अमितादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्" "नार्थद्वगोनरं गामलिलकाञ्चनसर्षपाणाम्" "गोबीजकाञ्चनैर्यस्तु भूदं हरेत्सु पातकैः" मनुः। ३पद्मकेशरे मेदि०। ४नागकेशराख्ये पुष्पे राजनि०। ५चम्पके ६नागकेशरवृक्षे ७उडुम्बरे ८धुस्तूरे १०रक्ताम-ख्याते वृक्षे च पु०मेदि०। स्वार्थे कन्। काञ्चनवृक्षे। काञ्चनवृक्षश्च सुश्रुते वातशमनतयोक्तः। भद्रदारुकुष्ठेत्याद्युपक्रमे 'काञ्चनकभार्गीवर्यादिना "समासेन वातसंशमनो-वर्ग' इति। "काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः। कोविदारश्च मरिवः कुद्दालो युग्मपत्रकः। कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मन्तकः स्वल्पकोरकः। काञ्चनारो हिमग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत्। कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः। कोविदारोऽपि तद्वत् स्यात् तयोः पुष्पं लघु स्मृतम्। रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदर-क्षयकासनुत्" भावप्र० तत्पर्यायभेदगुणाद्युक्तम्। काञ्चनमिव कायति कै-क। हरिताले न० राजनि० शालिभेदे सुश्रु० "लोहितकशालिकलमेत्याद्युपक्रमे" दीर्घशूकाकाञ्चनकेत्यादि "महादूषकप्रभृतयः शालयः" इत्युक्तम्। काञ्चनस्य विकारः अण्। ११काञ्चनविकारे त्रि०। "स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया" माघः। "निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति" मनुः। स्त्रियां ङीप्। "तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयष्टिः" मेघ०। किमः द्वितीयान्तात् स्त्रियां चन मुग्ध०। १२कांञ्चिदित्यर्थे अव्य०। "न च काञ्चन काञ्चनसद्मचितिम्" भट्टिः। "न काञ्चन परिहरेत्" छा०उ०। द्विपदमिति बहवः। काचि बन्धने भावे ल्युट्। १३बन्धने न०।

काञ्चनकदली स्त्री काञ्चनवर्णा कदली। स्वर्णकदल्याम् (चाँपाकला) राजनि०।

काञ्चनकारिणी स्त्री काञ्चनं बन्धनं करोति कृ-णिनि ङीप्० शतमूल्यां शब्दच०। तस्या बहुमूलत्वेन बन्धन-कारित्वात् तथात्वम्। [क्षीरिणीलतायाम् राजनि०।

काञ्चनक्षीरी स्त्री काञ्चनमिव क्षीरमस्याः गौरा० ङीष्।

काञ्चनगिरि पु० काञ्चनमयस्तत्प्रधानो वा गिरिः शाक० त०। १सुमेरुपर्वते हेमच०। २दानार्थकल्पितस्वर्णाचले च। काञ्चनाचलस्वर्णाचलादयोऽप्यत्र।

काञ्चनपुष्पक न० काञ्चनमिव पीतं पुष्पमस्य कप्। आहुल्य वृक्षे राजनि० आहुल्यशब्दे ८०५पृ० दृश्यम्।

काञ्चनपुष्पी स्त्री काञ्चनमिव पुष्पमस्य ङीप्। गणिकारी वृक्षे राजनि०।

काञ्चनप्रभ पु० ऐलवंश्ये नृपभेदे। ऐलपुत्रवंशोपक्रमे "अमावसोस्तु दायादो भीमोराजाथ जज्ञिवान्। श्रीमान् भीमस्य दायादो राजासीत् काञ्चनप्रभः" हरिवं०२७अ०

काञ्चनाक्ष पु० दानवभेदे। "काञ्चनाक्षः कपिस्कन्धो व्याघ्राक्षः क्षितिकम्पनः" हरिवं० २४० अ०।

काञ्चनार पु०काञ्चनं तद्वर्णमृच्छति पुष्पेण ऋ-अण् उप० स०। पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे भावप्र०।

काञ्चनाल पु० काञ्चनं तद्वर्णमलति अल-अण् उप० स०। पीतपुष्पे कोविदारे काञ्चनवृक्षभेदे शब्दर०।

काञ्चनी स्त्री काञ्चते दीप्यतेऽनया काचि-दीप्तौ करणे ल्युट् ङीप्। १हरिद्रायाम् मेदि० २गोरोचनायाम्। काञ्चनं तद्वर्णः क्षीरेऽस्याः ङीष्। ३स्वर्णक्षीरिणीवृक्षे च राजनि०।

काञ्चनीया स्त्री काञ्चनाय दीप्तौ हिता छ। १गोरोचनायाम् राजनि० काञ्चनस्येदम् इदन्त्वात् छ। २काञ्चनसम्बन्धिनि त्रि०। "काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति काञ्चित्" भा० अनु० १०४ अ०।

काञ्चि(ञ्ची) स्त्री काचि-बन्धने कर्मणि इन्। रशनायाम् (चन्द्रहार गोट) इत्यादौ कटिबन्धदामभेदे। "सकरबन्धनविघूर्णनलसत्कलकाञ्चि काञ्चिदनुवत्तरणः" माघः।

काचि—दीप्तौ कर्त्तरि इन् । १मोक्षदसप्तपुर्य्यन्तर्गतपुरीभेदे च "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्चिरवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" काञ्चिरभिजनोऽस्य अण् तस्य बहुषु लुक् । २पित्रादिक्रमेण तत्र वासिषु जनेषु पु० ब० व० ।"भुवनत्रासजनत् काञ्चीं चरमांग्रेव पार्थिवः" भा०आ०१७५अ०। कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् उक्तार्थे। "वारिणीभार्त्तरितविङ्गमञ्जिकाञ्चीगुणायाः" मेघ० । "पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम्" "काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः" कुमा०। "माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम्" रघुः । कृत्तिस्थानानाम्यकेनोत्युपक्रमे "काञ्ची च त्र्यम्बकं चापि सप्तगोदावरीतटम्" काशी०६ अ० "जगाम नगरीं काञ्चीं कान्तां त्रिभुवनादपि । लक्ष्मीकान्तः स्वयं साक्षाज्जन्तून् तत्र निवासिनः । श्रीकान्तानेव कुरुते परत्रेह च निश्चितम्। दृष्ट्वा काञ्चीं कान्तिमतीं कान्तिमद्भिर्निषेविताम्। कान्तिमानभवत् सोऽपि नाकान्तिस्तत्र कश्चित्" काशीख० । इयञ्च द्विविधा शिवकाञ्ची विष्णुकाञ्ची च पु०प्रसिद्धा । काञ्चीपुरी च दक्षिणस्यां इ०स०कूर्म्मविभागे उक्ता । अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे काञ्ची "मरुचीपट्टन चेर्य्यार्य्यकसिंहला ऋषभाः" इति । काञ्चीशब्दस्य प्रस्थशब्दे परे आद्युदात्तता । मेखलाभेदे च "एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका । रशना षोड़श ज्ञेया कलापः पञ्चविंशकः" इत्युक्तलक्षणः । अभेदोपचारादन्ययष्टिकायामपि वृत्तिरिति बोध्यम्। [हेमच०।

काञ्चिक न० काचि-बन्धने इन् संज्ञायां कन् । काञ्जिके

काञ्चि(ञ्ची)पद न० ६त० । जघने । हेमच० ।

काञ्जिक न० अनुज-धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् कुत्सिता अञ्जिका व्यक्तिर्यस्य । आरनाले (काँजि) हेमच० ।

तस्य गुणादि भाव०प्र० उक्तं यथा "काञ्जिकं रोचनं रुच्यं पाचनं वह्निदीपनम् । शूलाजीर्णविबन्धघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परम्" अन्यत्र वैद्यके च "संहितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः। काञ्जिकम्भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु, दाहज्वरहरं स्पर्शात् पानाद्वातकफापहम् । माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद्गुणाधिकम् । लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनम्परम् । शूलाजीर्णविबन्धानां नाशनं वस्तिशोधनम् । धान्याम्लमच्छतरमाममिवारि वारि शुण्ठीरजोलवणजीरकसंस्कृतं यत् । आवासितं सुरभि हिङ्गुकणेन यस्मात् तेनाशुशुष्यतिकफोऽधिकतां प्रयाति । एतामहौषधविभावितमाषमिश्रं संसिद्धमामलकभेदककाञ्जिकं यत् । मन्दं विवर्द्धयति जाठरवीतिहोत्रं निर्वातदीपमिव गन्धकचूर्णयोगः । काञ्जिकं रुचिदं हृद्यं रक्तमग्निकरं परम् । वातघ्नमुत्तमं श्रेष्ठं शुष्काहारस्य पाचकम्" । अन्यत्र च "काञ्जिकं दधितैलन्तु बलीपलितनाशनम् । गात्रशैथिल्यदाहाय मद्दनाय च भक्षणात्" । भावप्र० तद्भेदतद्विधानाद्युक्तं यथा—"कुल्माषधान्यमण्डेन संहितं काञ्जिकं भवेत् । यवमस्वादि शुचौ भाण्डे सगुडं चौद्रकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते । तुषाम्बु संहितम् ज्ञेयमामैर्विदलितैर्यवैः । यवैस्तु निस्तुषैः पक्वैः सौवीरं साधितं भवेत् । आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः । पक्वैर्वा संहितं तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः । कुल्माषधान्यमण्डादि संहितं काञ्जिकं विदुः । शिण्डिका संहिता ज्ञेया मूलकैः सर्षपादिभिः" ।

काञ्जिकवटक पु०(काँजिवडा) प्रसिद्धे भावप्रकाशोक्ते वटकभेदे तद्विधानगुणादि तत्रोक्तं यथा "मन्थनी नूतना धार्य्या कटुतैलेन लेपिता । निर्म्मलेनाम्बुनापूर्य्य तस्यां चूर्णं विनिःक्षिपेत् । राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतान् । निःक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यञ्च मुद्रयेत् । ततोदिनत्रयादूर्द्धमम्लाः स्युर्वटका ध्रुवम् । काञ्जिको वटकोरुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकारकः" । शीतोदाहं शूलमजीर्णं हरते दृगामयेष्वहितः" ।

काञ्जिका स्त्री ईषदञ्जिका अनुज-ण्वुल् अत इत्त्वम् कोः कादेशः । १जीवन्तीलतायां २पलाशीलतायां राजनि० । वैद्यकोक्ते सार्षपकन्देन कृते व्यञ्जनभेदे तल्लक्षणं यथा "सार्षपीकन्दलो स्वच्छा खण्डिता स्निग्धभाजने । स्थापिता मण्डसहिता त्वथ वा तण्डुलोदके । सप्तरात्रात् परं चुक्रं ततः सम्यक् प्रजायते । तस्मादेव समाकृष्य तत्प्रयेद्वाप्रलेहयेत् । काञ्जिकेति समाख्याता सूदधर्म्मोपजीवकैः । सार्षपस्य गुणा ये हि ते चास्या अपि कीर्त्तिताः" ।

काञ्जी स्त्री कं जलमनक्ति अनुज—अण् उप०स० गौरा० ङीप् पा०, मुग्ध० मते ईप् । महाद्रोणोवृक्षे राजनि० ।

काट पु० कं जलमञ्चते प्राप्नोतेऽत्र अट—आधारे घञ् । १कूपे निरु० । "इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाल्हः" ऋ०१,१०६,६, "कुटयाद्य संयोर्य्यन्तो स्रोणया काटमर्दति" अथ०१२,४,३, २विषममार्गे वेददी० ।

काटुक न० कटुकस्य भावः युवा० अण् । कटुकत्वे ।

काण्य त्रि० काटे विषममार्गे कूपे वा भवः यत् । १विषममार्गभवे २कूपभवे च ३रुद्रभेदे पु० । "नमः काट्याय च नीप्याय च" यजु० १६,३७, नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च" । "काटे कूपे विषममार्गे वा भवः" वेददी० ।

काठ पु० कथ्यते तङ्क्यते कठ-बद्धने कर्म्मणि घञ् । १पाषाणे त्रिका० । कठस्येदम् अण् । २कठसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

काठक न० कठानां धर्म्म आम्नायः समूहो वा वुञ् । १कठशाखाध्यायिधर्म्मे २तदाम्नाये २तत्समूहे च "देवसूत्र्योर्ध्वेऽपि काठके" पा० कठशब्दे व्याकृतमेतत् । "यद्दरादौसद्दृशस्य दृढत्वमिति काठकम्" निरु० ।

काठिन्यफल पु० काठिन्यं फलेऽस्य । कपित्थे राजनि० ।

काठेरणि पु० ऋषिभेदे । तस्येदं तत्रभवो वा गहा० छ । काठेरणीय तत्सम्बन्धिनि तत्रभवे वा त्रि० ।

काण पुंस्त्री कण-निमीलने संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १काके मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २एकचक्षुर्युक्ते त्रि० । काणत्वञ्च चक्षुरिन्द्रियशून्यैकगोलकवत्त्वम् । "पौनर्भवश्च काणश्च यस्योपपतिर्गृहे" "वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्टेः श्वित्री शतस्य तु" अपाङ्क्त्येकथने मनुः । "खञ्जो वा यदि वा काणो दातुः प्रेष्योऽपि वा भवेत्" "काणं वाप्यथवा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणं वरम्" मनुः । अस्य निरुक्तं ६ अ० "अदायिकाणं विकटे" इत्यृचमभिकृत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता यथा—"अदायिनि काणे विकटे विक्रान्तदर्शने इत्युपमन्यवः । कणतेर्वा स्यादणूभावकर्म्मणः । कणतिः शब्दाणूभावे भाष्यतेऽनुक्रणतीति मात्राणुभावात् कणादर्शनाणुभावात् काणः" इति "परोपहासकृत् काणो गां दद्यात् स समौक्तिकाम्" शाता० परोपहासकर्मविपाकः काणत्वहेतुकम् । मनुना तु दीपनिर्वाणकर्मविपाकत्वमुक्तम् । "दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्" ।

काणभूति पु० वररुचिनामकात्यायनेन बृहत्कथाख्यानेन पिशाचत्वप्राप्ते यक्षभेदे । "विन्ध्याटव्यां सविरस्य शापात् प्राप्तः पिशाचताम् । सुप्रतीकाभिधोयक्षः काणभूत्याख्यया स्थितः" "कथाश्चासौ कथयन्वै विन्ध्याल्त्वां काणभूतये । पुनर्वररुचिस्तस्मै गन्तुमागमनश्चयेत्" इति च बृहत्क० तत्रेतिवृत्तं तत्रैव दृश्यम् ।

काणुक त्रि० कण-दीप्तौ बा० उकञ् । १कान्ते २क्रान्ते ३द्युतिमति च । "इन्द्रः सोमस्य काणुका" ऋ० ८,७७,४ । "काणुका कान्तानि क्रान्तानि सोमेन, कृतानि वा सोमपूर्णानि" भा० । निरुक्ते तु इमामृचमभिकृत्य ५,११, उक्तं यथा—"काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति वा कृतकानीति वा इन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणेघात इति वा कणहतः कान्तिहत इति" । तत्र पृषो० सर्व्वत्र साधु ।

काणूक पुंस्त्री कणति कण-ऊकण् । वायसे उज्ज्व० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

काणेय पुंस्त्री काणायाः अपत्यम् "स्त्रीभ्यो ढक्" पा० ढक् । काणाया अपत्ये पक्षे "क्षुद्राभ्यो वा" पा० ढ्रक् । काणेरत्वार्थे पुंस्त्री "क्षुद्राश्च अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च" सि० कौ० । काणेयानां विषयो देशः भौरिका० विधल् । काणेयविध तद्विषये देशे ।

काणेली स्त्री १अनूढायां कन्यायाम् २असत्यां स्त्रियाञ्च । "काणेलीमातः ! वामतस्तव सार्थवाहस्य गृहम्" मृच्छ० ।

काण्टकमर्द्दनिक त्रि० कण्टकमर्द्दनेन निर्वृत्तम् अक्षद्यूता० ठक् । कण्टकमर्दनेन निर्वृत्ते खात्प्रादौ ।

काण्ठेविद्धि पुंस्त्री कण्ठे विद्धः ७त० सप्तम्याः अलुक् कण्ठे विद्धऋषिभेदस्तस्यापत्यम् इञ् । कण्ठेविद्धस्यापत्ये स्त्रियां तु गोत्रप्रत्ययाभावात् वा ष्यङ् पक्षे ङीप् । काण्ठेविद्ध्या काण्ठेविद्धी वा ।

काण्ड पुंन० कन-दीप्तौ ड तस्य नेत्त्वं किञ्च दीर्घः । १दण्डे २बाणे ३पर्व्वणि कुत्सिते ४वर्गे ५अवसरे ६जले च अम० । ७नाले (डाटा) इत्युक्तलक्षणे (गुँडि) ८स्तम्बे (गुल्मभेदे) १०निर्जने धरणिः ११नाडीवृन्दे १२वृक्षभेदे (शरदण्ड) मेदि० । १३श्लाघायां शब्दच० । दण्डशत षोड़शहस्तमितः वंशः वंशादिदण्डः "काण्डान्तात् क्षेत्रे" पा० क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि सति द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । "प्रमाणे द्वयसजिति" पा० विहितस्य मात्रचः "प्रमाणे लोद्विगोर्नित्यमिति" वार्त्ति० लुक् । क्षेत्रे किं द्विकाण्डी रज्जुः" सि०कौ० । "पृषता वरत्नाकाण्डेनाहन्ति" कात्या० ८,७,१७ । वरत्नाकाण्डेन वंशदण्डेन"कर्कः । बाणे "सशिरं काण्डमादाय महत्याम में पृष्ठम्" भा०अनु०२६१३ श्लो० । वर्गे "कपोतमरकतकाण्डसलीमसं नभः" माघः । "दृढकाण्डभितो भाति" रामा० । "दूर्व्वाकाण्डमिव

न्नमा” भट्टिः । वर्गे एकजातीयसमुदाये “क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह !” भाग० ४, २४, ९। “अग्निर्मुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा” भाग० ८, ४, १४ । उपचारात् ११तत्प्रतिपादकग्रन्थे च यथा कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डम् । अवसरे च । अवसरश्च योग्यकालः प्रस्तावश्च तत्र योग्यकाले अकाण्डशब्दे ५२९ उदा० । प्रस्तावे अयोध्याकाण्डं लङ्काकाण्डमित्यादि । नालभेद पद्मादीनां पत्त्राधारदण्डः (डाँटा) नालाख्यश्च । तत्र नाले “काण्डमूलपत्त्रपुष्पफलप्ररोहरसगन्धानां साम्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिः” श्रा० त० पैठी० । “काण्डं नालम्” रघु०। “पुष्पं काण्डादुन्मिषत्यर्नि” काव्या० २५, ९, ५ । पर्व काण्डमिव नालाकारत्वात् । तत्रे “काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती” यजु० १३, २४ । “उद्धृतः पाण्डुपुत्त्रेण काण्डमार्गेण तत्क्षणात्” सुश्रु० । अस्थ्नि “इषुकाण्डानि वा क्रमशः द्वयाभ्यां कुर्यात् तस्मिन्” “दूर्वानोद्भिन्नविद्वग्रीरिष्टशरकाण्डानाम्” सुश्रु० “वंशका: स्थापना: सर्वे च काण्डपरोहिणः” “नीलकाण्डरुचारम्भे प्रतानावृतगात्र च” सुश्रु० । १४ स्तम्बादिमूले । सप्तकाण्डं समारभ्य काण्डम् इत्यादि …स० । “सप्तकाण्डं समासात् त्रिविधं … काण्डे च सन्धौ च … तत्र सन्धौ । उत्पिष्टविश्लिष्टवर्त्तितक्षु तिर्यग्गतं क्षिप्तमधश्च षट् च” । रोगविशेषः । “सन्धिविश्लिष्टकाण्डमग्नम्” तट्टीका- काण्डस्यावयवो विकारो वा विल्वा० अण् । १७काण्डावयवे १८तद्विकारे च त्रि० । १९अल्पाहारवृक्षे पु० शब्दचि० ।

काण्डकटुक पु० काण्डे स्कन्धेऽपि कटुकः स्वादुः । कारवेल्ले, करेला राजनि० । स्वार्थे कप् । काण्डकटुक राजनि० ।

काण्डकाण्डक पु० काण्डस्य शरस्येव काण्डमिव काण्डम् ।

काण्डकार पु० काण्डं करोति निर्वर्त्तयति कृ अण् । १गुवाकवृक्षे शब्दमा० । कृ-ण्वुल् । २काण्डकारके त्रि० ।

काण्डकीलक पु० काण्डे कीलमिव यस्य कप् समा० । लोध्रवृक्षे राजनि० । तस्य हि काण्डसम्बन्धात् कीलमिव काष्ठं जायते । [२गुण्डकाण्डस्य राजनि० ।

काण्डगुण्ड पु० काण्डेन गुडति गुडि-वेष्टने अण् ।

काण्डगोचर पु० काण्डस्य बाणस्य गोचर इव गोचरोऽस्य । लौहनाराचे नाराचाख्ये अस्त्रभेदे त्रिका० ।

काण्डतिक्त पु० काण्डे तिक्तः । भूनिम्बे (चिराता) राजनि० । स्वार्थे कन् । काण्डतिक्तक तत्रैव ।

काण्डधार पु० काण्डं धारयति धृ-णिच् आधारे अच् । १देशभेदे । स अभिजनोऽस्य तक्षशिला० अञ् । २काण्डधार पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० । [राजनि० ।

काण्डनील च० काण्डे नीलः कीटाकर्त्तितत्वात् । नीलदूर्वा

काण्डपट पु० काण्ड इव पटः । (कानात) पटभेदे, हेमच० । तस्य हि संकोचे काण्डरूपता भवति । “ततः स्वसीमागारमानाय्य काण्डपटपरिक्षिप्ते विविक्तोद्देशे” दशकु० स्वार्थे कन् । काण्डपटक तत्रैव । “उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमानः” माघः । [शरपुङ्खायां राजनि० ।

काण्डपुङ्खा स्त्री काण्डस्य शरस्य पुङ्ख इव यस्याः ५ त० ।

काण्डपुष्पा स्त्री काण्डात् पुष्पमस्याः “काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्” पा० टाप् । द्रोणपुष्पी शब्दच० । पुष्पे न० ।

काण्डपृष्ठ न० काण्डं इवास्कन्धस्थूलं पृष्ठमस्य । १स्थूलपृष्ठे धनुरादौ । काण्डः पृष्ठेऽस्य । २शस्त्राजीविनि पु० । “कोविदाः काण्डपृष्ठाश्च याजको भरतर्षभ । अजपा ब्रह्मधारास्तेव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम्” भा० अनु० २३ अ० । “अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च” भा० अनु० १० अ० अपाङ्क्तेयकथने । “चिकित्सकः काण्डपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः” भा० अनु० १२५ अ० अभोज्यान्नकथने । पापिनां तिर्यग्योनितः काण्डपृष्ठताप्राप्तिश्च क्रमेण यथा भवति तथा भा० अनु० २८ अ० निरूपितं यथा “तिर्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति । स जायते पुल्कसो वा चण्डालो वाप्यसंशयः । पुल्कसः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते । स तस्मिन् सुचिरं मातङ्गः परिवर्त्तते । ततो दशगते काले लभते शूद्रयोनिताम् । शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्त्तते । ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि । वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् । ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् । काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततस्त्रिशते काले लभते जपतामपि । तां तु प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्त्तते । ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते” । “स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् । तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृतः” कात्यायनोक्तकर्मविपाकः काण्डपृष्ठता । ३वेश्यापतौ शब्दकल्पद्रुमः तत्र लं कल्प्यम् ।

काण्डरुहा स्त्री काण्डात् रोहति रुह-क । (कटकी)

काण्ड्याम् रत्नमाला । ४स्तम्बकरूपकाले त्रि० । "बीज-काण्डरुहाण्येव" मनुः ।

काण्डर्षि पु० काण्डस्य वेदभागभेदस्य ऋषिः तदधिकारेण विचारकः । वेदभागभेदमीमांसके जैमिन्यादौ त्रिका० । तत्र कर्मकाण्डमीमांसको जैमिनिः तेन हि "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्यादिसूत्रजातेन कर्मकाण्डस्य विचारः कृतः । ब्रह्मकाण्डस्य विचारको वेदव्यासः तेन हि "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादिसूत्रजातेन ब्रह्मकाण्डस्य विचारः कृतः । एवं भक्तिकाण्डस्य विचारकः शाण्डिल्य इति बोध्यम्

काण्डवत् पु० काण्डोऽस्त्यस्य प्रहरणत्वेन मतुप् मस्य वः । शरधारिणि (तीरन्दाज) अमरः ।

काण्डवारिणी स्त्री काण्डान् रिपुशरान् वारयति वारि-णिच्-णिनि । दुर्गायाम् "सङ्ग्रामजयटाटोपसंयुगे सर्वाजिनात् । खड्गात् वारयेत् शरान् तेन सा काण्डवारिणी" देवीपु० ४५अ० देवीनामनिरुक्तौ ।

काण्डलाव त्रि० काण्डं लुनाति लू अण् उप० स० । स्तम्बकाण्डच्छेदके काण्डं लवितुम् "अण् कर्मणि च" पा० । क्रियार्थायां क्रियायां कर्मण्युपपदे अण् । २काण्ड-च्छेत्तुमित्यर्थे । काण्डलावो व्रजति" सि० कौ० काण्डं छेत्तुं गच्छतीत्यर्थः ।

काण्डवीणा स्त्री काण्ड इव स्थूला वीणा । स्थूलवीणायां काण्डवीणायाम् । काण्डस्य शरस्य विकारः बिल्वा० अण् काण्डी वीणा कर्म० । २शरमय्यां वीणायाम् "गोधाव-णाः काण्डवीणाः पत्न्य उपगायन्ति" कात्या० २१, २, १० । "शरकाण्डमय्यो वीणाः काण्डवीणाः" कर्कः ।

काण्डसन्धि पु० ६त० । ग्रन्थौ पर्वणि (पाब् गाँठ) राजनि०

काण्डस्पृष्ट पु० स्पृष्टं स्पर्शितं काण्डं येन निरतत्वात् परनि० । शस्त्राजीवे अमरः ।

काण्डहीन न० काण्डेन हीनम् ३त० । भद्रमुस्ते शब्दच० ।

काण्डिका स्त्री काण्डोऽस्त्यस्याः प्राशस्त्येन ठन् । लङ्का-भक्ष्यधान्यभेदे २लङ्कानामकण्टकिवृक्षे च राजनि० ।

काण्डिन् त्रि० काण्डः गुच्छः प्राशस्त्येन अस्त्यस्य इनि । प्रशस्तगुल्मयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "अधुमतीः काण्डिनीर्या विशाखा हुवामि ते वीरुधः" अथ० ८, ७, ४ ।

काण्डीर पु० काण्डोऽस्त्यस्य इरच् "काण्डाण्डादीरन्नीरचौ" पा० इत्यत्र ईरन् इत्युक्तेः । शराक्षेपधारिणि (तीरन्दाज) अमरः "काण्डीरः खाङ्गिकः शार्ङ्गी" भट्टिः बाणाकारपिण्डत्वात् २अपामार्गे काण्डवेल इति ख्याते २लताभेदे च राजनि० ४मञ्जिष्ठायां स्त्री रत्नमाला अन्यार्थे गौरादित्वात् ङीष् । ५लताभेदे राजनि० ।

काण्डेक्षु पु० काण्डे इक्षुरिव (तालमाखना) इति ख्याते काश-

काण्डेरी स्त्री काण्डं बाणाकारं प्रकाण्डमिव मूलम् ईरते ईर-अच् गतौ अण् गौरादित्वाल्लिङ्गत्वात् ङीप् पा० । समुद्गम् ईष् । नागदन्तीवृक्षे रत्नमाला ।

काण्डेरुहा स्त्री काण्डे रोहति रुह-क ७त० अलुक्स० । (कटुकी) कटुरोहिण्यां रत्नमा० । [अमरे पाठान्तरम् ।

काण्डोल पु० काण्डोल+स्वार्थे प्रज्ञा० अण् । काण्डोलपञ्जरे

काण्व पु० काण्वस्य कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रः कण्वादि० अण् यलोपः । कण्वगोत्रापत्यस्य छात्रे "यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिना-दयः" भाग० १२, ६, ७५ । २तदधीतशाखायां स्त्री ङीप् । तत्पत्नस्थापत्ये विधा० अण् । ३कण्वापत्ये पुंस्त्री "यानि: काण्वोऽपि अहिः" ऋ० ८, २, ४८ । "इत्था धीमन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम्" ८, २, ४० । "काण्वं कणश पलम" भा० गोत्रापत्ये तु गर्गा० यञ् । काण्व्य तद्गोत्रापत्ये बहुषु तस्य लुक् । स्त्रियां गोत्रत्वात् ङीप् यलोपश्च । कण्व तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् । "काण्व्यायनात् काण्व्यपत्य" पा० ४ कैटभर्षिष्वे । तत्र स्त्रियां लोहिता० ष्फक् । काण्वा-यनी । तदीयत्यापत्ये तु "यञिञोश्च ४।१।१०१" पा० फक् । काण्वायन तदपत्यापत्ये पुंस्त्री । कण्वेन दृष्टं साम अण् । ४कण्वदृष्टे सामभेदे । "कौत्सं भवति काण्वं भवति" श्रुतिः । तच्च साम गेय(गा)ने १६ प्रपाठके दृश्यम् ।

कात् अव्य० कुत्सितमतनेन अत आधारे क्विप् का-कादेशः । तिरस्कारे तिरस्कारस्य कुत्सितप्राप्तिहेतुत्वा-त्तथात्वम् । "यस्यार्थस्याप्यसत्येन युक्तः सदसि कात्कृतः" भाग० ६ ७, ८ । "कात्कृतस्तिरस्कृतः" श्रीधरः ।

कातन्त्र न० ईषत्तन्त्रमस्य कोः कादेशः । कालापव्या करणे तच्च कालिदासादिना सर्ववर्मणा कृतं यथोक्तं व्या काशादौ सर्ववर्मशास्त्रकर्तृत्वप्रकाशे "तन्त्रे... तेन रुद्रेण सह ... सरस्वती । ... अर्जन साक्षात् ... । "..." इति ... ... तस्मात् ... । ... खयं यदि । अर्थातू- इदं शास्त्रं प्रतिपादयतमहत्त्वम् । अतुला स्वल्पतन्त्रत्वात्

कातन्त्राख्यं भविष्यति । मद्दाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा । इत्युक्त्वा शब्दशास्त्रं तत्प्रकाश्याभिनवं लघु । मानादेव स मां देवः पुनरेवमभाषत"

कातर त्रि० ईषत्तरति स्वकार्य्यसमाप्तिं गच्छति तॄ—अच् कोः कादेशः । १अधीरे, व्यसनाकुले अमरः २भीते, ३विवशे, ४चञ्चले च । "धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या" रघुः । "तयोः सभापत्तिषु कातराणि" कुमा० । "कातरोऽपि यदि चोन्नतार्चिषा" रघुः । "मन्ये स्निग्धाः प्रिय इति सखे ! चेतसा कातरेण" मेघ० । "विद्धा मृगी व्याधशिलीमुखेन मृगोऽपि तत्कातरवीक्षणेन" उद्भटः । के जले आतरति प्लवते न तु विशेषतो मज्जति । ५उडुपे । (कातला) ६मत्स्यभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ७ऋषिभेदे पु० ततः गोत्रे नड़ा० फक् । कातरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । भावे ष्यञ् । कातर्य्य व्याकुलतायां न० "कातर्य्यं केवला नीतिः शौर्य्यं श्वापदचेष्टितम्" रघुः । तत्र कातरता स्त्री, त्व कातरत्व न० तदर्थे ।

कातल पु० कस्य जलस्य न तलमस्ति स्वस्थलेनास्य अच् । (कातला) १मत्स्यभेदे राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कातलो मधुरस्नाग्धोगुरुपाकी त्रिदोषकृत्" वैद्य० । २ऋषिभेदे च ततः गोत्रापत्ये नड़ा० फक् । कातलायन तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां गोत्रत्वात् ङीप् ।

काति स्त्री कै-शब्दे क्तिन् । स्तवे कमकातिशब्दे उदा० ।

कातीय त्रि० कात्यायनस्य छात्रः तस्येदं वा "वृद्धाच्छः" पा० छ तत्र फको वा लुक् । १कात्यायनच्छात्रे २तत्सम्बन्धिनि च त्रि० । कातीयं श्रौतसूत्रं श्लोकसूत्र मित्यादि पक्षे न लुक् । कात्यायनीय तदर्थे त्रि० । कातीय श्रौतसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च कात्यायनशब्दे दृश्याः ।

कातु पु० कं जलमतति सातत्येन गच्छति अत-उन् इत० । कूपे निरु० तस्य यो शेषे निःशेषेण शोषणाभावात् तथात्वम्

कात्थक्य पु० कत्थ-श्लाघायाम् ण्वुल् कत्थकः स्वार्थे ष्यञ् अग्निभेदे निरु० । "यज्ञेध्म इति कात्थक्योऽग्निरिति" शाकपूणिः । "आराधं सो यज्ञ इति कात्थक्यः नरा आसिनाशीनाः शंसन्ति अग्निरिति शाकपूणिः । इति च निरु० ८,५,६, [पश्य ।

कात्य पुंस्त्री कतस्यर्षेःगोत्रापत्यम् गर्गा०यञ् । कतर्षिगोत्रा-

कात्यायन पु० कतस्य गोत्रापत्यं युवा गर्गा०यञ् यञन्तत्वात् फक् । कतस्य युवगोत्रापत्ये ऋषिभेदे । स च त्रिविधः [illegible]वंशग्नः, गोभिलपुत्रः, कतवंश्यसोमदत्त द्विजपुत्रः वसुदत्तागर्भजः वररुचिनाम्ना ख्यातश्च । तत्र विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नः हरिवं २८३० ऊक्तोयथा । "विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः । विख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां शीलानि मे शृणु । देवश्रवाः कतश्चैव यतः कात्यायनाः स्मृताः" इति ।

अयञ्च गोभिलपुत्रकात्यायनात् भिन्नः । गोभिलपुत्रकात्यायनेन च कर्मप्रदीपाख्यं छन्दोगपरिशिष्टरूपं शास्त्रं प्रणीतं तस्येदमादिमं वचनम् । "अथातो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्मणाम् । असम्प्ठानां तथा सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत्" । तत्र१प्रपाठके १०खण्डाः तत्र १ख० यज्ञोपवीतादिपरिभाषा । २ख०आचमनादि परिभाषा । ३ख०अक्रियादित्वे विध्यादिकथनपूर्वकं श्राद्धविधिनिरूपणम् । ४ख० पिण्डदानविधानम् । ५ख० नान्दीमुखश्राद्धादिकर्त्तव्यताविधानानि । ६ख० अग्न्याधानादिकालाधिकारिधर्मविधानम् । ७ख०अरणीनिर्माणप्रकारादि । ८ख० अग्न्युद्धारप्रकारादि । ९ख० अग्निहोत्रकालादितद्विधानादि । १०ख० दन्तधावनस्नानादिविधानम् उपाकर्म्मोत्सर्गादिस्नानादिविधानञ्च ।

२प्रपाठके नव खण्डाः । तत्र१ख० सन्ध्योपासनकालादितद्विधानानि । २ख० तर्पणप्रकारादि । ३ख० पञ्चयज्ञविधानप्रकारादि । ४ख० वैश्वदेवविधानप्रकारः । ५ख० दक्षिणादानादिप्रकारः । ६ख० अमावास्यादिश्राद्धकालव्यवस्था तद्विधानप्रकारश्च । ७ख० कुशनिर्माणप्रकारः श्राद्धविधानप्रकारश्च । ८ख०दर्शपौर्णमासविधानप्रकारः ।९ख०प्रवासगमनकाले साग्निकस्य कर्त्तव्यविशेषकथनम् ।

तृतीयप्रपाठके ।खण्डाः । तत्र १ख० साग्निकस्य पत्नीमरणे दाहकर्त्तव्यविशेषविधानम् । २ख०साग्नेर्दाहप्रकारः । ३ख०शवस्पर्शिकर्त्तव्यभेदविधानम् साग्निकस्य विदेशमरणे दाहविधानञ्च । ४ख० सूतके सन्ध्यादित्यागेऽपि श्रौतकर्मणामनुष्ठानविधानम् । ५ख० पुंसवनादिक्रियाङ्गहोमाहुतिसंख्याविशेषकथनं युक्तापतिव्रतान्नद्मब्रह्मश्मश्रुगलाट्, यान्यकपुष्पिकाकाण्डजलकपरादिशब्दपरिभाषा ब्रह्मचारिकर्त्तव्यविधानञ्च । ६ख० समशनायचरुकर्त्तव्यताविषयोपदर्शनम् नवयज्ञकालकथनञ्च । ७ख० विहितकर्मातिक्रमे प्रायश्चित्तविशेषविधानम्, अन्वष्टक्यरूपं परशब्दपरिभाषा ।८ख० वर्णभेदेन दण्डप्रमाणकथनम्, श्राद्धदर्भनिरूपणञ्च । दक्षिणायां गोः प्रश-

सोक्तिः उपाकर्मप्रकारश्च । ९ख० यवधानादिशब्दानां पारिभाषिकार्थकथनम् । वेदोत्सर्गकथनं तत्र बलिप्रकारः सूतकादिना तदकरणे आग्रहायणिककर्त्तव्यताविधानम् तत्र बलिदानवर्जनञ्च । त्रैयम्बकमण्डकगोलकचीवरशब्दपरिभाषा । अनुमन्त्रणप्रकारः । १०ख० । पशुसंज्ञारस्थानविशेषकथनम् । पशुदाने एकादशस्थानकथनम् । पश्वभावे पायसपिण्डैः होमविधानम् श्राद्धे पिण्डदानप्राधान्यं गयादौ पिण्डमात्रदानदर्शनादिति परमतमुक्त्वा अन्नदानस्य प्राधान्यमिति स्वमतकथनम् । आमश्राद्धविधाने पिण्डाभाव इत्युक्तिः । दीपार्घ्यमधुपर्कादिशब्दपरिभाषा" ।

अनेनैव धर्म्मसंहिता कृता । "मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती" इत्युपक्रमे "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः" याज्ञ० । तत्र च प्रायेणाष्टादशविवादनिर्णयः । कातीयश्रौतगृह्यसूत्रसर्वानुक्रमणिकादिकमनेनैव कृतम् । वररुचिनामकात्यायनस्य पुष्पदन्तावतारस्तत्कथा च बृहत्कथायाम् । सुप्रतीकयक्षावतारकाणभूतये स्वजन्मादि आत्मरूपशापान्तमुपवर्ण्य स्वजन्मकथादि तत्रोक्तं यथा । "ततः स मर्त्यवपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् । नाम्ना वररुचिः किञ्च कात्यायन इति श्रुतः । पारं संप्राप्य विद्यानां कृत्वा नन्दस्य मन्त्रिताम् । खिन्नः समाययौ द्रष्टुं कदाचित् विन्ध्यवासिनीम्" इत्युपक्रम्य तस्य काणभूतिना सह मेलने जाते काणभूतिना निजशापादिवृत्तान्ते उक्ते । "इत्थं मे शापदोषोऽयं पुष्पदन्तागमावधिः । इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् काणभूतौ च तत्क्षणम् । स्मृत्वा वररुचिर्जातिं सुप्तोत्थित इवावदत् । स एव पुष्पदन्तोऽहं मत्तस्तां च कथां शृणु । इत्युक्त्वा ग्रन्थलक्षेण सप्त सप्त महाकथाः । कात्यायनेन कथिताः काणभूतिस्ततोऽब्रवीत्" इत्युपक्रम्य "तद्ब्रूहि निजवृत्तान्तं जन्मनः प्रभृति प्रभो !" इति काणभूतिप्रश्ने "ततो वररुचिस्तस्य प्रणतस्यानुरोधतः । सर्वमाजन्मवृत्तान्तं विस्तरादब्रवीदिदम् । कौशाम्ब्यां सोमदत्ताख्यो नाम्नाग्निशिख इत्यपि । द्विजोऽभूत् तस्य भार्या च वसुदत्ताभिधाऽभवत् । तस्यां तस्मात् द्विजवरात् एष जातोऽस्मि शापतः" इति स्वजन्मभूम्यादिकमुक्तम् । पश्चाच्च व्याडिसमीपे तन्माता तस्य जन्मवृत्तान्तो यथा वर्णितस्तदप्युक्तं तत्रैव "तथा हि पूर्वं जातेऽस्मिन्नेकपुत्रे मम स्फुटा । गगनादेवमुद्भूदशरीरा सरस्वती । एकश्रुतिधरो जातो विद्यां वर्षादवाप्स्यति । किञ्च व्याकरणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति । नाम्ना वररुचिश्चायं तत्तदस्मै हि रोचते । यद् यद् वरं भवेत् किञ्चिदित्युक्त्वा वागुपारमत्" इत्थं तज्जन्मकथान्ते व्याडीन्द्रदत्ताभ्यां तन्मातुः सकाशादभ्यर्थ्य तं गृहीत्वा तेन सह वर्षसमीपं गतमित्यप्युक्तं तत्रैव यथा "व्याडीन्द्रदत्तौ तरसा निर्गतौ नगरात्ततः । अथ क्रमेण वर्षस्य गृहं प्राप्ता वयं गुरोः" इत्युपक्रमे "अध्यापयितुमस्मांश्च प्रवृत्तोऽभूदसौ ततः । सकृच्छ्रुतं मया तत्र द्विःश्रुतं व्याडिना तथा । त्रिःश्रुतञ्चेन्द्रदत्तेन गुरुणोक्तमगृह्यत" इति स्वस्य वर्षसमीपेऽध्ययनं वर्णितम् । "अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् । स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्य्यया । अगच्छत् तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् । तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् । ततस्तत्रावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः । अष्टमेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् । नभःस्थेन महाघोरो हुङ्कारः शम्भुना कृतः । तेन प्रनष्टमैन्द्रं तदस्मद्व्याकरणं भुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मूर्खीभूता वयं पुनः" । "अत्रान्तरे तुषाराद्रौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः । तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानुग्रहादेव मया पूर्णीकृतं च तत्" ।

अनेनैव पाणिनिव्याकरणतात्पर्यप्रकाशकः परिशिष्टरूपो वार्त्तिकपाठो निरमायि स च "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शब्देन धर्म्मनियमः" इत्यादिकः अष्टाध्याय्यात्मकः । बृहत्कथायाम् "तदेवानीय दत्ता मे योगनन्देन मन्त्रिता" इत्यनेन वररुचेस्तन्मन्त्रिताकरणं वर्णितम् । तेन पाणिनेर्वररुचिनामकात्यायनस्य च योगनन्दसमकालता प्रतीयते । बृहत्कथाया इदानीमप्राप्यत्वेऽपि तत्कथासारसाधनोपलम्भात् तत्र च यथावर्णितकालताऽवगम्यते बृहत्कथासारस्य चाप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं तत्कथासारे "यथामूलं तथैवैतन्न मनागप्यतिक्रमः । ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रभाषा च भिद्यते" इत्युक्त्या बृहत्कथामूलकतायास्तत्कथासारस्योक्तेः । स च कतगोत्रापत्यत्वात् कात्यायनः । अतएव हरिवं० "ततः कात्यायनाः स्मृताः" इति बहुत्वनिर्देशात् अन्य-

स्यापि तद्गोत्रभवयुवापत्यस्य कात्यायनत्वमिति भूतस्य भविष्यतो वा स्यादिति सूचितम्” इति। ततः प्राचीनेन कात्यायनेन शुक्लयजुर्वेदविहितकर्म्मणामनुष्ठानज्ञापकं षड्विंशत्यध्यायात्मकं कातीयं श्रौतसूत्रं गृह्याख्यसूत्रञ्च प्रणीतम्। तत्र श्रौतसूत्रे १अध्याये १कण्डिकायां २।१सूत्राणि। तत्र अग्न्याध्यानादिषु अधीतसार्थवेदानां द्विजानां सपत्नीकानाम् रथकारस्य चाधिकारः। अङ्गहीनक्लीवपतितशूद्राणामनधिकारः। निषादस्थपतेर्गावेधुके चरावधिकारः। अवकीर्णिनश्च प्रायश्चित्तरूपगर्द्दभेज्यायाम्। तत्र गावेधुकचरवकीर्णिगर्द्दभेज्या च लौकिकेऽग्नौ कार्य्या। गर्द्दभेज्यायां पुरोडाशश्रपणं भूमावेव न कपाले कार्य्यम्। तत्र अवदानहोम उदके एव नाग्नौ, अन्यदाघारादि अग्नावेव। प्राशित्रं गर्द्दभस्य शिश्नादवदेयम्। श्रौतं कर्म्म वैतानिकेषु विहारार्थेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु कर्त्तव्यम्। स्मार्त्तन्तु आवसथ्येऽग्नौ कर्त्तव्यम्। गृहारम्भे मांसपाकनिषेधः।

२क० २२सू०। तत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागोयाग इति यागलक्षणम् दर्शपौर्णमासादिशब्दवाच्यार्थस्यागविशेषः। तस्य च प्राधान्यं, तत्प्रकरणपठिताग्न्यान्वाधानादिब्राह्मणदक्षिणान्तस्य कर्म्मजातस्याङ्गत्वम्। एवं प्रयाजादयः पूर्व्वाघारादिहोमाश्च तदङ्गानि। तिष्ठता होमः वषट्कारप्रदानः यजतिशब्दार्थः तत्र याज्यापुरोऽनुवाक्ये च। उपविष्टेन स्वाहाकारप्रदानो होमः जुहोतिशब्दार्थः। सर्व्वकर्म्मसु ब्राह्मणा एव ऋत्विजः, न क्षत्रियवैश्याः तेषां हविःशेषभक्षणनिषेधात्। फलेच्छाभावे काम्यकर्म्माणि कर्त्तव्यानि नावश्यम्। नित्यानि तु अग्निहोत्रादीन्यवश्यं कर्त्तव्यानि अकरणे दोषश्रवणात्। दीक्षितेन सत्यवचनाधःशयनब्रह्मचर्य्यादिनियमाः अवश्यं कार्य्याः। गृहदाहादिनिमित्तं धनहानिनिमित्तं च प्रायश्चित्तमवश्यं कार्य्यं न तस्य इच्छयानुष्ठानम्। नित्यानि यथाशक्त्यङ्गयुक्तान्यपि कार्य्याणि। काम्यानि तु सर्व्वाङ्गोपेतान्येव। कामनासत्त्वेऽपि यदा यथाश्रुताङ्गानि कर्त्तुं शक्यन्ते तदैव काम्यं कार्य्यं नान्यदा।

१क०४२सू०। तत्र ऋग्यजुःसामप्रभेदेन मन्त्रास्त्रिधाः। ऋगादिलक्षणम् (ऋग्वेदशब्दे उक्तम्)। यजुषां यावति पदसमूहे उच्चारिते पदसमूहोनिराकाङ्क्षोभवति। तावत्परिमितमेकं वाक्यं कर्म्मकाले प्रयोक्तव्यम्। यत्र तु मध्ये पठितैः पदैर्यजुर्निराकाङ्क्षं न भवति तत्र पदान्तरं योग्यमध्याहृत्य पूर्व्वपठितं वानुषज्य निराकाङ्क्षीकृत्य प्रयोज्यम्। प्रयोगे मन्त्राः कर्म्मारम्भे प्रयोज्याः। यजुर्व्वेदमन्त्राश्च उपांशु प्रयोज्याः ऋग्वेदसामवेदयोस्तु मन्त्रा उच्चैःप्रयोज्याः। याजुषा अपि प्रैषा उच्चैःप्रयोज्याः। कुशजातिमात्रं बर्हिःशब्दार्थः। अग्न्यगारादौ वसोर्धाराहोमादौ च विशेषसंख्यानुक्तौ यावता कार्य्यसिद्धिस्तावत्संख्या ग्राह्या। इध्मबर्हिर्व्वर्याणि संनहनानि विषमसंख्यत्वेनाष्टबद्धानीति। संनहने भेदस्तु प्रागग्रे संहनने उदग्रं बर्हिर्निधाय संनहनेन दृढं बद्ध्वा बर्हिर्मूलभागे ग्रन्थिमुपगूहेत्, उदगग्रे संनहने तु प्रागग्रमिध्मभागं निधायेध्ममूले ग्रन्थिमुपगूहेत् इति। अष्टादशसंख्यारत्निमात्रकाष्ठकः तथाभूतैकविंशतिकाष्ठको वा पालाशस्तदभावे वैकङ्कतः इध्मः कार्य्यः। तदभावे श्रीपर्णीवृक्षभवः बैल्वः औदुम्बरःखादिरो वा तत्तदभावे इध्मस्तथाभूतः कार्य्यः। इध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यादाय परिधिपरिधानं कुर्य्यात्। सामिधेनीवृद्धौ चेध्मकाष्ठवृद्धिः पित्र्यादौ सामिधेनीह्रासेऽपि नेध्मसंख्याह्रासः। अग्निप्रणयनार्थं इध्म उक्तसंख्याधिकाष्ठकोऽपि भवति। इष्टकापशौ अष्टाविंशतिप्रभृतिभिस्तथाभूतकाष्ठैः इध्मः कार्य्यः। सच त्रिभिः संहननैर्मूलभागे बद्धः कल्प्यः। दर्शपौर्णमास एव वेदकरणम्। सूत्रे आङ्शब्दार्थोऽभिविधिरिति प्रतिज्ञा। सर्वकर्म्मस्वनुक्तमपि गार्हपत्यात् आहवनीयदक्षिणाग्न्योरुद्धरणं कार्य्यम्। अन्यकर्मार्थमुद्धृतयोस्तयोरागन्तुकान्यकार्य्यापाते तत्करणं नोद्धरणान्तरम्। यथा दर्शाद्यर्थमुद्धृतयोस्तयोः प्राप्तकालाग्निहोत्रहोमः। यत्कर्मार्थमुद्धृतौ तौ तत्समाप्तौ लौकिकावेव भवतः। तत ऊर्द्ध्वं तत्राहवनीयादिविहितं कर्म्म न कार्य्यं तयोः लौकिकत्वोपदेशात्। तेन यत्र पौर्णमासादौ पृथक्तन्त्रा बह्व्यः इष्टयः सन्ति तत्र प्रतीष्टि पृथगग्न्युद्धरणेन ताः कार्य्याः। तथा च न सकृदुद्धृतयोः सर्वत्रोपयोगः। खादिरस्रुवादीनां क्वचिदनुक्तौ प्रकृतिवत् विकृतावपि कार्य्यता। स्रुवस्फ्यस्रुग्जुहूप्रभृतिहोमसाधनपदार्थानां लक्षणम्। तानि च तद्भाष्ये विवृतानि यथा (खादिरः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करो नासिकावत्पर्व्वोद्धखातो भवति। स्फ्यश्च खादिरः खड्गाकृतिररत्निमात्रः स्रुचो बाहुमात्र्यो मूलदण्डास्त्वग्बिला हंसमुखसदृशैकप्रणालिकायुक्ताः पा-

णिमात्रपुष्करास्तावत्खातयुक्ताश्च कार्य्याः। पाला-
शी जुहूः। उपभृदाश्वत्थी, वैकङ्कती ध्रुवा, एतेषां
द्रुमाणामेकस्य वा सर्व्वाः स्रुचः कारयेत्। अग्नि-
होत्रहवणी वैकङ्कती, अग्निहोत्रस्रुवो वैकङ्कतः। यैः
पात्रैर्होमो न क्रियते तानि सर्व्वाणि वारणानि भवन्ति
तानि चोलूखलमूसलकूर्चेडापात्रीपिष्टपात्रीपुरोडाशपात्री-
शम्याकृष्णाजिनावदानाश्मोपवेषान्तर्धानकटप्राशित्रहरणषडवत्त-
ब्रह्मासनादीनि। तत्रोलूखलमूसलौ लोकप्रसिद्धौ। कूर्चो
बाहुमात्रः पीठाकारः। इडापात्री पिष्टपात्र्यौ अर-
त्निमात्र्यौ मध्यसंकृष्टे। पुरोडाशपात्री प्रादेश-
मात्री समचतुरस्रा षडङ्गुलवृत्तखातवती। शम्या प्रादेश
द्वादशाङ्गुला। प्राशित्रहरणं द्रुममादर्शाकारं चतुरस्रं
चमसाकारं वा तथैव द्वितीयमपिधानपात्रम्। षडवत्तं
चोभयत्र खातवत्। आसनानि चारत्निमात्रदीर्घाणि
प्रादेशमात्रविपुलानि। सर्वेषु पात्रेषु मूलाभिज्ञानार्थं
वृन्तानि कार्याणि। अनादेशे सोमसाधनपात्राणि
वैकङ्कतानि कार्य्याणि। षोडशिनः पात्रं खादिरं
चतुरस्रम्। अंशदाभ्यपात्रमौदुम्बरम्। वाजपेये सप्त-
दशग्रहपात्राणि वरणवृक्षभवानि। सुराग्रहपात्राण्यपि।
मृण्मयानि वा”। इष्टिषु प्रणीतोत्करावन्तरेण सर्वेषां
गमनागमनार्थो मार्गः, सोत्तरवेदिकेषु कर्मसु चात्वालोत्-
करयोरन्तरालेन मार्गः।

४क० १८सू०। तत्र विहितद्रव्याभावे काम्यं कर्म-
नारब्धव्यम्। नित्यन्तु मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधिनाप्या-
रब्धव्यम्। काम्येऽङ्गसद्भावं ज्ञात्वाऽऽरम्भोत्तरम् मुख्यद्रव्या-
पचारे प्रतिनिधिद्रव्येण समापनम्। न तु असमाप्तस्य
त्यागः। नित्ये तु आरब्धे ऽनारब्धे वा प्रतिनिध्युपा-
दानमिति भेदः। काम्यस्यावश्यकार्य्यत्वाभावात् प्रति-
निधिना नारम्भः। आरब्धे चावश्यसमापनीयत्वात्
समाप्त्यर्थं प्रतिनिधिर्भवति। दीक्षितस्य, पयआदिके
व्रतेऽपि प्रतिनिधिरस्ति। प्रतिनिधिना करणपक्षे,
मुख्यद्रव्यवाचकपदघटितमन्त्रे ऊहो न कार्यः। यत्र
जात्यन्तरं विहितं तत्र ऊहः। विकल्पस्थले अन्यतर
द्रव्यारब्धे कर्मणि दैवात्तस्य दोषे विनाशे वा तत्प्रतिनिधि-
द्रव्यान्तरेणैव समाप्यं न तु वैकल्पिकद्रव्येण यथा
व्रीह्यारब्धे कर्मणि व्रीहिनाशदोषयोः व्रीहिसदृशनीवा-
रादिना समापनं न तु यवेन, एवमन्यत्र। व्रीह्यभावे
नीवारैः प्रयोगे आरब्धे नीवारेषु विनष्टेषु कथञ्चिद्

व्रीहिप्राप्तौ व्रीहिभिरेव, अप्राप्तौ व्रीहिसदृशैरेव कर्म-
समापनम् न नीवारसदृशैः नापि वैकल्पिकैर्यवैः। मुख्य-
द्रव्येण सर्वप्रयोजनासिद्धौ तत्समर्थप्रतिनिधिनैव कर्म-
कार्य्यम्। यत्र कृष्णाः व्रीहयोविहितास्तत्र कृष्ण-
व्रीह्यलाभे शुक्लव्रीहिभिः कर्म कार्य्यं न तु कृष्णनी-
वारैः गुणस्य द्रव्यापेक्षया दुर्बलत्वात्। पुंवत्सत्वलक्षणं
गुणं हित्वा स्त्रीवत्सायाअपि गोः पयसा होमो न तु
पुंवत्सायाः मेष्याः पयसा। एवमार्द्रत्वगुणालाभे शुष्क-
पलाशैरपि कर्म कार्य्यं न तु आर्द्रसमिदन्तरेण एवं
सर्वत्र। एवं प्राशित्रादिसर्वकर्मसु पार्य्याप्तव्रीह्यलाभेऽपि
अवदानद्वयपर्याप्तपुरोडाशनिष्पत्तिसमर्था व्रीहय एव
ग्राह्या न तु प्राशित्रादिसर्वकार्य्यपर्याप्ता नीवारा इति
५क० १७सू०। तत्र श्रुतिपाठमन्त्रपाठार्थसिद्धक्रमेण
पदार्थानुष्ठानम्। यत्र च पाठक्रमार्थसिद्धक्रमयो-
र्विरोधः तत्र पाठक्रममनादृत्यार्थसिद्धक्रमोग्राह्यः। यथा
“स वै पर्णशाखया वत्सानपाकरोति ताभाच्छिनत्ति”
इत्यत्र पाठक्रममनादृत्य पूर्व्वं छेदनं ततोऽपाकर-
णम्। यत्र तु श्रुतिपाठक्रमयोर्विरोधः “संस्थिते यज्ञे
ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयादिति” श्रुतिः संस्थिते यज्ञे ब्रह्म-
तर्पणं विदधाति पाठक्रमस्तु प्राशित्रावदानात् पूर्व्वम्।
तत्र श्रुतिक्रमेण संस्थितएव कार्य्यम् न पाठक्रमेण। यत्र
च श्रुतिपाठमन्त्रपाठयोर्विरोधः तत्र श्रुतिपाठक्रममनादृत्य
मन्त्रपाठक्रमेण कार्य्यम्। यथा सोऽसावाज्यमधिश्रय-
तीत्यधिश्रयणं विधाय, तदनन्तरमेवोद्वासनं विहितम्
मन्त्रक्रमस्तु पत्नीसंहननान्ते इति विरोधः तत्र-
मन्त्रपाठक्रमेणैवाज्योद्वासनम्। यत्र बहूनां प्रधानानां
सह प्रयोगस्तदा सन्निपत्योपकारकाः पदार्थाः सर्व्वेषां
प्रधानानां पृथक् पृथक् सदृशपदार्थानुसमये कार्य्याः
यथा सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुषु सर्व्वेषां प्रथम-
मुपाकरणं ततः सर्व्वेषां नियोजनम् ततः सर्व्वेषां
प्रोक्षणमित्यादि। आरादुपकारकास्तु तन्त्रेण कार्य्या न
तेषु क्रमचिन्ता। यथा दर्शादौ प्रयाजादय आरा-
दुपकारकास्तन्त्रेण कार्य्याः। चतुर्मुष्टिकनिर्वापः एका-
दशादिकपालोपधानञ्च एकैकस्य कार्य्यम्। सोमे चैक-
कस्य ग्रहस्यासादनान्तं ग्रहणं कार्य्यम्। सर्व्वत्र-
हविषोऽवदानं प्रदानान्तं कार्य्यम्। देवताऽभेदे हवि-
र्भेदे देवतागुणे वा उपांश्वादिकेऽभिन्ने प्रदानान्तमव-
दानं न भवति किन्तु क्रमेण सर्वाणि हवींष्यवदाय पश्चा-

स्तेभ्यः प्रदानं कार्य्यम्। सप्तदशस्तु प्राजापत्यपशुषु उपाकरणरूपे प्रथमपदार्थे कृते द्वितीयपदार्थादौ उपाकरणक्रम आदर्त्तव्यः न क्रमान्तरम्। अयं प्रावृत्तिकः क्रमः। प्रधानानामाग्नेयादीनां पाठक्रमेण तदङ्गानां निर्वापादिक्रमः। यथा प्रथमपठितस्याग्नेयस्य प्रथमं निर्वापादि। पश्चात् पठितस्याग्नीषोमीयस्य पश्चात् इत्ययं क्रमो मुख्यः। अनेकाहसाध्यदर्शादौ क्रियमाणे मध्ये नित्यस्याग्निहोत्रादेः काले प्राप्ते काम्यमध्येऽपि तत् कार्य्यमेव न तु दर्शाद्यनुरोधेन नित्याग्निहोत्रादिकालातिक्रमः कार्य्यः। सौत्रामण्यादिविकृतिमध्य एवामावास्यायां दक्षिणाग्नौ पिण्डपितृयज्ञः कार्य्यः। षोडश्यतिरात्रादौ च षोडशिनोऽनियतकालत्वेऽपि दैवादुक्थ्योत्कर्षे तदनन्तरमेव षोडशियागः कार्य्यः न तु कालानुरोधात् ततः पूर्व्वम्। अग्निष्टोमादिसत्रपर्यन्तानां प्रधानानामनुष्ठाने क्रमाभावः। यदा यत्र यस्येच्छा तदा तदनुष्ठेयम्। अध्ययनार्थ एवैषां पाठक्रमः नानुष्ठानार्थः।

६क० २६सूत्राणि। तत्र अवत्तहविर्नाशेऽन्यद्धविः कार्य्यं न स्विष्टकृदादिप्रतिपत्तिसहितः यागः कार्य्यः। यथा पुनः शेषादवदेयम्। अग्न्यादिदेवतानां, मन्त्राणां, प्रयाजानुयाजादिक्रियाणाञ्च न प्रतिनिधिरस्ति। दृष्टार्थानां तु क्रियाणामवघातादीनां प्रतिनिधिरस्ति। प्रतिषिद्धं वस्तु श्रुतद्रव्यसदृशमपि न प्रतिनिधेयम्। यथा मौद्गे चरौ माषादि। त्यागादौ वपनादौ संस्कारकर्म्मणि च यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्ति। गुणकर्म्मसु पात्रासादनाज्यावेक्षणाग्न्याधानव्यूहनवेदस्तरणादिषु यजमानस्यापि प्रतिनिधिरस्ति। पत्न्यभावेऽप्याज्यावेक्षणान्वारम्भोपाञ्जनादौ गुणकर्म्मणि प्रतिनिधिरस्ति। सत्रेषु यजमानस्य प्रतिनिधिरस्ति। यजमानकर्म्मणा सम्बन्धात् यजमानधर्म्मा अपि दीक्षणादयः प्रतिनिहितस्य भवन्ति सत्रे च यजमानानामृत्विक्पदार्थकर्तृत्वविधानात्। ब्राह्मणस्यैव सत्रेषु अधिकारो न क्षात्रवैश्यानाम्। ब्राह्मणानामप्येककल्पानां न भिन्नकल्पानाम्। वैश्यक्षत्रिययोर्गृहपतित्वेऽपि सत्रेषु नाधिकारः। सहस्रसंवत्सरसत्रं मनुष्याणामपि भवति तत्र संवत्सरशब्दस्य अहःसु लक्षणा यतस्तत्र सहस्रसंवत्सरे सहस्रं सौत्यान्यहानि तानि च दिनसहस्रे सम्भवन्तीति।

७क०२८सूत्राणि। यत्र एकफलार्थं बहूनि प्रधानानि एकवाक्येन विधीयन्ते। तत्र तेषां सह प्रयोगः। देशकालफलकर्म्मादिसाम्ये सति प्रधानानामारादुपकारीणि आघारप्रयाजाज्यभागादीनि सकृदेव कार्य्याणि। न प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् कार्य्याणि। देशभेदे कालभेदे च तन्त्रभेद एव भवति न सहक्रिया। यथा दर्शपौर्णमासयोः कालभेदे। वरुणप्रघासेषु च मारुत्या देशभेदे। अहर्गणे सुब्रह्मण्यानिगदे द्वादशाहे सुत्यामुपगच्छेदित्यत्र कालसंयुक्तं कर्म्म तन्त्रेणैव सकृत् प्रयोज्यम्। एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सत्यां मन्त्रवचनं सकृदेव कार्य्यम् न प्रतिक्रियम्। यथा स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखेदस्मे रमस्वेत्यत्र एकवारं मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीमिति। हविर्ग्रहणे बर्हिर्लवने तस्य स्तरणे आज्यग्रहणे च प्रतिक्रियं मन्त्रावृत्तिः न सकृत्। आज्यग्रहणे तु वचनात् त्रिधा मन्त्रेण ग्रहणम् शेषं तूष्णीं हविर्ग्रहणे चतुर्थं तूष्णीम्। वचनादुत्तमे मुष्टौ मन्त्रनिवृत्तिः। दीक्षितस्यानेकदुःस्वप्नदर्शने सकृदेव मन्त्रपाठः। एकनद्या अनेकप्रवाहतरणेऽनुमन्त्रणं सकृदेव। अवर्षणे अनेकवृष्टिधारासंयोगेऽपि अनुमन्त्रणं सकृदेव। युगपदनेकामेध्यदर्शने सूर्य्योपस्थापनं सकृदेव। यनीवाहने (विश्रम्य विश्रम्य पुनः पुनः प्रयाणे) अमेध्यदर्शने मन्त्रपाठः सकृदेव। एकरात्रिमध्ये पुनपुनःस्वापादौ अमेध्यदर्शनादिषु च कालभेदे भेदेनैवानुमन्त्रणं न सकृत्। अप्रधानकालीनमङ्गं सकृदेव, न प्रतिप्रधानमावर्त्तते। यथाऽग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यापशूनां साधारण एव स्वरुरपि यूपवत् सर्व्वपशुसाधारण एव। आधानादिकर्म्मसु पुरुषा एव कर्त्तारो न स्वयं केवलं यजमानः। तत्रायं भेदः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मककर्म्माणि यजमानः स्वयं कुर्य्यात्। पुरुषप्रयोगिमन्त्रान् यजमानः स्वयं जपेत् वपनाभ्यञ्जनादयो यजमानस्यैव संस्काराः। सति विशेषवचने ऋत्विजामपि ते संस्काराः यथा "हिरण्यमालिनो वाजपेयेन चरन्ति"। सति वचने उक्तादन्यदपि यजमानस्य भवति। यथा यजमानो वसोर्धारां जुहोति। यजमानः पात्राण्यासादयतीत्यादि। शेषं कर्म्म यथासमाख्यमृत्विगादयः कुर्युः। यथा अध्वर्युराध्वर्य्यवं, होता हौत्रम्, उद्गाता औद्गात्रमित्यादि। सर्व्वाणि कर्म्माणि यज्ञोपवीतिनः कुर्य्युः तानि च प्राक्संस्थानि उदक्संस्थानि वा कुर्युः। परिस्तरणपर्य्युक्षणादौ प्रदक्षिणं कार्य्यम्। पित्र्येऽपसव्यम्। दैवे यत्रावृत्तिः पैत्रे तत्र सकृत्। दक्षिणा च दिक् पित्र्ये। यद्दैवे प्राक्संस्थादि पैत्रे तद्दक्षिणसंस्थं कार्य्यम्। प्रधान-

द्रव्यविनाशे सन्निपत्योपकारकाङ्गसहितस्यैव तस्यावृत्तिः नारादुपकारकसहितस्य ।

८क० ४७सू० । विकल्पस्थले एकेनैव कार्य्यकरणम् । अदृष्टार्थेषु बहुषु विहितेषु समुच्चयः यथा होत्रमन्त्राणामग्निमन्थनीयादीनाम् अग्निस्थापनमन्त्राणाञ्च । होतृमन्त्रत्वेऽपि याज्यानुवाक्ययोर्न समुच्चयः । तथा च याज्या पुरोनुवाक्या च एकस्मिन् यागे एकैकैव । एकनिमित्तकप्रायश्चित्तानां समुच्चयः । यज्ञकाले मन्त्राणामेकश्रुत्या प्रयोगः, न संहितास्वरेण, नापि ब्राह्मणस्वरेण । सुब्रह्मण्यासामजपन्यूङ्खयाजमानानां मन्त्राणां संहितावदेव स्वरेण प्रयोगोन त्वेकश्रुतिस्वरेण । आधाने विहितदक्षिणाभेदस्य विकल्पः, न समुच्चयः । अनेकसाधनके कर्म्मणि जवध्यादीनां समुच्चयः । सर्व्वपशूनां तानि कार्य्याणि । सोमक्रये विहितगवादिद्रव्यदशकस्य दृष्टार्थत्वात् न समुच्चयः । सर्व्वत्र गार्हपत्याहवनीययोः प्रदक्षिणीकृत्यापसव्यावृत्तिः अपसव्यीकृत्य च प्रदक्षिणावृत्तिः कार्य्या । विहारोत्तरतः सर्व्वकर्म्म कार्य्यम् । विहारस्य दक्षिणतः ब्रह्मयजमानयोरासने कार्य्ये । तयोर्मध्ये यजमानस्य वेदिं स्पृष्ट्वा (वेदिमध्ये पादाग्रं निधाय) उपवेशनम् । पश्चात् ब्रह्मोपवेशनम् । अनादेशेऽध्वर्युः यजुर्विहितं कर्म्म कुर्य्यात् आदेशे तु अन्योऽपि । विरोधे तु अन्योऽपि कर्त्ता यथा पेषणेऽध्वर्य्योर्व्यापृतत्वेन विरोधात् कपालोपधानमग्नीत् कुर्य्यात् । हविष्पात्रस्य ऋत्विजामेकत्र समावेशे यद्यत् पूर्व्वं तत्तदन्तरं, यद्यदुत्तरं तद्बहिर्भवति । हविषामपि मध्ये पूर्व्वं पूर्व्वं हविरन्तरं कार्य्यं उत्तरमुत्तरं बहिः । प्रतापनाद्यग्निसाध्यसंस्कारा गार्हपत्याग्नौ कार्य्याः । सर्व्वकर्म्मसु हविःश्रपणं गार्हपत्ये आहवनीये वा कार्य्यम् । संस्काररहितं घृतमात्रमाज्यशब्दार्थो ग्राह्यः । घृतं च गव्यमेव ग्राह्यम् । द्रव्यविशेषानुक्तौ सर्व्वत्र घृतेन होमः कार्य्यः, निशापवदने तेनैव । चात्वालात् बहिस्थं पुरीषं निवपेत् । आहवनीये यजतयः, आज्यभागोपांशुयाजादयः आज्यहविष्का ध्रुवातः आज्यं गृहीत्वा चतुरवदाय कार्य्याः । इडाप्राशित्राघारानप्येके ध्रुवातः कुर्व्वन्ति । आघारौ प्राञ्चौ विदिशौ वा होतव्यौ उभयपक्षेऽपि ऋजू दीर्घौ सन्ततौ च तौ कार्य्यौ । अनादेशेऽसर्व्वे होमा आहवनीये एव कार्य्याः । आदेशे तु यथादेश मन्यत्राग्नौ । आदेशाभावे सर्व्वत्र सकृद्गृहीतमेव होतव्यम् आदेशविशेषेऽन्यथा ।

६क० २१सू० । सर्व्वत्र व्रीहयो यवा वा हवींषि भवन्ति । वसन्ताग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्व्वाक् व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं च प्राग्व्रीह्याग्रयणात् यवैरेव तौ कार्य्यौ । आपस्तम्बमते सर्व्वदा व्रीहिभिरेवेति भेदः । दर्शपौर्णमासयोरेवायं द्रव्यनियमः न विकृतौ । द्विरवदानविधाने पुरोडाशचर्वादेर्मध्यदेशादेकमङ्गुष्ठपर्व्वमात्रं तिरश्चीनम् आद्यमवदानम् । द्वितीयं तु हविःपूर्व्वभागात् तथावदानम् । तयोश्चावदानयोर्मर्यादाभङ्गाभावेनैव कार्य्यम् । पञ्चार्षेयाणां जमदग्नीनां जमदग्निप्रवराणाञ्च हविषस्त्रिरवदानम् । तत्राद्यं मध्यात्, द्वितीयं पूर्व्वभागात्, तृतीयम् पश्चाद्भागात् । यत्र आज्यभागपत्नीसंयाजोपांशुयाजाग्निहोत्रहोमादौ चतुरवदानं विहितं तत्र जमदग्नीनां पञ्चधाऽवदानम् । दधिपयसोरपि स्रुवेणावदानग्रहणम् । तदप्यङ्गुष्ठपर्व्वमात्रमेव कार्य्यम् ।

पुरोडाशादिहविषोऽवदानात् प्रथममाज्यं सकृदवदाय ततोऽन्यद्धविरवदेयम् । पुनरप्यन्ते आज्यं सकृदवदेयम् । स्विष्टकृद्धोमे तु प्रधानावदानादेकैकं हविषोऽवदानम् । तथा च येषां प्रधानयागेऽवदानद्वयं विहितं तेषां स्विष्टकृद्धोमे सकृदवदानं, येषां प्रधानेऽवदानत्रयं तेषां हविष उत्तरार्द्धादेव स्विष्टकृति अवदानद्वयम् । एवं चतुः पञ्चधाऽवदाने त्रिः चतुर्वाऽवदानम् । उपस्तारः सकृत् । उपर्य्यभिधारणं तु द्विर्वारं भवति । हविषोऽवदेयावदानयोः प्रत्यभिघारणम् । स्विष्टकृदवदानानन्तरम् हविषो न प्रत्यभिधारणम् । एककपालः पुरोडाशः सर्व्वहुतः कार्य्यः । चतुर्थ्यन्तेन देवतापदेनानुवचनप्रैषा कार्य्या यथा अग्नयेऽनुब्रूहीत्येवंरूपा । आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणः प्रेष्यते तत्रापि चतुर्थ्यन्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्नये प्रेष्य, सोमाय प्रेष्येत्येवम् । आश्रावणानन्तरं यत्र मैत्रावरुणस्य प्रैषाभावस्तत्र द्वितीयान्तं देवतापदं प्रयोज्यम् । अग्निं यज सोमं यजेत्येवम् । प्रैषसम्बन्धिन्यनुवाचने द्रव्यात् षष्ठी भवति यथा इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीति । वपायै धाना सोमेभ्यः इति प्रैषद्वये तु न षष्ठी । यत्रासौ यजेति विहितं यथा नामग्राहं यजेति प्रशास्त्रादीन् प्रति । तत्र देवतापदं न प्रयोज्यम् । प्रशास्तर्यज पोतर्यजेत्येवं प्रयोज्यम् । यत्र यत्र मन्त्रे असाविति पदं श्रूयते तत्र तत्र असाविति पदमपनीय तस्य स्थाने तत्पदवाच्यस्य मैत्रादेर्नामो-

च्चार्य्य यथा इममसुष्य पुत्रमित्यादौ देवदत्तस्य पुत्रमित्यादि । सवषट्कारास्वाहुतिषु वेदेर्दक्षिणभागे उदक्प्राङ् दक्षिणामभिमुखस्तिष्ठन् वषट्कारानन्तरं वषट्कारेण सह वा जुहुयात् । यत्राज्यमिश्रं हविर्विहितं, तत्र पूर्व्वमाज्यं हुत्वा ततो मध्ये हविर्हुत्वा पुनरुपर्य्याज्यं जुहुयात् । अथ वा सहैव सर्व्वमाज्यं हविश्च जुहुयादिति पक्षद्वयम् ।

१०क० १४सू० । तत्र आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यादौ लटः लिङर्थकल्पनया विधिपरत्वम् । कर्म्मसु कर्त्तव्येषु तदुपकरणद्रव्यसमुदायानामादौ उपकल्पनं तानि चानीय कर्म्मदेशस्थाने स्थापयेत् । यज्ञाग्न्युत्तरलोमानि प्रागग्राणि सर्व्वत्रास्तरणीयानि । हविषां मध्ये यत् पश्चात् पठितं तद्देवतः कालतश्चोत्तरं कार्य्यम् । ग्रहणादिकं पूर्व्वपठितस्य पूर्व्वम् उत्तरपठितस्योत्तरम् कार्य्यम् । एवम् अधिश्रयणाद्यपि पूर्व्वपठितस्य दक्षिणतः पश्चात्पठितस्योत्तरत इति । एकद्रव्ये स्थालीस्रुवादौ साज्ये दक्षहस्तेन गृहीते सति वामेन वेदस्योपग्रहणं कार्य्यम् । एकद्रव्यद्रुतोः उपभृदादौ द्वितीयद्रव्ये सति वेदोपग्रहणाभावः । आज्यादन्यद्रव्येण द्रव्यवति यागे उपस्थानादौ च स्फ्येनोपग्रहणं कार्य्यम् । असत्सु वेदवर्ज्जद्वितीयद्रव्येषु कुशैरुपग्रहणम् । यथा स्फ्ये अन्यकर्म्मव्यापृते सोमे ग्रहहोमादौ द्वितीयद्रव्याभावे च कुशोपग्रहणम् । स्रुचोरादानकाले आसादितां स्रुचं जुहूञ्च पाणिभ्यां परिगृह्य उपभृत उपरि निदध्यात् । तत्र च परस्परसंसर्गजशब्दो न कार्य्यः । विश्वजिन्न्यायेन सर्व्वत्र स्वर्गः फलत्वेन कल्प्यते । एकस्मिन् कर्म्मणि वैकल्पिकानामङ्गानां यथाश्रुतञ्च विहितानां मध्ये अधिकाङ्गानुष्ठानपक्षे सर्व्वत्र फलाधिक्यम् । यथा पौर्णमासादौ वैकल्पिकधर्म्माद्यधिकाङ्गानुष्ठाने । एवमन्वाहार्य्यदक्षिणादाने षड्दक्षिणापक्षतो द्वादशचतुर्विंशतिदक्षिणापक्षयोः फलतारतम्यम् । दानान्वारम्भणवरणव्रतप्रमाणानि यजमानसम्बन्धीनि ग्राह्याणि । तथाच यानि दानादीनि प्रमाणानि विहितानि च तानि याजमानान्येव व्रतञ्च सत्यवदनाधःशयनपयोव्रतादिकं यजमानस्यैव, प्रमाणं चाग्निस्थरवेदिशालासदोगृहादिमानं यजमानहस्तमानेनैव कार्य्यम् । यूपावटोपरवादौ खाते, लूने बर्हिषि, छिन्ने यूपे, अवहतेषु व्रीहिषु पिष्टेषु तण्डुलधानादिषु, दुग्धे पयसि, दग्धेषु महावीरेष्टकादिषु तदव-
यवलक्षणया क्रियादिसम्भवः । रौद्रमन्त्रं रक्षोदैवतम् असुरदैवतं पैत्र्यं मन्त्रमुच्चार्य्य तत्तद्देवताकं कर्म्म च कृत्वा आत्मानमुपस्पृश्यापां स्पर्शनं हस्तेन कुर्य्यात् । इति सर्व्वकार्य्योपयोगिविधानानि प्रथमाध्याये उक्तानि । एतेषां सर्व्वकर्म्मोपयोगित्वात् विस्तरेणोक्तिः । अन्यान्याध्यायार्थाः संक्षेपेणोच्यन्ते ।

२ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः । तत्र १क० पौर्णमासेष्टिकालः तत्राग्न्यन्वाधानेऽध्वर्य्युयजमानयोरधिकारः । तद्विधानप्रकारः । दीक्षाग्रहणे दीक्षितधर्म्माः । दिवामैथुनमांसवर्जनम् अशिखकेशादिवापनम् । अपराह्णे पत्नीयजमानयोरष्टग्रासा हविषा सह व्रतकालयोग्यं माषमांसलवणवर्ज्जं हविष्यं भोज्यम् । तत्र व्रतयोग्यं भोज्यं भाष्ये दर्शितं यथा पुलस्त्यः "सकृत् पर्व्वणि सर्पिष्मत् हविष्यं लघु भोजनम् । न सायं नोपवासः स्यात् तैलामिषविवर्ज्जितम्" बौधा० "सर्व्वमेवैतदहः, कोशीधान्यं विवर्जयेदन्यत्र तिलेभ्यः" । परिशिष्टे च "शाकं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूषकम् । माषान् मधु परान्नञ्च वर्जयेदौपवस्तके" । कर्म्मप्रदीपे "लवणं मधु मांसञ्च क्षारान् येन हूयते । उपवासे न भुञ्जीत नोदरात्रौ न किञ्चन" । "तिलमुद्गादृते शैम्यं शस्यं गोधूमकोद्रवौ । चणकं देवधान्यञ्च सर्व्वं शाकं तथैवरम् (गुडम्)। सर्व्वक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च । व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा" । सामुद्रविशेषणात् सैन्धवमानसयोर्न निषेधः । "सैन्धवं लवणं यच्च यच्च मानससम्भवम् । पवित्रं लवणं ह्येते प्रत्यक्षे अपि सर्व्वतः इति स्मृतेः" । सत्यवदनञ्चात्र कर्म्मार्थम् उपनयनोत्तरविहितं तु पुरुषार्थः अतः प्रायश्चित्तभेदः । रात्रौ तस्मिन्नेव विहारेऽग्निहोत्रहोमः । सायमशनेच्छायां होमानन्तरमारण्यौषधीनां नीवारादीनामशनम् आरण्यवृक्षादीनां च फलमनतिरात्रौ भुञ्जीत । आहवनीयगृहे गार्हपत्यगृहे वाऽधः शयनं तत्राप्यास्तरणनिषेधः, ब्रह्मचर्य्यञ्च । एष नियमः सपत्नीकयजमानस्यैव । पौर्णमासे अन्वाधानादिकर्म्मापवर्गान्ते द्व्यहे एकाहे वा कार्य्यभेदोक्तिः तच्च प्रातरेव कार्य्यम् । २क० । अग्निहोत्रानन्तरं ब्रह्मवरणं तत्प्रकारः । ३क० ८क०पर्य्यन्ते ब्रह्मसदनादेः आत्मस्पर्शपर्य्यन्तस्य कर्म्मकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्त्रादिकीर्त्तनम् ।

३ अध्याये अष्टौ कण्डिकाः । तत्र होतृसदनादिपौर्णमाससमाप्तिपर्य्यन्तकर्त्तव्यकार्य्यकलापस्यानुष्ठानप्रकारमन्त्रादि ।

४अ०।५क०। तत्र ?।।२।३क०दर्शयागात् प्राक्कर्त्तव्यं पिण्ड-पितृयज्ञानुष्ठानप्रकारश्मन्त्रादिकथनम्। तत्र द्रव्यदेवतायुक्तः व्याख्यातप्रत्ययान्तकर्म यच्छोवेदबोधितो यागशब्दार्थः द्रव्य-क्तिः। सर्व्वासु इष्टिषु अग्नीषोमीये पशौ च दर्शपौर्णमास यागधर्म्मातिदेशः। वैश्वदेववरुणप्राघाससाकमेधशुनासी-रीयरूपचतुःपर्व्वात्मकचातुर्मास्यस्याद्ये वैश्वदेवे पर्व्वणि दर्शपौर्णधर्म्माः। ततोऽतिरिक्तेष्वेषु औपदेशिकाः प्राचीन प्रवणे विधानैः प्रस्तरादयोधर्म्मा भवन्ति। चातु-र्मास्ये वरुणप्रघासादिषु त्रिषु तु वैश्वदेवपर्व्वधर्म्माः किन्तु माहल्यादिषु न भवन्ति। कौमिकादृश्यमथात् वाक्य-प्राघासिकावभृथे धर्म्माभवन्ति। क? कथंचिदिति वन्दे लौकिकाग्निरेव याज्यः। दर्शपौर्णमासयो-राग्नेयादयः षट् प्रधानयागाः। श्रौते कर्मण्येक दैवत्ये सर्व्वत्राग्नेयधर्म्माः। अनेकदैवत्ये तु अग्नी-षोमीयैन्द्राग्न्यादेः। तत्रापि आग्नावैष्णवादौ अग्नीषोमी-यस्यैव धर्मा नैन्द्राग्नस्येति निर्णयम्। मारुतेषु ऐन्द्रा-ग्नस्येति निर्णयम्। द्रव्यसामान्येनापि धर्मप्रवृत्तिर्भवति यथा पुरोडाशचरुधानामन्नादौ पुरोडाशस्य, सान्नाय्ये सान्नाय्यस्य, आज्ये आज्यस्येति। देवतागुणस्योपांशुत्वादेः साम्ये धर्म्मप्रवृत्तिर्भवति। यथोपांशुयाजे उपांशुयागः। द्रव्यदेवतासामान्यविरोधे द्रव्यसामान्यादेव धर्माभवन्ति न देवतासामान्यात् यथा ऐन्द्रपुरोडाशादौ देवता सामान्यात् पुरोडाशस्यैव। पयस्यायां पयस एव धर्मा-भवन्ति न दध्नः। अतश्चातुर्मास्यादौ परिवासितया शाखया पवित्रबन्धनानन्तरं वत्सापाकरणं दोहनचतुष्टयासाद-नञ्च भवति। पयस्यापि पयस एव धर्माभवन्ति न दध्नः। अतःसान्नाय्योखास्थानापन्नानां वयाश्वपर्णाश्मूलोखाना मासादनप्रोक्षणे भवतः। द्रव्यं स्थानापत्तेर्धर्माभवन्ति यथा श्यामाकानां व्रीहियवस्थानापत्तेस्तद्धर्म्मा अवघाता सादनप्रोक्षणकण्डनादयो भवन्ति। प्राकृतस्थानाप-न्नस्यापि द्रव्यस्य ये स्थानिनो धर्माविरुध्यन्ते स्थाना-पन्ने द्रव्ये न ते भवन्ति यथा परिधौ पशुनियोजने यूपस्थानापन्नस्यापि परिधेः तक्षणाष्टाश्रिकरणादयोधर्मा न भवन्ति विरुद्धत्वात्। विकृतौ यत् प्राकृतद्रव्यदेव-तास्थानेऽन्यद्रव्यदेवतादिर्विहितस्तत्र प्राकृतमन्त्रस्य यथार्थ ऊहोभवति। यथा अग्नये त्वा जुष्टमित्यस्य प्रकृतौ मन्त्रस्य इन्द्राग्निभ्यां वां जुष्टमित्यूहः। प्रकृतौ मन्त्राणामूहो न भवति प्रकृतेरपूर्व्वत्वात्। यथा पत्नीं संनह्यो-त्येकवचनान्तमन्त्रस्य बहुपत्नीकयागेऽपि नोहः। किन्तु एकवचनान्त एव प्रयोज्यः। तथा पवित्रे स्थ इति मन्त्रस्य पवित्रत्रयपक्षेऽपि नोहः। अत्रापवादः। विकृतौ वचनविशेषे प्राकृतधर्म्मा न भवन्ति। अर्थलोपात् (प्रयोजनलोपादपि) प्राकृतधर्म्मा न भवन्ति। यथा नैवारे चरौ कण्डनस्य प्रकृतितः प्राप्तस्यापि प्रयोजना-भावात् नानुष्ठानम्। तथा विरोधादपि प्राकृतधर्म्माणां विकृतावप्रवृत्तिः। यथा चरौ पेषणस्य दध्युपसर्ज-नानामधिश्रयणस्य च। यत्र प्रकृतौ परार्थतया विहितं विकृतौ परार्थाभावेन तस्याप्रवृत्तिः यथा प्रकृतौ प्रति-पत्तिकर्म्मणां परार्था (प्रतिपाद्यद्रव्यार्था) उत्पत्तिर्भवति अतो विकृतौ प्रतिपाद्यद्रव्याभावे द्रव्यकर्मणामप्यभावो भवति। यत्र तु परार्थोत्पन्नं द्रव्यं कचित् कर्म्मान्तर-साधनत्वेन विहितं तत्र परस्याभावेऽपि परार्थोत्पन्नस्य भावो भवति (परार्थोत्पन्नेन द्रव्येण यत्कार्य्यं तदन्येनापि येन केनचित् कार्यम्) यथा यूपशकलेन शुक्रं संमार्ष्टी-त्यत्र यूपार्थं तक्ष्यमाणे यूपे यत् शकलमुत्पन्नं यूपाभावेन तदुत्पत्तिविषयकलाभावेऽपि पशुसंमार्गसाधनत्वेन विहित-त्वादुयेन केनचिच्छकलेन शुक्रसंमार्जनं कार्यम्। सर्व्वासामिष्टीनां सद्यस्कालत्वम्। [प्रकारादि। ४क०। प्रजापश्वन्नयशस्कामकार्य्यं दाक्षायणयज्ञमन्त्र-दर्शपौर्णमासयोर्देवद्रव्यभेदकथनपूर्व्वकतद्विधानप्रकारः। ५क०। उपांशुशब्दार्थकथनम्। (व्यक्तत्वे चोदनैकत्वे तत्रै-को यत्र कामना। तादर्थ्येनैव चोत्पत्तिस्तत्रैव स्यादुपां-शुता" कर्कः। तत्रद्रव्यदेवतादिकथनम्।

६क०। व्रीहीणां यवानां वा पाके आग्रयणसंज्ञं कर्म्म कार्य्यम् तत्र शरद्वसन्तादिकालद्रव्यदेवतादिमन्त्रविधान-प्रकाराश्च। दर्शपौर्णमासेष्ट्यनन्तरमेवाग्रयणाद्या प्रक-तिवत् कार्य्याः न पूर्व्वम्। दर्शपौर्णमासोत्सर्गे कृते अग्निहोत्रमेव जुहुत आग्रयणविधानप्रकारः। दीक्षिते विशेषः। संवत्सरोपसत्काले यजेत आग्रयणविशेषः। संवत्सरकृत्यादौ द्रव्यविशेषाः। श्यामाकाग्रयणविधान प्रकारः।

७क०। अग्न्याधेयकर्मकालदेवतामन्त्रविधानप्रकारादि अग्न्याधेयशब्दे वक्ष्यते इति विधिवक्ता माध्यन्दिनानां विशे-षस्तु विस्तरभयान्नोक्तः पद्धतौ द्रष्टव्यः। [दिकथनम्। ८।९।१०क०। आधानस्याङ्गकर्म्मणां विधानम्। [मन्त्रा-११क०। पुनराधाने निमित्तं विरक्तान्यादि। तद्विधान-

१२क० । अग्निहोत्राङ्गस्य वात्सप्रस्योपस्थानप्रकारः ।

१३।१४।१५क०। अग्निहोत्रकालद्रव्यदेवताविधानमन्त्रादि । तत्र कामनाभेदेनावस्थाभेदयुक्ते वह्नौ होमः कार्यः यथा प्रजाभ्योऽन्नेनान्नादिकं जिहीर्षुणा समिद्धे धूमसमिश्रेऽग्नौ होमः कार्यः । प्रजा उपरुध्य ताभ्योऽन्नं जिहीर्षुणा अतिबहुलज्वालायुक्ते, श्रीकामैः यशस्कामैर्ब्राह्मणादिभिः प्रदीप्ते, मित्रभावेन प्रजाभ्योऽन्नं जिहीर्षुणा राज्ञा ज्वालाप्रसरणे जाते, ब्रह्मवर्चसकामेन देदीप्यमानेष्वङ्गारेषु सत्सु वह्नौ होमः । कामनाभेदे होम्यद्रव्यभेदाः । यथा स्वर्गकामः पशुकामो वा पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात् । एवं ग्रामकामो यवाग्वा, बलकामः व्रीहिश्यामाकनीवारयवगोधूमशालीनां तण्डुलैः, यावनालैः प्रियङ्गुभिश्च । इन्द्रियकामो दध्ना, तेजस्कामो घृतेन । एतदुक्तद्रव्याणां प्रत्यहं संवत्सरहोमे तत्तत्फलसिद्धिः । अग्निहोत्रहोमे सर्वास्विष्टिषु च गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारेण प्रवेशनम् । सर्वदा यजमानः स्वयं होमः कार्यः, कार्यवशात् तन्नियुक्तेन अध्वर्युणा वा । किन्तु दर्शपौर्णमासयोस्तु सदा स्वयं होमः कार्यः । प्रवासे सूतकादौ च विशेषः ।

५अध्याये । १३कण्डिकाः तत्र । १।२क०। चातुर्मास्ययज्ञ वैश्वदेवपर्व्वकालद्रव्यदेवताप्रयोगादि ।

३, ४, ५, क० वरुणप्रघासरूपतदीयपर्व्वकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि । [मन्त्रादि ।

६क० । साकमेधरूपतदीयपर्व्वकालविधानद्रव्यदेवता-

७क० तत्र द्विर्हविष्कक्रीडिनीयेष्टिकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

८,९,क० तत्र पितृयज्ञेष्टिकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

१०क० तत्र त्र्यम्बकहोमकालविधानद्रव्यदेवतामन्त्रादि

११ क० चातुर्मास्यपर्व्वभेदशुनासीरीयकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् । तत्रायं विशेषः । कृते वैश्वदेवपर्व्वणि एव वरुणप्रघाससाकमेधादिपर्व्वत्रयस्य नियतकालत्वात् वरुणप्रघासादि कर्त्तव्यमेव । कृते पौर्णमासे दर्शेष्टिवत् । चातुर्मास्यानां पुनःप्रारम्भः सूतकादावपि कार्य एव । चातुर्मास्यानि त्रिविधानि ऐष्टिकानि, पाशुकानि सौमिकानि चेति तेषां द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।

१२,१३,क० मित्रविन्देष्टिद्रव्यदेवता मन्त्रविधानकथनम् ।

६अ० दशभिः कण्डिकाभिः निरूढपशुबन्धयागकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् ।

७अ० ६क० । तत्र ज्योतिष्टोमकालद्रव्यदेवतामन्त्रादि विधानादि । तत्र सोमयागरूपस्याद्यसंस्थस्य द्रव्यदेवतादि विधानादि । [कथनम् ।

८अ०६क० । तत्र १,२,क० आतिथ्यकर्मद्रव्यदेवतामन्त्रादि

३क० औपवसथ्यकालद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम् ।

४,५,६,७,८,९,क० । आसु—

९अ०१४ कण्डिकात्मके १कण्डिकायाञ्च सौत्यकर्म्मकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादिकथनम् । अध्यायशेषे समाप्तिपर्य्यन्ते प्रातःसवनद्रव्यदेवतामन्त्रविधानोक्तिः ।

१०अ० ९क० । तत्र किञ्चिदूनाध्यायसमाप्तिपर्य्यन्ते मध्यन्दिनसवनतृतीयसवनयोर्द्रव्यदेवतामन्त्रविधानकथनम् । अन्ते ज्योतिष्टोमे सोमोत्तरकर्त्तव्यानाम् 'अत्यग्निष्टोमः उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रः आप्तोर्याम इत्येवं रूपाणां सप्तानां सोमसंहितानां सप्तानां यागानां ज्योतिष्टोमत्वमुक्तं तत्र च ज्योतिष्टोमस्याध्वर्य्यवविधानप्रकारः ।

११अ०१कण्डिका । तत्रज्योतिष्टोमाङ्गब्रह्मत्वविधानादि ।

१२अ० ६क० । तत्र द्वादशाहयागविधानम् । तत्र एकादशाहादियागे च ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशः । तत्राग्निष्टुतो धर्मातिदेशः इत्येकस्य मतम् । द्वादशाहो द्विविधः सत्ररूपः अहीनरूपश्च । तत्रोभयरूपयोर्लिङ्गप्रदर्शनम् । यथा यस्याद्यन्तयोः अतिरात्रयागस्तत्सत्रं, यत्र तु अन्त एव अतिरात्रो यागः सः अहीन इति तयोर्विभक्तोक्तिः । सत्रेषु यजमानसंहितानां षोडशर्त्विजां कर्त्तृत्वात् सर्व्वेषां यजमानत्वम् तेन तत्र दक्षिणाभावः सर्व्वेषां स्वामित्वयोगात् फलवत्त्वाच्च यजमानत्वातिदेशेन सप्तदशानामेव यजमानधर्म्मदीक्षणादि । अन्वारम्भस्तु गृहपतेरेव । क्रतुनिष्पत्त्यर्थं पात्रासादनादौ कर्मणि एकस्यैककर्तृत्वं तेनैव कृते सर्व्वं कृतत्वम् । गृहपत्याहवनीयीय एव अङ्गारप्रासनम् । अध्यायसमाप्तिपर्य्यन्ते तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रदीक्षाकालविधानादि ।

१३अ०४क० । तत्र १क० गवामयनसत्रप्रकारः तत्र द्वादशाहधर्मातिदेशः । २,३,४क० तत्रद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि

१४अ० ३क० । तासु ज्योतिष्टोमसंस्थाभेदवाजपेयकालद्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि ।

१५अ० १०क० । तासु राजसूययाग उक्तः तत्र क्षत्रियजातेरेवाधिकारः वाजपेयेनेष्ट्वा न राजसूयः कार्यः । तत्र द्रव्यदेवतामन्त्रविधानादि

१६अ० ८क० । तत्र १क० पञ्चचितिकस्थलविशेषस्याग्निविधानप्रकारः चयनरूपाङ्गकाग्नेः सोमाङ्गत्वोक्तिः

तत्र च इच्छयाऽधिकारः तत्रायं भेदः महाव्रतसंज्ञक-स्तोत्रसाध्यसोमयागे एव पञ्चचितिकस्थलस्य नियमः अन्यत्र इच्छया विकल्पः। ४क० पर्य्यन्ते उखानिर्माण-प्रकारादि। उखायब्दे तद्विधिरुक्तः [मन्त्रादिकथनम्। ४कण्डिकान्ते ५क० च अग्निचयनप्रकारस्तत्रत्यदेवता-६क० अग्निविशेषपञ्चकचयनप्रकारः

७क० तत्रत्यप्रायश्चित्तहोमविधानम् [तामन्त्रादि। ८क० अग्निचयनस्य पूर्व्वमुक्तस्य प्रकारभेदतत्कालद्रव्यदेव-१७अ०१२क०। तत्र प्रायश्चित्तान्तकर्मोत्तरकर्त्तव्यविधान-भेदद्रव्यदेवतामन्त्रादिकथनम्।

१८अ० ६क० तासु शतरुद्रियहोमः तदङ्गकर्मद्रव्य-देवतामन्त्रादिकथनम्। ६क० शेषे अग्निचितोनियमा उक्ता यथा अग्निचिद्वर्षति न पठेत्। पक्षिमांसा-भोजनम्। प्रथमचयने द्विजातिभार्य्यामेव गच्छेत् न शूद्राम्। द्वितीयचयने सवर्णामेवोपगच्छेत् नान्यवर्णां क्षत्रियां वैश्यां वा। तृतीये न काञ्चन स्त्रियं गच्छेत्। ब्रह्मचार्य्येव भूयात्। यावज्जीवमित्थं व्रतं कुर्य्यात्। संवत्सरं वेति पक्षान्तरम्। चित्याग्नौ सोमेज्यायां स्वय-मातृण्णाविश्वज्योतिरष्टव्यानामन्यतमानामिष्टकानामुपधा-नम्। पुनश्चयनमचयनं वेति पक्षान्तरोक्तिः।

१९अ०। ७क०। तत्र सौत्रामणीयागोविहितः। तत्र ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैवाधिकारः। स च अग्निमता सोम-याजिना सोमयागान्ते कार्य्यः। सोमातिपूतस्य(यस्य मुखा-तिरिक्तनासाकर्णगुह्यादिच्छिद्रेभ्यः पीतः सोमः स्रवति स सोमातिपूतः) सोमवामिनश्च (मुखेन यः पीतसोमं वमति स सोमवामी) तस्याऽत्राधिकारः। स्वराज्यात् रिपुभिः प्रच्यावितस्य राज्ञोऽपि स्वराज्यप्राप्त्यर्थमधिकारः। पशु-प्राप्तियोग्यस्यापि अप्राप्तपशोः पशुकामनया वैश्यस्याऽ-प्यत्राधिकारः। अयं चतूरात्रसाध्यः। तदङ्गसुरासन्धान प्रकारादि। तत् द्रव्यदेवतामन्त्रादि।

२०अ० ८क०। तत्राश्वमेधयागोविहितः तत्र अभि-षिक्तस्य क्षत्रियजातेः राज्ञोऽधिकारः न विप्रवैश्ययोः। स च त्रिरात्रसाध्यः सर्वकामाप्तिफलकः। तत्र काल-द्रव्यदेवतामन्त्रादि। अश्वमेधशब्देऽस्य विवृतिः।

२१अ० ४क०। तत्र १क० पुरुषमेधयज्ञोविहितः सर्व-भूतेभ्योऽतिशोत्कर्षकामस्यात्राधिकारः। स च पञ्चरात्र-साध्यः एकविंशतिदीक्षः ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तत्राधिकारः न वैश्यस्य। तदीयद्रव्यदेवतामन्त्रादि। २क० सर्व्वकामस्य सर्वमेधयागोविहितः स च दशरात्रसाध्यः। २। ४क०। तत्र पुरुषः अश्वः गौः मेषः अजः इति पञ्चपश्वालम्भनं तद्विधानादि प्रोषितस्य मृतस्य वा संवत्सरात्मृतौ पितृ-मेधो यज्ञो विहितः तत्र नक्षत्रादिकालद्रव्यदेवतामन्त्र-विधानादिकथनम्।

२२अ०११क०। तत्र १क०यजुर्वेदोक्ताधानादिपितृमेधान्त-कर्म्माण्युक्ता सामवेदविहिता एकाहसाध्ययागा विहिताः। तत्र परिभाषा। संस्थान्तरानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थएव क्रतुर्भवति। भूर्नामैकाहः १ धेनुमात्रदक्षिणः। ज्योति-र्नामैकाहः २। तौ च विशेषानुक्तौ अग्निष्टोमसंस्थौ। गो-संज्ञकः ३ आयुःसंज्ञकश्च ४ एतावेकाहौ उक्थ्यसंस्थौ अभिजिद्विश्वजितौ५ ६ एतौ अग्निष्टोमकल्पौ। तत्राभि-जिति गोसहस्रं शताश्वं वा समुदितं वा दक्षिणा। विश्वजिति सहस्रं सर्व्वस्वं वा समुदितं वा दक्षिणा। तत्र ज्येष्ठपुत्रस्य विभागयोग्यद्रव्यभिन्नं भूमिदासवर्ज्जं सर्वस्वपदार्थः। यतो भूमेः धारणचङ्क्रमणप्रहारेण उपयोगात् दासस्य शुश्रूषार्थमुपयोगात् तद्वर्ज्जं हिर-ण्यादिकं सर्व्वस्वपदार्थः इत्येकमतम्। स्वमते पुरुषमेधे गर्भदासदानदर्शनात् भूम्येकदेशपरित्यागे धारणसम्भ-वात् तद्व्यतिरिक्तं सर्व्वस्वं देयमिति। अवभृथस्नाने वत्सच्छविं परिदधातीतिश्रुतेः, तद्व्यतिरिक्तविषयं सर्व्व-स्वम्। एवं दीक्षोपयोगिद्रव्यव्यतिरिक्तविषयमपि। सह-स्रादधिकं सर्व्वस्वं दक्षिणा देयेति फलितम्। विश्वजिति द्वादशरात्रादिनियमभेदः। अभिजिति कृते विश्वजितोऽनुष्ठानम् अभिजिद्विश्वजितोर्युगपदनुष्ठानं वा। तयोर्युगपत्करणे देवयजनस्थानविशेषोक्तिः तत्र द्वतषोड-शर्त्विजां बाहुल्यात् अन्यतमेनान्यत्र कर्म सम्पाद्यम्। तत्र वर्हिरादिकानि कर्म्माणि समानानि। अन्तर्वेदिकान्येव विशिष्टानि। युगपत्करणपक्षेऽपि अभिजित एव पूर्वं पर्व्व-सङ्गं कृत्वा विश्वजितः उत्तरमुत्तरं कार्य्यम्। सर्वजिन्नामा ७ एकाहः स च महाव्रतसंज्ञसामस्तवसाध्यः तद्विधा-नादि तत्र संवत्सरं दीक्षा सप्ताहाभिपवः। तत्र तिस्रः षट् वा उपसदः। तथा च संवत्सरं दीक्षां कृत्वा तदूर्द्ध्वं सप्तमाहे अभिषवं कृत्वा सप्ताहे अतीते सुत्या भवति तत्र च तिस्रः षड् वा उपसदः कार्य्याः। तत्र संवत्सरं दीक्षा-अग्निचयनवद्बुधा दीक्षा कार्य्या। स च अग्निष्टोमसंस्थ एव। २क० सर्व्वजिति दक्षिणाभेदतद्विधानादि। अयञ्च उक्थ्यकल्पः। उक्तानामभिजिदादीनां संज्ञान्तरम्।

तत्र अभिजितो ज्योतिःसंज्ञा विश्वजितः विश्वज्योतिःसंज्ञा । सर्व्वजितः सर्व्वज्योतिःसंज्ञा । तद्दक्षिणाभेदविधानादि । उक्थ्यसंस्थश्चतुर्थ्ष्विदाबसम्मितसंज्ञः । साद्यसक्रसंज्ञाः ८,९,१०,११,१२,१३ षट् क्रतवोविहिताः । ते च क्रमेणोत्तरत्र दर्शिताः । तत्राद्ये ८ स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यानामेवाधिकारः । द्वितीये साद्यस्क्रे ९ दीर्घव्याधिगमप्रतिष्ठाद्यकामानामधिकारः । अनुक्रीनाम साद्यस्क्रः तृतीयः १० तत्र कर्मादिना हीनस्य तन्निवृत्तिकामस्याधिकारः । विश्वजिच्छिल्पाख्यः ११ चतुर्थः । तस्मिन् दक्षिणाभेदः तत्र सर्व्वस्वापतिनिधिर्व्वेति दक्षिणोक्ता सर्व्वस्वापतिनिधिद्रव्याण्येवमुक्तानि यथा धेन्वनुड्वासीरधान्यपलादिमानार्हस्वर्णरूप्यादिदासदासीमिथुनसोपकरणसञ्चानसद्रथाद्यारोहणगृहभार्या । तेन सर्व्वस्वदानेनैषामेव ग्रहणम् । वैरनिर्यातनकामस्य श्यनोनाम १२ पञ्चमः साद्यस्क्रः । तत्र दक्षिणाऽनुष्ठानमन्त्रदैवतादि । एकत्रिकनामा षष्ठः १३ साद्यस्क्रः । सर्व्वेषामेषां दीक्षायाः सद्यःक्रियमाणत्वात् साद्यस्क्रसंज्ञा । व्रात्यस्तोमाश्चत्वार एकाहाः १४।१५।१६।१७विहिताः । इह त्रिपुरुषं पतितसावित्रीका व्रात्यास्तद्दोषशान्त्यै एते कार्य्यास्तत्र लौकिकेऽग्नौ होमः । तेषां प्रथमे १४ व्रात्यस्तोमे गानगञ्जनकारिणां व्रात्यानामधिकारः । नृशंसत्वेन निन्दितस्य द्वितीये उक्थ्यसंस्थे १५ अधिकारः । कनिष्ठस्य तृतीये १६ । तथा च कनिष्ठं गृहपतिं कृत्वा स कार्य्यः । ज्येष्ठस्य अल्पप्रजनस्य स्थविरस्य चतुर्थे १७ अधिकारः तादृशं गृहपतिं कृत्वा गार्हपत्ये स कार्य्यः । तद्दक्षिणाविधानादि । कृतव्रात्यस्तोमस्य व्यवहार्य्यता भवति । अन्ते ब्रह्मवर्च्चसवीर्य्यान्नाद्यपतिष्ठाकामस्य आत्मनोऽपवृत्तनिवृत्तिकामस्य च कर्त्तव्यः अग्निष्टोमसंस्थः अग्निष्टुन्नामैकाहः १८ ।

५क० । तत्र द्रव्यदैवतमन्त्रविधानादिकम् । त्रिवृत्स्तोमका अग्निष्टोमसंस्थाः चत्वारः क्रतवोविहिताः । तत्र अनिरुक्तप्रातःसवनः प्रथमः १९ । तस्य ईषुयज्ञ इति संज्ञा । हिरण्यादिकामस्य ग्रामकामस्य चात्राधिकारः । तत्र द्रव्यदैवतमन्त्रविधानादि । बृहस्पतिसवः द्वितीयः २० । राज्ञा सहिता ब्राह्मणाः यं ब्राह्मणं धर्म्मस्थापकत्वेनाद्रीयेरन् तस्यात्राधिकारः । इषुसंज्ञः २१ तृतीयः । स च श्येनवत्कार्य्यः किन्तु न सद्य इति भेदः । स च मरणकामकर्त्तव्यः । ६क० सर्व्वस्वारश्चतुर्थः २२ एकाहः क्रतुः जीवितकामस्य मर्त्तुकामस्य चात्राधिकारः । तत्र विशिष्टदक्षिणा । तस्य द्रव्यदैवतविधानादि । ऋत्विगुपहवनीयास्त्रयः २३,२४,२५ क्रतवोविहिताः । तेषु आद्यः सर्व्वस्तोमः २३ । द्वादशाहिकछन्दोमत्रयमध्ये उक्थ्यसंस्थे उत्तमे अहनी पृथक् कृत्वा द्वितीयतृतीयौ २४,२५, ऋत्विगुपहवनीयौ कार्य्यौ । वाचस्तोमाश्चत्वारः २६,२७,२८,२९ । छन्दोग्ये चैषां विशेषः । अन्ते त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशतित्रिणवत्रयस्त्रिंशाख्याः षट् ३०,३१,३२,३३,३४,३५, पृष्ठ्यस्तोमाः एकाहविशेषाविहिताः ।

७क० । तेषां विधानप्रकारमन्त्रदैवतादिकथनम् । आग्न्याधेयपुनराधेयाग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणायनसंज्ञाः ३६,३७,३८,३९,४०,४१, षट् प्रतिकर्म्मसोमाः क्रतवोविहिताः । तद्विधानादि ।

८क० । सप्तदशस्तोमकाः ४२,४३,४४,४५,४६, पञ्च क्रतवोविहिताः तत्र ग्रामकामस्य उपहव्यनामा ४२ अनिरुक्तः । मिथ्याभिशस्तस्यापि तत्राधिकारः । तद्दक्षिणाविधानादि । स्वर्गकामस्य ऋतपेयः ४३ । तद्विधानप्रकारदेवतामन्त्रकथनम् ।

९क० पशुवैश्यकामयोर्व्वैश्यस्तोमः ४४ । तद्विधानादि । तीव्रसुन्नामकः ४५ उक्थ्यसंस्थः क्रतुः । तीव्रसुति सोमातिरेकेऽपि विशेषविधानम् । तत्र सोमातिपूतस्य स्वराज्यात् प्रच्यावितस्य राज्ञः, दीर्घव्याधिशान्तिग्रामप्रजापशुकामानाञ्चाधिकारः । तद्विधानादि ।

१०क० राज्यकामस्य राजन्यस्य राट्संज्ञकः क्रतुः ४६ तद्विधानादि । सर्व्वाग्निष्टोमसंस्थः । स ऐन्द्रपरियज्ञःवद्भवत्कार्य्यः । विराडाख्यः ४७ क्रतुः अन्नाद्यकामस्य कर्त्तव्यः सऐन्द्रपरियज्ञवत् आद्यन्तयोः आग्नेयपशुकः कार्य्यः । औपशदनामा ४८ एकाहः प्रजातिकामस्य विहितः । तद्विधानादि । पुनस्तोमनामा ४९ एकाह उक्थ्यसंस्थः । तत्र प्रतिग्रहदोषशान्तिकामस्याधिकारः तद्विधानादि । पशुकामस्य चतुष्टोमनामकौ ५०, ५१ उद्भिद्बलभिदौ च एकाहौ ५२,५३ दर्शपौर्णमासवत् संहताविमौ फलसाधकौ । इषुरिष्टिः ५४ तद्विधानादि । उद्भिदा इष्ट्वा ततएव दिनादारभ्याब्दिमासं मासं संवत्सरं वा प्रत्यहं इषुरिष्टिर्विधेया । तद्विधानादि । प्रजाकामस्य अपचितिनामकौ ५५,५६, द्वौ यज्ञौ विहितौ । तत्र राज्ञस्त्रैवर्णिकस्य चाधिकारः । तद्वि-

धानादि । तत्र पूर्व्वस्य पञ्चोतिसंज्ञा ५५ उत्तरस्य ज्योतिःसंज्ञा ५६ । तौ च साग्निचित्यौ सर्व्वजिद्द्वादशदीक्षायुक्तौ च ११क० तयोर्द्दक्षिणा । ऋषभगोसवौ ५७, ५८, द्वौ क्रतू विहितौ तत्र अग्निष्टोमसंस्थे ऋषभे राज्ञोऽधिकारः तद्दक्षिणाभेदश्च । गोसव उक्थ्यसंस्थः गवायुतदक्षिणः तत्र वैश्यस्यान्येषां वा अधिकार इति मतद्वयम् । तद्विधानादि । मरुत्स्तोमनामा ५९ यज्ञः तत्र भ्रातॄणां सखीनां वा गणभूतानामधिकारः । वैश्यस्तोमोक्तदक्षिणा । ऐन्द्राग्नकुलायनाम ६० क्रतुः प्रजाकामपशुकामयोस्तत्राधिकारः । गोकृतदक्षिणा । तत्र च द्वयोर्भ्रात्रोः सख्योर्वाधिकारः न गणानाम् । राजकर्त्तव्यः उक्थ्यसंस्थ इन्द्रस्तोमो ६१ विहितः । पुरोधाकामस्य इन्द्राग्नीस्तोमः ६२ क्रतुः विहितः । सायुज्यकामयोः राजपुरोहितयोरप्यत्राधिकारः । तयोः पृथक् वा सह वाधिकार इति विकल्पः । पशुकामस्य अग्निष्टोमसंस्थौ विघनौ ६३,६४ नाम यज्ञौ विहितौ । अभिचारकामस्य पशुकामस्य वा तयोरधिकारः तत्र पशुकामस्य सम्पन्ना दक्षिणा, अभिचारकामस्य त्रिंशद्वावोदक्षिणेति भेदः । अभिचारकामस्य संदंशवज्रौ ६५,६६ द्वौ यज्ञौ विहितौ, तौ च इन्द्रस्तोमौ कर्त्तव्यौ, तत्र वज्रः षोडशिसंस्थः कर्त्तव्यः तत्र विशेषोक्तिः । संदंशेन राजानमेवाभिचरेत् न जनपदम् । वज्रेण जनपदमेवाभिचरेत् न राजानम् । वैपरीत्येन वेति मतान्तरम् । अभिचारेण राजानुपशमं कृत्वा मारयित्वा वा आत्मशुद्ध्यर्थं ज्योतिष्टोमेन यजेतेति । इति सामवेदविहिता एकाहाः दर्शिताः ।

२३अ० ५क० । तत्र १क० । अहीनसंज्ञकयागानां द्वादश उपसदः, मासमसाप्यत्वञ्च । सुत्योपसद्विशेषोपदेशः दीक्षाभेदश्च विहितः । तथा च सौत्यानि उपसदाश्च दिनानि पारतन्त्र्य दीक्षा । द्विरात्रादिद्वादशाहपर्य्यन्तसाध्याः यागाः अहीना इत्युच्यन्ते । तत्र पाठात् अतिरात्रस्याप्यहीनत्वं तदा इत्येके यमनम् । द्व्यहादिषु द्विरात्रादिशब्दप्रयोग निर्णीतत्वात् इत्युक्तिः । द्वादशाहकर्म्मव्यवस्थावस्य द्व्यहादिषु कर्त्तव्यतोक्तिः । द्विरात्रादिषु मध्यदक्षिणा चतुरात्रादिष्वधिका दक्षिणा । तत्र द्विरात्रादौ प्रत्यहं समभागेन देयतोक्तिः । अन्त्येऽवशिष्टदानम् । १२त्रयोदश अतिरात्राः विहिताः । यथा तत्र षोडशिग्रहरहिताश्चत्वारः प्रथमा अतिरात्राः । तत्र प्रजातिकामस्य नवसप्तदशसंज्ञः १ ज्येष्ठभ्रातृमत्याः स्त्रियाः ज्येष्ठपुत्रस्य कर्त्तव्यः त्रिणवनामातिरात्रः २ । भ्रातृव्यवतः गौर्नामातिरात्रः ३ । स्वर्गकामस्यारोग्यकामस्य वा आयुर्नामातिरात्रः ४ । इति प्रथमाः चत्वारः । ऋद्धिकामस्य ज्योतिष्टोमनामा ५ । पशुकामस्य विश्वजिन्नामा ६ । ब्रह्मवर्चसकामस्य त्रिवृन्नामा ७ । वीर्य्यकामस्य पञ्चदशनामा ८ । अन्नाद्यकामस्य सप्तदशनामा ९ । प्रतिष्ठाकामस्य एकविंशनामा १० इति षट् अतिरात्रा विहिताः । प्राप्तस्यप्राप्तव्यपशोर्भ्रंशे तल्लाभकामस्य आप्तोर्यामोऽतिरात्रः ११ । भ्रातृव्यवतोऽभिजिन्नामातिरात्रः १२ । भूतिकामस्य सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः १३ । इति त्रयोदश अतिरात्राः ।

२क० । द्विसुत्यास्त्रयः अहीनाः । तत्र द्वितीयसुत्यायाः षोडशिग्रहरहितौ द्वौ अतिरात्रौ । आङ्गिरसचैत्ररथकापिवना इति तेषां संज्ञाः । द्वितीयं द्विरात्रमुक्थ्यपूर्व्वमेके इच्छन्ति । प्राकृतिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्यं कुर्व्वन्ति । संस्थान्यत्वमात्रं धर्म्मास्तु तदीया एव । पुण्याहोऽपि यः पुण्यहीन इव स्यात् तस्य आङ्गिरसद्विरात्रेऽधिकारः । १ । प्रजाकामस्य चैत्ररथे २ । स्वर्गकामस्य पशुकामस्य वा कापिवनेऽधिकारः ३ । त्रिसुत्या अहीनाः गर्गादिच्छन्दोमान्तर्वसुपराकाख्याः पञ्च क्रतवः । तत्र वैदे त्रिरात्रे १ त्रिष्टुप्स्तोमयुक्ताः सर्व्वे अतिरात्राः तत्संस्थान्यत्वमात्रम् । तत्र राज्यकामस्याधिकारः । पशुकामस्य अन्तर्वसौ २ । स्वर्गकामस्य पराके ३ इति भेदः । अत्रिचतुर्वीरजामदग्न्यवशिष्ठसंसर्पविश्वामित्राख्याश्चत्वारः चतुरहसाध्याः क्रतवो विहिताः । तत्र जामदग्न्ये चतुरहे पुष्टिकामोऽधिकारी । तत्र विंशतिर्दीक्षाः । सर्व्वेषु उपसदः पुरोडाशवत्यः स्युः । ३क० तेषां विधानादि ।

४क० । पञ्चाहसाध्याः त्रयः अहीनाः । तत्र प्रथमः देवपञ्चाहसंज्ञकः पञ्चशारदीयः द्वितीयः तद्विधानादि व्रतवत्संज्ञकस्तृतीयः पञ्चाहः । तत्र ज्योतिर्गोसंज्ञकं गौरायुः इति तन्नामका पञ्च एकाहाः । सर्व्वजितः अत्र दीक्षा भवति । तद्विधानादि । ५क० । षडहा अहीनास्त्रयः । ऋतषडहः १ पृष्ठ्यावलम्बाख्यः २ त्रिककुद्भः ३ इति तेषां नाम । तेषु स्तोमविधानादि । सप्त सप्ताहा अहीना विहिताः । तत्र चतुर्णां महाव्रतमुत्तमं भवति । चतुर्णां मध्ये तृतीयः पशुकामस्य भवति । छन्दःसप्ताहसंज्ञः पञ्चमः । तत्र पञ्चमे सप्ताहे द्वितीयादेकाहादारभ्य षडेकाहाः तुल्याहानि भवन्ति । तत्र ज्योतिर्गौः आयुः अभिजित् विश्वजित् सर्व्वजित् इत्येते षट् प्रत्येकं समस्ताहताः

कार्य्याः । एवञ्च महाव्रतं सर्वाहेषु भवति । सर्वस्तोमउत्तमः शेषाहे ज्योतिर्गौरायुरभिजित् विश्वजित् सर्व्वजित् महाव्रतं सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः । जनकसप्तरात्रः षष्ठः सप्ताहः । तद्विधानादि । उत्तमे सप्तमे सप्ताहे बृहद्रथन्तरसामयुक्तपृष्ठ्यः ते च पृष्ठ्यस्तोमाख्याः इत्येवं सप्त सप्ताहा अहीना उक्ताः । तत्र विधानादि । अष्टसुत्ये अहीने पार्षिकात् षड्हादशसितात् महाव्रतम् भवति । नवरात्रे त्रिककुब्‌का ज्योतिः गौः आयुः इत्येतत्रा मक्ताः । नवरात्रे षडहादूर्द्ध्वं ज्योतिः गौः आयुरित्येते एकाहा भवन्ति । तस्यैव प्रकारान्तरम् । तद्‌विधानादि । दशरात्राश्चत्वारः । त्रिककुप् प्रथमः प्रतिष्ठाकामस्य । तद्‌विधानादि । कौसुरुविन्दो नाम द्वितीयः अभिचर्य्यमाणस्य । पूर्द्दशरात्रनामा तृतीयो दशरात्रः । तद्विधानादि । पशुकामस्य छन्दोमनामा चतुर्थो दशरात्रः । पौण्डरीकनामा एकादशरात्रः तद्‌विधानादि । २४अ० ७कण्डिकाः । तत्र १क० । द्वादशरात्रादीनि एकैकाहवृद्ध्या चत्वारिंशद्रात्रान्तानि सत्राणि उक्तानि । तत्र च येन क्रमेण यान्यहानि उपदिष्टानि तानि तथैवावगम्यानि । तत्र आवापिकानामन्यः क्रमः औपदेशिकानान्तु उपदेशक्रमएव याह्यः । तत्रोपदिष्टाहव्यतिरिक्तानामह्नामावापक्रमोक्तिः । यथा अपूर्य्यमाणे सत्रे दशरात्रावापो भवति स च भवन् पर एव भवति न पूर्व्वः । षट् पार्ष्ठिकानि अहानि, चत्वारि छन्दोमानि अहानीति दशरात्रः । पृष्ठ्यः षडहः त्रयश्छन्दोमा अविवाक्योदशम इत्ययं वा दशरात्रो भवति । अयञ्च सर्व्वेषामह्नामन्ते परोभवति । प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तरमेकाहार्थं भवति । एकाहं विना सत्रसंख्यापूरणे दशरात्रात् परं महाव्रतं भवतीत्यर्थः । महाव्रतादन्यत् आवापानन्तरं दशरात्रात् पूर्व्वं भवति । यत्र षड्‌भिरहोभिर्विना न पूर्यते सत्रसंख्या तत्राभिप्लवः षडहार्थं पूरणोभवति । अभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि । पञ्चाहार्थं (पञ्चाहेन विना (संख्याऽपूरणे) । त्र्यहार्थं (त्र्यहेन विना सत्रसंख्याऽपूरणे) ज्योतिर्गौरायुः । ज्योतिरादीनां त्रिकद्रुका इति संज्ञा । चतुरहार्थं (चतुरहं विना सत्रसंख्याऽपूरणे) । ज्योतिरादित्रिकम् महाव्रतञ्च । एतच्चतुष्कं पूरणं भवति । द्व्यहार्थं (द्व्यह विना सत्रसंख्याऽपूरणे) गौरायुश्च पूरणं भवति । सत्रस्याद्यन्तयोरतिरात्रः कार्य्यः प्रायणीयोदयनीययोरन्तराले आवापस्थानम् । यस्यावापः क्रियते तस्य तयोरतिरात्रयोर्मध्ये करणं विहितम् । आवापानां समवायेन यत्र सत्रं पूर्य्यते तत्र यद्‌यदल्पं तत्तत्पूर्व्वं भवति । यथा एकोऽभिप्लवः षडहः अपरस्तस्यैव पञ्चाहः चतुरहस्त्र्यहोद्व्यहो वा तत्र पञ्चाहादेः पूर्व्वमावापः । इति सत्रावापोपयोगिनी परिभाषा । हे त्रयोदशरात्रसत्रे । तत्र पृष्ठ्यादशसितात् सर्व्वस्तोमसंज्ञोऽतिरात्रो भवति । अयं भावः-सर्व्वेषु सत्रेषु द्वादशाहधर्माविहिता अतस्त्रयोदशरात्रे सत्रे सकलोऽपि द्वादशाहो भवति, एकमहरवशिष्यते । तत्र पृष्ठ्यात् परः सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः कार्य्यः । तथाच १ प्रथमदिने प्रायणीयातिरात्रः, ततो द्वितीयादिषु षट्सु दिनेषु सप्ताहान्तेषु पृष्ठ्यः षड्‌हः, अष्टमे सर्वस्तोमोऽतिरात्रः, नवमादिषु चतुर्षु छन्दोमाश्चत्वारः, त्रयोदशे उदयनीयातिरात्र इत्येवं क्रमः, एवमन्यत्रापि । द्वितीये त्रयोदशरात्रे तु दशरात्रादुत्तरं महाव्रतमिति भेदः । सम्भार्य्यतृतीयत्रयोदशरात्रस्य गवामयनवत् सम्भरणप्रकारः । चतुर्द्दशरात्राणि त्रीणि सत्राणि । तेषां विधानादि । तत्रान्तिमे विवाक्योदकतल्पसंशयितानामधिकारः । पञ्चदशरात्राणि चत्वारि । तद्विधानादि सप्तदशरात्रे अष्टादशरात्रे एकोनविंशरात्रे विंशतिरात्रे च एवमेवावपनपूर्त्तिः । २क० षोड़शरात्रादिषु चतुर्षु आवापप्रकारः । तत्र षोडशरात्रे प्रायणीयात् त्रिकद्रुकाः दशरात्रोत्तरं व्रतञ्च । सप्तदशरात्रे प्रायणीयात् पञ्चाहः । अष्टादशरात्रे प्रायणीयात् षडहः, एकोनविंशरात्रे प्रायणीयात् षडहोदशरात्रोत्तरं व्रतञ्च । इत्येवमावापोक्त्या विधानप्रकारः । एकविंशतिरात्रौ अपोहृष्यकौ द्वौ अतिरात्रौ । तत्रावापप्रकारः । तद्विधानादि । अन्नाद्यकामस्य द्वाविंशतिरात्रो विहितः । तद्विधानादि । प्रतिष्ठाकामस्य त्रयोविंशतिरात्रोविहितः । प्रजाकामस्य पशुकामस्य च चतुर्विंशतिरात्रोविहितः । तच्च द्विविधं तत्र प्रथमस्य विधानादि । द्वितीयस्य संसदसंज्ञा । तत्र विधानादि । अन्नाद्यकामस्य पञ्चविंशतिरात्रं, प्रतिष्ठाकामस्य षड्‌विंशतिरात्रम्, ऋद्धिकामस्य सप्तविंशतिरात्रम्, प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टाविंशतिरात्रम्, द्वात्रिंशद्रात्रञ्च विहितम् । तेषां क्रमशो विधानानि । एकोनत्रिंशद्रात्रस्य त्रिंशद्रात्रस्य एकत्रिंशद्रात्रस्य द्वात्रिंशद्रात्रस्य च विधानादि । त्रयस्त्रिंशद्रात्रस्य त्रयो भेदास्तेषां विधानादि । चतुस्त्रिंशद्रात्रमारभ्य आ चत्वारिंशद्रात्रात् सप्तानि सत्राणि आवापक्रमेण पूर्य्याणि । तत्र च विशेषः

ब्रह्मवर्चसकामस्य चतुर्विंशरात्रम् प्रतिष्ठाकामस्य षट्त्रिंशद्रात्रम् समृद्धिकामस्य सप्तत्रिंशद्रात्रं प्रजाकामस्य पशुकामस्य वा अष्टात्रिंशद्रात्रं चत्वारिंशद्रात्रञ्च सत्रं विहितम् । एकाधपञ्चाशद्रात्राणि सप्त सत्राणि विहितानि । तत्र प्रथमस्य विश्वजित्संज्ञा । तद्विधानादि । द्वितीयस्य यमातिरात्रसंज्ञा तद्विधानादि । अञ्जनाभ्यञ्जनीयम् इतीयं, विहत्सु मध्ये आत्मानं विख्यापयितुकामस्यात्राधिकारः । तद्विधानादि । संवत्सरमितं नाम चतुर्थं तद्विधानादि ।

३क० । प्रजातिकामस्य विहितस्य एकषष्टिरात्रस्य एतत् समानतया विधानादिप्रसङ्गाद्गमम् । सवितुः ककुभः पञ्चमः तद्विधानादि । तत्र प्रजातिकामस्याधिकारः । षष्ठसप्तमयोः सामान्यतोविधानादि । शतरात्रस्य विधानादि । तत्र विधाने विकल्पः ।

४क० । तत्र सवनशस्त्र्यादिहोमविधानादि । संवत्सरप्रभृतिषत्रे गवामयनधर्मातिदेशः । आदित्यानामयनसंज्ञकसत्रस्य विधानादि । आदित्यानामयनवत् आङ्गिरसामयनं कार्य्यं तत्र विशेषः । दृतिवातवतोरयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि । कुण्डपायिनामयनसंज्ञसत्रस्य कालविधानादि । तत्र सुत्यास्थानेषु सोमोपनहनादिविशेषः । सर्पसत्रसंज्ञस्य सत्रस्य भेदविधानादि तत्र गवामयनधर्मातिदेशः ।

५क० । तापश्चितनामसत्रस्य विधानादि । महातापश्चितनामसत्रस्य विधानादि । क्षुल्लकतापश्चितनामसत्रस्य, सहस्रसाव्याग्निसत्रस्य च विधानादि । त्रिसंवत्सरसत्रस्य विधानादि । सहस्रसंज्ञसत्रस्य विधानादि । प्रजापतिसत्रसंज्ञस्य द्वादशसंवत्सरसाध्यस्य विधानादि । षट्त्रिंशद्वत्सरसाध्यस्य शाक्त्यानामयनासंज्ञसत्रस्य विधानादि । शतसंवत्सरसाध्यस्य साध्यानामयनसंज्ञसत्रस्य विधानादि । सहस्रसंवत्सरसाध्यस्य विश्वसृजामयननामसत्रस्य विधानादि । तस्य च गौण्या वृत्त्या सहस्रदिनसाध्यता॰ तेन सहस्रतुल्यमेतत् सत्रमित्यवधेयम् । सारस्वतसत्राणां विधानादि । सात्सत्रनाम सत्रम् । ऋषभेनाधिकं गर्भिणीनां वत्सतरीणां प्रथमगर्भाणां शतं सहस्रपूरणायारण्ये उत्सृजेत् तासां सहस्रपूरणे इदं सत्रं समाप्यते क्षीयमाणानां दोहनाभावे क्षिप्रं वर्द्धमानानां तासां सहस्रपूरणं सम्पद्यते इत्युक्तिः । सारस्वतस्य दीक्षाकालदेशादि यथा चैत्रशुक्लसप्तम्याम् सरस्वतीविनशने स्थाने दीक्षा । सरस्वती नाम प्रत्यक्स्रोता नदी प्रवहति । तस्याः प्राक्पश्चाद्भागौ सर्वलोकप्रत्यक्षौ मध्यमस्तु भागः भूम्यन्तर्निमग्नः प्रवहति नाशो लोकविदृश्यते तत्स्थानं विनशनमुच्यते तच्च प्रभासस्थानमिति माधवाचार्य्यः । तत्र दीक्षाविधानादिप्रकारः ।

६क० । तदीयाङ्गविधानादि । सरस्वतीदृषद्वत्योः सङ्गमे तद्विधानादि । प्लक्षप्रस्रवणे (सरस्वत्या उत्पत्तिस्थाने) अग्नये कामायेष्टिर्विहिता तत्र कारपचदेशभेदे यमुनायामवभृथस्नानम् । उदवसनीया इष्टिरन्ते कार्य्या । एतच्चसमीयरहितानि सारस्वतानि त्रीणि सत्राणीत्युक्तिः । पूर्व्वोक्तसहस्रपूरणे गृहपतिमरणे सर्व्वासां गवां हानौ वा एतत् सत्रं समाप्यते इत्युक्तिः । तत्र पञ्चमावैरतिरात्रैरिष्ट्वा सत्रं समाप्यमित्युक्तिः । तत्र सहस्रपूरणे तदेव दत्त्वा सत्रसमाप्तिः । गृहपतिमरणे आयुःसंज्ञातिरात्रं कृत्वा, सर्वहानौ तु विश्वजितृसत्रं कृत्वा समापयेत् इति भेदः । उभयथाऽपि ज्योतिष्टोमं कृत्वा वेति पक्षान्तरम् । इति प्रथमसारस्वतम् । द्वितीयं दृतिवातवतोरयनवत् कार्यं तद्विधानादि । तत्र तिथिनक्षत्रयोरप्यविशेष विधानम् । शुक्लकृष्णयोर्विशेषविधानादि । तृतीये सारस्वते विश्वजिदभिजितोर्विधानादि । ऋत्विजाऽऽचार्य्यो वा तत्र दार्षद्वतं नाम सत्रं कार्य्यम् । तत्र अरण्ये उत्सृष्टागावः संवत्सरं, द्वितीयसंवत्सरं विनशोदके स्थाने रक्षणीयाः । सरस्वतीतीरे नैतन्धानाम पुराणा ग्रामाः सन्ति, तत्राग्न्याधानमारम्भणीयं, कुरुक्षेत्रे परीणत्स्थले अन्वारम्भणीयम् । ततस्तृतीयवत्सरे परीणन्नामस्थले दर्शपौर्णमासान्ते कुर्य्यात् । अवशिष्टविधानादि । दृषद्वतीतीरेणागत्य यमुनायामवभृथस्नानम् तत्र स्थाने मन्त्रपाठे विशेषः ।

७क० । चैत्रस्य वैशाखस्य वा शुक्लपञ्चम्यां तुरायणनाम सारस्वतं सत्रं कार्य्यम् । तस्य दीक्षाविधानादि । तच्च करणसाध्यं तत्र वर्षपर्य्यन्तकर्त्तव्योपदेशः । दार्षद्वतवन्नियतोर्भेऽवभृथस्नानम् । भरतद्वादशाहादिः द्वादशाहभेदः तद्विधानादि । उत्सर्गिणां गवामयनविकल्पाभिधानम् ।

२५ अ० १४क० । तत्र अङ्गवैगुण्यदोषोपशमार्थं प्रायश्चित्तविधानम् । तत्र प्रायश्चित्तशब्दार्थस्तु प्रपूर्व्वकायतेर्भावे घञ् प्रायोविनाशः स च विध्यतिक्रमदोषः तस्य चित्तं सन्धानं चितधातोर्भावे क्तः चित्तं धातूनामनेकार्थत्वात् सन्धानमित्युच्यते । प्रायस्य विध्यतिक्रमदोषस्य चित्तं सन्धानम् "प्रायस्य चित्तिचित्तयोः" इति "पारस्करप्रभृतीनीति" पा० वा० सुट् । तच्च विनाशकालएव कार्य्यमिति पूर्व्वपक्षे "आगन्तुकानामन्ते निवेशः" इति न्यायेन सर्व्वकार्य्यान्ते कार्य्यमिति सिद्धान्तो

गौणः । निमित्तकाले एव कर्त्तव्यतेतिमुख्यसिद्धान्तः तत्कालाकरणेऽन्ते करणमिति तस्य गौणकालताव्यवस्थापनम् । अनादेशे सर्व्वत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिहोमः । आदेशविशेषे तु यथादिष्टं करणीयम् । यथा "प्रणीताः स्वाहा अभिमर्षयेदिति" यजु० ५, २८, प्रणीताभिमर्षणमेव प्रायश्चित्तम् । महाव्याहृतिहोमेऽयं विशेषः । हौत्रिके (ऋग्वेदोदिते) कर्म्मणि उपघाते गार्हपत्येऽग्नौ भूःस्वाहेति प्रा० होमः अयमग्निदैवतः । स च अनादिष्टकर्तृकत्वात् ब्रह्मणा कार्य्यः । ब्रह्मवरणात् प्राक् निमित्ते जाते ब्रह्मवरणात् प्राक् व्याहृतिहोमाय ब्रह्मान्तरं वृत्वा तेन कारयितव्यम् । अब्रह्मवरणकेऽग्निहोत्रादौ तु स्वयं कार्य्यः । सोमे तु कालाहुतिभिरस्य समुच्चयः । यजुर्व्वेदोक्तकर्म्मोपघाते दक्षिणाग्नौ भुवःस्वाहेति प्रा० होमः कार्य्यः स च प्राग्वत् ब्रह्मणैव कार्य्यः । सोमे तु तत्रापि आग्नीध्रीये भुवः स्वाहेति होम इति भेदः । तस्य वायुर्दैवता । सामवेदविहितकर्मोपघाते आहवनीयेऽग्नौ स्वःस्वाहेति प्रा० होमः स च सूर्य्यदैवतः । चतुर्होतानि सर्व्वत्र । सर्ववेदोक्तकर्म्मोपघाते व्यस्तैस्त्रिभिः समस्तेन भूर्भुवः स्वःस्वाहेत्येकेनेति चतुर्वारहोमः कार्य्यः । अयाश्चाग्न इत्याद्याभिः पञ्चभिः प्रत्यृचमाहवनीये पञ्चाहुतिरूपः सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकोहोमः । अविज्ञाते आर्त्त्यादौ कर्म्मणि व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमाश्चत्वारः कार्य्याः । तथा हि यत्र ऋग्वेदोक्तत्यादिना विशेषप्रहोमोऽस्ति अथ च स्मृतिरुपलभ्यते । यथा यज्ञोपवीतिना वद्धशिखेन दक्षिणपाणिना पवित्रपाणिना कर्म कर्त्तव्यमित्यादि स्मृतिविहितं यज्ञोपवीतधारणादि । तस्य कथञ्चिदुपघाते व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमचतुष्टयं प्रायश्चित्तं कार्य्यम् । तदन्ते च याज्ञिकैः प्रागुक्तं सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकं पञ्चाहुतिरूपं सर्व्वत्र ज्ञातेऽविज्ञाते निमित्ते वा करणीयम् । अत्रायं सम्प्रदायभेदः । भूरिति गार्हपत्ये, भुव इति दक्षिणाग्नौ, स्वरिति आहवनीये भूर्भुवः स्वरिति, सर्व्वप्रायश्चित्तसंज्ञकपञ्चाहुतिहोमश्च आहवनीये इति याज्ञिकवासुदेव भट्टाः । भूरित्याद्याहुतिनवकमाहवनीय एवेति सम्प्रदायकारिकाकारौ । महापितृयज्ञे, दक्षिणाग्नौ अवधेऽप्स्वेव, गतश्रिये परिश्रित्तु । त्र्यम्बकास्तु च चतुष्पथाग्नौ" इति कर्काः । अथ कर्मविशेषेषु प्रायश्चित्तभेदाः ७क० ८सू० पर्य्यन्तेषु उक्ताः । ७क० ८सूत्रादौ कर्मसमाप्तितः पूर्व्वं यजमाने मृते तदैव कर्मसमाप्तिर्भवत्येकः पक्षः ऋत्विगादिभिः शेषं समाप्यमित्यपरः पक्षः । तत् कर्मसमाप्तावपि उत्तरक्रियाविशेषोविहितः ।
८क० उपाकृतपशुपलायनादौ प्रायश्चित्तभेदः । ततोऽन्येष्टिपद्धतिः । ९क० । अस्थिचयनप्रकारादि ।
१०क० । सत्रविशेषकरणार्थं कृते उद्यमे दैवात्तदकरणे विश्वजिन्नामकेनातिरात्रेण यजेत् । सत्राद्यर्थं कृतदीक्षाणां यदि दैवान्मानुषाद्वा निमित्तात् स्वामिकृते दीक्षामात्रे कृते वा सत्रं स्वामिनः सत्रं न समापयामीति बुद्धिर्जायते तदा सोमेनोपलक्षितं साधारणं धान्यघृतादिकं पुत्रादिभ्यः पृथगात्मीयं कृत्वा सर्व्वस्वदक्षिणेन विश्वजितातिरात्रेण यजेत् । स च सोमे क्रीतएव भवति नाकृते इति ताण्ड्ये स्थितम् । क्रीतेऽक्रीते वा सोमे विश्वजिद्भवतीति स्वमतम् । अध्वर्य्युप्रभृतीनां दैवात् स्वस्वकार्य्याकरणे अदक्षिणं कर्म समाप्य पुनरन्यवरणपूर्व्वकं यागारम्भः । तत्र दिनभेदे विशेषः । दीक्षितस्य पत्नी चेत् रजस्वला तदा दीक्षारूपाणि मङ्कादीनि निधाय सिकतासु आ रक्तस्रवणात् आसीत । तृतीयासु वर्त्तमानासु सिकतासूपविशेत् । प्रातःसायञ्च वेदिसमीपे सिकतास्वेव तिष्ठेत् । चतुर्थेऽहनि गोमूत्रमिश्रोदकेन सार्द्धं स्नानं विधाय वासो धृत्वा सान्निपातिकं कुर्यात् नारादुपकारकम् । आरादुपकारकं च दीक्षणीयभूम्युल्लेखनादि । प्रसूतायास्तु दशरात्रादूर्द्धं स्नानादि । गर्भिणीं न दीक्षयेदिति तद्दीक्षानिषेधः इति मतान्तरम् । "अयज्ञियाः गर्भाः" इति श्रुतेः अनुबन्ध्याप्रकरणीयत्वात् निषेधस्य तद्विषयत्वेन गर्भवत्या अपि दीक्षाधिकारः इति स्वमतमुक्तम् । दीक्षितस्य दुःस्वप्नादिदर्शनादिप्रायश्चित्तविशेषः । चमसस्य पीतापीतत्वविषये प्रायश्चित्तम् । सोमस्योपरि मेघवर्षणे भक्षाभक्षनिर्णयपूर्व्वकं तत्र प्रायश्चित्तम् । चमसदोषे द्रोणकलशदोषे च प्रायश्चित्तम् । अग्निभेदेन होमभेदः प्रायश्चित्तम् ।
सोमापहरणे अव्यक्तरागपुष्पाणि तृणानि सोमकार्य्ये निधाय अभिषवं कुर्य्यात् । बहुकालीनखादिरवृक्षस्य वल्लीरूपा अङ्कुरा जायमाना श्येनहृतमित्युच्यते तत्, श्यामकान्, सोमसदृशान् लताविशेषान् पूतीकान्, अरुणदूर्व्वा अव्यक्तरागा दूर्व्वा हरितकुशान् अशुष्कान् दर्भान् वा पूर्व्वपूर्व्वाभावे उत्तरोत्तरान् प्रतिनिधायाभिषुणुयात् । तत्र गोदानं प्रायश्चित्तं कृत्वा उक्तद्रव्येण यागसमापनम् । तत्र च अवभयान्ते पुनः यज्ञः करणीयः, सोमकलशभेदे ब्रह्मसाम

पाठ. प्रायश्चित्तम् इति विकल्पः। अभिषवणचर्म्मणि प्रस्तृ- स्यादिमात्रसोमरसलाभे जलादिना तस्य वर्द्धनेन कलसमापूर्य्य द्रोणकलसपूरणं सम्पाद्यम्। सोमेऽनुलभ्यमाने यत्किञ्चिद्धिगतमानीय पुनः यज्ञः। तत्र गोदानं प्रायश्चित्तम्। १२क०। सोमातिरेके आद्यादिसवनभेदे प्रायश्चित्तभेदः। दीक्षितस्य रोगे द्रोणकलसे उष्णानां शुण्ठीपिप्पल्यादीनां मध्ये येने च्छेत् तेन भिषक् विचिकित्सेत् नान्येन। तस्य विधानादि। ज्वरितस्यापि रोगशान्तिं यावत् प्राग्विहितदेश एव वासोनान्यत्र। प्रातःसवने च तस्य मन्त्रविशेषेणाभिषेकप्रकारः। एवं दीक्षितं सर्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु स्पृशेयुः। तत्र यजमानस्य मन्त्रभेदेन स्पर्शः। तत्र मरणे तस्य दाहविशेषं कृत्वा दीक्षितस्यास्थीनि कृष्णाजिने बद्धा मृतस्यैव पत्न्यपि स्वकर्म पतिकर्म च कुर्य्यात्। पत्नीमरणेऽप्येवम् इति पक्षान्तरम्। तस्य भ्रात्रादिकं नेदिष्ठं दीक्षयित्वा सत्रस्य समापनम् इति मतान्तरम्। स्वमते मरणे एव कर्मसमाप्तिः। उभयपक्षेऽपि। तत्र प्रायश्चित्तविधानादि।

१४क०। उखाभरणादिने यजमानमरणे विशेषविधानप्रायश्चित्तानि। सत्रदीक्षामध्ये मरणेऽपि उक्तसोमादिकर्मान्तकरणाय दीक्षितस्य तत्कर्मफलं भवति दीक्षितस्य भ्रात्रादेरेव प्रकृतक्रतुफलप्राप्तिरिति मतान्तरम्। साग्निना नेदिष्ठेना पुत्रादिना स्वकीयेष्वग्निषु स्वकीयेन द्रव्येणानुष्ठितस्य साग्निचित्यादिकक्रतोः नेदिष्ठस्यैव फलं प्रकृतक्रतुफलं तु मृतयजमानस्येति स्वमतम्। तत्र उपदीक्षां स्वेष्वग्निषु नखनिकृन्तनावधि द्वादशान्तं साग्निपातिकं कुर्य्यात्। यद्यनाहिताग्निर्नेदिष्ठो तदा सनिषाद्येष्वग्निषु करणं तत्र च वैश्वानरनिर्वापः प्रायश्चित्तम्। एकराजकयोरपर्व्वतान्तरेऽनद्यन्तरे समानदेशे यजमानयोः यज्ञकरणे सोमसंसर्गो भवति।' तथाच द्वौ यजमानौ चेत् मिथो वैरिणौ समकाले एकस्मिन् देशे, गिरिनद्यादिव्यवधानं विना यागार्थं सोममेककालं सुनुतः तदा समेत्य सवनात् संसव इत्युच्यते। तत्र सर्व्वकर्म सत्वरं कार्य्यम्। परयज्ञापेक्षया स्वयज्ञे संस्थाधिक्यमिच्छन् सत्वरं सर्वं कार्यं कुर्य्यात्। तद्विधानादि। भिन्नदेशकालादौ पर्व्वताद्यन्तरे प्रीतौ च न संसव इति भेदः। संसवविषय एव होत्रादिभिस्वस्वगमरणकाभैः कर्त्तव्यकर्मविशेषविधानम्। यथा होत्रा होतुः अध्वर्युणाऽध्वर्योः यजमानेन यजमानस्येत्यादिक्रमेण मरणमिच्छता तत्कर्म कार्य्यम्। अयञ्च यज्ञः एकादिनरथगम्यदेशे परस्परद्वेषे भवति अन्यतरस्य द्वेषाभावे उक्तदेशतो- दूरत्वेन न सम्भवति। उक्तानामेकतरेण तथानुष्ठिते एकतरस्य मरणे। स्वस्वयज्ञान्तर्गता अध्वर्य्वादयः तदीयकर्म्मशेषं स्मरणपूर्व्वकं कुर्युः न वरणान्तरमपेक्ष्यते। सोमादिदाहे प्रतिनिधिना कर्म समापयेयुः। पञ्चगोदानं दत्त्वा यज्ञसमापनम्। द्वादश्या रात्रेः प्राक् तथाभूते दोषे पुनर्यज्ञारम्भः उत्तरन्तु पञ्चगोदानमात्रदक्षिणा प्रायश्चित्तमिति मतान्तरम्। ब्रह्मण एव विहितकर्माधिकारात् अनादेशे सर्व्वत्र प्रायश्चित्तहोमे तस्यैवाधिकारः। अब्रह्मके तु अग्निहोत्रादौ यजमानाधिकारः इत्युक्तं प्राक्।

२६ अ० ६क० कण्डिकाः प्रवर्ग्योपयोगिमहावीरसम्भारणकर्मप्रतिपादिकाः। यथा मृत्पिण्डसञ्चयं वल्मीकलोष्टं शूकरोत्खातां मृत्तिकां पूतिकालताविशेषं गवेधुकाः (जलसंचिह्नितमहारण्यजानि शुक्लानि फलानि) इत्येतान् सम्भारान् प्राक्संस्थान् उदक्संस्थान् वा कृत्वा कृष्णाजिनम् वक्ष्यमाणलक्षणम्, अभ्रिम् (कुद्दालम्) उत्तरतोनिदध्यात्। तेषामादाननिधानादिमन्त्राः। मृत्खनन अतिचिक्कणा भाण्डादिनिर्माणयोग्या कुम्भकारस्य स्थलेव गृह्यते। तथाभूतमृदः कृष्णाजिने उत्तरतोनिधानम्। दक्षिणतश्च कृष्णाजिने वल्मीकलोष्टस्य। कृष्णाजिनं परिगृह्य पञ्चारत्निप्रमाणं समचतुरस्रं भूभागं प्राग्द्वारं कृत्वा तत्र भूसंस्कारान् कृत्वा सिकतोपकिरणे परिहृते उक्तस्थाने कृष्णाजिनस्थान् सम्भारान् निदध्यात्। उक्तेखने जलैरभ्युक्षणे सम्भारैः संसर्गे च मन्त्राः। ततोऽध्वर्युः गवेधुका अजापयश्च पृथक् निधाय वल्मीकलोष्टादिभिः सह मृत्पिण्डं मिश्रयेत्। ततो महावीरं कार्य्यम्। तत्स्वरूपं प्रादेशमात्रमूर्द्धमासेचनवन्तं (गर्त्तवन्तम्) मध्यदेशे सङ्कुचितमेखलम् (उलूखलवत् मुष्टिग्रहणयोग्यम्)। मेखलाया ऊर्द्धं त्र्यङ्गुलम् (प्रादेशमात्रस्योपरिभागे त्र्यङ्गुलम्) परिशेष्य ततोऽधस्तात् मेखला कार्य्या। "मखस्य शिर" इति मन्त्रेण निष्पन्नमहावीरस्पर्शनम्। अनेनैव मन्त्रेण तदाद्यामर्पात्येके। एवमितरौ महावीरौ कुर्य्यात्। अभिमर्शनानन्तरं सर्वेषां भूमौ निधानम्। स्रुङ्मुखाकृतौ पिन्वने (दोहनपात्रे) रौहिणकपाले वक्ष्यमाणपुरोडाशकपाले वर्त्तले सर्व्वसमीपे भूमौ निधाय। उपयामाम् (तद्वविशिष्टां मृदम्) प्रायश्चित्तार्थं निदध्यात्। "मखाय त्वेति मन्त्रेण"

गवेधुकाभिः श्लक्ष्णीकुर्य्यात् । दक्षिणाग्निनादीप्तेन अश्व पुरीषेण "अश्वस्य त्वेति" तस्याः मृदोधूपनम् । उखावत्-प्रदाहनादि । चतुरस्रमवटं खात्वा तत्र श्रपणम् (पाकसाधनमिन्धनादि) आस्तीर्य्य तत्र त्रीन् महावीरान् न्युब्जीकृतान् निधाय पिन्वने (दोहनपात्रे) रौहिणकपाले च न्युब्जे निधाय पुनः श्रपणावच्छाद्य दक्षिणाग्निना दीपयेत् । "ऋजवे त्वेति" मन्त्रेण पक्वां मृदमुद्धरेत् द्विरेव प्रदाहनोद्धारौ कार्य्यौ । ततस्तानि अजापयसावसिञ्चेत् । तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभिमर्शनश्लक्ष्णधूपनप्रदहनोद्धरणावसेचनादि कुर्यात् ।

२क० महावीरमुक्त्वा प्रवर्ग्यचरणप्रकारः । यथा प्रत्यहं सायंप्रातः प्रागुपसदः प्रवर्ग्यचरणं कार्यम् । अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यचरणम् । पत्नीसन्निधावपि तया तस्य दर्शनं न कार्यम् । वैदिकशब्दानुक्तिस्तत्र कार्या । प्रकृत्यन्तराभावात् यावदुक्तं तावदेवात्र भवति नाधिकम् । अत्र धर्म्मसम्भिन्नपात्रमौदुम्बरम् मानस्तूलं मौञ्जं विद्यात् । तत्र विशेषः यजमानस्कन्धप्रमाणपादाया औदुम्बर्या आसन्द्या वाल्वजं वल्वजत्रयं बन्धनरज्जुर्भवति ।

गार्हपत्य पूर्व्वेण प्रागग्रकुशानास्तीर्य्य तेषु पात्रासादनं द्वन्द्वशः कार्यम्] पात्राणि तु उपसंयमनी महावीरं, परीशासौ, पिन्वने, रौहिणकपाले, रौहिणहवन्यौ । अनुत्कीर्णे स्रुचौ, स्थूणामयूखम्, धृष्टी, शतमाने, विंशतिं मुञ्जप्रलवान्, प्रादेशमात्रान् विकङ्कतशकलान्, स्रुवं मञ्जवेदम्, धवित्राणि, परिधीन्, रज्जुसन्दानमासन्दीम् कृष्णाजिनमभ्रिम्, खरार्थाः सिकता अर्थवञ्च, पाठक्रमेणैवासादयेत् । तत्र बाहुप्रमाणा औदुम्बरी उपसंयमनी । महामखा प्रहरणीया स्रुक् । परीशासौ सन्दंशाकारौ, स्थूणा गोर्बन्धनार्थः स्तम्भभेदः । मयूखः अजाबन्धनार्थः शङ्कुरूपः कीलकः । धृष्टी उपवेषौ औदुम्बरौ । एकं रजतरत्तिकाशतमानं, द्वितीयं स्वर्णरत्तिकाशतमानम् इति द्वे शतमाने । औदुम्बरण्वारत्निमात्रः स्रुवः । वेदो मुञ्जमयः । धूमोत्त्र्यैर्भिरिति धवित्राणि कृष्णाजिनखण्डनिर्म्मितानि दण्डवन्ति त्रीणि व्यजनानि । सन्दानं दोहनकाले गोपादबन्धनार्था अजबन्धनार्था च रज्जुः । अथैवत् प्रयोजनोपयोगि अन्यदपि द्वन्द्वश आसादयेत् । प्रयोजनवद्द्रव्यञ्च स्फ्यः पवित्रे. अग्निहोत्रहवनी आज्यस्थाली प्रभूतमाज्यं, शूर्पं, पात्रीपिष्टम्, उपयमनीपात्रम्, उपयवा, इतरौ महावीरौ, च । होतृपदनं मौञ्जं कार्य्यम् औदुम्बरी सामिदित्यादि द्वन्द्वश आसादयेत् । प्रोक्षणीः संस्कृत्य उत्थाय ब्रह्मणोऽनुज्ञाकरणम् । होत्रादित्रयाणाञ्च "यमाय त्वेति, मन्त्रेण प्रतिमन्त्रम् उक्तद्रव्याणां प्रत्येकं प्रोक्षणं रायोहन्य[?] च तूष्णीं प्रोक्षणञ्च कार्यम् । शालायाः पूर्व्वद्वारेण स्थूणां मयूखं च निष्काश्य, शालाया दक्षिणस्यां होतुः सन्दर्शने निखननम्, (गार्हपत्यसमीपे उपविष्टो होता यत्र निखातां स्थूणां मयूखं च पश्यति तादृशं स्थानं होतृसन्दर्शनम्) । गार्हपत्याहवनीययोरुत्तरतः खरनिवापः । दक्षिणतश्च भित्तिलग्नमुच्छिष्टखरनिवापः कार्य्यः । आहवनीयं पूर्व्वेण सम्राडासन्दीं पर्य्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयेत् । राजासन्द्या उत्तरतः कृष्णाजिनमथास्तृणाति तत्रैवभ्युपयाये[?] निदध्यात् महावीरौ चाच्छादयेद्वेति । स्थूणादिनिर्हरणानि अध्वर्य्युरन्यो वा कुर्य्यात् । "देवस्य त्वे"ति मन्त्रेण एतेषामञ्जनं होता कुर्यात् । महावीरमाज्यं च संस्कृत्य "पृथिव्याः संस्पृग" इति मन्त्रेण रजतरत्तिकामानं सिकतामध्ये प्रवेशयेत् । ३क० शुक्रं गायेति प्रस्तोतुः प्रेषणम् । पत्नीशिर आच्छादनम् । संसीदस्वेति यदाऽऽज्यं संस्कृत्य होता वक्ति तदा मुञ्जप्रलवान् शरेषीकापरितोभवानि शरत्तूणाभि[?] मध्यमोटनेन द्विगुणीकृतानादाय प्रतिदिशं सिकतासु निदध्यात् । तेषु मुञ्जप्रलवेषु संस्कृतं प्रचरणीयं महावीरं घृतपूर्णम् "अर्चिरसीति" मन्त्रेण निदध्यात् । महावीरस्योपरि प्रादेशधारकं यजमानम् "अनाधृष्टेति" मन्त्रं वाचयेत् । प्रतिदिशं वा वृथा वाचनमिति विकल्पः । दक्षिणत उत्तानं पाणिं यजमानो निदध्यात् । "मनोरश्वेति" मन्त्रेण महावीरस्योत्तरतः प्रादेशनिधानम् । महावीरं परितः भस्मक्षेपं कृत्वा गार्हपत्याङ्गारैः उपवेषाभ्यां महावीरं "मरुद्भिरिति" परिकीर्य्य (महावीरस्य सर्व्वतो निरन्तरानङ्गारान् निधाय) । अङ्गारैः विकङ्कतशकलैश्च प्रागुदगग्रैः त्रयोदशभिः "स्वाहा मरुद्भिरिति" मन्त्रेण परिश्रयेत् । तेषां त्रयोदशानां मध्ये प्रतिदिशं त्रीन् त्रीन् स्थापयेत् तत्र द्वौ द्वौ समन्त्रकमेकं तूष्णीं तयोरुपरि इत्येवं प्रागादिषु चतुर्षु दिक्षु स्थापितानां द्वादशानामधिकमेकं दक्षिणतः स्थापयेत् स्थापनक्रमेणैव श्रपणञ्च । सुवर्णशतरत्तिकामानेन "दिवः संस्पृश" इति मन्त्रेण महावीरं पिदध्यात् ।

४क० तत्पिधानकाले "चन्द्रं गायेति" प्रस्तोतुः प्रेष-

णम् । कृष्णाजिनखण्डनिर्म्मितैर्व्यजनैस्त्रिभिरृत्विग्भिः महावीरं परितः प्रकीर्णानङ्गारान् दीपनाय उपवीजयेयुः । तेषु व्यजनेषु एकं प्रतिप्रस्थाता, अपरमग्नीधा, शिष्टमध्वर्युणा गृहीत्वा धूनयद्भिः सव्यापसव्यं त्रिः प्रदक्षिणं कार्य्यम् । तत्र सव्यावृत्तौ व्यजनधूननम् दक्षिणावृत्तौ व्यजनान्यन्तः कृत्वेति भेदः । धूननेन प्रदीप्तत्वात् जाते अर्चिषि सुवर्णशकलमानं निधायाज्येन स्रुवेण महावीरं सिञ्चेत् । एतच्च सुवर्णशकलमानं महावीरादन्यत्र सुगुप्ते देशे स्थापयित्वा कार्य्यम् । अध्वर्य्यौ महावीरमेकेके व्यापृततया प्रतिप्रस्थाता लौकिकाग्निष्ठानां व्रीहीणां यवानां रौहिणौ पुरोडाशौ पचेत् । रौहिण पुरोडाशयोरन्यपुरोडाशधर्म्मत्वं तेन कपालयोः संस्कारादि कार्य्यम् । "ईडे द्यावापृथिवी" इति मन्त्रेण परिधीन् परिधाय रौहिणौ पुरोडाशौ पात्रीस्थानीययोरुपयमन्योः रौहिणहवन्योः स्रुचोरुद्धास्य तत्स्थानेव आहवनीयदक्षिणोत्तरयोः एकं दक्षिणतोऽपरमुत्तरतश्च स्थापयेत् । 'घर्म्मस्य तन्वो गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम् । यजमानसहितानामृत्विजां परिक्रमणम् । प्रस्तोतृव्यतिरिक्ताः पञ्चर्त्विजः उपतिष्ठेयुः । छन्दोगानां मते तत्सहिताः षट् परिक्रमेयुः । "गर्भो देवानामिति" सकृत्, द्विस्तूष्णीं परिक्रमेयुः । पत्नीशिरोऽपगताच्छादनं कृत्वा महावीरमीक्षमाणां पत्नीं "त्वष्टमन्त" इत्येतं मन्त्रं वाचयेयुः । प्रातः "अहः केतुनेति" मन्त्रेण दक्षिणं रौहिणं, सायं"रात्रिरिति" मन्त्रेण उत्तरं रौहिणं जुहुयात् । ५ क० । घर्म्मधुगबन्धनार्था पाशवती रज्जुः तस्याएव पश्चात्पादबन्धनार्थं सन्दानं तद्द्वयमादाय "इडएहीति" मन्त्रेण उपांशु, नाम्ना च त्रिरुच्चैः गार्हपत्यं गच्छन् तामाह्वयेत् । 'धेनुं गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम् ।"अदित्यै रास्नासीति" मन्त्रेण समागतां गां पाशेन प्रतिमुच्य (तस्याः रज्जुपाशं शृङ्गयोः प्रोतं कृत्वा स्थूणायां बद्ध्वा) "पूषासीति" मन्त्रेण धेनुं पश्चात्पादयोः सन्दानेन (नियमनेन) बद्ध्वा "घर्म्माय दीष्व" इति वत्सं ततोऽपाकुर्य्यात् । (स्तनपानात् निवर्त्तयेत्) "अश्विभ्यां पिन्वस्वेति"मन्त्रेण पिन्वने (पात्रभेदे) दुहेत् । "स्वाहेन्द्रवदिति" मन्त्रेण पिन्वने पतितान् बिन्दूनभिमन्त्रयेत् ।"यस्ते स्तन" इति स्तनालम्भनम् । प्रतिप्रस्थाता अजामेवं मयूखे तूष्णीं बद्ध्वा दुहेत् । "पयो गायेति प्रतिप्रस्थातृप्रेषणम् । "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते" इति मन्त्रे होत्रोच्यमाने अध्वर्युः गोः समीपादुत्तिष्ठेत् । "उपद्रव पयसेति" मन्त्रे होत्रोच्चार्यमाणे गार्हपत्यं प्रति अध्वर्युगतिः । "गायत्रं छन्दोऽसीति" प्रतिमन्त्रं परीशासावादद्यात् । "वसिष्ठशफौ गायेति" प्रस्तोतृप्रेषणम् । "द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति" मन्त्रेण परीशासाभ्यां महावीरग्रहणम् परीशासाभ्यां महावीरमुत्क्षिप्य सुवर्णेनोपस्तीर्य उपयमन्या "अन्तरिक्षेणोपयच्छामीति गृह्णीयात् । उपयमनीं च दुग्धरूपघर्म्मस्य अधस्तात् स्थापयेत् । उपयमन्या गृहीतं महावीरमजपयसा सेकेन शान्ते महावीरे "प्रैतु ब्रह्मणस्पते इति" वाक्ये होत्रोच्यमाने "इन्द्राश्विनेति" गोः पयाऽपनयेत् ।

६ क० आहवनीयं गच्छन् "समुद्राय त्वेति" मन्त्रेण वातनाम जपेत् । उपयमन्यां पतितं पयोदितं वा घर्म्मं (दुग्धे) "स्वाहा घर्म्मायेति" अभिमन्त्रयेत् । "स्वाहा घर्म्मः पित्रे" इति जपित्वाऽतिक्रम्याश्राव्य प्रस्तोतारं घर्म्मस्य यजेति प्रेषयेत् । वषट्कारेण "विश्वा आशा इति" मन्त्रेण होमः । "दिवि धा इति" मन्त्रेण महावीरं विकृत्क्रमयेत् । "स्वाहाऽग्नये इति" मन्त्रेण वषट्कारयोजितेन होमः । हुतावशिष्टस्य घर्म्मस्य "अश्विना घर्म्ममिति" ब्रह्मानुमन्त्रणम् ।"अपातामिति" मन्त्रेण घर्म्मस्य यजमानानुमन्त्रणम् । अतितप्तत्वात् पात्रमध्ये सर्वतः इतस्तत उच्छलतो घर्म्मलेशानामीपाम् "इषे पिन्वस्वेति" मन्त्रेणानुमन्त्रणम् । "धर्म्मासीति" मन्त्रेण ऐशान्यामध्वर्युरुद्गच्छन् "अमेन्यस्मे" इति मन्त्रेण महावीरं सिकतासु निदध्यात् । तच्च परीशासगृहीतमेव स्थापयेत् । नीचैः पर्म्ममध्ये शकलं प्रवेश्य तत्स्थेनाज्येन विकङ्कतशकलम् अक्त्वा अक्त्वा "स्वाहा पूष्णे शरसे" इति मन्त्रेण तदेव जुहुयात् हुत्वा हुत्वा च प्रथमपरिधौ विकङ्कतशकलान् निदध्यात् । एवं त्रिधा हुत्वा चतुर्थमक्तं तच्छकलमाक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिषि उपगूहेत् (गोपयेत्) । अक्तं सप्तमं च विकङ्कतशकलम् दक्षिणाक्षमाणः कपालाक्तं (महावीरस्थघृतलेपाक्तम्) मूलाग्रपर्य्यन्तं प्रतिप्रस्थात्रे दद्यात् । प्रतिप्रस्थाता तं शकलमुदञ्चं निदध्यात् । घर्म्मसम्बन्धि नवनीतादि "स्वाहा मे ज्योतिषा" इति मन्त्रेण परीशासाभ्यामुत्पाद्य उपयमन्यां न्युब्जीकुर्यात् (स्रुग्मुखस्योपरि अधोमुखं करोतीत्यर्थः) ततोऽग्नीध्रादिहोमः । मध्यमपरिधौ निहितानि पञ्च वैकङ्कतशकलानि आहवनीये जुहुयात् । उपयमन्यां

स्थितं घर्माज्यमग्निहोत्रविधानेन हुत्वा "मधु हुतमिति" मन्त्रेण सर्वे ऋत्विगादयो वाजिनवत् भक्षयेयुः। उच्छिष्टखरे पश्चात् उपयमनीं निदध्यात्। अत्र काले उपस्थितानां पशुयवकलानामाहवनीये प्रहरणम्। अध्वर्युर्होता संसाद्यमानाय महावीरायानुब्रूहीति अनुवाचयेत्। ततो धेनवे तृणोदके दद्यात्। सर्वं पात्रजातमनाशाय आसन्द्यां कुर्यात्। "अभीममिति" मन्त्रेण महावीरमासन्द्यां स्थापयेत्। इतराणि तु पात्राणि तूष्णीमिति भेदः। ततः शान्तिपाठः द्वारोद्घाटनञ्च। खरस्थूणामयूखकृष्णाजिनाभ्र्युपयमासन्दीनां सकृदासादन प्रोक्षणे। आरादुपकारकत्वात् प्रथमे प्रवर्ग्याचरणे एव आसादनप्रोक्षणे इत्येकपक्षः। अपक्षत्, "प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति" न्यायात् इति पक्षान्तरम्। ७क०। उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनप्रकारः। यथा शालामध्यात् दक्षिणेन द्वारेण घर्मसम्बन्धि द्रव्यं निष्क्रास्य अन्तःपात्यसमीपे सादितपात्रेभ्यो दक्षिणतएव निदध्यात्। आहवनीये त्रीन् शलाकान् प्रदीप्य प्रदीप्य अग्नीध्रो धारयेत् यजमानसक्थिषु मुखमात्रनाभिमात्रजानुमात्रप्रमाणेषु तान् प्रदीप्तान् शलाकान् निदध्यात्। अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तेषां प्रदीप्तानां शलाकानामुपरि "या ते घर्म! दिव्या शुगिति" प्रतिमन्त्रं जुहुयात्। एकमेव चतुर्गृहीतं गृहीत्वा त्रिष्वपि शलाकेषु जुहुयात्। तथाच शलाकानां समूहः शालाकः तेन त्रिसृभिः शलाकाभिः एकः शालाकः। तादृशान् त्रीन् शलाकान् हस्ते गृहीत्वा तेषामेकं शालाकं शालाद्वार्य्ये प्रदीप्याग्नीध्रोयजमानमुखमात्रे आहवनीयस्योपरि धारयेत्। अध्वर्युश्चतुर्गृहीतं तृतीयांशं तस्मिञ्छालाके प्रदीप्ते जुहुयात्। ततस्तं शालाकमाहवनीयमध्यएव क्षिपेत्। ततोद्वितीयं शालाकं प्रदीप्याग्नीध्रो यजमानस्य नाभिदघ्ने आहवनीयस्योपरि धारयेत् अध्वर्युस्तथैव जुहुयात्। तृतीयन्तु अग्नीधा प्रदीप्य यजमानजानुमात्रे धृतमध्वर्युराहवनीये निक्षिप्य तत उपविश्य सर्वं चतुर्गृहीतं शेषं जुहुयात्। अत्र उपविश्येत्युक्तेः पूर्वयोः तिष्ठता होमौ कार्य्यौ। ततोऽध्वर्युः पुरस्तात् पत्नीमग्रे कृत्वा "त्वमस्य त्विति" मन्त्रेण शालाया निष्क्रमेत्। अवभृथवत् अध्वर्युणा प्रस्तोतुः सामगानार्थं प्रेषणम्। अवभृथवत् देशगतिः निधनञ्च। सामगानात् परं सर्वे उत्सादनदेशं गच्छेयुः। (उत्सादनदेशश्च महावीरादिपात्रादीनां परित्यागदेशः "परिष्यन्दोवा अन्योवा देशः" इति शत०ब्रा० १४,२,१,१४, विहितदेशः)। तत्र अग्निचित्याराहिते यज्ञे उत्तरवेदिं प्रति सर्व्वे गच्छेयुः। अग्निचित्यायुक्ते यज्ञे तु परिष्यन्दं (जलपरिवृतं द्वीपम्) (निर्जनस्थलं वा) प्रत्येव गमनम्। तदुत्सादनदेशम् उत्तरवेदिं वा "अधिक्रददिति" त्रिः परिषिच्य उत्तरकार्य्यं कार्य्यम्। अध्वर्युरुत्तरवेदौ उत्सादनपक्षे प्रथमं महावीरं नाभिसृष्टं "चतुःस्रक्तिरिति" निदध्यात्। इतरौ महावीरौ प्राक्संस्थौ प्राच्यां मन्त्रावृत्त्या निदध्यात्। उपशयामि (महावीरघटनावसरे परिशोषितां मृदम्) तथैव तूष्णीं निदध्यात्। महावीरादिकमभितः परीशासौ निदध्यात्। अवकृष्टे (नीचे वाहर) रौहिणहवन्यौ स्रुचौ निदध्यात्। रौहिणहवन्योरुत्तरतः अभ्रिनिधानम्। तयोरेव दक्षिणतः आसन्दीम्, अभ्रेरुत्तरतः सर्व्वधवित्राणि च निदध्यात्। तथा च दक्षिणतः, पश्चात्, उत्तरतश्चैकैकं धवित्रं निदध्यात्। परिधीनपि निहितद्रव्याण्यभितो निदध्यात्। निहितपात्रगणस्य पश्चात् उपयमनीं स्रुचं प्रागग्रां निधाय रज्जुसंदानं वेदञ्च तन्मध्ये निदध्यात्। पिन्वने (दोहनपात्रे) उपयमनीमुखस्य पश्चात् अभितोदण्डं निदध्यात्। पिन्वनयोः पश्चात् दक्षिणतः स्थूणाम्, उत्तरतो मयूखं निदध्यात् स्थूणामयूखयोः पश्चात् रौहिणकपाले निदध्यात्। तयोरेव पश्चात् धृष्टी (उपवेषौ) निदध्यात्। घर्मोपयुक्तं स्रुवमौञ्जकूर्चादि आसादितपात्राणां मध्ये निदध्यात्। सर्वपात्राणामुत्तरतः प्रचरणीयौ खरौ निदध्यात्। मार्जालीयस्थानस्य दक्षिणतो वेदेर्बहिर्भागे उच्छिष्टखरं निदध्यात्। सगर्त्तानि सप्त पात्राणि (महावीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनीं स्रुवञ्च) एतानि "घर्मैतत्ते" इति प्रतिमन्त्रं पयसा पूरयेत्। व्रतमिश्रं पयःशेषं पूर्व्वमदत्तं चेत् साग्निके सोमे प्रागेव सकलं देयमिति विधानात्। वर्षाहारेष्टाहोतृीय सामगानार्थं प्रस्तोतुरध्वर्युणा प्रेषणम्। सपत्नीकाः सर्वे "सुमित्रिया न इति" मन्त्रेण चात्वालं मार्जयेयुः। ऐशानीं प्रति "उद्वयमिति" मन्त्रेण यजमान उद्गच्छेत्। प्रादेशमात्रामेकां समिधं हस्तेन "अनपेक्षमेत्यैषोऽसीति" मन्त्रेणादाय "समिदसीति" मन्त्रेण आहवनीये दद्यात्। गार्हपत्ये तु तादृशीं समिधं तूष्णीं दद्यात्। यजमानः रजतसुवर्णशतमाने ब्रह्मणे दद्यात्। यजमानव्रतदुघां रूपां घर्मदुघां यजमानः अध्वर्य्यवे दद्यात्। पत्नीव्रतदुघां गामुद्गात्रे दद्यात्। अजामग्नीधे दद्यात्। घर्मस्य महा

वीरस्य भेदने यथाकालं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्प्रायश्चित्तप्रकारादि । अमन्त्रेण द्वितीयतृतीययोर्मध्ये द्वयेनान्यतरेण वा प्रवर्ग्यं चरेत् । तत्र पूर्णाहुतिहोमप्रकारः । संश्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता । निहिताभिमर्षणादारभ्य अजापयोऽवसेचनान्तकाले महावीरभेदने प्रायश्चित्तभेदः । तत्र प्रथमदिने भेदने प्रा० सविता देवता । द्वितीयेऽहनि भेदे अग्निर्देवता तृतीयदिने भेदने वायुर्देवता ।

अथ प्रवर्ग्याधिकारिणः । अग्निष्टोमस्थायसंस्थातिरात्रस्य प्रथमे प्रयोगे न प्रवर्ग्यचरणम् इत्येकः पक्षः । विकल्पेन तत्रापि प्रवर्ग्यचरणमिति शाखान्तरम् । सप्रवर्ग्ये यज्ञे दधिघर्मसम्बन्धिनीतिकर्त्तव्यता । सपवित्राया-माग्निहोत्रहवन्यां दधिघर्मग्रहणं कुर्यात् । तत्र यथाकथञ्चित् स्थालीमुखेनैव स्रुचि निनयेत् । प्रस्तरणाभिचारयो अयत्र न । हुतशेषस्य "मयि त्य दिति" मन्त्रेण भक्षणम् । तत्र महाव्रतीयेऽह्नि कर्त्तव्यम् । दधिभक्षणानन्तरं चात्वाले मार्ज्जनम् । प्रवर्ग्यचरणस्यादौ अन्ते च शान्तिकाध्यायपाठः । (शान्तिकाध्यायश्च ऋचं वाचमित्याद्यध्यायः) । शान्तिकरणद्वयमध्ये द्वारपिधानोत्तरकाले आदिमम् । पात्राणामासन्द्यां निधानानन्तरमन्तिमम् इति भेदः ।

कातीयगृह्यसूत्रप्रतिपाद्यविषयाश्च विस्तरभयान्नात्रोक्तास्तत एवावसेयाः । कात्यायनसर्व्वानुक्रमणिकाप्रतिपाद्यविषयाश्च सर्व्वानुक्रमणिकाशब्दे वक्ष्यन्ते ।

कात्यायनी स्त्री कतस्य गोत्रापत्यं स्त्री गर्गा० यञ् लोहितकतन्ता० ष्फः षित्त्वात् ङीष् । १ कतगोत्रापत्यस्त्रियाम् । पत्न्यां ङीष् । २ कात्यायनस्य पत्न्याम् ३ तत्तुल्यकषायादिवस्त्रधारिण्यामर्द्धवृद्धायां विधवायां स्त्रियां ४कल्पभेदे कतगोत्रोत्पन्नायां दुर्गायां ५ याज्ञवल्क्यर्षिपत्नीभेदे च । "याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्य्ये बभूवतुः मैत्रेयी कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी" वृ० उ० । [यके शिवप्रणीते तन्त्रभेदे ।

कात्यायनीतन्त्र न० ६त० । कात्यायनीपूजामन्त्रादिविधा-

कात्यायनीपुत्र पु० ६त० । कार्त्तिकेये ।

काथक्य पु० स्त्री कथकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । कथकर्षेर्गोत्रापत्ये यूनि तु यञन्तत्वात् फक् । काथक्यायन तदीय युवगोत्रापत्ये । स्त्रियां लोहितकतान्तादि० ष्फः षित्त्वात् ङीष् । काथक्यायनी तद्गोत्रापत्यस्त्रियाम् ।

काथञ्चित्क न० कथञ्चित्+विनयादि० स्वार्थे ठक् तान्तत्वात् ठस्य कः । कथञ्चिदित्यर्थे ।

काथिक त्रि० कथायां साधु कथादि० ठक् । कथारचनासमर्थे

कादम्ब पु० स्त्री शौ०कादि-णिच्-अच् । (वालिहाँस) १हंसभेदे स्त्रियां जातित्वेऽपि संयोगोपधत्वान्न ङीष् किन्तु टाप् । तस्य च नीलवर्णत्वम् "क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः" सितासितगङ्गायमुनासङ्गमवर्णने रघुः । तद्व्या० "कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंसृष्टा" मल्लि० । सुश्रुते हंससारसेत्युपक्रमे कादम्बस्य प्लवत्वं संचारित्वञ्चोक्त्वा "रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा हृष्या मरुज्जितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः" इति तेषां मांसगुणा उक्ताः । २इक्षौ पु० विश्वः । ३वाणे मेदि० । "कादम्बानामेकपातैरसीव्यत्"माघः । कदम्बे समूहे भवः अण् । ४ समूहभवे त्रि० । कदम्बस्येदम् अण् । ५कदम्बसम्बन्धिनि त्रि० "कादम्बमर्द्धोद्गतकेसरञ्च" रघुः । "कादम्बं नीपकुसुम"मिति मल्लि० । वस्तुतः कदम्बशब्दस्य पुष्पपरत्वे कदम्बमित्येव ह्रस्वपाठः स्यात् दीर्घपाठे तु कदम्बानां कुसुमानां समूह इत्यर्थेऽण् । इति तस्य कदम्बसमूहपरतेति बोध्यम् । कदम्ब एव स्वार्थेऽण् । ७ कदम्बवृक्षे पु० "नेत्रकादम्बवत्सनकरम्भमहाकरम्भाः पञ्च पुष्पविषाणि" स्थावरविषकीर्त्तने सुश्रु० । स्वार्थे कन् वाणे हारा० ।

कादम्बर न० कादम्बं लाति प्रकृतित्वेन ला-क बस्य रः । १ऐक्षवे गुडादौ, तस्य २विकारे मद्ये च । "निषेव्य मधु माधवाः सरसमत्र कादम्बरम्" माघः । तद्व्याख्यायां मल्लिनाथेनोक्ता व्युत्पत्तिरुक्ता । कादम्बं कदम्बोद्भवं रसं राति रा-क । तत्तुल्यरसयुक्ते ३दधिसरे पु० मेदि० ।

कादम्बरी स्त्री कुत्सितं मलिनमम्बरं यस्य कोः कदादेशः कदम्बरो लीलाम्बरो बलभद्रस्तस्य प्रिया अण् । हलिप्रियायाम्, मदिरायाम् । अस्यानिरुक्तिर्बलभद्रप्रियता च हरि० ९८ अ० दर्शिता यथा "अथ सङ्कर्षणः श्रीमान् विना कृष्णेन वीर्य्यवान् । चचार तस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभः । प्रफुल्लस्य कदम्बस्य प्रच्छाये निषसाद ह । वायुना मदगन्धेन वीज्यमानः सुखेन वै । तस्य तेनानिलौघेन सेव्यमानस्य तत्र वै । मदसंस्पर्शजो गन्धः संस्पृशन् घ्राणमागतः । तृष्णा चैनं विवेशाशु वारुणीप्रभवा तदा । शुशोच च भृशं तस्य मत्तसेवापरेऽहनि । स्मारितः स पुरावृत्तमस्मृतप्राक्तनं

त्रिभः। हविर्गोऽमदिरान्वेषी ततस्तं तरुमैक्षत। तस्य प्रावृषि फुल्लस्य यदम्भो जलदोज्झितम्। तत्कोटरस्थं मदिरा व्यजायत मनोहरा। तान्तु तृष्णाभिभूतात्मा पिब न्नार्त्तइवाभवत्। मदाच्च चलिताकारः समजायत स प्रभुः। तस्य मत्तस्य वदनं किञ्चिद्घूर्णितलोचनम्। घूर्णिताकारमभवच्छरत्कालेन्दु सप्रभम्। कदम्बकोटरे जाता नाम्ना कादम्बरीति सा। वारुणी रूपिणी तव देवानाम मृतारणी। कादम्बरीमदकलं विदित्वा कृष्णपूर्वजम। तिस्रस्त्रिदशनार्य्यस्समुपतस्थुः प्रियंवदाः। मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिश्च शशिनः प्रिया। श्रीश्च देवी वरिष्ठा स्त्री स्वयमेवाम्बुजध्वजा"। "कादम्बरीमदविघूर्णितलोचनस्य युक्तं हि लाङ्गलभृतः पतनं पृथिव्याम्" उद्भ०। तेन कादम्बं कदम्बकोटरसमुत्पत्तिस्थानत्वेन वाति ला क लस्य रः मत्वर्थे र वेति बोध्यम्। कादम्बं रसं राति रा-क गौरा० ङीष्। २ कोकिलायाम्, ३ सरस्वत्याम्, ४ शारिकायाञ्च मेदि० बाणभट्टरचिते ५ कथाभेदे। सा च बाणभट्टेन सामिकृता तत्पुत्रेण समाप्तिं नीता।

कादम्बरीवीज न० ६त०। सुराधाने किण्वादिद्रव्यभेदे रत्नमा०। [तस्य कादम्बरीसाधनहेतुत्वात् तथात्वम्।

कादम्बर्य्य पु० कादम्बर्य्यां हितं यत्। कदम्बवृक्षे जटाधरः

कादम्बा स्त्री कादम्बइवाचरति कदम्ब+आचारे क्विप् अच्। कदम्बपुष्प्यां (मुण्डरी) लतायां शब्दच०।

कादम्बिनी स्त्री कादम्बाः कलहंसा अनुधावकत्वेन सन्त्यस्याः इनि। मेघमालायाम् अमरः "सद्योवर्षातनुभिरिमा भवत्यपि कादम्बिनी" रसग०। [ठञ्। कदलेन निर्वृत्तादौ।

कादलेय त्रि० कदलेन निर्वृत्तादि कदल+सख्या० चतुरर्थ्यां

कादाचित्क त्रि० कदाचिद्भवः काला०भवाणू ठञ्। कदाचित्कालभवे। "तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वव्यवहारो" सा० द०। "अनियतावधिकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोपः"। "अनादिश्चेत् कार्यकारणप्रवाहः कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यः" इति च कुसु०हरिदासः। "क्षणिकत्वञ्च स्वाधिकरणसमयप्रागभावलक्षणानुत्पत्तिकत्वे सति कादाचित्कत्वम्" मौ० भि०। कादाचित्कत्वञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वध्वंसप्रतियोगित्वान्यतरत्वम्। अन्यतरत्वनिवेशेन च ध्वंसे प्रागभावप्रतियोगित्वस्य, प्रागभावे च ध्वंसप्रतियोगित्वस्य सत्त्वाभावाव्याप्तिः; नित्ये च तदुभयाभावात्र प्रसक्तिः।

काद्रवेय पुंस्त्री कद्र्वाः अपत्यम् शुभ्रा० ढक्। फणालाङ्गूलवति सर्पभेदे नागे, सर्पे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "काद्रवेयाश्च बलिनः सहस्रममितौजसः। सुपर्णवशगाः नागा जज्ञिरेऽनेकमस्तकाः" हरिवं० ३अ० काश्यपपत्नीभेदकद्रुपुत्रवर्णने

कानक त्रि० कनकस्येदमण्। १कनकसम्बन्धिनि। कनकं फलभिव उग्रं फलम् स्यस्य अण्। जयपालबीजे राजनि०।

कानन न० कन—दीप्तौ णिच् ल्युट् ल्युट् वा। १वने, २गृहे, कस्य ब्रह्मण आननम्। ३ब्रह्मणो मुखे च मेदि०। "छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रैः" "शीतोवायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम्" मेघ०। "सकानना निपपतितेव भूमिः" "पुण्यगन्धेन काननम्" रघुः।

काननाग्नि पु० ६त०। बाडवानले

काननारि पु० काननस्यारिरिव। शमीवृक्षे शब्दच०। शमीगर्भस्याग्निना निखिलवनदाहात्तस्य तदरित्वम्

कानलक त्रि० कनलेन निर्वृत्तादि० कनल+अराहणा० चतुरर्थ्यां वुञ्। कनलनामजननिर्वृत्तादौ।

कानिष्ठिक न० कनिष्ठिकैव कनिष्ठिका+शर्करा० स्वार्थे अण् स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्य क्वचित्लिङ्गातिक्रमोक्तेः क्लीवता। कनिष्ठायाम्।

कानिष्ठिनेय पुंस्त्री कनिष्ठाया अपत्यं कल्याण्यादि० ढक् इनङ् च। कनिष्ठाया अपत्ये। "इति कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयोविवासितः" भट्टि० स्त्रियां ङीप्।

कानीत पु० कनीतस्यापत्यम् शिवा० अण्। कनीतनामकस्यापत्ये पृथुश्रवसि राज्ञि। "पृथुश्रवसि कानीते अस्या व्युष्टादधे" ऋ० ८,४६,२१।

कानीन पु० कन्याया अनूढाया अपत्यम् अण् कनीनादेशश्च। "कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः" इति याज्ञ० उक्ते पुत्रभेदे। यथा व्यासः कर्णश्च। याज्ञ० मातामहसुतत्वमुक्तम्। मनुना तु "पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः। तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम्" इत्यनेन वोढुः सुतत्वमुक्तम्। अनयोर्विरोधः अभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामन्यतरयोः सपुत्रापुत्रत्वाभ्यां वा समाधेयः। "कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड़दायादबान्धवाः" इति मनुना तस्यादायाद धनहारित्वमुक्तम्।

कर्णस्य यथा कानीनत्वं तथा कर्णात्मजशब्दे १५८८पृ० उक्तम्। "कानीनञ्चापि जानामि सवितुः प्रथमं सुतम्। पितृष्वसृ

कथं वै प्रसूतं सुततां गतम्” हरि० ६०अ०। “भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुद्वाहयत् यामाहु-र्गन्धकालीमिति। तस्यां पूर्वं कानीनो गर्भो पराशराद् द्वैपायनोऽभवदिति” भा० आ० ९५ अ०। व्यासस्य कानीनत्वमुक्तम्।

कान्त त्रि० कन दीप्तौ कम–वा क्त। १, पत्यौ “कान्तवत्स्यलालस्यता” उद्भटः। “शिवरात्रौ दशाश्वमेधसमाक्रान्त! गृहाण मे” शिवार्घदानमन्त्रः। सूर्य्य पूर्व्वकः सूर्य्यकान्तमणौ, चन्द्रपूर्व्वकः चन्द्रकान्तमणौ, अयः पूर्वः अयस्कान्तमणौ (चुम्बकपाथर) २चन्द्रे ३वसन्ते ४हिज्जलवृक्षे च। ५कुङ्कुमे, न० ६शोभने, “कान्तालकान्ताललनाः सुराणाम्” माघः “नात्र कान्तमुपगीतया तया” माघः। ७अभीष्टे च त्रि०। “भीमकान्तैर्नृपगुणैः” रघुः। ८ नार्य्यां, ९ प्रियङ्गुवृक्षे च स्त्री। मेदि० १०वृहदेलायां ११रेणुकौ षधौ १२ नागरमुस्तायां स्त्री राजनि०। १३सुखस्थाने १४लौहभेदे न० भावप्र० तस्य लक्षणगुणादि तत्रोक्तं यथा

“यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्ते, हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः। तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं, नैति भूमिं, कृष्णं न स्यात् सजलचणकः कान्तलौहं तदुक्तम्”। मारितस्य चूर्णीकृतस्य तस्य सेवने गुणा उक्तास्तत्रैव “गुल्मोदरार्शःशूलामआमवातं भगन्दरम्। कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो हरेत्। प्लीहानमम्लपित्तञ्च यकृच्चापि शिरोरुजम्। सर्वान् रोगान् विजयते कान्तलौहं न संशयः। बलं वीर्य्यं वपुः पुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्धयेत्”। तत्रैव सामान्यलौहमारणविधिगुणादि।

“शुद्धं लौहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः। मर्द्दयित्वा पुटेदग्नौ दद्यादेवं पुटत्रयम्। पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्निकारसैः। पटपट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत्”। अन्यच्च। “त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफलाषोडशांशकम्। तस्मिन् क्वाथे पचेल्लौहं...” अन्यच्च। “क्षिपेद्द्वादशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः। मर्द्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लौहचूर्णमवाप्नुयात्। सत्यानुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽप्ययोलौहमारणे। कथ्यते रसराजेन कौतूहलधियाऽधुना। सूतकात् द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्। द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्द्दयेत्कन्यकाद्रवैः। यामद्वयं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके। घर्मे धृत्वा रुबूकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः। यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः। दत्त्वोपरि शरावं तु त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्। पिष्टा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्। दाड़िमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा। तद्रसेनायसश्चूर्णं ससीव प्लावयेदिति। आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेवं पुनः पुनः। एकविंशतिवारैस्तन्म्रियते नात्र संशयः। एवं सर्वाणि लौहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत्”। एवं मारितस्य लौहस्य गुणाः। “लौहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु। रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्। कफं पित्तज्वरं शूलं शोफार्शःप्लीहपाण्डुताः। मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि। गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरक्तिकाः। तावल्लौहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः। कुष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा। मद्यमम्लरसञ्चैव वर्जयेल्लौहसेवकः। शिलागन्धार्कदुग्धाक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः। म्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवचो यथा”।

“कामं कान्ते रसिका काकुरुतेन” माघः। “कान्ताजनेन रहसि गृहीता।” “वपुष्प्रभेदेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्ताद्यरसीतरा तु”। माघः कं ब्रह्माणमन्तयति द्विपरार्द्धकाले। १५ वासुदेवे परमेश्वरे पु० “कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः” विष्णुस०। १६ पत्न्यां स्त्री “सा कान्ते पतस्थान्ते पर्य्यांकाशे देशे स्वापोः” ज्यो०त० “कान्तया कान्तसंयोगे किमकारि नवोढया” सि०कौमु०। १७ कार्त्तिकेये पु०। “आग्नेयश्चैव स्कान्दश्च” इत्युपक्रमे “कामजित् कामदः कान्तः” इत्युक्त्वा। “नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य यः पठेत्” भा०वन० २३१अ०। “भवेत् कान्ता युगरसहयैर्यनौ नरसौ लगौ” इत्युक्तलक्षणे १८छन्दोभेदे स्त्री। १९कामदेवभेदे पु० कामशब्दे विवृतिः।

कान्तपक्षिन् पु० स्त्री कान्तोमनोहरः पक्षोऽस्यस्य प्राशस्त्येन इनि। मयूरे शब्दच०। स्त्रियां ङीप्।

कान्तपुष्प पु० कान्तं पुष्पमस्य। कोविदारवृक्षे। राजनि०।

कान्तलक पु० कान्तं लक्यते लक–आस्वादने कर्मणि घञर्थे क। (तुं ट) तुणवृक्षे अमरः।

कान्तलौह पु० कान्तं प्रियं लौहं यस्य। अयस्कान्ते। कर्म०। (कान्तिलौह) लौहसारे। कान्तशब्दे तद्गुणाद्युक्तम्।

कान्ताङ्घ्रिदोहद पु० कान्ताङ्घ्रिकृतताड़नं दोहदमस्य पुष्पोद्गमे। अशोकवृक्षे त्रिका०। यथा च तस्य तथात्वं तथाऽशोकशब्दे ४८५पृ० उक्तम् कान्तापादादोहदादयोऽप्यत्र।

कान्तायस न० नित्यकर्म० जातित्वात् अच् समा०। कान्तलौहे राजनि०।

कान्तार पु० कान्ता अभीष्टा अराइव यन्त्ययोऽस्य, कस्य जल-

स्वान्तं कान्तं मनोज्ञं वा रसम् ऋच्छति ऋ-अण् उप० स०। (काजलिया) १वृक्षभेदे भावप्र०। तत्र तद्गुणाद्युक्तम् "कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो बृंहणःसरः। २कोविदारवृक्षे ३वंशे च राजनि०। कस्य सुखस्यान्तमृच्छत्यत्र ऋ—आधारे घञ्। ईत०। दुर्गमे पथि ४महारण्ये च पु० न० अमरः ५छिद्रे मेदि०। स्वार्थे कन् वृक्षभेदे अमरः।

कान्तारपथिक त्रि० कान्तारपथेनाहृतम् ठञ्। कान्तारपथेनाहृते।

कान्तारी स्त्री कान्तार+गौ० ङीष्। कान्तारेक्षौ राजव०।

कान्ति स्त्री कम—कामे कन—दीप्तौ वा भावे क्तिन्। १दीप्तौ २शोभायाम् ३इच्छायाम् ४स्त्रीणां शृङ्गारजे सौन्दर्य्यगुणभेदे च। कान्तौ कारणं च सुश्रुते दर्शितं यथा "तेजोऽप्याग्नेयं क्रमशः पच्यमानानां धातूनामभिनिर्वृत्तमन्तरस्थं स्नेहजातं रसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति तेन मार्द्दवसौकुमार्य्यमृद्वल्परोमतोत्साहदृष्टिस्थितिपङ्क्तिकान्तिदीप्तयो भवन्ति"। एतस्य तैजसत्वेन कान्तिदत्वम् यथोक्तं तत्रैव "एतत्तु" इत्युपक्रम्यम् "स्मृतिमतिमेधाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्य्यौजस्तेजोबलकरम्"। शोभाकान्तिदीप्तिद्युतीनां भेदस्तु सा०द० उक्तः "रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणम्। शोभा प्रोक्ता, सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः। कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते"। इति भेदेन लक्षयित्वा मन्मथोन्मेषेणातिविस्तीर्णा शोभैव कान्तिरुच्यते इति व्याख्यातम्। तेषां च नायिकागततेव नायकगततापि। चन्द्रादौ तु शोभादीप्तिकान्तिद्युतीनामभेद एव। "कला च सा कान्तिमती कलाभृतः" कुमा०। "बभ्रौ दृशाध्वंसितवर्णकान्तेः" माघः। चन्द्रकलासु मध्ये ७कलाभेदे। "शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना"शा०ति०। कलाशब्दे विवृतिः। ८लक्ष्म्या अनुचरदेवीभेदे "एवमुक्त्वा तु सा देवी लक्ष्मीर्दैत्यवपं बलिम्। प्रविष्टा" इत्युपक्रमे "शिष्टाश्च देव्यः प्रवरा ह्रीः कीर्त्तिर्द्युतिरेव च" इत्याद्युक्त्वा "श्रुतिः प्रीतिरिड़ा कान्तिः" इत्यादिकमभिधाय "उपतस्थुर्महासत्वं बलिमिन्द्रं महारथम्" इत्युक्तम् हरि०२५६अ०। ९ शशिनः प्रियाभेदे च "तिस्रास्तद्गनाःस्तम्" इत्युपक्रमे "मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिश्च शशिनः प्रिया" हरि० ६८ अ०। १०दुर्गायां "स्तुतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च या। लक्ष्मीर्वा ललना वापि कामात् सा कान्तिरुच्यते" देवीपु० ४५अ०। ११कामशक्तिभेदे। "तथा कान्तिः कलकण्ठी हृकोदरा" शा० ति० राघवभट्टः। कामशक्तिशब्दे विवृतिः।

कान्तिद न० कान्तिं ददाति दा—क। १पित्ते धातौ शब्द च० तस्य तैजसत्वात् तथात्वम्। तेजसश्च यथा कान्तिकरत्वं तथा कान्तिशब्दे उदाहृतसुश्रुतवाक्ये दर्शितम्। २घृते च। ३शोभादायकमात्रे त्रि० कान्तिकरादयोऽप्यत्र। ४सोमराज्यां स्त्री राजनि०।

कान्तिदायक न० कान्तिं ददाति दा-ण्वुल्। कालीयके गन्धद्रव्यभेदे जटाधरः। तस्य सेवनेन कान्तिपोषणात् तस्य तथात्वम्। २कान्तिदातरि त्रि०।

कान्तिनगरी स्त्री काञ्चिनगर्य्यां काशी० मोक्षपुरीभेदकाञ्चीनगरीवर्णने कान्तिपुरीति पाठान्तरम् काञ्चीशब्दे च तद्वाक्यमुक्तम्।

कान्तिभृत् त्रि० कान्तिं बिभर्त्ति भृ-क्विप्। १कान्तिधारके २चन्द्रे पु० तस्य कान्तिनामकलाधारित्वात् विशिष्टकान्तिधारित्वात् कान्तिनामदेवीभेदपतित्वाच्च तथात्वम्। कान्तिशब्दे च कान्तिशब्दस्य कलाचन्द्रपत्नीवाचकत्वं दर्शितम्।

कान्तिमत् कान्तिरस्त्यस्य मतुप्। १कान्तियुक्ते। "उपमानमभूत् विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया" कुमा०। "शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम्"मेघदू० स्त्रियां ङीप् "कला च सा कान्तिमती कलाभृतः" कुमा०। २ अप्सरोभेदे स्त्री "वपुष्मती कान्तिमती लीलावत्युत्पलावती" काशी० अप्सरोनामकथने। ३चन्द्रे पु० कान्तिनामकलावत्त्वात् तस्य तथात्वम्। ४कामदेवभेदे राघवभ०।

कान्यक त्रि० "वर्णुसमीपस्था कन्या ततो जातादौ वर्णौ वुक्" पा० वुक्। वर्णुनदसमीपस्थकन्याजातादौ। "यथाहि जातं हिमवत्सु कान्यकम्" सि०कौ०।

कान्यक्य पु० स्त्री कन्यकर्षिभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। कन्यकर्षिगोत्रापत्ये। यून्यपत्ये यञन्तत्वात् फक्। कान्यक्यायनः बहुषु तस्य लुक्। कन्यकाः। स्त्रियान्तु लोहिता० ष्फः षित्त्वात् ङीष्। कान्यक्यायनी।

कान्यिक त्रि० कन्यायां जातादि ठक्। कन्याभवे।

कान्द त्रि० कन्दस्येदं तत्र भवो वा अण्। १ तत्सम्बन्धिनि २कन्दभवे विषादौ च। ततः अश्मादि० चतुरर्थ्यां र। कान्दर तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

कान्दर्प पुं स्त्री कन्दर्पस्यापत्यं विदादौ किन्दर्भेत्यत्र कन्दर्पेति पाठान्तरे अञ्। कन्दर्पापत्ये तस्येदमण्। २ कन्दर्पसम्बन्धिनि त्रि०।

कान्दर्पिक न० कन्दर्पस्तद्वृद्धिः प्रयोजनमस्य ठक् । कन्दर्पवृद्धिसाधने ह०स० उक्ते विधानभेदे । तद्विधानं च तत्र कान्दर्पिकनामकषट्सप्ततितमेऽध्याये उक्तं यथा । "रक्तेऽधिके स्त्री, पुरुषस्तु शुक्रे, नपुंसकं शोणितशुक्रसाम्ये । यस्मादतः शुक्रविवृद्धिदानि निषेवितव्यानि रसायनानि । हर्म्यं पृष्ठमुडुनाथरश्मयः सोत्पलं मधु मदालसा प्रिया । वल्लकी स्मरकथा रहः स्रजो वर्ग एष मदनस्य वागुरा । माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णपथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि योऽद्यात् । सैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां सुवेश । क्षीरं शृतं यः कपिकच्छुमूलैः पिबेत् त्र्यहं स्त्रीषु न सोऽस्य पैति । माषान् पयःसर्पिषि वा विपक्वान् षड्मासमात्रांश्च पयोऽनुपानान् । विदारिकायाः स्वरसेन चूर्णं सुहुमुहुर्भावितशोषितं च । शृतेन दुग्धेन सशर्करेण पिबेत्स यस्य प्रमदाः प्रभूताः । धात्रीफलानां स्वरसेन चूर्णं सुभावितं क्षौद्रसिताज्ययुक्तम् । लीढ्वानुपायाथ पयोऽग्निशक्त्या कामं निकामं पुरुषो निषेवेत् । क्षीरेण वस्ताण्डयुजा शृतेन सम्प्राश्य कामो बहुशस्तिलान् यः । सुशोषितानस्ति पिबेत्पयश्च तस्यापतः किं चटकः करोति । माषस्तूपसहितेन सर्पिषा षष्टिकौदनमदन्ति ये नराः । क्षीरमप्यनुपिबन्ति तासु ते शर्वरीषु मदनेन शेरते । तिलाश्वगन्धाकपिकच्छुमूलैर्विदारिकाषष्टिकपिष्टयोगः । छाजेन पिष्टा पयसा घृतेन पक्वा भवेच्छष्कुलिकाऽतिवृष्या । क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं विदारिकाकन्दकभक्षणं वा । कर्षञ्च सौदेव्यदि जीर्यतेऽस्य मन्दाग्निता चेदिदमत्र चूर्णम् । साजमोदलवणा हरीतकी शृङ्गवेरसहिता च पिप्पली । मद्यतक्रतरलोष्णवारिभिश्चूर्णपानमुदराग्निदीपनम् । अत्यम्लतिक्तलवणानि कटूनि यानि सक्षारशाकबहुलानि च भोजनानि । हक्कुच्छुकाशीर्यरहितः स करोत्यनेकान् व्याजान् जरन्निव युवाप्यबलामवाप्य" । भावप्र० तदुपायविधानाद्युक्तं यथा । "अथ वाजीकरणाधिकारः । तत्र वाजीकरणस्य लक्षणमाह । यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्याद्वाजीव सुरतक्षमम् । तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः । अत्र प्रसङ्गात् क्लैब्यस्य लक्षणं संख्यां निदानं चाह । क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैब्यमुच्यते । तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते । तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते । ध्वजः पतत्यतो नृणां क्लैब्यं समुपजायते । द्वेष्यस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम् । तैस्तैर्भावैः—भयशोकक्रोधादिभिः,—अहृद्यैः—हृदयाहितैः—दुःखत्वात् क्षते पीड़िते अस्वस्थीकृते इति यावत् । ध्वजः—शिश्नः । पतति नन्नमति संप्रयोगो मैथुनम् । 'कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः । पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तस्मात्प्रजायते । कटुकादिनातिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य दग्धत्वात् क्लैब्यं भवति पित्तजमिति द्वितीयम् । अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः । ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः । शुक्रक्षयेण तृतीयम् । 'महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् । वीर्यवाहिशिराच्छेदान्मेहनादुन्नतिर्भवेत् । बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद् ब्रह्मचर्यतः । षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम् । बलिनः पुष्टस्य क्षुब्धमनसः कामात् चलतः मनसो, ब्रह्मचर्यम् अमैथुनं तस्मान्निरोधात् शुक्रस्य, क्लैब्य भवति । जन्मप्रभृति यत्क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम् । असाध्यं क्लैब्यमाह । असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवेत् । मन्मर्मच्छेदाद्वीर्यवाहिशिराच्छेदात् अथ क्लैब्यस्य चिकित्सा । क्लैब्यानामिह साध्यानां कार्यो हेतुविपर्ययः । सख्यं चिकित्सितं यस्मान्निदानपरिवर्ज्जनम् । अथ क्लैब्यस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधिमाह । नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धो निरामयः । सप्तत्यन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्ध्वन्तु षोड़शात् । नच वै षोडशादर्वाक् सप्तत्याः परतो न च । आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति । जयद्वृद्धप्रदंशाद्या रोगाश्चातीव दुर्ज्जयाः । अकालमरणञ्च स्याद्भजते स्त्रियमन्यथा । विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम् । नराणां बहुभार्य्याणां विधिर्वाजीकरो हितः । स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम् । योषित्प्रसङ्गात् क्षीणानां क्लीवानामल्परेतसाम् । हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्त्यबलाः सदा । एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया । वाजीकरणान्याह । भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च । गीतं श्रोत्राभिरामाश्च वाचः स्पर्शसुखास्तथा । यामिनी चान्द्रतिलका कामिनी नवयौवना । गीतं श्रोत्रमनोज्ञञ्च ताम्बूलं मदिराः स्रजः । गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च । मनसश्चाप्रतीघातं वाजी कुर्व्वन्ति मानवम् । माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णम् पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि लिह्यात् । एकाग्रविंश-

तिदिनानि गदार्दितोऽपि सार्थातिकोऽपि रमयेत्प्रमदां शुभेव"। तत्तौषधभेदास्तु तत एवावसेयाः।

कान्दव न० कन्दौ संस्कृतं भक्ष्यम् अण्। कन्दुसंस्कृते भक्ष्ये

कान्दविक त्रि० कान्दवं पण्यमस्य ठक्। कन्दुसंस्कृतभक्ष्यद्रव्यविक्रेतरि मिष्टान्नपण्यके।

कान्दिग्भूत त्रि० कां दिशं यामीत्याकुलतां भूतः प्राप्तः भू-प्राप्तौ कर्त्तरि क्त २त०प्रषो०। कां दिशं यामीत्याकुलतं प्राप्ते। "स कथञ्चिद्भयात्तस्मात् दिक्कोऽ ब्राह्मणस्तदा। कांदिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरां दिशम्" भा०शा०प० १६८अ०। "कां दिशं यामीत्याकुलः कान्दिग्भूतः" नीलक०। "कान्दिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्व्वसैन्यम्" भा० उद्यो० ४७अ०।

कान्दिशीक त्रि० कां दिशं यामीत्याह "तदाहेति माशब्दादिभ्य" उपसंख्यानात् ठक् पृषो० मयू० आकृतिगणत्वात् समासः। कदि-वैक्लव्ये भावे इन् कन्दिः वैक्लव्यम्। शीक सेचने क्षरणार्थत्वादश्रुपातार्थकता भावे घञ् कन्दिशीकः अश्रुपातश्च विद्यते अस्य वा० अण् रायमुकुटः। भयद्रुते पलायिते अमरः। "बहूनां प्रलयोजातः कान्दिशीकमभूज्जगत्" काशी०।

कान्यकुब्ज पु० देशभेदे कन्यकुब्जशब्दे विवरणम्। "कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ!। गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः" भा०व० ११४अ०।

कान्यजा स्त्री कात् जलादन्यस्मिन् जायते जन–ड। नली नामगन्धद्रव्ये शब्दच०।

कापटव पुंस्त्री कापटोर्गोत्रापत्यम् अण्। कापटुर्गोत्रापत्ये स्त्रियां तु गोत्रावयवात्त्वेन जातित्वेऽपि न ङीप्। किन्तु शार्ङ्गरवादि०ङ् न्तु स्वरभेदः। कापटवी। गोत्रान्तत्वात् तत आगतेऽर्थे वुञ्। कापटवक ततआगते। कुत्सित पटुः कापटुस्तस्य भावः कर्म्म वा अण्। कापटव ० निन्दितपटुतायां न०।

कापटिक त्रि० कपटेन चरति ठक्। १कपटव्यवहारिणि "कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वतः" इति ७।५४ श्लोकव्या० कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसव्यञ्जनात्मकं पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिन्तयेत् तत्र परमर्म्मज्ञः प्रगल्भश्छात्रः कपटव्यवहारित्वात् कापटिकस्तं हृद्यैर्निमर्थमानाभ्यामुपगृह्य राजा ब्रूयात् यस्य दुर्वृत्तं पश्यसि तत्तदानीमेव मयि वक्तव्यमिति" कुल्लू० उक्ते राज्ञः पञ्चवर्गान्तर्गते २छात्ररूपे चारभेदे पु०।

कापथ पु० कुत्सितः पन्थाः अच् समा० कादेशः। १निन्द्यवर्त्मनि अमरः। "आस्थाय कापथं दुष्टं विषमं बहुकण्टकम्" रामा०। दुष्टपथवर्त्तिनि २ दानवभेदे च पु०। "शरभः शलभश्चैव कुपथः कापथः क्रथः" इति हरि० २६३अ० दानवनामकथने। ३ उशीरे न० मेदि०। कापथजातत्वात्तस्य तथात्वम्।

कापा स्त्री कम् सुखमाप्यतेऽनया आप–करणे घञ् इत०। प्रातःप्रबोधकवन्दिवाण्याम्। "प्रातर्जरेथे जरणेव कापया" ऋ० १०।४०।३। प्रातःप्रबोधकस्य वन्दिनो वाणी कापा तया" भा०।

कापाटिक न० कपाटिकैव शर्करा० स्वार्थे अण् स्वार्थिकस्यापि क्वचिल्लिङ्गातिक्रमोक्तेः क्लीवता। क्षुद्रकपाटे।

कापाल न० कपालमिव तस्येदं वा अण्। १कपालरूपाकारे कुष्ठभेदे कपालशब्दे उदा०। २ कपालसम्बन्धिनि तन्निर्मिते भूषणादौ च। "त्रिशूलमस्त्रं घोरञ्च कापालमथ कङ्कणम्" विक्रमो०। (कालियाखड़ा) ३ कर्कटाख्ये पु० रत्नमा०। गौरा० ङीष्। ४ विडङ्गायां स्त्री राजनि०।

कापालिक त्रि०कपालेन न्रकपालेन चरति अभ्यवहारादिकं करोति ठक्। १ शैवाचारभेदयुक्ते सिद्धान्तिभेदे तेषामाचारश्च। "नरास्थिमालाकृतचारुभूषणः श्मशानवासी न्रकपालभोजनः"। "पश्यामि योगाञ्जनशुद्धदर्शनो जगन्मिथोभिन्नमभिन्नमीश्वरात्"। तस्य धर्मभेदः प्रबोधच० वर्णितो यथा। "मस्तिष्कान्त्रवसाभिघारितमहामांसाहुतीर्जुह्वतां वह्नौ ब्रह्मकपालकल्पितसुरापानेन नः पारणा। सद्यःकृत्तकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारोज्ज्वलैरर्च्यो नः पुरुषोपहारबलिभिर्देवो महाभैरवः" इति। "अथ तीर्थकराग्रणीः प्रतस्थे बहुकापालिकजालकं विजेतुम्" शङ्करदिग्विजयः। २ अन्त्यजजातिभेदे (कपालि) पु० स्त्री०। स्त्रियां ङीप्। अन्त्यजशब्दे कपालिन्शब्दे च विवृतिः। कपालिकैव शर्करा० अण्। ३ क्षुद्रकपाले न०।

कापालिन् पु०कापालं कपालं ब्रह्मकपालं व्रते धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनि। ब्रह्मशिरोहरणजपापापनुत्तये व्रतार्थं ब्रह्मकपालधारिणि १शिवे। "अजैकपाच्च कापाली विशङ्कुर्जितः शिवः" भा०अनु०१७अ० शिवसहस्रनामकथने। वासुदेवस्य २पुत्रभेदे। "कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्यां युधिष्ठिर!। कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ" हरि० १६२अ०। (कपालि) ३जातिसङ्करे अन्त्यजभेदे पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्। "नटी कापालिनी वेश्या रजकी नापि-

ताङ्गना" तन्त्रसारे सप्तकुलनायिकाकीर्त्तने ।

कापिक पु० कपिरेव अङ्गुल्यादि० ठक् । कपिशब्दार्थे

कापिञ्जल पुंस्त्री कपिञ्जलस्यापत्यं शिवा० अण् । कपिञ्जलस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिञ्जलादि पुंस्त्री कपिञ्जलान् तन्नामर्षात् अद्–अण् उप०स० कपिञ्जलादस्तस्यापत्यम् "अत इञ्"पा० इञ् । कपिञ्जलपिशितभक्षकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्यापत्यम् कुर्व्वादि० ण्य । कापिञ्जलाद्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

कापित्थ न० कपित्थस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् "अनुदात्तादेश्च" पा० अञ् । कपित्थविकारे

कापिल त्रि० कापिलं तदुक्तशास्त्रं वेत्त्यधीते वा अण् । १कपिलशास्त्रज्ञे २ तदध्येतरि च हेम० । कपिलेन प्रोक्तम् अण् तस्येदं वा अण् । ३कपिलप्रोक्ते ४तत्सम्बन्धिनि शास्त्रे न० कपिलशब्दे तत्प्रोक्तविषया दर्शिताः । "मार्गाः कापिलाः सांख्याः" भा० शा० २०२ । "बुद्धिश्च परमा यत्र कापिलानां महात्मनाम्" "पितुर्नियोगाज्जगाद शुको धर्मभृतां वरः । योगशास्त्रं च निखिलं कापिलञ्चैव भारत !" भा० शा० ३२७ अ० । स्वार्थेऽण् । ५पिङ्गलवर्णे पु० ६तद्वति त्रि० भरतः कपिलमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । ६कपिलाधिकारेण कृते उपपुराणभेदे "अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु" इत्युपक्रम्य "कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसेरितम्" । हेमा० दा० ख० कूर्मपु० उपपुराणगणने उक्तम्

कापिलिक पुंस्त्री कपिलिकायाः कपिलवर्णायाः अपत्यम् शिवा०अण् । कपिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

कापिलेय पु०कपिलायाः तन्नाम्न्या ब्राह्मण्या अपत्यम् ठक् । कपिलानाम्न्याः स्तनपायित्वेन तदपत्ये ब्राह्मणाः कपिलशिष्ये मुनिभेदे । तस्य सम्भवादिकं भा०शा० २१८अ० वर्णितं यथा "तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः । परिधावन् महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामथ । सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये । सुपर्यवसितार्थश्च निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः । ऋषीणामाहुरेकं तु यं कामानाहतं नृप । शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभम् । यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् । समन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् । आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् । पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् । यत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् । पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः । पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः । पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् । इष्टसत्रेण संसृष्टो भूयश्च तपसाऽऽसुरिः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः । यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते । आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपेदे तदव्ययम् । तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः । ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी । तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ । ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् । एतन्मे भगवानाह कापिलेयस्य संभवम् । तस्य तत् कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम्" ।

व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन यथा "कापिलेयः कपिलायाः पुत्रः परिधावन् एकत्र वासमकुर्वन् । सुपर्यवसितार्थः सम्यगनिश्चितप्रयोजनः । कामैरनाहतं कामादवसितमिति पाठे यदृच्छया स्थितं नृप सुखम् अन्विच्छन्तं स्थापयितुमिति शेषः । सः कपिलः, तेन पञ्चशिखसंज्ञेन तत्प्रशिष्यत्वात्तत्तुल्यत्वम् । पञ्च स्रोतांसि विषयकेदारप्रणालिकाः यस्य तस्मिन् मनसि मानसं सत्रमित्यर्थः । यत्र यत्समीपे, कापिलं कपिलमतानुसारि मण्डलं मुनिसमूहं प्रति परमार्थं यो न्यवेदयदित्युत्तरेण सम्बन्धः । पञ्चस्रोतसि मनसि निष्णातः ऊहापोहकौशलवान् । पञ्चरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापकः क्रतुः "पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयतात्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पञ्चरात्रं पुरुषमेधं यज्ञक्रतुमपश्यदिति" शतपथोक्तस्तत्र विशारदः अनुष्ठिताखिलकर्मेत्यर्थः । पञ्च अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोषान् निज आत्मनश्च विविक्तान् जानातीति पञ्चज्ञः अतएव पञ्चकृत् पञ्च तद्विषयाण्युपासनानि "भृगुर्वै वारुणिरित्यस्यामुपनिषदि "स तपस्तप्त्वा अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादित्यादि" विहितानि करोति पञ्चकृत्, पञ्च "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुताः शान्तादयो गुणाः यस्मिन् स पञ्चगुणः ततश्च "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति" श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्यमानत्वात् शिखेवेति पञ्चशिखं पुच्छं ब्रह्म तज्ज्ञत्वात् मुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चकृत् कथं पञ्चज्ञः स्यादिति चेत् ? सत्यं–यथात्मयं विकारमुपासीनस्तत्प्रकृतिमन्नं विराड़ाख्यमेति एवं मायया विकृतमानन्दं तत्पतिमेतीति न तत्रोपाधिः पृथगवक्तव्या । पञ्चज्ञानाय तस्य पञ्चमोपाधिफलत्वात् तदेतदाह पुरुषेति । पुरुषा अन्नमयादयः

पञ्च अव्यक्ततया बाधिततया तिष्ठन्तीत्यसिलिति पुरुषा-वस्थम् अतएव शिरआद्यवयवरहितत्वादव्ययम् अबा-ध्यत्वाच्च परमार्थम् अबोधयत्। तत्रापि गुरुमाह इष्टेत्या-दिना। इष्टसत्रेण आत्मयज्ञेन हेतौ तृतीया, अध्ययनेन वसतीतिवत्, सम्यक् पृष्टं प्रश्नो यस्य स संपृष्टः, आत्मज्ञा-नार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः। व्यक्तं बाध्यत्वाबाध्यत्वेन स्फुटताम् देवदर्शनः दिव्यदृष्टिरित्यर्थः। सांख्यसम्मतं गुणपुरुषान्तर-ज्ञानात् कैवल्यं प्रधानं चोपादानमिति पक्षं निरस्यति यस्मादिति, अक्षरमेव जगदुपादानतया नानारूपं न तु क्षरं प्रधानम्,अव्ययं ब्रह्मैव प्रतिपेदे ज्ञातवान्, न तु गुण पुरुषान्तरम्। भगवान् मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा"।

कापिल्य त्रि० कपिलेन निर्वृत्तादि कपिल+चतुरर्थ्यां सङ्काशा० ण्यः। कपिलेन निर्वृत्तादौ।

कापिवन न० द्व्यहसाध्ये अहीने यागभेदे "द्व्यहानाह" इत्यु-पक्रमे "आङ्गिरसचैत्ररथकापिवनाः" कात्या० २३।२।१। "चैत्ररथमन्नाद्यकामः कापिवनं स्वर्गकाम इति द्व्यहाः" आश्व०श्रौ० १०।२।२।

कापिश न० कपिशा माधवी तत्पुष्पम् साधनत्वेनास्त्यस्य अण्। माधवीलताकुसुमजाते मद्यभेदे हेमच०।

कापिशायन त्रि०कपिशैव स्वार्थेऽण् तत्र जातं "कापिश्याः ष्फक्" पा०ष्फक्। माधवीपुष्पलताजाते मद्ये जटा०। "कापिशायन सुगन्धि विघूर्णन्" माघः। देवतायां पु० धर०। द्राक्षायां स्त्री सि०कौ० षित्त्वात् ङीष्। [पिशाचे त्रिका०।

कापिशेय पु० स्त्री कपिशाया अपत्यम् ढक्। कपिशापत्ये

कापिष्ठल पु० कपिष्ठलस्येदम् अण्। मध्यदेशभेदे वृह० स०। कूर्मविभागे "औदुम्बरकापिष्ठलगजाह्वयाश्चेति मध्यमि-दम्" इत्युक्तेस्तस्य मध्यदेशत्वम्।

कापिष्ठलि पु० स्त्री कपिष्ठलस्य गोत्रापत्यम् इञ्। कपिष्ठल-गोत्रापत्ये स्त्रियान्तु क्रौड्या० ष्यङ्। कापिष्ठल्या इति भेदः। यून्यपत्ये तु "यञिञोश्च" पा० फक्। कापिष्ठ-लायन तद्गोत्रयुवापत्ये पु०।

कापुरुष पु० कुत्सितः पुरुषः कोः का। १कुत्सिते पुरुषे "मनोर्विख्यातधैर्य्यस्य व्यञ्जनीयस्य विक्रमैः। पश्यतोयुद्ध-लुब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया" रामा० कापुरुषस्येदमण्। २कुत्सितपुरुषसम्बन्धिनि त्रि०। "स्त्रीषु शौर्य्यमनघास्तु परदारप्रधर्षक!। कृत्वा कापुरुषं कर्म्म शूरोऽहमिति मन्यसे" रामा०। स्त्रियां ङीप्। ब्राह्मणादि० भावे कर्म्मणि च ष्यञ्। कापुरुष्य तद्भावे तत्कर्म्मणि च न०।

कापेय न० कपेर्भावः कर्म्म वा "कपिज्ञात्योर्ढक्" पा० ढक्। १कपेर्भावे कर्म्मणि च। अपत्ये इदन्तत्वात् ढक्। २कपि-गोत्रापत्ये अनाङ्गिरसे पुंस्त्री ३शौनकर्षौ पु०शब्दचि०। स्त्रियां गोत्रप्रत्ययान्तत्वात् ङीष्। तस्येदं ढक्। कपिसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियान्तु ङीप्। "कच्चिन्न खलु कापेयी सेव ते चलचित्तता" रामा०।

कापोत न० कपोतानां समूहः अण्। १कपोतसमूहे कपोत-स्येदम्। "अनुदात्तादेः" पा०अञ्। २कपोतसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः" भा०व० २५९अ०। "कापोतीं वृत्ति-मल्पसंग्रहरूपाम्" नीलकण्ठः" "स्तुवन् वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात्" भाग० ९,१८,१५, "कापोतीं उञ्छवृत्तिम्" श्रीधरः। कपोतस्य यथा उञ्छवृत्तित्वमल्प-संग्रहत्वञ्च तथा कपोतलुब्धकीयशब्दे १९७०पृ०दर्शितम्। कापोतवर्णोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। ३सौवीराञ्जने ४सर्जिके (सर्जिकाक्षारे) न० मेदि०। ५कपोताभवर्णे पु० ६तद्वति त्रि० हेम०। ७ओषधिभेदे स्त्री गौ०ङीष्। तदुत्पत्तिस्थानमुक्तं सुश्रुते "कौशिकीं सरितं तीर्त्त्वा सञ्ज-यन्त्यास्तु पूर्वतः। क्षितिप्रदेशो वल्मीकैराचितो योजन-त्रयम्। विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु" सुश्रु०। ओषधिलक्षणादिकथने।

कापोतक त्रि० कपोताः सन्त्यस्याम् नडा० छः कुक् च कपो-तकीयः तत्रभवः अण् विल्वका० छस्य लुक्। कपोत-कीयभवे। [कपोतडिम्बसमुदाये।

कापोतपाक्य पु०कपोतानां पाकाः डिम्बाः तेषां पूगः ञ्यः।

कापोताञ्जन न० कापोतं च तदञ्जनं चेति कर्म०। सौवीरा-ञ्जने अमरः।

काप्य पुंस्त्री कपेर्गोत्रापत्यम् आङ्गिरसः "कपिबोधादाङ्गिरसे" पा० यञ्। १कपिगोत्रापत्ये आङ्गिरसे। स्त्रियान्तु शा-र्ङ्गरवादौ काप्येत्यत्र काप्य इति पाठान्तरे ङीन् यलोपः कापी। यञन्तत्वात् यून्यपत्ये फक्। काप्यायनः कपिगोत्र-युवापत्ये,स्त्रियान्तु लौहिता०ष्फः षित्त्वात् ङीष्। काप्या-यनी। अनाङ्गिरसे तु "इतश्चानिञः" पा०ढक्। कापेय इति भेदः। कुत्सितमाप्यम् कोः का। २पापादौ त्रि०

काप्यकर त्रि० कुत्सितमाप्यं काप्यं पापं करोति धातूनाम-नेकार्थत्वात् कथयति कृ—ताच्छील्यादौ—ट। पापं कृत्वा परस्य कथके स्वपापप्रकाशके शब्दर०। कर्म्मणि अण्। काप्यकारोऽप्यत्र त्रि०त्रिका०।

काफल पु० कुत्सितं फलमस्य । (कट्फल) वृक्षभेदे । शब्दरत्ना०

कावर पु० कुत्सितो बन्धः कोः का वेदे पृषो० । कुत्सितबन्धे । "अवस्तु शुम्भं कावरं वध्रिं कृण्वन्तु बन्धुरः" । "शुम्भं कपिरिव दूषणो बन्धुरा कावरस्य च" दुष्टौ छित्वा भर्तृ-स्थानि दूषयिष्यामि कावरम्" अथ० ३।६।३।४।५।

काम अव्य०कम घञ् । १अनुज्ञायां विश्वः । २निकामे ३अत्यर्थे ४काम्ये न०मेदि०कामाय हितम् अण् । ५रेतसि न०मेदि० ६वाढमित्यर्थे, ७अनुमतौ "काममामरणात् तिष्ठेत् गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि" यममनुः । "मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी"माघः । ८इच्छायाम् "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मनएव" श्रुतेः तस्य मनोधर्मत्वमिति वेदान्तिनः सांख्याश्च मन्यन्ते मनोहेतुकत्वोक्त्यैव श्रुतेस्तात्पर्यं मन्यमाना आत्मधर्मत्वमिति नैयायिका आहुः । अभिलाषशब्दे इच्छाशब्दे चास्य विवृतिः । "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः" इत्युपक्रम्य "अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कर्हिचित् । यद्यद्धि कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेष्टितम्" इति मनुना सर्व्वक्रियां प्रति कामस्य हेतुत्वमुक्तम् । "सङ्कल्पः अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यताम्" इति बुद्धिः । तथाच इष्टसाधनताज्ञानरूपात् सङ्कल्पात् काम इच्छा भवति, ततः क्रियानिष्पत्तिः । सचाप्राप्तविषयस्य प्राप्तिसाधने चित्तवृत्तिभेदः कामस्तु रजोगुणहेतुकः । यथोक्तं गीतायाम् "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः" कामश्च इष्टविषयाभिलाषः । "पुंसो या विषयापेक्षा स काम इति भण्यते"। सुमानादौ काममय एवभूवायकर्मतत् । यतोऽयं कर्मणोहितः कामोऽतोऽस्य प्रधानता" "सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते"गीता । कर्मणि घञ् । ९कामनाविषये, कामनाविषयश्च त्रिविधः वाह्याभ्यन्तरवासनामयभेदात् तत्र गृहक्षेत्रादिकं शब्दादिविषयाश्च वाह्यविषयाः शारीरमानसिककर्म्मजातम् आभ्यन्तरः सुखः स्वप्नहेतुकः वासनामयः "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूयएवाभिवर्द्धते" मनुः । धर्मार्थकाममोक्षमध्ये कामशब्देन काम्यस्यैव ग्रहणं तस्यैव पुरुषार्थत्वात् पुरुषेण इष्यमाणत्वात् इच्छायास्तथात्वाभावात् । "अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्मएव मनीषिणः" रघुः । "सन्तानकामस्य तथेति कामम्" रघुः । काम्यमानत्वात् कामं वरमित्यर्थः । "तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोः" रघुः । "इति स्वप्नोपमान् मत्वा कामान् मा गास्तदङ्गताम्" रघुः । कामनाविषयश्च सुखस्वरूपमात्मैवेति वेदान्तिनः, तदेव मुख्यं प्रयोजनम् "नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियोभवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियोभवति" वृ० उप० सुखस्वरूपात्मन एव परप्रेमास्पदत्वोक्तेः । तत्साधनानान्तु गौणप्रयोजनत्वम् । सुखमिव दुःखाभावोऽपि मुख्यं काम्यमिति नैयायिकादयः. "मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यमाने १०परमेश्वरे च । "कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" विष्णु स० । स्त्रीपुरुषयोः उपस्थसाध्यानन्दसाधने तयोः परस्परालिङ्गनादिप्रवर्त्तके ११ अनुरागभेदे तत्रैव लोके कामशब्दस्य रूढिर्दृश्यते । स च तिथिविशेषे स्त्रीपुरुषयोः स्थानविशेषएव चुम्बनादिना व्यज्यते, यथोक्तं स्मरदीपिकायाम् "पादे गुल्फे तथोरौ च भगे नाभौ कुचे हृदि । कक्षे कण्ठे तथौष्ठे च गण्डे नेत्रे श्रुतावपि । ललाटे शीर्षदेशेषु कामस्थानं तिथिक्रमात् । दक्षे पुंसां स्त्रिया वामे शुक्ले कृष्णे विपर्य्ययः । पादाङ्गुष्ठे प्रतिपदि द्वितीयायाञ्च गुल्फके । ऊरुदेशे तृतीयायां चतुर्थ्यां भगदेशतः । नाभिस्थाने च पञ्चम्यां षष्ठ्यान्तु कुचमण्डले । सप्तम्यां हृदये चैव अष्टम्यां कक्षदेशतः । नवम्यां कण्ठदेशे च दशम्यां चोष्ठदेशतः । एकादश्यां गण्डदेशे द्वादश्यां नयने तथा । श्रवणे च त्रयोदश्यां चतुर्द्दश्यां ललाटके । पौर्णमास्यां शिखायाञ्च ज्ञातव्यञ्च इति क्रमात् । यत्र स्थाने वसेत् कामस्तत्रैव नखचुम्बनम् । "हृदि कामः भ्रुवोः क्रोधो लोभश्चाधोरदच्छदात्" भाग० । तस्य समष्टिरूपस्य विराजो ब्रह्मणः हृदयजातत्वेन व्यष्टीनामप्यस्मदादीनामपि मनसिजन्यत्वम् । प्राणिनां जन्मावधि सर्वकालेऽस्य वर्त्तमानत्वेऽपि यौवने एवास्य यथा प्रादुर्भावस्तथा कालिका० पु० १९ ।

२२ अ० वर्णितं यथा

"ब्रह्मापि तनयां सन्ध्यां दृष्ट्वा पूर्व्वमथात्मनः । कामायाशु मनश्चक्रे त्यक्त्वा बुद्धिं घृतेति वै । तस्याश्च चलितं चित्तं कामबाणविलोड़ितम् । ऋषीणां प्रेक्षतां तेषां मानसानां महात्मनाम् । भर्गस्य वचनं श्रुत्वा सोपहासं विधिं प्रति । आत्मनश्चलचित्तत्वमसर्य्यादमृषीन् प्रति । कामस्य तादृशं भावं मुनिमोहकरं तदा । दृष्ट्वा सन्ध्या स्वयं तत्र तपामापातिदुःखिता । ततस्तु ब्रह्मणा शप्ते मदने तदनन्तरम् । अन्तर्भूते विधौ शम्भौ गते चापि

निजास्पदे । अमर्षवशमापन्ना सन्ध्या ध्यानपराऽभवत्” ।

ततस्तस्यास्तपसा तोषितेन विष्णुना तत्प्रार्थनया कामप्रवृत्तिकालनियमनरूपोवरोदत्तो यथा “सन्ध्योवाच । यदि देव ! प्रसन्नोऽसि तपसा मम संप्रति । वृतश्चदायं प्रथमं वरो मम विधीयताम् । उत्पन्नमात्रा देवेश ! प्राणिनोऽस्मिन् भुवस्तले । न भवन्तु क्रमेणैव सकामाः सम्भवन्तु वै । श्रीभगवानुवाच । प्रथमं शैशवो भावः कौमाराख्यो द्वितीयकः । तृतीयो यौवनो भावश्चतुर्थं वार्द्धकं तथा । तृतीये त्वथ संप्राप्ते वयोभागे शरीरिणः । सकामाः स्युर्द्वितीयान्ते भविष्यन्ति क्वचित् क्वचित् । तपसा तव मर्य्यादा जगति स्थापिता मया । उत्पन्नमात्रा न यथा सकामाः स्युः शरीरिणः” । तथा च कामप्रवृत्तिहेतुर्हि शुक्रवृद्धिः बाल्ये च शुक्रवृद्धेरसम्भवात् न कामप्रवृत्तिः । बालानामपि अन्नरसपाकेन चरमधातोः शुक्रस्योद्भवसम्भवेऽपि तस्य सूक्ष्मत्वात् न प्रसरणम् यथाह भावप्र० । “बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते । पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते । तेषां तदेव तारुण्ये पुंस्त्वाद्व्यक्तिमेति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा” । तत्र कारणञ्च अनुपदोक्तविष्णुवर एव इति न बाल्ये तस्य प्रादुर्भावः । १२ताद्यानुरागाधिष्ठातृदेवभेदे स च पञ्चाशद्विधः । यथोक्तं शा० ति० टी० राघवभट्टेन यथा “काम १ कामद २ कान्ता ३ च कान्तिमान् ४ कामग ५स्तथा । कामचारश्च ६ कामी ७ च कामुकः ८ कामवर्द्धनः ९ । रामो १० रमश्च ११ रमणो १२ रतिनाथो १३ रतिप्रियः १४ । रात्रिनाथो १५ रमाकान्तो १६ रममाणो १७ निशाचरः १८ । नन्दको १९ नन्दन श्चैव २० नन्दी २१नन्दयिता २२ पुनः । पञ्चबाणो २३ रतिसखः २४ पुष्पधन्वा २५ महाधनुः २६ । भ्रामणो २७ भ्रमणः२८ श्चैव भ्रममाणो २९ भ्रमोत्तरः ३० । भ्रान्तश्च ३१ भ्रमुको ३२ भृङ्गो ३३भ्रान्तचारो ३४ भ्रमावहः ३५ । मोहनो ३६मोहको ३७ मोहो३८ मोहवर्द्धन३९ एव च । मदनो ४० मन्मथ ४१ श्चैव मातङ्गो ४२ भृङ्गनायकः ४३ । गायनो ४४ गीतिज ४५ श्चैव नर्त्तनः ४६ खेलक ४७ स्तथा । उन्मत्तोन्मत्तक ४८ श्चैव विलासो ४९ लोभवर्द्धनः ५०” ।

तेन च कार्त्तिकेयोत्पत्तये शिवध्यान भङ्गार्थमिन्द्रनियुक्तेन शिवध्यानभङ्गार्थमुद्युक्तेन ध्यानभङ्गजनितहरकोपात् भस्मीभावमासाद्याङ्गहीनत्वमाप्तम् यथाह शिवपु० १४अ० । “कामोधनुषि संयोज्य पुष्पवाणं तदा मुने ! । पार्व्वती सम्मुखे स्थाणौ मोक्तुकामो व्यवस्थितः । हरस्तु धैर्य्यमालम्ब्य किमेतदिति चिन्तयन् । ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्पवाणधनुर्धरम् । विरुद्धमन्योस्तस्याथ तृतीयनयनान्मुने ! स्फुरत्तुदर्च्चिरग्निस्तु पपात मदनोपरि । क्रोधं संहर हे देव ! इति यावत् वदन्ति खे । इन्द्रादिसकलादेवास्तावद्भस्मीचकार तम्” स च पश्चात् वासुदेवात् रुक्मिण्यां प्रादुर्भूय मायावतीरूपां रतिं शम्बरभार्य्यात्वेन प्रथितामुपयेमे । तदेतत् हरि० वर्णितम् । “रुक्मिण्यां वासुदेवस्य लक्ष्म्यां कामोधृतव्रतः । शम्बरान्तकरोजज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शनः । तं सप्तरात्रे सम्पूर्णे निशीथे सूतिकागृहात् । जहार कृष्णस्य सुतं शिशुं वै शम्बरो नृप ! । स मन्यता परीतायुर्म्मायया प्रजहार तम् । दोर्भ्यामुत्क्षिप्य नगरं स्वं निनाय महासुरः । अनपत्या तु तस्यासीद्भार्य्या रूपगुणान्विता । नाम्ना मायावती नाम मायेव शुभदर्शना । ददौ तं वासुदेवस्य पुत्त्रं पुत्त्रमिवात्मजम् । तस्या महिष्या नाथिन्या दानवः कालचोदितः । मायावती तु तं दृष्ट्वा सम्पूर्णेन्दुनिभाननम् । हर्षेण महता युक्ता पुनःपुनरुदैक्षत । अथ तस्या निरीक्षन्त्याः स्मृतिः प्रादुर्बभूव ह । अयं स मम कान्तोऽभूत् इत्येवं चान्वचिन्तयत् । अयं स नाथोभर्त्ता मे यस्यार्थे हि दिवानिशम् । चिन्ताशोकह्रदे मग्ना न विन्दामि रतिं क्वचित् । अयं भगवता पूर्व्वं देवदेवेन शूलिना । खेदितेन कृतोऽनङ्गो दृष्टोजात्वन्तरे मया । कथमस्य स्तनं दास्ये मातृभावेन जानती । भर्त्तुर्भार्य्या त्वहं भूत्वा वक्ष्ये वा पुत्र इत्युत । एवं सञ्चिन्त्य मनसा धात्र्यास्तं सा समर्पयत् । रसायनप्रयोगैश्च शीघ्रमेवाभ्यवर्द्धयत् । धात्र्याः सकाशात्० स च तां दृष्टवान् रुक्मिणीनन्दनः । मायावतीमविज्ञानान्मेने स्वामेव मातरम् । सा च तं वर्द्धयामास कार्ष्णिं कमललोचनम् । माया सर्व्वा ददौ सर्व्वा दानवी काममोहिता । स यदा यौवनस्थस्तु प्रद्युम्नः कामदर्शनः । शिक्षार्पितश्च नारीणां सर्व्वास्त्रविधिपारगः । तं सा मायावती कान्तं कामयामास कामिनी” हरि० १६३अ० । “कुमार ! पश्य मां प्राप्तं देवगन्धर्व्वनारदम् । प्रेषितं देवराजेन तव सम्बोधनाय वै । स्मर त्वं पूर्व्वकं भावं कामदेवोऽसि मानद ! । हरकोपानलादग्धस्त्वेनानङ्गत्वमिहोच्यसे । त्वं वृष्णिवंशे जातोऽसि रुक्मिण्या गर्भसम्भवः । ख्यातोऽसि केशवेन त्वं प्रद्युम्न इति

कीर्त्त्यसे। आहृत्य शम्बरेण त्वमिहानीतोऽसि मानद!। सप्तरात्रे त्वसम्पूर्णे सूतिकागारमध्यतः। वधार्थं शम्बरस्य त्वं ह्रियमाणो ह्युपेक्षितः। केशवेन महाबाहो! देवकार्यार्थसिद्धये। येषा मायावती नाम भार्य्या वै शम्बरस्य तु। रतिं तां विद्धि कल्याणीं तव भार्य्यां पुरातनीम्। तव सा रक्षणार्थाय शम्बरस्य गृहेऽवसत्। मायां शरीरजां न्यस्य मोहनार्थं दुरात्मनः। रतेरुत्पादनार्थाय प्रेषयत्यनिशं तदा। एवं प्रद्युम्न! वद्धा वै तव भार्य्यां प्रतिष्ठिताम्। हत्वा तं शम्बरं वीर! वैष्णवास्त्रेण संयुगे। गृह्य मायावतीं भार्य्यां द्वारकां गन्तुमर्हसि" हरि० १६५ अ०। "कामं प्रति नारदवाक्यम्। "सोऽब्रवीत् सहसा देवीं रुक्मिणीं देवतामिव। अयं स देवि! संप्राप्तः पुत्रस्तापधरस्तव। अनेन शम्बरं हत्वा मायायाश्च निशारदम्। हता मायाश्च ताः सर्व्वा याभिर्देवानबाधत। सती चेयं शुभा साध्वी भार्य्याऽपि तनयस्य ते। मायावतीति विख्याता शम्बरस्य गृहोषिता। मा च ते शम्बरस्येयं पत्नीति भवतु व्यथा। मन्मथेऽथ गते नाशं गते चानङ्गतां पुरा। कामपत्नी, न कान्तेषा शम्बरस्य रतिः प्रिया। मायारूपेण तं दैत्यं मोहयन्त्यसकृच्छुभा। न चैषा तस्य कौमारे वशे तिष्ठति शोभना। आत्ममायामयं कृत्वा रूपं शम्बरमाविशत्। पत्न्येषा मम पुत्रस्य स्नुषा तव वराङ्गना" हरि० १६७ अ०। रुक्मिणीं प्रति कृष्णवाक्यम्। तेन १२ रौक्मिणेये पु० १४ बलदेवे शब्दर०। तस्य कामपालत्वात्तथात्वम्। १५ महाराज चूते राजनि०। कर्मपूर्व्वकात् कामयते कर्त्तरि अण्। तत्तत्पदार्थकामनायुक्ते यथा स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत पशुकामः प्रजाकाम इत्यादि। षजन्तकामशब्दे परे तुमुन्नन्तस्यान्तलोपः। यथा गन्तुकामः रन्तुकामः इत्यादि वृषादि० तस्याद्युदात्तता। कामनायुक्तवाचककामादिशब्दसमभिव्याहारे यागे तन्नियोज्यकत्वं तत्कृतिसाध्यत्वञ्च मतभेदेन प्रतीयते यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामनियोज्यकस्तत्कृतिसाध्यो वा याग इति बोधः। लिङादिना यागादेः कर्त्तव्यत्वबोधनात् यागादेस्तथात्वम्। यागजन्यफलं च कामनावतोऽन्यतत्फलकामनोद्देश्येऽपि भवति अतः पितृस्वर्गकामनया कृतपूर्त्तादेः फलं पितरीति मणिकृत्। अर्थशब्देन द्वन्द्वेऽस्य शापूर्व्वं निपातः। अर्थकामौ कामार्थौ। तन्त्रोक्ते १६बीजभेदे। तदुद्धारो यथा तन्त्रसा० कुब्जायां वै "देवीं दक्षिणबाहुशक्तनयनं कामं कलाबाधिक्ष्कृतम्" दक्षिणबाहुः ककारस्तस्य वर्णस्य मातृकान्यासे दक्षबाहुमूले न्यस्तत्वात् तथात्वम् शक्तोऽक्षकारः नयनं वामनेत्रं तेन ईकारः कलाबाधिक्ष्कृतं बिन्दुभूषितम् तेन क्लीम् इत्येवं रूपं कामम् इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण तदुद्धारः तन्त्रसा० श्रीक्रमे। "तां विद्यां शृणु देवेशि! काममिन्द्रसमन्वितम्। नादबिन्दुकलाभेदात् तुरीयस्वरसंयुतम्। महाश्रीसुन्दरी विद्या महात्रिपुरसुन्दरी। ककारे सर्व्वसुतृप्तं कामे कैवल्यदायकम्। लकारे सकलैश्वर्य्यमीकारे सर्व्वसौख्यदम्" कुब्जिकात०। "परा च कमला कामो वाग्भवं शक्तिरेव च"। १७ककाराक्षरे च। शिवबीजं (ह)। तथा कामं (क) इन्द्रम्(ल) देवीं (स) नियोजयेत्। षोडशीविद्यायां शक्तिकूटोद्धारे।

कामकला स्त्री० कामस्य कला प्रिया। तत्कलाहेतुत्वात् कामपत्न्याम् १रतौ शब्दरत्ना०। इत० २कामहेतुकलायाञ्च।

कामकाति त्रि० कं—शब्दे क्तिन् कामपरा कातिर्यस्य। कामशब्दयुक्ते। "त्वे सुपुत्र! शवसोऽवृत्रन् कामकातयः"। ऋ० ८।८१।१४।

कामकाम त्रि० कामं काम्यं कामयते कम—णिङ्—अण् उप०स०। अभीष्टकामे "एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः गतागतं कामकामा लभन्ते" गीता। णिनिः कामकामीत्यप्यत्र। "आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्। तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्व्वे, स शान्तिमाप्नोति न कामकामी" गीता। स्त्रियां ङीप्।

कामकार त्रि० कामं काम्यं करोति कृ—अण् उप० स०। १काम्यनिष्पादके। कारः करणं इत०। २कामेन इच्छया फलाभिसन्धिना करणे पु०। "अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते" गीता "अग्निहोत्रमपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः"। "कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात्" मनुः। "यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः, गीता। कामचारत इति पाठान्तरम।

कामकूट पु० काम एव कूटं शृङ्गं प्रधानमस्य। १वेश्याप्रिये (विड़्गे) (नाङ) । हेम०। २वेश्यायाविभ्रमे च मेदि०। तन्त्रोक्ते ३कामराजाख्ये श्रीविद्यायाः मन्त्रभेदे। "वियदिन्द्रस्ततः पश्चात् कलौ मर्कुविवह्नि च। मायास्वरेण संयुक्तं नादबिन्दुकलान्वितम्। प्रथमं कामराजस्य कूटं परमदुर्लभम्" (हसकलह्रीम्) "वियद्विष्णुयुतं कामोंऽशः शक्रस्ततःपरम्। महामाया ततः पश्चात् स्वप्रथतीति कथ्यते" हकसकह्रीं) द्वितीयम् कामकूटम्। "मदनं शिवबीजं च

वायुबीजं ततःपरम्। इन्दुबीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत्।(कहलह्रीँ) तृतीयं कामकूटम् इयं मधुमती।

कामकृत् त्रि० कामेन करोति कृ–क्विप् ३त०। १यथेच्छंकारिणि। कामं काम्यं करोति। २अभीष्टदायके त्रि०। ३परमेश्वरे पु० "कामहा कामकृत्कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः" विष्णुस०। [कर्म०। २सुरते हेमच०।

कामकेलि पु०कामे तद्धेतुकरतौ केलिर्यस्य। १जारे त्रिका०।

कामक्रीड़ा स्त्री कामेन क्रीड़ा। १कामहेतुकक्रीड़ायाम्। "भाः पञ्च स्युर्यस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया" इत्युक्तलक्षणे पञ्चदशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च।

कामखड्गदला स्त्री कामोद्दीपकं खड्गदलं दलमस्याः। स्वर्णकेतक्याम् राजनि०।

कामग त्रि०कामेन वाहनस्य इच्छया यथेष्टदेशं गच्छति गम-ड। वाहनस्य इच्छया यथेष्टदेशगामिनि यानादौ। "एवमादि महाराज! विलप्य दिवसास्थितः। कामगेन स सौभेन" भा०व० १४अ०। कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत्। व०२६अ०। कामगत्वादयोऽप्यत्र। कामेन अनुरागभेदेन गच्छति। यथेच्छं पुरुषगामिन्यां कुलटायाम् स्त्री "पापगङ्गानाश्रितास्तेनाः भर्त्तृघ्नः कामगादिकाः। सुरापा आत्मत्यागिन्यो नाशौचोदकभाजनाः" याज्ञ०। "कामगा कुलटा" मिता०। ३यथेष्टं स्त्रीगामिनि पुंसि पु०। ४कन्दर्पभेदे पु० कामशब्दे दृश्य०।

कामगामिन् त्रि० कामं यथेष्टं योनिविचारमकृत्वा गच्छति गम-णिनि। अनुकामीने यथेष्टस्त्रीगामिनि पुरुषे यथेष्टपुरुषगामिन्यां स्त्रियां स्त्री ङीप्। कामंमित्यव्ययगर्भकः कामङ्गामीत्यप्यत्र अमरः।

कामगिरि पु० कामप्रधानोगिरिः। भारतवर्षस्थे कामरूपस्थे पर्व्वतभेदे। "मलयो मङ्गलप्रस्थ इत्युपक्रमे" "इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलाः" इति भाग० ५,१९,१७। कामरूपशब्दे तत्स्थानं वक्ष्यते।

कामगुण: पु० ६त० कामकृतो वा गुणः। १अनुरागे २विषये ३आभोगे च मेदि०।

कामचर त्रि० कामेन चरति चर–ट ३त०। यथाकामंचारिणि "तां नारदः कामचरः कदाचित्" कुमा०। "इहाहमिच्छामि नयानघान्तिके वस्तुं यथाकामचरस्तथा विभो!" भा०वि०२२श्लो०।

कामचार त्रि० पु० कामेन स्वेच्छया चारः चर+घञ्। यथेच्छाचरणे "न कामचारोमयि शङ्कनीयः" रघुः। "तस्मिन्देश्युदयात् कुर्य्यः शयानं कामचारतः" मनुः। चर णिच्–अच् ३त०। कामेन यथादेशाचरणे "पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते। अकामतः, कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति" याज्ञ०।

कामचारिन् त्रि०कामेन चरति चर–णिनि। १कामुके २यथेष्टाचारवति च "न त्वं दृष्टा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन्!" मेघ०। स्त्रियां ङीप्। ३चटके मेदि०। तस्यातिकामित्वात् तथात्वम्। स्त्रियां ङीप् ४गरुडे पु०शब्दरत्ना०।

कामज त्रि० कामाज्जायते जन–ड ५त०। कामजाते १व्यसनादौ कामजव्यसनानि च दशविधानि मनुनोक्तानि यथा "मृगयाक्षोदिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः। तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजोदशकोगणः"। तन्मध्ये चतुर्णाम् अत्यन्तकष्टतोक्ता तेनैव यथा "पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम्। एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे"। "कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः। वियुज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां ततोवर्ज्याः सदैव ते" इति तद्दोषश्च तेनैवोक्तः। २कामजातमात्रे पुत्रादौ। ज्येष्ठपुत्रस्यैव पितृऋणापाकरणसाधनत्वोक्त्या इतरेषां कामजत्वमुक्तं मनुना यथा "ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः। पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्व्वमर्हति"। यस्मिन्नृणं सन्नयति येनानन्त्यं समश्नुते। स एव धर्म्मजः पुत्रः, कामजानितरान् विदुः"। "अयुक्तायाश्चैव पुत्रिण्याश्च देवरात्। उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ" मनुः "याऽनियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयात्। तं कामजमरिक्थीयं वृथोत्पन्नं प्रचक्षते" मनुः।

कामजान पुंस्त्री कामजमानयति प्रापयति उद्दीपयति ध्वनिना आ+नी–ड। कोकिले शब्दर०। "चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्" सा० द०। कोकिलशब्दादीनां कामोद्दीपकत्वोक्तेस्तस्य तथात्वं स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कामजानिरिति वा पाठः। तत्र कामस्य उद्दीपकध्वनिहेतुत्वात्तदुत्पत्तिस्थानत्वात् इति वाच्यम्।

कामजित पु० कामं जयति धर्षणेन जि–क्विप्। १महादेवे तस्य कामधर्षणात् तथात्वम्। कामं कामदेवं रूपेण जयति क्विप्। २कार्त्तिकेये। "कामजित् कामदः कान्तः" भा० व० २३१ अ० कार्त्तिकेयनामकथने। कामं कामव्यापारं जयति। ३जिनदेवे अर्हति तस्य स्त्रीसङ्गवर्ज्जनात् तथात्वम्।

कामठक पु० धृतराष्ट्रनागकुलजाते सर्पसत्रे नष्टे सर्पभेदे

"अमाठकः कामठकः सुषेणोमखयोऽव्ययः" इति सर्पसत्र-नष्टष्टतराष्ट्रकुलजनागनामकथने भा० आ०५०अ० ।

कामताल पुंस्त्री कामं तालयति प्रतिष्ठापयति तल+प्रतिष्ठायां णिच्–अण् उप०स० । कोकिले त्रिका० । तस्य ध्वनिना कामोद्दीपकत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

कामतिथि पु० स्त्री कामपूजार्था तत्स्वामिका वा तिथिः त्रयोदश्यां तस्याः कामपूजाकृता काममहशब्दे दर्शयिष्यते ।

कामद त्रि०कामान् ददाति दा-क । १अभीष्टदायके, २कामधेनौ स्त्री मेदि० भक्तानां कामप्रदके ३ परमेश्वरे पु० । कामं कामरूपं सौन्दर्य्यं वा द्यति दो-अवखण्डने-क । ४ कार्त्तिकेये । "कामजित् कामदः कान्तः" भा० व० २३१अ० । कार्त्तिकेयनामकथने ।

कामदुघ त्रि०कामं दोग्धि दुह–क घादेशः । १अभीष्टसम्पादके "इन्द्रस्य कामदुघा:स्थ कामान् धुग्ध्वम्" आश्व० श्रौ०६,१२,४ । "आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा" "अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्" रघुः । २सुरभौ गवि स्त्री ।

कामदुह् त्रि० कामं दोग्धि दुह–क्विप् ६त० । काम्यनिष्पादके । "एष (यज्ञः) वोऽस्त्विष्टकामधुक्" गीता । "तस्य च कामधुग्धेनुर्वसिष्ठस्य महात्मनः" भा० आ०१७५ । "श्रद्धयार्चितमत्पात्रे न्यस्तं (मुन्यन्नम्) कामधुगक्षयम्" । भाग० ७,१५,५ । "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" श्रुतिः । क (कामदुहोऽप्यत्वार्थे) त्रि० "तं स्वर्गे याः कामदुहाय भूत्वा नरं प्रदातारमुपैति सा गौः" भा०व०१८६अ० ।

कामदूती स्त्री कामस्य दूतीव उद्दीपकत्वात् । १नागदन्तीवृक्षे रत्नमा० । २पाटलावृक्षे शब्दर० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे ।

कामदेव पु० कामएव देवः । कन्दर्पे तस्य ध्येयरूपम् हेमा० दा० विष्णुधर्मो०उक्तं यथा । "कामदेवस्तु कर्त्तव्यः शङ्ख-पद्मविभूषणः । चापबाणकरश्चैव मदाकुञ्चितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्भार्य्या स्वैतास्य चोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्योरूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणमुखो-महानिति" । काम्यते मोक्षकाङ्क्षिभिः काम्यस्तथाभूतः सन् दीव्यति द्योतते । २ परमेश्वरे । "कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस० । चक्रदत्तोक्ते ३ घृतभेदे तत्पाकादिप्रकारो यथा तत्रैव

"अश्वगन्धा त्रिवृद्दारस्य इक्षस्य ककुभस्य च । कल्काद्यसक् पुष्पफलप्रस्थं पञ्चशततुल्यम् । अश्वगन्धा पञ्चमिता तदर्द्धं गोक्षुरस्य च । शतावरी विदारी च शालपर्णी बला तथा । अश्वत्थस्य च शुङ्गानि पद्मबीजं पुनर्नवा । काश्मरी-फलमेतत् तु माषबीजं तथैव च । पृथग्दशपलान् भागांश्चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् । चतुर्भागावशेषन्तु कषाय मवतारयेत् । मृद्वीकां पद्मकं कुष्ठं पिप्पलीं रक्तचन्दनम् । बालकं नागपुष्पञ्च आत्मगुप्ताफलं तथा । नीलोत्पलं शारिवे द्वे जीवनीयं विशेषतः । पृथक्कर्षसमञ्चैव शर्करायाः पलद्वयम् । रसस्य पौण्ड्रकेक्षूणामाढ़कं तत्र दापयेत् । चतुर्गुणेन पयसा घृतप्रस्थं विपाचयेत् । रक्तपित्तं क्षतक्षीणं कामलां वातशोणितम् । हलीमकं तथा शोथं वर्णभेदं स्वरक्षयम् । अरोचकं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलञ्च नाशयेत् । एतद्राज्ञां प्रयोक्तव्यं बह्वन्तः-पुरचारिणाम् । स्त्रीणाञ्चैवानपत्यानां दुर्बलानाञ्च देहिनाम् । क्लीवानामल्पशुक्राणां जीर्णानामल्परेतसाम् । श्रेष्ठं बलकरं हृद्यं वृष्यं मेयं रसायनम् । ओजस्तेजस्करञ्चैव आयुःप्राणविवर्द्धनम् । संवर्द्धयति शुक्रञ्च पुरुषं दुर्बलेन्द्रियम् । सर्वरोगविनिर्मुक्तस्तोयसिक्तो यथा द्रुमः । कामदेव इति ख्यातः सर्वरोगेषु शस्यते" ।

कामधर पु० कामरूपस्थमत्स्यध्वजपर्व्वतस्थिते सरोवरभेदे कालि० ८१ अ० । तत्स्थानस्नानमाहात्म्याद्युक्तम् । "मणिकूटाचलात् पूर्व्वं मत्स्यध्वजकुलाचलः । निर्दग्धो यत्र मदनो हरनेत्राग्निना पुनः । शरीरं प्राप्य तपसा समाराध्य वृषध्वजम् । तत्र प्राप्य स्वरूपन्तु कामदेवेन संस्थितम् । अधित्यकायां तस्यौ स वीक्षमाणः समन्ततः । तदा तु शाश्वती नाम तत्रास्ते दक्षिणस्तथा । सरः कामधरो नाम तस्मिन् शैले व्यवस्थितः । आश्विन्यां विधिवत् स्नात्वा पीत्वा कामधराम्भसि । त्यक्त-पापः शुद्धात्मा शिवलोके महीयते" ।

कामधेनु स्त्री कामप्रतिपादिका धेनुः । १अभीष्टप्रतिपादिकायां स्वर्गधेन्वाम् सुरभिकन्यायाः रोहिण्याः २कन्यायां गवि च तस्या उत्पत्त्यादिकमुक्तं कालिकापु०९१अ० । "दक्षस्य तनया याऽभूत् सुरभिर्नाम नामतः । गवां माता महाभागा सर्व्वलोकोपकारिणी । तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः । नाम्ना सा रोहिणी शुभ्रा सर्व्वकाम दुघा नृणाम् । तस्या जज्ञे शूरसेनाद्वसोरतितमोज्ज्वलात् । (तस्यां जज्ञे शुनःशेफात् मुनेरतितमोज्ज्वलात् वा पाठः) कामधेनुरिति ख्याता सर्व्वलक्षणसंयुता । सा सिताभ्र-

प्रतीकाशा चतुर्वेदचतुष्पदा। एतैश्चतुर्भिर्धर्म्मार्थकामप्रसव-कारिणी"।

कामधेनुकुलजातायां २ नन्दिन्याम् शबलानाम्न्यां वशिष्ठधेनौ च तस्याश्च काम्यपदार्थसम्पादकत्वात्तथात्वम् यथा च तस्याः कामनिष्पादकत्वं तथा रामा० आदि० ५२स० वर्णितं यथा "एवमुक्ता वशिष्ठेन शबला शत्रुसूदन!। विदधे कामधुक्कामान् यस्य यस्येप्सितं यथा। इक्षून्मधूंस्तथा लाजान् मैरेयांश्च सुरासवम्। पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावचानपि। उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्र राशयः पर्व्वतोपमाः। मृष्टान्यन्नानि सूपाश्च दधिकुल्यास्तथैव च। नानास्वादुरसानाञ्च खाण्डवानां तथैव च। भोजनानि सुपूर्णानि गौड़ानि च सहस्रशः। सर्व्वमासीत् सुसन्तुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम्। विश्वामित्रबलं राम! वशिष्ठेन सुतर्पितम्। विश्वामित्रो हि राजर्षिर्हृष्टपुष्टस्तदाभवत्। सान्तःपुरवरो राजा सब्राह्मणपुरोहितः। सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा। युक्तः परमहर्षेण वशिष्ठमिदमब्रवीत्। पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मन्! पूजार्हेण सुसत्कृतः। श्रूयतामभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद!। गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम। रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः। तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्म्मतो द्विज!। एवमुक्तस्तु भगवान्वशिष्ठो मुनिपुङ्गवः। विश्वामित्रेण धर्म्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम्। नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम्। राजन्! दास्यामि शबलां राशिभी रजतस्य वा। न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम!। शाश्वती शबला मह्यं कीर्त्तिरात्मवतो यथा। अस्यां हव्यं च कव्यञ्च प्राणयात्रा तथैव च। आयत्तमग्निहोत्रञ्च बलिर्होमस्तथैव च। स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा। आयत्तमत्र राजर्षे! सर्व्वमेतन्न संशयः। सर्व्वस्वमेतत् सत्येन मम तुष्टिकरी सदा। कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव"। तेनास्या अत्यागे च बलात् विश्वामित्रेण हरणोद्योगे कृते धेन्वा उत्पादितैर्नानाविधसैन्यैर्विश्वामित्रः पराजितः, इत्यपि तत्रैव वर्णितं ५३स० यथा "कामधेनुं वशिष्ठोऽपि यदा न त्यजते मुनिः। तदास्य शबलां राम! विश्वामित्रोऽन्वकर्षत। नीयमाना तु शबला राम! राज्ञा महात्मना। दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककर्षिता। परित्यक्ता वशिष्ठेन किमहं सुमहात्मना। याहं राजभृतैर्दीना ह्रियेय भृशदुःखिता। किं मयापकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः। यन्मामनागसं दृष्ट्वा भक्तां त्यजति धार्म्मिकः। इति सञ्चिन्तयित्वा तु निश्वस्य च पुनः पुनः। जगाम वेगेन तदा वशिष्ठं परमौजसम्। निर्द्धूय तांस्तदा भृत्यान् शतशः शत्रुसूदन!। जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः। शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत्। वशिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा रुदन्ती मेघनिःस्वना। भगवन्! किं परित्यक्ता त्वयाहं ब्रह्मणः सुत!। यस्माद्राजभटा मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः। एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत्। शोकसन्तप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम्। न त्वां त्यजामि शबले! नापि मेऽपकृतं त्वया। एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः। न हि तुल्यं बलं मह्यं राजा त्वद्य विशेषतः। बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च। इयमक्षौहिणी पूर्णा गजवाजिरथाकुला। हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तमः। एवमुक्ता वशिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत्। वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिमतुलप्रभम्। न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणा बलवत्तराः। ब्रह्मन्! ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्राच्च बलवत्तरम्। अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः। विश्वामित्रो महावीर्य्यस्तेजस्तव दुरासदम्। नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसम्भृताम्। तस्य दर्पं बलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः। इत्युक्तस्तु तया राम! वशिष्ठस्तु महायशाः। सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलार्द्दनम्। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृजत्तदा। तस्या हुम्भारवोत्सृष्टाः पह्लवाः शतशो नृप!। नाशयन्ति बलं सर्व्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः। स राजा परमक्रुद्धः क्रोधविस्फारितेक्षणः। पह्लवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि। विश्वामित्रार्द्दितान् दृष्ट्वा पह्लवान् शतशस्तदा। भूय एवासृजद्घोरांश्छकान् यवनमिश्रितान्। तैरासीत् संवृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः। प्रभावद्भिर्महावीर्य्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः। तीक्ष्णासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णाम्बरावृतैः। निर्दग्धं तद्बलं सर्व्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः। ततोऽस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह। तैस्ते यवनकाम्बोजा वर्व्वराश्चाकुलीकृताः ५४ स०।

"ततस्तानाकुलान् दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान्। वशिष्ठो नोदयामास कामधुक् सृज योगतः। तस्या हुम्भारतो जाताः काम्बोजा रविसन्निभाः। ऊधसश्चाथ सम्भूता

षर्व्वरा मल्लपाण्यय:। योनिदेशाच्च यवनाः शकृद्देशाच्छकाः स्मृताः। रोमकूपेषु म्लेच्छाश्च हारीताः सकिरातकाः। तैस्तन्निषूदितं सर्व्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात्। सपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन !। दृष्ट्वा निषूदितं सैन्यं वशिष्ठेन महात्मना। विश्वामित्रसुतानान्तु शतं नानाविधायुधम्। अभ्यधावत् सुसंक्रुद्धं वशिष्ठं जपतां वरम्। हूङ्कारेणैव तान् सर्व्वान् निर्द्ददाह महानृषिः” ५५ स०। दानार्थकल्पिते स्वर्णादिनिर्म्मिते षोडशमहादानान्तर्गते दानीये ४धेनुभेदे तत्प्रकारो यथा हेमा०दा०मत्स्य०पु०। “अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम्। सर्व्वकामप्रदं नृणां महापातकनाशनम्। लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्य्योऽधिवासनम्। तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः। स्वल्पेऽप्येकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः”। कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम्। इह हि देश-कालशुद्धिश्राद्ध-ग्रहादिपूजा-ब्राह्मणवाचनाचार्य्यर्त्विग्वरण-मधुपर्कदान-वेदिकोपरिचक्रलेखन-पञ्चवर्णवितानतोरणपताकादि सर्व्वं मत्स्यपुराणोक्त-तुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम्।

“काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत्। उत्तमा पलसाहस्रैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा। कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता। शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत्”। अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधानक्लृप्तकाञ्चनचतुर्थांशेन वत्सः कल्पनीयः, समस्तधेनुषु परिमितद्रव्यनिष्कृष्टवत्सनिर्माणक्लृप्तिदर्शनादिहापि धेनुदानत्वाविशेषात् तथैव निश्चीयते। तथा च गुड़धेन्वादिषु “चतुर्थांशेन वत्सः स्यादिति” तत्र तत्र वक्ष्यते।

“वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुड़प्रस्थसमन्वितम्। न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम्। कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्वितम्”।

कल्पतरुदाने, ग्रन्थो व्याख्यातः। ‘महारत्नानि, पद्मरागप्रभृतीनि, वत्सन्दद्यात्तु विन्यसेदिति क्वचित्पाठः, ‘नाना फलानि, गोगजवाजिस्त्रीपुरुषप्रभृतीनि, सौवर्णानि, कल्पतरुदानोक्तानि।

“तथाष्टादशधान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्। इक्षुसमग्रकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम्। भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदोहनकं तथा”।

“कौशेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्तां दीपातपत्राभरणाभिरामाम्। सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टागणतिकापादुकरौप्यपादाम्। रसैश्च सर्व्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः। अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभिः वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम्। स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः। आवाहयेत्तान् गुड़धेनुमन्त्रैः द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः”।

सघण्टागणतिकापादुकाभिः सह वर्त्तत इति सघण्टागणतिकापादुका सा चासौ रौप्यपादा चेति विग्रहः। गणनासाधनत्वाद्गणतिका, अक्षमाला गलन्तिकेति क्वचित्पाठः। तत्र गलन्तिका कण्ठभूषणमिति केचित्, केचित्तु गलन्तिकेति पठित्वा जलपूर्णां कर्करीति व्याचक्षते। रसाः परिभाषायामुक्ताः। अजाजि जीरकं, कुस्तुम्बुरुः धान्यकम्। एवमुपकल्पितसम्भारः पूर्व्ववदधिवासनं विधाय तदन्यदिवसे प्रातः कृतपुण्याहवाचनोऽग्निकुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तकर्म्मशेषसमाप्तिं कृत्वा सर्व्वौषधिजलस्नातः शुक्लमाल्याम्बरो गृहीतकुसुमाञ्जलिर्यजमानस्त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य गुड़धेनुमन्त्रैस्तामावाहयेत्। गुड़धेनुमन्त्राः। ‘या लक्ष्मीः सर्व्वभूतानाम्” इत्यादयः, तत्प्रकरणे द्रष्टव्याः। आवाहनानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्रेणामन्त्रयेत्। “त्वं सर्व्वदेवगणमन्दिरमङ्गभूता विश्वेश्वरत्रिपथगोदधिपर्व्वतानाम्। त्वद्दानशस्त्रशकलीकृतपातकौघः प्राप्तोऽस्मि निर्वृतिमतीव परां नमामि। लोके यथेप्सितफलार्थविधायिनीं त्वामासाद्य कोऽपि भवदुःखमुपैति मर्त्त्यः। संसारदुःखशमनाय यतस्व कामं, त्वां कामधेनुरिति विप्रगणा वदन्ति”। “आमन्त्र्य शीलकुलरूपगुणान्विताय विप्राय यः कनकधेनुमिमां प्रदद्यात्, प्राप्नोति धाम स पुरन्दरदेवजुष्टं, कन्यागणैः परिवृतं पदमिन्दुमौलेः।” दानवाक्यमत्र तुलापुरुषोक्तमूहनीयम्। विप्रायेत्येकवचनमेकाग्निविधानपक्षे, अनेकाग्निविधानपक्षे तु प्रकृतीभूततुलापुरुषदानवदाचार्य्यादीनां विभागव्यवस्था तदनन्तरं पुण्याहवाचनवेदिस्थितदेवतापूजनविसर्जनानि कुर्य्यात्। दक्षिणाविचारश्च पूर्व्ववत्। मत्स्य पु०उक्तविधिः। “व्यासउवाच। राजसिंहैकामपि कामधेनुं दद्यात् समुद्दिश्य तु केशवं वा। विप्राय वै सर्व्वगुणोपपन्नां कृत्वा व्रतं कृच्छ्रमनोयमैस्तु। सम्यक् प्रदत्तैस्तु गवां सहस्रैः सवत्सकैः सहितैश्च हेम्ना। काले फलं यल्लभते मनुष्यो न कामधेनोश्च समं द्विजेभ्यः। यतैः सहस्रैश्च तथा हयानां सम्यक्प्रदत्तैश्च महाद्विपानाम्। कन्यारथैर्वा करिवाजियुक्तैः शतैः सहस्रैः सततं द्विजेभ्यः। दत्तैः फलैर्यल्लभते मनुष्यः, समं तथा स्यान्नतु कामधेनोः।

यो जाह्नवीतीरगतो हिमाद्रौ सन्तप्यतेऽतीव तपः सदा वै। ब्राह्मं पदं गन्तुमना द्विजेन्द्रो नैतत् फलं तस्य हि कामधेनोः। चान्द्रायणैः कृच्छ्रमहापराकैः संशुद्ध्यते पापयुतो मनुष्यः। कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु नरः प्रयतमानसः। एकादश्यामुपोष्याथ नरो दिनचतुष्टयम्। घृतेन स्नापयेद्विष्णुं गव्येन पयसापि वा। नक्ताशी गोरसैर्हव्यैः पूजयेन्मधुसूदनम्। गन्धपुष्पैः सनैवेद्यैर्वस्त्राभरणकुण्डलैः। शङ्खासिचक्रोद्यतबाहुविष्णोर्गदाब्जहस्तस्य तु शार्ङ्गपाणेः। अर्घ्यं प्रयच्छामि जनार्दनस्य श्रिया युतस्यापि धराधरस्य। श्रियः पतिं श्रीधरमेककान्तं श्रियः सहायं हि श्रियोऽनुकूलम्। नमाम्यहं श्रीधरसन्निवासं समर्च्चितो मे प्रददातु कामान्। एवं पूज्य विधानेन श्रिया युक्तं स्तु नामभिः। पृथग्जागरणं कुर्य्यात्, श्रिया सार्द्धं जगत्पतेः। या देवी भार्गवं भेजे कुलं सर्व्वत्र पूजिता। आयातु सा गृहे नन्दा, सुप्रीता वरदा मम। याऽङ्गिरसं सदा देवी सुनन्दा प्रत्युपस्थिता। आयातु मे गृहे सा तु सुप्रीता वरदा सती। सुरभी या भरद्वाजं कामधेनुः सुकामदा। सदा भेजे गृहं सात्र समायातु सुरार्च्चिता। सुशीला कश्यपं या तु भेजे सर्व्वत्र कामदा। सा मे भवतु सुप्रीता कामधेनुर्गृहे सदा। यत्रछाया वशिष्ठन्तु सम्प्राप्य सुहृदे शुभा। सा मे गृहं सदायातु कामदा वरपूजिता। एवं पूज्य विधानेन प्रभाते विमले शुभे। शुक्लाम्बरधरः स्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः। कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः। अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनसुसंस्कृते। तिलप्रस्थेन वाकीर्णे चतुर्व्वर्णविभूषिते। क्षौमवस्त्रान्विते शुभ्रे मध्वाज्यपात्रसंयुते। शुभवस्त्रैः समाहृत्य सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् सुवर्णशृङ्गनखुरास्वतुष्कर्णां मनोरमाम्। क्षीराब्धिपयसोपेतां धेनुमन्त्रैस्तु पूजयेत्। या धेनुः सर्व्वदेवानामृषीणां भावितात्मनाम्। क्षीराब्धिनिर्गता या च सा मे भवतु सुस्थिरा। घृतक्षीराभिषेकं च कृत्वा विष्णोः प्रयत्नतः। समभ्यर्च्य यथायोगं गन्धपुष्पादिभिः क्रमात्। गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पार्श्वे तु पृष्ठतः। गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम्। प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि सितयज्ञोपवीतिनीम्। इमां त्वं प्रतिगृह्णीष्व देवदेव! जगत्पते!। सवत्सालङ्कृतां धेनुं गोविन्द! भजतामिति। एवं विप्राय तान्दद्यात्, कृत्वा चैव प्रदक्षिणम्। अनुव्रजेच्च गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप!। अनेन विधिना यस्तु कामधेनुं प्रयच्छति। सर्व्वकामसमृद्धार्थं स्वर्गलोके स गच्छति। यद्दत्त्वा सकलां पृथ्वीं राहुग्रस्ते दिवाकरे। तत् फलं प्राप्यते राजन्! कामधेन्वा न संशयः। चिन्तामणिः कामधेनुस्तथा भद्रघटो नृप!। त्रीणि समफलान्याहुर्दानानि मुनिसत्तमाः। सप्तावरान् सप्त परान् आत्मानं चैव मानवः। शतजन्मकृतात्पापान्मोचयत्यत्र नृपते!। पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः दानानामेव सर्व्वेषामुत्तमं परिकीर्त्तितम्। सर्व्वकामप्रदं धन्यं, पापघ्नं सर्व्वदं शुभम्। सर्व्वेषामेव पापानां जातानां महतामपि। प्रायश्चित्तमिदं शस्तं कथितं ब्रह्मणा नृप!। ब्रह्मविट्-क्षत्र-शूद्राणां कर्त्तव्या यत्नतो नृप!। सर्व्वकामफलार्थाय कामधेनुरियं सताम्। मध्वाज्यतिल-होमेन कामधेनुं-प्रयत्नतः। सकल्पं प्रतिपाद्येह सर्व्वपृथ्वीप्रदो भवेत्"। वह्निपुराणोक्तकामधेनुदानविधिः। अवशिष्टेतिकर्त्तव्यता च मत्कृततुलादानादिपद्धत्युक्तदिशा ज्ञेया। अथ लिङ्गपुराणोक्तस्तद्विधिः। "सनत्कुमार उवाच। अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमधेनुविधिं क्रमात्। सर्व्वपापप्रशमनं देवदुर्भिक्षनाशनम्। उपसर्गविनाशञ्च सर्व्वव्याधिनिवारणम्। निष्काणान्तु सहस्रेण सुवर्णेन तु कारयेत्। तदर्द्धेनापि वा सम्यक् तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः। शतेन वा प्रकर्त्तव्यं सर्व्वकार्य्येषु सुव्रत!"। सर्व्वकार्य्येष्विति व्यक्तेषु अनुक्तमानेषु सौवर्णेषु देयेषु सहस्रादिशतावरमानत्वमवधेयमिति इयं चोक्तिः प्रासङ्गिकी वातुले मानान्तरमुक्तम्। "त्रिपलादिसहस्रान्तं हेम्ना धेनुं प्रकल्पयेदिति"। "शिवाग्रे कामधेनुन्तु पलानां पञ्चभिः शतैः। यो ददाति महासेन! राहुग्रस्ते दिवाकरे। तेन दत्तं भवेत्सर्व्वमाब्रह्मभुवनान्तिकम्" इति कालोत्तरमतम्। "गोरूपं सखुरन्दिव्यं सर्व्वलक्षणसंयुतम्। खुराग्रे विन्यसेद्वज्रं शृङ्गे वै पद्मरागकम्। भ्रुवोर्मध्ये न्यसेद्दिव्यं मौक्तिकं मुनिसत्तम!। वैदूर्य्येण स्तनान् कुर्य्याल्लाङ्गूलं नीलनिर्म्मितम्। दन्तस्थाने प्रकर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम्। पशुवत् कारयित्वा तु वत्सं कुर्य्यात् सुशोभनम्। दशांशकेन कर्त्तव्यं सर्व्वरत्नविभूषितम्"। कामिके तु, "तुरीयांशेन वत्सकः" इत्युक्तम्।

"पूर्व्वोक्तवेदिकामध्ये मण्डलञ्च प्रकल्पयेत्। तन्मध्ये सुरभिं स्थाप्य सर्व्वतः सर्व्वरत्नकाम्। सवत्सां सुरभिं तत्र वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत्। संपूजयेत्तु गायत्र्या सवत्सां सुरभिं पुनः। अथैकाग्निविधानेन होमं

कुर्य्यात् यथाविधि। समिधन्त्वाज्यभागेन पूर्व्ववच्छेषमाचरेत्। शिवपूजा प्रकर्त्तव्या लिङ्गं स्नाप्य घृतादिभिः। गामालभ्य च गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। दक्षिणा च प्रदातव्या त्रिंशन्निष्कं महामते!"। गायत्र्या गोसावित्र्याख्यस्तोत्रमन्त्रेणेत्यर्थः, "गोसावित्रीतिमन्त्रेण मन्त्रयीत विचक्षणः" इति वातुलोक्तेः, कामिके तु "घृताद्यैः पूजयद्देवं सहस्रकलशादिभिः। गामाराध्य तु गायत्र्या विप्रेभ्यो दापयेच्च ताम्। आचार्य्यं पूजयेत् पूर्व्वं केयूरकटकादिभिः। वस्त्रयुग्मञ्च दत्त्वा तु विज्ञाप्य विधिपूर्व्वकम्। दक्षिणा तु प्रदातव्या त्रिंशन्निष्का महातपः!। त्रिंशन्निष्कदक्षिणादानन्तु एकाग्निपक्षविषयम्, अनेकाग्निपक्षे तुलापुरुषवद्दक्षिणा। तदुक्तं शैवे। "अथैकाग्निविधानं वा समिदाज्यं हविष्ययुक्। त्रिंशन्निष्कावरा देया गुरोरेकाग्निकल्पतः" इति। एकाग्निपक्षस्य स्वल्पवित्तविषयः। पूर्व्ववच्छेषमिति, शेषमनुक्तं किञ्चित् तदखिलं लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषविहितमाचरेदित्यर्थः। कालोत्तरे "एतस्यास्तु प्रदाता यत्नेन दत्तं चराचरम्। त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो विमानैर्दिव्यवर्च्चसैः। शिवलोकमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश। तदन्ते चक्रवर्त्ती स्यात्, ज्ञानवांस्तु शिवं व्रजेत्"। इति नानाशास्त्रीयकामधेनुदानम्। बोपदेवधातुपाठव्याख्याने ५ग्रन्थभेदे।

कामधेनुतन्त्र न० शिवनिर्मिते तन्त्रभेदे। [महादेवे हला०।

कामध्वंसिन् पु० कामं ध्वंसयति ध्वनुस–णिच्–णिनि।

कामन त्रि० कम–णिङ्–ल्यु। १कामुके अम० भावे ल्युट्। २अभिलाषे न०। युच् अभिलाषे स्त्री हला०। "समुच्चितफलकस्यापि तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलदातृत्वम्" इति विधिस्वरूपे गदाधरेणोक्तम्।

कामन्दकि न० कमन्दकस्यापत्यम्। विदब्भेदे तेनैव नीतिशास्त्रं प्रणीतम्। तस्येदम् "वृद्धाच्छः" पा०छ०। कामन्दकीय तत्प्रणीतनीतिशास्त्रे न०।

कामन्धमिन् पु०स्त्री कामं यथेष्टं धमति ध्मा–णिनि बा० धमादेशः। कांस्यकारे (कांसारि) सङ्कीर्णजातिभेदे जटा० स्त्रियां ङीप्।

कामनीयक न० कमनीयस्य भावः "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" पा० वुञ्। रमणीयतायाम् "व्यलोकयत् काननकामनीयकम्" नैष० पाठान्तरम्।

कामप(त्नी)ति स्त्री कामः पतिर्यस्याः सपूर्व्वकत्वात् नान्तादेशः ङीप् च वा। कामदेवभार्य्यायां रत्यां शब्दरत्ना०।

कामपाल पु० कामान् पालयति पाल–अण् उप० स० १बलदेवे अमरः। भक्तानां कामस्याभीष्टस्य पालके स्वपुत्रस्य कामस्य वा पालके च २वासुदेवे। "कामहा कामपालश्च कामी कान्तः कृतागमः" विष्णुस०।

कामपूर त्रि० कामं पूरयति पूर–णिच्–अण् उप० स०। १अभीष्टपूरके २परमेश्वरे पु०। "कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम्" भाग० ७।२।२५।

कामप्र त्रि० कामं पिपर्त्ति पॄ–मूलविभुजा० क उप०स०। १अभीष्टपूरके। "कामप्रेण मनसा चरन्ता" ऋ० १।१०८।२। बि० कि। कामप्रि तत्रार्थे "मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे। आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासदः" ऐतरेयब्राह्मणम्।

कामप्रद त्रि० कामं प्रददाति प्र+दा+क उप०स० १अभीष्टस्य प्रकर्षेण दातरि। २परमेश्वरे पु०। "कान्तः कामप्रदः प्रभुः" विष्णुस०। कामं कामजरतिभेदं प्रददाति। "द्वौ पादौ स्कन्धसंलग्नौ क्षिप्त्वा लिङ्गं भगे तथा। कामयेत् कामुकः प्रीत्या बन्धः कामप्रदो हि सः" स्मरदीपिकोक्ते ३रतिबन्धभेदे पु०।

कामप्रवेदन न० कामस्याभिलाषस्य प्रवेदनम् आविष्करणम्। स्वाभिप्रायप्रकाशने "कच्चित् कामप्रवेदने" अमरः। "कामप्रवेदनेऽकच्चिति" पा०

कामप्रश्न पु० कामं यथेष्टम् प्रश्नः। यथेष्टप्रश्ने "तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ सहोवाच कामप्रश्नएव"। शत०ब्रा० ११।६।२।१०। "कामप्रश्नः यथाकामं प्रश्नः" भा० "याज्ञवल्क्यो वरं ददौ सह कामप्रश्नमेव" शत०ब्रा०१४,७,१,१,

कामप्रस्थ पु०न० कामस्य कामगिरेः प्रस्थः। कामगिरिसानौ तत्र "मालादीनाञ्च" पा० स्त्रपूर्व्वस्यापि प्रस्थशब्दे परे आद्युदात्तता। गहा० भवाद्यर्थे छ। कामप्रस्थीय तद्भवे त्रि०

कामफल पु० कामं यथेष्टं फलमस्य। महाराजाम्रवृक्षे। राजनि०।

कामम् अव्य० कम–णिङ्–बा०अमु। १अनुमतौ, २प्रकामे, ३पर्य्याप्ते, ४असूयायाम्, ५अकामानुमतौ, ६स्वच्छन्दार्थे, ७अनिष्टस्यागत्या स्वीकारे च। अमरमेदिन्यादयः।

काममह पु० ६त०। चैत्रमासे कर्त्तव्ये कामस्य १महोत्सवे तदाधारत्वात् २चैत्रपौर्णमास्यां त्रिका०।

काममहस्य चैत्रपौर्णमास्यांकर्तव्यतोक्तिः प्रायिकी यतोदेवताभिप्राया या, तिथितत्त्वे भविपु० "चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां दमनं मदनात्मकम्। कृत्वा संपूजयेत् कामं वीजयेद्व्यजनेन

तु । तत्र सम्पूजितः कामः पुत्त्रपौत्त्रप्रवर्द्धनः । कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि" । इति चैत्रत्रयोदश्यां तत्पूजनविधानात्" नि० सि०रामार्चनच० "द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां मदनोत्सवः । बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरम्" तदीयद्वादश्यां विधानात् "तत्र स्यात् स्वीयतिथिषु वक्ष्यादेर्दमनार्पणमिति" पाद्मोक्तेः वक्ष्यादिभक्तानां स्वस्वतिथिष्वपि विधानात् । तत्र तिथिदेवताश्च "वह्नि १र्विरिञ्चि २र्गिरिजा ३गणेशः ४फणी ५र्विशाखो ६दिनकृत् ७महेशः । ८दुर्गा ९ऽन्तको १०विश्व ११हरी १२स्मरश्च १३शर्वः १४शशी १५चेति तिथीषु पूज्याः" इत्युक्ता वेद्याः । एतदनुसारेण "शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यां कार्य्यमिति नि० सि० व्यवस्थापितम् । रघुनन्दनेन त्रयोदश्यां कार्य्यतोक्तिः त्रयोदश्याः स्मरतिथित्वादन्यदेवतानुपासकाभिप्रायेणेति न विरोधः । तस्य नित्यतोक्ता नि० सि० पाद्मे "ऊर्जे व्रतं मधौ दोलाम् श्रावणे तन्तुपूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुर्व्वाणो व्रजत्यधः" प्रागुक्तरामार्चनच० वाक्ये च प्रतिसंवत्सरमित्युक्तेरपि नित्यता । सा च त्रयोदशीकरणपक्षे द्वादशीयुक्ता ग्राह्या 'त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी संयुता विभो ! । ति० त० ब्रह्मवैवर्त्तात् । द्वादशीकरणपक्षे विशेषः" नि० सि० रामार्चनच० उक्तो यथा । "पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि चेत् । तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रदमनार्पणे" । चतुर्द्दशीकरणपक्षे पूर्व्वविद्धैव ग्राह्या । "मधोः श्रावणमासस्य या च शुक्ला चतुर्द्दशी । सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या शुक्ला कदाचनेति" हेमाद्रौ बौधायनोक्तेः । अन्यदिवसकरणे तु तन्तुदामनपर्व्वणोरुक्तवाक्यात् पर्व्वविद्धैव तिथिर्ग्राह्या । दैवात् चैत्रे मदकरणे गौणः काल उक्तः" नि० सि० रामार्चनच० । "हरौ (द्वादश्यां) न दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतो यदि । वैशाखे श्रावणे वापि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम्" श्रावणे वापि शुक्लान्ते कर्त्तव्यमिति इति वा तत्र पाठः । इदञ्च मलमासे न कार्य्यम्" "उपाकर्म्मोत्सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणमिति" कालादर्शे मलमासवर्ज्येषु परिगणनात् । उपाकर्म्म च कृष्यञ्च कार्य्यं पर्व्वोत्सवं तथा । उत्तरे नियतं कुर्य्यात् पूर्व्वे तन्निष्फलं भवेत्" कालमा० प्रजापतिवचनाच्च । शुक्रास्तादौ तु कार्य्यमेव । रामार्चनच० पूर्व्वोक्तवचनात्" "उपाकर्म्मोत्सर्जनञ्च पवित्रदमनार्पणम् । ईशानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्त्तनम् । कुर्य्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौढ्येऽपीति विनिश्चयः" इत्यगर्गवचनाच्च । इति दमनारोपरूपकाममहोत्सवस्तिथिभेदेन दर्शितः । अनङ्गव्रतरूपकाममहोत्सवस्तु चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामेव । हेमाद्रौ कालखण्डे भविष्ये "चैत्रोत्सवे सकललोकमनोविलासे कामं त्रयोदशतिथौ च वसन्तयुक्तम् । पत्न्या सहार्च्य पुरुषप्रवरोऽथ योषित् सौभाग्यरूपसुतसौख्ययुतः सदा स्यात्" सा च पूर्व्वयुता ग्राह्या "त्रयोदशीतिथिः सिते" इति पूर्व्वविद्धा ग्रहणे दीपिकोक्तेः । एवं च काममहश्शब्देन लक्षणया तदाधारपरत्वे चैत्रशुक्लत्रयोदश्येव ग्राह्येति तु न्याय्यम् ।

काममुद्रा स्त्री तन्त्रसा० "हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रसृताङ्गुलिकौ तथा । तर्ज्जन्यौ मध्यमापृष्ठे अङ्गुष्ठौ मध्यमाश्रितौ । काममुद्रेयमुदिता सर्व्वदेवप्रियङ्करी" ज्ञानार्णवोक्ते मुद्राभेदे ।

काममूत त्रि० कामेन मूतः मूर्च्छितः मव—क्त वेदे नि० ऊडभावः जठ् काममूर्च्छिते । "काममूता बह्व तद्रपामि" ऋ०१०,१०,११, "काममूता काममूर्च्छिता" भा० ।

कामयमान त्रि० काम—णिङ् शानच् । कामुके ।

कामयान त्रि० कम—णिङ् शानच् आगमशास्त्रमनित्यमिति मुगभावः । कामुके । "कामयानसमवस्थया तुलाम्" रघुः । "कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च" वामनः । "आने मुक्"पा० । आदौ मुकृन्मूल्यतयाऽनादित्वेन सिद्धः ।

कामयितृ त्रि० कम—णिङ् तृच् । कामुके अमरः । स्त्रियां ङीप् ।

कामरूप पु० "कालेश्वरं श्वेतगिरिं त्रैपुरं नीलपर्व्वतम् । (यावदतिशेषः) कामरूपाभिधो देशो गणेशगिरिमूर्द्धनि" इत्युक्तकालेश्वरादिगिरिचतुष्टयमध्यवर्त्तिनि गणेशगिरिमूर्द्धस्थे प्राग्ज्योतिषाख्ये देशभेदे । "योनिपीठे कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता" इत्युपक्रमे "सर्व्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे गृहे" तन्त्रचूडा० । कामेन रूपमस्य । २यथेष्टरूपधारिणि त्रि० "जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः" मेघ० । "स्वेच्छाधीनविग्रहं दुर्गसञ्चारक्षमम्" मल्लि० । कामं काम्यं सुन्दरं रूपमस्य ३अतिशोभने त्रि० ।

कामरूपिन् त्रि० कामं काम्यरूपमस्त्यस्य प्राशस्त्येन इनि । १प्रशस्तरूपवति । कामेन स्वेच्छया रूपं धार्य्यत्वेनास्त्यस्य इनि । स्वेच्छया २यथेष्टरूपधारिणि त्रि० । "सर्व्वमाशु निचेतव्यं हरिभिः कामरूपिभिः" रामा० । २ विद्याधरे

कामरेखा स्त्री कामानां कामव्यापाराणां रेखा पङ्क्तिर्यत्र तस्य रः । कामव्यापारपरायणायां वेश्यायाम् शब्दमा० ।

कामल त्रि० कम–कलच् । १ कामुके । आधारे कलच् । २ वसन्तकाले पु० कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धो यत्र । ३ मरुदेशे च मेदिनी । ४रोगभेदे पुंस्त्री मेदि० । तन्निदानादि । “पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते” निदानम् । “हारिद्रनेत्रः सुभृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः । रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः । दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्षितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता । कालान्तरात् खरीभूता कृच्छ्रा स्यात् कुम्भकामला । तस्य सम्प्राप्तिः । तस्यारिष्टलक्षणं यथा । कृष्णपीतशकृन्मूत्रो भृशं शूनश्च मानवः । स रक्ताक्षिमुखच्छर्दिर्विण्मूत्रो यश्च ताम्यति । दाहारुचितृषानाहतन्द्रामोहसमन्वितः । नश्यति श्वासकासार्त्तो विड्भेदी कुम्भकामली । छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमनिपीडितः । नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान् विपद्यते” माधवनिदानम् । [लिङ्ग्रे हेम० ।

कामलता स्त्री कामस्य लतेव तद्गुणभूयिष्ठत्वात् । पुंचिह्ने

कामलायन पु० कमलस्यापत्यं नडादि० फक् । कमलापत्ये उपकोसलाख्ये मुनौ । “उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास” छा० उ० ।

कामलाची स्त्री कामं यथेष्टं लाति आकर्षति ला–क ताटृग अचि यस्याः षच् समा० ङीप् । आकर्षणकारके देवीमूर्त्तिभेदे” तन्त्रसा० आकर्षणप्रकरणं । “अनाभावत्र भिन्नेण कामलाचीमनुं जपेत्” तन्त्रान्तरम् तन्त्रैर दृश्यः ।

कामलिका स्त्री कस्य जलस्यामलोऽसम्बन्धोऽस्त्यस्य ठन् । कङ्गुधान्ये शब्दचि० ।

कामलिन् पु० व०ध० । कमलेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । वैशम्पायनान्तेवासिभेदकमलर्षिप्रोक्ताध्यायिषु ।

कामवत् त्रि० कामोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १अभिलाषयुक्ते २मैथुनानुरागयुक्ते च स्त्रियां ङीप् “त्यागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः” भा० आ० ३८६श्लो० । ङीबन्तः ३दारुहरिद्रायां राजनि० ।

कामवल्लभ पु० ६त० । १आम्रवृक्षे तत्फलं हि कन्दर्पप्रियम् । २ज्योत्स्नायां स्त्री राजनि० ।

कामवृक्ष पु० कामं बीजाङ्कुरनिरपेक्षतया यथेच्छं वृक्षः । वन्दाके (परगाछा) । राजनिघण्टुः ।

कामवृत्त त्रि० कामं यथेष्टं निरङ्कुशं वृत्तमस्य । यथेष्टाचारिणि । “यस्तु स्यात् क्षत्रियः कश्चित् कामवृत्तः परन्तप !” “यस्तु स्यात् कामवृत्तोऽपि पार्थ ब्रह्मपुरस्कृतः” भा० आ० १७० अ० ।

कामवृत्ति स्त्री ६त० । १ कामस्य चेष्टिते । कामेन स्वेच्छया वृत्तिः । २ स्वेच्छाचारे । “न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते” कुमा० कामतोवृत्तिरस्य । ३ यथेष्टाचारयुक्ते त्रि० ।

कामवृद्धि पु० कामस्य वृद्धिर्यस्मात् । कर्णाटदेशप्रसिद्धे (कामज) इतिख्याते क्षुपभेदे राजनि० । ६त० । २कामस्य वृद्धौ स्त्री

कामवृन्ता स्त्री कामतो वृन्तं यस्याः । पाटलायाम् शब्दमा० ।

कामशक्ति स्त्री । कामस्य शक्तिर्नायिकाभेदः । पदार्थादर्शे राघवभट्टोक्ते १कामदेवपत्नीभेदे । सा च पञ्चाशद्विधा यथा “रतिः १ प्रीतिः २ कामिनी च ३, मोहिनी ४ कमलप्रिया ५ । विलासिनी ६ कल्पलता ७, श्यामला च ८ शुचिस्मिता ९ । विस्मिताची १० विशालाक्षी ११, लेलिहाना १२ दिगम्बरा १३ । वामा १४ कुब्जा १५ वरा १६ नित्या १७, कल्याणी १८ मोहिनी १९ तथा । सुलोचना २० सुनासा २१, तथैव च विमर्द्दिनी २२ । कलहाया २३ चकाक्षी २४, हसनी २५ भगिनी २६ तथा । जटिला २७ पालिनी २८ चैव, शिवा २९ सुधा ३० रमा ३१ भवा ३२ । चारुलीला ३३ चपला ३४ च, दीर्घजिह्वा ३५ रतिप्रिया ३६ । लोलाक्षी ३७ भृङ्गिणी ३८ चैव, पाटला ३९ कादिनी ४० तथा । मला ४१ च शांसिनी ४२ विद्युत्मुखी ४३ नन्दिनी ४४ तथा । रङ्गिनी च तथा कान्तिः ४६ । कलकण्ठी ४७ शुकोदरी ४८ । मेघश्यामा ४९ कपोन्मत्ता ५०, एवं पञ्चाशदीरिताः । शक्तयः कुङ्कुमनिभाः सर्वाभरणभूषिताः । नीलोत्पलकरा ध्येयास्त्रैलोक्याकर्षणक्षमाः” इति । तन्त्रसारे कामरतिन्यासे पञ्चाशद्वर्णात्मकमातृकाया एकैकवर्णयोगेन कामशक्तिदर्शितानां पञ्चाशतः कामानां योगेन च एतासां न्यासोऽभिहितः । मन्त्रनाममाले कामशक्त्यादेरुक्तं । “पञ्चाशद्वर्णगणिता पञ्चाशद्वर्णमालिकाम् । रुद्रैते तद्वर्णतोभिन्नां तथा रुद्रादिकान् क्रमादिति” शा० ति० पद्व्या० राघवभट्टेन त्र्यादिपदेन पञ्चाशत्कामाक्षतयस्त्वाहृता इति कीर्त्तनात् पञ्चाशदेव कामशक्तयः । अतः शब्दकल्पद्रुमे कामशब्दे रतिभेदस्यैकपञ्चाशत्त्वं यत् प्रतिपादितं तत्-

प्रामादिकमेव । किन्तु एकपञ्चाशत्कामशक्त्यो रतिशब्दे द्रष्टव्या इत्युक्तिरपि प्रतिज्ञामात्रं रतिशब्दे तत्र तन्नामानुल्लेखनात् पञ्चाशत्कामानामेकपञ्चाशत् शक्त्योऽनुपपन्ना एवेति बोध्यम् ।

कामशर पु० कामस्य शर इव । १आम्रवृक्षे राजनि० । तन्मुकुलस्य कामशराकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

कामशास्त्र न०कामस्य काम्यस्य स्वर्गादेः प्रतिपादकं शास्त्रम् । १काम्यप्रतिपादकशास्त्रे । "अर्थशास्त्रमिदम् प्रोक्तं धर्म्मशास्त्रमिदं महत् । कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना" भा० आ० १अ० भारतप्रशंसायाम् । कामस्य तच्चेष्टितस्य प्रतिपादकं शास्त्रम् । २रतिशास्त्रे च ।

कामसख पु० ६त० टच् समा० । वसन्तकाले राजनि० । अतएव कुमारे "सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः" इति "स माधवेनाभिमतेन सख्या" इति "सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा" इति च वसन्तस्य तत्सहायत्वं वर्णितम् ।

कामसुत पु०६त०। अनिरुद्धे हेम० ।

कामसू त्रि० काममभीष्टं सूते सू–क्विप् ६त० । अभीष्टसम्पादके । "किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भूः" रघुः । कामं कामावतारं कन्दर्पं सूते । २रुक्मिण्यां स्त्री । गर्भाधानस्य सूतेरर्थत्वे । ३वासुदेवे पु० ।

कामसूत्र न० कामस्य तद्व्यापारस्य प्रतिपादकं सूत्रम् । वात्स्यायनादिप्रणीते कामव्यापारबोधके शास्त्रभेदे ।

कामस्तुति स्त्री ६त० । प्रतिग्रहदोषापनुत्तये प्रतिग्रहीतृपाठ्ये कामस्य स्तुतिरूपे मन्त्रभेदे स च मन्त्रः "कोऽदात् ? कस्मा अदात् ? कामोऽदात् कामायादात् कामोदाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते" यजु० ७ । ४८ । यथाचास्य प्रतिग्रहदोषाभावज्ञापकत्वम् तथाऽस्य मन्त्रस्य व्याख्यानेन वेददीपे दर्शितम् । यथा "दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य प्रतिग्रहदोषाभावाय च देहेन्द्रियसंघात् कामं विविनक्ति कोऽदादिति । को नरोऽदात् ? दत्तवान् कस्मै नरायादात् ? । प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह । कामोऽदात् कामायैवादात् न त्वं दाता नाहं प्रतिग्रहीता । त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात् । एवञ्च काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता नान्यः । हे काम ! एतद् द्रव्यं ते तव दातृप्रतिग्रहीतृत्वात्" । अयं भावः तत्तत् फलकामनयैव दाता तत्तद्द्रव्याणां दानात् स्वाभीष्टसिद्धये च प्रतिग्रहीता तेषां ग्रहणात् कामाभिमानिनो देवस्यैव दानप्रतिग्रहयोः प्रयोजकत्वात् द्रव्यस्वामित्वं कामदेवस्यैवेति न प्रतिग्रहीतुरिति उक्तमन्त्रपाठे न प्रतिग्रहदोषः इति । अतएव "प्रतिग्रहजदोषस्य शान्त्यै कामस्तुतिं पठेत्" स्मृतौ तत्पाठोविहितः ।

कामहन् त्रि० कामं हतवान् हन् क्विप्–६त० । परमेश्वरे । "कामहा कामकृत् कामो" विष्णुस० । तस्य च स्वात्मज्ञानेन सर्वकामहन्तृत्वात् तथात्वम् "छिद्यते हृदयग्रन्थिर्भिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि दृष्टे तस्मिन् परावरे" इति श्रुत्या तस्य दर्शनेनाविद्याग्रन्थिरूपकामादिविभेदकत्वमुक्तम् । तथाच तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशे तत्कार्य्याणां रागद्वेषादिदोषाणां नाशात् तस्य तथात्वम् तदेतदुक्तम् गौ० सू० तत्त्वज्ञानादित्यनुवृत्तौ "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्तरापायादपवर्गः" इति । २महादेवे च ।

कामाक्षी स्त्री कामं शोभनमक्षि यस्याः षच् समा० षित्त्वात् ङीष् । १देवीमूर्त्तिभेदे तन्त्रोक्ते २वीजभेदे च ।

कामाख्या स्त्री सतीदेव्या १योनिपीठरूपे स्थाने २तदधिष्ठात्र्यां देव्याञ्च । तन्नामनिरुक्तिप्रादुर्भावादि कालि०पु०६१अ० दर्शितं यथा

"श्रीभगवानुवाच । कामार्थमागता यस्मान्मया सार्द्धं महागिरौ । कामाख्या प्रोच्यते देवी नीलकूटे रहोगता । कामदा कामिनी कामा कान्ता कामाङ्गदायिनी । कामाङ्गनाशिनी यस्मात् कामाख्या तेन चोच्यते । तत्पीठकारणमुक्तं तत्रैव । "अथ काले बहुतिथे व्यतीते प्राणिधर्षणे । अस्यक्षां दक्षतनयां, भार्य्यार्थेऽहं बभूवराम् । सा मेऽभूत् प्रेयसी भार्य्या, प्रदाय समयं पितुः । अनिष्टकारी त्वञ्चेत् स्याः, प्राणांस्त्यक्ष्ये तदा त्वहं । ततो यज्ञे समस्तन्तु स च वव्रे चराचरम् । न मां नापि सतीं वव्रे तदनिष्टात्मृता तु सा । ततोऽहं मोहमापन्नस्तामादाय मृतामहम् । प्राप्तपृष्ठवरं तन्तु भ्रममाण इतस्ततः । तस्यास्त्वङ्गानि पर्य्यायात् पतितानि यतो यतः । तत्तत् पुण्यतमं जातं योगनिद्राप्रभावतः । तस्मिंस्तु कुब्जिकापीठे सत्यास्तद्योनिमण्डलम् । पतितं, तत्र सा देवी महामाया व्यलीयत । लीनायां योगनिद्रायां मयि पर्व्वतरूपिणि । स नीलवर्णः शैलोऽभूत् पतिते योनिमण्डले । स तु शैलो महातुङ्गः पातालतलमाविशत् । तस्या आक्रमणाद्गाढं ततस्तं द्रुहिणोऽभ्ययात् । स तु पूर्व्वं अश्मयक्तिशिलां धर्त्तुं चतुर्मुखः । शैलरूपोऽभवत्तेन शैलरूपेण सामधात् । अस्या पर्व्वतरूपेण मयि पर्व्वतरूपिणि । संसक्तोऽधो-

ऽगमद्गाढमाक्रान्तो मायया विधिः। ततो वराहः संसक्तो मयि भां स तु माधवः। शैलरूपः शैलरूपं धर्त्तुं समुपचक्रमे। सोऽप्यधोऽगान्मया सार्द्धं तदा पर्व्वतरूपिणा। आक्रम्य देवीं पृथिवीं स्थितो भुवि निखातकः। शतं शतं योजनानां तुङ्गमासीद्गिरित्रयम्। तदाक्रान्तं महादेव्या सर्व्वमेव ह्यधोगतम्। क्रोशमात्रे स्थितं तुङ्गं शेषं तत्त्रियस्य तु। एका समस्तजगतां प्रकृतिः सा यतस्ततः। ब्रह्मविष्णुशिवैर्देवैर्धृता सा जगतां प्रसूः। तत्र पूर्व्वो ब्रह्मशैलः श्वेत इत्युच्यते बुधैः। मद्रूपधारी शैलस्तु नील इत्युच्यते तथा। स तु मध्यगतः शैलस्त्रिकोणोद्दूखलाकृतिः। विभ्राजमानः सततं मध्ये ब्रह्मवराहयोः। वराहः शैलरूपो यः स चित्र इति कथ्यते। स सर्व्वेषां स्थितः पश्चात् दीर्घः सर्वेभ्य एव तु। ऐशान्यां योऽभवत् कूर्म्मः शैलरूपो महाद्युतिः। मणिकर्णः स नाम्ना तु ख्यातो देवौघसेवितः। योऽनन्तरूपः शैलस्तु वायव्यां समवस्थितः। मणिपर्व्वतसंज्ञोऽसौ पर्वतो माधवप्रियः। महामायागिरिर्यस्तु नैरृत्यां समवस्थितः। स गन्धमादनो नाम्ना सर्वदा शङ्करप्रियः। वराहपृष्ठभवने यत्र छिन्नौ महासुरौ (मधुकैटभौ)। हरिणा तत्र संजातः पाण्डुनाथ इति स्मृतः। ब्रह्मशक्तिशिलायास्तु पूर्व्वभागे तु मध्यतः। यस्तु पर्वतरूपोऽहं स तु भस्माचलाह्वयः। पुष्पकूटे मया सार्द्धं देवी रहसि संस्थिता। सत्यास्तु पतितं तत्र विशीर्णं योनिमण्डलम्। शिलात्वमगमत् शैले कामाख्या तत्र संस्थिता। संस्पृश्य तां शिलां मर्त्त्यो ह्यमर्त्त्यत्वमवाप्नुयात्। तस्याः शिलाया माहात्म्यात् यत्र कामेश्वरी स्थिता। अद्भुतं यस्य गुहेर तु लोहं भस्म भवेत्ततम्। सा चापि मयहं पुत्र! पञ्चमूर्त्तिधरा भवेत्। मोक्षार्थं सर्वलोकानां ममापि प्रीतये शिवा। अहं पञ्चमुखेनाशु पञ्चभागे व्यवस्थितः। ईशानः पर्व्वभागस्थः कामेश्वर्य्याः प्रधानतः। ऐशान्यां वै तत्पुरुषो ह्यघोरस्तस्य सन्निधौ। सद्योजातोऽथ वायव्यां वामदेवस्तु सङ्गतः। देव्याश्चापि सुरश्रेष्ठ! पञ्चरूपाणि भैरव!। शृणु वेताल! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि। कामाख्या त्रिपुरा चैव तथा कामेश्वरी शिवा। सारदाऽथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता। मयि लिङ्गत्वमापन्ने शिलायां योनिमण्डले। सर्वे शिलात्वमगमन् शैलरूपाश्च निर्ज्जराः। यथाहं निजरूपेण रेमे वै सह मायया। शिलारूपप्रतिच्छन्नास्तदा सर्वास्तु देवताः।

शिलारूपप्रतिच्छन्नाः शैले शैले व्यवस्थिता। रमन्ते च स्वरूपेण नित्यं रहसि सङ्गताः। ब्रह्मा विष्णुरहञ्चात्र दिक्पालाः सर्व एव ते। अन्येऽप्यत्र स्थिता देवाः सानुकूलाः सदा मयि। उपासितुं तदा देवीं कामाख्यां कामरूपिणीम्। नीलशैलस्त्रिकोणस्तु मध्ये निम्नः सदाशिवः। तन्मध्ये मण्डलं चारु षट्शक्तिसमन्वितम्। गुहा मनोभवा तत्र मनोभवविनिर्म्मिता। योनिस्तस्यां शिलायान्तु शिलारूपा मनोहरा। वितस्तिमात्रविस्तीर्णा एकविंशाङ्गुलायता। क्रमसूक्ष्मविनिर्म्माणभस्मशैलानुगामिनी। सिन्दूरकुङ्कुमारक्ता सर्वकामप्रदायिनी। तस्यां योनौ पञ्चरूपा नित्यं तिष्ठति कामिनी। महामाया जगद्धात्री मूलभूता सनातनी। तत्राष्टौ योगिनीर्नित्यं मूलभूताः सनातनीः। पूर्व्वोक्ताः शैलपुत्राद्याः स्थिता देव्याः समन्ततः। तासान्तु पीठनामानि शृणु चैकत्र भैरव!। गुप्तकामा १ च श्रीकामा २ तथा च विन्ध्यवासिनी ३। कोटीश्वरी४ वनस्था ५ तु पाददुर्गा६ तथापरा। दीर्घेश्वरी७ क्रमादेव प्रकटा भुवनेश्वरी८। स्वयोगिन्यः पीठनाम्ना ख्याता अष्टौ च देवताः। सर्वतीर्थानि चैकत्र जलरूपाणि भैरव!। स्थितानि नाम्ना सौभाग्या वरेण्या प्राणिपुण्यदा। विष्णुस्तु तीरे तस्याः स नाम्ना कमल इत्युत। कामुकाख्यस्तु वटुकः कामाख्याभ्यर्णसंस्थितः। लक्ष्मीः सरस्वती देव्यौ देव्या अङ्गे व्यवस्थिते। ललिताख्याऽभवल्लक्ष्मीर्मातङ्गी तु सरस्वती। गणाध्यक्षः पूर्वभागे तस्य शैलस्य संस्थितः। सिद्धः स नाम्ना विख्यातो द्वारि देव्याः प्रियः सुतः। कल्पवृक्षः कल्पवल्ली तिन्तिड़ी चापराजिता। भूतास्तत्र महाशैले स्थिते देव्या धृतप्रिये। वराहः पाण्डुनाथाख्यः स्थितस्तत्र हरिर्यतः। जघने शिरसी कृत्वा जघान मधुकैटभौ। तस्यासन्ने ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा। ईशानाख्यं शिरोरत्नं तत् सिद्धेश्वरसंज्ञकम्। शिलाकूलं सिद्धकुण्डं मध्यस्थं विद्धि भैरव!। तस्यासन्ने गयाक्षेत्रं क्षेत्रं वाराणसी तथा"। "योनिमण्डलसङ्काशं कुण्डं भूत्वा व्यवस्थितम्। तत्रैवामृतकुण्डन्तु सुधासंघप्रपूरितम्। मम प्रियार्थमिन्द्रेण स्थापितं सह निर्ज्जरैः। वामदेवाह्वयं शम्भुं श्रीकामेश्वरसंज्ञकम्। कामकुण्डं महापुण्यं तस्यासन्ने व्यवस्थितम्। केदारसंज्ञकं क्षेत्रं मध्यस्थं सिद्धकामयोः। दीर्घं चतुर्द्दशव्यामं छायाच्छत्राह्वयं तु तत्। तस्यासन्ने शैलपुत्री गुप्तकामाह्वया तु सा। गुप्तकुण्डस्य मध्यस्था

कामेशग्रावणि सङ्गता । कामेश्वरशिलासक्ता कामाख्या-
संज्ञिता सदा । पूर्व्वभागेण संसक्ता योनेस्तु परभागतः ।
कामकामाख्ययोर्म्मध्ये कालरात्रिर्व्यवस्थिता । पीठे
दार्पेश्वरी नाम्ना भीमाभागे प्रचण्डिका । कामाख्या-
प्रस्तरप्रान्ते कुष्माण्डी नाम योगिनी । पीठे कोटीश्वरी
नाम्ना योनिरूपेण संस्थिता । यद्वाघोराह्वयं शीर्षं
तत् कामायास्तु दक्षिणे । पीठे भैरवनामा तु गीयते
परमर्षिभिः । चामुण्डाभैरवी नाम्ना भैरवासव्वसं-
स्थिता । नायिका कामदा भक्तो, चण्डमुण्डविनाशिनी ।
कामाभैरवयोर्म्मध्ये स्वयं देवी हरप्रिया । हिताय सर्व्व-
जगतां देव्यास्तु प्रीतये स्थिता । सद्योजाताह्वयं शीर्षं
पीठे त्वाम्रातकेश्वरम् । भैरवाख्ये गह्वरे तु स्थितं देव-
र्षिसेवितम् । विद्धि तत्रैव दुर्गाख्यां नायिकां योगरूपि
णीम् । सिद्धकामेश्वरीं नाम्ना ख्यातां देवेषु नित्यशः ।
धर्जार्थपत्रः सुच्छायो वृक्षस्तत्र तु संस्थितः । आम्रा-
तकः कल्पवृक्षः कल्पवल्लीसमन्वितः । पीठे तु सिद्धगङ्गाख्या
स्वयं गङ्गा समुत्थिता । आम्रातकस्य निकटे मम प्रीति-
विवृद्धये । पुष्कराख्यन्तु तच्च चोक्तं पीठे त्वाम्रातका-
ह्वयम् । ऐशान्यां तत्पुरुषाख्यं मम शीर्षं व्यवस्थितम् ।
भुवनेश्वरनाम्ना तु पीठे ख्यातश्च भैरव ! । गह्वरं भुव-
नेशस्य भुवनानन्दसंज्ञकम् । तस्योत्तरे तु सुरभिः
शिलारूपेण संस्थिता । कामधेनुरिति ख्याता पीठे
कामप्रदायिनी । योऽसौ सरभमूर्त्तिर्मे मध्यखण्डप्रच-
ण्डकः । वटुकभैरवनामाऽभूत् कोटिलिङ्गाह्वयस्तु सः ।
मूर्त्तिभिः पञ्चभिः पञ्चभागेषु समवस्थितः । अहं पश्चा-
द्गतिश्रोत्या भैरवाख्यः स्थितोऽधरे । महागौरी तु य-
देवी योगिनी सिद्धरूपिणी । सा ब्रह्मपर्वते चास्ते
शिलारूपेण चोर्द्धतः । अतीवरूपसम्पन्ना नाम्ना सा
त्वपराजिता । कामधेनोरदूरस्था पूर्व्वभागे महेश्वरी ।
श्रीकामाख्या योनिरूपा चण्डिका सा तु योगिनी ।
आग्नेय्यां विद्धि तां संस्थां सर्व्वकामप्रदां शुभाम् ।
योगिनी चण्डघण्टाख्या पीठेऽभूत् विन्ध्यवासिनी ।
योगिनी स्कन्दमाता तत्पीठेऽभूद्वनगामिनी । कात्या-
यनीपीठनाम्ना पाददुर्गेति गद्यते । नैर्ऋत्यां नीलशैलस्य
प्रान्ते सा संस्थिता शिवा । योऽसौ नन्दी मम तनुः स
तु पाषाणरूपधृक् । संस्थितः पश्चिमद्वारि हनूमान्
पीठनामतः" ।

क्षेत्रपरत्वमप्युक्तं देवीगीतायाम् यथा "श्रीमत् त्रिपुरभै-
रव्याः कामाख्या योनिमण्डलम् । भूमण्डले क्षेत्ररत्नं महा
मायाधिवासितम् । नातःपरतरं स्थानं क्वचिदस्ति धरा-
तले । प्रतिमासं भवेद्देवी यत्र साक्षाद्रजस्वला । तत्रत्याः
देवताः सर्व्वाः पर्व्वतात्मकतां गताः । पर्व्वतेषु वसन्त्येव
महत्यो देवता अपि । तत्रत्या पृथिवी सर्व्वा देवीरूपा
स्मृता बुधैः । नातःपरतरं स्थानं कामाख्यायोनि-
मण्डलात्" ।

कामाग्निसन्दीपन न० भैषज्यरत्नावलीदर्शिते मोदकभेदे
"कर्पूरसैन्धवकमभ्रकञ्च हिङ्गारिचव्ये लवणानि पञ्च ।
शठीयमानीद्वयकीटमारितालीशपत्रायसपरं द्विकर्षम् ।
जीरं चतुर्जातलवङ्गजातिफलञ्च कर्षत्रयमेवमन्यत् । स-
हस्रदारं कटुकत्रयञ्च तथा चतुष्कर्षमितं निबोध । धन्या-
कयष्टीमधुकं कणेक, कर्षाः पृथक् पञ्च वरी विदारी ।
वीरेभकाणेभबलात्मगुप्ताबीजं तथा गोक्षुरबीजयुक्तम् ।
मनोजपत्रेन्द्ररजःसमानं समा सिता चौद्रघृतञ्च तुल्यम् ।
कर्षैकमिन्द्वेरथ मोदकं तत् कामाग्निसन्दीपनमेतदुक्तम्" ।
तद्गुणाश्च कामस्याग्नेश्च दीपकतादयस्तत्रोक्ता द्रष्टव्याः ।

कामाङ्कुश पु० कामे कामोद्दीपने अङ्कुश इव । १ नखे त्रिका-
तस्याघातेन कामोद्दीपनात् तस्य तथात्वम् । कामस्य च
तिथिभेदे स्थानविशेषे नखाघातेन यथोद्दीपनं भवति तथा
स्मरदीपिकायां सप्तं तत्र वाक्यं कामशब्दे दर्शितम् ।
२ पुंसीलिङ्गे जटाधरः । कामस्याङ्कुश इव । ३ काम-
प्रतिरोधके च । [इति जटाधरः ।

कामाङ्ग पु० कामं कामोद्दीपनम् अङ्गं मुकुलमस्य । आम्र-

कामात्मज पु० ६त० । अनिरुद्धे ।

कामात्मन् पु० कामप्रधानः रागप्रधान आत्मा मनोयस्य ।
रागप्रधानचित्ते । "कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्य-
कामता" मनुः । कामः तदायत्तः आत्मा स्वरूपं यस्य ।
२ कामायत्तस्वरूपे कामप्रसक्ते ३कामसमे च । "कामा-
त्मानं तृदात्मानं न यथात्र नियच्छतम्" भा० आ०
१८४ श्लो० । कामात्मानं काममयमात्मानमन्तःकरणम्
नियच्छतुमित्यार्षः नियन्तुमित्यर्थः ।

कामाधिष्ठान न० ६त० । इन्द्रियमनोबुद्धिषु "इन्द्रियाणि
मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते" गीतायामिन्द्रियादीनां
अस्य—कामस्याधिष्ठानत्वोक्तेस्तेषां तथात्वम् ।

कामानशन न० कामसनशनम् । यथेष्टभोजनरहिते तपो-
भेदे । रागद्वेषादिरहितैरिन्द्रियैः विषयसेवनेऽपि यथेष्टा-
नशनं भवत्येवेति बोध्यम् ।

कामान्ध पुंस्त्री कामेन कामोद्दीपनेन अन्धयति अन्ध–णिच्-अच्। १कोकिले राजनि०। तद्ध्वनिना हि कामस्योद्दीपनात्तस्य तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कामेनान्धः ६त०। २स्मरान्धे स्मरवेगेन कर्त्तव्यताज्ञानशून्ये त्रि० ।

कामान्धा स्त्री कामं यथेष्टमन्धयति अन्ध–अच्। कस्तूर्य्यां राजनि० । तस्याः कृष्णरूपत्वेन यथेष्टान्धकारतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

कामायुध पु० कामस्यायुधमिव मुकुले आकारोऽस्त्यस्य अच् । आम्रवृक्षे राजनि० । ६त० । कामस्यास्त्रे न० ।

कामायुस् पु० कामं यथेष्टमायुर्यस्य । गरुड़े त्रिका० ।

कामारण्य न० कामं शोभनमरण्यम् । मनोहरवने शब्दर०

कामारि पु०६त०। १महादेवे । २मार्ज्जारोपधातुभेदे च हेमच०

कामार्त्त त्रि० कामेन ऋतः ३त० वृद्धिः । कामेन पीडिते “कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु” मेघ०

कामालिका स्त्री काममलति भूषयति अल–भूषणे ण्वुल् टापि अत इत्त्वम्। सुरायां हारा० ।

कामालु पु० कामं यथेष्टमलति पुष्पविकाशेन अल–पर्य्याप्तौ उण्। रक्तकाञ्चने शब्दच० । तस्य पुष्पेण सर्व्वावयवव्यापनात् तथात्वम् ।

कामावतार पु० ६त० । रौक्मिणेये वासुदेवात्मजे ।

कामवशायिता स्त्री कामेन इच्छया अवशाययति पदार्थान् स्वचित्ते अव+शी णिच्-णिनि तस्य भावः तल्। सत्यसङ्कल्पत्वे योगिनामैश्वर्य्यभेदे शब्दचि०यथेच्छं पदार्थानां स्वचित्ते समावेशनात् योगिनस्तथात्वम् । अन्येषां निश्चेतव्यानुसारेण पदार्थनिश्चयाच्च तथात्वम् ।

कामावसायिता स्त्री कामेन स्वेच्छयाऽवस्यति पदार्थान् अव+सो–णिनि तस्य भावः तल् । सत्यसङ्कल्पत्वरूपे योगिनामैश्वर्य्यभेदे । “अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यञ्च तथेशिता । व्यापित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता” । “यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते” इति सां०कौ० ।

कामासन न० कामस्यति क्षिपत्यनेन अस–करणे ल्युट् ६त०। रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे । तल्लक्षणं यथा “अथ कामासनं वक्ष्ये काममर्दनहेतुना । गरुडासननाकृत्य कनिष्ठायां स्पृशेद्भुवि”। गरुडासनञ्च गरुडासनशब्दे वक्ष्यते

कामि त्रि० कम–णिङ्–इण् । कामुके । कामपत्न्यां रत्यां स्त्री मेदि० ।

कामिक पुंस्त्री कामोऽस्त्यस्य ठन्। १कारण्डवपक्षिणि शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। कामेन निर्वृत्तम् ठञ् । २कामेन निर्वृत्ते काम्ये । “देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति” भा०अनु०६०२५श्लो०। स्त्रियां ङीप् । “ततश्चेष्टिं चकारर्षिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम्” भा० अनु० १९६८श्लो० । कामिकं काम्यमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । ३काम्याधिकारेण कृते ग्रन्थे हेमाद्रौ तत्प्रमाणानि भूरीणि सन्ति कामधेनुशब्दे दिङ्मात्रं दर्शितम् ।

कामिन् त्रि० कम–णिङ्–णिनि । १कामनायुक्ते २ अतिशयस्मरवेगयुक्ते च । “स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया” भा०आ०४१८४श्लो० । स्त्रियां ङीप् ङीबन्तः ३स्त्रीसामान्ये। काम+भूम्नि प्राशस्त्ये वा इनि ङीप् । ४अतिस्मरवेगयुक्तायां स्त्रियां ५सुन्दर्य्यां च स्त्री अमरः । “केषां नैषा भवति कविता कामिनी कौतुकाय”प्रसन्नरा०। “मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्म्म व्यतिहारमीयुः” माघः। ६भीरुस्त्रियां ७वन्दायां (परगाछा) मेदि० । ८दारुहरिद्रायां सुन्दरवर्णत्वात् तस्या तथात्वम् ९सुरायाञ्च स्त्री राजनि०। तस्याः कामाधिक्यसम्पादकत्वात्तथात्वम्। प्रशस्तः कामोऽस्त्यस्य इनि । १०सत्यसङ्कल्पे परमेश्वरे पु० । “कामी कान्तं कृतागमः” विष्णुस० । ११चक्रवाके १२पारावते च पुंस्त्री मेदि० १३चटके पुंस्त्री शब्दर०एतेषां कामातिशयवत्त्वात्तथात्वम्। १४चन्द्रे पु० त्रिका०कामोद्दीपकत्वात्तस्य तथात्वम्। १५ऋषभौषधौ पु० सेवनेन कामपोषणात्तस्य तथात्वम् । १६सारसपक्षिणि च पुंस्त्री राजनि० कामुकत्वात्तस्य तथात्त्वम्। सर्व्वत्र स्त्रियां ङीप् १७शामशक्तिभेदे स्त्री । कामिनीविरागानुरागचिह्नतत्सेवप्रकारादिः वृ०स०दर्शितो यथा “शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरथं (राजभेदम्) स्वा महिषी जघान । विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम्। एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान् प्राणच्छिदोऽन्यैरनुकीर्त्तितैः किम् ? । रक्ता विरक्ताः पुरुषैरतोऽर्थात् परीक्षितव्याः प्रमदाः प्रयत्नात् । स्नेहं मनोभवकृतं कथयन्ति भावा नाभीभुजस्तनविभूषणदर्शनानि । वस्त्राभिसंयमनकेशविमोक्षणानि भ्रूक्षेपकम्पितकटाक्षनिरीक्षणानि । उच्चैःष्ठीवनमुत्कटप्रहसितं शय्यासनोत्सर्पणं गात्रास्फोटनजृम्भणानि सुलभद्रव्याल्पसम्प्रार्थना । बालालिङ्गनचुम्बनान्यभिमुखे सख्याः समालोकनं दृक्पातश्च पराङ्मुखे गुणकथा कर्णस्य कण्डूयनम् । इमां च विन्द्यादनुरक्तचेष्टां प्रियाणि वक्ति

स्वधनं ददाति । विलोक्य संहृष्यति वीतरोषा प्रमार्ष्टि दोषान् गुणकीर्त्तनेन । तन्मित्रपूजा तदरिद्विषत्वं कृतस्मृतिः प्रोषितदौर्म्मनस्यम् । स्तनौष्ठदानान्युपगूहनं च स्वेदोऽथ चुम्बाप्रथमाभियोगः । विरक्तचेष्टा भ्रुकुटीमुखत्वं पराङ्मुखत्वं कृतविस्मृतिश्च । असम्भ्रमो दुष्परितोषता च तद्द्विष्टमैत्री परुषं च वाक्यम् । स्पृष्ट्वाथ वालोक्य धुनोति गात्रं करोति गर्व्वं न रुणद्धि यान्तम् । चुम्बाविरामे वदनं प्रमार्ष्टि पश्चात्समुत्तिष्ठति पूर्व्वसुप्ता । भिक्षुणिका प्रव्रजिता दासी धात्री कुमारिका रजिका । मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्यः । कुलजनविनाशहेतुर्दूत्यो यस्मादतः प्रयत्नेन । ताभ्यः स्त्रियोऽभिरक्ष्या वंशयशोमानवृद्ध्यर्थम् । रात्रीविहारजागररोगव्यपदेशपरगृहेक्षणिकाः । व्यसनोत्सवाश्च संकेतहेतवस्तेषु रक्ष्याश्च । आदौ नेच्छति नोज्झति स्मरकथां व्रीडाविमिश्रालसा मध्ये ह्रीपरिवर्ज्जिताभ्युपरमे लज्जाविनम्रानना । भावैर्नैकविधैः करोत्यभिनयं भूयश्च या सादरा बुद्ध्वा पुम्प्रकृतिं च यानुचरति ग्लानेतरैश्चेष्टितैः । स्त्रीणां गुणा यौवनरूपवेषदाक्षिण्यविज्ञानविलासपूर्व्वाः । स्त्रीरत्नसञ्ज्ञा च गुणान्वितासु स्त्रीव्याधयोऽन्याश्चतरस्य पुंसः । न चाभ्यशौर्म्मैरुदितैर्न काया निन्द्यास्तु सम्बन्धिकथां च कुर्य्यात् । न चान्यकार्य्यस्मरणं रहःस्था मनो हि मूलं हरदग्धमूर्त्तेः । श्वासं प्रकम्पेण समं त्यजन्तो बाहूपधानस्तनदानदक्षा । सुगन्धकेशा प्रसभोपरागा सुप्तेऽनुसुप्ता प्रथमं विबुद्धा । दुष्टस्वभावाः परिवर्ज्जनीया विमर्दकालेषु च न क्षमा याः । यासामसृग्वा सितनीलपीतमाताम्रवर्णं च न ताः प्रशस्ताः । या स्वप्नशीला बहुरक्तपित्ता प्रवाहिनी वातकफातिरिक्ता । महाशना स्वेदयुताङ्गदुष्टा या ह्रस्वकेशी पलितान्विता च । मांसानि यस्याश्च चलन्ति नार्य्या महोदरा खिङ्खिमिनी च या स्यात् । स्त्रीलक्षणे याः कथिताश्च पापास्ताभिर्न कुर्य्यात्सह कामधर्म्मम् । शशयोणितसन्निभं लाक्षारससन्निकाशमथवा यत् । प्रक्षालितं विरज्यति यच्चासृक् तद्भवेच्छुद्धम् । यच्चाल्पवेदनावर्ज्जितं त्र्यहात्सन्निवर्त्तते रक्तम् । तत् पुरुषसम्प्रयोगादविचारं गर्भतां याति । न दिनत्रयं निषेवेत् स्नानं माल्यानुलेपनं च स्त्री । स्नायाच्चतुर्थदिवसे शास्त्रोक्तेनोपदेशेन । पुष्पस्नानौषधयो याः कथितास्ताभिरम्बुमिश्राभिः । स्नायात्तथात्र मन्त्रः स एव यस्तत्र निर्द्दिष्टः । युग्मासु किल मनुष्या निशासु नार्य्यो भवन्ति विषमासु । दीर्घायुषः सुरूपाः सुखिनश्च विकृष्ट (प्रशस्त) युग्मासु । दक्षिणपार्श्वे पुरुषो, वामे नारी, यमावुभयसंस्थौ । यदुदरमध्योपगतं नपुंसकं तन्निबोद्धव्यम् । केन्द्रत्रिकोणेषु शुभस्थितेषु लग्ने शशाङ्के च शुभैः समेते । पापैस्त्रिलाभारिगतैश्च यायात् पुञ्जन्मयोगेषु च सम्प्रयोगम् । न नक्षत्रमविज्ञतामि कुर्य्याद् ऋतुसमये पुरुषः स्त्रियाः कथञ्चित् । ऋतुरपि दश षट् च वासराणि प्रथमनिशाश्रितयं न तत्र गम्यम्” ।

“आयुःक्षयभयाद्विद्वानाक्षि सेवेत कामिनीम् । अशक्तो यदि सेवेत तदा शीतवसन्तयोः” इति सामान्यत उक्त्वा बालाद्यवस्थापन्नकामिनीनां सेवने फलम्, कामिनीसेवनप्रकारश्च भावप्र० दर्शितो यथा

“बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश । ततस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि । तदूर्द्ध्वमधिरूढ़ा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि । वृद्धा तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्ज्जिता । अधिरूढ़ा प्रौढ़ा । निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणी (भोगाकाङ्क्षा) मता । तरुणी शीतसमये प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः । नित्यम्बाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम् । तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढ़ोद्भावयते जराम् । सद्यो मांसं नवञ्चान्नं बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदके स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् । पूति मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् । प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः । बालार्कः कन्यार्कः । वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् । वयोऽधिकां स्त्रियङ्गत्वा तरुणः स्थविरायते । आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्व्वर्णबलान्विताः । स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः । सेवेत कामतः कामं बलाद्वाजीकृतो हिमे । प्रकामन्तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे । त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षात् दृष्टिनिदाघयोः । सुश्रुतस्तु “त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्प्रमदां नरः । सर्व्वेष्वृतुषु घर्म्मेषु पक्षात्पक्षाद्व्रजेद्बुधः” । समेयात् सङ्गच्छेत घर्म्मेषु ग्रीष्मेषु । “शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवानिशि । वर्षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः । उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्नच पर्व्वसु । गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च । विहारम्भार्य्यया कुर्य्याद्वेशेऽतिशयसंवृते । रम्ये अव्याकुलागाने सुगन्धे कृतपाहते । देशे गुरुजनासन्ने विहतेऽतित्रपाकरे । श्रयमाणे व्यथाहेतुवचने न रमेत ना । स्नातचन्दनलि-

ग्राङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः। भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः। ताम्बूलवदनः पत्न्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः। पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे। अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान् सव्यथाङ्गः पिपासितः। बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम्। रोगी मैथुनसंवर्द्धनीयरोगयुक्तः। भार्य्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम्। अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम्। सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणवृंहितः। रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा। वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम्। हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम्। सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि। नाभिगच्छेत् सुमाचारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया। रजस्वलाङ्गतवतो नरस्यासंयतात्मनः। दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत्। लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्व्वसु। वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवनक्षयः। लिङ्गिनीं प्रव्रजिताम्। गर्भिण्यां गर्भपीड़ा स्याद्व्याधितायां बलक्षयः। हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां वामामन्ध्यामसंहृते। द्वेष्येऽभिगच्छतो रेतः क्षीणं ग्लानं मनो भवेत्। गर्भिणीं गर्भवासदिवसात् द्वितीये मासि, गर्भस्थितेरनिश्चये यथोक्तलक्षणादिज्ञानाभावे वा तृतीये मासि पुंसवने कृते नाभिगच्छेत्। यतः पुंसवनानन्तरमाह व्यासः "ततस्त्यजेन्नदीतीरं देवखातोदकं तथा। भर्त्तुः शय्यां मृतापत्यां तथैवामिषभोजनम्"। अन्यच्च "आमिषस्याशनं यत्नात्प्रमदा परिवर्ज्जयेत्। देवारामनदीयानं प्रयोगं पुरुषस्य चेति"। क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च मध्याङ्गे तृषितोऽबलः। स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपञ्च विन्दति। व्याधितस्य रुजा प्लीहा मूर्च्छा मृत्युश्च जायते। प्रत्यूषे चार्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः। तिर्य्यग्योनावयोनौ वा दुष्टयोनौ तथैव च। उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रसुखक्षयः। उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे। उत्ताने च भवेत् शीघ्रं शुक्राश्मर्य्यास्तु सम्भवः। सर्व्वमेतत्त्यजेत्तस्माद्दृश्यतो लोकद्वयाऽहितम्। शुक्रन्तूपस्थितं मोहान्न सन्धार्य्यं कदाचन। स्नानं सशर्करं क्षीरं भक्ष्यमेवरसंयुतम्। यातोमांसरसः स्वप्नो सुरतान्ते हिता अमी। शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः। अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः"।

कामिनीश पु० कामिन्याः कामिनीप्रियाङ्गनस्य ईशः उत्-पादकत्वात्। शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०। तस्य कामिनीप्रियाञ्जनहेतुत्वात् तथात्वम्।

कामीन पु० काममनुगच्छति ख। १रामपूगे त्रिका०। कामानुगते त्रि०। कामीक इति त्रिका०पाठान्तरं शब्दार्थ०। रामपूगे।

कामुक त्रि० कम: उकञ्। १अशोकवृक्षे २माधवीलतायाम् मेदि०। ३चटके पुंस्त्री राजनि०। मैथुनेच्छावति त्रि० अम०। स्त्रियां ङीप्। इच्छामात्रयुक्ते त्रि० अम० तत्र स्त्रियां न ङीप् किन्तु टाप् इति भेदः "बोधयित्वा शुभैर्वाक्यैः कामिनीमिव कामुकः" रामा०।

कामुककान्ता स्त्री ६त०। माधवीलतायाम् राजनि०।

कामुकायन पु०स्त्री कामुकस्यापत्यं नड़ादि० फक्। कामुकापत्ये स्त्रियां ङीप्।

कामेश्वर पु० कामानामीश्वरः। १परमेश्वरे २भैरवीभेदे स्त्री "कामेश्वरी च रुद्राणां पूर्व्वसिंहासने स्थिता" तन्त्रसा० कामाख्यापञ्चमूर्त्यन्तर्गते ३ मूर्त्तिभेदे च स्त्री "देव्याश्चापि नरश्रेष्ठ! पञ्च रूपाणि भैरव!। शृणु वेताल! गुह्यानि देवैरपि सदैव हि। कामाख्या १त्रिपुरा २चैव तथा कामेश्वरी ३ शिवा ४। शारदा ५ ऽथ महोत्साहा कामरूपगुणैर्युता" कालिका पु०६१अ०।

कामोदक न० कामेन स्वेच्छया प्रेतोद्देशेन दीयमानम् उदकम्। प्रेतोद्देशेन स्वेच्छया दीयमाने उदके। स्वेच्छया तद्दानञ्च प्रेतविशेषायैव यथाह मनुः "नाद्विवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया। जातदन्तस्य वा कुर्य्युर्नाम्नि वाऽपि कृते सति" अत्र वाशब्देन इच्छया तद्दानम्। व्यक्तमाह लौगाक्षिः "तूष्णीमेवोदकं कार्य्यं तूष्णीं संस्कारमेव च। सर्व्वेषां कृतचूड़ानामन्यत्रापीच्छया द्वयम्" चौलकर्मानन्तरकाले नियमेनाग्न्युदकं कार्य्यम् अन्यत्रापि नामकरणादूर्द्ध्वमकृतचूड़ेऽपि इच्छया प्रेताभ्युदयकामनया द्वयमग्न्युदकदानाख्यं तूष्णीं कार्य्यं न नियमेनेति विकल्पः" मिता०

कामोदा स्त्री कुत्सितो मोदो यस्याः। रागिणीभेदे हला०।

काम्पिल्य पु० १देशभेदे शब्दरत्ना० २पुरभेदे च। "माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम्। सोऽध्यवात्सीत् दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम्"। दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावत् चर्म्मण्वतीं नदीम्। द्रोणेन चैवं द्रुपदः परिभूयाऽथ पालितः" भा०आ० १८०। "काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्य त्वन्तःपुरनिवासिनी" भा० शा० १२९ अ०। तत्र जातादि "धन्वयोपधाद्वुञ्" पा० वुञ्। काम्पिल्यक

तद्भवादौ। काम्पिल्यदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच्। (गुड़ारोचना) १नामगन्धद्रव्ये अस्यैव चूर्णम् (कमला गुडि) कापिल्ल काम्पिल्यक एतावप्यत्र पृषो०साधु।

कापिल्लका स्त्री देशभेदे हारावली।

काम्पील पु० पृषो० काम्पिल्यशब्दार्थे "देवीं काम्पील वासिनीम्" यजु० २३।१८। स्वार्थे कन् तथार्थे।

काम्बल पु० कम्बलेन परिवृतो रथः अण्। कम्बलपरिवृते रथे अमरः।

काम्बविक पु० स्त्री कम्बुः शङ्खभूषणं शिल्पमस्य ठक्। "येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः" पा० निर्देशात् "इसुसुक्तान्तात् कः" पा० इत्यस्यानित्यत्वेन न कादेशः किन्तु ठस्येकः। शङ्खकारे (शाँखारी) अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [गन्धायाम् रत्नमाला।

काम्बुका स्त्री० कुत्सितमम्बु यस्य कोः कादेशः कप्। अश्व-

काम्बोज त्रि०कम्बोजोऽभिजनो यस्य सिन्ध्वा०अण्। पितादिक्रमेण कम्बोजदेशवासिनि स्त्रियां ङीप्। कम्बोजदेशे भवः कच्छा०अण्। कम्बोजभवेऽमनुष्ये त्रि०"शतं यस्तु काम्बोजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति"भा०शा०२५अ०। २सोमवल्के ३पुन्नागवृक्षे च पु० मेदि०। कम्बोजानां जनपदानां राजा अण्। ४कम्बोजदेशनृपे "शकायवनकाम्बोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः। वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात्" भा०अनु०३३अ०। न केवलं तेषां शूद्रत्वं किन्तु सगरेण वेशान्यत्वं धर्म्महीनत्वं च कृतं तच्च हरिवं १४अ०वर्णितं यथा। "ततः शकान् सयवनान् काम्बोजान् पारदांस्तथा। पह्लवांश्चाथ निःशेषान् कर्त्तुं व्यवसितः किल। ते बध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना। वशिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम्। वशिष्ठस्त्वथ तान् दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः। सगरं वारयामास तेषां दत्त्वाऽभयं तदा। सगरस्तु प्रतिज्ञाय गुरोर्वाक्यं निशम्य च। धर्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह। अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्ज्जयत्। यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां तथैव च। पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः। निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना। शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पह्लवास्तथा। कोलिसर्पाः समहिषाः दार्व्वाश्चोलाः सकेरलाः। सर्वे ते क्षत्रिया स्तात! धर्मस्तेषां निराकृतः। वशिष्ठवचनाद्राजन्! सगरेण महात्मना"। तेन तेषां प्राक्क्षत्रियत्वेऽपि पश्चात् सगरेण स्वधर्मनिराकरणेन निःस्वाध्यायतादिकरणेन च म्लेच्छत्वं कृतम्। कम्बोजेषु भवा अमनुष्यतत्स्थत्वात् कच्छा० अण् ङीप्। ५माषपर्ण्याम् (माषाणी) अम०। ६श्वेतखदिरे (पापड़ीखएर) मेदि०। ७गुञ्जायां (कुँच) ८वाकुच्याम् (हाकुच) च स्त्री राजनि०।

काम्बोजक न० कम्बोजे भवो मनुष्यस्तत्स्थोवा "मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्" पा० वुञ्। कम्बोजदेशभवे १मनुष्ये २तत्स्थे छायादौ च।

काम्य त्रि० कम–णिङ् कर्म्मणि यत्। १कामनाविषये "काम्योहि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः" मनुः। "काम्यानां स्वफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च। अतः काम्यं नैमित्तिकं प्रायश्चित्तमिति स्थितिः" प्रा० त० जाबालः। काम्यत्वञ्च तत्तत्फलकामनावदधिकारिकर्त्तव्यत्वम्। काम्यकर्म्मणामपि फलाभिसन्धानाभावेनानुष्ठाने मोक्षदत्वम् तदेतत् मल० त० निर्णीतम्। मनुः "इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्व्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते। प्रवृत्तं कर्म्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम्। निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै"। "कामनापूर्व्वकं कर्म्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म्म कामनारहितम् पुनर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्व्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते। सार्ष्टितां समानगतिताम् ऋषेर्गत्यर्थत्वात्। पञ्च भूतान्यत्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः" विष्णुपुराणम्। "विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदाः"। भगवद्गीतापि "युक्तः कर्म्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्। अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते"। युक्त ईश्वराय कर्म्माणि, न फलाय इत्येवं समाहितः, फलं त्यक्त्वा कर्म्माणि कुर्व्वन्निति शेषः शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम्। सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्व्वकर्म्मसन्न्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः। अयुक्तस्तद्बहिर्मुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत्। फले सक्तः मम फलाय इदं, कर्म्म करोमीत्येवं फले सक्तो नियतं बन्धं प्राप्नोति तथाचार्ज्जुनं प्रति भगवद्वाक्यम्। "मयि सर्व्वाणि कर्म्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा। निराशीर्निर्म्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः"। सन्न्यस्य निःक्षिप्य समर्प्य इति यावत्। अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहं कर्त्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमीत्यनया बुद्ध्या। निराशीस्त्यक्तकामसङ्कल्पः। अतएव निर्म्ममो ममतारहितः विगत-

ज्वर: विगतसन्ताप:। व्यक्तमाह गीता "यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत् तपस्यसि कौन्तेय! तत् कुरुष्व मदर्पणम्"। विष्णुपुराणे। "कर्म्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि सन्न्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे। अवाप्य तां कर्ममहीमनन्ते तस्मिंल्लयं ये त्वमला: प्रयान्ति"। तां कर्ममहीं भारतवर्षरूपाम्। भाग०एकादशस्कन्धे "वेदोक्तमेव कुर्व्वाणो नि:सङ्गोऽर्पितमीश्वरे। नैष्कर्म्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुति:"। वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम्। ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत् फलञ्च स्यात् नतु नैष्कर्म्म्यरूपा फलसिद्धि:? अतआह नि:सङ्ग इति अनभिनिवेशितत्वात्, ईश्वरेऽर्पितं न फलोद्देशेन। अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति। कर्मणि रुच्युत्पादनार्था। अतएव तत्रैव "फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम्। श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम्। उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च। आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु। न तानविदुष: स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि। कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुध:। एवं व्यवस्थितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धय:। फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि"। इयं फलश्रुतिर्न श्रेय:-परमपुरुषार्थपरा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तरकर्मफलै: कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम्। यथा भैषज्ये औषधे रुच्युत्पादनम्। यथा 'पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान्। पित्रैवमुक्त: पिबति तिक्तमप्यतिबालक:"। अत्र यथा तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डलड्डुकादिलाभ एव प्रयोजनम् किन्त्वारोग्यम्। तथा वेदोऽप्यवान्तरफलै: प्रलोभयन् मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते। ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैवाघटनादित्यतआह उत्पत्त्यैति द्वाभ्याम्। उत्पत्त्या स्वभावतएव, कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्य्यादिषु पुत्रदारादिषु, परिपाकतोदु:खहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुष: अजानतो अतो नतान् मग्नीभूतान् बुधोवेदोयद्बोधयति तदेव श्रेय इति विश्वसितामित्यर्थ: तानेवम्भूतान् वृजिनाध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यत:। पुनस्तमोभूतवृक्षादियोनौ विशत: पशुकाम इति चायुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधोवेदोयुञ्ज्यात्। तथासत्यनाप्त: स्यादिति भाव:।

कथं तर्हि कर्ममीमांसका: कर्मफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यवस्थितम्। वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफलरोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति यतस्ते कुबुद्धय: तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादय: तथा न वदन्तीति। अतएव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम्। यथा "अयमेव क्रियायोगोज्ञानयोगस्य साधक:। कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेव दृश्यते"। सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात्। तथाच "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मण:"। श्रुति: "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा दानेन श्रद्धया यज्ञेनानशनेन चेति" तमात्मानम्। अतएव यज्ञादीनां ज्ञानशेषतामवधार्य्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्त्तेत। पण्डितेनापि मूर्ख: काम्ये कर्मणि न प्रवर्त्तयितव्य: इत्याह भाग०षष्ठस्कन्धे "स्वयं नि:श्रेयसं विद्वान् न वक्त्यज्ञाय कर्म हि। न राति रोगिणेऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तम:"। राति ददाति। फलकामनानिन्द्यत्वमुक्तं तत्रैव "अकाम: सात्विकोलोको यत्किञ्चिद्विनिवेदयेत्। तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते। धर्मवाणिजिका मूढा: फलकामा नराधमा:। अर्च्चयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्यथ। अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्। पत्रं प्रतीच्छते देव: सकामेन निवेदितम्। मूर्द्ध्नि प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमा:"! इति वामनपुरा०। काम्यमपि दानं विष्णुप्रीतये सार्व्वकालिकम् यथा म०त० "पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्व्वकालिकम्" कीदृत: "सार्व्वकालिकं मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम्" मल०त०रघु०। "सम्यक् संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। निष्कामेण सदा पार्थ! काम्यं कामान्वितेन च" प्रा०त०भविष्यपु०। काम्यञ्च "यत्किञ्चित् कुरुते कर्म यज्ञदानजपादिकम्। क्रियते कायिकं यच्च तत्काम्यमिति कीर्त्तितम्" इत्युक्तलक्षणम्। काम्याच्च सर्वाङ्गोपेतात् फलनिष्पत्ति: इति कात्या० श्रौ० प्रतिपादितम् तच्च कात्यायनशब्दे १८६५ पृ० प्रदर्शितम्। २अभिरूपे सुन्दरे च "नाशौ न काम्यो नच वेद सम्यक्" रघु:। कामाय हितं यत्। ३कामोद्दीपके त्रि०।

काम्यक न० १वनभेदे। तस्य स्थानादि भा०व०५अ० दर्शितं यथा "सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते। ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्" इत्युपक्रमे "तत: सरस्वती कूले समेषु मरुधन्वसु। काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजन-

प्रियम्"। २वरोवरभेदे च। "शैलाभाविन्धमत्तांश्चाप्यभितः काम्यकं सरः" भा०व० ५१अ०।

काम्यकर्म्मन् न० कर्मधा०। स्वर्गादीष्टकामनायदधिकारिकर्त्तव्ये ज्योतिष्टोमादौ "तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमाद्दते" लघुबोधा०।

काम्यदान न० कर्मधा०। स्वर्गादिफलकामनया कर्त्तव्ये दाने "अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत्प्रदीयते। दानं तत्काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्मचिन्तकैः" गरुड़पु०। तस्य बन्धहेतुत्वे नामरे प्रावरणसंज्ञा कृता।

काम्यफल न० काम्यस्य फलम्। काम्यकर्म्मणः अभिसन्धीयमाने फले। "पितृगणस्थे दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ। प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु" मा०त० रुचिस्तवः। काम्यानामपि फलाभिसन्धानाभावे मुक्तिफलकत्वमुक्तं काम्यशब्दे। कृत्रिमदेवानां पितॄणां तथात्वोक्त्या स्वतःसिद्धानामाजानदेवानामिन्द्रादीनां तथात्वस्यौचित्यमेव।

काम्या स्त्री कम–णिङ् भावे बा० क्यप् स्त्रीत्वम्। कामनायाम् "अष्टैतान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" प्रा०त० बौधा०। "प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया" मनुः। "पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या" इत्यादौ तु "काम्यच्च" पा० सुबन्तात् कर्म्मण इच्छायां काम्यच् ततोभावे अ। स्वपुत्रेच्छा इत्यर्थः। [त्रि०।

काम्ल न० कुगतिस० कोः कादेशः। ईषदम्ले १रसे २तद्वति

काय त्रि० कः प्रजापतिः, कं सुखं वा ततः देवताद्यर्थे तस्येदं वा अण् "कस्येत्" पा० इदन्तादेशो वृद्धिः। प्रजापतिदैवताके हविरादौ "अथ काय एककपालः पुरोडाशोभवति कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः,कायेनैकादशकपालेन पुरोडाशेन कुरुते तस्मात्काय एककपालः पुरोडाशोभवति" शत०ब्रा०२,५,२,१२। स्त्रियां ङीप् कायी यथा। "कायं कनिष्ठिकामूले तीर्थमुक्तं करस्य तु" यद्युक्तं २कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्थानरूपे प्रजापतितीर्थे न०। "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन। अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते। कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः" मनुना पवित्रतासाधनतया तत्तत्स्थानस्य तीर्थत्वमुक्तम्। याज्ञ० कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्"। तेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलस्य प्रजापतितीर्थत्वात् कायत्वं सुव्यक्तमुक्तम्। एतेन शब्दकल्पद्रुमे मेदिनिस्थकदैवतशब्दस्य ब्राह्मतीर्थपरताव्याख्यानं निर्मूलं ब्राह्मप्राजापत्यतीर्थयोः उक्तस्मृतिषु भेदेन निर्देशात्। कायसम्बन्धिकार्य्योपयोगित्वात् ३मनुष्यतीर्थे न०मेदि०। ४प्रजापतिदेवताके विवाहभेदे पु०। "इत्युक्त्वाऽऽचरतां धर्म्ममिति वाचानुभाष्य च। कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः" इति प्राजापत्यं परिभाष्य प्राजापत्यकाययोः पर्य्यायत्वाशयेन मनुना तारयन्तीत्यनुवृत्तौ "आर्षोढाजः सुतस्त्रीं स्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः" इत्युक्तम्। "कायोढज इत्यत्र वह भावे क्त ऊढं विवाहः कायादूढात् विवाहाज्जायते इत्यर्थः। चीयतेऽदः चि–कर्म्मणि घञ् चेः कत्वम्। ५मूलधने पु०। मूलधनस्य वृद्ध्या उपचीयमानत्वात् तथात्वम् "कायाविरोधिनी शश्वत् पणवृद्ध्या तु कायिका" नारदस्मृतिः। करणे घञ्। स्वभावे ६वस्तुस्वभावेन पदार्थानां चीयमानत्वात् तथात्वम्। चिधातोर्निश्चयपरत्वे कर्म्मणि घञ्। ७लक्ष्ये मेदि० लक्षणेन लक्ष्यस्य निश्चीयमानत्वात्तथात्वम्। भावे घञ्। ८संघे पु० मेदि० चीयते भक्षितान्नादिरसैः कर्म्मणि, चीयतेऽस्थ्यादिकमत्र आधारे वा घञ्। ९देहे तस्य विशेषस्वरूपं याज्ञ० मिताक्षरयोर्दर्शितं यथा "कायस्वरूपं विवक्षन्नाह "तस्य षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति च। षडङ्गानि तथास्थ्नाञ्च सह षष्ट्या शतत्रयम्" याज्ञ०। तस्यात्मनोयानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन। तथाह्यन्नरसो जाठराग्निना पच्यमानो रक्ततामतिपद्यते रक्तञ्च स्वकोशस्याग्निना पच्यमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशानलपरिपक्वं मेदस्त्वम्, मेदोऽपि स्वकोशवह्निना पक्वमस्थिताम्, अस्थ्यपि स्वकोशशिखिपरिपक्वं मज्जात्वम्, मज्जापि स्वकोशपावकपरिपच्यमानश्चरमधातुतया परिणमते। चरमधातोस्तु परिणतिर्नास्तीति सएवात्मनः प्रथमः कोश इत्येवं षट्कोशाग्नियोगित्वात्षट्प्रकारत्वं शरीराणाम्। अन्नरसरूपस्य तु प्रथमधातोरनियतत्वान्न तेन प्रकारान्तरत्वम्। तानि च शरीराणि षट् त्वचोधारयन्ति रक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राख्याः षट् धातव एव रम्भास्तम्भत्वगिव बाह्याभ्यन्तररूपेण स्थिताः। त्वगिवाच्छादकत्वाच्च षट् त्वचोधारयन्ति। तदिदमायुर्वेदे प्रसिद्धम्। तथाङ्गानि च षडेव। करयुग्मं चरण-

युगलमुत्तमाङ्गाख्यमिति । अस्थ्नान्तु षष्टिसहितं शतत्रयमुपरितनषट्श्लोक्या वक्ष्यमाणमवगम्यम् । किञ्च “स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः । पाणिपादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम्” या० । स्थालानि दन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनि द्वात्रिंशत् तैः सह द्वात्रिंशद्दन्ताश्चतुःषष्टिर्भवन्ति । नखाः कररुहा विंशतिर्हस्तपादस्थानि शलाकाकाराण्यस्थीनि मणिबन्धस्योपरिवर्त्तीन्यङ्गुलिमूलस्थानि विंशतिरेव । तेषां नखानां शलाकास्थ्नाञ्च स्थानचतुष्टयं, द्वौ चरणौ द्वौ करौ चेत्येवमस्थ्नाञ्चतुरुत्तरं शतम् । किञ्च । “षष्ट्यङ्गुलीनां द्वे पार्ष्ण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम् । चत्वार्य्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु” या० । विंशतिरङ्गुलयस्तासामेकैकस्य त्रीणि त्रीण्यत्येव मङ्गुलिसम्बद्धान्यस्थीनि षष्टिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमौ भागौ पार्ष्णी तयोरस्थिनी द्वे एकैकस्मिन् पादे गुल्फौ द्वाविव्येवञ्चतुर्षु गुल्फेषु चत्वार्य्यस्थीनि । बाह्वोररत्निप्रमाणानि चत्वार्य्यस्थीनि । जङ्घयोश्च तावदेव चत्वार्य्येवेत्येवञ्चतुः सप्ततिः । किञ्च “द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे । अक्षतालूषके श्रोणिफलके च विनिर्दिशेत्” या० । जङ्घोरुसन्धिर्जानुः । कपोलो गल्लः । ऊरुः सक्थि तत्फलकम् । अंसो भुजशिरः । अक्षः कर्णनेत्रयोर्मध्ये शङ्खादधोभागः । तालूषकं काकुदम् । श्रोणी ककुद्मती तत्फलकम् । तेषामेकैकत्रास्थिनी द्वे द्वे विनिर्दिशेदित्येवं चतुर्दशास्थीनि भवन्ति । किञ्च “भगास्थ्येकन्तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चदशास्थ्यः स्याज्जत्र्वेकैकन्तथा हनुः” या० । गुह्यास्थ्येकं, पृष्ठे पश्चिमभागे पञ्चचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ग्रीवा कन्धरा सा पञ्चदशास्थ्यः स्यात् भवेत् । वक्षोऽंसयोः सन्धिर्जत्रु प्रतिजत्र्वेकैकम् । हनुश्चिबुकम् । तत्राप्येकमस्थि इत्येवञ्चतुःषष्टिः । किञ्च “तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासाघनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः” या० । तस्य हनोर्मूलेऽस्थिनी द्वे । ललाटम्भालम् । अक्षि चक्षुः । गण्डः कपोलाक्षयोर्मध्यप्रदेशः तेषां समाहारो ललाटाक्षिगण्डम् । तत्र प्रत्येकमस्थियुगलम् । नासाघनसंज्ञकाऽस्थिमती । पार्श्वकाः कक्षाधःप्रदेशसंबद्धान्यस्थीनि । तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः स्थालकैः अर्बुदैश्चास्थिविशेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः । पूर्व्वोक्तैश्च नवभिः सार्द्धमेकाशीतिर्भवन्ति । किञ्च “द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदशास्थि स्यात् पुरुषस्यास्थिसंग्रहः” या० । भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदेशावस्थिविशेषौ शङ्खकौ । शिरसः सम्बन्धीनि चत्वारि कपालानि । उरोवक्षः सप्तदशास्थिकं इत्येवं त्रयोविंशतिः । पूर्व्वोक्तैश्च सह षष्ट्यधिकं शतत्रयमित्येवं पुरुषस्यास्थिसंग्रहः कथितः । सविषयाणि ज्ञानेन्द्रियाण्याह । “गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्च विषयाः स्मृताः । नासिकालोचने जिह्वात्वक्श्रोत्रञ्चेन्द्रियाणि च” या० । एते गन्धादयो विषयाः पुरुषस्य बन्धनहेतवः विषयशब्दस्य षिञ् बन्धन इत्यस्य धातोर्व्युत्पन्नत्वात् । एतैश्च गन्धादिभिर्बोध्यत्वेन व्यवस्थितैः । स्वस्वगोचरसंवित्साधनतयाऽनुमेयानि घ्राणादीनि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति । कर्मेन्द्रियाणि दर्शयितुमाह । “हस्तौ पायुरुपस्थञ्च जिह्वा पादौ च पञ्च वै । कर्मेन्द्रियाणि जानीयान्मनश्चैवोभयात्मकम्” या० । हस्तौ प्रसिद्धौ । पायुर्गुदम् । उपस्थं रतिसम्भोगसुखसाधनम् । जिह्वा प्रसिद्धा, पादौ च एतानि हस्तादीनि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि । आदाननिर्हारानन्दाहारविहारादिकर्मसाधनानि जानीयात् । मनोऽन्तःकरणं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिगम्यं तच्च बुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारितयोभयात्मकम् । प्राणायतनानि दर्शयितुमाह “नाभिरोजो गुदं शुक्रं शोणितं शङ्खकौ तथा । मूर्द्धांसकण्ठहृदयं प्राणस्यायतनानि तु” या० । नाभिप्रभृतीनि दश प्राणस्य स्थानानि । समाननाम्नः पवनस्य सकलाङ्गचारित्वेऽपि नाभ्यादिस्थानविशेषवाचोयुक्तिप्राचुर्य्याभिप्रायेण । प्राणायतनानि प्रपञ्चयितुमाह । “वपावसावहननं नाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा । क्षुद्रान्त्रं वृक्कौ वस्तिः पुरीषाधानमेव च । आमाशयोऽथ हृदयं स्थूलान्त्रं गुदएव च । उदरञ्च गुदौ कोष्ठ्यौ विस्तारोऽयमुदाहृतः” या० । वपा प्रसिद्धा । वसा मांसस्नेहः । नाभिः प्रसिद्धा । अवहननं पुप्पुसः । प्लीहा आयुर्वेदप्रसिद्धः । तौ च मांसपिण्डाकारौ सव्यकुक्षिगतौ । यकृत्कालिका । क्लोम मांसपिण्डस्तौ च दक्षिणकुक्षिगतौ । क्षुद्रान्त्रं हृत्स्थान्त्रम् । वृक्कौ हृदयसमीपस्थौ मांसपिण्डौ । वस्तिर्मूत्राशयः । पुरीषाधानं पुरीषाशयः । आमाशयोऽपक्वान्नस्थानम् । हृदयं हृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्त्रगुदोदराणि प्रसिद्धानि । बाह्यात् शङ्खवलयादन्तर्गुदवलये द्वे । तौ च गुदौ कोष्ठ्यौ कोष्ठे नाभेरधःप्रदेशे भवौ । अयञ्च प्राणायतनस्य विस्तार उक्तः पूर्वश्लोके तु संक्षेपः । अतएव पूर्वश्लोकोक्तानां केषाञ्चिदिह पाठः । पुनः प्राणायतनप्रपञ्चार्धमाह । कनीनिके

चाक्षिकूटे शष्कुली कर्णपत्रकौ । कर्णौ शङ्खौ भ्रुवौ दन्तवेष्टावोष्ठौ ककुन्दरे । वङ्क्षणौ वृषणौ वृक्कौ श्लेष्मसङ्घातजौ स्तनौ । उपजिह्वास्फिजौ बाहू जङ्घोरुषु च पिण्डिका । तालूदरबस्तिशीर्षं चिबुके गलशुण्डिके । अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके । अक्षिकर्णचतुष्कञ्च पड्डस्तहृदयानि च । नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु" या० । कनीनिके अक्षितारके । अक्षिकूटे अक्षिनासयोः सन्धी, शष्कुली कर्णशष्कुली । कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ । कर्णौ प्रसिद्धौ । दन्तवेष्टौ दन्तपाल्यौ । ओष्ठौ प्रसिद्धौ । ककुन्दरे जघनकूपकौ । वङ्क्षणौ जघनोरुसन्धी । वृक्कौ पर्व्वोक्तौ । स्तनौ च श्लेष्मसंघातजौ । उपजिह्वा घण्टिका । स्फिचौ कटिप्रोथौ । बाहू प्रसिद्धौ । जङ्घोरुषु च तथा पिण्डिका । जङ्घयोरूर्व्वोश्च पिण्डिका मांसलप्रदेशः । गलशुण्डिके हनुमूलगलयोः सन्धी । शीर्षं शिरः । अवटः शरीरे यः कश्चिन्निम्नोदेशः कण्ठमूलकवाटादिः । अवटुरिति पाठे कृकाटिका । तथाक्ष्णोः कनीनिकयोः प्रत्येकं श्वेतपार्श्वद्वयमिति वर्त्मचतुष्टयम् । यद्वाक्षिपुटचतुष्टयम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सिते शरीरे स्थानानि । तथाक्षियुगलं कर्णयुग्मं नासाविवरद्वयमास्यं पायूपस्थमित्येतानि पर्व्वोक्तानि नव छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव । किञ्च "शिराशतानि सप्तैव नव स्नायुशतानि च" या० । शिरा नाभिसम्बद्धाः चत्वारिंशत्संख्याः वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नानाशाखाः सत्यः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसन्धिबन्धनाः स्नायवो नव शतानि । धमन्यो नाम नाभेरुद्भूताश्चतुर्व्विंशतिसंख्याः प्राणादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदेन द्विशतं भवन्ति । पेश्यः पुनर्मांसलाकारा ऊरुपिण्डिकाद्यङ्गप्रत्यङ्गसम्बन्धिन्यः पञ्च शतानि भवन्ति । पुनश्चासामेव शिरादीनां शाखाप्राचुर्य्येण संख्यान्तरमाह । "एकोनत्रिंशल्लक्षाणि तथा नव शतानि च । षट्पञ्चाशच्च जानीत शिराधमनिसंज्ञिताः" या० । शिराधमन्यो मिलिताः शाखोपशाखाभेदेन एकोनत्रिंशल्लक्षाणि नव शतानि षट्पञ्चाशच्च भवन्तीत्येवं हे सोमश्रवःप्रभृतयो मुनयः ! जानीत । किञ्च "त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् । सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च सन्धिशते तथा" या० । शरीरिणां श्मश्रूणि केशाश्च मिलिताः सन्तस्त्रयो लक्षा विज्ञेयाः । मर्माणि मरणकराणि क्लेशकराणि च स्थानानि तेषां सप्तोत्तरं शतं विज्ञेयम् । अस्थ्नान्तु द्वे सन्धिशते स्नायुशिरादिसन्धयः पुनरनन्ताः । सकलशरीरस्थशिरादिसंख्यामाह । "रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च । सप्तषष्टिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह । वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः । यद्यप्येकोऽनुवेदैषां भावानाञ्चैव संस्थितिम्" या० । पूर्व्वोदितशिराकेशादिसहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाभागाः स्वेदस्रवणसुषिरैः सह चतुःपञ्चाशत्कोट्यः तथा सप्तोत्तरषष्टिलक्षाः सार्द्धाः पञ्चाशत्सहस्रसहिताः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक् कृता विगण्यन्ते । एतच्च शास्त्रदृष्ट्या अभिहितम् चक्षुरादिकरणपथगोचरत्वाभावादस्यार्थस्य । इममतिगहनमर्थं शिरादिभावसंस्थानरूपं हे मुनयः ! भवतां मध्ये यदि कश्चिदनुवेद वेत्ति सोऽपि एको महान् अग्र्यो बुद्धिमताम् । अतो यत्नतो बुद्धिमता बोद्धव्या भावसंस्थितिः । शारीररसादिपरिमाणमाह "रसस्य नव विज्ञेया जलस्याञ्जलयो दश । सप्तैव तु पुरीषस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्त्तिताः । षट् श्लेष्मा पञ्च पित्तन्तु चत्वारो मूत्रमेव च । वसा त्रयो द्वौ तु मेदो मज्जैकोऽर्द्धन्तु मस्तके । श्लेष्मौजसस्तावदेव रेतसस्तावदेव तु । इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ" या० । सम्यक्परिणताहारस्य शारीरसस्तस्य परिमाणं नवाञ्जलयः । पार्थिवपरमाणुसंश्लेषनिमित्तस्य जलस्याञ्जलयो दश विज्ञेयाः । पुरीषस्य वर्चस्कस्य सप्तैव । रक्तस्य जाठरानलपरिपाकापादितलौहित्यस्यान्नरसस्याष्टावञ्जलयः प्रकीर्त्तिताः । श्लेष्मणः कफस्य षडञ्जलयः । पित्तस्य तेजसः पञ्च । मूत्रस्योच्चारस्य चत्वारः । वसायामांसस्नेहस्य त्रयः । मेदसो मांसरसस्य द्वावञ्जलौ । मज्जा त्वस्थिगतसुषिरगतस्त्वेकोऽञ्जलिः । मस्तके पुनरर्द्धाञ्जलिः । श्लेष्मौजसः श्लेष्मसारस्य । तथा रेतसश्चरमधातोस्तावदेवार्द्धाञ्जलिरेव । एतच्च समधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । विषमधातोस्तु न नियमः । "वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात् तथैव च । दोषधातुमलानां च परिमाणं न विद्यते" इत्यायुर्व्वेदस्मरणात् । इतीदृशमस्थिस्नाय्वाद्यारब्धमेतद्गुणनिधानं वर्ष्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती पण्डितो मोक्षाय समर्थो भवति वैराग्यनित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात्" मिता० ।

सुश्रुते कायोत्पत्तिकारणोक्तिपूर्व्वकं तत्स्वरूपविभागादिकं दर्शितं यथा ।

"अग्निः सोमो वायुः सत्त्वं रजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतात्मेति प्राणाः तस्य खल्वेवम्भूतस्य शुक्रशोणितस्याभिपद्यमानस्य

शरीरस्यैव सान्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति। तासां प्रथमाऽव-भासिनी नाम, या सर्व्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च छायां प्रकाशयति सा व्रीहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्मपद्मकण्टका-धिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा तिल-कालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता नाम द्वादशभाग-प्रमाणा चर्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना, चतुर्थी ताम्रा नामा-ऽष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधिष्ठाना, पञ्चमी वेदि-नी नाम व्रीहिपञ्चभागप्रमाणा, कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम व्रीहिप्रमाणा ग्रन्थ्यपच्यर्बुदश्लीपदगलग-ण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा भग-न्दरविद्रध्यर्शोऽधिष्ठाना, यदेतत्प्रमाणम् निर्दिष्टं तन्मांसे-ष्ववकाशेषु न ललाटे सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु। यतो वक्ष्यत्यु-दरेषु व्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढम् विध्येदिति।

कलाः खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाशयान्तरमर्य्यादाः। भवतश्चात्र। यथाहि सारः काष्ठेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। तथा धातुर्हि मांसेषु छिद्यमानेषु दृश्यते। स्नायुभिश्च प्रति-च्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा। श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः। तासां प्रथमा मांसधरा नाम-यस्यां मांसे शिरास्नायुधमनीस्रोतसां प्रताना भवन्ति भवति चात्र। यथा बिसमृणालानि विवर्द्धन्ते समन्ततः। भूमौ पङ्कोदकस्थानि तथा मांसे शिरादयः। द्वितीया रक्त-धरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च शिरासु यकृत्प्लीह्नोश्च भवति। भवति चात्र। वृक्षाद्यथा-भिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत्। मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते। तृतीया मेदोधरा नाम, मेदो हि सर्व्वभूतानामुदरस्थमण्वस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति। भवति चात्र। स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराश्रितः। अथेतरेषु सर्व्वेषु सरक्तं मेद उच्यते। शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता। चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्व्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति। भवति चात्र। स्नेहा-भ्यक्ते यथा ह्यक्षे चक्रं साधु प्रवर्त्तते। सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा। पञ्चमी पुरीषधरा नाम, याऽन्तःकोष्ठे मलमभिविभजते पक्वाशयस्था। भवति चात्र। यकृत्समन्तात् कोष्ठञ्च तथान्त्राणि समाश्रिता। उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला। षष्ठी पित्तधरा नाम या चतुर्व्विधमन्नपानमुपयुक्तमामाशयात् प्रच्युतं पक्वा-शयोपरिस्थितं धारयति। भवति चात्र। अशितं खादितं पीतं लीढं कोष्ठगतं नृणाम्। तज्जीर्य्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा। सप्तमी शुक्रधरा नाम, या सर्व्वप्राणिनां सर्व्वशरीरव्यापिनी। भवन्ति चात्र यथा पयसि सर्पिस्तु गूढश्चेक्षौ रसो यथा। शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद् भिषग्वरः। द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः। मूत्रस्रोतःपथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते। कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा। स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते।

उपस्नेहोपशोषगर्भिण्यामार्त्तववहानां स्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते गर्भेण, तस्माद्गृहीतगर्भायाश्चार्त्तवं न दृश्यते। ततस्तदधः प्रतिहतः मूर्द्धमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते। शेषञ्चोर्द्धमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्यः पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति।

गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ, शोणितफेनप्रभवः फुप्-फुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः।

असृजः श्लेष्मणश्चापि यः प्रसादः परो मतः। तं पच्यमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति। ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिश्च देहिनः। उदरे पच्यमानानामाध्मानाद्रुक्म-सारवत्। कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते। यथार्थमूष्मणा युक्तो वायुः स्रोतांसि दारयेत्। अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा।

मेदसः स्नेहमादाय शिरा स्नायुत्वमाप्नुयात्। शिराणां तु मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः खरः। आशयाऽभ्यासयो-गेन करोत्याशयसम्भवम्। रक्तमेदःप्रसादाद्वृक्कौ मांसासृक्-कफमेदःप्रसादाद्वृषणौ, शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदा-श्रया हि धमन्यः प्राणवहाः। तस्याधोवामतः प्लीहा फुप्फुसश्च दक्षिणतो यकृत् क्लोम च। तद्धृदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसाऽऽवृते सर्व्वप्राणिनः स्वपन्ति। भवति चात्र। पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम्। जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति। निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभि-स्पृशति"। इतः परं निद्राविशेषकारणादिकन्तत्र निद्राशब्दे वक्ष्यते।

"शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते। तञ्च चेतनावस्थितं वायुर्व्विभजते तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विव-र्द्धयति। एवंविवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राण-कर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति।"

ततः प्रत्यङ्गविभाग उक्तः तच्च अङ्गशब्दे ७२पृ० दर्शितम् । एवं समासत उक्ता विस्तारत उक्तं यथा
"विस्तारोऽत ऊर्द्धम् । त्वचोऽभिहिताः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयं वृक्कौ च । आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति । सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसां, स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि । श्रवणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्राणि नव स्रोतांसि नराणां बहिर्मुखान्येतान्येव, स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयोरधस्ताद्रक्तवहञ्च ।

षोडश कण्डराः । तासाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो हस्तग्रीवापृष्ठेषु । तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां नखाः प्ररोहाः । ग्रीवाहृदयनिबन्धिनीनामधोभागगतानां मेढ्रं, श्रोणिपृष्ठनिबन्धिनीनामधोभागगतानां बिम्बः मूर्द्धोरुवक्षोऽक्षपिण्डादीनाञ्च ।

मांसशिरास्नाय्वस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि । तानि मणिबन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्परसंश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति यैर्गवाक्षितमिदं शरीरम् ।

षट् कूर्च्चाः हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पादयोर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः ।

महत्यो मांसरज्जवश्चतस्रः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिबन्धनार्थं द्वे बाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ।

सप्त सेवन्यः । शिरसि विभक्ताः पञ्च, जिह्वाशेफसोरेकैका । ताः परिहर्त्तव्याः शस्त्रेण
चतुर्दशास्थ्नां संघाताः । तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्क्षणेषु एतेनेतरसक्थि ३ बाहू च ६ व्याख्यातौ त्रिकशिरसोरेकैकः २ ।

चतुर्द्दशैव सीमन्ताः । तेऽस्थिसंघातवद्गणनीया यतस्तैर्युक्ता अस्थिसङ्घाताः । ये ह्युक्ताः । सङ्घातास्तु अष्टादशैकेषाम् । त्रीणि सषष्टीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्यतन्त्रे तु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविंशमस्थिशतं शाखासु । सप्तदशोत्तरं शतं श्रोणिपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं त्रिषष्टिः । एवमस्थ्नां त्रीणि शतानि पूर्य्यन्ते" अस्थिशब्दे ५६८पृ० विवृतिः । 'एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश । तलकूर्च्चगुल्फसंश्रितानि दश । पार्ष्ण्यामेकम् । जङ्घायां द्वे । जानुन्येकम् । एकमूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि ३० बाहू ६० च व्याख्यातौ । श्रोण्यां पञ्च तेषां गुदभगनितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रितमेकम् । पार्श्वे षट्त्रिंशदेकस्मिन्, द्वितीयेऽप्येवम् ३६ । पृष्ठे त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे । ग्रीवायां नवकम् । कण्ठनाड्यां चत्वारि । द्वे हन्वोः । दन्ता द्वात्रिंशत् । नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकम् । षट् शिरसि ।

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरस्सु कपालानि । दशनास्तु रुचकानि । घ्राणकर्णग्रीवाक्षिकोशेषु तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु वलयानि, शेषाणि नलकसंज्ञानि । भवन्ति चात्र । अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः । अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् । तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् । अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम् । मांसान्यत्र निबद्धानि शिराभिः स्नायुभिस्तथा । अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्य्यन्ते पतन्ति वा ।

सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च । शाखासु हन्वोः कट्याञ्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः । शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः । सङ्ख्यातस्तु दशोत्तरे द्वे शते तेषां शाखास्वष्टषष्टिरेकोनषष्टिः कोष्ठे ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं त्र्यशीतिः । एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्दश । जानुगुल्फवङ्क्षणेष्वेकैकः ३ । एवं सप्तदशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि १७ बाहू ३४ च व्याख्यातौ । त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठवंशे तावन्त एव पार्श्वयोः । उरस्यष्टौ तावन्त एव ग्रीवायाम् । त्रयः कण्ठे । नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्वष्टादश । दन्तपरिमाणा ३२ दन्तमूलेषु । एकः काकलके नासायाञ्च । द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्णशङ्खेष्वेकैकः । द्वौ हनुसन्धी । द्वावुपरिष्टाद्भ्रुवोः शङ्खयोश्च । पञ्च शिरःकपालेषु । एको मूर्द्ध्नि । त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखलसामुद्गप्रतरतुन्नसेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिबन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः । कक्षावङ्क्षणदशनेषूदूखलाः । अंसपीठगुदभगनितम्बेषु सामुद्गाः । ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभयतस्तु वायसतुण्डाः । कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ताः । तेषां नाम-

शिरोगतयः प्रायेण व्याख्याताः । अस्थ्नान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः । पेशीस्नायुशिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ।

नव स्नायुशतानि तासां शाखासु षट् शतानि । द्वे शते त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्ततिः । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां षट् निचितास्त्रिंशत् । तावत्य ३० एव तलकूर्च्चगुल्फेषु । तावत्य ३० एव जङ्घायाम् । दश जानुनि । चत्वारिंशदूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमध्यर्द्धमेवमेकस्मिन् १५० सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि १५० बाहू च ३०० व्याख्यातौ । षष्टिः कट्याम् । अशीतिः पृष्ठे । पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि त्रिंशत् । षट्त्रिंशद्ग्रीवायाम् । मूर्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्नायुशतानि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । स्नायुश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्व्वा निबोध मे । प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्व्यश्च शुषिरास्तथा । प्रतानवत्यः शाखासु सर्व्वसन्धिषु चाप्यथ । वृत्तास्तु कण्डराः सर्व्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह । आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु । पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ । नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्ब्बहुभिर्युता । भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता । एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः । स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः । नह्यस्थीनि न वा पेश्यो न शिरा न च सन्धयः । व्यापादितास्तथा हन्युर्यथा स्नायुः शरीरिणम् । यः स्नायुः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा । स गूढं शल्यमाहर्त्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ।

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्षष्टिः । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं चतुस्त्रिंशत् । एकैकस्यान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रः पञ्चदश । दश प्रपदे । पादोपरि कूर्च्चसन्निविष्टास्तावत्य एव । दश गुल्फतलयोः । गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः । पञ्च जानुनि । विंशतिरूरौ । दश वङ्क्षणे । शतमेवमेकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि १०० बाहू च २०० व्याख्यातौ । तिस्रः पायौ । एका मेढ्रे । सेवन्यां चापरा । द्वे वृषणयोः । स्फिचोः पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोर्द्ध्वसन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः । दश वक्षसि । अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त । द्वे हृदयामाशययोः । षट् यकृत्प्लीहोण्डुकेषु । ग्रीवायाञ्चतस्रः । अष्टौ हन्वोः । एकैका काकलकगलयोः । द्वे तालुनि । एका जिह्वायाम् । ओष्ठयोर्द्वे । घोणायां द्वे । द्वे नेत्रयोः । गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ।

शिरास्नायुस्थिपर्व्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् । पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः । स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रसृते अभ्यन्तरतो द्वे मुखाश्रिते बाह्ये च प्रवृत्ते द्वे । गर्भच्छिद्रसंश्रितास्तिस्रः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र एव । पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति । तासां बहलपेलवस्थूलाणुपृथुवृत्तह्रस्वदीर्घस्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशभावाः सन्ध्यस्थिशिरास्नायुप्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ।

भवन्ति चात्र । पुंसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः । स्त्रीणामावृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ।

सर्व्वशिराधमनीस्रोतसामन्यत्र प्रविभागः ।

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः । तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः । आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः । स योनिं शिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति । त्वक्पर्य्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः । शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गेषु केषुचित् । तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्रा शल्यस्य वाञ्छता । शोधयित्वा मृतं सम्यग्द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः । प्रत्यक्षतो हि यद्दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद्भवेत् । समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ।

तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्जरस्थं मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत् सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्तरात्रादुशीरवालवेणुवल्कलकूर्च्चानामन्यतमेन शनैः शनैरवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्व्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा । श्लोकौ चात्र भवतः । न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः । दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च । शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः । दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः” ।

“अथातः प्रत्येकमर्म्मनिर्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः । सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् । तानि मर्म्माणि पञ्चात्मकानि । तद्यथा मांसमर्म्माणि, शिरामर्म्माणि, स्नायुमर्म्माणि, अस्थिमर्म्माणि सन्धिमर्म्माणि चेति । न खलु मांसशिरा-

स्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्म्माणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते । तत्रैकादश मांसमर्म्माणि । एकचत्वारिंशत् सिरामर्म्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुमर्म्माणि । अष्टावस्थिमर्म्माणि । विंशतिः सन्धिमर्म्माणि । तदेतत् सप्तोत्तरं मर्म्मशतम् ।

तेषामेकादशैकस्मिन् सक्थ्नि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि ११ बाहू २२ च व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश चतुर्द्दश वा पृष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूर्द्ध्वं सप्तत्रिंशत् । तत्र सक्थिमर्म्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वाण्यूर्व्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति । एतेनेतरं सक्थि व्याख्यातम् । उदरोरसोस्तु गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहितापलापाण्यपस्तम्भौ चेति । पृष्ठमर्म्माणि तु कटीकतरुणकुकुन्दरनितम्बपार्श्वसन्धिबृहत्यंसफलकान्यंसौ चेति । बाहुमर्म्माणि तु क्षिप्रतलहृदयकूर्च्चकूर्च्चशिरोमणिबन्धेन्द्रवस्तिकूर्परारव्यूर्व्वीलोहिताक्षाणि कक्षधरश्चेति । एतेनेतरो बाहुर्व्याख्यातः ।

जत्रूर्द्ध्वं मर्म्माणि, चतस्रो धमन्यो,ऽष्टौ मातृका, द्वे कृकाटिके, द्वे विधुरे, द्वौ फणौ, द्वावपाङ्गौ द्वावावर्त्तौ द्वावुत्क्षेपौ द्वौ शङ्खावेका स्थपनी पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरिति ।

तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्म्माणि । नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूलापलापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्धिबृहतीलोहिताक्षोर्व्व्यः सिरामर्म्माणि । आणिविटपकक्षधरकूर्च्चकूर्च्चशिरोवस्तिक्षिप्रांसविधुरोत्क्षेपाः स्नायुमर्म्माणि । कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्म्माणि । जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिबन्धकुकुन्दरावर्त्तकृकाटिकाश्चेति सन्धिमर्म्माणि । तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्म्माणि भवन्ति तद्यथा, सद्यःप्राणहराणि, कालान्तरप्राणहराणि, विशल्यघ्नानि, वैकल्यकराणि, रुजाकराणीति । तत्र सद्यः प्राणहराण्येकोनविंशतिः । कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् । त्रीणि विशल्यघ्नानि । चतुश्चत्वारिंशद्वैकल्यकराणि । अष्टौ रुजाकराणीति ।

भवन्ति चात्र । शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठ सिरागुदम् । हृदयं वस्तिनाभी च घ्नन्ति सद्यो हतानि तु । वक्षोमर्म्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः । कटीकतरुणे सन्धी पार्श्वजौ बृहती च या । नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु । उत्क्षेपौ स्थपनी चैव विशल्यघ्नानि निर्द्दिशेत् । लोहिताक्षाणि जान्वूर्व्वीकूर्च्चविटपकूर्पराः । कुकुन्दरे कक्षधरे विधुरे सकृकाटिके । अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा । वैकल्यकरणान्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च । गुल्फौ द्वौ मणिबन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्च्चशिरांसि च । रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् । क्षिप्राणि विद्धमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च ।

मर्म्माणि नाम मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्म्मस्वभिहतास्तांस्तान् भावानापद्यन्ते ।

तत्र सद्यःप्राणहराण्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्षपयन्ति । कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वाशु क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुखनिरुद्धो यावदन्तर्वायुस्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्म्मस्थानाश्रितो वायुर्निष्क्रामति तस्मात्सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते । वैकल्यकराणि सौम्यानि सोमो हि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्राणावलम्बनं करोति । रुजाकराण्यग्निवायुगुणभूयिष्ठानि विशेषतश्च तौ रुजाकरौ । पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके । केचिदाहुर्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विद्धानाञ्च समवायात्सद्यःप्राणहराणि । एकहीनानामल्पानां वा कालान्तरप्राणहराणि । द्विहीनानां विशल्यप्राणहराणि । त्रिहीनानां वैकल्यकराणि । एकस्मिन्नेव रुजाकराणीति । यतश्चैवमतोऽस्थिमर्म्मस्वप्यभिहतेषु शोणितागमनं भवति ।

चतुर्व्विधा यास्तु सिराः शरीरे प्रायेण ता मर्म्मसु सन्निविष्टाः । स्नाय्वस्थिमांसानि तथैव सन्धीन् सन्तर्प्य देहं प्रतिपालयन्ति । ततः क्षते मर्म्मणि ताः प्रवृद्धः समन्ततो वायुरभिस्तृणोति । विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा रुजः सुतीव्राः प्रतनोति काये । रुजाभिभूतन्तु पुनः शरीरं प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा । अतो हि शल्यं विनिहर्त्तुमिच्छन्मर्म्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् । एतेन शेषं व्याख्यातम् ।

तत्र सद्यः प्राणहरमन्तेविद्धं कालान्तरेण मारयति । कालान्तरप्राणहरमन्तेविद्धं वैकल्यमापादयति । विशल्यप्राणहरमन्तेविद्धं कालान्तरेण क्लेशयति रुजाञ्च करोति । रुजाकरमतीव्रवेदनं भवति ।

कालान्तरप्राणहराणि पक्षान्मासाद्वा । तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु मारयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति । अतऊर्द्ध्वं मर्म्मणो

मर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म, तत्र विद्धस्याक्षेपकेण मरणम् । मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम, तत्रापि रुजाभिर्मरणं । क्षिप्रस्योपरिष्टादुभयतः कूर्च्चो नाम, तत्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्च्चशिरो नाम, तत्र रुजाशोफौ । पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम, तत्र रुजः स्तब्धपादता खञ्जता वा । पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम, तत्र शोणितक्षये मरणम् । जङ्घोर्व्वोः सन्धाने जानु नाम, तत्र खञ्जता । जानुन ऊर्द्ध्वमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम, तत्र शोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च । ऊरुमध्ये ऊर्व्वी नाम, तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः । ऊर्व्वा ऊर्द्ध्वमधो वङ्क्षणसन्धेरूरुमूले लोहिताक्षं नाम, तत्र लोहितक्षयेण पक्षाघातः । वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम, तत्र षाण्ड्यमल्पशुक्रता वा भवति । एवमेतान्येकादश सक्थिमर्म्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थि११बाहू२२च व्याख्यातौ । विशेषतस्तु यानि सक्थि गुल्फजानुविटपानि तानि बाहौ मणिबन्धकूर्परकक्षधराणि यथा वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपमेव, वक्षःकक्षयोर्मध्ये कक्षधरं, तस्मिन्विद्धे तएवोपद्रवाः । विशेषतस्तु मणिबन्धे कुण्ठता । कूर्पराख्ये कुणिः । कक्षाधरे पक्षाघातः । एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वमुदरोरसोर्म्मस्थानान्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र वातवर्च्चोनिरसनं स्थूलान्त्रप्रतिबद्धं गुदं नाम मर्म्म, तत्र सद्योमरणम् । अल्पमांसशोणितोऽभ्यन्तरतः कट्यां मूत्राशयो वस्तिर्नाम, तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते तत्राप्युभयतो भिन्ने न जीवत्येकतोभिन्ने मूत्रस्रावी व्रणो भवति स तु यत्नेनोपक्रान्तो रोहति । पक्वामाशययोर्मध्ये शिराप्रभवा नाभिर्नाम, तत्रापि सद्य एव मरणम् । स्तनयोर्मध्यमधिष्ठायोरस्यामाशयद्वारं सत्त्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम, तत्र सद्यएव मरणम् । स्तनयोरधस्तात् द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले नाम मर्म्मणी, तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां म्रियते । स्तनचूचुकयोरूर्द्ध्वं द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च म्रियते । अंसकूटयोरधस्तात् पार्श्वोपरिभागयोरपलापौ नाम, तत्र रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम् । उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ नाम, तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणम् । एवमेतान्युदरोरसोर्द्वादश मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वं पृष्ठमर्म्माण्यनुव्याख्यास्यामः । तत्र पृष्ठवंशमुभयतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्म्मणी, तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्व्विवर्णो हीनरूपश्च म्रियते । पार्श्वजघनबहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे नाम मर्म्मणी, तत्र स्पर्शाज्ञानमधःकाये चेष्टोपघातश्च । श्रोणीकाण्डयोरुपर्य्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नितम्बौ नाम, तत्राधःकायशोषो दौर्ब्बल्याच्च मरणम् । अधःपार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं च जघनात् पार्श्वसन्धी नाम, तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया म्रियते । स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य बृहती नाम, तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्म्रियते । पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभयतस्त्रिकसम्बद्धे अंसफलके नाम, तत्र बाह्वोः स्वापः शोषो वा । बाहुमूर्द्धग्रीवामध्येंऽसपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम, तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्द्दश पृष्ठमर्म्माणि व्याख्यातानि ।

अत ऊर्द्ध्वं जत्रुगतानि व्याख्यास्यामः । तत्र कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यो द्वे नीले, द्वे च मन्ये, व्यत्यासेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च । ग्रीवायामुभयतश्चतस्रः शिरामातृकाः, तत्र सद्योमरणम् । शिरोग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम, तत्र चलमूर्द्धता । कर्णपृष्ठतोऽधः संश्रिते विधुरे नाम, तत्र बाधिर्य्यम् । घ्राणमार्गमुभयतः स्रोतोमार्गं प्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम, तत्र गन्धाज्ञानम् । भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम, तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा । भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ नाम, तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातश्च । भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम, तत्र सद्योमरणम् । शङ्खयोरुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम, तत्र सशल्यो जीवति पाकात् पतितशल्यो वा नोद्धृतशल्यः । भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम, तत्रोत्क्षेपवत् । पञ्च सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता नाम, तत्रोन्मादभयचित्तनाशैर्मरणम् । घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वासन्तर्पणीनां शिराणां मध्ये शिरासन्निपातः शृङ्गाटकानि, तानि चत्वारि मर्म्माणि तत्रापि सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्टात् शिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्तोऽधिपतिः, तत्रापि सद्योमरणम् । एवमेतानि सप्तत्रिंशदूर्द्ध्वजत्रुगतानि मर्म्माणि व्याख्यातानि ।

भवन्ति चात्र । ऊर्व्व्यः शिरांसि विटपे च सकक्षपार्श्वे

एकैकमङ्गुलमिताः स्तनपूर्व्वमूलम्। विद्ध्यङ्गुलद्वयमितं मणिबन्धगुल्फं त्रीण्येव जानु सपरं सह कूर्पराभ्याम्। हृद्वस्तिकूर्च्चगुदनाभि वदन्ति मूर्ध्नि चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च द्वे। तानि स्वपाणितलकुञ्चितसम्मितानि शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम्। एतत्प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः शस्त्रेण कर्म करणं परिहृत्य मर्म। पार्श्वाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म तस्माद्धि मर्मसदनं परिवर्जनीयम्। छिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति। प्राप्यातितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः संच्छिन्नशाखतरुवन्निधनं न यान्ति। क्षिप्रेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्तं गच्छत्यतीव पवनश्च रुजं करोति। एवं विनाशमुपयान्ति हि तत्र विद्धा हत्वा द्रुमायुधविघातनिकृत्तमूलाः। तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं छेत्तव्यमाशु मणिबन्धनगुल्फदेशे। मर्म्माणि शल्यविषयार्द्धमुदाहरन्ति यस्माच्च मर्मसु हता न भवन्ति सद्यः। जीवन्ति तत्र यदि वैद्यगुणेन केचित्ते प्राप्नुवन्ति विकलत्वमसंशयं हि। सम्भिन्नजर्ज्जरितकोष्ठशिरःकपाला जीवन्ति शस्त्रनिहतैश्च शरीरदेशैः। छिन्नैश्च सक्थिभुजपादकरैरशेषैर्येषां न मर्म्मपतिता विविधाः प्रहाराः। सोममारुततेजांसि रजःसत्त्वतमांसि च मर्मसु प्रायशः पुंसां भूतात्मा चावतिष्ठते। मर्मस्वभिहतास्तस्मान्न जीवन्ति शरीरिणः। इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्मनोबुद्धिविपर्य्ययः। रुजश्च विविधास्तीव्रा भवन्त्याशुहरे हते। हते कालान्तरघ्ने तु ध्रुवो धातुक्षयो नृणाम्। ततो धातुक्षयाज्जन्तुर्वेदनाभिश्च नश्यति। हते वैकल्यजनने केवलं वैद्यनैपुणात्। शरीरं क्रियया युक्तं विकलत्वमवाप्नुयात्। विशल्यघ्नेषु विज्ञेयं पूर्व्वोक्तं यच्च कारणम्। रुजाकराणि मर्म्माणि क्षतानि विविधा रुजः। कुर्व्वन्त्यन्ते च वैकल्यं कुवैद्यवशगो यदि। छेदभेदाभिघातेभ्यो दहनाद्दारणादपि। उपघातं विजानीयान्मर्म्मणान्तुल्यलक्षणम्। मर्म्माभिघातस्तु न कश्चिदस्ति योऽल्पात्ययो वापि निरत्ययो वा। प्रायेण मर्मस्वभिताडितास्तु वैकल्यमृच्छन्त्यथ वा म्रियन्ते। मर्म्माण्यधिष्ठाय हि ये विकारा मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम्। प्रायेण ते कष्टतमा भवन्ति नरस्य यत्नैरपि साध्यमानाः"।

अथातः सिरावर्णनविभक्तिं नाम शारीरं व्याख्यास्यामः। सप्त सिराशतानि भवन्ति। याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः; द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च। भवन्ति चात्र। यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम्। नाभ्यां सर्वा निबद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः। नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता। सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः। तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश, पित्तवाहिन्यो दश, कफवाहिन्यो दश, दश रक्तवाहिन्यः। तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं भवति तावत्य १७५ एव पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने। कफवाहिन्यश्च १७५ कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च १७५ यकृत्प्लीह्नोः, एवमेतानि सप्त सिराशतानि। तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः। एतेनेतरसक्थि २५ बाहू ५० च व्याख्यातौ। विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ द्वे द्वे पार्श्वयोः, षट् पृष्ठे, तावत्य ६ एव चोदरे, दश वक्षसि, एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्ध्वं, तासां चतुर्दश ग्रीवायाम्। कर्णयोश्चतस्रः। नव जिह्वायाम्। षट् नासिकायाम्। अष्टौ नेत्रयोः। एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम्! एष एव विभागः शेषाणामपि। विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश, कर्णयोर्द्वे, एवं रक्तवहाः कफवहाश्च। एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि"।

"अथातो धमनीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः। चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः। तत्र केचिदाहुः सिराधमनीस्रोतसामविभागः सिराविकारा एव धमन्यः स्रोतांसि चेति। तत्तु न सम्यक्। अन्या एव हि धमन्यः स्रोतांसि च सिराभ्यः, कस्मात्? व्यञ्जनान्यत्वान्मूलसन्नियमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निकर्षात् सदृशागमकर्मत्वात् सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्म्मणामविभाग इव कर्मसु भवति।

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्ध्वगा दश, दश चाधोगामिन्यः, चतस्रस्तिर्य्यग्गाः। ऊर्द्ध्वगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासोच्छ्वासजृम्भितक्षुद्धसितकथितरुदितादीन् विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति। तास्तु हृदयमभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत्। तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, शब्दरूपरसगन्धानष्टाभिर्गृह्णीते। द्वाभ्यां भाषते च, द्वाभ्यां घोषं करोति, द्वाभ्यां

स्वपिति, द्वाभ्यां प्रतिबुध्यते । द्वे वाष्पवाहिन्यौ । द्वे स्तन्यं स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते । ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभिवहतः । तास्त्वेतास्त्रिंशत्सविभागा व्याख्याता एताभिरूर्द्धं नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाहवो धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ।

भवति चात्र । ऊर्द्धं गतास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वशः । अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति । तास्तु पित्ताशयमभिप्रपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्वमौष्ण्याद्विवेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति चोर्द्धगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्रपुरीषस्वेदांश्च विवेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्तु वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्ता दश, द्वे अन्नवाहिन्यावन्त्राश्रिते, तोयवहे द्वे, द्वे मूत्रवस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे, द्वे शुक्रवहे, द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय, द्वे विसर्गाय, ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसंज्ञम् । द्वे वर्चोनिरसन्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे । अष्टावन्यास्तिर्य्यग्गाणां धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति । तास्त्वेतास्त्रिंशत् सविभागा व्याख्याताः एताभिरधोनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुदवस्तिमेढ्रसक्थीनि धार्य्यन्ते याप्यन्ते च ।

भवति चात्र । अधोगमास्तु कुर्व्वन्ति कर्म्माण्येतानि सर्व्वशः । तिर्य्यग्गाः संप्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

तिर्य्यग्गाणान्तु चतसृणां धमनीनामेकैका शतधा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसंख्येयास्ताभिरिदं शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततञ्च । तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्तर्बहिश्च, तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेकावगाहालेपनवीर्य्याण्यन्तःशरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि, तैरेव स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णाति । तास्त्वेताश्चतस्रो धमन्यः सर्व्वाङ्गगताः सविभागा व्याख्याताः ।

भवतश्चात्र । यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु बिसेषु च । धमनीनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते । पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकृत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति । पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ।

अत ऊर्द्धं स्रोतसां मूलविद्धलक्षणमुपदेक्ष्यामः । तानि तु प्राणान्नोदकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तववहानि, येष्वधिकार एकेषां बहूनि । एतेषां विशेषा बहवः । तत्र प्राणवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः । तत्र विद्धस्य क्रोशनविनमनमोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति । अन्नवहे द्वे, तयोर्मूलमामाशयः अन्नवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्याध्मानं शूलान्नद्वेषौ छर्द्दिः पिपासान्ध्यं मरणं वा । उदकवहे द्वे, तयोर्मूलं तालु क्लोम च । तत्र विद्धस्य पिपासा सद्योमरणं च । रसवहे द्वे, तयोर्मूलं हृदयं, रसवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य शोषः प्राणवहविद्धवच्च मरणं तल्लिङ्गानि च । रक्तवहे द्वे, तयोर्मूलं यकृत्प्लीहानौ रक्तवाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता शोणितातिगमनं रक्तनेत्रता चेति । मांसवहे द्वे, तयोर्मूलं स्नायुत्वचं, रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्धस्य श्वयथुर्म्मांसशोषः शिराग्रन्थयो मरणम् । मेदोवहे द्वे तयोर्मूलं कटी वृक्कौ च तत्र विद्धस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशोषः स्थूलशोफता पिपासा च । मूत्रवहे द्वे, तयोर्मूलं वस्तिमेढ्रञ्च तत्र विद्धस्याऽऽनद्धवस्तिता मूत्रनिरोधः स्तब्धमेढ्रता च । पुरीषवहे द्वे, तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदञ्च तत्र विद्धस्याऽऽनाहो दुर्गन्धता ग्रथितान्त्रता च । शुक्रवहे द्वे, तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र विद्धस्य क्लीवता चिरात् प्रसेको रक्तशुक्रता च । आर्त्तववहे द्वे, तयोर्मूलं गर्भाशयः आर्त्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धायां बन्ध्यात्वं मैथुनासहिष्णुत्वमार्त्तवनाशश्च । सेवनीच्छेदाद्रुजाप्रादुर्भावः । वस्तिगुदविद्धलक्षणं प्रागुक्तमिति । स्रोतोविद्धन्तु प्रत्याख्यायोपचरेदुद्धृतशल्यन्तु क्षतविधानेनोपचरेत् । मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत् । स्रोतस्तदिति विज्ञेयं शिराधमनिवर्ज्जितम् ।" शारीरस्थाने

एतच्च मनुष्यकायविषयं तुल्यप्रकरणे शा० ति० "पञ्चभूतात्मकं सर्व्वं चराचरमिदं जगत् । अचरा बहुधा भिन्ना गिरिवृक्षादिभेदतः । चरास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः स्वेदाण्डजजरायुजाः । स्वेदजाः कृमिकीटाद्याः अण्डजाः पन्नगादयः । जरायुजा मनुष्याद्यास्तेषु नृणां निगद्यते । उद्भवः पुंस्त्रियोर्योगे शुक्राच्छोणितसंयुतात् । बिन्दुरेको विशेद्गर्भमुभयात्मा क्रमादसौ । रजोऽधिको भवेन्नारी भवेद्रेतोऽधिकः पुमान् । पूर्ब्बकर्म्मानुरूपेण मोहपाशेन यन्त्रितः । कश्चिदात्मा तदा तस्मिन् जीवभावं प्रपद्यते । अथ मातात्तैरन्नपानाद्यैःपोषितः क्रमात् । दिनात् पक्षात् ततो मासाद्वर्द्धते तत्तदेहवान् । दोषदूष्यैः समं प्राप्नोत्यभिव्यक्तिं याति निजेन्द्रियैः । वातपित्तकफाः दोषाः दूष्याः स्युः सप्त धातवः । त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि तान् विदुः"

पुरुषत्वेन मनुष्याणामेव विशेषोक्तिः। एतद्व्या० पदा० "द्वात्रिंशतो रजोभागाः शुक्रमात्राश्चतुर्दश। गर्भसंजनने काले पुंस्त्रियोः सम्भवन्ति हि॥ नारी रजोऽधिकांशे स्यान्नरः शुक्राधिकेऽंशके। उभयोस्तुल्यसंख्यायां स्याच्च पुंसकसम्भवः" इति। किन्तु पशुपक्ष्यादीनामपि यथा सम्भवमस्याद्विवक्षयोग्येयः। षट्‌कोषधारित्वन्तु अण्डजादीनामप्यस्ति "तस्य षोढा शरीराणि षट् कोषधारयन्ति च" या०व्या० "तत्रात्मनीयानि जरायुजाण्डजशरीराणि तानि प्रत्येकं षट्‌प्रकाराणि रसादिषड्‌धातुपरिणामहेतुभूतमहाग्निसम्बन्धयोगित्वेनेति" मिता० उक्तेः। चीयते कर्मभिः कर्मणि घञ्। १० तत्तत्कर्मार्जितभोगायतने आत्मनि च। चीयमानाच्च त्रिप्रकारायां कर्मजत्वेन तथात्वम्।

ततश्च कायो द्विविधः चरोऽचरश्च। तत्र चरास्त्रिविधाः स्वेदजाण्डजजरायुजभेदात् अचरा गिरिवृक्षभेदात् नानाविधाः प्रागुक्त शा० ति० वाक्यात्। एषाञ्चोत्पत्तिभेदात् चतुर्विधत्वम् यथोक्तं पदार्थादर्शे "देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिभेदतः। उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डजोऽन्यश्चतुर्थस्तु जरायुजः" इति। उद्भिज्जशब्दे ११८०पृ० उद्भिज्जोत्पत्तिप्रकारो दर्शितः। चरेषु स्वेदजाः "कृमिकीटपतङ्गाद्याः स्वेदजा नाम देहिनः" पदादर्शोक्ता बोध्याः। तदुत्पत्तिप्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा "स्वेदजं क्लिद्यमानेभ्यो भूभागेभ्यः प्रजायते" इति। एषां स्थिराणां चायोनिजत्वं प्रयोगसारे उक्तं यथा "क्रिमयः स्वेदजा ये तु ये चान्ये चायोनिजाः। स्थिरा द्रुः वायुभिन्नाश्चत्वारिंशत्सहस्रधा"। अण्डजास्तु "अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रमत्स्याश्च कच्छपा" इति तत्रोक्ताः बोध्याः। तेषामुत्पत्तिप्रकारो यथा। "अण्डजा वस्तुनीभूतात् शुक्रशोणितसंयुतात्। कालेन भिन्नात् पुत्रात्मा निगच्छेत् प्रकाशिष्यति"। जरायुजास्तु मनुष्याद्याः गर्भाशयरूपचर्मवेष्टनजातत्वात् तेषां तथात्वम्। ते च योनिजाः "योनिजाः प्राणिनो भिन्नाश्चतुःषष्टिसहस्रधा" इति तत्रोक्तेः। तथाऽन्येऽपि अयोनिजाः देहाः सन्ति ते च अयोनिजशब्दे २४७पृ० उक्ताः। तत्र मनुष्याणां कायस्य पाञ्चभौतिकत्वं तदुत्पत्तिप्रकारश्चाया० , मिता० दर्शितौ यथा "सर्गादौ स यथाऽऽकाशं वायुं ज्योतिर्जलं महीम्। सृजत्येकोत्तरगुणांस्तथाऽऽदत्ते भवन्नपि" या०। व्याख्यातं च परमात्मा यथाऽऽकाशादीन्, शब्दैकगुणं गगनम्, शब्दस्पर्शगुणं पवनम्, शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः, शब्दस्पर्शरूपरसगुणमुदकम्, शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणां जगतीमित्येवमेकोत्तरगुणान् सृजति। तथाऽऽत्मा जीवभावमापन्नो भवन्नुत्पद्यमानोऽपि स्वशरीरस्यारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति। कथं शरीरारम्भकत्वं पृथिव्यादीनाम्? इत्यत आह। "आहुत्याऽऽप्यायते सूर्यः सूर्याद्‌वृष्टिरथौषधिः। तदन्नं रसरूपेण शुक्रत्वमधिगच्छति" या०। यजमानैः प्रक्षिप्ताऽऽहुत्या पुरोडाशादिरसेनाप्यायते सूर्यः, सूर्याच्च कालवशेन परिपक्वाब्‌वादिरूपरसाद्‌वृष्टिर्भवति। ततो व्रीह्याद्योषधिरूपमन्नम्। तच्चान्नं सेवितं सत् रसरुधिरादिक्रमेण शुक्रशोणितभावमापद्यते। ततः किम्? इत्याह "स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते। पञ्च धातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत्प्रभुः" या०। ऋतुवेलायां स्त्रीपुंसयोः संयोगे शुक्रस्य शोणितस्य शुक्रशोणितयोः तयोश्च परस्परसंयुक्तयोः विशुद्धे "वातपित्तश्लेष्मदुष्टग्रन्थिपूयक्षीणमूत्रपुरीषगन्धिरेतांसि बीजानीति" इत्युक्तरोगदोषरहिते स्थित्वा पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि शरीरारम्भकतया स्वयं षष्ठश्चेतनात्मा प्रभुः शरीरारम्भकारणादृष्टकर्मयोगितया समर्थो युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति। तथा च शारीरके "स्त्रीपुंसयोः संयोगे योनौ रजसाभिसंसृष्टं शुक्रन्तत्क्षणमेव सह भूतात्मना गुणैश्च सत्त्वरजस्तमोभिः सह वायुना प्रेर्यमाणं गर्भाशये तिष्ठतीति"। किञ्च "इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः। धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाऽहङ्कार एव च। प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ। तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः" या०। इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि वक्ष्यमाणानि। मनश्चोभयसाधारणम्। प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येवं वृत्तिभेदभिन्नः शारीरो वायुः प्राणः, ज्ञानमवगमः, आयुः कालविशेषावच्छिन्नं जीवनम्, सुखं निर्वृतिः, धृतिश्चित्तस्य स्थैर्यम्, धारणा प्रज्ञा मेधा च, प्रेरणं ज्ञानकर्मेन्द्रियाणामधिष्ठातृत्वम्, दुःखमुद्वेगः, इच्छा स्पृहा, अहङ्कारोऽहङ्कृतिः, प्रयत्नः कृतिः, आकृतिराकारः, वर्णो गौरिमादिः, स्वरः षड्जगान्धारादिः, द्वेषो वैरम्, भवः पुत्रपश्वादिविभवः, अभवस्तद्विपर्ययः, तस्यानादेरात्मनो नित्यस्यादिमिच्छतः शरीरग्रहणमारभमाणस्य सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितं प्राग्भवीयकर्मबीजमूलकमित्यर्थः। संयुक्तशुक्रशोणितस्य कायरूपपरिणतौ प्रकारः

सू० तथाच उत्तमाधममध्यमानां सर्व्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देहविभागः, कर्म्मदेहभोगदेहोभयदेहा इत्यर्थः । तत्र कर्म्मदेहः परमर्षीणाम्, भोगदेह इन्द्रादीनाम्, उभयदेहश्च राजर्षीणामिति । अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः । अन्यथा सर्व्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः । चतुर्थमपि शरीरमाह" भा० ।

"न किञ्चिदप्यनुशयिनः" सू० । "विद्यादनुशयं द्वेष पश्चात्तापानुतापयोः" इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् विरक्तानां शरीरमेतत्त्रयविलक्षणमित्यर्थः । यथा दत्तात्रेयजड़भरतादीनामिति" भा० ।

सर्व्वेषु च कार्य्येषु भोक्तुरधिष्ठानमेव तदारम्भे प्रयोजकं तदेतत् सां०सू०भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" सू० ।

"भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः । तथा च रसस्रावादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः । ननु प्राणस्यैवाधिष्ठातृत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात्, न प्राणिनः, कूटस्थत्वात् निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति तत्राह" भा० ।

"भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात्" सू० । "देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्तात् साक्षान्नास्ति, किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा, यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति विवेकः । कुलालादीनां घटादिनिर्माणेष्वेवम् । विशेषश्चायं तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादेरप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्व्वकप्रवृत्त्यादिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम्" भा० ।

स च प्रकारान्तरेण द्विविधः स्थूलसूक्ष्मभेदात् तत्र स्थूलकायोऽपि व्यष्टिसमष्टिभेदात् द्विविधः । तत्र व्यष्टिकायोऽस्मदादीनां, स... समष्टिकायस्तु विरा... संक्षेपेण ऐतरेयोपनि...

"स ईक्षतेमे नु ...

"सर्व्वप्राणिकर्म्मफलोपादानाधिष्ठानभूतान् चतुरो लोकान् सृष्ट्वा स ईश्वरः पुनरेवैक्षत—इमे नु अम्भःप्रभृतयो मया सृष्टा लोकाः परिपालयितृवर्जिता विनश्येयुः, तस्मादेषां रक्षणार्थं लोकपालान् लोकानां पालयितॄन् सृजे ऽहमिति । एवमीक्षित्वा सोऽद्भ्य एव अप्प्रधानेभ्यः पञ्चभूतेभ्यो येभ्योऽम्भःप्रभृतीन् सृष्टवान् तेभ्य एवेत्यर्थः । पुरुषं पुरुषाकारं शिरःपाण्यादिमन्तं समुद्धृत्याद्भ्यः समुपादाय मृत्पिण्डमिव कुलालः पृथिव्या अमूर्च्छयत् संमूर्च्छितवान् सम्पिण्डितवान् स्वावयवसंयोजनेनेत्यर्थः" शाङ्क०भा० ।

"तमभ्यतपत्तस्याऽभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डम्, मुखाद्वाग्वाचोऽग्निः, नासिके निरभिद्येतां, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुः, अक्षिणी निरभिद्येताम्, अक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः, कर्णौ निरभिद्येतां, कर्णाभ्यां श्रोत्रं, श्रोत्राद्दिशः, त्वङ्निरभिद्यत, त्वचो लोमानि, लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो, हृदयं निरभिद्यत, नाभ्या अपानः, अपानान्मृत्युः, शिश्नं निरभिद्यत, शिश्नाद्रेतो, रेतस आपः" उप० ।

"तं पिण्डं पुरुषविधमुद्दिश्याभ्यतपत् तदभिध्यानं सङ्कल्पं कृतवानित्यर्थः । "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुतेः तस्याभितप्तस्येश्वरसङ्कल्पेन तपसाभितप्तस्य पिण्डस्य मुखं निरभिद्यत सुखाकारं सुषिरमजायत । यथा पक्षिणोऽण्डं निर्भिद्यते एवम् । तस्माच्च निर्भिन्नान्मुखाद्वाक्करणमिन्द्रियं निरवर्त्तत ततो वाचस्तदधिष्ठाताग्निर्लोकपालः । तथा नासिके निरभिद्येताम्, नासिकाभ्यां प्राणः, प्राणाद्वायुरिति सर्व्वत्राधिष्ठानं करणं देवता च त्रयं क्रमेण निर्भिन्नमिति । अक्षिणी कर्णौ त्वक् । हृदयमन्तःकरणाधिष्ठानम् । मनोऽन्तःकरणम् । नाभिः सर्व्वप्राणनिबन्धनस्थानम् । तस्मादपानसंयुक्तत्वादपान इति पाय्विन्द्रियमुच्यते । तस्याधिष्ठात्री देवता मृत्युर्यथान्यत्र तथा, शिश्नं निरभिद्यत प्रजननेन्द्रियस्थानमिन्द्रियं, रेतो विसर्गार्थत्वात् सह रेतसा उच्यते रेतस आपः इति" भा० ।

एवं साधिदैवतेन्द्रियादिसृष्टिमुक्त्वा तद्देवतानां भोगायतनं प्रवेशोऽपि तत्रोक्तो यथा

"ता एता ...

भूत्वा कर्णौ प्राविशन्नोषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशत् आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशत्" उपनि० ।

"तथाग्निरित्यनुक्तां प्रतिलभ्य ईश्वरस्य नगर्यामिव बलाधिकृताः । अग्निर्वागभिमानी वागेव भूत्वा स्वां योनिं मुखं प्राविशत्तथोक्तार्थमन्यत् । वायुर्नासिके । आदित्योऽक्षिणी । दिशः कर्णौ । ओषधिवनस्पतयस्त्वचम् । चन्द्रमा हृदयम् । मृत्युर्नाभिम् । आपः शिश्नं प्राविशन्" भा० ।

विस्तरस्तु भाग० २स्क० १०अ० उक्तो यथा

"पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदासौ स विनिर्गतः । आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिः शुचीः" ११ ।

"उक्तमेवाध्यात्मादिविभागं प्रपञ्चयन् "यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदम् । यथासीत्तदुपाख्यास्ये" इति प्रतिज्ञातं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना पुरुषो वैराजः अण्डं विनिर्भिद्य पृथक्कृत्य विनिर्गतः पृथक् स्थित इत्यर्थः अयनं स्थानमन्विच्छन् यतः शुचिः स्वयं अतः शुचीः शुद्धाः अपः गर्भोदकसंज्ञाः अस्राक्षीत् ससर्ज" ११ श्रीधरः ।

"तास्ववात्सीत् स्वसृष्टासु सहस्रं परिवत्सरान् । तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः" १२ ।

"अप्सु निवासं नारायणनामनिरुक्त्या स्पष्टयति तेन अप्सु वासेन, यत् यस्मात् पुरुषो नरः तस्मादुद्भवो यासां ता नारा आपोऽयनमस्य इति नारायण इत्यर्थः । तदुक्तं "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः इति" १२ श्रीधरः

"द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया" १३ ।

"तस्य प्रभावमाह द्रव्यमुपादानं, कर्मादीनि निमि-

"तस्यैव प्रपञ्चः अधीत्यादिना" १५ श्रीधरः ।

"अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः । ओजः सहोबलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः" १६ ।

"अन्तःशरीर यआकाशः तस्मात्, क्रियाशक्त्या तत्र विविधं चेष्टमानस्य सतः, ओजः-इन्द्रियशक्तिः, सहो-मनःशक्तिः, बलं-देहशक्तिः, ततः सत्वात्मकात् सूक्ष्मात् प्राणः सूत्राख्यः महान् मुख्यः असुः प्राणः सर्वेषाम्" १६ श्रीधरः ।

"अनुप्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु । अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः" १७ ।

"महत्त्वं दर्शयति अन्विति यं प्राणन्तं चेष्टां कुर्वन्तं प्राणा इन्द्रियाणि अनु पश्चात् प्राणन्ति चेष्टां कुर्वन्ति अपानन्तं चेष्टां त्यजन्तं अनु अपानन्ति चेष्टां त्यजन्ति, राजानमनु भृत्या इव" १७ श्रीधरः ।

"प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडन्तरा जायते विभोः । पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत" १८ ।

"क्षिपता चालयता निमित्तेन क्षुत्तृडादिकन्तु विराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् आजायते स्म ततः जक्षतो भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तमभूत्" १८ श्रीधरः ।

"मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते" १९ ।

"तालु अधिष्ठानं, जिह्वा इन्द्रियं नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञातव्या एवं सर्वत्र अधिष्ठानमिन्द्रियं देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्रमणीयम्" १९ श्रीधरः ।

"विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः । जले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत" २० ।

'विवक्षोर्वक्तुमिच्छोर्मुखतएव वह्निर्देवता वाक् इन्द्रियं व्याहृतं भाषणं तयोरिति इन्द्रियदैवताधीनत्वं कर्मणो दर्शयति" २० श्री० ।

"[illegible] निर्भिन्नायां [illegible] नभस्वति । तत्र